ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

12

# Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974

## Πολυτεχνείο - Κύπρος - Μεταπολίτευση



Κυριακάτικη ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

# ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
# 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 12

ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

# ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 12

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ-ΚΥΠΡΟΣ-ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

**Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)**
ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ
ΤΟΜΟΣ 12 – **ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ-ΚΥΠΡΟΣ-ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ**
Ειδική έκδοση για την **Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία**
Πρώτη έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973
Επιμέλεια κειμένων πρώτης επανέκδοσης: Κυριάκος Αθανασιάδης, Συλβί Ρηγοπούλου

Επιμέλεια: Φώτης Παπούλιας
Διόρθωση: Μαρία Καραμπατζάκη, Μάγδα Κλαυδιανού, Θόδωρος Μαργαρίτης
Σύνθεση εξωφύλλου: Κάτια Φυντανίδου
Παραγωγή: ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.
Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Χ.Κ. ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.
ISBN (σετ): 978-960-9487-62-7
ISBN (τόμου): 978-960-9487-82-5



www.enet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

*Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*

Τόμος 12: **Πολυτεχνείο-Κύπρος-Μεταπολίτευση**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

# «ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ»

ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ ΓΙΑ ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ • ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΙΩΑΝΝΙΔΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ • ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ • ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΡΕΣΙΕΣ • Ο «ΠΑΡΙΣΙΝΟΣ ΜΑΪΟΣ» ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ • ΠΡΩΤΗ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ • Ο ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΟΣ ΠΟΜΠΟΣ ΣΕ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ • ΣΥΡΡΟΗ ΕΡΓΑΤΩΝ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ • ΕΙΣΟΔΟΣ ΠΡΑΚΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΣΑ • ΑΝΤΙΛΟΓΙΑ ΕΡΓΑΤΩΝ ΚΑΙ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ • Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΗΣ 16ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ • Η ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΤΑΝΚΣ • ΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ • Ο ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ ΚΑΛΥΠΤΕΙ ΤΟΝ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ: ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΚΑΝΕΙ; • ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΟΣ Ο ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ ΜΕ ΤΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΗΓΕΣΙΑ ΣΤΟ ΠΕΝΤΑΓΩΝΟ • ΠΟΙΑ ΗΤΑΝ ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΚΑΙ ΠΟΙΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΑΝ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ; • ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ, Ο ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ • Η ΜΑΖΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Ο ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ ΤΟΥ 1973 υπήρξε ιστορικός μήνας για την Ελλάδα. Τα γεγονότα που συμπυκνώθηκαν στη διάρκειά του ανέτρεψαν τις έως τότε εξελίξεις και επέδρασαν αποφασιστικά στους πολιτικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Χαρακτηρίζονται από την άνοδο του μαζικού οργανωμένου κινήματος της Αντίστασης, αλλά και από την αναβίωση της δικτατορικής σκληρότητας. Στη σύγκρουση εκείνη θρυμματίστηκε η εφήμερη προσπάθεια για τη βαθμιαία πολιτικοποίηση του καθεστώτος.

Ο πρωθυπουργός Σπ. Μαρκεζίνης συνέχισε τις προσπάθειες για την προσέλκυση του πολιτικού κόσμου στις εκλογές, τις οποίες υπολόγιζε να διεξαγάγει στις αρχές Φεβρουαρίου του 1974, επισπεύδοντας τις προθεσμίες των χρονοδιαγραμμάτων. Η πλειοψηφία των πολιτικών αρχηγών και άλλων παραγόντων εξακολουθούσε να αντιδρά αρνητικά, αλλά το ρήγμα που –όπως είδαμε– είχε ήδη γίνει υπήρχαν πιθανότητες να διευρυνθεί.

Αξιόλογη εξάλλου ηθική ενίσχυση του προσέφερε η ευνοϊκή διεθνής συμπαράσταση, η οποία κορυφώθηκε την 9η Νοεμβρίου, όταν αναγγέλθηκε ότι ο πρόεδρος της Ρουμανίας Νικόλαε Τσαουσέσκου θα πραγματοποιούσε τετραήμερη επίσκεψη στην Αθήνα την 21η-24η Νοεμβρίου. Ήταν ο πρώτος αρχηγός κράτους που θα ερχόταν επίσημα στην Ελλάδα από τον Απρίλιο του 1967, αν εξαιρέσουμε τον Μακάριο.

### Η ανατροπή του Παπαδόπουλου

Υπήρχαν όμως άλλες δυνάμεις που απεργάζονταν την αλλαγή της πορείας. Ο Δ. Ιωαννίδης και οι συνεργοί του είχαν διαγράψει το δικό τους χρονοδιάγραμμα. Και η συνωμοσία αποκτούσε επιταχυνόμενους ρυθμούς όσο προσέγγιζε η χρονολογία των εκλογών. Ο στρατηγός Φ. Γκιζίκης, διοικητής της Ι Στρατιάς τότε και κατόπιν πρόεδρος της Δημοκρατίας, καταθέτοντας την 20ή Ιουνίου 1975 στον τακτικό ανακριτή Χρ. Χριστοφορίδη για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, αποκάλυψε το σχέδιο του επικείμενου πραξικοπήματος. Η εφημερίδα *Ελεύθερος Κόσμος* της Αθήνας γράφει (22.6.1975) για την κατάθεση του στρατηγού Γκιζίκη:

> *«Κατὰ τὸ σχέδιον ὡς εἶχε τοῦτο ἐκπονηθῇ ἀρχικῶς ἡ ἀνατροπὴ τοῦ Παπαδόπουλου θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ μεταξὺ 20ῆς Νοεμβρίου καὶ 10ης Δεκεμβρίου 1973, ἀλλὰ καθωρίσθη τελικῶς καὶ δὴ πρὸ ἑνὸς περίπου μηνὸς ἡ 25 Νοεμβρίου ὡς ἡμερομηνία τοῦ πραξικοπήματος.*
>
> *»Αὐτὸ τὸ ἐγνώριζε ὁ μάρτυς καὶ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν μυηθέντων ἀξιωματικῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ ὅλοι. Ὁ καθορισμὸς τῆς ἡμερομηνίας ταύτης ἐγένετο ἀφ' ἑνὸς διότι ἐπρόκειτο νὰ μεταβῇ ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης κατὰ τὴν 26ην Νοεμβρίου εἰς Ἄγκυραν μὲ τὸν στρατηγὸν Ζαγοριανάκον καὶ θὰ ἐδικαιολογεῖτο τοιουτοτρόπως ἡ μετάβασίς του ἐκ Λαρίσης εἰς Ἀθήνας πρὸς ἐνημέρωσίν του ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν πληροφοριῶν καὶ ἔγκρισιν συναλλάγματος.*
>
> *»Ἡ μετάβασις τοῦ Φ. Γκιζίκη τὴν ἡμέραν ἐκείνην, εἰς τὴν πραγματικότητα εἶχεν σκοπὸν νὰ εἶναι ἐδῶ διὰ νὰ ὁρκισθῇ ὡς Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ματαιουμένης, βεβαίως, τῆς μεταβάσεώς του εἰς Τουρκίαν.*
>
> *»Ἡ ἐπιλογὴ τῆς 25ης Νοεμβρίου ἔγινε διότι ἡ ἀναμενομένη ἐπίσκεψις τοῦ Προέδρου τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Ρουμανίας Τσαουσέσκου θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ παραμείνῃ ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος εἰς Ἀθήνας καὶ νὰ μὴ μεταβῇ ἐνδεχομένως εἰς κυνηγητικὴν ἐκδρομὴν μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς Παρασκευῆς μέχρι τῆς Κυριακῆς τῆς οἰκείας ἑβδομάδος. Διότι ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος θὰ ἠδύνατο νὰ διαφύγῃ τὴν σύλληψιν ἂν ἀπουσίαζεν ἐξ Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν τοῦ πραξικοπήματος».*

Ταυτόχρονα, είχαν πια ωριμάσει οι συνθήκες για τη μαζική ανάπτυξη της Αντίστασης. Ενώ το φοιτητικό κίνημα ανδρωνόταν, οι εργάτες προχωρούσαν στην οργανωμένη κινητοποίησή τους. Η νέα σειρά κομμουνιστών αγωνιστών που με καθυστέρηση είχε δημιουργηθεί –αντικαθιστώντας τα παλιά γνωστά στην αστυνομία στελέχη– ενίσχυε δραστικά τις αντιστασιακές δραστηριότητες και τις αποσπούσε από τη στενή, εκλεκτική, προσωπική μορφή τους. Και η πρόσκαιρη χαλάρωση των τρομοκρατικών μέτρων με την κυβέρνηση Μαρκεζίνη έδωσε την ευκαιρία σε ταχεία άνοδο του αντιστασιακού επιπέδου.

**Το μνημόσυνο του Γ. Παπανδρέου**

Μια πρώτη εκδήλωση έγινε στις 4 Νοεμβρίου με την ευκαιρία του μνημοσύνου για την 5η επέτειο του θανάτου του Γεωργίου Παπανδρέου. Μεγάλο πλήθος συγκεντρώθηκε στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών. Και σημείο των καιρών ήταν η παρουσία του Αλ. Παναγούλη –ο οποίος είδαμε ότι είχε λάβει ειδικά χάρη– με την Ιταλίδα δημοσιογράφο Οριάνα Φαλάτσι. Είχαν προσέλθει επίσης πολιτικοί αρχηγοί και στελέχη των κομμάτων (Π. Κανελλόπουλος, Γ. Μαύρος, Ι. Ζίγδης, Άγγ. Αγγελούσης, Αλ. Μπαλτατζής, Κ. Χούτας κλπ.), καθώς και ο γιος του νεκρού Γεώργιος. Και το μνημόσυνο μετατράπηκε σε συλλαλητήριο.

Στην εκκλησία του νεκροταφείου οι πολιτικοί που έφταναν γίνονταν δεκτοί με επευφημίες και χειροκροτήματα από χιλιάδες άτομα. Και άρχισαν τα βροντερά, ομαδικά συνθήματα: «Αθάνατος», «Δημοκρατία», «Κάτω ο Παπαδόπουλος», «Μαρκεζίνη, φύγε», «Έρχεται ο Ανδρέας» κλπ.

Μετά το τρισάγιο, οι πολιτικές εκδηλώσεις πολλαπλασιάστηκαν. Και φαινόταν πως μια αόρατη οργάνωση κατεύθυνε τον κορμό εκείνης της μάζας, η οποία κινήθηκε προς το Σύνταγμα. Αλλά στην οδό Αναπαύσεως συγκρούστηκε με ισχυρές δυνάμεις αστυνομικών. Κατόρθωσε, όμως, να προχωρήσει μαχόμενη έως τη λεωφόρο Συγγρού, όπου οι διαδηλωτές χρησιμοποιούσαν ως όπλα τα τούβλα μιας ανεγειρόμενης οικοδομής.

Ένας μεγάλος σωλήνας από αποχετευτικά έργα που γίνονταν στο σημείο εκείνο, γλάστρες με λουλούδια και ξύλα χρησίμευσαν για την κατασκευή οδοφράγματος που έκλεισε την οδό Καλλιρρόης. Άλλο οδόφραγμα κατασκευάστηκε στη λεωφόρο Συγγρού.

Η σύγκρουση διαδηλωτών και αστυνομίας στη συμβολή των δύο αρτηριών (Αναπαύσεως και Συγγρού) υπήρξε πολύ σφοδρή και ρίχτηκαν πυροβολισμοί στον αέρα από αστυνομικούς. Αλλά πυκνές ομάδες κατόρθωσαν να φτάσουν έως το Μνημείο του Αγνώστου, όπου, αφού τραγούδησαν τον Εθνικό Ύμνο, έστησαν μια ελληνική σημαία. Η τάξη επικράτησε πάλι το απόγευμα, αλλά ο απολογισμός υπήρξε σο-

βαρός: πάνω από 60 πολίτες τραυματίες, 32 αστυνομικοί, μεταξύ των οποίων και ένας διοικητής τμήματος. Συνελήφθησαν πολλά άτομα και τελικά κρατήθηκαν 17, που η ιδιότητά τους είναι χαρακτηριστική: πέντε ήταν φοιτητές, επτά ήταν υπάλληλοι, δύο εργάτες, τρεις επαγγελματίες.

Αν οι συλληφθέντες αποτελούν δειγματοληψία, είναι ενδεικτική η προσχώρηση όλων των στρωμάτων του πληθυσμού στην Αντίσταση.

### Κλονισμός προοπτικών

Τα γεγονότα αυτής της ημέρας ανησύχησαν την κυβέρνηση. Και πραγματικά, όπως μετέδωσε την ίδια ημέρα ο Σταθμός του Λονδίνου («Μπι-Μπι-Σι»):

> *«Οἱ ἐλπίδες τοῦ ἑλληνικοῦ καθεστῶτος περὶ εἰρηνικῆς μεταβάσεως πρὸς τὴν κοινοβουλευτικὴν Δημοκρατία ὑπέστησαν σήμερα σοβαρὸ πλῆγμα ὅταν ξέσπασαν ἄγριες μάχες μεταξὺ τῆς ἀστυνομίας καὶ ὁρισμένων διαδηλωτῶν. Ἡ πρώτη κρίσιμη δοκιμασία γιὰ τὴν κυβέρνηση τοῦ κ. Μαρκεζίνη ἔδειξε στὴν πραγματικότητα ὅτι εἶναι μικρότερες ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε οἱ πιθανότητες συμβιβασμοῦ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν ἀντιπάλων του...»*

Ο Σπ. Μαρκεζίνης αντέδρασε αναγγέλλοντας ότι στις 17 Νοεμβρίου θα κάνει βαρυσήμαντες εξαγγελίες για το πολιτικό χρονοδιάγραμμα της κυβέρνησής του, με προοπτική την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του Συντάγματος. Αλλά τα γεγονότα ακολουθούσαν τη δική τους πορεία. Τη 13η Νοεμβρίου έγινε η δίκη των 17 διαδηλωτών, που αμέσως προσέλαβε πολιτική μορφή. Πολυάριθμοι πολιτευτές, με επικεφαλής τον Π. Κανελλόπουλο, προσήλθαν ως μάρτυρες υπεράσπισης και κατήγγειλαν την κυβέρνηση Μαρκεζίνη ότι βιαιοπραγεί όπως η προκάτοχός της. Η επίδειξη φωτογραφιών, στις οποίες οι συλλαμβανόμενοι διαδηλωτές ξυλοκοπούνταν κατά τρόπο πρωτοφανώς βάρβαρο –κλωτσοπατούνταν με μανία στο κεφάλι, καθώς ήταν πεσμένοι χάμω–, δημιούργησε πολύ δυσμενή ατμόσφαιρα για τις Αρχές. Και το δικαστήριο αθώωσε τους 12, ενώ επέβαλε εφέσιμες ποινές 6-24 μηνών στους 5.

### Οι φοιτητικές εκλογές

Στο μεταξύ, όμως, το φοιτητικό κίνημα επωφελούνταν από τις νέες συνθήκες και έπαιρνε απότομα απροσδόκητες διαστάσεις. Σαν χιονοστιβάδα άρχισε να κυλά, συμπαρασύροντας τα πάντα.

Το έναυσμα υπήρξαν οι φοιτητικές εκλογές. Από τον Νοέμβριο του '72 το μόνιμο αίτημα των φοιτητών ήταν η διεξαγωγή νέων, αδιάβλητων εκλογών. Η κυβέρνηση Μαρκεζίνη θέλησε να το ικανοποιήσει. Την 1η Νοεμβρίου 1973, ο υπουργός Παιδείας Σιφναίος ανήγγειλε μια σειρά μέτρων: επαναχορήγηση της αναβολής στράτευσης σε όλους τους φοιτητές που είχαν επιστρατευθεί λόγω της συμμετοχής τους

σε φοιτητικές εκδηλώσεις, ρύθμιση των τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων και υπόσχεση νέων εκλογών, με πρώτο βήμα τη συγκρότηση προσωρινών επιτροπών από αριστούχους φοιτητές που θα προπαρασκεύαζαν τις αρχαιρεσίες.

Οι φοιτητές απέρριψαν τη σύσταση επιτροπών και προέβαλαν νέες αξιώσεις: την κατάργηση του σπουδαστικού τμήματος της Γενικής Ασφάλειας, την κατάργηση των κυβερνητικών επιτρόπων, τη 12μηνη στρατιωτική θητεία για όλους τους Έλληνες, την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, και, προπαντός, τη διεξαγωγή των φοιτητικών εκλογών μέσα στον Δεκέμβριο και όχι τον Φεβρουάριο του 1974, που όριζε η κυβέρνηση.

Έως το σημείο αυτό, οι πολιτικές προεκτάσεις της φοιτητικής κίνησης φαίνονταν περιορισμένες. Τα πράγματα άρχισαν να εκτραχύνονται από τις 8 Νοεμβρίου. Τότε θέλησαν οι φοιτητές να κάνουν συγκέντρωση στο κτίριο της Νομικής Σχολής, αλλά οι πανεπιστημιακές Αρχές δεν χορήγησαν την άδεια, γιατί φοβούνταν ότι θα καταλάμβαναν μόνιμα το κτίριο, για να το μετατρέψουν ξανά σε πολιτικό φρούριο, όπως είχε γίνει τον Φεβρουάριο. Οι φοιτητές –αρκετές εκατοντάδες– επιχείρησαν να πραγματοποιήσουν την απόφασή τους, αλλά δέχτηκαν επίθεση της αστυνομίας. Καταδιωκόμενοι στις οδούς Πανεπιστημίου και Ακαδημίας κατέφυγαν στο προαύλιο του Πολυτεχνείου.

### Ο «παρισινός Μάης» της Αθήνας

Αυτή ήταν η απαρχή των γεγονότων που μπορούσαν να χαρακτηριστούν «ο παρισινός Μάης της Αθήνας». Η αστυνομία προσπάθησε αρχικά να τους απομακρύνει από το προαύλιο, αλλά μάταια. Το απόγευμα στις 5 προσήλθαν ο πρύτανης του Πολυτεχνείου Κονοφάγος, ο εισαγγελέας και αξιωματικοί της αστυνομίας, που προσπάθησαν να διαπραγματευτούν με τους φοιτητές για να αποχωρήσουν. Εκείνοι αξίωσαν την απομάκρυνση της αστυνομίας, πράγμα που έγινε. Όχι μόνο, όμως, δεν αποχωρούσαν, αλλά έκαναν πραγματική κατοχή όλων των κτιρίων, ενώ κύματα άλλων φοιτητών και σπουδαστών κατέκλυζαν τον χώρο του Πολυτεχνείου και τους γύρω δρόμους. Στις 9 το βράδυ οι συγκεντρωμένοι ήταν 5-7 χιλιάδες. Η συγκοινωνία στην οδό Πατησίων είχε διακοπεί. Τρόλεϊ ακινητοποιούνταν και αναγράφονταν συνθήματα καθαρά πολιτικά και μαχητικά, όπως: «Κάτω η Χούντα», «Ο τύραννος θα πεθάνει» κλπ.

Αργά τη νύχτα, το συγκρότημα του Πολυτεχνείου εκκενώθηκε χωρίς βία. Είχε γίνει όμως μια γενική δοκιμή με άκρα επιτυχία. Σε λίγες ημέρες θα γινόταν η πραγματική παράσταση στον ίδιο χώρο, με σεισμικές απηχήσεις.

Τώρα πια η φωτιά είχε ανάψει. Οι αντιστασιακές φοιτητικές οργανώσεις συνειδητοποίησαν τις δυνατότητες που διανοίγονταν και προχωρούσαν για πολιτική δράση.

Η ιδέα της μετατροπής του συγκροτήματος του Πολυτεχνείου σε κέντρο αντιστασιακής δράσης και κατόπιν σε βάση εξόρμησης για ευρύτερη εξέγερση καρποφορούσε. Το πνεύμα και η πράξη του «παρισινού Μάη» τούς ενέπνεε και ενισχυόταν με ένα μήνυμα που έστελνε η μακρινή Ταϊλάνδη. (Εκείνες τις ημέρες στην Μπαγκόκ ανατράπηκε το δικτατορικό καθεστώς από λαϊκοστρατιωτική εξέγερση που είχε ως πρωτοπορία τους Ταϊλανδούς φοιτητές.) Και άρχισε πυρετώδης προπαρασκευή για μια μεγάλη, οργανωμένη μαχητική εκδήλωση, με το προκάλυμμα των φοιτητικών αρχαιρεσιών.

**Οι πρώτες κινήσεις**

Στις 12 Νοεμβρίου έγιναν συγκεντρώσεις πολλών ανωτάτων σχολών, στις οποίες, παράλληλα με τη συζήτηση των καίριων προβλημάτων τους, ρίχνονταν πληθυνόμενα πολιτικά, αντιστασιακά συνθήματα. Στις 10 το πρωί συγκεντρώθηκαν οι φοιτητές της Ιατρικής στο Γουδί. Στις 10:30′ έγινε συγκέντρωση των φοιτητών της Φιλοσοφικής στη Νομική Σχολή. Στις 11:30′ συγκεντρώθηκαν οι σπουδαστές της Ανωτάτης Εμπορικής στο αμφιθέατρο της Σχολής τους, μολονότι η Σύγκλητος αρνήθηκε να χορηγήσει άδεια και το μεσημέρι εξέδωσε την εξής ανακοίνωση:

> *«Κατόπιν τῆς λαβούσης χώραν σήμερον αὐθαιρέτου συγκεντρώσεως μερίδος φοιτητῶν εἰς ἀμφιθέατρον τῆς Σχολῆς, χωρὶς νὰ ἔχῃ προηγηθῇ ἡ κατὰ Νόμον προβλεπομένη ἄδεια τῆς Σχολῆς οὐδὲ κἂν ἔγγραφος πρὸς τοῦτο αἴτησις καὶ πρὸς ἀποφυγὴν περαιτέρω διαταράξεως τῆς τάξεως ἐν τῇ Σχολῇ, ἀποφασίζεται ἡ διακοπὴ τῶν μαθημάτων καὶ τῆς λειτουργίας τῆς Λέσχης Φοιτητῶν ἐπὶ τριήμερον ἀπὸ τῆς Τετάρτης 14ης Νοεμβρίου μέχρι καὶ τῆς Παρασκευῆς 16ης Νοεμβρίου ἐ.ἔ.».*

Ήταν η πρώτη εκ των άνω αντίδραση στη φοιτητική κίνηση και οι σπουδαστές της Σχολής με ανακοίνωσή τους δήλωσαν:

> *«[...] Δὲν ἀναγνωρίζουμε σὲ κανένα τὸ δικαίωμα νὰ κλείνῃ τὴ σχολή μας. Δὲν εἶναι ἰδιοκτησία κανενός. Ἀκόμα περισσότερο δὲν ἀναγνωρίζουμε τὸ δικαίωμα νὰ ἀφήνῃ νηστικοὺς γιὰ τρεῖς μέρες τοὺς φοιτητές [...]».*

Αυτές όμως οι ζυμώσεις ήταν προπαρασκευαστικές. Τη 14η Νοεμβρίου άρχισε η πραγματική εξέγερση. Την προηγουμένη, ο υπουργός Παιδείας Σιφναίος δήλωσε ότι παραμένει αμετακίνητος στις θέσεις του για τις φοιτητικές αρχαιρεσίες. Θα διεξαχθούν μετά τις 15 Φεβρουαρίου, με την επίβλεψη αριστούχων φοιτητών. Το σχετικό διάταγμα είχε σταλεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Αποτελούσε ένα πελώριο λάθος της κυβέρνησης. Πώς άνθρωποι της πολιτικής ωριμότητας και πείρας του Σπ. Μαρκεζίνη δεν αντιλαμβάνονταν ότι έπρεπε να αποφύγουν με κάθε θυσία κάθε αντιδικία με τους φοιτητές, αν ήθελαν να φτάσουν στις βουλευτικές εκλογές;

Βέβαια για τους φοιτητές οι αρχαιρεσίες τους ήταν πρόσχημα για αντιστασιακή δράση. Δεν θα άφηναν ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία εκείνη της προώθησης των κινήσεων, της χαλάρωσης του τρομοκρατικού μηχανισμού της Δικτατορίας, καθώς και της σύγχυσης που κατείχε τους πάντες μέσα στις διαδικασίες της πολιτικοποίησης. Ακόμα και αν δεν είχαν ως έναυσμα τις προστριβές με την κυβέρνηση για τις αρχαιρεσίες τους, θα επινοούσαν κάποιο άλλο. Οπωσδήποτε, όμως, μπορούσε η κυβέρνηση να επιδεικνύει μεγάλη ελαστικότητα και υποχωρητικότητα, ώστε να μειώσει όσο το δυνατόν τις αντιθέσεις. Η επιμονή του υπουργού Σιφναίου ήταν αντικειμενικά παράλογη και αδικαιολόγητη.

## Στο Πολυτεχνείο

Οι φοιτητικές αντιστασιακές οργανώσεις άρπαξαν πάντως με ενθουσιασμό το πρόσχημα αυτό. Εκείνο το ίδιο πρωί –14 Νοεμβρίου– συνήλθαν αμέσως οι γενικές συνελεύσεις των φοιτητικών συλλόγων για να συζητήσουν τη νέα κατάσταση. Και σε όλες ρίχθηκε το σύνθημα: «Εμπρός, στο Πολυτεχνείο». Ήταν φανερό πως υπήρχε ενιαίο σχέδιο.

Η συρροή άρχισε αμέσως. Έως το μεσημέρι είχαν συγκεντρωθεί πάνω από 2.000, που άρχισαν τις μαζικές εκδηλώσεις, στην αρχή με συνθήματα φοιτητικά και βαθμιαία –που όλο πύκνωναν– με πολιτικά.

Οι αιρετές επιτροπές των σπουδαστών κάθε σχολής τούς καλούσαν ανοιχτά πια να μπουν στο Πολυτεχνείο, με την απόφαση να μείνουν σ' αυτό επ' αόριστον. Τους διαβεβαίωναν ότι είχαν γίνει οι απαραίτητες προμήθειες τροφίμων και γενικά υπήρχε οργάνωση για την αντιμετώπιση των αναγκών της παραμονής, πράγμα που δεν ήταν ακριβές.

Ταυτόχρονα, από νωρίς είχε εγκατασταθεί μια ανώτατη φοιτητική εξουσία μέσα στο Πολυτεχνείο, που επονομάστηκε Συντονιστική Επιτροπή και την απάρτιζαν οι εξής αντιπρόσωποι των Σχολών:

> *ΝΟΜΙΚΗ: Λάζος Χρῆστος, Λαζαρίδης Χρύσανθος. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ: Κωστῆ Ἀγγελική, Ἀλαβάνου Ἀριάδνη. ΦΥΣΙΚΟΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗ: Λυγερὸς Σταῦρος, Τσαφαράκης Μανοῦσος. ΙΑΤΡΙΚΗ: Ἀναστασίου Ἑλένη, Σιδέρης Νῖκος. ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ: Κοροβέσης Ἰωάννης, Λαλιώτης Κώστας. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ: Χατζησωκράτους Δημήτρης, Τσεμπελῆς Γιῶργος. ΧΗΜΙΚΗ: Μωροπούλου Τόνια, Λογοθέτης Στέλιος. ΜΗΧΑΝΟΛΟΓΙΚΗ: Δαφέρμος Ὀλύμπιος, Παπαβασιλόπουλος Γιῶργος. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ: Ἀνδρουλάκης Δημήτρης, Νισταζάκης Γιάννης. ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ: Γεωργαντάκης Γ. ΑΣΟΕΕ: Παππᾶς Στέλιος, Τσαντίδης Κώστας. ΓΕΩΠΟΝΙΚΗ: Ἀντώνογλου Νῖκος, Τζουβᾶνος Δημήτρης.*

*ΠΑΝΤΕΙΟΣ: Κουρμουλάκης Γιάννης, Κολιτσίδας Γρηγόρης. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ: Φιλιππάκος Γιώργος.*

Αυτή υπήρξε η «κυβέρνηση» του εφήμερου δημοκρατικού κράτους του Πολυτεχνείου.

Το σχέδιο προχωρούσε στην εφαρμογή του με επιτυχία.

**Οι πρώτοι έγκλειστοι**

Εκείνη την ημέρα –Τετάρτη 14 Νοεμβρίου– προσχώρησαν στο κίνημα και κλείστηκαν οργανωμένα στο κτιριακό συγκρότημα οι αρχιτέκτονες, οι τοπογράφοι και οι χημικοί μηχανικοί, αλλά τους ακολουθούσε και ένα πλήθος εθελοντών που προσέρχονταν αυθόρμητα. Αμέσως άρχισε η οργάνωση. Συγκροτήθηκαν ομάδες εργασίας για τη συγκέντρωση τροφίμων, την παρασκευή φαγητού, την καθαριότητα, τον έλεγχο των προκηρύξεων και ταυτοτήτων, τη φρούρηση ορισμένων καίριων σημείων.

Στο μεταξύ, το απόγευμα οι σπουδαστές είχαν ήδη καταλάβει, εκτός από το προαύλιο του συγκροτήματος, τα πεζοδρόμια μπροστά στο κιγκλίδωμα και την απέναντι νησίδα της οδού Πατησίων. Στην πολυσύχναστη αυτή οδό δημιουργήθηκε κυκλοφοριακό πρόβλημα. Μια αθηναϊκή εφημερίδα έκανε την επομένη την εξής περιγραφή:

> *«Τ' αὐτοκίνητα καὶ τὰ τρόλλεϋ προχωροῦσαν μὲ ἀργὸ ρυθμὸ καὶ μεταξὺ συστοιχιῶν σπουδαστῶν, ποὺ εἶχαν καταλάβει ἐπίσης τμήματα τῶν δύο λωρίδων τῆς λεωφόρου. Ταυτόχρονα οἱ σπουδαστὲς ἔγραφαν συνθήματα πάνω στὰ ὀχήματα καὶ ἔριχναν μέσα σ' αὐτὰ ἀπὸ τὰ ἀνοιχτὰ παράθυρα χειρόγραφες προκηρύξεις. Στὰ κιγκλιδώματα του Πολυτεχνείου ἐξ ἄλλου εἶχαν ἀναρτηθῆ μεγάλα πανὼ μὲ φοιτητικὰ καὶ ἀντικυβερνητικὰ συνθήματα, ποὺ τὰ ἐπαναλάμβαναν οἱ συγκεντρωμένοι σπουδαστές».*

Και η ιταλική επιθεώρηση *Εσπρέσσο* δημοσίευε την εξής περιγραφή του απεσταλμένου της, των γεγονότων της 14ης Νοεμβρίου:

> *«Χίλιοι περίπου σπουδασταὶ διατυπώνουν τὴ διαμαρτυρία τους, διανέμοντας φέϊγ-βολὰν στοὺς περαστικούς. Ἡ σπουδαστικὴ διαμαρτυρία ἐκφράζεται παράλληλα μὲ τραγούδια καὶ συνθήματα. Ἡ διαδήλωση δὲν ἔχει πάρει ἀκόμη πολιτικὸ χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἡ Ἀστυνομία μὲ τοὺς ἄνδρες της κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία της μὲ πεζοὺς καὶ τεθωρακισμένα ὀχήματα γύρω ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Πολυτεχνείου».*

Και πράγματι, η αστυνομία την ημέρα εκείνη απέφυγε κάθε επέμβαση, αλλά ισχυρές δυνάμεις της και θωρακισμένα του μηχανοκίνητου τμήματός της βρίσκονταν σε επιφυλακή στις πλατείες Κάνιγγος και Κοτζιά.

## «Εδώ Πολυτεχνείο»

Η κατάσταση έγινε σοβαρότερη την επομένη, Πέμπτη 15 Νοεμβρίου. Οι σπουδαστές στο εσωτερικό του Πολυτεχνείου είχαν οργανωθεί καλύτερα στη διάρκεια της νύχτας και είχαν εγκαταστήσει σύστημα τηλεπικοινωνιών. Τοποθετήθηκαν τρία μεγαφωνικά συγκροτήματα: στο περίπτερο του θυρωρείου στην οδό Πατησίων, στη γωνία των οδών Πατησίων και Στουρνάρα και στην πύλη προς την οδό Στουρνάρα. Ταυτόχρονα, μπήκε σε λειτουργία ραδιοπομπός ισχύος 250 βατ, εγκατεστημένος στο κτίριο των Μηχανολόγων. Στο κτίριο των Χημικών υπήρχε δέκτης για τον έλεγχο του πομπού, με τον οποίο οι φοιτητές συλλάμβαναν και πολλά σήματα της αστυνομίας. Ο πομπός ακουγόταν έως τον Ωρωπό. Υπεύθυνος ήταν ο Ν. Χριστουδαλάκης και υπήρχαν πολλές επιτροπές που καθόριζαν τα κείμενα και τα συνθήματα, τα οποία εκφωνούσαν δύο φοιτητές και μία φοιτήτρια. Οι εκπομπές άρχιζαν:

> *«Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο! Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο! Σᾶς μιλᾶ ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων φοιτητῶν, τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων...»*

Η επίδραση των εκπομπών αυτών υπήρξε ισχυρότατη, τόσο ηθική όσο και οργανωτική. Φυσικά οι Αρχές προσπάθησαν να καλύψουν τη φωνή τους με παρεμβολές, αλλά δεν το κατόρθωναν τελείως. Ταυτόχρονα εμφανίστηκε δεύτερος πομπός, ο οποίος έφερε τον ίδιο τίτλο, ήταν όμως εγκατεστημένος έξω από το Πολυτεχνείο, δίπλα από τον σταθμό των Ενόπλων Δυνάμεων, και φυσικά ήταν έργο του στρατού. Ο δεύτερος αυτός πομπός μετέδιδε συνθήματα που είχαν σκοπό όχι μόνο να προκαλέσουν σύγχυση, αλλά και να προσδώσουν εξτρεμιστικό χρώμα στο κίνημα του Πολυτεχνείου. Ο γνήσιος πομπός όμως αντέδρασε αμέσως με την εξής ανακοίνωση που επαναλάμβανε συχνά:

> *«Πληροφορηθήκαμε ὅτι λειτουργεῖ ραδιοφωνικὸς σταθμός, ποὺ αὐτοαποκαλεῖται Ραδιοφωνικὸς Σταθμὸς Πολυτεχνείου μεταδίδοντας ἐξτρεμιστικὰ συνθήματα, ὅπως «ΚΑΤΩ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ», «Η ΧΟΥΝΤΑ ΕΠΕΣΕ» καὶ ἄλλα... Λαὲ τῆς Ἀθήνας, λαὲ τῆς Ἑλλάδος... Καταγγέλλουμε αὐτὴ τὴν προβοκατορικὴ ἐνέργεια τῶν ὀργάνων τῆς δικτατορίας ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ μᾶς διασπάσουν καὶ νὰ μᾶς ἀποκόψουν ἀπὸ τὸν κοινὸ ἑνωτικὸ ἀγῶνα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ... Ὁ μόνος ραδιοφωνικὸς σταθμὸς ποὺ μᾶς ἀντιπροσωπεύει καὶ ἐκφράζει τὸν ἀγῶνα σου, Λαὲ τῆς Ἑλλάδας, εἶναι αὐτὸς ποὺ τώρα ἀκοῦς. Ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων φοιτητῶν, τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων...»*

### Αγρότες και εργάτες

Στο μεταξύ από το πρωί της Πέμπτης 15 Νοεμβρίου άρχισαν να συρρέουν πολυάριθμοι φοιτητές μέσα στο Πολυτεχνείο, ενώ κατά μάζες εγκαθίσταντο στη γύρω περιοχή. Γρήγορα όμως παρατηρήθηκε ότι δεν ήταν μόνο φοιτητές. Από το μεσημέρι άρχισε η κάθοδος των οργανωμένων εργατών. Μεγάλη ομάδα συντεταγμένων οικοδόμων με πλακάτ μπήκε στο κτιριακό συγκρότημα, μαζί με πολυάριθμα άλλα εργατικά στοιχεία. Πολλά ήταν επίσης τα μέλη της ΚΝΕ (Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας). Το κίνημα του Πολυτεχνείου προσλάμβανε έτσι μορφή και σύνδεση που ξεπερνούσε κατά πολύ τον «παρισινό Μάη». Εκεί ήταν στενά φοιτητικό, απομονωμένο οργανικά από την εργατική τάξη και τα άλλα στρώματα του πληθυσμού. Εδώ άρχισε να παίρνει τη μορφή συμμαχίας φοιτητών και εργατών, στην οποία προσχωρούσαν με γοργό ρυθμό, τόσο μέσα στον χώρο όσο και στη μαζική συγκέντρωση στη γύρω περιοχή, όλες οι τάξεις.

Η κοινωνική σύνθεση ολοκληρώθηκε, όταν πολυάριθμοι αγρότες των Μεγάρων προστέθηκαν στην εκδήλωση. Είχαν κάνει συμπτωματικά συγκέντρωση έξω από τον Άρειο Πάγο, διαμαρτυρόμενοι για τις απαλλοτριώσεις χάριν της ίδρυσης διυλιστηρίου των επιχειρήσεων Ωνάση. Κατευθύνθηκαν αμέσως στο Πολυτεχνείο, η συντονιστική επιτροπή του μπήκε μέσα και εκδήλωσε τη συμπαράστασή της και με τον φοιτητικό πομπό έστειλε το εξής μήνυμα:

> *«Ὁ λαὸς τῶν Μεγάρων στέκεται καὶ ὑπόσχεται νὰ ἀγωνισθῆ σήμερα στὸ πλευρὸ τοῦ φοιτητικοῦ καὶ ἐργαζομένου λαοῦ... Ὁ ἀγώνας εἶναι κοινός... Δὲν εἶναι μόνο γιὰ τὴν πόλι τῶν Μεγάρων ἢ τὸ Πολυτεχνεῖο... Εἶναι γιὰ τὴν Ἑλλάδα... Γιὰ τὸν λαό της, ποὺ θέλει νὰ καθορίζη τὴν ζωή του... Νὰ ἐξασφαλίζη τὴν ὑγεία του... Νὰ πορεύεται στὸ δρόμο τῆς προκοπῆς. Βασικὴ προϋπόθεσι, ἡ ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας καὶ ἡ ἀποκατάστασι τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας».*

### Οι «προβοκάτορες»

Η συρροή εργατικών και γενικά μη φοιτητικών στοιχείων είχε αρχίσει να γίνεται τόσο έντονη, ώστε οι φοιτητές που επόπτευαν την είσοδο στις πύλες του συγκροτήματος από το απόγευμα της Πέμπτης έχασαν τον έλεγχο. Έτσι έγινε εύκολη η παρείσφρηση και πολλών ανθρώπων του καθεστώτος, ανδρών της ΚΥΠ, της ΕΣΑ, της αστυνομίας, οι οποίοι, όχι μόνο κατασκόπευαν τα πάντα, αλλά προσπαθούσαν να στρέψουν την εκδήλωση σε εξτρεμιστικές κατευθύνσεις, γράφοντας βίαια και ανεδαφικά συνθήματα στους τοίχους, προβαίνοντας ακόμη και σε βανδαλισμούς και δολιοφθορές και σε κάθε άλλης μορφής πράξεις βίας.

Την 26η Ιουλίου 1975 εκδόθηκε το υπ' αριθ. 677 βούλευμα του Συμβουλίου Εφε-

τών Αθηνών για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, το οποίο στο σημείο αυτό αναγράφει:

*«Ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἀνακριτικῶν στοιχείων προέκυψεν ὅτι, ὁ κατηγορούμενος Μιχ. Ρουφογάλης, ὑποστράτηγος, διατελῶν κατὰ τὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου ἀρχηγὸς τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν (ΚΥΠ) Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον ἀπὸ 14ης μέχρι καὶ τῆς 17ης Νοεμβρίου 1973, προεκάλεσε καὶ παρώτρυνε πλείονα πρόσωπα τῆς ἐν λόγῳ ὑπηρεσίας, τελοῦντα ὑπὸ τὴν ἱεραρχικήν του ἐξάρτησιν, πρὸς διάπραξιν ὡρισμένων κακουργημάτων καὶ πλημ/των. Καὶ δὴ ἀνέθεσεν εἰς αὐτοὺς ὅπως διεισδύσουν μεταξὺ τῶν κατεχόντων τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον φοιτητῶν καὶ καταλάβουν ἐπικαίρους θέσεις πέριξ τοῦ ἱδρύματος τούτου, ἰδία εἰς τὰς ὁδοὺς Τοσίτσα καὶ Μπουμπουλίνας ἵνα οὗτοι, συμμορφούμενοι πρὸς περαιτέρω ὑποδείξεις του, ἐπιδοθοῦν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν πρόκλησιν θανατηφόρων σωματικῶν κακώσεων καὶ βαρέων σωματικῶν βλαβῶν πολιτῶν μὲ συμπαγεῖς ράβδους καὶ ἄλλα πρόσφορα μέσα, ἀφ' ἑτέρου εἰς καταστροφὴν κινητῶν πραγμάτων τοῦ Πολυτεχνείου χρησιμευόντων εἰς κοινὸν ὄφελος καὶ ἐκ τρίτου εἰς ἀθρόας περιϋβρίσεις Ἀρχῆς ἐμπεριεχομένας εἰς ἔντυπα, ἅτινα διωχετεύοντο λάθρα μεταξὺ τῶν φοιτητῶν, καὶ εἰς ἀναρχικὰ συνθήματα, ἅτινα ἀνεγράφοντο ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων.*

*»Ὁ μάρτυς Γεώργιος Λαζαρίδης, ὀδοντίατρος, λέγει ὅτι "προβοκάτορες τῆς ΚΥΠ, ἧς ἀρχηγός, ὡς προείρηται, ἦτο ὁ κατηγορούμενος Ρουφογάλης, φέροντες δοχεῖα πετρελαίου, περιέβρεχον τοὺς ξυλοτύπους τῶν ὑπονόμων τῆς ὁδοῦ Σολωμοῦ καὶ ἔθετον πῦρ. Τέτοια μεγάλη φωτιὰ ἤναψεν εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Σολωμοῦ καὶ Σπυρίδωνος Τρικούπη. Ὑπεύθυνος καὶ ὀργανωτὴς τῆς σφαγῆς τοῦ Πολυτεχνείου πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ρουφογάλης μὲ τοὺς πράκτορές του".*

*»Ὁ μάρτυς Στ. Τζουμάκας καταθέτει ὅτι, "ὑπῆρχον ὁμάδες τῆς ΚΥΠ εἰς τὴν ὁδὸν Μπουμπουλίνας, ὄπισθεν τοῦ Πολυτεχνείου, αἱ ὁποῖαι προσπαθοῦσαν νὰ διεισδύσουν ἀπὸ ἐκεῖ διὰ νὰ καταλάβουν τὸν πομπόν". Ὁ δὲ μάρτυς Γ. Καραλῆς λέγει ὅτι, ἀπὸ τὸ κτίριον τῆς ΚΥΠ, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μπουμπουλίνας, περὶ ὥραν 13.30 μ.μ. μεσονύκτιον τῆς Παρασκευῆς (16.11.1973) ἐξήρχοντο ὁμάδες ἀτόμων μὲ πολιτικὴν περιβολήν, διασκορπιζόμενοι εἰς τοὺς πέριξ τοῦ Πολυτεχνείου δρόμους».*

### Ένας «πράκτορας»

Και το βούλευμα συνεχίζει:

*«Ὁ κατηγορούμενος Δ. Κατσούλης, ταγματάρχης Χωρ/κῆς, ἐν Ἀθήναις*

*κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδο ἀπὸ 14ης μέχρι καὶ 16ης Νοεμβρίου 1973, προεκάλεσε καὶ παρώτρυνε πλείονα πρόσωπα πρὸς διάπραξιν ὡρισμένων κακουργημάτων καὶ πλημ/των καὶ δὴ ἀνέθεσεν εἰς τὸν Δημήτριον Πίμπαν καὶ εἰς ἄλλα ἄτομα τῆς ἐμπιστοσύνης του ὅπως διεισδύσουν μεταξὺ τῶν κατεχόντων τὸ Πολυτεχνεῖον φοιτητῶν καὶ καταλάβουν ἐπικαίρους θέσεις πέριξ τοῦ ἱδρύματος τούτου, ἵνα οὗτοι, συμμορφούμενοι πρὸς τὰς περαιτέρω ὑποδείξεις του, ἐπιδοθοῦν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν πρόκλησιν θανατηφόρων τραυματισμῶν καὶ βαρέων σωματικῶν κακώσεων ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων καὶ πολιτῶν μὲ αὐτοσχεδίους βόμβας καὶ ἄλλα πρόσφορα μέσα, ἀφ' ἑτέρου εἰς καταστροφὴν κινητῶν πραγμάτων τοῦ Πολυτεχνείου χρησιμευόντων εἰς κοινὸν ὄφελος καὶ ἐκ τρίτου εἰς ἀθρόας περιυβρίσεις 'Αρχῆς ἐμπεριεχομένας εἰς ἔντυπα, ἅτινα διωχετεύοντο λάθρα μεταξὺ τῶν φοιτητῶν, καὶ εἰς ἀναρχικὰ συνθήματα, ἅτινα ἀνεγράφοντο ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων.*

*»Πράγματι, ὡς κατωτέρω γίνεται λόγος, ὁ Δ. Πίμπας ἐξετέλεσε διάφορα ἐγκλήματα εἰς τὸν χῶρον τοῦ Πολυτεχνείου. Ἦτο δὲ καὶ πληροφοριοδότης τοῦ ἐν λόγῳ κατηγορουμένου. Ὁ Πίμπας ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του λέγει ὅτι, ὁ Κατσούλης τοῦ συνέστησε νὰ μεταβῇ εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον διὰ νὰ παρακολουθήσῃ καὶ συλλέξῃ πληροφορίας. Ὡσαύτως προκύπτει ἐκ τῆς ἐνεργηθείσης ἀνακρίσεως ἀκαταγωνίστως ὅτι, ὁ κατηγορούμενος Δημήτριος Πίμπας, ἰδιωτικὸς ὑπάλληλος, κατὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου ὑπῆρξε πράκτωρ τοῦ ὡς ἄνω ταγματάρχου Χωροφυλακῆς Δ. Κατσούλη.*

*»Καὶ συγκεκριμένως οὗτος κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον ἀπὸ 14ης μέχρι καὶ 16ης Νοεμβρίου 1973 ἀπεδέχθη πρόκλησιν τοῦ ὡς ἄνω Δ. Κατσούλη καὶ ἄλλων πρακτόρων μὴ ἀποκαλυφθέντων πρὸς διάπραξιν ὡρισμένων κακουργημάτων καὶ πλημ/των καθ' ὅσον, ἐνῷ τοῦ ἀνέθεσεν ἐκεῖνος ὅπως διεισδύσῃ μεταξὺ τῶν κατεχόντων τὸ Πολυτεχνεῖον φοιτητῶν ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἐπιδοθῇ ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν πρόκλησιν θανατηφόρων τραυματισμῶν καὶ βαρέων σωματικῶν κακώσεων ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων καὶ πολιτῶν μὲ αὐτοσχεδίους βόμβας καὶ ἄλλα πρόσφορα μέσα, ἀφ' ἑτέρου εἰς καταστροφὴν κινητῶν πραγμάτων τοῦ Πολυτεχνείου χρησιμευόντων εἰς κοινὸν ὄφελος, ἐκ τρίτου, εἰς ἀθρόας περιϋβρίσεις 'Αρχῆς ἐμπεριεχομένας εἰς ἔντυπα καὶ εἰς ἀναρχικὰ συνθήματα, ἅτινα ἀνεγράφοντο ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων, καὶ ἐκ τετάρτου εἰς πρόκλησιν ἑτέρων προσώπων πρὸς διάπραξιν τῶν ὡς εἴρηται ἐγκλημάτων, ὁ ἐν λόγῳ κατηγορούμενος Πίμπας, συνεμορφώθη πρὸς τὴν δοθεῖσαν ἀνωτέρω*

*ἐντολήν, καὶ εἰσῆλθεν, ὑπὸ τὴν ψευδῶς προβληθεῖσαν ἰδιότητα τοῦ ἰατροῦ, εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον, ἔνθα παρέμεινε κατὰ τὰς ἀνωτέρω ἡμερομηνίας πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν προαναφερθέντων ἐγκλημάτων.*

*»Ὁ κατηγορούμενος οὗτος ὁμολογεῖ ὅτι, πράγματι ὁ Κατσούλης τὸν ἐφοδίασε μὲ ψευδῆ φοιτητικὴν ταυτότητα καὶ μετέβη εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον διὰ νὰ παρακολουθήσῃ καὶ συλλέξῃ πληροφορίας. Ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ ἀνέλαβε τὴν παροχὴν βοηθείας εἰς πολλοὺς τραυματίας οἱ ὁποῖοι καὶ ἀπέθανον. Κατὰ τὸν μάρτυρα Στυλ. Λογοθέτην ὁ Πίμπας προσεπάθει νὰ τρομοκρατήσῃ τοὺς φοιτητὰς ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ. Προσεπάθει ἀκόμη νὰ ἀποκρύψῃ τὰ πτώματα τῶν νεκρῶν. Μετέβη καὶ εἰς τὴν ψυχιατρικὴν κλινικὴν τοῦ Κ. Παπαπαναγιώτου ἐμφανιζόμενος ὡς ἰατρός...»*

### Οι εργάτες

Αλλά οπωσδήποτε, όσοι και αν ήταν οι πράκτορες αυτοί, δεν αποτελούσαν παρά μικρές ομάδες μέσα στις μάζες που κατείχαν το Πολυτεχνείο και τη γύρω περιοχή. Μέσα στο πολυτεχνικό συγκρότημα η συρροή εργαζομένων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε δημιουργούσε προβλήματα σύνθεσης και διοίκησης. Μια ακριβή και χαρακτηριστική εικόνα μεταδίδει η εξής αφήγηση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αθηναϊκή* (8.8.1974):

*«Οἱ ἐργαζόμενοι* [σημ. συγγρ. οἱ συγκεντρωμένοι μέσα στὸ Πολυτεχνεῖο] *συνέρχονται σὲ γενικὴ συνέλευσι. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἔχει ἕτοιμο ἕνα κείμενο καὶ τὸ θέτει ὑπὸ ἔγκρισι. Ἡ συνέλευσι γενικὰ τὸ ἐγκρίνει, ἀλλὰ ὡρισμένοι ζητοῦν ἀλλαγὲς σὲ μερικὰ σημεῖα του. Τὰ πνεύματα εἶναι τεταμένα. Μερικοὶ ἀπαιτοῦν συμμετοχὴ τῶν ἐργαζομένων στὴ Γενικὴ Συντονιστικὴ Ἐπιτροπὴ κατὰ ποσοστὸ 50%. Ἄλλοι ἀπαιτοῦν ὑπαγωγὴ τῆς φοιτητικῆς στὴν ἐργατικὴ Ἐπιτροπή, ἄλλοι θέτουν πρόβλημα ἐργατικῆς ἐξουσίας.*

*»Ἡ Συντονιστικὴ Ἐπιτροπὴ ἐπιβάλλει μὲ κόπο τὴν τάξι. Διευκρινίζει πὼς ἡ φάσι τοῦ κινήματος δὲν ἐπιτρέπει ἀφηρημένα συνθήματα περὶ σοσιαλισμοῦ καὶ ἐργατικοῦ κινήματος. Ὅτι ἡ συνέλευσι δὲν ἐκπροσωπεῖ τὸ σύνολο τῶν ἐργαζομένων καὶ ὅτι ἁπλῶς διοχετεύει τὰ μηνύματα ποὺ γεννήθηκαν μέσα σ' αὐτὸ τὸν χῶρο στοὺς ἐργαζομένους... Διευκρινίζουν ὅτι εἶναι γενικὰ σωστὸ ἡ συμμετοχή τους κατὰ 50% στὴ Συντονιστικὴ Ἐπιτροπή, ἀλλ' αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ σιγὰ-σιγά, γιατὶ οἱ φοιτητικὲς ἐπιτροπὲς ἔχουν μεγαλύτερη παράδοσι καὶ ἐκφράζουν πιὸ πιστὰ καὶ μαζικὰ τὸ φοιτητικὸ κίνημα ἀπ' ὅ,τι ἡ συνέλευσι τῶν ἐργαζομένων τὸ ἐργατικὸ κίνημα. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀναθέτει πρακτικὰ καθήκοντα. Συγκροτοῦνται μικρὲς ὁμάδες, ποὺ μεταφέρουν ἔξω τὴν πρώτη διακήρυξι ποὺ ξανατυπώνεται».*

Βλέπουμε εδώ την αντιζηλία των δύο σκελών –φοιτητικού και εργατικού–, ενώ έπρεπε να χαροποιεί όλους η σύμπτωση δράσης και παρουσίας. Για πρώτη φορά στη μαζική εκδήλωση των φοιτητών προστίθεται η μαζική συμπαράσταση των εργαζομένων και όλες μαζί συνθέτουν μια ουσιαστική και πρωτοφανή μορφή μαζικής Αντίστασης. Επιτέλους, με καθυστέρηση 4-5 ετών, αυτή η μοναδική δύναμη έκανε τη βαριά κάθοδό της στον στίβο.

**Πολιτική έκρηξη**

Ωστόσο, η εκδήλωση δραστηριοποιούνταν και ανέπτυσσε τις διαστάσεις της από ώρα σε ώρα. Κατά τις 9:30' έξω από το Πολυτεχνείο οι συγκεντρωμένοι έκαψαν δύο σημαίες με το σύμβολο της 21ης Απριλίου και κατέστρεψαν φωτογραφίες του Γ. Παπαδόπουλου. Το ίδιο έγινε και μέσα στο κτιριακό συγκρότημα, όπου εξαλείφθηκε κάθε συμβολισμός του καθεστώτος. Αλλά τις εγκαταστάσεις, τα εργαστήρια, τα γραφεία, τα φρουρούσαν φοιτητές για να μην καταστραφούν από επιδρομείς. Μόνο το γραφείο του Κυβερνητικού Επιτρόπου ρημάχθηκε και πετάχτηκαν από τα παράθυρα πολλά έγγραφα.

Συγχρόνως διαρκείς συνελεύσεις γίνονταν κατά Σχολές σε διάφορες αίθουσες. Και διαπιστωνόταν ότι η πολιτική θερμοκρασία ανέβαινε, ότι σε όλη την πρωτεύουσα πλανιόταν πια το όραμα της εξέγερσης. Οι συνελεύσεις ανανέωναν την απόφαση να παρατείνουν την παραμονή τους στον χώρο επ' αόριστον.

**Η Σύγκλητος του Πολυτεχνείου**

Τη φοιτητική εκδήλωση την συνειδητοποιούσαν ήδη οι πάντες ως πολιτική έκρηξη. Και την προσέβλεπαν ως εξέγερση δημοκρατική-λαϊκή στο πρώτο της στάδιο, που σύντομα θα κλιμακωνόταν προς τα πάνω. Κανείς δεν σκεφτόταν ακόμη ότι μπορεί να αποτελούσε την υποδομή για άλλες εξελίξεις. Και η Σύγκλητος του Πολυτεχνείου, σχεδόν σύσσωμη, τάχθηκε στο πλευρό των σπουδαστών. Στις 11:30' το πρωί έστειλε την εξής ανακοίνωση στον υπουργό Παιδείας:

> *«Ἡ Σύγκλητος του Ε.Μ. Πολυτεχνείου συνῆλθε σήμερον τὴν 15ην Νοεμβρίου 1973 καὶ ὥραν 8ην πρωϊνὴν εἰς ἔκτακτον συνεδρίασιν εἰς τὰ κτίρια Ζωγράφου τοῦ Ε.Μ. Πολυτεχνείου πρὸς ἐξέτασιν τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς δημιουργηθείσης ἀπὸ χθὲς δυσκολωτάτης καταστάσεως εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ε.Μ. Πολυτεχνείου.*
>
> *»Εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον ἔχουν συναθροισθῆ ἀπὸ χθὲς πολλοὶ σπουδασταὶ τοῦ Ἱδρύματος, ὡς καὶ πολλοὶ σπουδασταὶ ἄλλων Ἱδρυμάτων ρίπτοντες συνθήματα πάσης φύσεως.*
>
> *»Ἀπὸ χθὲς ἡ Σύγκλητος εἶχεν ἀποκλείσει κάθε σκέψιν ἐπεμβάσεως τῆς*

*Ἀστυνομίας πρὸς ἐκκένωσιν τοῦ χώρου διὰ δύο σπουδαιοτάτους λόγους:*

*»1. Ἐπέμβασις εἰς τὸν χῶρον τοῦ Πολυτεχνείου θὰ ἦτο κατάλυσις τοῦ ἀσύλου.*

*»2. Τυχοῦσα ἐπέμβασις θὰ ὡδήγει ἐνδεχομένως εἰς αἱματηρὰ ἐπεισόδια.*

*»Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἡ Σύγκλητος ἐπιμένει ὅλως ἰδιαιτέρως καὶ σήμερον.*

*»Ἡ Σύγκλητος ἔχει ἐπ' αὐτοῦ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τοῦ Συλλόγου τῶν Τακτικῶν Καθηγητῶν, ὁ ὁποῖος συνῆλθεν εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον τὴν 11ην πρωϊνὴν τῆς σήμερον.*

*»Κλιμάκιον τῆς Συγκλήτου προσπαθεῖ νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν σπουδαστῶν τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸ ἵδρυμα.*

*»Ὁλόκληρος ἡ Σύγκλητος θὰ πράξῃ πᾶν τὸ δυνατὸν πρὸς διευθέτησιν τῆς καταστάσεως καὶ εὔχεται ὁμαλὴν λύσιν ταύτης».*

Στις 2 μ.μ., κυβερνητική ανακοίνωση ανέφερε ότι η κυβέρνηση:

*«..."σεβομένη" σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου τοῦ Πολυτεχνείου –ἡ ὁποία "εἶχεν ἀποκλείσει κάθε σκέψιν ἐπεμβάσεως τῆς ἀστυνομίας πρὸς ἐκκένωσιν τοῦ χώρου"– ἀποφεύγει οἱανδήποτε ἀνάμιξιν καὶ ὅτι ἡ ἀστυνομία κρατεῖται ἐπιδεικτικῶς εἰς σεβαστὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοὺς χώρους».*

Πράγματι, μετά τις 4 το απόγευμα η αστυνομική δύναμη αποχώρησε από τον γύρω χώρο και αποσύρθηκε σε πιο μακρινά σημεία. Έτσι η είσοδος και η έξοδος στο Πολυτεχνείο ήταν πια ουσιαστικά ελεύθερες και κατέστη δυνατός ο εφοδιασμός του σε τρόφιμα και άλλα είδη. Τα πλήθη στο μεταξύ πύκνωναν γύρω από το κτιριακό συγκρότημα, οι εκδηλώσεις δυνάμωναν και η Συντονιστική Επιτροπή άρχισε πια να αποβλέπει σε ευρύτερους και αποφασιστικότερους στόχους. Η σκέψη μιας πλατιάς πια εξέγερσης, που ίσως να κλόνιζε και να κατέρριπτε τη Δικτατορία, απασχολούσε τώρα σοβαρά τους ενθουσιώδεις εκείνους και ανώριμους πολιτικά νέους. Και, το βράδυ, ο πομπός του Πολυτεχνείου έριχνε το σύνθημα της γενικής απεργίας. Ήταν το πρώτο βήμα για την εξόρμηση.

### Επαναστατικό μανιφέστο

Όλη τη νύχτα, ο βρασμός συνεχιζόταν μέσα στο Πολυτεχνείο, ενώ απέξω παρέμεναν πάντα πυκνές μάζες που ακούραστα προέβαιναν σε εκδηλώσεις. Η Παρασκευή 16η Νοεμβρίου ξημέρωνε γεμάτη ένταση και με φανερά τα προμηνύματα της θύελλας. Την αρχή την έκανε η Συντονιστική Επιτροπή, εκδίδοντας την πρώτη ανακοί-

νωσή της, που απορρίπτοντας τα προσχήματα ήταν πια ανοιχτό επαναστατικό μανιφέστο:

*«Οἱ φοιτητὲς ἀπ' ὅλες τὶς σχολὲς στὴ διάρκεια τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος, συνειδητοποιήσαμε πὼς τὰ προβλήματά μας σχετικὰ μὲ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς Παιδείας καὶ τὴ λειτουργία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος δὲν λύνονται χωρὶς τὴν ἀλλαγὴ τῆς συγκεκριμένης πολιτικῆς κατάστασης. Ἀρχίζοντας ἔτσι πολιτικὸ ἀγώνα, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ Ἕλληνες ἐργαζόμενοι ποὺ κλείστηκαν στὸ Πολυτεχνεῖο, ξεκαθαρίζουν τὶς θέσεις τους καὶ καλοῦν τὸν Ἑλληνικὸ Λαὸ νὰ συσπειρωθεῖ γύρω τους καὶ νὰ ἀγωνισθεῖ μαζί τους ὥς τὴν τελικὴ νίκη.*

*»1. Πρωταρχικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίλυση ὅλων τῶν λαϊκῶν προβλημάτων θεωροῦμε τὴν ἄμεση παύση τοῦ τυραννικοῦ καθεστῶτος τῆς χούντας καὶ τὴν παράλληλη ἐγκαθίδρυση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας.*

*»2. Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὰ ξένα συμφέροντα ποὺ χρόνια στηρίζουν τὴν τυραννία στὴ χώρα μας. Ἡ πλατειὰ κινητοποίηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ ἡ ἐκδήλωση συμπαράστασης ἀπ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ καλύτερη ἀπάντηση σ' ὅσους ἐπιχείρησαν νὰ μᾶς δυσφημίσουν.*

*»Ἑλληνικὲ Λαέ, ὁ ἀγώνας γύρω ἀπ' τὴ Λαϊκὴ Κυριαρχία καὶ τὴν Ἐθνικὴ Ἀνεξαρτησία συνίσταται σήμερα στὶς ἄμεσες μαζικὲς διεκδικήσεις στὰ οἰκονομικά, ἐπαγγελματικὰ καὶ κοινωνικά σου προβλήματα, μὲ ἀπεργιακοὺς ἀγῶνες, μὲ μαζικὲς κινητοποιήσεις, μὲ προοπτικὴ τὴ γενικὴ ἀπεργία γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας. Ἡ παρουσία μας ἐδῶ ἀποτελεῖ κέντρο συσπείρωσης, κινητοποίησης καὶ μαζικοποίησης τοῦ λαϊκοῦ ἀγώνα.*

*»ΟΛΟΙ ΕΝΩΜΕΝΟΙ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*
*ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ*

*»16 Νοέμβρη '73.*
*»Η ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ».*

### Εξέγερση

Καθώς η ημέρα προχωρούσε, συνέρρεαν ολοένα νέα πλήθη σε μεγάλη ακτίνα γύρω από το συγκρότημα του Πολυτεχνείου, το οποίο ήταν πλημμυρισμένο πια από ανθρώπους. Αλλά ο κλοιός της αστυνομίας επανεμφανίστηκε στενότερος. Πάντως η Συντονιστική Επιτροπή αποφάσισε να προχωρήσει. Και ο πομπός καλούσε πια ανοιχτά όλο τον λαό σε εξέγερση. Είχε φτάσει η ώρα για τη μεγάλη εξόρμηση. Μό-

νο που οι ηγέτες αυτής της μάζας δεν λάμβαναν υπόψη τη διαλεκτική, δεν υπολόγιζαν τις αντιδράσεις. Μόνο τη δράση.

**Το βούλευμα**

Στο σημείο αυτό θα δώσουμε μια ανασκόπηση των γεγονότων, όπως τα εξιστορεί το βούλευμα 677/1973 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών:

*«Τὴν 20 Νοεμβρίου 1972 εἶχον διεξαχθῆ ἀρχαιρεσίαι εἰς ἅπαντας τοὺς φοιτητικοὺς συλλόγους τῶν Ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων Ἀθηνῶν πρὸς ἀνάδειξιν νομίμων ἐκπροσώπων. Ἀποτέλεσμα ὅμως τῶν ἀρχαιρεσιῶν τούτων ἦτο ἡ εἰς τὰς περισσοτέρας Σχολάς, πλὴν τῶν τοιούτων τοπογράφων καὶ χημικῶν μηχανικῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, ἀνάδειξις ἐκπροσώπων ἀσχέτων καὶ ξένων πρὸς τὴν ἀληθῆ βούλησιν τῶν ἐκπροσωπουμένων. Δι' ὃ καὶ σταθερὸν καὶ ἀμετάθετον ἦτο τὸ σύνθημα μεταξὺ τοῦ φοιτητικοῦ κόσμου διὰ γνησίας καὶ ἀδιαβλήτους ἀρχαιρεσίας. Τὸ αἴτημα τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν ἀπαρχὴν τῶν κατὰ μῆνα Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1973 αἱματηρῶν γεγονότων τοῦ Πολυτεχνείου, περὶ ὧν ἡ παροῦσα ὑπόθεσις.*

*»Τὴν 12 Νοεμβρίου 1973 ἐπραγματοποιήθη ἐπαφὴ τῆς Συγκλήτου τοῦ Πολυτεχνείου καὶ ἐκπροσώπων φοιτητῶν μετὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων Παναγιώτου Σιφναίου, διὰ τὸ θέμα τῶν ἀρχαιρεσιῶν. Ὁ ὑπουργὸς ἐφρόνει ὅτι, αἱ ἀρχαιρεσίαι θὰ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθοῦν μετὰ τὴν 15 Φεβρουαρίου 1974, ἐνῶ οἱ σπουδασταὶ ἐπέμενον νὰ γίνουν κατὰ μῆνα Δεκέμβριον 1973, πρὸ τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων. Ἀνέκυψεν οὕτω διένεξις καὶ ἡ Σύγκλητος ἀπεφάσισε νὰ ἀποτρέψη τὴν διενέργεια συνελεύσεων τῶν Σχολῶν, κατόπιν αἰτήσεως τῶν σπουδαστῶν, τῇ συναινέσει καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας. Ἡ συνέλευσις ἐγένετο τὴν 14 Νοεμβρίου 1973, ἡμέραν Τετάρτην. Πρὸς στιγμήν, ἄγνωστον πόθεν, ἐρρίφθη τὸ σύνθημα τῆς παραμονῆς τῶν σπουδαστῶν ἐντὸς τοῦ Πολυτεχνείου.*

*»Τὴν ἑπομένην ἡ συγκέντρωσις διωγκοῦτο. Πρέπει καὶ τοῦτο νὰ λεχθῆ: Πρὸ ἡμερῶν εἶχον κληθῆ οἱ πρυτάνεις τῶν ἀνωτάτων σχολῶν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας, ἔνθα ὁ ὑπουργὸς Σιφναῖος ὡμίλησε πρὸς αὐτοὺς ὡς ἀκολούθως: "Ἐπιθυμῶ νὰ γίνουν ἐκλογαὶ εἰς τοὺς φοιτητικοὺς συλλόγους τίμιαι καὶ ἀδιάβλητοι. Τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν πρὸ τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1974. Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ πῆτε ἐὰν τοῦτο θὰ εἶναι δυνατόν". Ὁ πρύτανις τοῦ Πολυτεχνείου Κωνστ. Κονοφάγος καὶ εἷς ἕτερος τοιοῦτος εἶπον ὅτι, εἶναι ἐνδεδειγμένον νὰ γίνουν ἀμέσως αἱ ἐκλογαί. Ὁ*

*πρύτανις τοῦ Πολυτεχνείου Κονοφάγος προσέθεσεν ὅτι, ἀναλαμβάνει αἱ ἐκλογαὶ νὰ γίνουν τιμίως εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον. Ὁ ὑπουργὸς ἀπήντησεν ὅτι, δὲν δύναται νὰ γίνη ἐξαίρεσις καὶ ἤλπιζε νὰ πείση τοὺς σπουδαστὰς ὅπως δεχθοῦν οὗτοι αἱ ἐκλογαὶ νὰ γίνουν βραδύτερον.*

*»Τὴν 15 Νοεμβρίου 1973 ὁ ὑπουργὸς μετέβη εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον ἵνα πείση τοὺς σπουδαστὰς ὅπως αἱ ἐκλογαὶ ἀναβληθοῦν πρὸς καιρόν. Οἱ σπουδασταὶ ἠρνήθησαν. Αἱ ἁρμόδιαι ἀρχαὶ τοῦ Πολυτεχνείου ἐχορήγησαν ἀδείας συνελεύσεων. Εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον μετέβησαν καὶ σπουδασταὶ ἄλλων ἀνωτάτων Σχολῶν. Ἐν συνεχεία, ἐρρίφθησαν καὶ διάφορα συνθήματα κατὰ τοῦ κρατοῦντος τότε δικτατορικοῦ καθεστῶτος, π.χ. "Ψωμὶ-Παιδεία-Ἐλευθερία, Δημοκρατία, Λαϊκὴ Κυριαρχία, Ἔξω ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ, Δημοκρατικὴ Παιδεία, Κάτω ἡ Χούντα, Ὄχι στὸν ἐμπαιγμὸ ἑνὸς τρελλοῦ" κ.ἄ.*

**«Ὠχυρώθησαν εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον»**

*»Οἱ σπουδασταὶ ὠχυρώθησαν εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον. Αἱ ἁρμόδιαι ἀστυνομικαὶ ἀρχαὶ ἀπεφάσισαν ὅπως εἰσέλθουν εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον πρὸς διάλυσιν τῶν ὡς εἴρηται συγκεντρωθέντων σπουδαστῶν. Πρὸς τοῦτο ὁ Διευθυντὴς τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν Π. Χριστολουκᾶς, ἐκάλεσε τὸν πρύτανιν τοῦ Πολυτεχνείου Κωνστ. Κονοφάγον πρὸς συζήτησιν εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Πατησίων καὶ Στουρνάρα. Πράγματι μετέβη ἐκεῖ ὁ πρύτανις καὶ ἐζήτησε παρὰ τούτου ὁ Χριστολουκᾶς νὰ τοῦ χορηγήση τὴν ἄδειαν ὅπως εἰσέλθη ἐντὸς τοῦ Πολυτεχνείου καὶ ἐκκενώση βιαίως τὸν χῶρον τούτου ἀπὸ τοὺς εὑρισκομένους ἐκεῖ σπουδαστάς. Ὁ πρύτανις Κονοφάγος ἠρνήθη νὰ καταλύση τὸ πανεπιστημιακὸν ἄσυλον. Σύμφωνος μὲ τὸν ἐν λόγῳ πρύτανιν ἦτο καὶ ὁ παριστάμενος κατὰ Νόμον Εἰσαγγελεύς. Ἐν συνεχεία καὶ ἡ Σύγκλητος τοῦ Πολυτεχνείου ἠρνήθη ἐγγράφως τὴν κατάλυσιν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἀσύλου.*

*»Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι, τὰ περὶ τὸ Πολυτεχνεῖον διαδραματισθέντα γεγονότα ἔχουν ὡς ἀφορμὴν τὴν ἀνακύψασαν διένεξιν μεταξὺ ὑπουργείου Παιδείας καὶ σπουδαστῶν, ἀναφορικῶς μὲ τὴν διεξαγωγὴν ἀρχαιρεσιῶν τῶν συλλόγων τῶν σπουδαστῶν. Ἀλλὰ συγχρόνως ἡ ἐξέγερσις τῶν σπουδαστῶν εἶχεν ὡς κίνητρον καὶ τὴν ἀγάπην τῆς ἐλευθερίας. Ὡς εἶναι γνωστὸν τὸ δικτατορικὸν καθεστὼς τῆς 21ης Ἀπριλίου τοῦ 1967 κατέλυσεν ἐν Ἑλλάδι τὰς πολιτικὰς καὶ ἀτομικὰς ἐλευθερίας.*

*»Συμβαίνει ὅμως καὶ τοῦτο: Στοιχεῖα ξένα, ἄσχετα πρὸς τοὺς σπουδαστάς, εἰσέρχονται εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον καὶ οὕτω τὸ τέμενος τῶν ἐπι-*

*στημῶν καὶ τῶν τεχνῶν μεταβάλλεται εἰς χῶρον ἀγώνων πολιτικῶν ἀντιθέσεων. Εἰσέρχονται εἰς τὸν ἱερόν χῶρον τοῦ Πολυτεχνείου ἄτομα διαφόρων πολιτικῶν ἀποχρώσεων, ὡς καὶ πράκτορες τῆς ΚΥΠ καὶ τῆς ΕΣΑ. Οἱ σπουδασταὶ ἠναγκάσθησαν νὰ ἀμυνθοῦν πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν. Ἀπαλείφουν ἀναρχικὰ καὶ ἐξτρεμιστικὰ συνθήματα, ἀποκαλύπτουν καὶ ἐκδιώκουν ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Πολυτεχνείου τοὺς πράκτορας, τοποθετοῦν φρουροὺς εἰς τὰ ἐργαστήρια καὶ τοὺς χώρους τῶν ὀργάνων πρὸς διαφύλαξιν αὐτῶν. Καταστρέφουν ὅμως τὸ γραφεῖον τοῦ Κυβερνητικοῦ Ἐπιτρόπου τοῦ Πολυτεχνείου καὶ καλοῦν τὸν λαὸν εἰς συμπαράστασιν καὶ ἐξέγερσιν. Τέλος τὴν 16ην Νοεμβρίου 1973, ἡμέραν Παρασκευήν, ἡ τραγωδία τοῦ Πολυτεχνείου ὁδηγεῖται εἰς τὴν αἱματηράν του κατάληξιν».*

### Η εξέγερση

Το ψυχρό αλλά αρκετά εύγλωττο κείμενο του βουλεύματος δίνει ακριβές το περίγραμμα των έως τότε γεγονότων. Αλλά η χιονοστιβάδα κυλούσε πια ακράτητη. Η λαϊκή συμπαράσταση εκδηλωνόταν ολοένα ευρύτερη. Και μια καλή περιγραφή των σοβαρών γεγονότων που ακολούθησαν από το απόγευμα δίνει το περιοδικό *Επίκαιρα* της Αθήνας (8-14.8.1974):

*«Τὸ πλῆθος ἔξω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο ὁλοένα πυκνώνει.*

*»Τὸ μεσημέρι, ὅλοι οἱ δρόμοι γύρω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο, ἀπὸ τὴ Χαλκοκονδύλη ὥς τὴ Μάρνη καὶ σὲ ἀκτῖνα 500 καὶ πλέον μέτρων ἀπὸ τὸ Μετσόβιο, ἔχουν καταληφθῆ ἀπὸ φοιτητές, μαθητὲς καὶ πολίτες. Ἐντὸς τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὁμάδες φοιτητῶν διανέμουν προκηρύξεις καὶ τρὺκ μὲ συνθήματα ἀντικυβερνητικὰ καὶ ἀντικαθεστωτικά. Ἐνῶ οἱ πολίτες προσφέρουν τσιγάρα, διάφορα τρόφιμα καὶ λουλούδια στοὺς σπουδαστὲς μέσα στὸ κτίριο τοῦ Πολυτεχνείου.*

*»Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν συγκεντρωμένων ἐπιβάλλει ἀπὸ τὸ πρωῒ τὴ διακοπὴ τῆς κυκλοφορίας τῶν αὐτοκινήτων.*

*»Τὶς πρῶτες ἀπογευματινὲς ὧρες καὶ μέχρι τὶς 8 τὸ βράδυ, ὁπότε σημειώνονται οἱ πρῶτες συγκρούσεις μεταξὺ φοιτητῶν διαδηλωτῶν καὶ ἀστυνομίας, τὸ σύνολο τῶν συγκεντρωμένων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Πολυτεχνείου ὑπερβαίνει τὶς 20.000.*

*» • Ὥρα 16.30: Ὁμάδα σπουδαστῶν τῆς Παντείου συμπλέκεται μὲ τὴν ἀστυνομία στοῦ Μακρυγιάννη.*

*» • Ὥρα 17.00: Ἄλλη ὁμάδα ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο, φτάνει στὴν Κάνιγγος, ἀλλὰ ἐπιστρέφει χωρὶς ἐπεισόδια.*

*» • Ὥρα 18.00: Διαδηλωταὶ ἀνεβαίνουν τὴν ὁδὸ Σταδίου καὶ συγκρούο-*

*νται μὲ τὴν ἀστυνομία στὴν Κλαυθμῶνος. Οἱ συγκρούσεις γενικεύονται στὰ Χαυτεῖα, στὴν πλατεία Ταχυδρομείου, στὶς παρόδους τῆς Πανεπιστημίου, παντοῦ.*

*» • Ὥρα 19.00: Δακρυγόνα καὶ καπνογόνα πέφτουν ἐν ἀφθονία στὸ κέντρο τῶν Ἀθηνῶν. Πολλὰ ἄτομα τραυματίζονται ἀπὸ ξύλα καὶ πέτρες. Οἱ διαδηλωταὶ μεταφέρουν τοὺς τραυματίες στὸ Πολυτεχνεῖο. Ὁ ραδιοσταθμός τους ζητᾶ φάρμακα, ἐργαλεῖα, γιατροὺς καὶ ἀσθενοφόρα.*

*» • Ὥρα 20.00: Ὁ Σταθμὸς Α' Βοηθειῶν εἶναι γεμᾶτος ἀπὸ τραυματίες. Οἱ διαδηλωταί, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους εἶναι πολλοὶ μικροὶ μαθηταί, ἐργάτες, οἰκοδόμοι καὶ ἄλλα στοιχεῖα ποικίλης προελεύσεως, ἀνάβουν φωτιὲς σὲ πολλοὺς δρόμους.*

*» • Ὥρα 21.00: Ὁμάδες διαδηλωτῶν ἀνεγείρουν ὁδοφράγματα σὲ διάφορα σημεῖα κοντὰ στὸ Πολυτεχνεῖο. Χρησιμοποιοῦν αὐτοκίνητα, τρόλλεϋ, λεωφορεῖα, διάφορα ἐξαρτήματα. Ἄλλες ὁμάδες ἐπιτίθενται στὴ Νομαρχία Ἀττικῆς καὶ πολιορκοῦν δημόσια κτίρια. Τὸ μέγεθος τῆς ἀπειλῆς ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῆς ἀστυνομίας.*

*» • Ὥρα 22.00: Ἀκούονται πυροβολισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Πολυτεχνείου. Τὰ δακρυγόνα καὶ τὰ καπνογόνα πέφτουν βροχή. Οἱ τραυματίες πολλαπλασιάζονται.*

*» • Ὥρα 23.00: Οἱ πυροβολισμοὶ γενικεύονται. Οἱ διαδηλωταὶ ἐνισχύουν τὰ ὁδοφράγματα. Ὁ ραδιοπομπὸς καλεῖ τοὺς Ἀθηναίους σὲ συμπαράσταση, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαχομένων περιορίζεται ἀριθμητικῶς ἀντὶ νὰ αὐξάνη.*

*» • Ὥρα 24.00: Μὲ ἐμφανῆ κόπωση οἱ συγκρούσεις συνεχίζονται. Τὰ δακρυγόνα καὶ οἱ πυροβολισμοὶ ἔχουν ἐρημώσει ὁλόκληρο τὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας. Ἀπὸ τοὺς στρατῶνες τοῦ Γουδὶ καὶ τοῦ Διόνυσου ἐξέρχονται οἱ πρῶτες μονάδες μὲ κατεύθυνση τὸ πεδίο τῶν συγκρούσεων...»*

### Οι ηθοποιοί

Σε όλο αυτό το διάστημα μεταξύ των ομάδων που εκδήλωναν τη συμμετοχή τους στην αλληλεγγύη προς τους αγωνιστές του Πολυτεχνείου ήταν και οι ηθοποιοί. Το περιοδικό *Επίκαιρα* στο ίδιο τεύχος δίνει μια ακριβή περιγραφή:

*«Ἀπὸ τὴν Τετάρτη τὸ βράδυ ἠθοποιοὶ γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι περνοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο, ἑνώνονται μὲ τοὺς φοιτητὰς καὶ τὸν κόσμο ποὺ τοὺς περιβάλλει. Στὰ κοντινὰ θέατρα ὁ Νίκος Κούρκουλος καὶ ὁ Στέφανος Ληναῖος μὲ τοὺς ἠθοποιοὺς τῶν θιάσων τους ζοῦν, στιγμὴ μὲ στιγμή, τὰ γεγονότα.*

*»Τὸ κλείσιμο τῶν θεάτρων ἀποφασίζεται οὐσιαστικὰ ἀργὰ τὸ βράδυ τῆς Πέμπτης. Ὁ Γιάννης Φέρτης, ὁ Κώστας Καζάκος, ὁ Νίκος Κούρκουλος, ὁ Γιῶργος Μιχαλακόπουλος, ὁ Κάρολος Κούν, ὁ Σταῦρος Παράβας, ὁ Ἄ. Ἀντωνόπουλος, ἡ Ζ. Λάσκαρη, ἡ Μπέτυ Ἀρβανίτη, ὁ Γιῶργος Λαζάνης συγκεντρώνονται τὴν Παρασκευὴ στὸ Θέατρο Σάτιρας, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴν κοινὴ ἀπόφαση νὰ κλείσουν τὰ θέατρά τους τὸ βράδυ. Ὁ Δημήτρης Μυρὰτ δὲν ἐμφανίζεται, ὁ Ἀλέκος Ἀλεξανδράκης δὲν βρίσκεται, ἡ Ἀλίκη Βουγιουκλάκη συμφωνεῖ ἀμέσως, ἐνῶ ὁ Δημήτρης Παπαμιχαὴλ καὶ ὁ Κώστας Ρηγόπουλος ἀντιδροῦν ζητώντας τὴν ἔγκριση τῆς ΠΕΕΘ. Ἀντιρρήσεις ἐπίσης ἔχει καὶ ὁ Σωτ. Μουστάκας, ἐνῶ συμφωνοῦν ὁ Βουτσᾶς, ὁ Ἠλιόπουλος, ὁ Χατζηχρῆστος.*

*»Ἡ ΠΕΕΘ ὡς σῶμα δυσκολεύεται νὰ ἐκφράση μιὰ τέτοια θέση κι ἔτσι ἡ ἀπόφαση λαμβάνεται ἐρήμην τοῦ Σωματείου Ἑλλήνων Ἠθοποιῶν καὶ τῆς Πανελληνίου Ἑνώσεως Ἐλευθέρου Θεάτρου.*

*»Ὥρα ἔξη τὸ ἀπόγευμα μιὰ ὁμάδα ἠθοποιῶν βρίσκεται μ' ἕνα πλακὰτ στὴ γωνία Στουρνάρα καὶ Πατησίων. Τὸ πλακὰτ γράφει: "Τὸ θέατρο εἶναι μαζί σας". Στὰ θέατρα "Ἀλάμπρα", "Σάτιρας", "Ἀθηνᾶ", "Ἄλφα", "Διάνα", "Μπουρνέλη", "Μινώα", τὰ φῶτα μένουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κλειστά, ἐνῶ στὶς ἐπιχειρήσεις Λειβαδᾶ, σβήνουν ἀργά, ὅταν ἤδη ἔχουν ἀρχίσει τὰ πρῶτα ἐπεισόδια. Ἡ προσέλευση καὶ τῶν ἠθοποιῶν καὶ τοῦ κοινοῦ ἔχει γίνει ἀδύνατη.*

*»Ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα τὸ μεγάφωνο τοῦ Πολυτεχνείου ἀναγγέλλει τὴν ἀπόφαση τῶν θεάτρων νὰ κλείσουν σὲ ἔνδειξη συμπαράστασης πρὸς τοὺς φοιτητάς. Τὰ δακρυγόνα πυκνώνουν, σὲ λίγο ἀρχίζουν οἱ πρῶτοι πυροβολισμοί. Τὰ κοντινὰ θέατρα ξενυχτοῦν μὲ θιασάρχες, ἠθοποιοὺς κι ἀνθρώπους, ποὺ τρέχουν νὰ προστατευθοῦν».*

**«Εδώ Πολυτεχνείο!»**

Σ' όλο αυτό το διάστημα της έκρηξης, ο πομπός του Πολυτεχνείου δούλευε άπαυτα και μετέδιδε τον παλμό της πάλης, αλλά και πρακτικές υποδείξεις. Από τις εκπομπές εκείνες σταχυολογούμε μερικές:

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ!... Λαὲ τῆς Ἀθήνας. Δεῖξε τὴν δύναμί σου. Ἀγωνίσου γιὰ τὴν λαϊκὴ κυριαρχία... Κατέβα στὸν δρόμο... Τὰ ἐλπιδοφόρα μηνύματα μᾶς ἔρχονται ἀπὸ παντοῦ... Εἴμαστε ὅλοι, ἐδῶ στὸ Πολυτεχνεῖο, ψύχραιμοι... ὅλοι ἀποφασισμένοι ν' ἀγωνισθοῦμε μέχρι νὰ νικήσουμε... Λαὲ τῆς Ἀθήνας, μὲ ψυχραιμία καὶ ἠρεμία, κατέβα στοὺς δρόμους γιὰ νὰ ἀγωνισθῇς... Ἑνότητα καὶ ἀγώνας! Λαὲ τῆς Ἀθήνας, τὰ*

*συνθήματά μας: "Ἢ τώρα ἢ ποτέ", "Γενικὴ κινητοποίησι".*

*»Γενικὴ ἔκκλησις!... Γενικὴ ἔκκλησις!... Λαὲ τῆς Ἀθήνας! Ὅσοι μποροῦν, νὰ ἀποστείλουν ἀναπνευστικὲς συσκευές, μὲ μπουκάλες ὀξυγόνου!... Γενικὴ ἔκκλησις πρὸς τὸν λαὸν τῶν Ἀθηνῶν... Λαὲ τῆς Ἀθήνας! Κατέβα στοὺς δρόμους γιὰ νὰ διαδηλώσης τὴν ἀντίθεσί σου στὴν στρατιωτικοφασιστικὴ Χούντα! Χρειαζόμαστε τὴν βοήθειά σας! Τὴν βοήθεια ὅλων! Ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν δακρυγόνων...*

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ! Μὲ ψυχραιμία θ' ἀντιμετωπίσουμε τὴν ἐπίθεσι ποὺ μᾶς πραγματοποιεῖ αὐτὴ τὴν στιγμὴ ἡ Χούντα. Στὸ τέλος, ἐμεῖς θὰ νικήσουμε!...*

*»Λαὲ τῆς Ἀθήνας καί, πρὸ πάντων, λαὲ τῶν προαστίων τῆς Ἀθήνας. Λαὲ τοῦ Βύρωνος, τῆς Νίκαιας, τῆς Κηφισιᾶς, τοῦ Μαρουσιοῦ! Κατέβα στὴν Ἀθήνα! Κατέβα στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας! Λαὲ τοῦ Ψυχικοῦ, λαὲ τῆς Φιλοθέης... Κατέβα στὴν Ἀθήνα! Κατέβα στὴν Ἀθήνα! Ἀπόψε, ποὺ ὁ ἀγώνας μας ἔχει κορυφωθῆ!... Ἀπόψε, γίνεται ἡ λαϊκὴ καὶ κοινωνική μας ἀλλαγή!...*

*»Ὅλη ἡ Ἀθήνα, αὐτὴ τὴ στιγμὴ εἶναι πλημμυρισμένη ἀπὸ τὸ πλῆθος... Ρίχνουν δακρυγόνα γιὰ νὰ μᾶς ἀντιμετωπίσουν!... Δὲν θὰ ὑποχωρήσουμε! Δὲν θὰ ὑποχωρήση ὁ ἀθηναϊκὸς λαός... Ὅμως, χρειάζεται καὶ τὴν συμπαράστασι τῶν Προαστίων... Μὲ αὐτοκίνητα, μὲ τὸν ἠλεκτρικό, μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ πόδια! Κατεβῆτε στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας! Κατεβῆτε γύρω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ διαδηλῶστε τὴν πίστι σας στὸν ἀγῶνα μας... Δὲν πρόκειται νὰ ὑποχωρήσουμε!... Ἐνάντια στὴν βία ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ δικτατορία, ἐνάντια στὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Χούντα, ὁ λαὸς θὰ ἀντιτάξη τὰ κορμιά του μὲ πίστι στὸν ἀγῶνα μας!... Λαὲ τῆς Ἀθήνας!*

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ!... Ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας διαδηλώνει αὐτὴ τὴν στιγμὴ τὴν συμπαράστασί του στὸν ἀγῶνα μας. Ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ Σταδίου 104, ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἀγωνίζεται, διαμαρτυρόμενος ἔντονα στὰ βίαια μέτρα ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ ἀστυνομία... Λαὲ τῆς Ἀθήνας, θὰ νικήσης! Ὁ φοιτητὴς τῆς Ἀθήνας, μαζὶ μὲ τὸν λαό της, θὰ ἀγωνισθῆ καὶ θὰ νικήση!»*

*(Ἀκολουθεῖ μουσικὴ τοῦ Μίκη Θεοδωράκη, ἀπὸ τὴν «Ρωμιοσύνη»).*

*«ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ!... Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Ὅλος ὁ λαὸς καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἐργαζόμενος, νὰ κατέβη στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας καὶ νὰ ἀγωνισθῆ μὲ τὸν λαὸ τῶν κεντρικῶν συνοικιῶν στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴν "Χούντα".*

*»Ἡ "Χούντα" μὲ δακρυγόνα προσπαθεῖ νὰ μᾶς πολεμήση, ἀλλὰ ἐμεῖς ξέρουμε νὰ προφυλαχθοῦμε... Οἱ φοιτηταὶ καὶ ὁ λαὸς ξέρουν πολὺ καλὰ ὅτι μὲ λίγη βαζελίνη, λίγο λάδι ἢ λίγο κραγιὸν γύρω ἀπὸ τὰ μάτια, ἀντιμετωπίζονται τὰ δακρυγόνα... Ἀγωνισθῆτε ἐνάντια στὴν "Χούντα"!... Ἀγωνισθῆτε ἐνάντια στὸν Φασισμό!... Ζήτω τὸ ἐλεύθερο Πολυτεχνεῖο!... Ζήτω ὁ ἐλεύθερος ἑλληνικὸς λαός! Λαὲ τῆς Ἀθήνας, λαὲ τῆς Ἀττικῆς, λαὲ τῆς Κοκκινιᾶς, λαὲ τῆς Δραπετσώνας... Ἦλθε ἡ ὥρα γιὰ νέους ἀγῶνες!... Γιὰ ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες!... Μὲ συμπαραστάτη τὸν ἀγωνιζόμενο φοιτητή... Θὰ ρίξουμε τὴν "Χούντα"!... Σήμερα θὰ πέση ἡ "Χούντα". Σήμερα θὰ πέση ἡ Δικτατορία!... Λαὲ τῆς Ἀθήνας, λαὲ τοῦ Πειραιᾶ... Πρέπει νὰ κινητοποιηθῆς!... Πρέπει νὰ βγῆς στοὺς δρόμους, συμπαραστάτης τῶν ἀγωνιζομένων νέων, τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων! Πρέπει νὰ κατέβης νὰ δείξεις τὴν πίστι σου ἐνάντια στὴν δικτατορία, ποὺ ἕξη χρόνια μᾶς ἔχει ἐπιβληθῆ!... Λαὲ τῆς Ἀθήνας... Ἀγωνίσου μαζί μας! Ἀγωνίσου μὲ τὶς χιλιάδες ποὺ βρίσκονται μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο. Λαὲ τῆς Ἀθήνας, ἀγωνίσου, ἀγωνίσου καὶ θὰ νικήσης!... Λαὲ τῆς Ἀθήνας, ἔλα κοντά μας... Χρειαζόμαστε αὐτὴ τὴν στιγμὴ τὴν καθολικὴ ἀντιπαράθεσι τῶν δυνάμεων τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὰ μέτρα τῆς "Χούντας"... Ἔτσι θὰ ρίξουμε τὴ "Χούντα"... Ἡ βία δὲν μπορεῖ νὰ περάση. Ἕξη χρόνια δικτατορίας εἶναι ἀρκετά!...*

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ!... Μήνυμα πολιτικῶν κρατουμένων:*

*»"Οἱ πολιτικοὶ κρατούμενοι τῶν φυλακῶν Κορυδαλλοῦ ἀπευθύνονται στοὺς ἀγωνιζομένους φοιτητάς, σ' ὅλους τοὺς ἀγωνιζομένους Ἕλληνες μὲ θερμὸ ἀγωνιστικὸ χαιρετισμό. Στὶς δύσκολες τοῦτες γεμᾶτες μεγαλεῖο γιὰ τὸν λαό μας στιγμές, ποὺ τὰ ἀδούλωτα ἑλληνικὰ νιᾶτα ὀρθώνουν τὰ στήθια τους ἀπέναντι στὸ φασισμό, ἐμεῖς, οἱ πολιτικοὶ κρατούμενοι τῆς 'Χούντας' θεωροῦμε ὑποχρέωσί μας, νὰ ἑνώσουμε τὴν φωνή μας μὲ τὴν φωνὴ χιλιάδων Ἑλλήνων φοιτητῶν καὶ ἐργαζομένων, ποὺ μάχονται γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς λαομίσητης δικτατορίας καὶ νὰ φωνάξουμε: 'Κάτω ἡ λαομίσητη Δικτατορία! Ζήτω οἱ ἀδούλωτοι Ἕλληνες φοιτηταί! Ζήτω ὁ ἡρωικὸς λαός μας!' Ἡ νίκη εἶναι δική μας. 16/11/73. Οἱ πολιτικοὶ κρατούμενοι φυλακῶν Κορυδαλλοῦ".*

*»ΠΡΟΣΟΧΗ!...*

*»Ζητοῦνται ἐπειγόντως φιάλες ὀξυγόνου... Ὅσοι διαθέτουν φιάλες ὀξυγόνου νὰ τὶς ἀφήσουν μπρὸς στὴν κεντρικὴ πύλη ἢ νὰ τὶς δώσουν μὲ ὁποιονδήποτε ἄλλο τρόπο ἐντὸς τοῦ Πολυτεχνείου...*

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ!... Κάνουμε ἔκκλησι πρὸς τὸν λαὸ τῆς Ἀθή-*

*νας... Χρειαζόμαστε φάρμακα, "βάλλιουμ", "φενεργκόν", ἀντιεγκαυματικὲς ἀλοιφές... Ἐπίσης, γιατρούς... Ὅσοι γιατροὶ βρίσκονται στὴν περιοχὴ τοῦ Πολυτεχνείου ἢ στὴν Ἀθήνα καὶ μποροῦν νἄρθουν, νἄρθουν νὰ βοηθήσουν στὸν πρῶτο ὄροφο τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Χρειαζόμαστε, ἐπίσης, οἰνόπνευμα καὶ κορτιζόνη... Οἰνόπνευμα καὶ κορτιζόνη!...*

*»Λαὲ τῆς Ἀθήνας... Σ' εὐχαριστοῦμε! Λαὲ τῆς Ἀθήνας, σ' εὐχαριστοῦμε ποὺ ἦρθες κοντά μας... Αὐτὴ τὴν στιγμή, μεταδίδουμε πρὸς ὅλους ὅσους μᾶς ἀκοῦνε, ποὺ βρίσκονται μέσα στὸ Πολυτεχνεῖο, στὰ σπίτια τους ἢ στοὺς δρόμους... Ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας ἀνταποκρίθηκε!... Ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας ἀνταποκρίθηκε!... Ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας ἦρθε κοντά μας!... Αὐτὴ τὴν στιγμὴ χιλιάδες ἀνθρώπων κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους καὶ διαδηλώνουν τὴν πίστι τους στὸν ἀγῶνα μας. Κυκλοφοροῦν γύρω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ σχηματίζουν ἕναν κλοιὸ νὰ μᾶς προστατεύσουν... Ἔχουμε κλοιὸ ποὺ μᾶς προστατεύει... Τὸ πλῆθος! Τὸ ἑλληνικὸ πλῆθος τῆς Ἀθήνας, τῆς ἀδούλωτης...»*

## Η εξέγερση

Να όμως πώς περιγράφει τα θυελλώδη γεγονότα εκείνης της νύχτας έως τα μεσάνυχτα της 16ης προς 17η Νοεμβρίου το βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών:

*«Τὰ διὰ τοῦ Ραδιοσταθμοῦ (τοῦ Πολυτεχνείου) συνθήματα συγκινοῦν, προκαλοῦν καὶ διεγείρουν μάζας λαοῦ εἰς ὁμαδικὰς συγκεντρώσεις. Κατὰ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας πραγματοποιοῦνται αἱ πρῶται μεγάλαι πορεῖαι πρὸς τὴν πλατεῖαν Ὁμονοίας καὶ τὸ Πολυτεχνεῖον διὰ τῶν ὁδῶν Αἰόλου, Σταδίου, Πανεπιστημίου, Πατησίων καὶ Ἀλεξάνδρας. Τὴν 6 μ.μ. ὥραν μέγα πλῆθος διαδηλωτῶν πορεύεται πρὸς τὴν πλατεῖαν Συντάγματος. Ἡ πορεία του ὅμως ἀνακόπτεται ὑπὸ ἀστυνομικῶν ὀργάνων καὶ εἰς τὴν συμβολὴν τῶν ὁδῶν Σταδίου, Δραγατσανίου καὶ Κοραῆ ἐπιχειρεῖται ἡ βιαία διάλυσις τῶν διαδηλωτῶν. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν συμπλοκὴν ῥέει τὸ πρῶτον αἷμα, διότι ὑπῆρξαν ἑκατέρωθεν τραυματίαι. Στοιχεῖα ὕποπτα καὶ ἀνεύθυνα προβαίνουν εἰς θραύσεις προθηκῶν καταστημάτων.*

*»Ὁμὰς διαδηλωτῶν ἐπέτυχε καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, ἀρ. 104, Μέγαρον τῆς Νομαρχίας Ἀττικῆς καὶ μετὰ κόπου ἐξεβλήθη ὑπὸ τῶν ἀστυνομικῶν. Ἡ κατάστασις συνεχῶς ἐκτραχύνεται καὶ καθίσταται ἐπικίνδυνος. Τὴν 19.30' ὥραν ζητεῖται ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας ἡ ἐπικουρία τῆς Χωροφυλακῆς, ἥτις καὶ ἀναλαμβάνει τὴν φρούρησιν διαφόρων δημοσίων καταστημάτων.*

*»Περὶ ὥραν 20.30' ἀρχίζουν αἱ πρῶται συγκεντρώσεις καὶ ἐπιθέσεις τῶν διαδηλωτῶν κατὰ τοῦ ἐπὶ τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν Γ' Σεπτεμβρίου καὶ Μάρνη κτιρίου τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Τάξεως, αἵτινες καὶ κατὰ τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις συνεχίζονται μέχρι τῆς 22.30' ὥρας. Κατ' ἀρχὰς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀπομάκρυνσις καὶ διάλυσις τῶν διαδηλωτῶν δι' ἁπλῶν ἀπωθήσεων καὶ χρήσεως ἀστυνομικῶν ῥάβδων, ὡς καὶ δακρυγόνων ἀερίων. Κατὰ τὰς τελικὰς ὅμως φάσεις τῶν ἐν λόγῳ ἐπιθέσεων γίνεται χρῆσις πυροβόλων ὅπλων τῇ ἐντολῇ τοῦ διοικητοῦ τοῦ Μικτοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Ὑπουργείου στρατηγοῦ Βαρνάβα. Οἱ δυὸ πρῶτοι νεκροὶ ἔπεσαν εἰς τὸν γύρωθεν χῶρον, καὶ ἀκόμη ὑπῆρξαν πολλοὶ τραυματίαι.*

*»Ἡ χρῆσις τῶν ὅπλων δὲν ἦτο μεταξὺ τῶν νομίμων μέσων. Ἠδύνατο νὰ γίνῃ χρῆσις ἠπιωτέρων μέσων. Εἰς τὸν χῶρον καὶ τὸ ἄνδηρον τοῦ ὑπουργείου Δημοσίας Τάξεως ὑπῆρχον καὶ ἐλεύθεροι σκοπευταί. Ἀπὸ ὥρας 20.00' περίπου ἤρχισεν ἡ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Πολυτεχνείου ῥίψις βομβίδων δακρυγόνων ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας. Τὰ ὄργανα ταύτης ἀπώλεσαν τὴν ψυχραιμίαν των καὶ ἔπληττον ἀνηλεῶς καὶ βαναύσως τοὺς διαδηλωτάς, προκαλοῦντες εἰς τούτους κακώσεις, ἀλλὰ καὶ ἐπυροβόλουν διὰ τῶν ὅπλων των. Εἰς ἕτερα σημεῖα τῶν ὁδῶν Πατησίων καὶ Ἀλεξάνδρας πυραὶ ἠνάπτοντο, ὀχήματα μετεκινοῦντο καὶ ἀνετρέποντο, ὁδοφράγματα ἀνεγείροντο, φθοραὶ καὶ καταστροφαὶ περιουσιῶν προεκαλοῦντο. Μεταξὺ τῶν τραυματιῶν ἦσαν καὶ ἀστυνομικοί. Κατὰ δεκάδας οἱ τραυματίαι διεκομίζοντο εἰς τὸν πρόχειρον ὑγειονομικὸν σταθμὸν τοῦ Πολυτεχνείου καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸ Σ.Α.Β. καὶ τὸ Ρυθμιστικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν. Πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν εἰσήρχοντο εἰς τὰς γύρωθεν οἰκίας, ἔνθα παρεῖχον οἱ ἔνοικοι τούτων τὰς πρώτας βοηθείας. Ἰατροὶ καὶ νοσοκόμοι προσέτρεχον, ἵνα προσφέρουν βοηθείας εἰς τοὺς τραυματίας. Εἰς τὸ Ρυθμιστικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν οἱ τραυματίαι καὶ οἱ συνοδοί των ὑβρίζοντο ἀναιδῶς καὶ ἐκακοποιοῦντο βαναύσως, ἅμα δὲ ἠπειλοῦντο διὰ περιστρόφων ὑπὸ διαφόρων ὀργάνων».*

Σε λίγο όμως έμελλε να παιχθεί η τελευταία και πιο οδυνηρή πράξη της τραγωδίας. Κατά τα μεσάνυχτα της Παρασκευής 16 Νοεμβρίου άρχισε η κάθοδος του στρατού στον στίβο. Βροντερά τα πρώτα άρματα εμφανίστηκαν στη διασταύρωση των οδών Πατησίων και Αλεξάνδρας και κατευθύνονταν προς το κέντρο της εξέγερσης, το συγκρότημα του Πολυτεχνείου.

### Το δράμα του Σπ. Μαρκεζίνη

Σε όλο αυτό το διάστημα, από την Τετάρτη 14 Νοεμβρίου, η κυβέρνηση έπαιζε δευ-

τερεύοντα ρόλο και ο πρόεδρός της ήταν ανίσχυρος θεατής των γεγονότων. Δεν είχε καμιά αρμοδιότητα στα θέματα δημόσιας τάξης, τα οποία χειριζόταν κατ' αποκλειστικότητα ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, είτε απευθείας είτε μέσω του αρμόδιου υπουργείου. Από τη στιγμή που η υπόθεση του Πολυτεχνείου από θέμα παιδείας μετουσιώθηκε σε πολιτική πράξη και εξέγερση κατά της δικτατορίας, ο Σπ. Μαρκεζίνης δεν ενημερωνόταν καν από τις υπηρεσίες τάξεως, εκτός αν ο ίδιος έπαιρνε την πρωτοβουλία να ρωτήσει. Και ζούσε, κλεισμένος στο Πολιτικό Γραφείο, το προσωπικό του δράμα της «δοτής εξουσίας».

Σε απολογητικό του υπόμνημα που υπέβαλε τον Ιούλιο του 1975 προς τον τακτικό ανακριτή για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, ο Σπ. Μαρκεζίνης αναφέρει:

> *«Τὴν πρωΐαν τῆς Παρασκευῆς 16 Νοεμβρίου, προσῆλθεν ἀπροειδοποιήτως εἰς τὸ γραφεῖον μου καθ' ἣν ὥραν συνεργαζόμην μὲ τὸν ἀντιπρόεδρον Μητρέλιαν, ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς δημοκρατίας καὶ προσκληθέντων καὶ ἄλλων ὑπουργῶν, συνεκλήθη ὑπὸ τὴν προεδρίαν του σύσκεψις εἰς τὴν ὁποίαν παρέστη καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας. Ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως εἰς τὸ πολυτεχνεῖον, ἐν συσχετισμῷ μὲ τὴν προγραμματισμένην διὰ τὴν ἐπομένην συνέντευξίν μου μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ τύπου. Καθ' ἣν ὥραν ἀνταλλάσσοντο σκέψεις προσῆλθεν ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας ὁ ὁποῖος διεδήλωσε τὴν ἀπόφασίν του περὶ ἀποφασιστικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ ὅλου θέματος.*
>
> *»Τὸ συμπέρασμα ὑπῆρξεν ὅτι ἀφίνετο εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀστυνομίας νὰ ἐκτιμήση τὸ κατάλληλον τοῦ χρόνου δράσεως, χρησιμοποιῶν ἐν ἀνάγκη μόνον δακρυγόνα. Χαρακτηριστικῶς καὶ μὲ ἔμφασιν ὁ κ. Παπαδόπουλος εἰς τὰς ὁδηγίας του ἐτόνισε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποφευχθοῦν ὁπωσδήποτε θύματα. Καὶ ἐφίστα τὴν προσοχὴν ὅτι καὶ τὰ δακρυγόνα εἶναι ἐπικίνδυνα».*

Σε δεύτερο απολογητικό του υπόμνημα, ο Σπ. Μαρκεζίνης προσθέτει την εξής χαρακτηριστική λεπτομέρεια:

> *«Σημειῶ, ὅτι τὰ ὅσα διημείφθησαν κατὰ τὴν αἰφνιδίαν ἐκείνην πρωϊνὴν σύσκεψιν εἰς τὸ γραφεῖον μου δὲν τὰ παρηκολούθησα πλήρως, δεχόμενος εἰς τὴν παράπλευρον αἴθουσαν τῶν Τροπαίων, ξένους μὲ τοὺς ὁποίους προκαθωρισμέναι συνεντεύξεις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναβληθοῦν τὴν ὑστάτην ὥραν».*

### Η απολογία του Γ. Παπαδόπουλου

Έως την ώρα εκείνη, λοιπόν, απλώς αποφασίστηκε η δραστική αντιμετώπιση των γεγονότων, δηλαδή η εκκένωση του Πολυτεχνείου από την αστυνομία. Ο πρόεδρος

της Δημοκρατίας δεν είχε διατάξει ακόμη την επέμβαση του στρατού, ούτε τη χρήση όπλων. Την εντολή αυτή την έδωσε προς τον αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων στρατηγό Ζαγοριανάκο, ύστερα από αίτηση, προφορική αρχικά και έγγραφη κατόπιν, του αρχηγού της αστυνομίας Δασκαλόπουλου. Και ήταν τότε η ώρα 11η νυχτερινή περίπου. Αλλά ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος, στην απολογία του κατά την τακτική ανάκριση για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου (Ιούλιος 1975), αναφέρει σχετικά τα εξής (εφημερίδες της 4.7.1975):

*«Πρὸ πάσης ἀναφορᾶς μου εἰς τὰ γεγονότα καὶ τὴν κατάδειξιν τοῦ νόμῳ καὶ οὐσία ἀβασίμου τῆς κατηγορίας, ἐπιθυμῶ νὰ διευκρινήσω ὅτι: Τὴν ἁρμοδιότητα ν' ἀποφασίζω ἐπὶ θεμάτων Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ Δημοσίας Τάξεως δὲν "τὴν ἀνέλαβον τότε", δηλαδὴ κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας, ἀλλ' αὕτη ἀπέρρεε ἐκ τῶν σχετικῶν διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος τότε Συντάγματος 1973 καί, συνεπῶς, πᾶσα ἀμφισβήτησις ἐκ τοῦ προκειμένου στερεῖται σημασίας.*

*»Τὰ γεγονότα ἔχουν ὡς ἑξῆς:*

*»α. Τὴν 14/11/73 ἐκδηλοῦται ἡ συγκέντρωσις τῶν φοιτητῶν διαφόρων Σχολῶν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πολυτεχνείου. Αἱ ἐντολαὶ πρὸς τὴν ἀστυνομίαν εἶναι: μὴ παρεμπόδισις ταύτης, ἀπομάκρυνσίς της ἀπὸ τοῦ χώρου συγκεντρώσεως καὶ σεβασμὸς τοῦ Πανεπιστημιακοῦ ἀσύλου.*

*»β. Τὴν 15/11/73 ἡ συγκέντρωσις διογκοῦται καὶ ἐξαπλοῦται καὶ εἰς τὸν ἐκτὸς τοῦ Πολυτεχνείου χῶρον. Διακόπτεται βιαίως ἡ κυκλοφορία, σημειοῦνται ἐπιθέσεις εἰς τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἄλλα ὀχήματα, ἐκτοξεύονται συνθήματα καθαρῶς ἀναρχικὰ καὶ ἀνατρεπτικά, ἐγκαθίσταται ραδιοφωνικὸς σταθμὸς καὶ προκαλεῖται τὸ κοινὸν εἰς ἐξέγερσιν.*

*»Εἰς τὴν νέαν κατάστασιν αἱ ἐντολαὶ συνίσταται: εἰς τὴν μὴ ἐπέμβασιν τῆς Ἀστυνομίας, εἰς τὴν ἀνοχὴν ἀκόμη καὶ τῶν σημειουμένων φθορῶν εἰς τὰ πράγματα καὶ τὴν περιουσίαν τοῦ Πολυτεχνείου, εἰς προσπάθειαν σιγήσεως τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ, εἰς τὴν πρόσκλησιν, εὐθέως ἢ μέσω τῶν Πρυτανικῶν Ἀρχῶν ἐξόδου καὶ διαλύσεως τῶν συγκεντρωθέντων.*

*»γ. Τὴν 16/11/73 καὶ μετὰ τὰς ἀναφορὰς περὶ ἐκτραχύνσεως τῆς καταστάσεως καὶ προκλήσεως ἀνησυχίας εἰς τὸ κοινόν, ποὺ μοῦ διαβιβάζονται μέσω τοῦ Γενικοῦ μου Γραμματέως, παρίσταμαι εἰς σύσκεψιν εἰς Γραφεῖον κ. Πρωθυπουργοῦ, ὅπου εὑρίσκονται, ἐκτὸς τῶν ἀντιπροέδρων Δημοκρατίας καὶ Κυβερνήσεως, οἱ ἁρμόδιοι ὑπουργοὶ καὶ ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἀστυνομίας.*

*»Μετὰ ἐνημέρωσιν ὑπὸ τοῦ τελευταίου, καθ' ἣν ἡ κατάστασις ἔχει με-*

*ταλλαχθῆ ἀπὸ εἰρηνικὴν συγκέντρωσιν εἰς στάσιν, ἡ ἀνησυχία εἰς τὸ κοινὸν εἶναι ἔκδηλος καὶ ἡ κατεύθυνσις τῶν συγκεντρωθέντων ἀνήκει πλέον εἰς ἐξωφοιτητικὰ στοιχεῖα, ἀποφασίζεται: ἡ διὰ τῶν ἀστυνομικῶν δυνάμεων καὶ μέσων ἀποβολὴ τῶν συγκεντρωθέντων εἰς χρόνον καθορισθησόμενον ὑπὸ τῆς Ἀστυνομίας.*

**Αποφυγή θυμάτων**

*»Διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀποφάσεως ταύτης θέτω ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τὴν τήρησιν τῆς σαφοῦς καὶ αὐστηρᾶς ἐντολῆς: ἀποφυγὴ πάσης χρήσεως ὅπλων, ἔστω καὶ ἐπὶ ἀντιστάσεως, ἐν ἐσχάτῃ δὲ ἀνάγκῃ λελογισμένη χρῆσις δακρυγόνων ἐκτὸς τοῦ χώρου τοῦ Πολυτεχνείου καί, πρὸ παντὸς ἄλλου, ἀποφυγὴ θυμάτων.*

*»δ. Τὰς βραδυνὰς ὥρας τῆς αὐτῆς ἡμέρας (16/11/73) μοῦ ἀναφέρουν, ὅτι ὀγκώδεις μαχητικαὶ ἐκδηλώσεις ἔχουν ἐπεκταθῆ εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως, αἱ συγκρούσεις μετὰ τῆς Ἀστυνομίας εἶναι βίαιαι καὶ αἱματηραί, οἱ διαδηλωταὶ ἀνεγείρουν δδοφράγματα, ἀνάπτουν πυράς, καταστρέφουν ὀχήματα καὶ σήματα κυκλοφορίας, ἐπιτίθενται κατὰ τῶν ἀστυνομικῶν, τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν (Ὑπουργείου Δημοσίας Τάξεως, Νομαρχίας), Τραπεζῶν, Καταστημάτων κλπ.*

*»Ἡ Ἀστυνομία, θέσασα εἰς κίνησιν ἅπασαν τὴν δύναμίν της, καὶ παρὰ τὴν ἐνίσχυσίν της ὑπὸ τῆς χωροφυλακῆς, ἀδυνατεῖ μέχρι τέλους νὰ ἐπιβληθῆ τῶν ἐξεγερθέντων καὶ ἀποτρέψῃ νέας σφοδροτέρας ἐπιθέσεις. Ἡ ἐκτέλεσις, συνεπῶς, τῆς προηγουμένης ἀποφάσεως ἔχει πλέον ὑπερκερασθῆ ἀπὸ τὰ πράγματα.*

*»ε. Περὶ τὴν 23ην ὥραν ἐπικοινωνῶ μετὰ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Οὗτος μὲ πληροφορεῖ περὶ αἰτήσεως τῆς Ἀστυνομίας διὰ παροχὴν στρατιωτικῶν ἐνισχύσεων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐντόνως διασαλευθείσης δημοσίας τάξεως καὶ ἀποβολὴν τῶν συγκεντρωθέντων ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Πολυτεχνείου. Παρέχω τὴν ἔγκρισιν διὰ τὴν συνδρομὴν τοῦ Στρατοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἀστυνομίας μὲ προϋπόθεσιν τὴν αὐτὴν πάντοτε ἐντολήν, τὸν ἀποκλεισμόν, τουτέστιν, χρήσεως ὅπλων, ἀποφυγὴν συγκρούσεων στρατοῦ καὶ διαδηλωτῶν καὶ πρὸ παντός, ἐπαναλαμβάνω, ἀποφυγὴν θυμάτων.*

*»Ἡ ἀπόφασίς μου αὔτη ἐδικαιολογεῖτο καὶ ἐπεβάλλετο ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα νομικὰ καὶ πραγματικὰ περιστατικά:*

*»α. Προεβλέπετο ὑπὸ τῶν κειμένων νόμων καὶ στρατιωτικῶν κανονισμῶν.*

*»β. Ἐδικαιολογεῖτο καὶ ἐπετάσσετο ἀπὸ τὰς ἐκτιμήσεις τῶν ἁρμοδίων πρὸς τοῦτο ὀργάνων, ἔναντι τῶν ὁποίων δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἀδιαφορήσω ἢ νὰ ἀρνηθῶ τὴν ἀποκατάστασιν σοβαρῶς διαταραχθείσης δημοσίας τάξεως καὶ τὴν ἀποτροπὴν σοβαρωτέρων κινδύνων διὰ τὸν τόπον. Ὅπως δὲν θὰ εἶχον τοιοῦτον δικαίωμα νὰ ἀρνηθῶ τὴν μετακίνησιν στρατιωτικῶν δυνάμεων εἰς τὰ σύνορα τῆς χώρας, ὅταν τὸ Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ ἔκρινεν ὅτι συντρέχει τοιαύτη ἀνάγκη.*

*»γ. Ἡ συνέχισις τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς καταστάσεως ὑπὸ μόνων τῶν ἀστυνομικῶν δυνάμεων δὲν εἶχεν ἀποθαρρύνει τοὺς ἐξεγερθέντας. Ἀλλὰ καὶ δὲν εἶχον ἀποφευχθῆ τὰ αἱματηρὰ ἐπεισόδια, τὰ ὁποῖα πρὸ παντὸς ἄλλου ἀπηυχόμην.*

*»δ. Ἡ παρουσία καὶ μόνη στρατιωτικῶν δυνάμεων θὰ ἐπέδρα –ὅπως ἐπέδρασεν πράγματι– ἐπὶ τῆς ψυχικῆς διαθέσεως τῶν συγκεντρωθέντων διὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἐκνόμου δράσεώς των».*

### Τι επιδίωκε ο Γ. Παπαδόπουλος;

Ο Γ. Παπαδόπουλος εμφανίζεται διαλλακτικός, που την τελευταία στιγμή μόνο δέχτηκε τη στρατιωτική επέμβαση, η οποία έπρεπε να είναι ήπια. Ο τότε υπουργός Παιδείας Π. Σιφναίος στην κατάθεσή του στον τακτικό ανακριτή επιβεβαιώνει τη χλιαρή στάση του προέδρου της Δημοκρατίας (εφημερίδες της 13.7.75):

*«(Τὴν Πέμπτη ὁ πρωθυπουργὸς) μὲ κάλεσε νὰ μεταβῶμεν εἰς τὸν τότε Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας. Ἐκεῖ εὗρον καὶ τὸν ὑπουργὸν Δημ. Τάξεως. Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐξεδηλώθη ἀντίθετος πρὸς πᾶσαν ἐπέμβασιν, συμφωνήσας οὕτω μὲ ἀπόφασιν τῆς συγκλήτου. Ὅταν εἶπον ὅτι κινδυνεύουν ἐνδεχομένως τὰ ὄργανα τοῦ Πολυτεχνείου, ἀπήντησεν ἐπὶ λέξει "Ἂς τὰ σπάσουν. Ἂς κάψουν καὶ τὸ Πολυτεχνεῖον. Ἔχομε λεπτὰ διὰ νὰ τὰ ξαναφτιάξωμε. Ἂς κατεβοῦν καὶ στοὺς δρόμους. Ἂς σπάσουν καὶ βιτρίνες". Ἐσχημάτισα τότε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπεδίωκε πολιτικὸν ὄφελος.*

*»Οὐδενὸς ἀντιλέξαντος, ἐπέστρεψα εἰς τὸ ὑπουργεῖον, ἐκάλεσα τὸν Σ. Ζουρνατζῆν καὶ ἔδωσα πρὸς ἐκπομπὴν ἀνακοίνωσιν περιέχουσαν αὐτολεξεὶ τὸ κείμενον τοῦ πρὸς ἐμὲ ἐγγράφου τῆς συγκλήτου περὶ μὴ ἐπεμβάσεως τῆς ἀστυνομίας, τὸ ὁποῖον εἶχε ἀποσταλῆ τὴν παραμονήν. Ὁ Ζουρνατζῆς προσέθεσε καὶ προειδοποίησεν ὅτι τὸ κράτος εἶναι ἀποφασισμένον νὰ προστατεύσῃ τὰς ἀκαδημαϊκὰς ἐλευθερίας. Τὴν Παρασκευὴν 16.11.1973 καὶ περὶ ὥραν 11ην, ἐκλήθην παρὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ εἰς τὸ γραφεῖον του. Πλῆθος μέγα εἶχεν ἤδη συγκεντρωθῆ ἐκτὸς τοῦ Πολυτε-*

*χνείου καὶ ἐξεφωνοῦντο μὲ μεγάφωνα συνθήματα ἀντικαθεστωτικοῦ περιεχομένου. Εἰς τὴν σύσκεψιν παρίστατο ὁ κ. Μητρέλιας. Ὁ πρωθυπουργός, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νὰ δώσῃ συνέντευξιν μὲ Ἕλληνας καὶ ξένους δημοσιογράφους κατὰ τὴν ἑπομένην ἡμέραν, ἐφαίνετο τὴν φορὰν αὐτὴν ἀποφασισμένος νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν κατάστασιν. Προσῆλθον μετ' ὀλίγον οἱ Θεράπος, Δασκαλόπουλος, Ζουρνατζῆς, καὶ τελευταῖος ὁ Γ. Παπαδόπουλος.*

*»Ὁ στρατηγὸς Ἀγγελῆς ἀπέκλεισε τὴν ἐπέμβασιν στρατοῦ κατὰ πολιτῶν. Ὁ κ. Δασκαλόπουλος ἐπρότεινε τὴν παρ' ἀστυνομικῶν κατάληψιν τοῦ πρὸ τοῦ Πολυτεχνείου χώρου τὴν 6ην πρωϊνὴν τῆς ἑπομένης ἡμέρας, ὁπότε ἡ ὁδὸς Πατησίων καὶ αἱ πάροδοι ἦσαν κεναί. Ὁ Γ. Παπαδόπουλος συνεφώνησε καὶ ἔδωσε σαφεῖς ὁδηγίας. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ὅπλα ἐὰν προεβάλλετο ἀντίδρασις. Θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο δακρυγόνα ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ, ἀλλ' οὐδὲν τούτων ἐπετρέπετο νὰ ριφθῇ ἐντὸς τοῦ Πολυτεχνείου. Εὐθὺς ὡς ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις ὁ Πρόεδρος ἀπεχώρησεν λέγων ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ μείνουν ἐκεῖ πολλὴν ὥραν διὰ νὰ μὴ νομισθῇ ὅτι συμβαίνει κάτι σοβαρόν. Ἐντύπωσιν μοὶ προκάλεσε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συσκέψεως μία ἔκρηξις τοῦ Γ. Παπαδοπούλου κατὰ τῆς ΚΥΠ, διότι δὲν εἶχεν ἐπιτύχει νὰ σιγήσῃ διὰ παρεμβολῶν τὸν πομπὸν τοῦ Πολυτεχνείου. Ἐπίστευε, βέβαια ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἐρασιτεχνικοῦ σταθμοῦ ὀλίγων βάτ».*

### Ο αρχηγός του στρατού

Αλλά να τι αναφέρει στην απολογία του και ο τότε αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων στρατηγός Δ. Ζαγοριανάκος:

*«Τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας τῆς Παρασκευῆς (16.11.73), εὑρισκόμενος εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μεσογείων οἰκίας μου (τὴν προοριζομένην διὰ τὸν ἑκάστοτε Ἀρχηγὸν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων) ἔλαβον γνῶσιν τῶν πληροφοριῶν τῶν μεταδιδομένων ὑπὸ τῶν μέσων ἐνημερώσεως καὶ ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ χρησιμοποιουμένου ὑπὸ τῶν σπουδαστῶν τοῦ Πολυτεχνείου ραδιοπομποῦ, ὅτι ἡ κατάστασις εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον ἐπεδεινοῦντο συνεχῶς.*

*»Αἱ ἐκπομπαὶ τοῦ ραδιοπομποῦ τούτου ἦσαν ἄκρως ἀνησυχητικαί, τὸ μὲν διότι ἐκάλουν τὸν λαὸν πρὸς ἀνοικτὴν ἐξέγερσιν, τὸ δὲ ὡμίλουν περὶ σκληρῶν συγκρούσεων μὲ τὴν ἀστυνομίαν, μὲ νεκροὺς καὶ τραυματίας καὶ ἐζήτουν ἀγωνιωδῶς ἰατρούς, ἐπιδεσμικὸν ὑλικόν, φάρμακα κλπ.*

*»Περὶ τὴν 22.00' ὥραν, ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἀστυνομίας μοῦ ἐτηλεφώνησεν ἐκ νέου ὅτι οἱ διαδηλωταὶ ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ ὑπουργείου Δημ. Τά-*

*ξεως, ὅτι ἦτο λίαν ἀνήσυχος καὶ ἐθεώρει τὴν κατάστασιν σοβαρωτάτην. Ὅτι παρὰ τὴν ἐμπλοκὴν ἁπάσης σχεδὸν τῆς διαθεσίμου δυνάμεως τῆς Ἀστυνομίας Πειραιῶς καὶ τὴν ἐνίσχυσιν παρὰ τῆς Χωροφυλακῆς, ἐπίστευεν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν αἱ ταραχαὶ εἰς τὸν χῶρον τοῦ Πολυτεχνείου, ἄνευ συνδρομῆς τοῦ Στρατοῦ, καὶ ὅτι, ὡς ἐπληφοροφήθη, ἐπρόκειτο νὰ ὑποβληθῇ σχετικὴ αἴτησις ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν εἰς τὴν ΑΣΔΕΝ.*

*»Μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἐπικοινωνίαν μου μετὰ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἀστυνομίας μοῦ ἐτηλεφώνησεν ὁ τότε πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Τὸν ἐνημέρωσα περὶ ὅσων ἐγνώριζα περὶ τῆς καταστάσεως, ἦτο ὅμως, ὡς ἀντελήφθην πλήρως ἐνημερωμένος περὶ τούτων. Τοῦ ἀνέφερον περὶ ἐνδεχομένης αἰτήσεως τῆς Ἀστυνομίας διὰ συνδρομὴν τοῦ Στρατοῦ καὶ οὗτος συνέστησεν ὅπως διατεθῇ δύναμις πεζικοῦ καὶ τεθωρακισμένων διὰ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ χώρου τοῦ Πολυτεχνείου καὶ ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως. Ἐντὸς ὀλίγου ὁ Διοικητὴς τῆς ΑΣΔΕΝ ἀνέφερεν εἰς τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ Στρατοῦ καὶ οὗτος εἰς ἐμέ, ὅτι ὑπεβλήθη προφορικὴ αἴτησις τοῦ Διευθυντοῦ Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν περὶ δυνάμεως Στρατοῦ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἐζητήθη ἔγγραφος ἐπιβεβαίωσις ταύτης, ἥτις καὶ ἀνεμένετο».*

## Η κάθοδος του στρατού

Μία ώρα μετά τη διαταγή του Γ. Παπαδόπουλου να κατεβεί ο στρατός για να καταπνίξει την εξέγερση, τα πρώτα στρατιωτικά τμήματα έμπαιναν ορμητικά και επιθετικά στον χώρο όπου μαινόταν μια πραγματική επανάσταση. Είχε προηγηθεί ευρεία αστυνομική επίθεση με δακρυγόνα σε πολυάριθμα σημεία, όπως και μέσα στον χώρο του Πολυτεχνείου. Και κατά τις 10.30′ ακούστηκαν πολλοί πυροβολισμοί. Οι διαδηλωτές έμεναν στη θέση τους, αλλά αστυνομικοί με αυτόματα όπλα προωθούνταν προς το πολυτεχνικό συγκρότημα.

Οι συνθήκες και η εικόνα της μάχης άλλαξαν απότομα, με την είσοδο των αρμάτων. Και μια ακριβή περιγραφή δίνει το περιοδικό *Επίκαιρα* (8-14.8.1974):

*«Τὴν ἴδια στιγμή, ὁλόκληρη περιοχὴ ἀκτῖνος 2-3 χιλιομέτρων, μὲ κέντρο τὸ Πολυτεχνεῖο, βρισκόταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν φοιτητῶν καὶ πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔδιναν σκληρὲς μάχες μὲ τὶς ἰσχυρὲς ἀστυνομικὲς δυνάμεις ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὴν περιοχή.*

*»Τὰ τὰνκς κινήθηκαν ἄλλα μὲν πρὸς τὴνΛεωφόρο Ἀλεξάνδρας, ἄλλα δὲ πρὸς τὴν Βασιλίσσης Σοφίας καὶ τὴν Πανεπιστημίου. Τὰ τὰνκς ποὺ κινήθηκαν ἀπὸ τὴ λεωφόρο Ἀλεξάνδρας, ἐγκλωβίστηκαν στὴν περιοχὴ*

*τῆς «Σόνιας», ἡ ὁποία εἶχε ἀποκλεισθῆ ἀπὸ αὐτοκίνητα ποὺ εἶχαν τοποθετηθῆ κάθετα στὸ δρόμο.*

*»Ἀποκλεισμένη μὲ αὐτοκίνητα, οἰκοδομικὰ ὑλικὰ καὶ τρόλλεϋ ἦταν καὶ ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πειραιῶς, Καποδιστρίου, Ἠπείρου, Μάρνη, πλατείας Βάθης, Στουρνάρα, Χαλκοκονδύλη καὶ Πατησίων μπροστὰ ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο ὅπου εἶχαν τοποθετηθῆ καθέτως λεωφορεῖα καὶ τρόλλεϋ. Γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ κινηθοῦν τὰ τὰνκς καὶ νὰ φθάσουν στὸ Πολυτεχνεῖο, χρειάστηκε νὰ μετακινήσουν τὰ ἀχρηστευμένα λεωφορεῖα καὶ τὰ τρόλλεϋ γερανοφόρα ὀχήματα τῆς ἀστυνομίας.*

*»Συγχρόνως οἱ ἀστυνομικὲς ἀρχὲς ἔδιναν σκληρὲς μάχες μὲ ἰσχυρὲς δυνάμεις διαδηλωτῶν, κυρίως στὴν περιοχὴ Μουστοξύδη καὶ λεωφόρου Ἀλεξάνδρας καθὼς καὶ Πατησίων καὶ Ἰθάκης, ὅπου στὶς 2.10′ χίλιοι πεντακόσιοι περίπου διαδηλωτὲς εἶχαν ὀχυρωθῆ πίσω ἀπὸ ὁδοφράγματα.*

*»Σκληρὲς ἐπίσης συγκρούσεις ἔγιναν στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ἠπείρου καὶ Πατησίων ὅπου, σύμφωνα μὲ πληροφορίες προερχόμενες ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, οἱ ἀστυνομικοὶ ἐδέχθησαν πολλὲς ἐπιθέσεις καὶ ἐπὶ εἴκοσι λεπτὰ εἶχαν περιέλθει σὲ τραγικὴ κατάσταση. Τελικὰ χρειάσθηκαν νὰ καταφθάσουν ἰσχυρὲς ἐνισχύσεις γιὰ τὴ διάσωσή τους, ὅπως οἱ ἴδιοι ὑποστηρίζουν. Σύμφωνα μὲ τὶς ἴδιες πηγές, συγκρούσεις ἔγιναν στὴν Πειραιῶς, στὴν πλατεῖα Βάθης, ὅπου καὶ σημειώθηκαν ἐμπρησμοὶ αὐτοκινήτων. Ἀπὸ ἀστυνομικὴ πηγὴ ἐπίσης ἐλέγετο ὅτι κατὰ τὰ μεσάνυκτα ἐπυροβολήθη ὑπαστυνόμος στὴν περιοχὴ τῶν Χαυτείων ἀπὸ ἄτομο, μὲ κυνηγετικὸ ὅπλο. Ὁ ὑπαστυνόμος τραυματίσθηκε ἐλαφρά, ἀλλὰ τελικὰ μετεφέρθη σὲ παρακείμενο κατάστημα ἀπὸ ἀδελφὴ συναδέλφου του.*

*»Ἀστυνομικὲς πηγὲς ἀνέφεραν, ἐξ ἄλλου, ὅτι προεκλήθησαν ζημίες στὸ Σταθμὸ Πρώτων Βοηθειῶν καὶ στὰ ὑπουργεῖα Δικαιοσύνης, Κοινωνικῶν Ὑπηρεσιῶν καὶ Δημοσίας Τάξεως, τὸ ὁποῖο ἐδέχθη τρεῖς ἐπιθέσεις μὲ βόμβες Μολότωφ. Στὴν περιοχὴ τοῦ ὑπουργείου Δημοσίας Τάξεως διεξήχθησαν καὶ σκληρότατες συγκρούσεις μεταξὺ διαδηλωτῶν καὶ ἀστυνομικῶν.*

*»Ἀστυνομικὲς δυνάμεις μὲ κράνη καὶ ὁπλισμὸ φρουροῦσαν ὅλα τὰ ἀστυνομικὰ κτίρια στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας, τὰ κτίρια ὅπου στεγάζονται κρατικὲς ὑπηρεσίες καὶ διάφοροι ὀργανισμοὶ καθὼς καὶ νευραλγικὰ σημεῖα τῶν ὁδῶν ὅπου διεξήγοντο συγκρούσεις.*

*»Στὴ 1 μετὰ τὰ μεσάνυχτα ἔφθασε στὴν Ἀστυνομικὴ Διεύθυνση Ἀθηνῶν ὁ προϊστάμενος τῆς Εἰσαγγελίας Ἀθηνῶν κ. Φαφούτης. Νωρίτερα εἶχε μεταβῆ ἐκεῖ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ΥΠΕΑ στρατηγὸς κ. Θωμόπουλος.*

*Στὴν Ἀστυνομικὴ Διεύθυνση Ἀθηνῶν βρισκόταν ἀπὸ νωρὶς συνταγματάρχης τῶν ΛΟΚ μὲ πολιτικὴ περιβολή.*

*»Στὶς 2.15 ὁ ἀστυνομικὸς διευθυντὴς Ἀθηνῶν εἰδοποιήθηκε νὰ μεταβῆ στὸ ξενοδοχεῖο «Ἀκροπὸλ» ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Μουσεῖο, ὅπου ἔφθασε μετὰ ἀπὸ δέκα λεπτὰ περίπου.*

*»Σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῶν συγκρούσεων χιλιάδες ἄτομα εἶχαν βγῆ ἀπὸ τὰ σπίτια τους στοὺς δρόμους, ἐνῶ ταυτόχρονα σήμαιναν ἐπὶ ὧρες οἱ καμπάνες ἐκκλησιῶν».*

**Το Πολυτεχνείο μιλά**

Τον παλμό, την εικόνα εκείνων των νυχτερινών ωρών της θύελλας, τη μετέδιδε ο ραδιοπομπός του Πολυτεχνείου που λειτουργούσε ασταμάτητα. Ήδη η εξέγερση είχε πάρει τη μορφή και τις διαστάσεις παλλαϊκής επανάστασης και ο ραδιοπομπός καλούσε όλο τον πληθυσμό στη μάχη, ρίχνοντας το σύνθημα: «Να συνεχισθεί ο αγώνας έως το πρωί». Οι εκπομπές εκείνες που δεν είχαν μόνο παρορμητικό χαρακτήρα, αλλά έπαιζαν και αποφασιστικό, καθοδηγητικό και οργανωτικό ρόλο, αποτελούν δραματικό ιστορικό ντοκουμέντο:

*«ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Σᾶς μιλᾶ ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων φοιτητῶν, τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων.*

*»Λαὲ τῆς Ἀθήνας, ἑλληνικὲ λαέ, ἀγωνίσου μέχρι τὸ πρωΐ. Ἤδη ἔχει περάσει ἡ 1 ὥρα μετὰ τὰ μεσάνυχτα. Ἔχει περάσει ἡ δωδεκάτη μετὰ τὰ μεσάνυχτα. Παρακαλοῦμε θερμῶς ὅλους τοὺς ἀγωνιζομένους στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα τους μέχρι τὸ πρωΐ. Τὸ πρωΐ θὰ ἀνατείλη ἡ νίκη. Σύνθημά μας: κάτω ἡ Χούντα, κάτω ἡ δικτατορία, ζήτω ἡ πραγματικὴ Δημοκρατία, ζήτω ἡ Ἐλευθερία. Λαϊκὴ ἑνότητα γιὰ νὰ πετύχουμε τὴ λαϊκὴ κυριαρχία.*

...

*»Ἕλληνες φοιτηταὶ συνεχίστε τὸν ἀγῶνα σας, ἑλληνικὲ λαὲ συνέχισε τὸν ἀγῶνα σου, ἡ νίκη εἶναι δική σου.*

*»Αὐτὴ τὴν στιγμὴ πληροφορούμεθα ὅτι ἀσθενοφόρα καταφθάνουν στοὺς χώρους τῶν συγκρούσεων.*

*»Ἕλληνες, ἀγωνισθῆτε μέχρι τὸ πρωΐ. Ὁλόκληρη ἡ Ἑλλάδα εἶναι μαζί μας, ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη. Ἤδη φθάνουν τηλεγραφήματα ἀπὸ Εὐρώπη. Ὁ Σύλλογος τῶν Σουηδῶν φοιτητῶν ἐκφράζει τὴν συμπαράστασίν του στὸν ἀγωνιζόμενο φοιτητικὸ καὶ ἑλληνικὸ κόσμο.*

*»Αὐτὴ τὴν στιγμὴ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι σὲ διαφόρους δρόμους ἀρχίζουν νὰ γίνωνται διαδηλώσεις. Στὴν Πατησίων, στὴν Ἀγγελοπούλου, στὴ λεωφόρο Ἀλεξάνδρας, ἔξω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο. Ἐμπρὸς Ἕλληνες, ἐνωμένοι θὰ νικήσουμε!...*

*»Κάνουμε ἔκκλησι πρὸς τὸν Διεθνῆ Ἐρυθρὸ Σταυρὸ νὰ στείλη αὐτοκίνητα γιὰ νὰ παραλάβουν τραυματίες. Ἤδη ἀσθενοφόρα ὑπάρχουν στὴν Πατησίων γιὰ νὰ παραλάβουν τοὺς τραυματισμένους.*

*»Ἔκκλησι πρὸς τοὺς τραυματισμένους νὰ πᾶνε στὸ Γενικὸ Κρατικὸ Νοσοκομεῖο, τὸ ὁποῖο ἐφημερεύει. Ἤδη γιατροὶ ποὺ ἄκουσαν τὸ κάλεσμά μας βρίσκονται στὸ νοσοκομεῖο γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς τραυματίες μας.*

*»Αὐτὴ τὴν στιγμὴ ἔχουμε αὐτοκίνητα διαθέσιμα γιὰ νὰ παραλάβουν τραυματίες. Ἔχουμε φάρμακα. Ὅμως παρ' ὅλα αὐτὰ κάνουμε ἔκκλησι σὲ ὅσους διαθέτουν ἰδιωτικὰ αὐτοκίνητα, σὲ ὅσους μποροῦν νὰ μᾶς προμηθεύσουν φάρμακα, σὲ ὅλους τοὺς γιατροὺς νὰ σπεύσουν νὰ μᾶς προσφέρουν τὴ βοήθειά τους. Ἤδη ἡ Ἐκκλησία, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ δὲν ἀπήντησε τὸ κάλεσμά μας καὶ δὲν μᾶς ἔστειλε φάρμακα.*

...

*»Κάνουμε ἔκκλησι σὲ ὅλες τὶς Πρεσβεῖες καὶ τὰ Διπλωματικὰ Σώματα νὰ στείλουν αὐτοκίνητα νὰ παραλάβουν τοὺς βαρειὰ τραυματισμένους. Ἂν δὲν ἐπιτραπῆ ἀπὸ τὴν Χούντα, νὰ γίνη διαμαρτυρία ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες. Ἐπίσης, κάνουμε ἔκκλησι πρὸς ὅλες τὶς Πρεσβεῖες νὰ στείλουν παρατηρητὰς στὸ Πολυτεχνεῖο. Καταγγέλλουμε αὐτὴ τὴ στιγμὴ ὅτι λειτουργεῖ σταθμός, ὁ ὁποῖος μεταδίδει συνθήματα ποὺ δὲν μᾶς ἐκφράζουν.*

...

*»Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο, ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Εἴμαστε ὁ μόνος ραδιοφωνικὸς σταθμός, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ καὶ ἑπτὰ χρόνια καὶ ἐκφράζει ἐλεύθερα τὸ ἀδούλωτο φρόνημα τῶν Ἑλλήνων.*

...

*»Ἕλληνες, ἀγωνισθῆτε μέχρι τὸ πρωΐ γιὰ νὰ ἀνατρέψουμε τὴν δικτατορία. Ἕλληνες, ἀγωνισθῆτε γιὰ νὰ νικήσουμε. Ἕλληνες, δίνετε παντοῦ τὸ "παρὼν" καὶ αὐτὸ θὰ δίνη σὲ μᾶς δύναμι, δύναμι γιὰ νὰ ἀγωνισθοῦμε μέχρι τὴν τελικὴ νίκη.*

*»Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς αὐτὴ τὴν στιγμὴ ἀγωνίζεται δίπλα μας γιὰ τὴν Δημοκρατία. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θὰ ἀγωνισθῆ μέχρι τὸ πρωΐ. Ἀγωνιζόμαστε γιὰ νὰ ἀνατρέψουμε τὴν Χούντα.*

*»Στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Πάτρα ὁ φοιτητικὸς κόσμος ἔχει ὀχυρωθῆ*

*στὸ Πολυτεχνεῖο καὶ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Πάτρας βρίσκεται δίπλα του καὶ συμπαραστέκεται στὸν ἀγῶνα του.*

...

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... (Μεταδίδεται μουσικὴ Θεοδωράκη, «Ρωμιοσύνη»).*

*Κάνουμε ἔκκλησι στὸν Ἐρυθρὸ Σταυρὸ νὰ στείλη ἀσθενοφόρα νὰ παραλάβουν τραυματίες. Κάνουμε ἔκκλησι σὲ ὅλους τοὺς γιατροὺς νὰ σπεύσουν νὰ μᾶς βοηθήσουν. Κάνουμε ἔκκλησι στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ νὰ στείλη φάρμακα καὶ ὅ,τι ἄλλο μπορεῖ, ποὺ θὰ βοηθήση στὸν ἀγῶνα μας.*

*»Κάνουμε ἔκκλησι σ' ὅσους μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν. Ἕξι κορίτσια εἶναι ἀναίσθητα. Ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ φάρμακα, σᾶς παρακαλοῦμε νὰ μᾶς βοηθήσετε. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ὀροὺς καὶ συσκευὲς γιὰ ὀρούς.*

...

*»Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο, ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Σᾶς μιλᾶ ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων φοιτητῶν, τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων, ποὺ μάχονται αὐτὴ τὴν στιγμὴ ἐνάντια στὴ Χούντα, ἐνάντια στὴ δικτατορία.*

*»Αὐτὴ τὴν στιγμὴ οἱ Ἕλληνες φοιτηταὶ ποὺ βρίσκονται στὸ Πολυτεχνεῖο, ποὺ μάχονται στοὺς δρόμους, ἔχουν τὸ φρόνημά τους ὑψηλό. Αὐτὴ τὴν στιγμὴ φοιτηταὶ περνᾶνε γύρω ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ ψάλλουν τὸν Ἐθνικό μας Ὕμνο.*

### «Οι καμπάνες χτυπούν χαρμόσυνα»

*»Κάνουμε ἔκκλησι σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς χώρας. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ φιάλες ὀξυγόνου, ζητᾶμε ἐπίσης ὀροὺς μαζὶ μὲ τὶς συσκευές τους. Κάνουμε ἐπίσης ἔκκλησι πρὸς ὅλες τὶς κλινικές, πρὸς ὅλους τοὺς ἰδιοκτῆτες αὐτοκινήτων, πρὸς ὅλα τὰ ἀσθενοφόρα, νὰ ἔρχωνται νὰ παραλαμβάνουν τραυματίες.*

*»Τὸ "B.B.C." ἀναμεταδίδει, βεβαιώνοντας ὅτι ἡ Νομαρχία Ἀττικῆς ἔχει καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες. Ἐπίσης ὅτι μᾶς συμπαραστέκονται οἱ Ἕλληνες φοιτηταὶ τῆς Γενεύης. Ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι φοιτηταὶ τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, οἱ Λατινοαμερικάνοι φοιτηταί, οἱ Πακιστανοὶ φοιτηταί, οἱ Ἰρακινοὶ φοιτηταὶ συμπαραστέκονται στὸν δίκαιο ἀγῶνα μας.*

...

*»Ἤδη ἔφθασαν στὸ Πολυτεχνεῖο ἀσφυξιογόνες προσωπίδες γαλάζιου χρώματος. Θέλουμε κι' ἄλλες. Εἴμαστε χιλιάδες. Γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο στεῖλτε μας κι' ἄλλες. Ἐπίσης κάνουμε ἔκκλησι γιὰ κονσέρβες. Εὐχαρι-*

*στοῦμε, δὲν θέλουμε ἄλλες. Εὐχαριστοῦμε τοὺς οἰκοδόμους γιὰ τὰ ταψιὰ φαγητοῦ, τὰ ὁποῖα μᾶς ἔστειλαν.*

...

*»Ὅλοι ἑνωμένοι! Οἱ καμπάνες χτυποῦν χαρμόσυνα κι' αὐτὸ πρέπει νὰ γενικευθῆ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.*

...

*»Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο, ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Οἱ καμπάνες στὴν Κυψέλη ἠχοῦν χαρμόσυνα. Κάνουμε ἔκκλησι νὰ χτυπήσουν ὅλες οἱ καμπάνες τῆς Ἀθήνας καὶ νὰ διαδηλώσουν τὴν συμπαράστασί τους στὸν ἀγῶνα μας.*

*»Ἤδη φθάνουν πληροφορίες ὅτι στὴν Πατησίων καὶ στὴ Δροσοπούλου ἔχουν τοποθετηθῆ ὁδοφράγματα καὶ ὅτι ὁλόκληρος ὁ Ἀθηναϊκὸς λαὸς μάχεται στοὺς δρόμους γιὰ νὰ ἀποτινάξη τὸ χουντικὸ καθεστώς.*

*»Ὁ λαὸς ἀγωνίζεται ἄοπλος, μὲ μόνο ὅπλο τὴν πίστι καὶ τὴν πεποίθησι στὴν Ἐλευθερία. Ὅλοι στὸν ἀγῶνα γιὰ νὰ φτιάξη τὸ μέλλον μας. Στοὺς χώρους τοῦ Πολυτεχνείου βρίσκονται αὐτὴ τὴν στιγμὴ ἄνθρωποι τοῦ κινηματογράφου, γνωστὰ ὀνόματα τοῦ θεάτρου. Βρίσκονται ἄνθρωποι, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴ Χούντα. Βρίσκονται οἰκοδόμοι, ἐργάτες, ἐπιστήμονες, ὅλοι ἀγωνίζονται γιὰ τὴν Ἐλευθερία τοῦ τόπου.*

*»Ἡ Χούντα ἔχει ὅπλα, ναὶ ἔχει ὅπλα, ὅμως ὁ λαὸς ὅπλο του ἔχει τὴν πίστι του γιὰ τὴν Ἐλευθερία καὶ ὀχυρώνεται πίσω ἀπὸ πρόχειρα ὁδοφράγματα, ποὺ ἔχουν στηθῆ στοὺς δρόμους.*

...

*»Κάνουμε ἔκκλησι πρὸς τὸν Διεθνῆ Ἐρυθρὸ Σταυρὸ νὰ στείλη ἀσθενοφόρα νὰ παραλάβουν τραυματίες. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ κάθε βοήθεια. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ φάρμακα, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ γιατρούς. Ὅσοι γιατροὶ μᾶς ἀκοῦνε νὰ σπεύσουν. Νὰ σπεύσουν γιὰ νὰ σώσουν! Ἤδη ἔφθασαν ἀσφυξιογόνες προσωπίδες γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο. Θέλουμε κι' ἄλλες.*

*»Ὁ λαὸς ἀγωνίζεται ἑνωμένος μὲ ἕνα σῶμα, μὲ μιὰ ψυχὴ γιὰ νὰ κερδίση τὴν Ἐλευθερία του, γιὰ νὰ ἀνατρέψη τὸν δυνάστη του, ποὺ χρόνια τὸν ἐκμεταλλεύεται καὶ τοῦ ρουφᾶ τὸ αἷμα. Ὁ ἀγώνας εἶναι παλλαϊκός, ὁ ἀγώνας γίνεται γιὰ νὰ γίνη ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κυρίαρχος στὸ σπίτι του.*

*»Κάνουμε ἔκκλησι νὰ μᾶς σταλοῦν ἀπὸ ὅλους ὅ,τι εἶναι δυνατὸν νὰ βοηθήση τὸν ἀγῶνα μας. Ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ φάρμακα, ἀπὸ φιάλες ὀξυγόνου, ἀπὸ ὅλα τὰ φάρμακα.*

...

*»ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ, ἐδῶ Πολυτεχνεῖο. Σᾶς μιλᾶ ὁ ραδιοφωνικὸς*

*σταθμὸς τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων φοιτητῶν, τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων.*

### Τα τανκς στο Πολυτεχνείο

Στο μεταξύ τα άρματα, αφού διέσχισαν την περιοχή που κατείχαν οι διαδηλωτές πυροβολώντας, έφτασαν μπροστά στην πύλη του Πολυτεχνείου στην οδό Πατησίων, στις 2 παρά 15′ της 17ης Νοεμβρίου. Και το περιοδικό *Επίκαιρα* στο ίδιο τεύχος δίνει μια πρώτη περιγραφή:

*«Γαντζωμένοι στὰ κάγκελα οἱ φοιτητὲς ἄρχισαν νὰ ψάλλουν τὸν Ἐθνικὸ Ὕμνο καὶ νὰ φωνάζουν ρυθμικά: "Ὁ στρατὸς μαζί μας", "Εἴσαστε ἀδέλφια μας", "Ὄχι ἀδελφικὸ αἷμα", ἐνῶ οἱ προβολεῖς τῶν τάνκς φώτιζαν ὅλο τὸ χῶρο τοῦ Πολυτεχνείου. Ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν ἐκρηκτικὴ καὶ γινόταν ἀκόμη πιὸ συγκεχυμένη ἀπὸ τοὺς πυροβολισμοὺς ποὺ ἔπεφταν στὸν ἀέρα.*

*»Ἐπὶ μιάμιση ὥρα συνεχῶς οἱ φοιτητές, μὲ τὶς κάννες τῶν τάνκς στραμμένες πάνω τους, δὲν σταμάτησαν νὰ κραυγάζουν τὰ συνθήματα "Ὁ Στρατὸς μὲ τὸν Λαό", "Εἴσαστε ἀδέρφια μας", "Στρατὸς καὶ Λαὸς μαζὶ" καὶ νὰ ψάλλουν τὸν Ἐθνικὸ Ὕμνο.*

*»Λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς 3, οἱ παριστάμενες ἀστυνομικὲς καὶ εἰσαγγελικὲς ἀρχὲς ἐπανέλαβαν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ μὲ τηλεβόα τὴν πρόσκληση νὰ ἐκκενώσουν οἱ φοιτητὲς τὸν χῶρο τοῦ Πολυτεχνείου. Στὶς 3 ἀκριβῶς ἕνα ἀπὸ τὰ ἅρματα μάχης ἔπεσε πάνω στὴν κεντρικὴ πύλη τοῦ Πολυτεχνείου, τὴν γκρέμισε, ἔκανε πίσω καὶ ἄφησε ἐλεύθερο τὸν χῶρο γιὰ νὰ εἰσβάλουν ἀστυνομικοὶ καὶ ἄντρες τῶν ΛΟΚ, ἐνῶ συγχρόνως ἐρρίπτοντο ριπὲς πολυβόλων στὸν ἀέρα.*

*»Μέσα στὸ προαύλιο τοῦ Πολυτεχνείου ἔγιναν συμπλοκὲς ἀστυνομικῶν καὶ φοιτητῶν, ἐνῶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς συγκεντρωμένους ἔσπευδαν νὰ διαφύγουν ἀπὸ ἄλλες ἐξόδους πρὸς τοὺς γύρω δρόμους, ὅπου καὶ συγκροτοῦσαν ἀμέσως διαδηλώσεις. Συμπλοκὲς ἔγιναν καὶ μέσα στὶς αἴθουσες τοῦ Πολυτεχνείου, ὅπου βρισκόταν καὶ ὁ κύριος ὄγκος τῶν φοιτητῶν. Τελικὰ ἀπεχώρησαν, μόλις ἡ ἀστυνομία ἔθεσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της τὴν κατάσταση. Ὅσοι διέφυγαν τὴν σύλληψη καὶ κατάφεραν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο, συγκροτοῦσαν διαδηλώσεις καὶ κατευθύνονταν πρὸς τὴν πλατεῖα Βικτωρίας καὶ τὰ Πατήσια.*

*»Στὶς 3.30 ἀκριβῶς εἶχαν ἐκκενωθῆ οἱ χῶροι τοῦ Πολυτεχνείου, ἀμέσως δὲ ἀσθενοφόρα ἄρχισαν νὰ μεταφέρουν τοὺς τραυματισθέντες τόσο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐφόδου ὅσο καὶ προηγουμένως.*

*»Στὶς 4.30 συνεχίζονταν ἀκόμη σποραδικὲς διαδηλώσεις μικροομάδων σὲ διάφορα σημεῖα τῆς 'Αθήνας, κυρίως στὴν Πατησίων καὶ τὴν λεωφόρο 'Αλεξάνδρας. Παράλληλα καὶ ἐνῶ συνεχίζονταν νὰ ρίπτωνται πυροβολισμοί, πρὸς ἐκφοβισμό, συνεργεῖα προέβαιναν στὸν καθαρισμὸ τῶν δρόμων».*

**Η τελευταία εκπομπή**

Σ' αυτήν τη φάση της εξέγερσης, ο ραδιοσταθμός του Πολυτεχνείου μετέδωσε την τελευταία εκπομπή του την 2.45΄ της 17ης Νοεμβρίου:

*«ΕΔΩ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ!...*

*»Τὸ λέμε ἄλλη μιὰ φορά: Ὁ Στρατὸς εἶναι μαζί μας. Πιστεύουμε ὅτι οἱ φαντάροι μας δὲν θὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν τους.*

*»Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!...*

*»Ὅλοι σήμερα τὴν αὐγὴ περιμένουν νὰ δοῦν τὸ λαὸ περήφανο νὰ κυβερνάει.*

*»Δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἐπὶ τῆς Πατησίων, κατέρχονται διαδηλωτές.*

*»Ἀγαπητοὶ ἀκροατές, θὰ διακόψουμε γιὰ λίγο τὴ μετάδοση τῶν εἰδήσεων. Θὰ ἐπανέλθουμε σὲ λίγο...*

*»Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Ἐδῶ Πολυτεχνεῖο!... Σᾶς μιλᾶ ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων φοιτητῶν, τῶν ἐλευθέρων ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων!...»*

**Η αίτηση για την επέμβαση**

Αλλά ας δούμε όμως τα επίσημα κείμενα. Στο βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών αναγράφεται:

*«Κατὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Νοεμβρίου 1973 ἔλαβον μέρος καὶ στρατιωτικὰ τμήματα. Συγκεκριμένως, ἀφοῦ τὰ τμήματα τῆς δημοσίας ἀσφαλείας δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιτύχωσι τὴν ἐκκένωσιν τοῦ Πολυτεχνείου ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ἐγκλεισθέντων φοιτητῶν, ἐζητήθη παρὰ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς 'Αστυνομίας 'Αθηνῶν ἡ ἐνίσχυσις τῶν σωμάτων ἀσφαλείας διὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο οὐ μόνον διὰ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ Πολυτεχνείου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διάλυσιν ἄλλων διαδηλωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς 16 Νοεμβρίου 1973, εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζωνται καὶ νὰ προκαλοῦν ἐπεισόδια, διαταράσσοντες οὕτω τὴν δημοσίαν τάξιν. Ἡ αἴτησις πρὸς διάθεσιν στρατιωτικῆς δυνάμεως ἐγένετο κατ' ἀρχὴν προφορικῶς ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς 'Αστυνομίας Πόλεων κατὰ τὴν 22αν ὥραν τῆς 16 Νοεμβρίου 1973. Ἡ*

*αἴτησις αὕτη ἐγένετο πρὸς τὸν Διοικητὴν τῆς ΑΣΔΕΝ καὶ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ἐπηκολούθησεν ἔγγραφος αἴτησις. Πράγματι ἐκ τοῦ ἐν τῇ δικογραφία ὑφισταμένου ἀντιγράφου τοῦ ὑπ' ἀριθμ. Ε34256 Φ 0025 ἐγγράφου τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων Ἀθηνῶν πρὸς τὴν ΑΣΔΕΝ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Δ/ντὴς τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων ἠτήσατο τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀστυνομικῆς δυνάμεως διὰ στρατιωτικῆς τοιαύτης πρὸς καταστολὴν τῶν ταραχῶν. Ἐπὶ τοῦ ἐγγράφου τούτου σημειοῦται ὥρα συντάξεως αὐτοῦ ἡ 23 καὶ 30΄».*

**Οι δυνάμεις που διατέθηκαν**

Το βούλευμα αναφέρεται κατόπιν στις δυνάμεις που διατέθηκαν:

*«Αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις, αἵτινες ἐνίσχυσαν τὰς ἀστυνομικὰς τοιαύτας, περιελάμβανον α. μίαν διλοχίαν τοῦ 28ου Συντάγματος, ἑδρεύοντος ἐν Χαϊδαρίῳ μὲ 10-12 τεθωρακισμένα ὀχήματα μεταφορᾶς προσωπικοῦ τοῦ ΚΕΒΟΠ, β. δυνάμεις καταδρομῶν καὶ δὴ τὴν διοίκησιν τοῦ Συντάγματος Ἀλεξιπτωτιστῶν 1ην καὶ 2αν μοῖραν Ἀλεξιπτωτιστῶν, τμῆμα τῆς Σχολῆς Ἀλεξιπτωτιστῶν μετὰ τεθωρακισμένων ὁμοίως ὀχημάτων μεταφορᾶς προσωπικοῦ, γ. οὐλαμοὺς ἁρμάτων μάχης τοῦ ΚΕΤΘ».*

**Πότε επεμβαίνει ο στρατός;**

Παρακάτω το βούλευμα κάνει αυθεντική ανάλυση των όρων υπό τους οποίους μπορεί να γίνει χρήση στρατιωτικών δυνάμεων:

*«Τὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως διέπονται ὑπὸ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 341 Κανονισμοῦ τῆς ἐν ταῖς πόλεσι καὶ φρουρίοις ὑπηρεσίας τῶν στρατευμάτων, ὁ ὁποῖος ἐκυρώθη διὰ τοῦ ἀπὸ 4 Μαρτίου 1949 Β.Δ/τος, δημοσιευθέντος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 ΦΕΚ τεῦχος Α΄ τῆς 5 Μαρτίου 1949.*

*»Ὁ κανονισμὸς οὗτος καὶ εἰδικώτερον αἱ παράγραφοι 122, 123 καὶ 124 αὐτοῦ ἀντικατεστάθησαν διὰ τοῦ ἄρθρου μόνον τοῦ ὑπ' ἀρ. 311/20.4.1967 Β.Δ. δημοσιευθέντος εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 91 ΦΕΚ τεῦχος Α΄ τῆς 6 Ἰουνίου 1967.*

*»Κατὰ τὸν Κανονισμὸν αὐτὸν καὶ εἰδικώτερον κατὰ τὰς παραγράφους 121, 122, 123, 124, 125, 126 καὶ 128 αὐτοῦ ὅταν ἡ παρέμβασις τῶν στρατευμάτων κρίνηται ἀναγκαία πρὸς τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἐξασφάλισιν τῶν νόμων, ταῦτα τίθενται ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἢ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ προϊσταμένου τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας ἢ τοῦ Δ/ντοῦ τῆς Χωροφυλακῆς, οἵτινες ἔχουν πλήρη τὴν εὐθύνην ἀπέναντι τῆς Διοικητικῆς*

*Ἀρχῆς διὰ τὴν λῆψιν πάντων τῶν ἐνδεικνυομένων μέτρων πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως καὶ πρόληψιν ταραχῶν, τὰ διατιθέμενα δὲ πρὸς τοῦτο στρατεύματα ἐνεργοῦσι ὡς ὁ κανονισμὸς οὗτος ὁρίζει.*

*»Ὁ προϊστάμενος τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας ἢ ὁ Δ/ντὴς τῆς Χωρ/κῆς ἢ Δ/ντὴς τῆς ἀστυνομικῆς ἢ Λιμενικῆς ἀρχῆς, ὅταν εὑρεθῇ πρὸ τῆς ἀνάγκης λήψεως μέτρων διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως καὶ πρόληψιν ἐνδεχομένων ταραχῶν ἢ καταστολὴν αὐτῶν, ἀπευθύνεται ἐγγράφως πρὸς τὸν ἀνώτερον Διοικητὴν Φρουρᾶς, ζητῶν τὴν ἀναγκαίαν δύναμιν, ἐφ' ὅσον μετ' ἀκριβῆ ἐκτίμησιν τῆς καταστάσεως κρίνει ἀνεπαρκῆ τὴν ἐκ χωροφυλάκων ἢ ἀστυνομικῶν ἢ λιμενικῶν δύναμιν αὐτοῦ.*

*»Ἡ χρησιμοποίησις τῶν στρατευμάτων θὰ γίνῃ, ἀφοῦ αἱ δυνάμεις ἀσφαλείας, χρησιμοποιήσασαι τὰ ὅπλα των, ἐξήντλησαν τὰς δυνατότητας χωρὶς νὰ ἐπιβάλωσι τὴν τάξιν. Τὸ διατιθέμενον πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν σωμάτων ἀσφαλείας στρατιωτικὸν τμῆμα τίθεται ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ προϊσταμένου τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας ἢ τοῦ Δ/ντοῦ Χωρ/κῆς, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶναι ἀνώτερος ἢ ἰσόβαθμος τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Στρατεύματος, ἄλλως ὁ διοικητὴς τοῦ στρατιωτικοῦ τμήματος ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ, ὑποχρεούμενος ὅμως νὰ συμμορφοῦται πρὸς τὰς ἐγγράφους αἰτήσεις τοῦ Δ/ντοῦ Χωρ/κῆς ἢ Δ/ντοῦ Ἀστυνομικῆς Ἀρχῆς, οἵτινες εἶναι ἐπιφορτισμένοι νὰ ἐκτελοῦν τὰς αἰτήσεις τῆς Διοικητικῆς Ἀρχῆς καὶ ἔχουν τὴν πλήρη εὐθύνην πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῶν καὶ τήρησιν τῆς τάξεως. Ὁ Διοικητὴς τοῦ στρατιωτικοῦ τμήματος δὲν ἐπεμβαίνει εἰς τὸν τόπον χρησιμοποιήσεως τῶν τμημάτων αὐτῶν, ἅτινα ἐνεργοῦσι σύμφωνα μὲ τὰς ἐντολὰς τοῦ προϊσταμένου τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας ἢ τοῦ Δ/ντοῦ Χωροφυλακῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀνώτεροι, ἄλλως διοικοῦνται μὲν ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ των, ἀλλὰ συμμορφοῦνται πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ ἔχοντος τὴν εὐθύνην τῆς τηρήσεως τῆς δημοσίας τάξεως.*

*»Ἐὰν ὁ Διοικητὴς τῆς Χωρ/κῆς ἢ τῆς Ἀστυνομικῆς ἀρχῆς, καίτοι ἐνισχυθεὶς διὰ τῶν τμημάτων στρατοῦ ἐχρησιμοποίησεν ὅλας τὰς δυνάμεις (Χωρ/κῆς, Ἀστυνομίας ἢ Λιμενικοῦ καὶ στρατιωτικὰ τμήματα), συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὁπλισμοῦ των, δὲν δύναται ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν, τότε δέον νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὸν ἀνώτερον Διοικητὴν τῆς Φρουρᾶς, ὅστις καὶ θὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως δυναμικῶς, χρησιμοποιῶν ἅπαντα τὰ εἰς τὴν διάθεσίν του μέσα, ἀλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, δέον νὰ τεθῇ εἰς ἐφαρμογὴν ὁ νομος περὶ καταστάσεως πολιορκίας.*

*»Ἡ ἀνάγκη τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν ὅπλων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς*

*διασαλευθείσης τάξεως καὶ ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐνόπλου ἐπεμβάσεως ἀνήκει εἰς τὴν Διοικητικὴν Ἀρχήν, ἥτις ἐκδίδει ἔγγραφον πρὸς τοῦτο διαταγὴν ἢ τοιαύτης ἀπούσης εἰς τὸν προϊστάμενον τῆς Δημοσίας Ἀσφαλείας ἢ Δ/ντὴν Χωρ/κῆς κλπ. Διὰ τὴν τοιαύτην διὰ τῶν ὅπλων ἐνέργεια ἡ διοίκησις τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων ἐπανέρχεται εἰς τοὺς φυσικοὺς αὐτῶν διοικητάς. Τὰ ὅπλα δὲν δύνανται νὰ χρησιμοποιήσωσι τὰ στρατεύματα εἰ μὴ ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω ὅρους καὶ πάντοτε παρισταμένου ἐκπροσώπου τῆς διοικητικῆς ἀρχῆς (Ὑπουργοῦ Δημοσίας Τάξεως, Νομάρχου κλπ.) ἔτι δὲ καὶ τοῦ Εἰσαγγελέως καὶ μετὰ προηγουμένας προσκλήσεις πρὸς διάλυσιν τῶν ταραχοποιῶν».*

**Το γκρέμισμα της πύλης**

Το βούλευμα κατόπιν περιγράφει με ζωντάνια τη σκηνή της επίθεσης και παραβίασης της πύλης του Πολυτεχνείου:

*«Τὴν 02.45' τῆς 17 Νοεμβρίου 1973 τάσσεται μικρὰ προθεσμία εἰς τοὺς σπουδαστὰς διὰ νὰ ἐξέλθουν τοῦ Πολυτεχνείου. Τινὲς ἐκ τῶν ἐγκλείστων ἤρχισαν νὰ ἀπασφαλίζουν τὴν εἴσοδον πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέτυχον. Ἐδυσχεραίνετο ὅμως ἡ ἔξοδος, διότι ὄπισθεν τῆς πύλης εἶχε τοποθετηθῆ καὶ εὑρίσκετο ἓν αὐτοκίνητον, τύπου "Μερσεντές". Καὶ ἐνῶ ἡ μὲν πρόθεσις τῶν ἐγκλείστων πρὸς ἔξοδον εἶχε καταστῆ ἐμφανής, προσπάθεια δὲ κατεβάλλετο διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ φράσσοντος τὴν πύλην αὐτοκινήτου ὁ κατηγορούμενος ὑπίλαρχος Μιχ. Γουνελᾶς εἰσῆλθε διὰ τοῦ ἅρματος ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πολυτεχνείου. Τὸ ἅρμα ἐκινήθη μετὰ δυνάμεως, συνεκλόνισε τὴν πύλην, κατέστρεψε τοὺς μαρμαρίνους κίονας τῆς εἰσόδου, συνέτριψε καὶ κατέρριψε τὴν ἐξώθυραν καὶ ἀκολούθως κυριολεκτικῶς ἰσοπέδωσε τὸ προρρηθὲν αὐτοκίνητον, εἰσελθὼν εἰς βάθος 10 περίπου μέτρων ἐντὸς τοῦ προαυλίου τοῦ Πολυτεχνείου. Ὁ δημοσιογράφος Νικ. Πατσαβός, εὑρισκόμενος ἐπ' ἑνὸς τῶν κιόνων, κατεκρημνίσθη μετ' αὐτοῦ εἰς τὸ ἔδαφος καὶ ἐτραυματίσθη ἐλαφρῶς. Ὁ φοιτητὴς Σωτήριος Κοκκίνης ἱστάμενος ἐπὶ τῶν κιγκλιδωμάτων τῆς πύλης, ἐξετινάχθη, τραυματισθεὶς ἐλαφρῶς. Ἡ δὲ σπουδάστρια Καλλιόπη Ρηγοπούλου ἐτραυματίσθη διὰ σιδηροῦ ἀντικειμένου, ὅπερ συνέθλιψε τοὺς πόδας αὐτῆς».*

Στο σημείο αυτό παρεμβάλλουμε αφήγηση της Καλλιόπης Ρηγοπούλου (εφημερίδα *Ριζοσπάστης* Αθήνας, 24.11.1975):

*«Στὸ Πολυτεχνεῖο μπῆκα τὴν Τετάρτη, 15 Νοεμβρίου καὶ ἔφυγα τὸ βράδυ. Ξαναπῆγα τὴν Πέμπτη, ἔφυγα πάλι τὸ βράδυ καὶ τὴν Παρασκευὴ*

*ἔτρεξα πάλι στὸ Πολυτεχνεῖο, ὅταν ἔμαθα ὅτι ἄρχισαν τὰ δακρυγόνα. Σκαρφάλωσα ἀπὸ τὸν πίσω μαντρότοιχο –γιατὶ στὸ μεταξὺ εἶχαν κλείσει οἱ πόρτες– καὶ στάθηκα στὰ κάγκελα τῆς ὁδοῦ Πατησίων. Ὅλοι μαζὶ φωνάζαμε συνθήματα. Ὅταν ἦρθαν τὰ τάνκς, ἐμεῖς δὲν ὑποχωρήσαμε οὔτε βῆμα ἀπὸ τὶς θέσεις μας. Φωνάζαμε στοὺς φαντάρους ὅτι εἴμαστε ἀδέρφια τους, ὅτι τοὺς ἀγαπᾶμε, ὅτι ζητᾶμε ἐλευθερία. Ξαφνικὰ καὶ χωρὶς προηγούμενα ν' ἀκούσουμε τὸν τηλεβόα, ποὺ εἶπαν ὅτι μᾶς ἔδινε 10 λεπτὰ καιρὸ γιὰ νὰ φύγουμε, τὸ τὰνκ ὅρμησε μέσα στὴν αὐλή. Βρισκόμουν δίπλα, ἀκριβῶς, ἀπὸ τὴν σιδερένια πόρτα τοῦ Πολυτεχνείου. Σὲ μιὰ στιγμὴ ἔνοιωσα κάτι νὰ μὲ παρασύρει καὶ βρέθηκα πεσμένη κάτω. Τὸ τὰνκ πέρασε δίπλα ἀπὸ τὰ πόδια μου, ποὺ σώθηκαν ἀπὸ λειώσιμο χάρι σὲ μιὰ κολώνα ποὺ τὰ εἶχε σκεπάσει. Δὲν μποροῦσα νὰ κινηθῶ καὶ θὰ σκοτωνόμουν ἐκεῖ, ἂν δυὸ φοιτητὲς μὲ πραγματικὸ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους, δὲν μὲ σήκωναν γιὰ νὰ μὲ μεταφέρουν τρέχοντας μέσα στὸ κτίριο τοῦ Πολυτεχνείου. Πίσω μας ἐρχόντουσαν οἱ στρατιῶτες, μὲ ἐφ' ὅπλου λόγχη. Στὸ πρόχειρο ἰατρεῖο τοῦ Πολυτεχνείου κάτι φοιτητὲς τῆς Ἰατρικῆς κάνανε ὅ,τι μπόρεσαν γιὰ νὰ μὲ σώσουν. Μοῦ ἔκαναν ἐνέσεις μορφίνης καὶ βάλανε τὰ πόδια μου σὲ νάρθηκα. Ἐνῶ βρισκόμουν ἀκίνητη στὸ ἰατρεῖο ἦρθε ἕνας λοχαγὸς τοῦ στρατοῦ καὶ μὲ εἶδε. Διέταξε νὰ φέρουν ἕνα φορεῖο, μὲ ἔβαλαν πάνω σ' αὐτὸ καὶ τέσσερις φοιτητὲς ἀνέλαβαν νὰ μὲ μεταφέρουν στὸν Σταθμὸ Πρώτων Βοηθειῶν».*

Η Καλλιόπη Ρηγοπούλου είχε υποστεί εμπεπλεγμένο κάταγμα στο αριστερό πόδι και συντριπτικό στο δεξί. Επίσης είχε σοβαρό χτύπημα στη σπονδυλική στήλη.

Αλλά το βούλευμα συνεχίζει:

*«Ἔγγραφος αἴτησις τῆς ἀστυνομικῆς ἀρχῆς πρὸς χρησιμοποίησιν τοῦ ἅρματος μάχης διὰ τὴν παραβίασιν τῆς πύλης δὲν ἐδόθη, ἀντιθέτως μάλιστα ἡ ἀστυνομικὴ ἀρχὴ εἶχεν ἀντίθετον γνώμην, δοθέντος μάλιστα ὅτι ὄχι μόνον δὲν παρίστατο, ὡς ὤφειλε, καὶ Εἰσαγγελεύς, ἀλλ' ἀντιθέτως ὁ Εἰσαγελεύς, ἐρωτηθεὶς περὶ τούτου ρητῶς ἠρνήθη τὴν τοιαύτην παραβίασιν».*

**Εκκένωση και καταδίωξη**

Και δίνει το βούλευμα μια λιτή αλλά και συναρπαστική περιγραφή των όσων επακολούθησαν από την επίθεση του άρματος:

*«Ἔντρομοι οἱ σπουδασταὶ ἐξέρχονται τοῦ Πολυτεχνείου κατὰ μάζας. Νέα ὅμως μαρτύρια ἐπακολουθοῦν εἰς βάρος των. Ὑβρίζονται καὶ κακοποιοῦνται. Ἀπὸ παντοῦ τοὺς καταδιώκουν καὶ τοὺς κτυποῦν. Εἰς τὴν*

*γωνίαν τῶν ὁδῶν Τοσίτσα καὶ Μπουμπουλίνας ἄνδρες τῆς ΚΥΠ ἐν πολιτικῇ περιβολῇ τοὺς κτυποῦν ἀνηλεῶς καὶ πυροβολοῦν κατ' αὐτῶν, ἐνῶ εἰς τὸ ἄνδηρον (ταράτσα) ἑνὸς τῶν αὐτόθι κτιρίων ἔχουν ἐγκαταστήσει πολυβόλον. Ἄνδρες τῆς ΕΣΑ, ἐν πολιτικῇ περιβολῇ, ἔχοντες ἀνὰ χεῖρας ξύλα (ρόπαλα) κακοποιοῦν τοὺς τυχαίως διερχομένους. Εἰς τὰ ἄνδηρα (ταράτσας) τῶν γύρω κτιρίων ἐπισημαίνονται ἐλεύθεροι σκοπευταί. εἰς τὸ πανδαιμόνιον τοῦτο τῆς ἐξόδου, τῶν φωνῶν, τῶν κραυγῶν, τῶν οἰμωγῶν, τῶν καταδιώξεων καὶ τῶν πυροβολισμῶν ἔπεσαν οἱ περισσότεροι ἐκ τοῦ πλήθους τῶν τραυματιῶν τῶν αἱματηρῶν αὐτῶν γεγονότων. Ἀκολούθως ἐνεργοῦνται συλλήψεις τῶν πρωταιτίων καὶ ὑπευθύνων. Καὶ ἐπειδὴ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ πρωταίτιοι καὶ ὑπεύθυνοι οὗτοι εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἐξερχομένων, συνελήφθησαν χίλια περίπου ἄτομα. Καὶ ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Πολυτεχνείου ἔληξε μὲ ἄσματα τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων. Δὲν τερματίζεται ὅμως ἐδῶ ἡ αἱματηρὰ ἐπέμβασις πρὸς κατάπνιξιν τῆς ἐλευθερίας καὶ διατήρησιν τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος. Ἀστυνομικὰ ὄργανα πυροβολοῦν ἐν ψυχρῷ ἀνυπόπτους διαβάτας, ἐνῶ τὰ ἐπὶ τῶν κεντρικῶν ὁδῶν τῆς πρωτευούσης κινούμενα ἅρματα μάχης σκορπίζουν τὸν θάνατον. Οἱ ἐπ' αὐτῶν πυροβοληταὶ βάλλουν ἐπὶ κινουμένων ἀνθρωπίνων στόχων. Οἱ ἐπὶ τοῦ κτιρίου τοῦ Ο.Τ.Ε., τῆς ὁδοῦ Πατησίων, ἐγκατεστημένοι στρατιῶται πυροβολοῦν πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν».*

### Η παρουσία των εργατών

Το βούλευμα ανεβάζει τους νεκρούς από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου σε όλη την Αθήνα σε 23 (εξακριβωμένες περιπτώσεις), ενώ 1.028 άτομα τραυματίστηκαν ή κακοποιήθηκαν (επίσης γνωστές περιπτώσεις). Οι τραυματισμένοι υπέστησαν βάρβαρη μεταχείριση από τους αστυνομικούς. Όσον αφορά τους συλληφθέντες, επίσημη ανακοίνωση της 20ής Νοεμβρίου τούς ανέβασε σε 866, η σύνθεση των οποίων ήταν: 475 εργάτες, 49 σπουδαστές του Πολυτεχνείου, 268 φοιτητές άλλων σχολών, 74 μαθητές. Οι Αρχές επεσήμαιναν με έμφαση την παρουσία του πλήθους των εργατών στην εξέγερση, σαν να μην επρόκειτο για παλλαϊκή αντιδικτατορική εξέγερση, αλλά για φοιτητική συγκέντρωση προς επίλυση σπουδαστικών θεμάτων. Στην πραγματικότητα, αποδεικνυόταν άλλη μια φορά η γενική επαναστατική συμμετοχή όλων των στρωμάτων με κορμό την επαναστατικότερη τάξη, τους εργάτες. Και αυτό συνέβαινε όχι μόνο μέσα στον πολυτεχνικό χώρο αλλά και στις έξω εκδηλώσεις, όπου οι οργανωμένοι εργάτες δέσποζαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι τη 19η Νοεμβρίου καταδικάστηκαν οι πρώτοι από τους συλληφθέντες, που ήταν:

*Ἰωσηφίδης Ἰορδάνης, ἐτῶν 20, ἐργάτης.*
*Βαξεβανίδης Ἰ., 21, ἐργάτης.*
*Ἀργυρόπουλος Ἠλ., 22, οἰκοδόμος.*
*Ξενάριος Κ., 27, ἐργάτης.*
*Παπαδόπουλος Λ., 27, ὑδραυλικός.*

Η κατηγορία ήταν κοινή: «Παρεκίνουν τους πολίτας εις συγκρότησιν διαδηλώσεων». Και πάλι επισημαίνεται η παρουσία των εργατών.

**Στις άλλες πόλεις**

Πρέπει να προσθέσουμε ότι, ταυτόχρονα με το Πολυτεχνείο της Αθήνας, ανάλογα γεγονότα διαδραματίστηκαν στη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα και τα Ιωάννινα.

Στη Θεσσαλονίκη, 2.000 φοιτητές κλείστηκαν στο Πολυτεχνείο τη 16η Νοεμβρίου, εγκατέστησαν ραδιοφωνικό πομπό και επιδόθηκαν στις ίδιες εκδηλώσεις. Μετέδωσαν το εξής μήνυμα, που εξέπεμψε και ο παρισινός ραδιοφωνικός σταθμός:

*«Ἐμεῖς οἱ φοιτητὲς τῆς Θεσσαλονίκης σήμερα στὶς 16 Νοεμβρίου κατελάβαμε τὸ κτίριο τοῦ Πολυτεχνείου γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὴν ἀντίθεσί μας στὴ Χούντα, ἡ ὁποία καταπιέζει ὅλον τὸν ἑλληνικὸ λαό, διατρανώνοντας τὴν πίστι μας στὸν δίκαιο ἀγῶνα μας, εἴμαστε δὲ σίγουροι ὅτι τὸ τέλος τῶν προσπαθειῶν μας θὰ στεφθῇ ἀπὸ ἐπιτυχία. Ζήτω ἡ λευτεριά».*

Τα φαινόμενα που ακολούθησαν ήταν μικρογραφία των γεγονότων του Πολυτεχνείου της Αθήνας. Τελικά επενέβησαν το Σάββατο 17 Νοεμβρίου και στη μακεδονική πρωτεύουσα τα άρματα. Δεν χρειάστηκε, όμως, να γκρεμίσουν τις πύλες, γιατί οι φοιτητές εκκένωσαν τα κτίρια αυτοβούλως.

Στην Πάτρα 800 φοιτητές κατέλαβαν το κτίριο του παραρτήματος του Πανεπιστημίου, στην οδό Κορίνθου αρ. 233. Μια ομάδα 300 φοιτητών εξόρμησε τη 16η Νοεμβρίου από το κτίριο και έκανε έως την πλατεία Γεωργίου Α′ διαδήλωση, με την οποία ενώθηκε πολύ πλήθος, κυρίως εργάτες. Τελικά οι φοιτητές αποσύρθηκαν τη 17η Νοεμβρίου.

Στα Ιωάννινα, οι φοιτητές έκαναν συγκεντρώσεις και εξέδωσαν ψηφίσματα, δεν κατέλαβαν όμως το Πανεπιστήμιο παρά για λίγες ώρες.

**Ημέρα αγωνίας**

Οι εκδηλώσεις αυτές φοιτητικής συμπαράστασης δεν είχαν μεγάλη επίδραση. Συγκαλύφθηκαν από τον τρομερό θόρυβο του Πολυτεχνείου της Αθήνας, που ήταν παγκόσμιος. Τι θα συνέβαινε, όμως, μετά τη στρατιωτική έφοδο και διάλυση της εξέγερσης, τις επόμενες ημέρες; Η 17η Νοεμβρίου –Σάββατο– ήταν ημέρα αγωνίας για τους Αθηναίους. Η ταραχή δεν είχε καταπαύσει τελείως. Συνεχείς πυροβολι-

σμοί –προς εκφοβισμό– δονούσαν την ατμόσφαιρα. Και όλοι ανέμεναν εξελίξεις βαρυσήμαντες και όχι ευχάριστες. Η πρόβλεψη δεν άργησε να επαληθευτεί.

Αλλά στο σημείο αυτό ας αφήσουμε τον τότε πρωθυπουργό Σπύρο Μαρκεζίνη να αφηγηθεί, όπως τα αναφέρει στο υπόμνημά του προς τον τακτικό ανακριτή. Προηγουμένως θα περιγράψει, στο ίδιο υπόμνημα, πώς παρακολούθησε τα γεγονότα της 16ης Νοεμβρίου και κατόπιν των πρωινών ωρών της 17ης Νοεμβρίου. Και διαγράφεται άλλη μια φορά το δράμα της «δοτής εξουσίας». Αυτός, ο πρωθυπουργός της χώρας, έπρεπε να στέλνει τους ανθρώπους του στην αστυνομία, για να πληροφορείται τι συμβαίνει...

**Ο πρωθυπουργός και τα γεγονότα**

Γράφει λοιπόν ο Σπ. Μαρκεζίνης:

*«Κατὰ τὰς πρώτας ἀπογευματινὰς ὥρας ὁ γενικὸς γραμματεύς μου κ. Νέζερ, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο εἰς τὸ γραφεῖον μου, μὲ ἐπληροφόρησεν ὅτι ὁ κ. Δασκαλόπουλος ἐφαίνετο κάπως ἤρεμος καὶ οὕτω πὼς αἰσιοδοξῶν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ σχέδιόν του λίαν πρωΐ τῆς ἐπομένης. Ἀλλὰ βραδύτερον ἡ κατάστασις ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται. Περὶ δὲ τὴν 8ην, ὁ ὑπουργὸς τοῦ ἐμπορίου κ. Ν. Γρηγοριάδης μοῦ ἐτηλεφώνησεν ὅτι διῆλθεν ἐκ τῆς Ὁμονοίας καὶ διεπίστωσεν ἀνήσυχον κατάστασιν. Τὸν ἐκάλεσα νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν οἰκίαν μου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐτηλεφώνησε εἰς τὸν κ. Νέζερ, ὁ ὁποῖος ἐπεβεβαίωσεν τὰς ἀνησύχους εἰδήσεις καὶ ἔκτοτε καθ' ὅλην τὴν νύκτα παραμείνας εἰς τὸ γραφεῖον, μοῦ ἐτηλεφώνει ἑκάστοτε ὅσας πληροφορίας τοῦ ἔδιδε κυρίως ὁ Δασκαλόπουλος ἢ εἶχεν ἐκ τῆς γραμματείας τῆς προεδρίας. Περὶ τὴν 10ην ἔφθασεν ὁ Ζουρνατζῆς τὸν ὁποῖον παρεκάλεσα νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως εἰς τὴν ἀστυνομίαν διὰ νὰ μοῦ περιγράψῃ τὴν κατάστασιν.*

*»Περὶ τὴν 1ην περίπου πρωινὴν ἐπληροφόρησαν τὸν Ζουρνατζῆν εὑρισκόμενον εἰς τὴν οἰκίαν μου, ὅτι ἐφάνησαν τὰνκς εἰς τὴν λεωφόρον Κηφισίας. Πάλιν ὁ ὑφυπουργὸς μετέβη εἰς τὴν ἀστυνομίαν, ἐβεβαιώθη περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς πληροφορίας, τὴν ὁποίαν μοῦ μετέδωσεν καὶ ὁ Νέζερ. Ἐπειδὴ ὥραν καὶ πλέον ἐν συνεχείᾳ ἐστερούμεθα εἰδήσεων, μετέβη ἐκ νέου εἰς τὸ ἀρχηγεῖον τῆς ἀστυνομίας ὁ Ζουρνατζῆς καὶ ἐπληροφορεῖτο ὅτι τὰ τὰνκς εὑρίσκοντο εἰς τὸ πολυτεχνεῖον. Ἐπεκοινώνησα ἐπίσης τότε τηλεφωνικῶς μὲ τὸν ὑπουργὸν Ἐθνικῆς Ἀμύνης Ἐφέσσιον, καὶ τέλος μετὰ τὴν ἐπέμβασιν τῶν τὰνκς καὶ τὴν πληροφορίαν τῆς ἐκκενώσεως τοῦ πολυτεχνείου, παρεκλήθην ὑπὸ τοῦ γραμματέως τοῦ προέδρου τῆς Δημοκρατίας νὰ καλέσω τοὺς κ.κ. Ἐφέσσιον καὶ Θεράπον διὰ τὴν σύνταξιν*

*ἐνημερωτικῆς κυβερνητικῆς ἀνακοινώσεως, ἡ ὁποία θὰ μετεδίδετο διὰ τοῦ ραδιοφώνου.*

*»Οἱ ὡς ἄνω εἰδοποιηθέντες προσῆλθον, τοῦ ὑπουργοῦ ἀσφαλείας συνοδευομένου ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ ἀστυνομίας Ἀθηνῶν Χριστολουκᾶ ὁ ὁποῖος καὶ μᾶς ἐνημέρωσεν προχείρως πῶς εἶχεν ἐξελιχθῆ ἡ κατάστασις καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὸν Ζουρνατζῆ, συνέταξαν τὴν ἀπὸ τοῦ ραδιοφώνου μεταδοθεῖσαν ἀνακοίνωσιν. Ἦτο πλέον ἡ 7η πρωινὴ ὁπότε –ἰδιαιτέρως ἀνήσυχος καίτοι ἐφαίνετο ὅτι εἶχεν ἀποκατασταθῆ ἡ ἠρεμία– ἀπεσύρθην πρὸς σύντομον ἀνάπαυσιν. Ἀλλὰ μετὰ δίωρον περίπου ἀφυπνίσθην κατόπιν ἐπειγούσης προσκλήσεως τοῦ κ. Παπαδοπούλου».*

**Ο στρατιωτικός νόμος**

Και ο Σπ. Μαρκεζίνης συνεχίζει, για τα γεγονότα πια που ενσάρκωναν τις επιπτώσεις του Πολυτεχνείου:

*«Κατέφθασα εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ προέδρου ἐν πλήρη στρατοκρατίᾳ. Δὲν ἦσαν μόνο στρατιωτικὰ τμήματα φρουροῦντα ὅλην τὴν περιοχήν, ἀλλὰ συνεχῶς διήρχοντο τάνκς, ἐνῶ συνεχίζοντο οἱ πυροβολισμοὶ εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἐπειδὴ ἦτο ἔκδηλος ἡ ἀνησυχία μου, ἔσπευσαν νὰ μὲ καθησυχάσουν ὅτι ἦσαν ὅλοι εἰς τὸν ἀέρα ἀκριβῶς πρὸς ἐκφοβισμόν. Ἰδία ἀπάντησις ἐδόθη βραδύτερον εἰς τὸν τότε ὑπουργὸν δικαιοσύνης καὶ τότε εἰσαγγελέα Ἐφετῶν Χριστόπουλον, ὅταν καὶ ἐκεῖνος ἐξέφρασεν ἀνάλογον ἀπορίαν μὲ τὴν προσθήκην μάλιστα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀσφαίρων βολῶν. Ἐκλήθην, ὅταν οὐσιαστικῶς εἶχε τεθῆ ἐν κινήσει ὁ μηχανισμὸς τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου, ἐπρόκειτο δὲ προφανῶς, νὰ μοῦ ἀνακοινωθῆ ὑπὸ μορφὴν ἐρωτήματος, διὰ λόγους στοιχειώδους εὐπρεπείας.*

*»Πράγματι... ἐν μέσῳ πυροβολισμῶν εἰς τὸν ἀέρα, ἐξηγήθη ἡ ὅλη ἐπιδείνωσις τῆς καταστάσεως, διότι ἀπὸ διαφόρους συνοικίας τῶν Ἀθηνῶν κατέφθανον ἀνησυχητικαὶ πληροφορίαι καὶ μοῦ ἐτέθη τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς κηρύξεως τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου. Ἦτο προφανῶς τυπικὸν διότι ὅλα σχεδὸν ἦσαν καθορισμένα. Εὑρισκόμην πρὸ τοῦ διλήμματος ἢ νὰ παραιτηθῶ, ἀφήνων τὴν κατάστασιν ἐν ὄψει ἀναρχίας διότι τοιουτοτρόπως μοῦ παρουσιάσθη ἡ κατάστασις –ἐγὼ δὲν διέθετον ἰδίας πληροφορίας– ἢ νὰ καλύψω τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου, ἡ ὁποία ἐνέπιπτε εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἁρμοδιότητα τοῦ προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Καίτοι δὲν ἐδίστασα εἰς τὸ ὅ,τι ἔπρεπε νὰ κάνω, ἐζήτησα νὰ κληθῆ ὁ ἀντιπρόεδρος Μητρέλιας πρὸς τὸν ὁποῖον βαθεῖαν τρέφω ἐκτίμησιν, νὰ τοῦ ἐρωτηθῆ ἡ γνώμη του. Ὁ Μητρέλιας ἤκουε μετὰ προσοχῆς καὶ ἀπευθυ-*

*νόμενος εἰς τὸν πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας τὸν ἠρώτησε ἐὰν ἦτο δυνατὸν δι' ἄλλου τρόπου καὶ οὐχὶ διὰ στρατιωτικοῦ νόμου νὰ ἀντιμετωπισθῆ ἡ δημιουργηθεῖσα κατάστασις.*

*»Ὁ τότε πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἀπήντησε λακωνικῶς ὅτι βεβαίως, ἐκεῖ ποὺ ἔχουν φθάσει τὰ πράγματα δὲν ἔβλεπε κατὰ ποῖον ἄλλον τρόπον ἠδύνατο νὰ ἀντιμετωπισθῆ ἡ κατάστασις. Τότε ὁ Μητρέλιας χωρὶς ἐπιφύλαξιν ἀπήντησεν ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει δυνατότης δι' ἄλλων μεθόδων νὰ ἀντιμετωπισθῆ ἡ κατάστασις παραμένει πλέον ὡς ὑπερτάτη ἀνάγκη, ὡς ἀνάγκη δικαιολογημένη διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ τόπου ἡ κήρυξις τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου. Ἐναλλακτικὴ λύσις δὲν ὑφίστατο. Θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀνεδαφικὸν νὰ ὑπεστήριζε τις ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας μεθόδους αἱ ὁποῖαι ἐκινδύνευε νὰ ὡδηγήσουν εἰς περαιτέρω ἐκτράχυνσιν τῆς καταστάσεως μὲ καταστροφικὰς συνεπείας. Ἐπηκολούθησεν βραδύτερον τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον τὸ ὁποῖον καὶ συνεφώνησεν. Ἡ πρᾶξις ἐκείνη ἦτο καθαρῶς πολιτικὴ πρᾶξις. Εἰς ἰδιαιτέραν ἐν τούτοις συνομιλίαν μου μὲ τὸν πρόεδρον διευκρίνησα, ὅτι ἀποδεχθεὶς τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου τὸ ἔπραξα κατ' ἀνάγκην καὶ ὅτι δὲν θὰ ἤμουν διατεθειμένος νὰ παραμείνω εἰς τὴν κυβέρνησιν ἐὰν δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ἐντὸς συντόμου χρόνου νὰ ἤρετο ὁ στρατιωτικὸς νόμος καὶ τὸ ταχύτερον δυνατὸν προκηρυχθοῦν αἱ ἐκλογαί.*

*»Ἐπαναλαμβάνω δὲ ἔτι ὅτι ἐθεώρουν τὴν ὅσον ἔνεστι ταχεῖαν διεξαγωγὴν ἀδιαβλήτων ἐκλογῶν ὡς τὸν ἀποκλειστικὸν σχεδὸν σκοπὸν τῆς ὑπ' ἐμὲ κυβερνήσεως. Εἶχεν ἀποβῆ τοῦτο ἔμμονος ἰδέα μου. Ἂν συνεπῶς ἀνεβάλλετο ἀορίστως ἡ διεξαγωγὴ ἐκλογῶν, τότε οὐδένα πλέον εἶχον λόγον νὰ παραμείνω πρωθυπουργός. Καὶ φυσικὰ θὰ παρῃτούμην. Τέλος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι βέβαιον, ὅτι τὴν ὥρα ἐκείνην δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῆς καταστάσεως».*

### Αντιδρούν οι πολιτικοί

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου είχε ισχυρότατη απήχηση σε όλη τη γη και προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στον ελληνικό πολιτικό κόσμο. Ο Π. Κανελλόπουλος και ο Γ. Μαύρος τη νύχτα της Παρασκευής έκαναν οξείες δηλώσεις, με αποτέλεσμα να τεθούν υπό κατ' οίκον περιορισμό την επομένη. Άγνωστο ποιος έδωσε αυτήν την εντολή, πάντως όχι ο Σπ. Μαρκεζίνης.

Ο Π. Κανελλόπουλος είχε δηλώσει:

*«Οἱ νέοι τῆς Ἑλλάδος ἀνοίγουν, ὡς πρωτοπορία τοῦ Ἔθνους, τὸν δρόμο τῆς Δημοκρατίας. Ἀφοῦ, ἐπὶ ἑπτὰ σχεδὸν χρόνια, τὸν δρόμον αὐτὸν*

*ἔχει φράξει ἡ τυραννία, ἑπόμενον εἶναι νὰ ἐπιχειροῦν οἱ νέοι νὰ τὸν ἀνοίξουν μὲ ὁρμητικότητα. Δὲν συμμερίζομαι ὅλα τὰ συνθήματα ποὺ ἔρριψαν. Δὲν τὰ συμμερίζονται, ἄλλως τε, οὔτε ὅλοι οἱ ἐξεγερθέντες νέοι. Δι' αὐτὸ καὶ τὰ ἄκρως ἀρνητικὰ συνθήματα, ποὺ δὲν ταιριάζουν μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Δημοκρατίας, καὶ ποὺ δὲν γνωρίζω, ἂν τὰ ἔρριψαν ὁμάδες, ποὺ ἀνήκουν πράγματι εἰς τοὺς κόλπους των, θὰ τὰ παραμερίση –ἂν δὲν τὰ παρεμέρισε ἤδη– ἡ ὑπερήφανη θέλησις καὶ τὸ ὑψηλὸν φρόνημα τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν σπουδαστῶν. Θεωρῶ καθῆκον μου νὰ δηλώσω ὅτι συμπαρίσταμαι ἠθικῶς εἰς τὴν ἱερὰν ἐξόρμησιν τῶν νέων τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τῶν ἀκαδημαϊκῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, καὶ διὰ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ποὺ μὲ σκαιὸν κυνισμὸν κατεπατήθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἀλλὰ ὀφείλουν καὶ οἱ νέοι νὰ μὴ ἐπιτρέπουν εἰς ἀνεύθυνα ἢ ὕποπτα στοιχεῖα νὰ νοθεύσουν καὶ νὰ διαστρέψουν τὸν ὡραῖον ἀγῶνα των».*

Και ο Γ. Μαύρος:

*«Ὅσα συμβαίνουν τελευταίως εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Ἀθηνῶν καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τῆς χώρας γενικώτερον, ἀποδεικνύουν πόσον εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὁμαλότητος εἰς τὴν χώραν ἐφ' ὅσον δὲν ἀποκαθίσταται πλήρως ἡ λαϊκὴ κυριαρχία. Τὰ χρησιμοποιούμενα ὑποκατάστατα τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ μὲ δοτὸν πρόεδρον καὶ δοτὸν πρωθυπουργὸν ὁδηγοῦν εἰς πλήρη κρατικὴν ἀποσύνθεσιν. Συμπαριστάμεθα ὁλοψύχως εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς σπουδαζούσης νεολαίας. Ὡρισμένα συνθήματα, τὴν ὕποπτον προέλευσιν τῶν ὁποίων κατήγγειλαν οἱ ἴδιοι οἱ σπουδασταί, δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀποσπάσουν τὴν προσοχήν μας ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σπουδάζουσα νεολαία ἔχει ἀναφαίρετον δικαίωμα καὶ καθῆκον νὰ διεκδικῇ πέραν τῶν ἐκπαιδευτικῶν της αἰτημάτων καὶ τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν εἰς τὴν χώραν».*

### Το προεδρικό διάγγελμα

Είναι αξιοσημείωτη η αναφορά των δύο κορυφαίων πολιτικών αρχηγών στα «ύποπτα συνθήματα» που χρησιμοποιήθηκαν στο Πολυτεχνείο. Αποτέλεσαν ένα ακόμη επιχείρημα τα συνθήματα αυτά για να δικαιολογηθεί η επιβολή του στρατιωτικού νόμου. Πάντως οι δηλώσεις τους υπήρξαν στόχος του διαγγέλματος προς τον λαό, που απηύθυνε ο Γ. Παπαδόπουλος στη 1:30′ μ.μ. του Σαββάτου 17 Νοεμβρίου, αναγγέλλοντας τα νέα έκτακτα μέτρα. Το διάγγελμα έλεγε:

*«Ἑλληνικὲ Λαέ,*

*»Μὲ βαθεῖαν συνείδησιν τῶν εὐθυνῶν μου ἔναντι τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς*

*Ἱστορίας, ἀπεφάσισα μετὰ τὰς χθεσινὰς ἀναρχικὰς ἐκδηλώσεις μιᾶς ὠργανωμένης μειοψηφίας, νὰ κηρύξω τὸν στρατιωτικὸν νόμον καθ' ἅπασαν τὴν Ἐπικράτειαν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς διασαλευθείσης τάξεως.*

*[...]*

*»Τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων ἡμερῶν ἀπέδειξαν τὴν ὕπαρξιν συνωμοσίας τῶν ἐχθρῶν τῆς Δημοκρατίας καὶ τῆς ὁμαλότητος, αἱ ὁποῖαι ἀποβλέπουν εἰς τὴν μοιραίαν παρεμπόδισιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δημιουργικοῦ προγράμματος, ὅπερ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως τῆς 1ης Ἰουνίου 1973.*

*[...]*

*»Καλῶ τοὺς ἐκπροσώπους ἐκείνους τοῦ πολιτικοῦ κόσμου οἱ ὁποῖοι εὐθυγραμμίζονται πρὸς τὰς ἀνατρεπτικὰς ἐκδηλώσεις τῆς μηδενιστικῆς μειοψηφίας, ὅπως ἀναλογισθοῦν τὰς εὐθύνας των ἔναντι τῆς Ἑλλάδος...»*

Την ώρα που ο πρόεδρος της δημοκρατίας επετίθετο κατά των πολιτικών αρχηγών, αστυνομικοί απέκλειαν τα σπίτια τους και τους ειδοποιούσαν ότι επανερχόταν το σύστημα του περιορισμού κατ' οίκον, που είχε σταματήσει προ δύο ετών. Την ίδια τύχη είχε και ο πρώην υπουργός Ι. Ζίγδης για την ίδια επίσης αιτία.

Γιατί, όμως, ο Γ. Παπαδόπουλος αποφάσισε να επιβάλει τον στρατιωτικό νόμο; Υποτίθεται ότι ήδη είχε κατασταλεί τις πρωινές ώρες, διά πυρός και σιδήρου, η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Φοβόταν μήπως νέα, μεγαλύτερη αντιστασιακή εξέγερση; Ή παρέμβαση ομάδων του στρατού που θα επιδίωκαν την ανατροπή του καθεστώτος;

**Ποιος εισηγήθηκε;**

Ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος, στην απολογία του που προαναφέραμε, δίνει την παρακάτω εξήγηση:

*«Τὴν ἑπομένην, μετὰ τὴν ἐνημέρωσιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου περὶ τῆς κρατούσης καταστάσεως, ἥτις ἐνεφάνιζεν ἔκδηλον ἀπειλὴν ἐπαναλήψεως τῶν γεγονότων καὶ ἔχων τὴν σύμφωνον γνώμην τούτου, ἔκρινον ἀναγκαῖον νὰ θέσω διὰ Π.Δ/τος εἰς ἐφαρμογὴν τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου "περὶ καταστάσεως πολιορκίας", κατ' ἄρθρον 25 τοῦ ἰσχύοντος τότε Συντάγματος. Τὸ Διάταγμα τοῦτο, ἂν δὲν ἀνεκαλεῖτο ἐνωρίτερον, θὰ ἀπέβαλε τὴν ἰσχύν του αὐτοδικαίως μετὰ τριάκοντα ἡμέρας».*

Ο Γ. Παπαδόπουλος επικαλείται την «σύμφωνον γνώμην» του υπουργικού Συμβουλίου, η οποία βέβαια αποτελεί πρόσχημα. Οπωσδήποτε, όμως, ο Σπ. Μαρκεζί-

νης δέχτηκε, όχι μόνο να συμφωνήσει, αλλά και να εμφανιστεί ότι αυτός εισηγήθηκε στον πρόεδρο της δημοκρατίας την επιβολή του στρατιωτικού νόμου, κατά τον πιο πανηγυρικό και απερίφραστο τρόπο. Πράγματι, τη 19η Νοεμβρίου ο υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ Σπ. Ζουρνατζής σε συνέντευξη Τύπου δήλωσε:

*«Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Στρατιωτικοῦ Νόμου διὰ Διατάγματος τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἐγένετο μετ' εἰσήγησιν τοῦ Πρωθυπουργοῦ κ. Σπ. Μαρκεζίνη».*

Και την επομένη, 20ή Νοεμβρίου, ο πρωθυπουργός μετέβη στο Πεντάγωνο (Αρχηγείο Ενόπλων Δυνάμεων), όπου τον ανέμενε όλη η στρατιωτική ηγεσία, και εκεί δήλωσε:

*«...Εἰσηγούμενος εἰς τὸν πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας, κατὰ τὸ Σύνταγμα ἁρμόδιον νὰ κηρύξη τὸν στρατιωτικὸν νόμον, εἶχον πλήρη συνείδησιν τῆς πολιτικῆς σημασίας τῆς εἰσηγήσεώς μου. Τὸ ἔπραξα μόνον, ὅταν ἐβεβαιώθην ὅτι πράγματι ἡ ἔννομος τάξις εὑρίσκετο ἐν σοβαρῷ κινδύνῳ ἀπὸ ἀναρχικούς, οἱ ὁποῖοι ἀπέβλεπον εἰς τὸν κλονισμόν της καὶ διὰ τοῦ κλονισμοῦ τούτου εἰς τὴν ὑπονόμευσιν τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως».*

Και κατέληξε με τη φράση:

*«Ὁ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καὶ ὁ ἔχων τὴν τιμὴν νὰ σᾶς ὁμιλεῖ, σᾶς παρέχουν τὴν διαβεβαίωσιν, ὅτι τὴν ἀποστολή των πρὸς τὴν πλήρη ὁμαλοποίησιν τῆς ἐν Ἑλλάδι πολιτικῆς καταστάσεως... θὰ τὴν φέρουν εἰς πέρας. Νὰ εἶσθε βέβαιοι ὅτι οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ ἐπιτύχουν τὸ ἀντίθετον, θὰ ἀποτύχουν. Ὁ ἐχθρὸς τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Δημοκρατίας δὲν θὰ περάση...»*

### «Πελώριον λάθος»;

Γιατί έκανε τόσες παραχωρήσεις ο Σπ. Μαρκεζίνης; Γιατί εμφανιζόταν βασιλικότερος του βασιλέως. Ο Γ. Μαύρος χαρακτήρισε τη στάση του εκείνη «πελώριον λάθος». Στην κατάθεσή του στον τακτικό ανακριτή για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου λέει:

*«Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ κ. Μαρκεζίνης ἐπληροφορήθη τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου καὶ ὅσα ἐπηκολούθησαν ἀπὸ τὸ ραδιόφωνον ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡμεῖς. Βεβαίως ἐπλήγη τὸ γόητρόν του ὡς Πρωθυπουργοῦ καὶ διέπραξε τὸ πελώριον σφάλμα νὰ προσφερθῆ ν' ἀναλάβη τὰς εὐθύνας ὁ ἴδιος νομίζοντας ὅτι ἔτσι ἀποκαθίσταται τὸ κῦρος τοῦ Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως. Τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς συνέβη. Ἡ ὅλη ὑπόθεσις διὰ τὴν τότε Κυβέρνησιν ἐξελίχθη εἰς μίαν κωμικοτραγωδίαν. Μέρος αὐτῆς ἀποτελεῖ καὶ ἡ μετάβασις τοῦ τότε Πρωθυπουργοῦ εἰς τὸ Πεντάγωνον*

*(Ἀρχηγεῖον Ἐνόπλων Δυνάμεων) διὰ νὰ ἐνημερωθῆ ὑπὸ τοὺς προβολεῖς τῆς τηλεοράσεως ἀπὸ τὸν Ἀρχηγὸν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ τὸν Ἀρχηγὸν Στρατοῦ περὶ τοῦ τί συνέβη εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον».*

Ο ίδιος ο Σπ. Μαρκεζίνης, στην απολογία του για το Πολυτεχνείο, δίνει τις παρακάτω εξηγήσεις:

*«Διησθανόμην ὅτι ὁ τότε πρόεδρος τῆς δημοκρατίας κατείχετο ἀπὸ φόβον, τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν ἐξεδήλωνεν, μήπως ἐγὼ παραιτηθῶ, διότι ἐγνώριζεν ὅτι, δὲν θὰ ἤμην διατεθειμένος νὰ κυβερνῶ μὲ στρατιωτικὸν νόμον καὶ ὅτι μίαν μόνον ἐπιδίωξιν εἶχον, νὰ ἐνεργήσω ἐκλογάς. Καὶ τὸ τονίζω, τὸ ταχύτερον δυνατόν...*

*»Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἦτο ἀνακριβὲς ὅτι καλύπτων πολιτικῶς τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου –οὐσιαστικῶς δηλαδὴ μὴ παραιτούμενος– ἔθεσα ὅρον τὴν ἄμεσον ἀνάκλησίν του. Ἁπλῶς ἐτόνισα, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, ὅτι ἐὰν τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῆ, δηλαδὴ ἡ ἐντὸς εὐλόγου χρόνου ἄρσις τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου – ἐγὼ δὲν θὰ ἔμενα πρωθυπουργός.*

*»Ἐν συνεχείᾳ μάλιστα ἔθεσα ὡς ὑστάτην προθεσμίαν, τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐκλογῶν, τὴν 10ην Φεβρουαρίου 1974. Πρέπει δὲ νὰ τονίσω ὅτι δὲν ἤθελα νὰ πιέσω οὐδένα, ἀλλὰ ἐπιεζόμην ἐγὼ ἐκ τῶν πραγμάτων. Πρῶτον μέν, διότι μετὰ ἀπὸ ἕνα μῆνα, ἡ διατήρησις τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου ἐνέπιπτε εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, δεύτερον διότι, πολὺ πρὸ τοῦ μηνὸς ἡ ἐπικειμένη συνάντησις τῶν ὑπουργῶν τῶν ἐξωτερικῶν διὰ τὸ ΝΑΤΟ –καὶ ἦτο πλέον σφαῖρα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (δηλαδὴ τῆς ἁρμοδιότητός μου)– δὲν μοῦ ἐπέτρεπε νὰ μὴ ἔχω ἐκκαθαρίσει πλέον τὴν κατάστασιν, ἂν ὄχι τῆς Ἑλλάδος, τουλάχιστον τὴν προσωπικήν μου. Πάντως, ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἦτο ἐπιτρεπτὸν ἦτο ἡ ἐκμετάλλευσις, κακόβουλος, ὡρισμένων ἀπόψεών μου. Καὶ ὅταν ἀντελήφθην ζωηρὰν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας νὰ διευκρινίσω τὰ πράγματα καθ' ὅσον μέτρον ἦτο δυνατόν, ἐδέχθην νὰ μεταβῶ εἰς τὸ Πεντάγωνον. Μάλιστα τότε διεπίστωσα πόσον ἐπείγετο, διότι ἐνῶ ἀπέβλεπα νὰ μεταβῶ τὴν Πέμπτην, ἐπέσπευσα τῇ παρακλήσει του, τὴν ἐπίσκεψίν μου διὰ τὴν Τρίτην.*

### Στο Πεντάγωνο

*»Μετέβην εἰς τὸ Πεντάγωνον διότι ἤθελα νὰ ἀντιμετωπίσω ἀπ' εὐθείας τοὺς κινδύνους ποὺ μὲ ὑπενόμευαν: Τὸν "ἐχθρόν", ἐλπίζων ὅτι θὰ ἐκέρδιζα τὴν μάχην καὶ θὰ διεξήγαγον τὰς ἐκλογάς. Καὶ θὰ τὴν εἶχα κερδίσει,*

*ἐὰν ὁ τότε πρόεδρος τῆς δημοκρατίας ἤλεγχεν, ὡς μὲ διαβεβαίωνε πράγματι τὸν στρατόν, ὅμως, ὡς ἀπεδείχθη δὲν συνέβαινεν.*

*»Εἰς τὸ Πεντάγωνον προηγήθη προσφώνησις τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων μὲ πρόχειρον περιγραφὴν τῆς καταστάσεως εἰς ἔντονον ὕφος καὶ μὲ προβολὴν τῆς ἀναιμάκτου παρεμβάσεως τοῦ στρατοῦ. Δὲν ἤμουν τόσον ἐνημερωμένος τὸ τί θὰ ἔλεγεν, δι' αὐτὸ καὶ δὲν ἠκολούθησα ἀπολύτως προετοιμασμένον διάγραμμα, βραχύτερον μιᾶς σελίδος. Δημοσίᾳ ἐπεδίωκα νὰ δημιουργηθῇ ἡ πεποίθησις ὅτι μεταξὺ προέδρου τῆς δημοκρατίας καὶ πρωθυπουργοῦ ὑπῆρχεν ὁμοφωνία εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως πρὸς τελικὸν σκοπὸν εἰς τὴν ταχυτάτην ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως, ἵνα δυνηθῇ ἡ κυβέρνησις νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν πορείαν πρὸς ὁμαλοποίησιν, τὸ ὁποῖον ἐσήμαινε, ὡς ἦτο προφανές, τὴν διεξαγωγὴν ἐκλογῶν».*

### Ο «εχθρός»

Συμπληρωματικά, ο Σπ. Μαρκεζίνης αφηγήθηκε στον γράφοντα ότι:

*Στὸ Πεντάγωνο, δημοσίᾳ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν προβολέων τῆς τηλεοράσεως διεκήρυξε: "Ὁ ἐχθρὸς δὲν θὰ περάσῃ". Ἐννοοῦσε ὅτι οἱ δυνάμεις ποὺ παρεμποδίζουν τὶς ἐκλογές, δὲν θὰ μπορέσουν νὰ τὶς ματαιώσουν καὶ θὰ διεξαχθοῦν στὸν προκαθωρισμένο χρόνο. Ὅταν ὅμως ἔσβησαν οἱ προβολεῖς καὶ ἔμεινε μόνος μὲ τοὺς ἀρχηγούς, ἐπανέλαβε: "Ἂν καταστῇ δυνατὸν νὰ ἀρθῇ ὁ στρατιωτικὸς νόμος ἐντὸς τῶν προσεχῶν ἡμερῶν διὰ νὰ προχωρήσωμεν πρὸς τὴν ὁμαλοποίησιν, δηλαδὴ τὴν διενέργειαν ἐκλογῶν ἔχει καλῶς. Ἄλλως θὰ παραιτηθῶ"».*

Ο Σπ. Μαρκεζίνης έφυγε από το Πεντάγωνο ικανοποιημένος. Και προφανώς είχε την εντύπωση πως έπραξε άριστα που παρέμεινε στην πρωθυπουργία. Πίστευε ότι, αν είχε παραιτηθεί, η κατάσταση που θα δημιουργούνταν θα διευκόλυνε τους συνωμότες. Αυτό ασφαλώς θα επιθυμούσε και ο Ιωαννίδης. Γιατί πιθανότατα η πτώση της κυβέρνησης τις θυελλώδεις εκείνες ημέρες θα δημιουργούσε τόση σύγχυση και αναταραχή, ώστε ο επίδοξος δικτάτορας θα είχε την ευκαιρία και τη δυνατότητα να επιβληθεί νομοτύπως «για να αποκαταστήσει την τάξη», ίσως υπό τις ευλογίες του Γ. Παπαδόπουλου. Δεν θα ήταν υποχρεωμένος, όπως έκανε λίγες ημέρες αργότερα, να κάνει ανοιχτό πραξικόπημα.

Οπωσδήποτε όμως ο πρωθυπουργός, παρά τα τρομερά γεγονότα που μεσολάβησαν, διατηρούσε αμετακίνητη την ημερομηνία των εκλογών. Και, μόλις πέρασε η πρώτη σύγχυση, θέλησε να επισημάνει αυτό το θεμελιώδες γεγονός. Τη Δευτέρα 26 Νοεμβρίου, θα ανακοίνωνε την ημέρα που επρόκειτο, εντός της εβδομάδος, να κά-

νει βαρυσήμαντες δηλώσεις για την κατάσταση. Το περιβάλλον του πρωθυπουργού και ο ίδιος χαρακτήριζαν τις δηλώσεις αυτές «βόμβα». Θα περιλάμβαναν όλα όσα θα έλεγε στη συνέντευξη της 17ης Νοεμβρίου, που όπως είδαμε ματαιώθηκε, αλλά επιπλέον και αποκαλυπτική έκθεση των όσων συνέβησαν μέχρι την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου και κατόπιν. Και κατά το πρωθυπουργικό περιβάλλον, η συνέντευξη αυτή θα ήταν ιστορική. Θα επιδρούσε στις εξελίξεις και θα σταθεροποιούσε τόσο πολύ τον δρόμο προς τις εκλογές, ώστε να ήταν αδύνατο να ξανακλείσει.

Υπερβολές; Ευσεβείς πόθοι; Ρεαλισμός; Πάντως δεν πρόφτασαν να γίνουν αυτές οι δηλώσεις, όπως δεν πρόφτασαν και στις 17 Νοεμβρίου. Εκείνες τις ματαίωσε το Πολυτεχνείο. Αυτές θα τις ματαίωνε το πραξικόπημα του Ιωαννίδη.

### Γιατί έγινε το Πολυτεχνείο;

Στο μεταξύ η υπόθεση του Πολυτεχνείου φαινόταν πως έκλεινε, αφού όμως οι εξαρθρωτικές επιδράσεις της διατηρούνταν. Και άφηνε πίσω της ένα σκοτεινό ερώτημα:

Ποια ήταν τα κίνητρα και ποιες δυνάμεις οργάνωσαν την εξέγερση; Ήταν αντιστασιακή ενέργεια ή σκοτεινή συνωμοσία που αποτελούσε την εισαγωγή στο πραξικόπημα του Ιωαννίδη, το οποίο εκδηλώθηκε τις επόμενες λίγες ημέρες; Ποιοι είχαν συμφέρον από την έκρηξη του Πολυτεχνείου;

Οι απόψεις που διατυπώνονται μόνο εικασίες μπορούν να θεωρηθούν. Είναι ισχνότατα τεκμηριωμένες. Θα τις αναφέρουμε συνοπτικά:

Άποψη πρώτη: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου ήταν φυσιολογικό ξέσπασμα μετά τη χαλάρωση του καταπιεστικού μηχανισμού της Δικτατορίας. Οι φοιτητές ξεσηκώθηκαν με σαφή αντιστασιακά κίνητρα, προβάλλοντας αρχικά ως προκάλυμμα τα σπουδαστικά αιτήματά τους. Στην πορεία της εξέγερσης υπεισήλθαν και άλλα στοιχεία, που ήθελαν να την εκμεταλλευτούν για δικούς τους σκοπούς, αλλά δεν έπαυε να δεσπόζει η αντιστασιακή ουσία –μορφή και περιεχόμενο– της εκδήλωσης εκείνης.

Άποψη δεύτερη: Η εξέγερση ήταν έργο της Ομάδας Ιωαννίδη, για να δημιουργηθεί έκρυθμη κατάσταση που θα ευνοούσε την εξαπόλυση και επιβολή του πραξικοπήματος.

Άποψη τρίτη: Η εξέγερση ήταν έργο των Αμερικανών διά της CIA. Αποτελούσε μέρος ενός τριπτύχου, το οποίο σταθερά απέβλεπε στην ανατροπή του Γ. Παπαδόπουλου –ο οποίος δεν ικανοποιούσε πια τις νέες βλέψεις της αμερικανικής πολιτικής–, στην εγκατάσταση της εξουσίας του πειθήνιου Ιωαννίδη και στη δι' αυτού ανατροπή του Μακάριου, για να μεταβληθεί η Κύπρος σε ένα «αβύθιστο αμερικανικό αεροπλανοφόρο» στην Ανατολική Μεσόγειο. Υπάρχει λοιπόν ένα τρίπτυχο: Πολυτεχνείο – πραξικόπημα Ιωαννίδη – πραξικόπημα στην Κύπρο, που πρέπει να το

θεωρήσουμε ως ενιαίο σύστημα, αν θέλουμε να ερμηνεύσουμε ορθά και σε βάθος τα γεγονότα.

Για τις τρεις αυτές απόψεις έχουν χυθεί ποτάμια μελάνης κατά την κοινή έκφραση. Αλλά οι διαφωνίες παραμένουν. Πάντως, όταν εξετάζουμε τα γεγονότα, πρέπει να διαχωρίζουμε την αιτία από τα αποτελέσματα. Πολλοί δυνατόν να επωφελούνται από ένα γεγονός, το οποίο όμως δεν προκάλεσαν οι ίδιοι. Και πολλοί δημιουργούν ένα γεγονός το οποίο ξεφεύγει κατόπιν από τον έλεγχό τους και στρέφεται εναντίον τους. Εξάλλου, υπάρχει πάντα στο κοινό η τάση της μυθοποίησης, η έλξη του μυστηριώδους και περίπλοκου, η πίστη στις σκοτεινές και σατανικές δυνάμεις, που συναρπάζουν ισχυρά τη φαντασία του λαού και εξίσου ισχυρά συσκοτίζουν την κρίση του.

### Αμερικανοί και Πολυτεχνείο

Αυτά ισχύουν ιδίως στην τρίτη άποψη. Εδώ υπεισέρχεται πάλι ο παράγοντας της παντοδυναμίας της CIA, η οποία αποτελεί τον «μπαμπούλα» που φρονηματίζει και επιτρέπει, εν ονόματι της εξουδετέρωσής του, αφειδή δημοκοπία. Βέβαια το τρίπτυχο όπως διατυπώνεται: Πολυτεχνείο – πραξικόπημα Ιωαννίδη – Κύπρος, είναι λογικοφανές. Ανταποκρίνεται προς τις πολιτικές και στρατηγικές επιδιώξεις της Αμερικής. Και τελικά βγήκε η Αμερική κερδισμένη από τις αλυσωτές επιπτώσεις του Πολυτεχνείου. Αλλά η Αμερική –η CIA– τα προκάλεσε όλα; Δεν υπήρχε φοιτητική αντίσταση; Δεν υπήρχε φοιτητική ιδεολογία; Όλοι οι φοιτητές –και ιδίως οι ηγέτες τους– ήταν πράκτορες της CIA ή άβουλα ενεργούμενα; Και αν δεν τους υποκινούσε –όπως υποτίθεται– ο «δάκτυλος» της CIA, θα παρέμεναν αδρανείς, απαρνούμενοι την έως τότε πορεία του φοιτητικού αντιστασιακού κινήματος;

### Ο Δ. Ιωαννίδης απολογείται

Η δεύτερη άποψη ευσταθεί περισσότερο. Ο ίδιος ο Δ. Ιωαννίδης στην απολογία του στον τακτικό ανακριτή ισχυρίστηκε ότι δεν είχε κανένα συμφέρον να προκαλέσει τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, τα οποία δυσχέραναν και δεν διευκόλυναν το κατοπινό του πραξικόπημα. Να τι λέει:

> *«Ἐγώ, κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν γεγονότων τοῦ Πολυτεχνείου ἐτέλουν ἁπλῶς ἐν ἐπιφυλακῇ καὶ ἐν ἑτοιμότητι. Εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον μετέβην μόνον μετὰ τὴν ἐκκένωσιν διὰ νὰ συνοδεύσω μὲ τὸ αὐτοκίνητόν μου τὸν διοικητὴν τῶν τμημάτων καταδρομῶν καὶ συμμαθητήν μου ταξίαρχον Τσικόγιαννην. Ὁ Τσικόγιαννης δὲν ἦτο μεμυημένος εἰς τὴν κίνησιν ἀξιωματικῶν πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ Γεωργίου Παπαδοπούλου, ἀπετέλει σχέδιον προετοιμασθὲν πολὺ πρὸ τῶν γεγονότων τοῦ Πολυτεχνείου καὶ εἰδικώ-*

*τερον ἀπὸ τὸν Ἰούλιον μῆνα, διότι ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος εἶχε θέσει τὸ ἰδικόν του ὄνομα εἰς τὸ ψήφισμα γιὰ νὰ ἐκλεγῆ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δυσαρεστήση τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀξιωματικῶν. Ἡ ἡμερομηνία ἐκδηλώσεως τοῦ κινήματος (25 Νοεμβρίου 1973) εἶχε καθορισθῆ πρὸ διμήνου καὶ ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν στρατηγὸν Γκιζίκην, εἰς τὸν στρατηγὸν Μπονᾶνον καὶ εἰς τὸν ταγματάρχην Παλαΐνην Χαράλαμπον, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς ἄλλους μυηθέντας ἀξιωματικούς. Τὰ μεσολαβήσαντα γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου συνέτειναν εἰς τὸ νὰ δυσχεράνουν τὴν ἐνέργειαν ταύτην, διότι ἔγινε ἀφορμὴ νὰ μεταφερθοῦν εἰς τὰς Ἀθήνας στρατιωτικαὶ μονάδες ἐκ Λιτοχώρου (τεθωρακισμένα καὶ ἅρματα), αἱ ὁποῖαι δὲν ἦσαν μυημέναι εἰς τὸ σχέδιον. Μεμυημένοι ἦσαν ὡρισμένοι ἀξιωματικοὶ τῆς 30 ΕΜΑ καὶ τῶν μονάδων καταδρομῶν. Ὑπὸ τὰς περιστάσεις ταύτας δὲν εἶχα κανένα συμφέρον νὰ ὑποδείξω καθ' οἱονδήποτε τρόπον τὴν δημιουργίαν πολλῶν θυμάτων ἢ τὴν ἐπιδείνωσιν τῆς δημιουργηθείσης ἐκ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Πολυτεχνείου καταστάσεως».*

**«Δεν είχε συμφέρον»;**

Ο στρατηγός Φ. Γκιζίκης, καταθέτοντας στον ίδιο ανακριτή, συντάσσεται με τους ισχυρισμούς του Δ. Ιωαννίδη και λέει:

*«Ὁ τότε ταξίαρχος Δημ. Ἰωαννίδης δὲν εἶχε κανένα συμφέρον νὰ ἐπιδράση ἐπὶ τῶν γεγονότων τοῦ Πολυτεχνείου διὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ ἐπιτυχία τοῦ πραξικοπήματος τῆς 25ης Νοεμβρίου, ἀφοῦ τὸ κίνημα τοῦτο εἶχεν ἤδη ἀποφασισθῆ ἐκ τῶν προτέρων. Τὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου ἐδυσχαίρανον τὴν πραγματοποίησιν τῶν σχεδίων. Και ἐνέβαλον τοὺς μεμυημένους ἀξιωματικοὺς εἰς ἀνησυχίαν διότι ἔγιναν ἀφορμὴ νὰ τεθοῦν ἐν ἐπιφυλακῆ αἱ στρατιωτικαὶ μονάδες καὶ αἱ ἀστυνομικαὶ δυνάμεις καὶ ἐπὶ πλέον εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μεταφερθοῦν δύο στρατιωτικαὶ μονάδες ἐκ Βορ. Ἑλλάδος (ἡ μία ἐκ Λιτοχώρου καὶ ἡ ἄλλη ἐξ ἄλλης πόλεως) αἱ ὁποῖαι εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὑπήγοντο ἱεραρχικῶς εἰς τὴν στρατιὰν πλὴν ὅμως δὲν ἦσαν μυημέναι εἰς τὸ σχέδιον καὶ ἐπὶ πλέον δὲν θὰ ἐτέλουν πλέον ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν μου μετὰ τὴν μεταφοράν των εἰς Ἀττικήν, ἔνθα θὰ ἀνετρέπετο οὕτω πιθανῶς καὶ ἡ προϋπάρχουσα ἰσορροπία τῶν στρατιωτικῶν μονάδων. Ὡς στρατιωτικός, γνωρίζω ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου δυνατὸν νὰ ἐκτιμηθοῦν ὡς τυχαῖον γεγονὸς ἐπιδεκτικὸν ἐκμεταλλεύσεως πρὸς εὐόδωσιν ἑνὸς σχεδίου ἐκπονηθέντος ἐκ τῶν προτέρων. Κατὰ τὴν γνώμην μου ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης δὲν εἶχε*

*συμφέρον νὰ ὑποδείξῃ καθ' οἱονδήποτε τρόπον εἰς τοὺς διοικητὰς ὡρισμένων στρατιωτικῶν μονάδων τὴν σκόπιμον δημιουργίαν θυμάτων πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ πραξικοπήματος. Ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης μοῦ εἶχε πεῖ τὸ ἀπόγευμα τῆς 16ης Νοεμβρίου 1973 ὅτι διετήρει τὰς ὑπὸ τὴν διοίκησίν του μονάδας ἐν αὐστηρᾷ ἐπιφυλακῇ ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ γνωρίζω ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως ἂν ἔστειλε συνδέσμους ἢ ἀγγελιοφόρους πρὸς οἱανδήποτε κατεύθυνσιν. Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον συζητήσαμε μήπως ἔπρεπε νὰ ἀναβληθῇ τὸ πραξικόπημα, δοθέντος μάλιστα ὅτι ἀνησυχούσαμε μήπως κηρυχθῇ στρατιωτικὸς νόμος (ὡς πράγματι ἐγένετο τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης ἡμέρας) ἀλλὰ ἀπεφασίσαμε νὰ μὴν μεταβάλομεν τὴν ἡμερομηνίαν».*

Και ο ταγματάρχης ε.α. Χαρ. Παλαΐνης, που υπήρξε είδος επιτελάρχη του Δ. Ιωαννίδη κατά το πραξικόπημα, επιβεβαιώνει στην κατάθεσή του τα παραπάνω και προσθέτει:

*«Τὰ γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου δὲν προεβλέποντο καὶ ἐδυσχέραναν τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σχεδίου ἀνατροπῆς τοῦ Γ. Παπαδοπούλου, ἀφ' ἑνὸς διότι ἀνεμίχθησαν οὕτω στρατιωτικαὶ μονάδες Ἀθηνῶν αἱ ὁποῖαι ἦσαν μεμυημέναι εἰς τὸ σχέδιον καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ μεταφερθοῦν ἄλλαι μὴ μεμυημέναι στρατιωτικαὶ μονάδες ἐκ Λιτοχώρου εἰς Ἀθήνας. Αἱ στρατιωτικαὶ αὐταὶ μονάδες ἀπεστάλησαν ἐκ νέου εἰς τὰς ἕδρας των κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 25ης Νοεμβρίου 1973· ἦσαν ἓν τάγμα πεζικοῦ ὑπὸ τὸν ἀντ/ρχην Τζουβαλᾶν Γεώργιον καὶ μία ἐπιλαρχία ἁρμάτων τῆς ὁποίας δὲν ἐνθυμοῦμαι τὸν Διοικητήν».*

### Έργο του Γ. Παπαδόπουλου;

Ο ταγματάρχης Παλαΐνης μάλιστα διατυπώνει και μιαν άλλη εκδοχή: ότι ο Γ. Παπαδόπουλος προκάλεσε τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, γιατί ήθελε να υπαναχωρήσει εγκαταλείποντας την πολιτικοποίηση και αναζητούσε ένα πρόσχημα. Και λέει:

*«Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκομίσῃ ὄφελος ἐκ τῆς μεθοδεύσεως τῶν γεγονότων τοῦ Πολυτεχνείου ἦτο κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Παλαΐνη, ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀντιληφθῇ ὅτι τὸ καθεστώς του προσέκρουσεν εἰς ἔντονον λαϊκὴν ἀντίδρασιν καὶ ὅτι ἡ ἐνδεχομένη ὑποψηφιότης τοῦ πρωθυπουργοῦ του δὲν θὰ ὑπεστηρίζετο διὰ ψήφων περισσοτέρων τῶν 5% εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν θὰ διενεργοῦντο γνήσιαι ἐκλογαί. Ὁ Γ. Παπαδόπουλος ἐγνώριζεν ἐπίσης ὅτι τὰ στελέχη τοῦ στρατοῦ δὲν ἦσαν διατεθειμένα νὰ συνεργήσουν εἰς τὴν νόθευσιν τοῦ λαϊκοῦ*

*φρονήματος. Ἑπομένως ἀνεζήτει τρόπον ὑπαναχωρήσεως καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἔγκαιρον καὶ ἀποτελεσματικὴν ἐπέμβασιν πρὸς ἀποτροπὴν ἐπιδεινώσεως τῆς καταστάσεως παρὰ τὰς ἀντιθέτους καὶ ἐπιμόνους εἰσηγήσεις τόσον τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας (στρατηγῶν Μαστραντώνη καὶ Ζαγοριανάκου καὶ ταξιάρχου Ἰωαννίδη) ὅσον καὶ τῆς ἀστυνομικῆς ἀρχῆς καὶ ἰδία τοῦ Ἀστυνομικοῦ Δ/ντοῦ Χριστολουκᾶ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι συνήνεσεν εἰς τὴν ἐπέμβασιν τοῦ στρατοῦ τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποφασίση μόνος του ὁ Ζαγοριανάκος ἢ ὁ Μαστραντώνης καὶ προέβη εἰς τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου καθ' ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 17ης Νοεμβρίου 1973. Σημειωτέον ὅτι ὁ στρατιωτικὸς νόμος ἐκηρύχθη ἐπ' ἀόριστον».*

Ο Γ. Παπαδόπουλος στο σημείο αυτό είχε πει στην απολογία του:

*«Ἐξαιρουμένων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐθρήνησαν τὴν ἀπώλειαν προσφιλῶν των προσώπων ἢ ὑπέστησαν ὀδύνας διὰ τὰς σωματικάς των βλάβας, οὐδεὶς δύναται νὰ εἶναι εἰλικρινέστερος ἐν τῇ θλίψει του ἀπ' ὅσον ἐγὼ καὶ οἱ τότε συνεργάται μου. Πολλοὶ ἴσως ἐπεδίωξαν καὶ ἐπέτυχον καὶ τὸ "Πολυτεχνεῖον" καὶ τὰ θύματά του. Καὶ φοβοῦμαι, ὅτι αὐτοὶ δὲν ἦσαν μόνον οἱ ἀνεύθυνοι ἔναντι τοῦ λαοῦ. Ὁ οἱοσδήποτε ἠμπορεῖ νὰ ἤντλησεν πολιτικὰ καὶ ἠθικὰ ὠφελήματα ἀπὸ τὸ "Πολυτεχνεῖον" ἐκτὸς ἐμοῦ καὶ τῆς κυβερνήσεώς μου. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἔκτοτε ἀσφαλὲς καὶ ἐπιβεβαιωμένον».*

### Παραπομπή του Ιωαννίδη

Αλλά το βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών δεν πείστηκε από τους ισχυρισμούς του Ιωαννίδη και τις επιβεβαιώσεις των δύο άλλων μαρτύρων. Εξακριβώθηκε άλλωστε: Πρώτον, ότι στο Πολυτεχνείο είχαν εισχωρήσει πολλά όργανα του Ιωαννίδη, άνδρες της ΕΣΑ κλπ., μεταμφιεσμένοι σε φοιτητές, που είχαν αποστολή να εμφανίσουν την εξέγερση όσο το δυνατόν περισσότερο εξτρεμιστική. Δεύτερον, ότι ο ίδιος προσωπικά παρίστατο στην περιοχή του Πολυτεχνείου –χωρίς να έχει καμία αρμοδιότητα– και επέβλεπε στην καταστολή της εξέγερσης τη νύχτα της 16ης προς 17η Νοεμβρίου. Και τον παρέπεμψε στη δίκη με την κατηγορία:

*«Ἐν Ἀθήναις, κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον ἀπὸ 14ης μέχρι 18ης Νοεμβρίου 1973, Α. ἐκ προθέσεως προυκάλεσε παρ' ἄλλοις τὴν ἀπόφασιν πρὸς ἐκτέλεσιν πλειόνων ἀνθρωποκτονιῶν ἐκ προθέσεως. Καὶ δή, ἐνῷ οἱ στρατιωτικοὶ οἱ ὁποῖοι ἀνῆκον εἰς στρατιωτικὰς μονάδας αἵτινες ἐπενέβησαν πρὸς καταστολὴν λαϊκῶν ἐκδηλώσεων τὴν 16ην, 17ην καὶ 18ην*

> *Νοεμβρίου 1973, εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ Κέντρου τῶν Ἀθηνῶν, ἀπέκτειναν ἐκ προθέσεως διὰ πυροβολισμῶν ριφθέντων ἐναντίον τῶν... οὗτος ἐκ προθέσεως ὑπέδειξε πρὸς αὐτοὺς χωρὶς νὰ τελοῦν οὗτοι ὑπὸ τὴν ἱεραρχικὴν ἐξάρτησιν ὅπως πυροβολοῦν κατὰ τοῦ πλήθους τῶν ἀόπλων διαδηλωτῶν, ἵνα προκαλέσουν τὸν θάνατον τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐξασφαλίση οὕτω τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ὅπερ ἐσχεδίαζε στρατιωτικοῦ πραξικοπήματος».*

Και η λογική λέει ότι η εκτράχυνση της κατάστασης από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου ευνοούσε τα σχέδια του Δ. Ιωαννίδη περισσότερο απ' όσο τα παρέβλαπτε η κήρυξη στρατιωτικού νόμου και η κάθοδος στην Αθήνα στρατιωτικών μονάδων που δεν ήταν μυημένες στο κατοπινό πραξικόπημα. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι ο Δ. Ιωαννίδης οργάνωσε και εκκίνησε τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Γιατί έτσι –όπως και προκειμένου για την ανάμειξη των Αμερικανών– παραβλέπουμε τον φοιτητικό και τον αντιστασιακό παράγοντα. Μήπως, αν δεν υπήρχε ο Ιωαννίδης, ο παράγοντας αυτός θα παρέμενε αδρανής; Ο Ιωαννίδης απλώς επωφελήθηκε από την εξέγερση και προσπάθησε να την καταστήσει όσο το δυνατόν πιο βίαιη και καταστρεπτική.

### Εκδήλωση αντιστασιακή

Καταλήγουμε λοιπόν στην πρώτη άποψη: το Πολυτεχνείο υπήρξε εκδήλωση αντιστασιακή. Και θα γινόταν οπωσδήποτε, υπό αυτήν ή υπό άλλη μορφή. Είχε δημιουργηθεί μια ρωγμή στο καταπιεστικό περικάλυμμα της Δικτατορίας. Από τη ρωγμή θα εκτινασσόταν συρίζοντας ο πίδακας της Αντίστασης, η οποία κόχλαζε κάτω από το περικάλυμμα της βίας. Ξεκίνησε λοιπόν σαν φυσιολογικό ξέσπασμα που ήταν καρπός της ωρίμανσης και της μαζικότητας του φοιτητικού κινήματος, αλλά και των ευνοϊκών συνθηκών. Το να ισχυριζόμαστε ότι άλλοι το οργάνωσαν και το εξαπέλυσαν σημαίνει ότι όλες οι επιτροπές των φοιτητικών συνελεύσεων και όλη η Συντονιστική Επιτροπή αποτελούνταν από πράκτορες του Ιωαννίδη ή της CIA και από ηλιθίους. Στην πορεία του ασφαλώς υπέστη μια διάβρωση από πραγματικούς πράκτορες της Δικτατορίας. Αλλά δεν έπαυε να δεσπόζει η αντιστασιακή του ουσία. Άλλωστε, μήπως και χωρίς κανέναν πράκτορα στις γραμμές του, δεν θα έκανε ό,τι έκανε; Οι εκδηλώσεις του Πολυτεχνείου, από τα συνθήματα και τις εκπομπές έως την εξέγερση της 16ης Νοεμβρίου, έχουν κάτι το αναπόφευκτο, το αναπότρεπτο. Έτσι εξελίσσονται όλες οι επαναστάσεις. Και επανάσταση ήταν το Πολυτεχνείο.

### Παλλαϊκή εξέγερση

Ταυτόχρονα, εκδηλωνόταν η συμμαχική αλληλεγγύη των άλλων στρωμάτων και τάξεων, ιδίως των εργατών. Είχε ωριμάσει και σ' αυτές η αγωνιστική συνείδηση και

οργάνωση. Είχαν αρχίσει να μπαίνουν στο μαζικό αντιστασιακό στάδιο, ιδίως αφότου άρχισε η ομαδική κάθοδος στον στίβο νέων στελεχών του ΚΚΕ. Και ήταν φυσιολογικό να επωφεληθούν και αυτές. Έτσι δημιουργήθηκε μια αληθινή, μαχητική, παλλαϊκή συμμαχία, με κεφαλή τους φοιτητές, κορμό την εργατική τάξη και μέλη τις άλλες τάξεις. Και κατέληξε στη μεγάλη μαζική επαναστατική εξέγερση της 16ης-17ης Νοεμβρίου, που ήταν καρπός της θερμής, ενθουσιώδους, νεανικής φοιτητικής ηγεσίας, στην οποία το μόνο που θα μπορούσε κανείς να καταλογίσει είναι έλλειψη πολιτικής πείρας. Ποια όμως λαϊκή εκδήλωση, όπως εκείνη του Πολυτεχνείου, μέσα στις συνθήκες που επικρατούσαν –απότομη χαλάρωση του τρομοκρατικού καταπιεστικού μηχανισμού, ύστερα από 6 ετών σύνθλιψη– και με επικεφαλής μαχητικούς, νεαρούς επαναστάτες, δεν θα κατέληγε εκεί που κατέληξε; Έτσι, αντί να αναζητούμε το σκοτεινό παρασκήνιο, τον μύθο, τους «δακτύλους», ας δούμε τα πράγματα όπως έχουν.

Και στο κάτω κάτω της γραφής, κατά τι έβλαψε το Πολυτεχνείο; Η Δικτατορία του Ιωαννίδη ήταν προαποφασισμένη. Θα εξορμούσε, ανεξάρτητα αν θα ξεσπούσαν ή όχι εκείνα τα γεγονότα. Η ακούσια ενίσχυση που προσέφερε το Πολυτεχνείο στη συνωμοσία για την ανατροπή του Γ. Παπαδόπουλου δεν ήταν καθοριστική. Δεν ήταν ουσιαστική και ήταν εντελώς βραχυπρόθεσμη. Μακροπρόθεσμα, όμως, το Πολυτεχνείο δεν μπορεί παρά να οδηγούσε στην εξάρθρωση του δικτατορικού κράτους. Γιατί δημιούργησε ήδη επαναστατική μαζική παράδοση που κάποτε θα μετατραπεί σε υλική δύναμη. Και γιατί απέδειξε την αποφασιστική σημασία της μαζικής οργανωμένης Αντίστασης.

Υπήρξε μεγάλος αντιστασιακός σταθμός το Πολυτεχνείο. Και το τίμημά του ήταν βαρύ: κατά το βούλευμα, οι εξακριβωμένοι νεκροί της 16ης-17ης Νοεμβρίου μέσα και έξω από το επαναστατημένο ίδρυμα ανήλθαν σε 23. Οι τραυματίες και βαριά κακοποιημένοι σε 1.080. Αλλά, αν η Δικτατορία παρατεινόταν επί μακρόν, με μια σειρά από Πολυτεχνεία θα μπορούσε ίσως να εξαρθρωθεί μέχρι την κατάρρευσή της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

# Η ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥ (Η ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ)

ΑΠΑΤΗΛΗ ΗΡΕΜΙΑ • ΑΙΦΝΙΔΙΑ ΚΑΘΟΔΟΣ ΤΩΝ ΑΡΜΑΤΩΝ • Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΑΓΝΟΕΙ ΤΑ ΠΑΝΤΑ • Ο ΑΝΥΠΟΠΤΟΣ ΣΠ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ • ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ • Ο Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΑΦΗΓΕΙΤΑΙ ΠΩΣ ΚΑΘΑΙΡΕΘΗΚΕ • ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΣ ΣΤΟ ΛΑΓΟΝΗΣΙ • ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ • ΜΑΤΑΙΕΣ ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ • ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΩΜΟΤΩΝ ΣΤΟ ΠΕΝΤΑΓΩΝΟ • ΗΤΤΟΠΑΘΕΙΑ ΤΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ • Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ •ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ ΓΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ • «Ο ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ ΕΡΧΕΤΑΙ» • ΑΝΩΜΑΛΗ ΠΡΟΣΓΕΙΩΣΗ • ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ

ΠΟΛΛΟΙ ΑΜΦΙΣΒΗΤΟΥΝ την ορθότητα του αξιώματος «η ιστορία επαναλαμβάνεται». Αλλά είχε μια πανηγυρική επιβεβαίωση την 25η Νοεμβρίου 1973. Όσα συνέβησαν τις πρωινές ώρες εκείνης της ημέρας ήταν μια πιστή επανάληψη των όσων συνέβησαν τις πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου 1967.

Οι προηγούμενες ημέρες είχαν διαρρεύσει ήρεμες υπό το σιδερένιο περικάλυμμα του στρατιωτικού νόμου. Φαινόταν πως τα πράγματα έβαιναν προς την αποκατάσταση του ρυθμού που υπήρχε πριν από την 14η Νοεμβρίου. Την 20ή Νοεμβρίου με προκήρυξη του αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων στρατηγού Δ. Ζαγοριανάκου διαλύθηκαν 28 φοιτητικές οργανώσεις σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ιωάννινα, Κόρινθο, Κέρκυρα και οι περιουσίες τους τέθηκαν υπό μεσεγγύηση σύμφωνα με τον Αναγκαστικό Νόμο 2636/1940 «περί δικαιοπραξιών εχθρών και μεσεγγυήσεως εχθρικών περιουσιών» (οι φοιτητές εξομοιούνταν προς εμπόλεμους εχθρούς). Και την 23η Νοεμβρίου οι πρυτανικές Αρχές παρέλαβαν από τον αστυνομικό διευθυντή Αθηνών τα κτίρια και τις εγκαταστάσεις του Πολυτεχνείου. Δεν σημειώθηκε, όμως, η παραμικρή αντίδραση, ούτε καμία πολιτική δραστηριότητα. Μόνη ανωμαλία, επιπέδου κορυφής, ήταν η αναγγελία τη 19η Νοεμβρίου ότι η επίσημη επίσκεψη του Ρουμάνου προέδρου Τσαουσέσκου, που είχε προγραμματιστεί για τις 21-24 Νοεμβρίου, αναβαλλόταν λόγω των γεγονότων.

**«Ένας στρατηγός από τη Λάρισα»**

Κάποια ανησυχία, όμως, που οφειλόταν σε άλλη πηγή επικρατούσε σε ορισμένους πληροφορημένους κύκλους. Τα μεσάνυχτα της 21ης Νοεμβρίου, η εφημερίδα *Ακρόπολη* επρόκειτο να κλείσει εκείνη τη νύχτα, όταν στο τηλέφωνο πήρε τον ιδιοκτήτη Αθανάσιο Μπότση ο Βύρων Σταματόπουλος, πρώην υφυπουργός και γενικός διευθυντής Τύπου των παπαδοπουλικών κυβερνήσεων. «Κοιτάξτε, νομίζω πως έχετε κάπως υπερβεί τα όρια όσον αφορά την ελευθεροτυπία», του είπε. «Και υπάρχει φόβος μήπως δούμε να καταλαμβάνει την εξουσία κανένας στρατηγός από τη Λάρισα...»

Στη Λάρισα είχε την έδρα της η Ι Στρατιά, διοικητής της οποίας ήταν ο αντιστράτηγος Φαίδων Γκιζίκης. Δεν έδωσε, όμως, η εφημερίδα ιδιαίτερη σημασία στην προειδοποίηση εκείνη. Και έτσι ήρθε το Σάββατο 24 Νοεμβρίου 1973. Την ημέρα εκείνη, για πρώτη φορά ύστερα από τη 17η Νοεμβρίου, εξ αφορμής των γεγονότων του Πολυτεχνείου, επετράπη η κυκλοφορία καθ' όλο το 24ωρο. Οι Αθηναίοι θέλησαν να επωφεληθούν. Θα γιόρταζαν το ελεύθερο «γουίκ εντ» ανακουφισμένοι. Και παρατηρήθηκε μαζική έξοδος από την πόλη, που την ευνοούσε το αττικό φθινόπωρο, ενώ τη νύχτα έως πολύ αργά είχαν κατακλυστεί τα κέντρα ψυχαγωγίας. Η ειρηνική ατμόσφαιρα επέτεινε τη γενική ευφορία. Παρά τον στρατιωτικό νόμο, τα έκτακτα μέτρα τάξης είχαν εξαφανιστεί. Η παρουσία του στρατού είχε τερματιστεί. Δεν απέμεναν παρά μερικά άρματα μεταφοράς προσωπικού Μ-113 έξω από τον σταθμό Λαρίσης και τρία τανκς μπροστά από τη Διεύθυνση Αστυνομίας Αθηνών, στην πλατεία Κολοκοτρώνη. Φαινόταν πως η θύελλα του Πολυτεχνείου είχε πια περάσει όπως όλες οι θύελλες.

**Η κάθοδος των αρμάτων**

Και ξαφνικά όλα άλλαξαν, σαν κάποιος «μάγος» με την μπαγκέτα του να μετέβαλε αστραπιαία τη σκηνοθεσία. Ήταν 3:15' ξημερώματα της Κυριακής, όταν ο λησμονημένος νυχτερινός βρόντος των αρμάτων –λησμονημένος από την 21η Απριλίου 1967– ξανατάραξε τη νυχτερινή γαλήνη. Από το Γουδί, από το στρατωνισμό του ΚΕΤ (Κέντρο Εκπαιδεύσεως Τεθωρακισμένων), τα τανκς ξεχύνονταν και πάλι όπως τότε. Ταυτόχρονα, από τον Διόνυσο και τον Ασπρόπυργο κατέβαιναν μηχανοκίνητες φάλαγγες αλεξιπτωτιστών και λοκατζήδων. Όπως και τότε... Και οι στρατιωτικές αιχμές ακολουθούσαν τα ίδια δρομολόγια, καταλάμβαναν τα ίδια νευραλγικά σημεία όπως τότε: εισορμούσαν από τις λεωφόρους Μεσογείων και Κηφισίας και από την οδό Αγίου Κωνσταντίνου, για να θέσουν υπό τον έλεγχό τους όλο το κέντρο της πρωτεύουσας.

Στις 3:30' ήδη 30 άρματα είχαν καταλάβει τον χώρο της πλατείας Συντάγματος

και είχαν κυκλώσει το κυβερνητικό μέγαρο (Παλαιά Ανάκτορα). Άλλα 15 κατείχαν την περιοχή Ομονοίας-Χαυτείων. Ένας ουλαμός ήταν εγκατεστημένος στον κόμβο των Αμπελοκήπων. Άλλος ένας στον κόμβο του ξενοδοχείου «Χίλτον». Μια ίλη τανκς δέσποζε στη λεωφόρο Μεσογείων μπροστά στην ΥΕΝΕΔ. Όπως τότε... Στις 3:50′ καταλαμβάνεται από αλεξιπτωτιστές και καταδρομείς ο ΟΤΕ. Και κόβονται αμέσως όλα τα τηλέφωνα, όπως τότε... Η Αθήνα βυθίζεται στη σιωπή. Μερικοί που δοκιμάζουν να τηλεφωνήσουν εκείνη την ώρα νιώθουν το πρώτο τσίμπημα ανησυχίας, καθώς αντιλαμβάνονται ότι οι συσκευές τους είναι βουβές. Άλλοι ακούνε τον βρόντο των ερπυστριών στην άσφαλτο και πετάγονται στα παράθυρα. Οι ξενύχτηδες τρομάζουν και σκορπίζουν από τα κέντρα σαν τα σπουργίτια τρέχοντας στα σπίτια τους. Όλα όπως τότε.

Στο μεταξύ, στις 4 έφτασαν στα γραφεία της Διεύθυνσης Αστυνομίας Αθηνών μερικοί αξιωματικοί. Οι αστυνομικοί είχαν αιφνιδιαστεί, όπως και ο λαός. Οι αξιωματικοί ζήτησαν να τεθεί στη διάθεσή τους όλος ο μηχανισμός με τα περιπολικά του και εκείνοι συμμορφώθηκαν απόλυτα. Καμία αντίδραση, όπως και την 21η Απριλίου. Και σε λίγο τα περιπολικά της αστυνομίας διέσχιζαν τους δρόμους, υπό τη βαριά κάλυψη των αρμάτων. Η πόλη, όμως, ήταν βυθισμένη αμέριμνα στον ύπνο. Εκείνοι που αντιλήφθηκαν πως κάτι ανώμαλο συνέβαινε, το οποίο τους αφύπνισε μνήμες της 21ης Απριλίου, ήταν λίγοι. Και, καθώς δεν είχαν τη δυνατότητα να μεταδώσουν τηλεφωνικά τα συμβαίνοντα, η ανησυχία δεν εξαπλώθηκε. Μόνο όταν άρχισε η κυριακάτικη αφύπνιση, συνειδητοποίησε βαθμιαία η πρωτεύουσα πως κάτι σοβαρό και ανατρεπτικό είχε γίνει. Τι όμως; Όσοι άνοιγαν το ραδιόφωνο άκουγαν εμβατήρια και δημοτικά τραγούδια. Ασυνήθης εκπομπή που προμήνυε την αναγγελία γεγονότων, τα οποία κανείς δεν μπορούσε να προσδιορίσει. Και ύστερα ήρθε η ανακοίνωση που απαγόρευε κάθε κίνηση: όπως τότε...

Μην έχοντας τη δυνατότητα να πληροφορηθούν και μην τολμώντας να εξορμήσουν προς άγραν ειδήσεων, οι Αθηναίοι περιορίστηκαν να στοιβάζονται στα παράθυρα και στα μπαλκόνια ή να μαζεύονται στα πεζοδρόμια, παρουσιάζοντας περίεργες σκηνές ναπολιτάνικης γειτονιάς. Και αντάλλασσαν εικασίες.

### Η κυβέρνηση αγνοεί

Είχαν αιφνιδιαστεί οι πάντες, όπως τότε. Ούτε η κυβέρνηση ούτε η αστυνομία ούτε καμία άλλη Αρχή είχε την παραμικρή υποψία για τα γεγονότα που είχαν επέλθει. Ο πρωθυπουργός Σπ. Μαρκεζίνης, κουρασμένος από την πάλη του για τη διενέργεια εκλογών το ταχύτερο, είχε κοιμηθεί νωρίς εκείνο το βράδυ και ξύπνησε αργά. Κανείς δεν τον ενημέρωσε για τα παράδοξα των πρωινών κινήσεων. Από το κομμένο τηλέφωνο, όμως, και από την απαγόρευση της κυκλοφορίας, αντιλήφθηκε ότι κά-

ποια άγνωστη δύναμη που τον αγνοούσε ενεργούσε απευθείας και προφανώς τον είχε ανατρέψει. Αλλά, μην μπορώντας να κάνει τίποτα, ανέμενε την εξέλιξη. Δεν τον ενόχλησε κανείς. Σαν να μην υπήρχε...

Ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Ν. Εφέσιος κοιμόταν στο διαμέρισμά του, στο Ψυχικό, όταν στις 4:30′ τον ξύπνησε ο αξιωματικός υπηρεσίας του κοντινού αστυνομικού τμήματος: «Κύριε υπουργέ, τι συμβαίνει; Τα τηλέφωνα κόπηκαν και άρματα κατεβαίνουν στην Αθήνα». «Άρματα κατεβαίνουν;» έκανε έκπληκτος εκείνος. «Δεν έχω ιδέα». Αυτός, ο υπουργός Εθνικής Αμύνης, έπρεπε πρώτος να γνώριζε τις κινήσεις των αρμάτων. Εκτός αν κάποιος άλλος είχε υφαρπάξει την εξουσία του. Ποιος όμως; Είχε αντιληφθεί τι θα συνέβαινε και είχε συνειδητοποιήσει αστραπιαία ότι ήταν ανίσχυρος πια. Ντύθηκε και περίμενε πως κάποιοι στρατιωτικοί θα έφταναν από στιγμή σε στιγμή, όχι βέβαια για να λάβουν τις διαταγές του. Δεν εμφανίστηκε όμως κανείς. Σαν να μην υπήρχε και αυτός...

Εκείνη την ημέρα ο υπουργός Προεδρίας Αγαθαγγέλου επρόκειτο να γιορτάσει τα γενέθλια της κόρης του, η οποία θα έδινε «πάρτι» στους φίλους της. Ανύποπτος ο υπουργός κοιμόταν, όταν η νεαρά κόρη ήρθε ανήσυχη να τον ξυπνήσει: «Μπαμπά, τι θα γίνει με το πάρτι μου; Πώς θα έλθουν τα παιδιά, αφού απαγορεύεται η κυκλοφορία;» «Απαγορεύεται η κυκλοφορία; Ποιος σου το είπε;» «Το ραδιόφωνο το επαναλαμβάνει συνεχώς». «Δεν είναι δυνατόν, παιδί μου. Ένα τέτοιο μέτρο θα έπρεπε να το ξέρω πρώτος εγώ». Γρήγορα, όμως, πείστηκε ότι ήταν αλήθεια. Και, όταν διαπίστωσε ότι είχαν κοπεί τα τηλέφωνα, δεν δυσκολεύτηκε να καταλάβει. Ανέμενε τώρα και εκείνος να έρθουν. Δεν ήρθε όμως κανείς. Σαν να μην υπήρχε.

Αυτά ήταν στιγμιότυπα από σκηνές απίθανες. Μια μυστηριώδης δύναμη είχε επέμβει, που απαξιούσε να ασχοληθεί με την υπάρχουσα εξουσία. Δεν εξαπέλυσε αποσπάσματα να συλλάβουν πρωθυπουργό και υπουργούς, όπως την 21η Απριλίου 1967. Δεν αρπάζονταν άνθρωποι μέσα στη νύχτα, για να συρθούν στο Πεντάγωνο ή στο ΚΕΤ, ή να στοιβαχθούν σαν σφάγια στον Ιππόδρομο και το γήπεδο της ΑΕΚ. Όλα γίνονταν με πλήρη αδιαφορία για την ύπαρξη κυβέρνησης, κράτους, μηχανισμών, Αρχών. Και δεν υπήρχε η παραμικρή αντίδραση. Όλα υπάκουαν στη νέα εξουσία.

### Ο νέος πρόεδρος

Πέρα από την αγωνία στις γειτονιές, επικρατούσε ησυχία στην Αθήνα. Οι στρατιωτικές δυνάμεις που είχαν καταλάβει τα νευραλγικά σημεία παρέμεναν σε διακριτική ακινησία και η συμπεριφορά τους ήταν επιδεικτικά άψογη. Πολλοί Αθηναίοι, παρά την απαγόρευση της κυκλοφορίας, βγήκαν και πήγαν στις εκκλησίες, χωρίς να τους ενοχλήσουν οι στρατιωτικοί. Άλλοι, τολμηρότεροι, κινήθηκαν πέρα από τις

γειτονιές τους, έκαναν γύρο μεγάλο για να δουν την κατάσταση. Ούτε αυτοί ενοχλήθηκαν. Μερικοί, ακόμη πιο τολμηροί, σταμάτησαν περιπόλους και ρώτησαν τι συμβαίνει. Τους δόθηκε με ευγένεια και χαμόγελο η απάντηση ότι σε λίγο θα πληροφορηθούν τα πάντα από την τηλεόραση.

Πράγματι, το ραδιόφωνο ανήγγειλε μετά τις 10 ότι ο πρόεδρος της δημοκρατίας θα κάνει ανακοινώσεις. Ο πρόεδρος της δημοκρατίας; Δηλαδή ο Γεώργιος Παπαδόπουλος; Συνεπώς δεν επρόκειτο για κίνημα στρεφόμενο εναντίον του; Η σύγχυση τώρα μεγάλωνε. Δεν διαλύθηκε παρά στις 11:15', όταν στην μικρή οθόνη εμφανίστηκε ο πρόεδρος. Δεν ήταν όμως ο Παπαδόπουλος. Ήταν ένας στρατηγός λίγο πολύ άγνωστος στο κοινό: ο Φαίδων Γκιζίκης. Και τότε οι πάντες συνειδητοποίησαν την τρομερή και απροσδόκητη ανατροπή, που έκανε όλους να μείνουν εμβρόντητοι: «Ο Παπαδόπουλος έπεσε!»

**«Ετσι με καθήρεσαν»**

Τι είχε απογίνει, όμως, ο πανίσχυρος έως χθες δικτάτορας; Κυκλοφορούσαν πολλές φήμες: ότι εκτελέστηκε, ότι απέδρασε, ότι τον συνέλαβαν και τον τραυμάτισαν στο σπίτι του στο Ψυχικό ή στο Λαγονήσι, κατόπιν μάχης. Ότι ο ίδιος ο Ιωαννίδης τον συνέλαβε ή τον εκτέλεσε.

Πάντως, λίγες ημέρες μετά την πτώση του, επισκέφθηκε τον Γ. Παπαδόπουλο στο Λαγονήσι ο πρώην υπουργός Βιομηχανίας στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη, Ν. Μομφεράτος. Ήταν 5 Δεκεμβρίου 1973. Ο τέως υπουργός βρήκε τον τέως δικτάτορα σε καλή ψυχική και σωματική κατάσταση. Ήταν μάλλον κεφάτος, ήρεμος και δεν έδειχνε να τον κατέχει αγωνία για το μέλλον, μολονότι φρουρούνταν και ουσιαστικά ήταν αιχμάλωτος του νέου καθεστώτος. Όταν ο επισκέπτης του τον ρώτησε:

«Πώς σας συνέλαβαν, κύριε πρόεδρε;» αυτός δεν δυσκολεύτηκε να απαντήσει:

*«Ἐκείνη τὴ νύχτα ἔμενα στὸ Λαγονῆσι. Ἦταν Σάββατο καὶ τὰ Σαββατοκύριακα, ξέρετε, τὰ περνοῦσα ἐδῶ. Δὲν ἐγνώριζα τίποτα γιὰ κινήσεις πραξικοπήματος, γιατὶ ἂν τὶς ἐγνώριζα, θὰ εἶχα πάρει βέβαια μέτρα. Κοιμήθηκα ἥσυχος τὸ βράδυ. Ἀλλὰ τὰ ξημερώματα ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς φρουρᾶς μὲ ξύπνησε γιὰ νὰ μοῦ ἀναφέρῃ:*

*»"Ἀπὸ τὸ φυλάκιο τῆς Βάρκιζας, μᾶς εἰδοποιοῦν ὅτι τὸ φυλάκιο τοῦ σπιτιοῦ σας (στὸ Ψυχικὸ) λέγει πὼς περνοῦν ἀπὸ κοντὰ ἅρματα ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὴν Ἀθήνα".*

*»Δὲν ἀνησύχησα πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τὴν πληροφορία. Πάντως θέλησα νὰ ἐξακριβώσω τί συμβαίνει, ἀλλὰ τὰ τηλέφωνα εἶχαν κοπῆ. Αὐτὸ μὲ ἔπεισε ὅτι κάτι τὸ σοβαρὸ γινόταν. Πῶς ὅμως νὰ πληροφορηθῶ; Τὰ φυλάκια εἶχαν ἰδιαίτερο αὐτοδύναμο δίκτυο, ποὺ οἱ ἄγνωστοι κινηματίες δὲν*

*μπορούσαν νά γνωρίζουν. Ζήτησα ἀπό αὐτά πληροφορίες, ἀλλά δέν ἤξεραν ἀπολύτως τίποτα. Ἀντιλαμβανόμουν ὅτι, ἄν ἐπρόκειτο γιά κίνησι ἀνατροπῆς, σέ λίγο θά ἔφθαναν ἐδῶ. Ἐνῶ ὅμως σκεπτόμουν πῶς θ' ἀντιδράσω, τό φυλάκιο τῆς Βάρκιζας μᾶς πῆρε πάλι, γιά νά ἀναφέρη:*

*»"Πέρασε αὐτή τήν στιγμή ἀπό ἐδῶ (τήν Βάρκιζα) δύναμις μέ ἅρματα πού κατευθύνονται ὁλοταχῶς πρός Λαγονῆσι".*

**Αιχμάλωτος**

*»Ἀντελήφθην ὅτι ἦσαν πολύ πιό κοντά οἱ κινηματίες ἀπό ὅσον ὑπελόγιζα. Δέν ἐπρόφθαινα νά κάνω τίποτα καί δέν εἶχα παρά νά περιμένω. Ἔπρεπε νά ἀντισταθῶ; Θά ἀποτελοῦσε μάταιη αἱματοχυσία. Γι' αὐτό ὅταν ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς φρουρᾶς μέ ρώτησε:*

*»"Τί θά κάνω; Θά τούς χτυπήσω;"*

*»Τοῦ εἶπα:*

*»"Ὄχι! Θά τούς ἀφήσης νά κάνουν ὅ,τι θέλουν. Σύ μήν προβάλης καμμιά ἀντίστασι".*

*»Τότε ντύθηκα καί ἀνέμενα. Σέ λίγο ὁ βρόντος τῶν ἁρμάτων μοῦ ἔδειξε ὅτι ἔφθασαν. Ἦσαν ἕνας λόχος ἐπί ἑρπυστριοφόρων καί μερικά ἅρματα. Σέ λίγο ὁ ὑπασπιστής μοῦ ἀνήγγειλε ὅτι ἕνας ἀξιωματικός –προφανῶς ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀποσπάσματος– ἤθελε νά παρουσιασθῆ ἐνώπιόν μου... Ἐνεφανίσθη πράγματι ἕνας ἀξιωματικός, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐδήλωσε:*

*»"Κύριε Πρόεδρε, ἡ κυβέρνησις παρητήθη καί κατόπιν τούτου αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις ἀπεφάσισαν νά ἐπέμβουν. Τά ὑπόλοιπα θά τά πληροφορηθῆτε ἀπό τήν τηλεόρασιν".*

*»Τόν ἠρώτησα:*

*»"Εἶναι ὁ Ἰωαννίδης ἀπό πίσω;"*

*»"Δέν γνωρίζω", μοῦ ἀπήντησε...»*

Εκείνες τις στιγμές, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος μετά 6 1/2 ετών αδιατάρακτη εξουσία, μέσα σε δευτερόλεπτα καθαιρούνταν και κατά τη φράση ενός πολιτικού «από δεσμοφύλαξ όλων των Ελλήνων γινόταν δεσμώτης». Η φρουρά της βίλας στο Λαγονήσι απομακρύνθηκε και την αντικατέστησε το απόσπασμα που έφτασε. Ο Γ. Παπαδόπουλος ετίθετο σε «περιορισμόν κατ' οίκον», αλλά ουσιαστικά ήταν πια αιχμάλωτος.

Πώς πλέχθηκε η συνωμοσία και προπαρασκευάστηκε το πραξικόπημα; Ο στρατηγός Φ. Γκιζίκης, στην κατάθεσή του στον τακτικό ανακριτή για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου που αναφέρουμε σε προηγούμενες σελίδες, λέγει ότι η απόφαση για το

κίνημα είχε ληφθεί αφότου ο Γ. Παπαδόπουλος αυτοανακηρύχθηκε πρόεδρος της δημοκρατίας και η χρονολογία του πραξικοπήματος προσδιορίστηκε έναν περίπου μήνα πριν εξαπολυθεί.

## Το σχέδιο της ανατροπής

Ο ταγματάρχης Χαρ. Παλαΐνης, από τους πρωτεργάτες του εγχειρήματος, στην κατάθεσή του στον ίδιο ανακριτή, λέει:

*«Ἡ ἀπόφασις ἀνατροπῆς τοῦ Γ. Παπαδοπούλου ἐλήφθη τότε ποὺ ἐξησφάλισε ὁ ἴδιος διὰ ψηφίσματος τὴν προσωπικήν του ἐκλογὴν ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δυσαρεστήση τὸν λαὸν καὶ τὰ στελέχη τοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς ἀνατροπῆς δηλαδὴ ἡ 25η Νοεμβρίου 1973 εἶχε προκαθορισθῆ τοὐλάχιστον πρὸ ἑνὸς μηνὸς καὶ ὁ μάρτυς τὴν ἐγνώριζε.*

*»Ἦτο γνωστόν, ὅτι τὴν 26ην Νοεμβρίου 1973 θὰ ἀνεχώρει εἰς Ἄγκυραν ὁ στρατηγὸς Ζαγοριανάκος καὶ ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης, ὁ ὁποῖος ἦτο μεμυημένος εἰς τὸ σχέδιον. Τοιουτοτρόπως αἱ προετοιμασίαι τοῦ τελευταίου πρὸς ἀναχώρησιν θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποτελέσουν καὶ διάψευσιν εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν θὰ διέρρεε ἡ πληροφορία περὶ τοῦ σχεδίου. Πάντως, μολονότι τὸ σχέδιον ἦτο γνωστὸν εἰς πολλοὺς μεμυημένους ἀξιωματικούς, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων δὲν ἐγνώριζον μόνον τὴν ἡμερομηνίαν, ἡ πληροφορία δὲν διέρρευσε, διότι οἱ ἀξιωματικοὶ ἦσαν πολὺ δυσαρεστημένοι μὲ τὸ καθεστὼς Παπαδοπούλου καὶ ἐπεθύμουν νὰ τηρήσουν τὸ μυστικὸν διὰ νὰ ἐπιτύχη τὸ πραξικόπημα.*

*»Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Γκιζίκην, ἦσαν μεμυημένοι εἰς τὸ σχέδιον ἀνατροπῆς καὶ ἐγνώριζον τὴν ἡμερομηνίαν του τουλάχιστον πρὸ ἑνὸς μηνὸς ὁ στρατηγὸς Μπονάνος, ὁ ἀντ/ρχης Πηλιχός, ὁ ἀντ/ρχης Βουλιέρης, ὁ ἀντ/ρχης Κων. Μπεκιάρης, ὁ ἀντ/ρχης Κούτρας Διοικητὴς τοῦ 572 Τ.Π., ὁ ἀντι/ρχης Ἀρβανιτόπουλος Διοικητὴς τοῦ 573 Τ.Π., ὁ συντ/ρχης Ἠλιόπουλος Σπυρίδων τοῦ Γ' Σ.Σ., ὁ ταγ/ρχης Περδίκης Ἀθανάσιος καὶ ἄλλοι. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν διοικηταὶ στρατιωτικῶν μονάδων ἑδρευουσῶν εἰς Ἀθήνας καὶ Θεσσαλονίκην».*

## Μάταιες προειδοποιήσεις

Το περίεργο είναι ότι οι φοβεροί συνωμότες της 21ης Απριλίου παραπλανήθηκαν με τη μεγαλύτερη ευκολία από τους υπερσυνωμότες της 25ης Νοεμβρίου. Και ως μόνο δικαιολογητικό έχουν ότι ο αρχηγός της νέας συνωμοτικής ομάδας, ο Ιωαννίδης, απολάμβανε της απεριόριστης εμπιστοσύνης του Γ. Παπαδόπουλου. Αυτός

ήταν ο υπεύθυνος επαγρύπνησης στο στράτευμα, ο διευθυντής της ΔΑΣ (Διεύθυνση Ασφάλειας Στρατού), που συμπλήρωνε την ΕΣΑ. Και σε αυτόν απευθυνόταν ο δικτάτορας για να ελέγξει τι γίνεται και να του αναφέρει κάθε φορά που έφτανε έως τα αυτιά του μια καταγγελία ότι υπάρχει κάποια κίνηση αξιωματικών. Φυσικά ο Ιωαννίδης έσπευδε να ανακοινώνει στον Γ. Παπαδόπουλο ότι τίποτα δεν συνέβαινε και εκείνος εφησύχαζε.

Δεν ανησυχούσε ούτε όταν η καταγγελία υποδείκνυε στον πρόεδρο ότι ο ίδιος ο Ιωαννίδης ήταν ο ηγέτης της κίνησης. Δύο φορές ο πρωθυπουργός Σπ. Μαρκεζίνης, στις 40 ημέρες της πρωθυπουργίας του, αποκάλυψε στον Γ. Παπαδόπουλο: «Έχω πληροφορίες ότι κάποιος Ιωαννίδης κινείται ανατρεπτικώς». Η απάντηση ήταν στερεότυπη: «Ο Ιωαννίδης; Αποκλείεται. Είναι ο πιστότερός μου συνεργάτης».

Και ο Βύρων Σταματόπουλος διαμήνυσε στον πρόεδρο της δημοκρατίας ταυτόσημες πληροφορίες. Ταυτόσημη ήταν και η απάντηση.

Και κάποιος διοικητής των ΛΟΚ, που είχε μεταβεί στο Λαγονήσι για να παρουσιαστεί στον Γ. Παπαδόπουλο, είδε με δυσφορία τον ταξίαρχο Ιωαννίδη στον προθάλαμο του προέδρου. Όταν μπήκε στο γραφείο του, με την οικειότητα που είχε μαζί του, του είπε: «Πρόεδρε, δεν μου αρέσει αυτός εδώ μέσα. Άφησέ με να τον δέσω». Ο Γ. Παπαδόπουλος χαμογέλασε και απάντησε: «Τον Ιωαννίδη να δέσεις; Όχι δα! Αυτός είναι ακίνδυνος, αφοσιωμένος και πολύτιμος».

Έτσι ο αρχισυνωμότης, οχυρούμενος πίσω από την προεδρική εμπιστοσύνη, κινούσε τα νήματα του πραξικοπήματός του. Και περιφερόταν μέσα στα άδυτα του καθεστώτος με το χαρακτηριστικό του γέλιο, που είχε λόγους να είναι τότε σαρκαστικό. Πόσο θα σάρκαζε πράγματι την αφέλεια αυτών των ανθρώπων...

### Υπεύθυνη αναφορά

Στις 23 Νοεμβρίου, ημέρα Παρασκευή, ένας αξιωματικός της ΚΥΠ ανέφερε στον διευθυντή της υπηρεσίας Ρουφογάλη: «Σάββατο ή Κυριακή θα γίνει πραξικόπημα ανατροπής του Γ. Παπαδόπουλου και Μαρκεζίνη». Επρόκειτο πια για υπεύθυνη αναφορά περί του κινδύνου. Την διαβίβασε εκείνος προς τον πρωθυπουργό ή τον πρόεδρο; Προς τον πρώτο όχι, προς τον δεύτερο άγνωστον. Πιθανόν να μην την πήρε στα σοβαρά. Πάντως, κανένα μέτρο δεν λήφθηκε και πάλι, καμιά ανησυχία δεν εκδηλώθηκε.

Αμέριμνος ο Γ. Παπαδόπουλος στο Λαγονήσι, όπως και όλο το καθεστώς, δεν υποπτευόταν στη μακαριότητά του τον τρομερό κίνδυνο. Και δεν υπήρχε το μαγικό χέρι που θα έγραφε στον τοίχο το προειδοποιητικό «Μανέ-Θεκέλ-Φαρές».

Κάποιο σκίρτημα υποψίας έκανε μόνο ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων στρατηγός Ζαγοριανάκος. Κατά μία πληροφορία που δεν διασταυρώθηκε, λίγες ημέρες

προ του πραξικοπήματος, θέλησε να αντιδράσει στις φήμες για το επικείμενο κίνημα του Ιωαννίδη και αποφάσισε να τον μεταθέσει στα Γιάννενα, ως υποδιοικητή της 8ης Μεραρχίας. Θα επρόκειτο βέβαια για πολύ τολμηρή χειρονομία. Και προϋπέθετε ότι θα ενέκρινε μια τέτοια μετάθεση ο Γ. Παπαδόπουλος. Πάντως, πριν ακόμη αποσπάσει την αμφίβολη έγκριση του προέδρου, κατά την ίδια πληροφορία ο στρατηγός Ζαγοριαννάκος έκανε μια βολιδοσκόπηση στον Ιωαννίδη: «Θα μετατεθείς στα Γιάννενα», του είπε. «Αστειεύεσαι;» απάντησε εκείνος. «Δώσε μου μια 15θήμερη άδεια».

Φυσικά, πριν λήξει η άδεια, θα χτυπούσε.

**Συσκέψεις την παραμονή**

Το Σάββατο 24 Νοεμβρίου, ο Ιωαννίδης συναντήθηκε με τον αδελφό του δικτάτορα Κ. Παπαδόπουλο στο Πολιτικό Γραφείο. Συζητούσαν για τις φήμες περί αναβρασμού στον στρατό: «Εσύ δεν ανησυχείς;» τον ρώτησε ο Κ. Παπαδόπουλος. «Βέβαια υπάρχει κάποιος αναβρασμός στον στρατό», του είπε αυτός, «αλλά δεν τον θεωρώ σοβαρό. Οι πληροφορίες μου είναι ότι δεν έχει επικίνδυνες διαστάσεις και δεν στρέφεται άμεσα κατά του προέδρου. Πάντως παρακολουθώ. Τη Δευτέρα θα ξανάρθω να κουβεντιάσουμε πάλι».

Ήταν 2:30΄ το απομεσήμερο. Λίγες ώρες αργότερα, ο Γ. Παπαδόπουλος συγκαλούσε σύσκεψη με τον υπουργό Εθνικής Αμύνης Ν. Εφέσιο και την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων. Το θέμα ήταν το ίδιο που απασχολούσε τον αδελφό του κατά τη συζήτησή του με τον Ιωαννίδη. Κάποιος αναβρασμός παρατηρήθηκε στον στρατό, αλλά ποια ήταν η πηγή του; Για ποιο λόγο; «Ο Ιωαννίδης», τότε ήταν διευθυντής της Διεύθυνσης Ασφαλείας Στρατού ή ΔΑΣ, «αναγνωρίζει και αυτός», είπε ο Γ. Παπαδόπουλος, «πως κάτι υπάρχει. Λέει ότι οφείλεται στην αντίθεση των αξιωματικών προς τις εκλογές, αλλά τον θεωρεί όχι επικίνδυνο». «Για να το λέει ο Ιωαννίδης», είπε ένας από τους ηγήτορες, «έτσι θα είναι. Δεν του ξεφεύγει τίποτα. Και εγώ νομίζω πως είναι δυσφορία που επικρατεί σε μια μικρή μειοψηφία. Δεν είναι επικίνδυνη». Η συζήτηση συνεχίστηκε με το ίδιο πνεύμα, και κατόπιν ο Γ. Παπαδόπουλος είπε: «Κύριοι, ας διακόψουμε για σήμερα. Τη Δευτέρα το πρωί να ξανασυναντηθούμε, να τα πούμε πάλι...» Η σύσκεψη διακόπηκε έτσι. Δεν επρόκειτο όμως τη Δευτέρα να ξανασυνέλθουν. Ούτε ο Κ. Παπαδόπουλος να συναντηθεί πάλι με τον Ιωαννίδη. Γιατί την Κυριακή εκείνος χτύπησε...

Όπως βλέπουμε, οι συνθήκες ήταν παρεμφερείς με εκείνες της 21ης Απριλίου. Υπήρχε και τώρα και τότε η ανησυχία για κάποια πιθανή επέμβαση (ο «αναβρασμός»). Υπήρχε και η υποψία για τον επίδοξο δράστη, τον Ιωαννίδη, όπως και την 21η Απριλίου μερικοί έστρεφαν τα ανήσυχα βλέμματά τους προς τον Γ. Παπαδό-

πουλο, αλλά και προς τον στρατηγό Σπαντιδάκη, που κάλυπτε τον Γ. Παπαδόπουλο. Δεν έφτασαν, όμως, οι υποψίες μέχρι την εκτελεστική κορυφή (βασιλιάς, πρωθυπουργός), όπως και τον Νοέμβριο του 1973 δεν ανέρχονταν μέχρι τον Γ. Παπαδόπουλο.

Πάντως το χαρακτηριστικό της κατάστασης ήταν η έλλειψη κάθε φόβου για τη συνωμοσία. Ακόμη και οι μικρές υποψίες του αρχηγού του στρατεύματος θα σβήσουν. Έτσι, τα ξημερώματα της Κυριακής 25 Νοεμβρίου όλοι ήταν βυθισμένοι σε μιαν απίθανη ραστώνη, ενώ οι Ιακωβίνοι, σιγά και σιωπηλά στην αρχή, ολοταχώς έπειτα, παταγωδώς και χωρίς συγκάλυψη κατόπιν, εξορμούσαν μέσα στο σκοτάδι από τις βάσεις τους, ακριβώς όπως πριν από 6 χρόνια εξορμούσαν οι συνωμότες του Γ. Παπαδόπουλου.

### Στο Πεντάγωνο

Το πιο περίεργο είναι ότι νωρίς η κεφαλή του νέου πραξικοπήματος, με τον στρατηγό Γκιζίκη –που τον Σεπτέμβριο η ομάδα Ιωαννίδη τον είχε εκλέξει ως διακοσμητικό αρχηγό–, τον Αδαμάντιο Ανδρουτσόπουλο και τους στρατιωτικούς παράγοντες, είχε εγκατασταθεί στο Πεντάγωνο, χωρίς κανείς να ενοχληθεί, χωρίς κανείς να σημάνει συναγερμό στο καθεστώς. Και σε λίγο όλος ο στρατός, έκπληκτος και αδιάφορος, αιφνιδιασμένος και αδρανής, παραδιδόταν αμαχητί στη φούχτα εκείνη των τολμηρών κινηματιών. Όπως είχε συμβεί τη νύχτα της 21ης Απριλίου, αλλά τη φορά αυτή χωρίς να χρειαστεί καν η απατηλή παρεμβολή του αρχηγού ΓΕΣ, όπως τότε με τον Σπαντιδάκη.

Ο διοικητής της 28ης Τακτικής Αεροπορικής Δύναμης πτέραρχος Αλέξ. Παπανικολάου αναφέρει σε έκθεσή του που υπέβαλε τον Σεπτέμβριο 1974 στον τότε πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή (βλ. Στ. Π. Ψυχάρη, *Τα Παρασκήνια της Αλλαγής*, 1975, σελ. 171-173):

> *«Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὁ ὑποφαινόμενος μετέβη τὴν 24ην Νοεμβρίου ἐκ Λαρίσης εἰς Ἀθήνας ὁμοῦ μετὰ τοῦ Στρατηγοῦ Γκιζίκη, προκειμένου νὰ ἀναχωρήση μετ' αὐτοῦ τὴν 26ην Νοεμβρίου εἰς Ἄγκυραν, πρὸς συμμετοχὴν εἰς τὴν ἐκεῖ συγκαλουμένην ἐτησίαν σύνοδον τῆς Νοτίας Πτέρυγος τοῦ ΝΑΤΟ. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀφίξεώς του ἐνταῦθα διεβιβάσθη εἰς τὸν ὑποφαινόμενον παράκλησις τοῦ Ταξιάρχου Ἰωαννίδη ὅπως τὸν συναντήση. Πράγματι περὶ ὥραν 21.00 τῆς 24ης Νοεμβρίου ὁ ὑποφαινόμενος ἐδέχθη τηλεφώνημα τοῦ Ταξιάρχου Ἰωαννίδη, ὅστις παρεκάλεσεν ὅπως ἡ συνάντησις πραγματοποιηθῆ περὶ ὥραν 10.00 τῆς ἑπομένης, 25ης Νοεμβρίου, ὅπερ καὶ ὁ ὑποφαινόμενος ἀπεδέχθη, ἀντιληφθεὶς ὅτι ἡ συνάντησις αὕτη θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπετέλει συνέχειαν τῆς φά-*

*σεως τοῦ προϊδεασμοῦ του. Περὶ ὥραν 03.00 τῆς 25ης Νοεμβρίου ὁ ὑποφαινόμενος εἰδοποιήθη τηλεφωνικῶς ὅπως ἑτοιμασθῇ ἵνα μεταβῇ πρὸς συνάντησιν τοῦ Στρατηγοῦ Γκιζίκη. Πράγματι μετ' ὀλίγον μετέβη εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Στρατηγοῦ Γκιζίκη, μετ' αὐτοῦ δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Ἀρχηγεῖον Ἐνόπλων Δυνάμεων, ἔνθα ἀφίχθη περὶ ὥραν 03.20. Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι μεταξὺ Στρατηγοῦ Γκιζίκη καὶ ὑποφαινομένου δὲν διεμείφθη εὐρεῖα συζήτησις, πλὴν μιᾶς γενικῆς κατατοπίσεως ἐπὶ ἐπικειμένων ἐνεργειῶν πρὸς κατάλυσιν τοῦ καθεστῶτος Παπαδοπούλου.*

### «Ο Παπαδόπουλος είναι κυκλωμένος»

*»Εἰς τὸ Ἀρχηγεῖον Ἐνόπλων Δυνάμεων ὁ Στρατηγὸς Γκιζίκης καὶ ὁ ὑποφαινόμενος ὡδηγήθησαν εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ. Ἐκεῖ ἀνέμενεν αὐτοὺς μετ' ἄλλων Ἀξιωματικῶν ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης, ὅστις, ἀφοῦ τοὺς ἐχαιρέτησεν, ἀπευθυνθεὶς εἰς τὸν Στρατηγὸν Γκιζίκην εἶπεν:*

*»"Κύριε Πρόεδρε, ὅλα εἶναι ἕτοιμα. Ὁ Παπαδόπουλος εἶναι κυκλωμένος. Τὰ τεθωρακισμένα καὶ τὰ τμήματα εἶναι εἰς τὰς θέσεις των καὶ πρέπει νὰ τελειώνωμεν. Οὐδὲν πρόβλημα θὰ ἀντιμετωπισθῇ".*

*»Ἀπευθυνθεὶς δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν ὑποφαινόμενον προσέθεσε:*

*»"Κύριε Πτέραρχε, ἂν καὶ δὲν μοῦ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ σᾶς γνωρίσω, μὴ πραγματοποιηθείσης τῆς συναντήσεώς μας, γνωρίζω πολὺ καλὰ ποῖος εἶσθε. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν σᾶς ἐπολέμησα ὁ ἴδιος προσωπικῶς, διότι εἴχατε κριθῇ ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου ὡς οὐχὶ ἀπολαμβάνων τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ καθεστῶτος. Τώρα καλεῖσθε νὰ ὁδηγήσετε τὴν Ἑλληνικὴν Ἀεροπορίαν ὁμοῦ μετὰ τοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ Ναυτικοῦ εἰς τὴν μεταβολὴν διὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ καθεστῶτος Παπαδοπούλου. Ὁ Ἀρχηγὸς Ἀεροπορίας Ἀντιπτέραρχος Μήτσανας δὲν θὰ ἔλθῃ εἰς τὸ Ἀρχηγεῖον Ἀεροπορίας".*

*»Ὁ ὑποφαινόμενος διὰ πρώτην φορὰν ἐπληροφορεῖτο περὶ ἀπουσίας τοῦ Ἀντιπτεράρχου Μήτσανα, εἰς ἐρώτησίν του δὲν τοῦ ἐλέχθη ὅτι αἱ πολεμικαὶ μονάδες τῆς Ἀεροπορίας ἦτο ἀνάγκη νὰ ὑπακούσουν, τοῦτο δὲ κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην στιγμὴν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ εἰς τὸ ἔπακρον παρὰ μόνον ἐὰν διετάσσοντο ὑπὸ τοῦ ἀμέσου Ἀνωτάτου Προϊσταμένου των, ἤτοι τοῦ Διοικητοῦ τῆς 28ης Τακτικῆς Ἀεροπορικῆς Δυνάμεως. Πέραν τούτων τοῦ ἐλέχθη ὅτι ὑφίσταντο σοβαραὶ ἀμφιβολίαι ὡς πρὸς τὴν θέσιν ἣν θὰ ἐλάμβανεν ὁ Ἀντιπτέραρχος Μήτσανας ἔναντι ἑνὸς τοιούτου ἐγχειρήματος. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ὁ ὑποφαινόμε-*

*νος, ἀντιλαμβανόμενος τὴν κρισιμότητα τῶν περιστάσεων καὶ βασιζόμενος εἰς τὴν ἐγγύησιν ἣν παρεῖχαν ἡ παρουσία τοῦ Στρατηγοῦ Γκιζίκη καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ δηλωθέντα περὶ τῶν Ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων τῆς μεταβολῆς, μετέβη εἰς τὸ Κέντρον Ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἀρχηγείου Ἀεροπορίας καὶ διηύθυνεν ἐξ αὐτοῦ τὴν διέγερσιν καὶ συμμετοχὴν τῆς Ἀεροπορίας εἰς τὴν μεταβολὴν ταύτην. Ἡ συμμετοχὴ ὑπῆρξεν καθολική, ἐνθουσιώδης καὶ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἰσότιμος τῆς τοιαύτης τῶν ἑτέρων δύο Κλάδων... Τὸ ἑσπέρας τῆς ἰδίας ἡμέρας ὁ ὑποφαινόμενος ὡρίσθη ἐπισήμως Ἀρχηγὸς Ἀεροπορίας ὑπὸ τοῦ Στρατηγοῦ Γκιζίκη, ὁρκισθέντος ἐν τῷ μεταξὺ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας».*

### Η μόνη αντίδραση

Πρέπει να προσθέσουμε στο σημείο αυτό ότι ένας αξιωματικός της αεροπορίας αντέδρασε στο κίνημα: ο αντισμήναρχος Δ. Ζέλιος, διοικητής πολεμικής μοίρας. Είχε διαταχθεί να εκτελέσει με 4 αεροσκάφη πτήση επίδειξης πάνω από τη Βόρεια Ελλάδα. Αλλά οδήγησε το αεροπλάνο του στο Μπρίντεζι της Ιταλίας, όπου ζήτησε πολιτικό άσυλο (βλ. εφημερίδα *Βραδυνή* Αθηνών, 11.9.1974). Αυτή υπήρξε η μόνη πράξη αντίστασης στις ένοπλες δυνάμεις κατά του πραξικοπήματος Ιωαννίδη.

### Ο ναύαρχος Αραπάκης

Και ο τότε αρχηγός του ναυτικού αντιναύαρχος Αραπάκης σε δική του έκθεση προς τον Κ. Καραμανλή περιγράφει ως εξής τη σκηνή στο Πεντάγωνο εκείνο το πρωί (βλ. *Το Βήμα*, 25.5.1975):

*«Τὴν 4ην πρωϊνὴν τῆς 25ης Νοεμβρίου 1973, εἰσῆλθον εἰς τὴν ἐν Σκαραμαγκᾶ οἰκίαν μου (ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ Ναυτικοῦ) ὁ πλωτάρχης Κούβαρης, ὑπασπιστὴς μέχρι τότε τοῦ Γ. Παπαδόπουλου, μεθ' ἑνὸς λοχαγοῦ ἐπιβαίνοντες αὐτοκινήτου Ι.Χ., προφανῶς εὑρισκομένου εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ΕΣΑ, ὁδηγουμένου ἐπίσης ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ. Οὗτοι παραβιάσαντες τὸ ὑπνοδωμάτιόν μου, μοῦ ἐζήτησαν νὰ ἐνδυθῶ τὴν στολήν μου καὶ νὰ τοὺς ἀκολουθήσω εἰς τὸ Πεντάγωνον, πρὸς συνάντησιν τοῦ ταξιάρχου Ἰωαννίδη, ὅστις καὶ θὰ μὲ ἐνημέρωνε ἐπὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐν σπουδῇ μεταβάσεώς μου. Ἡ παρουσία τοῦ λοχαγοῦ μὲ ἐνέβαλεν εἰς ὑποψίας περὶ τοῦ ὅτι κάτι τὸ ἀνώμαλον συνέβαινεν, ἐπὶ θεμάτων δημοσίας τάξεως. Ἡ ἐντύπωσίς μου αὕτη ἐνετάθη κατὰ τὴν πρὸς Πεντάγωνον διαδρομήν, λόγω τῶν κατὰ διαστήματα ἀσκουμένων ἐλέγχων ὑπὸ τῶν εὐελπίδων καὶ τῶν ἐσταθμευμένων πλησίον αὐτῶν ἁρμάτων.*

*»Εἰς τὸ Πεντάγωνον ὡδηγήθην εἰς γραφεῖον παρακείμενον πρὸς τὸ*

*τοιοῦτον τοῦ Ἀρχηγοῦ Στρατοῦ, ἔνθα εὑρίσκοντο ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης, ὁ ἀντιστράτηγος Γκιζίκης καὶ ὁ ἐν ἀποστρατείᾳ στρατηγὸς Τσούμπας. Πρῶτος μοὶ ἀπηύθυνεν τὸν λόγον ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης, ὅστις μοῦ εἶπεν: "Κύριε Ἀρχηγέ, ἡ κατάστασις ἐπέβαλε πρὸς σωτηρίαν τῆς Πατρίδος τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Παπαδοπούλου. Ἡ ἀλλαγὴ ἐγένετο διὰ νὰ διευκολύνῃ τὰς ἐξελίξεις. Θὰ ἀναλάβῃ πρωθυπουργὸς ὁ Ἀνδρουτσόπουλος. Σᾶς παρακαλῶ ὅπως παραμείνητε ὡς Ἀρχηγός, διὰ νὰ διατηρηθῇ ἡ ἑνότης τοῦ Ναυτικοῦ, διότι μόνον ἐσεῖς μπορεῖτε νὰ διατηρήσετε ταύτην". Ὁ παριστάμενος ἀντιστράτηγος Γκιζίκης μοῦ εἶπεν: "Κύριε Ἀρχηγέ, τὰ πράγματα εἶναι ὡς τὰ ἐξέθεσεν ὁ Ἰωαννίδης. Παρακαλῶ καὶ ἐγὼ ὅπως δεχθῆτε".*

*»Ἐπειδὴ ἐπίστεψα εἰς τὰς ἐπικαλουμένας ἐξελίξεις, ἀλλὰ καὶ κυρίως εἰς τὴν ἀνάγκην διατηρήσεως τῆς ἑνότητος τοῦ Ναυτικοῦ, ἀπήντησα καταφατικῶς».*

Οι άλλοι ηγέτες των ενόπλων δυνάμεων, τους οποίους τυπικά όριζε ο στρατηγός Γκιζίκης, ενώ τους υποδείκνυε ο ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης, ήταν οι εξής:

Αρχηγός ενόπλων δυνάμεων ο στρατηγός Γρ. Μπονάνος, έως τότε διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, τον οποίο αντικατέστησε ο έως τότε διοικητής της 11ης Μεραρχίας υποστράτηγος Ι. Ντάβος.

Αρχηγός του στρατού ο αντιστράτηγος Δ. Γαλατσάνος, διοικητής έως τότε του Β' Σώματος Στρατού.

Οι τοποθετήσεις αυτές έγιναν εκείνες τις πρωινές ώρες της 25ης Νοεμβρίου 1973, στο Πεντάγωνο, και ευθύς αμέσως άρχισε η εξόρμηση των δυνάμεων του πραξικοπήματος.

### Οι δυνάμεις του Ιωαννίδη

Ελάχιστες ώρες αργότερα η παλαιά εξουσία είχε ανατραπεί και ο Γ. Παπαδόπουλος βρισκόταν αιχμάλωτος στο σπίτι του στο Λαγονήσι. Προβάλλει, όμως, ένα πρόβλημα: ο Ιωαννίδης τη νύχτα της 24ης προς 25η Νοεμβρίου βρέθηκε κύριος της κατάστασης στην Αθήνα, όπως ο Γ. Παπαδόπουλος τη νύχτα της 21ης προς 22α Απριλίου· δεν μπορούσε ο Γ. Παπαδόπουλος να αντιδράσει, να αντεπιτεθεί, να κινητοποιήσει δυνάμεις εναντίον του που να τον ανατρέψουν;

Ο Ιωαννίδης έκανε τη ριψοκίνδυνη ενέργειά του μόνο στην Αθήνα. Σ' αυτήν κινήθηκε με όσες περίπου δυνάμεις χρησιμοποίησε και ο Γ. Παπαδόπουλος κατά το δικό του πραξικόπημα. Το ΚΕΤ ήταν στη διάθεσή του, όπως και οι αλεξιπτωτιστές του Ασπρόπυργου και μερικά τάγματα πεζικού. Είχε επίσης την πολύτιμη συνεργασία της ΕΣΑ, που τώρα, αντί των ολίγων εκατοντάδων ανδρών που είχε την 21η

Απριλίου, παρέτασσε αρκετές χιλιάδες ανδρών. Ώστε, πράγματι, ήταν κύριος της φρουράς της πρωτεύουσας.

Πέραν της Αθήνας, ο στρατηγός Γκιζίκης στη Λάρισα (διοικητής στρατιάς) και ο στρατηγός Μπονάνος στη Θεσσαλονίκη (διοικητής Γ' Σώματος Στρατού) υποτίθεται ότι έλεγχαν ορισμένες θέσεις, αλλά οι πράγματι «Ιωαννιδικοί» αξιωματικοί ήταν ελάχιστοι. Μπορούσαν να αδρανοποιήσουν ενδεχομένως αυτές τις μεγάλες διοικήσεις, υπό τον όρο να μην ακουγόταν άλλη φωνή, η φωνή του Γ. Παπαδόπουλου. Γιατί τότε ένας μεγάλος αριθμός αξιωματικών θα τασσόταν στο πλευρό του.

Αλλά η φωνή του Γ. Παπαδόπουλου δεν ακούστηκε. Για ποιο λόγο;

### «Και συ, Βρούτε;»

Είναι γεγονός ότι αιφνιδιάστηκε στο Λαγονήσι. Μπορούσε, όμως, να αντιδράσει. Μπορούσε να ξεφύγει από τους διώκτες του, όπως αργότερα ο Μακάριος ξέφυγε από το Προεδρικό Μέγαρο της Λευκωσίας. Και, παρά τη διακοπή των τηλεφωνικών γραμμών, υπήρχε το δίκτυο της ΔΕΗ ανέπαφο, που εκείνος γνώριζε την ύπαρξη και τον χειρισμό του, όχι όμως και οι αντίπαλοί του. Δεν ήταν αδύνατον, αν διέθετε τη δυνατότητα λίγης ώρας κινήσεων, να επικοινωνήσει μέσω του δικτύου αυτού με πολλές μονάδες στη Βόρεια Ελλάδα ή στην Πελοπόννησο και να τις κινήσει κατά της Αθήνας. Αλλά δεν επιχείρησε να κάνει τίποτα. Επέδειξε μια περίεργη ηττοπάθεια και αφέθηκε να τον κυλήσει το ποτάμι της Ειμαρμένης, θυμίζοντας την τραγωδία του Καίσαρα: «Και συ, Βρούτε;»

### Η ορκωμοσία

Η αλλαγή έπαιρνε ραγδαία τη νομοτυπική της μορφή. Τη 10η π.μ. στα Παλαιά Ανάκτορα ορκιζόταν πρόεδρος της δημοκρατίας ο στρατηγός Γκιζίκης ενώπιον του μητροπολίτη Ιωαννίνων Σεραφείμ. Το πρωτόκολλο της ορκωμοσίας δημοσιεύτηκε αμέσως στο υπ' αριθ. 311 τεύχος Α' της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως της 25.11.1973 και είχε ως εξής:

*«ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ ΟΡΚΩΜΟΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΦΑΙΔΩΝΟΣ ΓΚΙΖΙΚΗ*

*»'Εν 'Αθήναις σήμερον τὴν 25ην Νοεμβρίου τοῦ χιλιοστοῦ ἐννεακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ τρίτου ἔτους (25.11.1973), ἡμέραν τῆς ἑβδομάδος Κυριακὴν καὶ ὥραν 10.00 καὶ ἐν τῷ Κυβερνητικῷ Μεγάρῳ ὡρκίσθη ἐνώπιον τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου 'Ιωαννίνων Σεραφεὶμ ὁ ὁρισθεὶς ὑπὸ τῶν 'Ενόπλων Δυνάμεων Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας 'Αντιστράτηγος Φαίδων Γκιζίκης καὶ ἔδωκεν ἐπὶ τοῦ 'Ιεροῦ Εὐαγγελίου τὸν νενομισμένον ὅρκον, ἔχοντα οὕτως:*

*»"Ὀμνύω εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος νὰ προστατεύω τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων, νὰ φυλάττω τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους καὶ νὰ μεριμνῶ διὰ τὴν πιστὴν τήρησιν αὐτῶν, ὡς καὶ νὰ διατηρῶ καὶ ὑπερασπίζω τὴν ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀκεραιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους".*

*»Ἐφ' ᾧ συνετάγη τὸ παρὸν καὶ ὑπογράφεται ὡς ἕπεται:*

*»Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας*
*»ΦΑΙΔΩΝ ΓΚΙΖΙΚΗΣ*
*»Ἀντιστράτηγος*
*»Ὁ Ὀρκίσας Μητροπολίτης*
*»† Ὁ Ἰωαννίνων ΣΕΡΑΦΕΙΜ».*

Αμέσως ακολούθησε το εξής διάγγελμα των ενόπλων δυνάμεων:

*«Αἱ ἔνοπλοι Δυνάμεις τοῦ Ἔθνους διὰ τῆς ἀποφασιστικῆς πρωτοβουλίας των τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 ἀπέτρεψαν τεραστίους ἐθνικοὺς κινδύνους καὶ διέσωσαν τὴν χώραν ἀπὸ τὸ χάος πρὸς τὸ ὁποῖον ἐφέρετο ἀκατασχέτως.*

*»Σήμερον τὸ Ἔθνος εὑρίσκετο καὶ πάλιν ἐνώπιον νέων κινδύνων καὶ περιπετειῶν καὶ ἀντιμετωπίζει κρίσιμα προβλήματα. Μετὰ δύο Δημοψηφίσματα, ἡ Χώρα στερεῖται Συντάγματος, εὑρίσκεται ἐν πλήρη ἀδυναμία λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος καὶ ὁ λαὸς σύρεται κυριολεκτικῶς εἰς μίαν ἐκλογικὴν περιπέτειαν.*

*»Τὸ Ἐπαναστατικὸν Διάγγελμα τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967 καὶ αἱ κυβερνητικαὶ προγραμματικαὶ δηλώσεις τῆς αὐτῆς ἡμέρας προέβαλον ὡς βασικὸν στόχον τὴν δημιουργίαν τῶν καταλλήλων προϋποθέσεων διὰ τὴν ἐπάνοδον τῆς χώρας εἰς τὸν κοινοβουλευτισμὸν ἐπὶ ὑγιοῦς βάσεως. Ἀντί, ὅμως, τῆς δημιουργίας τῶν τοιούτων προϋποθέσεων καὶ τῆς ἐξυγιάνσεως τοῦ δημοσίου βίου, ἡ χώρα ἐξωθεῖτο πρὸς τὰς αὐτὰς καταστάσεις, παρεδίδετο εἰς τὰ αὐτὰ σχήματα καὶ ὑπετάσσετο εἰς τὰς αὐτὰς συνηθείας κατὰ τῶν ὁποίων ἐξηγέρθησαν αἱ Ἔνοπλοι Δυνάμεις τοῦ Ἔθνους τὴν 21ην Ἀπριλίου 1967. Ἐπεδιώκετο ἡ ἐκτροπὴ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς ἀποστολῆς των καὶ ἡ χρησιμοποίησίς των εἰς μίαν ἐκλογικὴν σκηνοθεσίαν ταπεινώσεως τοῦ λαοῦ μας.*

*»Ἐνώπιον τῶν ἐθνικῶν τούτων κινδύνων καὶ τῶν κρισίμων προβλημάτων καὶ ἐν ὄψει τοῦ πλήρους ἀδιεξόδου, αἱ Ἔνοπλοι Δυνάμεις τοῦ Ἔθνους ὑπείκουσαι εἰς τὸν ὑπέρτατον νόμον τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος καὶ συμμορφούμεναι πρὸς τὰς συνταγματικὰς ἐπιταγὰς ἀπεφάσισαν νὰ ἀναλάβουν τὴν εὐθύνην τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν νέων ἀπειλῶν τῆς δια-*

*λύσεως τῆς κρατούσης συγχύσεως καὶ τῆς πλήρους ἐκκαθαρίσεως τῆς καταστάσεως.*

*»Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς δύναται νὰ εἶναι ἥσυχος καὶ βέβαιος ὅτι ἡ κρίσιμος αὐτὴ ἀποστολὴ θὰ ἐπιτύχῃ. Αἱ ἔνοπλοι Δυνάμεις του διαθέτουν καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν θέλησιν καὶ τὴν δύναμιν. Ζήτω τὸ Ἔθνος».*

**Η κυβέρνηση**

Και στις 5:45′ το απόγευμα ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση με την εξής σύνθεση:

*ΑΔ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Πρωθυπουργός, Ὑπουργὸς Συντονισμοῦ καὶ Προγραμματισμοῦ καὶ Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν.*

Ὑπουργοί:

*Κ. ΡΑΛΛΗΣ, Προεδρίας Κυβερνήσεως.*
*ΣΠ. ΤΕΤΕΝΕΣ, Ἐξωτερικῶν.*
*ΕΥΣΤ. ΛΑΤΣΟΥΔΗΣ, Ἐθνικῆς Ἀμύνης.*
*ΣΤ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Δικαιοσύνης.*
*Γ. ΤΣΟΥΜΑΝΗΣ, Δημοσίας Τάξεως.*
*Δ. ΤΣΑΚΩΝΑΣ, Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.*
*ΤΖ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗΣ, Γεωργίας.*
*Κ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ, Βιομηχανίας καὶ Ἐνεργείας.*
*ΤΡ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΑΚΟΣ, Δημοσίων Ἔργων.*
*ΑΛ. ΤΖΑΒΕΛΑΣ, Μεταφορῶν καὶ Ἐπικοινωνιῶν.*
*Κ. ΣΚΙΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας.*

Ὑφυπουργοί:

*ΤΡ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ, Συντονισμοῦ καὶ Προγραμματισμοῦ.*
*ΑΘ. ΤΣΑΡΜΑΚΛΗΣ, Ἐσωτερικῶν.*
*ΣΠ. ΒΛΑΧΟΣ, Ἐθνικῆς Παιδείας.*
*Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Οἰκονομικῶν.*
*Π. ΠΑΠΑΔΑΣ, Ἐμπορίου.*
*ΠΡ. ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ, Ἐσωτερικῶν-Περιφερειακὸς Διοικητὴς Ἀττικῆς καὶ Νήσων.*

Τα Προεδρικά Διατάγματα (υπ' αριθ. 426 και 427), που αφορούσαν τον διορισμό της νέας κυβέρνησης, δημοσιεύτηκαν στο υπ' αριθ. 313 φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Εξάλλου, τα Προεδρικά Διατάγματα (423 και 424) που αφορούσαν τις παραιτήσεις του Προέδρου και των υπουργών της Κυβέρνησης Μαρκεζίνη, δημοσιεύτηκαν στο υπ' αριθ. 312 φύλλο.

Αμέσως μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης, εμφανίστηκε στην οθόνη της τηλεόρασης ο πρόεδρος Γκιζίκης, ο οποίος απήγγειλε το εξής διάγγελμα:

*«Ἑλληνικὲ Λαέ,*

*»Ὑπείκων εἰς τὰς προσταγὰς τοῦ καθήκοντος πρὸς τὴν Πατρίδα καὶ τὴν φωνὴν τῆς ἐθνικῆς μου συνειδήσεως ἀπεδέχθην ἐντολὴν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τοῦ Ἔθνους καὶ ἀνέλαβον τὴν Προεδρίαν τῆς Δημοκρατίας.*

*»Δὲν τρέφω προσωπικὰς φιλοδοξίας. Ὑπῆρξα καθ' ὅλον τὸν βίον μου στρατιώτης, ἀφωσιωμένος εἰς τὸ καθῆκον. Μοναδικὴν φιλοδοξίαν μου ἀποτελεῖ νὰ συμβάλω εἰς τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν ἐμπέδωσιν τῆς γαλήνης καὶ τῆς ἑνότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.*

*»Θὰ ἀσκήσω τὰ καθήκοντά μου μὲ πνεῦμα μετριοπαθείας, μετριοφροσύνης, καὶ ἀμεροληψίας, ἔχων πάντοτε ὡς ἀποκλειστικὸν γνώμονα καὶ μοναδικὸν κριτήριον τῶν πράξεων καὶ ἐνεργειῶν μου τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος.*

*»Ἡ ὁρκισθεῖσα ἐνώπιόν μου, σήμερον, Κυβέρνησις ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόσωπα διακριθέντα εἰς τὸν δημόσιον βίον καὶ τὴν ἐπιστήμην. Ὁ πατριωτισμός των καὶ τὸ ὑψηλόν των ἦθος ἀποτελοῦν ἐγγύησιν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐθνικῆς ἀποστολῆς των.*

*»Ἐπέστη ἡ στιγμή, παραμερίζοντες ὅσα μικρὰ καὶ ἀσήμαντα θὰ ἠδύνατο νὰ μᾶς χωρίζουν, νὰ προχωρήσωμεν ἡνωμένοι διὰ νὰ ἐκτελέσωμεν μεγάλα ἔργα καὶ νὰ πραγματοποιήσωμεν τὰς σοβαρὰς μεταρρυθμίσεις, τῶν ὁποίων ἔχει ἀνάγκην τὸ Ἔθνος.*

*»Ζήτω τὸ Ἔθνος».*

**Απάτη**

Τις πρωινές ώρες της 25ης Νοεμβρίου, η ανατροπή είχε γίνει μέσα στη γενική έκπληξη και σύγχυση. Και οι νέοι κύριοι της εξουσίας αποδείχθηκαν όχι απλώς άσοι του συνωμοτισμού, αφού έπιασαν στον ύπνο τον «πρώτο συνωμότη της Ελλάδας», αλλά και αριστοτέχνες της απάτης, αφού εξαπάτησαν το σύνολο του λαού και του στρατού, αλλά και ολόκληρη την υφήλιο, για τις προθέσεις τους. Εκτός αν εξαπάτησε και αυτούς τους βασικούς συνεργάτες του στο κίνημα ο ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης.

Πράγματι, η πρώτη και γενική εντύπωση ήταν πως το νέο πραξικόπημα απέβλεπε όχι στη ματαίωση, αλλά στην επιτάχυνση των εκλογών· όχι στην εγκατάσταση ισχυρής εξουσίας, αλλά στην κατάλυση των υπερτροφικών εξουσιών του προέδρου, για να ανοίξει διάπλατα ο κοινοβουλευτικός δρόμος στη λαϊκή κυριαρχία· και, κυρίως, ότι επεδίωκε, όχι τον έλεγχο του λαού από τον στρατό, αλλά τη συμφιλίωση του λαού με τον στρατό ύστερα από το χάσμα που προκάλεσε η κάθοδος των αρμάτων για να καταπνίξουν το Πολυτεχνείο. Λίγοι ήταν που διαφωνούσαν προς αυ-

τήν τη γνώμη τις πρώτες ώρες μετά τη νέα τάξη πραγμάτων· και οι κινηματίες επωφελούνταν για να στερεωθούν στη φάση της αρχικής ρευστότητας. Η εντύπωση ενισχύθηκε, όταν εμφανίστηκε στην τηλεόραση ο νέος πρόεδρος στρατηγός Γκιζίκης, ο οποίος είχε ήδη τη φήμη σώφρονος ανθρώπου. Φορώντας τα μαύρα γυαλιά του, σοβαρός και ήρεμος, εντυπωσίασε με το λιτό διάγγελμά του και ιδίως με ορισμένες φράσεις, όπως: «... Δεν τρέφω προσωπικάς φιλοδοξίας... Θα ασκήσω τα καθήκοντά μου με πνεύμα μετριοπαθείας...»

**Ευμενής απήχηση**

Την ευχάριστη εντύπωση την επέτεινε η συμπεριφορά των Ενόπλων Δυνάμεων. Βέβαια είχαν ληφθεί μέτρα τάξεως και απαγορεύτηκε η κυκλοφορία. Αλλά θεωρήθηκαν ως κάτι αναγκαίο, φυσικό και προσωρινό, ενώ ήταν χτυπητός ο τρόπος με τον οποίο εφαρμόζονταν. Η βλοσυρότητα, η απειλητική αγριότητα, οι πυροβολισμοί της 21ης Απριλίου είχαν αντικατασταθεί με φιλόφρονα μειδιάματα και μέγιστη ελαστικότητα των φρουρών και περιπόλων. Και δεν εξαπολύθηκαν αποσπάσματα που να αρπάζουν, να πυροβολούν, να προπηλακίζουν, να σέρνουν στους τόπους κράτησης πρωθυπουργούς, υπουργούς, στρατηγούς, πολιτικούς και ανθρώπους του λαού, όπως την τρομερή εκείνη ημέρα, που έπεσε σαν θεομηνία ο Γ. Παπαδόπουλος με τους ανθρώπους του. Δεν έγινε καμία σύλληψη την 25η Νοεμβρίου και τις αμέσως κατοπινές ημέρες. Τουναντίον ήρθη αμέσως ο κατ' οίκον περιορισμός των Π. Κανελλόπουλου, Γ. Μαύρου και Ι. Ζίγδη, που είχε επιβάλει η προηγούμενη κυβέρνηση, και έγιναν αθρόες απολύσεις συλληφθέντων φοιτητών.

Η εμφάνιση του Α. Ανδρουτσόπουλου ως πρωθυπουργού προκάλεσε κάποια απογοήτευση, αλλά μετριάστηκε με τη διαπίστωση ότι η κυβέρνηση αποτελούνταν από πολιτικά πρόσωπα, χωρίς κανέναν εν ενεργεία στρατιωτικό.

Ταυτόχρονα, από το εξωτερικό ερχόταν μια απήχηση άκρως ευνοϊκή. Οι ξένοι σταθμοί, που είχαν τηρήσει σ' όλα τα 6,5 χρόνια της εξουσίας του Γ. Παπαδόπουλου κάθε άλλο παρά φιλική στάση, τώρα εκφράζονταν με σχόλια σχεδόν ενθουσιώδη για τη μεταπολίτευση. Ακόμη και η αμείλικτη «Ντώυτσε Βέλλε» μετέδωσε εκείνη την ημέρα:

> *«Καλὰ πληροφορημένη ἑλληνικὴ πολιτικὴ πηγὴ στὸ Παρίσι ἐτόνισε ὅτι, μετὰ τὴν πτῶσι τοῦ Παπαδοπούλου, ἡ κατάστασις στὴν Ἑλλάδα εἰσέρχεται σὲ νέα φάσι, ἡ ὁποία θὰ πρέπει ὑποχρεωτικῶς νὰ ὁδηγήσῃ στὴν ἀποκατάστασι τῆς νομιμότητος καὶ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν στὴ χώρα».*

Ο εκθειαστικός σταθμός τού «Μπι-Μπι-Σι» τόνισε σε πανηγυρικό ύφος :

> *«Τὸ δημοψήφισμα τοῦ Ἰουλίου εἶχε νοθευθῆ πολύ. Προσέβαλε τὴν τιμὴ*

*τῶν ἀξιωματικῶν αὐτῶν καὶ τὸ τραγικὸ τέλος ποὺ πῆρε ἡ ἐκστρατεία τῶν παιδιῶν τοῦ Πολυτεχνείου τοὺς ἔκανε νὰ δεχθοῦν τουλάχιστον τὰ μισὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ γύρευαν οἱ σπουδαστές: Ὅτι δηλαδὴ ὁ Παπαδόπουλος ἔπρεπε νὰ πέσῃ».*

Έτσι, η μεγάλη αυταπάτη που εξέτρεφε σιωπηλός και –όπως τον εμφανίζουν– πάντα σαρκαστικός ο Ιωαννίδης, κυρίευε τους πάντες σχεδόν μέσα και έξω από την Ελλάδα. Ό,τι δεν μπορούσε να κάνει ο Μαρκεζίνης λόγω της πραγματικής υπερεξουσίας του Παπαδόπουλου, δηλαδή να προσφέρει πλήρη και ταχεία δημοκρατία στον λαό, αναλάμβανε να το κάνει ο στρατός καταλύοντας την εξουσία του Παπαδόπουλου.

Με αυτήν την αφελή προσδοκία, οι Έλληνες προσέβλεπαν τους χαμογελαστούς φρουρούς της νέας πραγματικότητας. Οι στρατιωτικοί ξαφνικά ξανάγιναν δημοφιλείς. Η Δικτατορία ξεχάστηκε. Το μεσημέρι της 25ης Νοεμβρίου, καθώς μια φάλαγγα θωρακισμένων κατέβαινε στη λεωφόρο Αλεξάνδρας, ο κόσμος βγήκε σε μπαλκόνια, ταράτσες, στα πεζοδρόμια και χειροκροτούσε. Στη διασταύρωση με την Ιπποκράτους μια γριούλα φίλησε έναν στρατιώτη. Και τα τανκς αποσύρθηκαν την ίδια ημέρα –εκτός από ελάχιστα–, ενώ την 21η Απριλίου ύψωναν επί εβδομάδες τον απειλητικό όγκο τους στα καίρια σημεία. Ως αποκορύφωμα της αισιοδοξίας και της ευφορίας, διεσπάρη μια εκπληκτική φήμη από τη δεύτερη ημέρα: «Ο Καραμανλής έρχεται! Εκλήθη από τον Γκιζίκη!»

### Εμφάνιση του Ιωαννίδη

Δεν δυσπιστούσαν ούτε και οι δημοσιογράφοι. Όταν κλήθηκαν οι ιδιοκτήτες και διευθυντές των εφημερίδων από τον υπουργό Προεδρίας Κ. Ράλλη στο Πολιτικό Γραφείο και όταν άρχισαν να τον ρωτούν ποιες θα ήταν οι σχέσεις του Τύπου με την κυβέρνηση, έλαβαν την απάντηση: «Θα σας τα πει ο κ. Ιωαννίδης». Και έκπληκτοι είδαν να εμφανίζεται ένας άγνωστός τους ταξίαρχος, που με ύφος σαρκαστικό αλλά και σκληρό τούς είπε απότομα: «Μολονότι μπορώ να κάνω τη δουλειά μου και χωρίς εσάς, εντούτοις θα σας επιτρέψω να εκδίδεσθε υπό ορισμένους όρους...» Και τότε συνειδητοποίησαν ότι είχαν μπροστά τους τον «ντε φάκτο» παντοδύναμο αρχηγό, πίσω από την «ντε γιούρε» μορφή του Γκιζίκη και του Ανδρουτσόπουλου.

Ωστόσο, οι ευνοϊκές εντυπώσεις παρέμεναν, ενισχυόμενες από την ταχεία αναγνώριση του νέου καθεστώτος από τις ξένες κυβερνήσεις. Και ανάμεσα στα επίσημα συγχαρητήρια ήταν και του αρχηγού της Ουγκάντα στρατηγού Αμίν...

Οι πολιτικοί συμμερίζονταν αυτή την αισιοδοξία. Ο Γ. Νόβας δήλωσε:

*«...Ἀπὸ τὰς ἐνόπλους δυνάμεις μετὰ πεποιθήσεως ἀνέμενον τὴν φυσιολογικὴν καὶ ὑγιᾶ κάθαρσιν τῆς ἐσωτερικῆς μας καταστάσεως, ἡ ὁποία*

*ἐγκυμονοῦσε ὀφθαλμοφανεῖς κινδύνους. Δὲν διεψεύσθην εἰς τὰς προσδοκίας μου...»*

Και ο Ευ. Αβέρωφ εξέφραζε τις απόψεις του ως εξής:

*«Οἱ ραγδαῖες καὶ βασικὲς ἐξελίξεις τῶν τελευταίων ἡμερῶν περιέχουν ἐλπιδοφόρα στοιχεῖα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίζουν τὰς προσφιλεῖς εἰς τὸ Ἔθνος ἐνόπλους δυνάμεις, ὡς ἀντιλαμβανομένας τὸν ρόλον τους καὶ ὡς σεβομένας τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ... Τὸ αἴσθημα ἀνακουφίσεως τὸ ὁποῖον τοῦτο προκαλεῖ δὲν πρέπει νὰ μειοῦται ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ διακηρυχθέντα δὲν συνοδεύουν ἐνέργειαι ἀποκαθιστῶσαι τὴν δημοκρατίαν. Δὲν περνᾶ κανεὶς ἀμέσως ἀπὸ τὴν δικτατορία στὴν δημοκρατία... Αὐτὰ ὅμως δὲν σημαίνουν χαρᾶς εὐαγγέλια. Μένει νὰ δοῦμε ἂν οἱ βασικὲς ἀλλαγὲς ποὺ φαίνονται νὰ ἔλαβαν χώραν μὲ εἰλικρινεῖς προθέσεις θὰ ἀποδειχθοῦν ἐντὸς λογικῶν προθεσμιῶν εἰλικρινεῖς καὶ ἀποδοτικαὶ εἰς τὴν πρᾶξιν... Στερούμενοι συντάγματος παρὰ τὰ δύο δημοψηφίσματα, δὲν πρέπει νὰ πιστεύσωμεν ὅπως ἐπίστευον μερικοὶ ὅτι τὸ "Σύνταγμα τῶν Τεθωρακισμένων" ἀρκεῖ διὰ νὰ λυθοῦν τὰ προβλήματα...»*

Από τον Καναδά ο Μίκης Θεοδωράκης κραύγαζε: «Ὁ τύραννος ἔπεσε». Και στο Λονδίνο η Ελένη Βλάχου δήλωνε: «Έφυγε από το προσκήνιο ο πιο μισητός Έλλην από αιώνος τουλάχιστον». Οι ξένοι παρατηρητές περιέγραφαν με μεγάλα κατεβατά πως ο στρατηγός Γκιζίκης διευθύνει από το κέντρο των Αθηνών την κατάσταση «προσερχόμενος χωρίς καμία φρουρά και χωρίς καμία από τις θορυβώδεις προφυλάξεις ασφαλείας ποf χαρακτήριζαν κάθε κίνηση του τέως προέδρου Παπαδοπούλου».

### Η ανώμαλη προσγείωση

Ωστόσο δεν άργησε να έρθει η ψυχρολουσία. Την Τετάρτη 28 Νοεμβρίου ο πρωθυπουργός Ανδρουτσόπουλος έκανε τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης. Όλοι περίμεναν να εκφράσει το δημοκρατικό πνεύμα, τις προθέσεις για επάνοδο στην κοινοβουλευτική νομιμότητα, την αποτίναξη της Δικτατορίας. Αλλά ο νέος πρωθυπουργός μίλησε ακριβώς όπως θα μιλούσε ο Γ. Παπαδόπουλος πριν από το δημοψήφισμα. Ανήγγειλε την κατάργηση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, αλλά δεν αφιέρωσε παρά μόνο μερικές τυπικές φράσεις για επάνοδο στον «υγιή δημοκρατικό βίο» –όπως έλεγε και ο καθαιρεθείς πρόεδρος– και τίποτα άλλο. Και κατέληξε: «Η επανάστασις της 21ης Απριλίου συνεχίζεται»... Η αντίδραση εκείνων που γνώριζαν τα πράγματα υπήρξε άμεση. Ο πρώην πρωθυπουργός Στ. Στεφανόπουλος λίγες ώρες προηγουμένως είχε στείλει δηλώσεις στον Τύπο, όπου τόνιζε:

*«...Τὸ ἔντιμον καὶ γενναῖον σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν, μὲ τὴν τελευταίαν*

*ἐπέμβασίν του ἡ ὁποία ἔθεσε τέρμα εἰς ἕνα προσωποπαγές, ἀναρχικὸν καὶ διεφθαρμένον καθεστώς, ἐπέτυχε τὴν συμφιλίωσιν τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ...»*

Μόλις όμως άκουσε τον λόγο του Αδ. Ανδρουτσόπουλου, έσπευσε να τις ανακαλέσει και αντ' αυτών έλεγε:

*«Αἱ δηλώσεις τῆς νέας κυβερνήσεως δὲν μᾶς ἱκανοποίησαν ὡς πρὸς τὰ δύο καίρια διὰ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν θέματα: Τὸ πολιτικὸν καὶ οἰκονομικόν...»*

Και ο Παν. Κανελλόπουλος εξέφραζε τα πράγματα, δηλώνοντας την 3η Δεκεμβρίου:

*«Δὲν ἔσπευσα νὰ ὁμιλήσω μετὰ τὴν 25 Νοεμβρίου. Δὲν συνηθίζω νὰ κτυπῶ ὅσους ἔχουν πέσει... Ὑπῆρξαν μερικὰ καλὰ σημάδια. Πρῶτον τὸ βραχύ, σοβαρὸν καὶ ἀπέριττον διάγγελμα τοῦ ἀναλαβόντος τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Δεύτερον, ἡ διακήρυξις ὅτι αἱ Ἔνοπλοι Δυνάμεις, δὲν ἦσαν διατεθειμέναι νὰ χρησιμοποιηθοῦν κατὰ τὴν ἐκλογικὴν σκηνοθεσίαν ποὺ προητοιμάζετο... Τρίτον, ἡ κάποια ἀλλαγὴ εἰς τὴν ὄψιν τῶν στρατιωτικῶν μονάδων καὶ εἰς τὴν συμπεριφοράν των ἔναντι τῶν πολιτῶν... Δὲν ἐπέρασεν ὅμως οὔτε δεκαήμερον ἀπὸ τὴν ὥραν ἐκείνην καὶ τὰ πάντα ἄλλαξαν... Ἐχάθη ἡ μεγάλη ἱστορικὴ εὐκαιρία νὰ ἐξέλθῃ ἡ χώρα ὁμαλὰ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδον...»*

Και τότε άρχισαν να συνειδητοποιούν όλοι ότι επρόκειτο όχι για την εξάλειψη αλλά για την ανανέωση –σε υψηλότερο επίπεδο– της στρατιωτικής δικτατορίας. Ήταν η κεφαλή του Ιανού με τα δύο πρόσωπα.

### Τι λέει ο Ιωαννίδης

Η επιστημονική αντικειμενικότητα, όμως, επιβάλλει να απευθυνθούμε και στην «άλτερα παρς». Ο ίδιος ο Ιωαννίδης τι ισχυρίζεται για τα κίνητρα και τους σκοπούς της Δικτατορίας του; Σε συνέντευξή του προς το γερμανικό περιοδικό *Σπήγκελ*, που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 14ης Σεπτεμβρίου 1975, δίνει τις εξηγήσεις του:

*«ΕΡΩΤ.: Γιατί ἀνατρέψατε τὸν Παπαδόπουλο κατὰ τὴν 25ην Νοεμβρίου 1973;*

*»ΑΠΑΝΤ.: Διότι οἱ ἀξιωματικοὶ δὲν ἤθελαν τὴν ἀνάμιξι τῆς ἐπαναστάσεως στὴν πολιτικὴ καὶ ὅπως ἐξελίσσετο ἡ πολιτικὴ κατάστασις ὑπῆρχε φόβος νὰ καταστοῦν οἱ Ἔνοπλες Δυνάμεις τῆς χώρας ὄργανο ἑνὸς κόμματος.*

*»ΕΡΩΤ.: Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ παρελθὸν εἴχατε ἐπέμβει ὑπὲρ τοῦ Παπαδοπούλου;*

*»ΑΠΑΝΤ.: Ναί, γιατὶ ἔκρινα ἀπαραίτητη τὴν διατήρησι τῆς συνοχῆς τῶν στελεχῶν τῆς Ἐπαναστάσεως.*
*»ΕΡΩΤ.: Σὲ τί ἀπέβλεπε τὸ καθεστὼς τῆς 25ης Νοεμβρίου;*
*»ΑΠΑΝΤ.: Στὴν ταχεῖα μετάβασι στὸν κοινοβουλευτικὸ βίο μὲ νέες πολιτικὲς δυνάμεις, ἀποκλειομένων τῶν κομμουνιστῶν ἐπειδὴ κατευθύνονται ἔξωθεν καὶ τῶν ὑπεργήρων πολιτικῶν οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμπάθεια κανένα θετικὸν δὲν μποροῦσαν νὰ προσφέρουν στὸν τόπο».*

Οι βεβαιώσεις, όμως, του Δ. Ιωαννίδη για τους σκοπούς της Δικτατορίας του δεν πείθουν. Αν τις είχε διατυπώσει στην αρχή του καθεστώτος του, θα γεννούσαν στον καθένα πνεύμα αναμονής. Αλλά εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι η πολιτεία του καθεστώτος δεν συμβιβαζόταν με προθέσεις μεταβατικότητας και πολιτικοποίησης. Η σκληρότητα, τα βασανιστήρια, η επαγρύπνηση, όλα γενικά τα μέτρα που λάμβανε, έδειχναν ότι απέβλεπε, όχι στην παράδοση, αλλά στη διαιώνιση της εξουσίας. Είναι αλήθεια ότι συνεργάτες του δικτάτορα ήρθαν συχνά σε επαφή με νέους πολιτικούς, αλλά μήπως το ίδιο δεν έκανε και ο Γ. Παπαδόπουλος επί 6 χρόνια;

Το μόνο που μπορεί να αποτελέσει θέμα συζήτησης είναι αν ορισμένοι συνεργάτες του Δ. Ιωαννίδη (ο πρόεδρος της Δημοκρατίας ή μέλη της κυβέρνησης κλπ.) πήραν μέρος στο πραξικόπημα και στο καθεστώς με καλή πίστη, πιστεύοντας ότι αποβλέπουν στην επιτάχυνση και όχι στη ματαίωση, στην ολοκλήρωση και όχι στην εξαφάνιση της πολιτικοποίησης. Και πάλι, όμως, γεννάται το ερώτημα: έως πότε διατηρήθηκε η καλή τους πίστη; δεν μπόρεσαν, μέχρι τέλους, να αντιληφθούν πού βάδιζε πράγματι το καθεστώς;

## Αμερική και Ιωαννίδης

Αλλά υπάρχει ένα σοβαρό θέμα: ποιες ήταν οι σχέσεις του πραξικοπήματος –και καθεστώτος– του Ιωαννίδη με τις ΗΠΑ; Η θεωρία που επικρατεί είναι ότι Πολυτεχνείο, κίνημα Ιωαννίδη την 25η Νοεμβρίου και πραξικόπημα στην Κύπρο την 15η Ιουλίου 1974 αποτελούν κρίκους της αλυσίδας που σφυρηλάτησαν οι Αμερικανοί, η οποία απέβλεπε στο να αλυσοδεθεί η Ελλάδα, ώστε να είναι τελείως πειθήνια στις εντολές τους και να καταστεί η Κύπρος μια ισχυρή και ασφαλής βάση στην Ανατολική Μεσόγειο.

Είναι ακριβής η θεωρία αυτή; Υπάρχει μια μαρτυρία που μπορεί να θεωρηθεί επιβεβαιωτική. Ο ναύαρχος Αραπάκης, στην έκθεσή του προς τον Κ. Καραμανλή, αναγράφει:

*«Μόνη σχετικὴ συζήτησίς μου μετὰ τοῦ ταξιάρχου Ἰωαννίδη εἰς ὅλως ἀνύποπτον χρόνον, ἦτο κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τούτου εἰς τὸ γραφεῖον μου πρὸ ἑνὸς μηνὸς ἐκ τῶν γεγονότων τῆς 25 Νοεμβρίου, ὅτε μοὶ εἶπεν ὅτι οἱ*

*Ἀμερικανοὶ τοῦ συνέστησαν νὰ ἀνατρέψῃ τὸν Γεώργιον Παπαδόπουλον, ἀλλ' οὗτος δὲν τὸ ἔπραξεν».*

Αλλά η δήλωση αυτή του Δ. Ιωαννίδη προς τον ναύαρχο Αραπάκη μπορεί να θεωρηθεί παρεμφερής προς τις εμπιστευτικές αποκαλύψεις που έκαναν οι Φιλικοί στους προσηλυτιζόμενους περί «αοράτου αρχής» και για τη συμπαράσταση του τσάρου, ενώ εκείνος εντεΐθετο στην επανάσταση. Εξάλλου, η θέση ότι το Πολυτεχνείο είναι έργο της Αμερικής (των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών) και του Ιωαννίδη, όπως αναλύσαμε, πρέπει να απορριφθεί. Το ότι όμως επωφελήθηκε ο Ιωαννίδης από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου είναι αναμφισβήτητο. Και αν δεχτούμε ότι οι Αμερικανοί προώθησαν τον Ιωαννίδη στο πραξικόπημα και την εξουσία, αυτό σημαίνει ότι αυτομάτως επωφελήθηκαν και εκείνοι από το Πολυτεχνείο.

Πάντως ο Αμερικανός πρεσβευτής Τάσκα, σε συνέντευξή του προς την αμερικανική επιθεώρηση «Νιους Γουήκ» (14.8.1974) ισχυρίζεται πως καμιά σχέση δεν είχε η Αμερική με την 25 Νοεμβρίου 1973.

*«Δὲν εἴχαμε σοβαρὰ προβλήματα στὸ θέμα τοῦ διακανονισμοῦ τοῦ ἐλλιμενισμοῦ σκαφῶν τοῦ Ἕκτου Στόλου μέχρις ὅτου ὁ Ἰωαννίδης ἀνέτρεψε τὸν Παπαδόπουλο. Ἐὰν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ διαλέγουν ἕναν Ἕλληνα ἡγέτη –ποὺ ἀσφαλέστατα δὲν τὴν ἔχουν– νομίζετε πράγματι πὼς θὰ ἤμασταν τρελλοὶ ὥστε νὰ διαλέξουμε τὸν Ἰωαννίδη;»*

Σε μεταγενέστερη συνέντευξή του ύστερα από γεύμα που έδωσε προς τιμήν του στην Ουάσινγκτον η ελληνοαμερικανική οργάνωση ΑΧΕΠΑ, ο Τάσκα, εκτός υπηρεσίας πια, εξέφρασε την αντιπάθειά του προς τον νέο αρχηγό της Δικτατορίας (21.3.1975):

*«Ὁ Ἰωαννίδης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν ἦταν καλός... Οἱ ἀναφορές μου τὸν Νοέμβριο τοῦ 1973 ἔκαμαν σαφὲς ὅτι ὁ Ἰωαννίδης ἦταν μεγάλη συμφορά. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὸ ΝΑΤΟ τὸ ὑπετίμησαν αὐτό...»*

Παρ' όλα όσα λέει όμως ο Τάσκα, οι προϊστάμενοί του στην Ουάσινγκτον δεν ήταν ικανοποιημένοι από τον Γ. Παπαδόπουλο για τη στάση που τήρησε κατά τον αραβοϊσραηλινό πόλεμο του Οκτωβρίου 1973. Δεν αποκλείεται συνεπώς, σε πείσμα του πρεσβευτή Τάσκα, να ενθάρρυνε η Ουάσινγκτον τον Ιωαννίδη για την ανατροπή του. Πιθανόν μάλιστα η ενθάρρυνση να έγινε από τη CIA –κατ' εντολήν άνωθεν– κρυφά από τον πρεσβευτή. Πράγμα που θεωρεί και ο ίδιος ενδεχόμενο. Στην ίδια συνέντευξή του, όταν ρωτήθηκε σχετικά, απάντησε:

*«Ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω, οἱ ὑπηρεσίες τῆς πρεσβείας συνειργάζοντο μεταξύ τους. Θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ εἶναι πραγματικὸ κάτι τέτοιο».*

Και το λιγότερο που μπορούμε να πούμε είναι ότι η Αμερική, παρά τις γνώμες του

πρεσβευτή Τάσκα, ενώ δεν έβλεπε με ευνοϊκό μάτι το καθεστώς Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη, προσέβλεπε ευνοϊκά το καθεστώς Ιωαννίδη. Τη μεθεπομένη του κινήματος, στις 27 Νοεμβρίου, ο εκπρόσωπος του Στέιτ Ντιπάρτμεντ Βεστ δήλωσε:

> *«Αἱ Ἡν. Πολιτεῖαι θὰ συνεχίσουν ὡς συνήθως τὴν συνεργασίαν των μὲ τὴν νέαν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν. Θέμα ἀναγνωρίσεως δὲν ὑφίσταται».*

Η Αμερική λοιπόν πρώτη πρώτη έτρεχε να παράσχει την ηθική της συμπαράσταση στη νέα κυβέρνηση, στο νέο καθεστώς.

Και όμως, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι ο ξένος παράγοντας είχε τον πρώτο λόγο στην ανατροπή της 25ης Νοεμβρίου. Το κυριότερο κίνητρο των κινηματιών του Ιωαννίδη ήταν ο έμφυτος συντηρητισμός τους: ο φόβος μπροστά στο ενδεχόμενο της ομαλοποίησης. Ήταν το ίδιο κίνητρο που ξεσήκωσε τους κινηματίες του Παπαδόπουλου κατά την επιβολή της 21ης Απριλίου. Τα δύο κινήματα είχαν την ίδια φύτρα. Και συνέθλιψαν ανάμεσά τους τη φευγαλέα όσο και απέλπιδα προσπάθεια του Σπ. Μαρκεζίνη να επαναφέρει, με ομαλά μέτρα, τα πράγματα στον φυσιολογικό τους δρόμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

# Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΑΔΡΑΝΕΙΑΣ (Η ΑΘΟΡΥΒΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ)

ΑΠΑΤΗΛΑ ΜΕΤΡΑ • ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΕΔΡΙΚΩΝ ΥΠΕΡΕΞΟΥΣΙΩΝ • Ο ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ • ΔΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΟΥ Μ. ΜΠΑΛΟΠΟΥΛΟΥ • Η ΚΡΥΦΗ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΚΑΙ Η «ΒΡΑΔΥΝΗ» • ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΗΣ ΓΥΑΡΟΥ • ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΓΡΙΒΑ • Ο ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΤΟΥ ΕΚΔΙΩΚΕΤΑΙ • Ο ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΛΕΓΧΕΙ ΤΗΝ ΕΟΚΑ Β' • Ο ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΑΝΤΕΠΙΤΙΘΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΕΘΝΟΦΡΟΥΡΑΣ • Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ

ΠΟΤΕ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ της νεότερης Ελλάδας, τα οποία διανθίζονται με πολυάριθμες παρενθέσεις αυταρχικών καθεστώτων, δεν υπήρξε δικτατορία τόσο ιδιόρρυθμη και αθόρυβη. Κατά κανόνα τα καθεστώτα αυτά επιδιώκουν την παταγώδη προβολή τους, αναγκαίο στοιχείο για τη συντήρησή τους. Αλλά η δικτατορία του Δ. Ιωαννίδη ήταν χαρακτηριστικά αθόρυβη, σε αντίθεση με την προκάτοχη δικτατορία, που διακρινόταν για τον θορυβώδη οίστρο της. Η νέα εξουσία έδειχνε σαν να ήθελε να εφαρμόσει το «λάθε βιώσας». Αλλά, υπό το κάλυμμα ενός απατηλού φιλελευθερισμού, εφάρμοζε με αδυσώπητη σκληρότητα το πρόγραμμά της, το οποίο, σύμφωνα με τα στοιχεία που ήρθαν στο φως στη διάρκειά της και μεταγενέστερα, ως κεντρικό άξονα είχε τη διατήρησή της επ' αόριστον.

Τις πρώτες ημέρες, έκανε μερικές χειρονομίες με τις οποίες επιζητούσε να ενισχύσει τη σύγχυση που προκάλεσε η αρχική εμφάνιση του νέου καθεστώτος, με τις αυταπάτες για δημοκρατικοποίηση. Ευθύς αμέσως σταμάτησε τον κατ' οίκον περιορισμό όχι μόνο των πολιτικών Π. Κανελλόπουλου, Γ. Μαύρου και Ι. Ζίγδη, που είχε επιβάλει η κυβέρνηση Μαρκεζίνη, αλλά και του Γ. Παπαδόπουλου, που είχε επιβάλει το νέο καθεστώς την 30ή Νοεμβρίου. Την 26η Νοεμβρίου έγινε άρση όλων των περιοριστικών μέτρων που είχαν επιβληθεί μετά την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου (απαγόρευση ελεύθερης κυκλοφορίας κλπ.). Την ίδια ημέρα ο υπουργός Προεδρίας Κ. Ράλλης δήλωσε ότι επιτρέπεται η πολιτική σάτιρα στο θέατρο –ειδικότερα στις επιθεωρήσεις– και ότι επιτρέπεται η επαναλειτουργία τριών θεάτρων της Αθήνας, τα οποία κλείστηκαν την 24η Νοεμβρίου. Και την 30ή Νοεμ-

βρίου διευκρίνιζε ότι δεν ασκείται λογοκρισία ή οιοσδήποτε άλλος έλεγχος σε κανενός είδους δημοσιεύματα τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες.

Συγχρόνως η κυβέρνηση έδειχνε ότι επιλύει όλα τα χρονίζοντα τοπικά προβλήματα. Και την 27η Νοεμβρίου οι υπουργοί Γεωργίας και Βιομηχανίας μετέβησαν στα Μέγαρα, όπου σε πάνδημη συγκέντρωση των κατοίκων ανήγγειλαν ότι ανακαλούνται οι απαλλοτριώσεις αγροτικών εκτάσεων χάριν του διυλιστηρίου Ωνάση. Αυτό ήταν το επιτακτικό αίτημα της περιοχής.

## Κατάργηση των υπερεξουσιών

Ταυτόχρονα, ο νέος πρόεδρος Γκιζίκης, ο οποίος την 27η Νοεμβρίου προήχθη στον βαθμό του στρατηγού, έκανε πάντα επίδειξη μετριοπάθειας και σεμνότητας. Αντί των θεαματικών μέτρων ασφαλείας που συνόδευαν τις μετακινήσεις του Γ. Παπαδόπουλου, ο στρατηγός Γκιζίκης έκανε σχεδόν απροστάτευτος τις εμφανίσεις του και τις καθημερινές υπηρεσιακές διαδρομές του. Την 1η Δεκεμβρίου κατάργησε τον τίτλο «Εξοχώτατος» για το αξίωμά του και διέταξε να απευθύνονται προς αυτόν επίσημα με την απλή προσφώνηση «προς τον κ. Πρόεδρο της Δημοκρατίας». Και τη 17η Δεκεμβρίου δημοσιευόταν η πρώτη Συντακτική Πράξη του νέου καθεστώτος, με την οποία:

Καταργήθηκαν όλες οι υπερεξουσίες τις οποίες παρείχε στον πρόεδρο της Δημοκρατίας το Σύνταγμα του 1968/1973. Καταργήθηκε επίσης το δικαίωμά του να διορίζει τους 20 από τους 200 βουλευτές, και η θητεία από 7ετής γινόταν 5ετής, ενώ καταργήθηκε η θέση του αντιπροέδρου της Δημοκρατίας. Με την ίδια Συντακτική Πράξη καταργήθηκε ο θεσμός των κυβερνητικών επιτρόπων στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Αλλά ταυτόχρονα διατηρούνταν η εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου επ' αόριστον.

Την 21η Δεκεμβρίου, ο υπουργός Προεδρίας Κ. Ράλλης έκανε διευκρινιστικές δηλώσεις για την υπ' αριθ. 1 Συντακτική Πράξη, και τόνιζε:

> *«Ὁ λαός μας, βαθύτατα δημοκρατικός, ἀπεχθάνεται τὰς ὑπερεξουσίας τοῦ ἑνός. Διὰ τοῦτο κατηργήθησαν αἱ προβλεπόμεναι ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1973 ὑπερεξουσίαι τοῦ Προέδρου».*

Και έκανε την επαγγελία ότι:

> *«Ἡ δημοσίευσις τῆς Συντακτικῆς Πράξεως σημαίνει ὅτι ἀπόφασις τῆς κυβερνήσεως εἶναι να ἐξαφανίση πᾶν ἐμπόδιον διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον καὶ ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος».*

## Και πάλι επαγγελίες

Η πολιτική των υποσχέσεων για τη δημοκρατικοποίηση συνεχίστηκε. Στις 31 Δεκεμβρίου δημοσιεύτηκε η 2η Συντακτική Πράξη, με την οποία, σύμφωνα με τις

προγραμματικές κυβερνητικές δηλώσεις της 28ης Νοεμβρίου, καταργήθηκε το Συνταγματικό Δικαστήριο με το οποίο θα αστυνομευόταν η πολιτική ζωή, όπως όριζε το Σύνταγμα του 1968/1973. Και στο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμά του ο στρατηγός Γκιζίκης ανήγγειλε:

> *«...Ἡ χώρα ἔχει ἀνάγκην Συντάγματος. Τοῦτο δέον νὰ ἐκφράζῃ τὰς ἰδεολογικὰς ἀρχὰς καὶ κατευθύνσεις τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον ὡς ἔθνος ἐδημιουργήσαμεν καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ὀργανώσεως τῶν κρατικῶν ἐξουσιῶν, τὰς οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς μας καὶ τὴν ἁρμονικὴν διαμόρφωσιν τῶν σχέσεων μεταξὺ κράτους καὶ πολιτῶν.*
>
> *...Τὸ νέον Σύνταγμα δὲν πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὸ ἔργον ἑνὸς ἀτόμου, οὔτε νὰ περιέχῃ τὰς ἀντιλήψεις μιᾶς ὡρισμένης μερίδος ἐπιβαλούσης ταύτας ὡς τετελεσμένον γεγονός. Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ εἶναι ἔργον ὅλων τῶν Ἑλλήνων».*

Με το Νομοθετικό Διάταγμα 266 της 9ης Ιανουαρίου 1974 εξάλλου, η ΚΥΠ, η οποία από την 1η Ιουνίου 1973 υπήχθη στον πρόεδρο της Δημοκρατίας, επανήλθε στη δικαιοδοσία του πρωθυπουργού. Τέλος, σύμφωνα με τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης (28 Νοεμβρίου 1973) την 25η Ιανουαρίου 1974 με το Νομοθετικό Διάταγμα 285 καταργήθηκε το ΑΣΔΥ (Ανώτατο Συμβούλιο Δημοσίων Υπηρεσιών), που λειτουργούσε επί 22 χρόνια και αποτελούσε όργανο κρατικού ελέγχου στους δημοσίους υπαλλήλους.

### Αλλαγή του αρχιεπισκόπου

Συγχρόνως γινόταν εκκαθάριση του καθεστώτος Παπαδόπουλου. Και άρχιζε από την αντικατάσταση του αρχιεπισκόπου. Ο Ιερώνυμος την 27η Νοεμβρίου κατήγγειλε τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Σεραφείμ ότι τέλεσε αντικανονικά, «άνευ αδείας και γνώσεως» του ιδίου, την ορκωμοσία του νέου προέδρου της Δημοκρατίας και της νέας κυβέρνησης. Γνώριζε βέβαια ότι το καθεστώς θα τον εξεδίωκε οπωσδήποτε από την έδρα του, αλλά θέλησε να επιτεθεί αυτός πρώτος, για να μην πέσει αμαχητί. Πριν ακόμη από την επιβολή του νέου καθεστώτος, την 4η Νοεμβρίου, με επιστολή του στις εφημερίδες είχε δηλώσει ότι θα παραιτηθεί μέχρι την 31η Δεκεμβρίου. Τώρα, όμως, αντιδρώντας στη νέα δικτατορία, δεν υπέβαλε παραίτηση, αλλά κλείστηκε στο μέγαρο της Αρχιεπισκοπής, περιμένοντας –όπως δήλωσε– να τον καλέσει σε ακρόαση ο πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Η Ιερά Σύνοδος, όμως, ενέκρινε την ορκωμοσία και εξέδωσε σχετική ανακοίνωση. Κατά τη 10η Ιανουαρίου 1974 δημοσιεύτηκε η 3η Συντακτική Πράξη, με την οποία θεωρούνταν αντικανονική η εκλογή του Ιερώνυμου ως αρχιεπισκόπου. Η Ιε-

ρά Σύνοδος θα προέβαινε σε εκλογή νέου αρχιεπισκόπου, χωρίς να λάβουν μέρος όμως οι μητροπολίτες που εκλέχθηκαν στο μεταξύ από τη σύνοδο την προεδρευομένη από τον Ιερώνυμο. Γιατί και η δική τους εκλογή θεωρούνταν από τη Συντακτική Πράξη αντικανονική.

**Ο εξευτελισμός των κληρικών**

Δύο μόλις ημέρες αργότερα, τη 12η Ιανουαρίου, συνήλθε η Ιερά Σύνοδος και με ψήφους 20 επί 28 αρχιεπίσκοπος εκλέχθηκε ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Σεραφείμ. Στη Σύνοδο δεν πήραν μέρος οι μητροπολίτες Μυτιλήνης, Μηθύμνης, Κιλκισίου και Ελευθερουπόλεως, διαφωνώντας με τη διαδικασία, αλλά η διαμαρτυρία τους δεν αποτελούσε λόγο ακυρότητας. Έτσι, την ίδια ημέρα ο πρόεδρος Γκιζίκης προέκρινε την εκλογή του Σεραφείμ, ο οποίος στις 2:25΄ μ.μ. έδωσε τη διαβεβαίωσή του στον ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών - Ασωμάτων της Μονής Πετράκη. Και το πρώτο μέτρο του νέου αρχιεπισκόπου ήταν να καταργήσει τον φοβερό αστυνομικό-εξευτελιστικό μηχανισμό, τον οποίο είχε στήσει ο προκάτοχός του για να εκκαθαρίσει τον κλήρο.

Πράγματι ο Ιερώνυμος, υπό την κάλυψη του αυταρχικού καθεστώτος του Γ. Παπαδόπουλου, είχε δημιουργήσει ειδική υπηρεσία με συμμετοχή αστυνομικών (επισήμων και ιδιωτών) και φωτορεπόρτερ, οι οποίοι ενεργούσαν παρακολούθηση του ιδιωτικού βίου των ιερωμένων. Συχνά ενεργούσαν επιδρομές στα σπίτια τους παραβιάζοντας το άσυλο και τους συνελάμβαναν με ύποπτα πρόσωπα, σε ύποπτες στάσεις, τους φωτογράφιζαν και κατόπιν παραπέμπονταν στα εκκλησιαστικά δικαστήρια, όπου εξετίθεντο όλα τα «πειστήρια». Με παρόμοιες μεθόδους, φυσικά τελείως παράνομες ακόμα και στα συνταγματικά πλαίσια της Δικτατορίας, πάνω από 200 κληρικοί καταδικάστηκαν, καθαιρέθηκαν, εξευτελίστηκαν. Εννοείται όμως ότι, μαζί με τους συλλαμβανομένους έτσι επ' αυτοφώρω για ανήθικες πράξεις, ξεκαθαρίζονταν και οι αντίπαλοι του ιερατικού κατεστημένου της Δικτατορίας Παπαδόπουλου, με ενέργειες που δεν απείχαν από τον χαρακτηρισμό της πλεκτάνης και της σκευωρίας. Και φυσικά, γίνονταν πολυάριθμοι εκβιασμοί από τα συνεργεία της εκκλησιαστικής αυτής αστυνομίας. Η κατάργησή της από τον Σεραφείμ επέφερε γενική ανακούφιση και ικανοποίηση στον κλήρο, ο οποίος περνούσε έως τότε σε όλα τα χρόνια της εξουσίας του Ιερώνυμου ημέρες και νύχτες τρομοκρατίας.

Ένα δεύτερο μέτρο εκκαθάρισης του προηγούμενου καθεστώτος είναι η δημοσίευση την 14η Ιανουαρίου 1974 της 4ης Συντακτικής Πράξης με την οποία:

> *«Αἴρεται ἐπί ἕνα ἔτος ἡ μονιμότης τῶν ὑπαλλήλων εἰδικῶν θέσεων καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ λήξασα ἡ θητεία διοικήσεων καὶ ὀργανισμῶν καὶ νομικῶν προσώπων δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου».*

Ως υπάλληλοι ειδικών θέσεων εννοούνταν:
α. Γενικοί διοικητές εφόσον έχουν υπαλληλική ιδιότητα.
β. Πληρεξούσιοι υπουργοί α' και β' τάξεως.
γ. Εκπαιδευτικοί σύμβουλοι.
δ. Γενικοί γραμματείς υπουργείων.
ε. Νομάρχες.

**Ο «ηθικός καθαρμός»**

Με την Πράξη αυτή, το καθεστώς κατάφερε δεινό πλήγμα κατά του κατεστημένου του Γ. Παπαδόπουλου. Αλλά η σχηρότερη χειρονομία της νέας δικτατορίας κατά της παλαιάς ήταν η απόφαση του «ηθικού καθαρμού». Θέλοντας να εμφανιστεί ως Ηρακλής που εκκαθαρίζει την κόπρο του Αυγείου και για να επιδείξει ένα ακόμη δικαιολογητικό του πραξικοπήματος της 25ης Νοεμβρίου 1973, το νέο καθεστώς εξέδωσε την υπ' αριθ. 5 Συντακτική Πράξη «περί εκδικάσεων ποινικών αδικημάτων τελεσθέντων υπό μελών της κυβερνήσεως και υφυπουργών». Την ίδια ημέρα αναγγελλόταν ότι:

> *«Ἡ κυβέρνησις θὰ προχωρήσῃ ὁπωσδήποτε εἰς τὴν ἐξυγίανσιν καὶ ἐξύψωσιν τοῦ δημοσίου βίου. Ἤρχισαν ἤδη ἔρευναι διὰ καταχρήσεις κατὰ τὴν διάρκειαν ἀπὸ 21 Ἀπριλίου 1967 μέχρις 25 Νοεμβρίου 1973».*

Την 27η Απριλίου 1974, ο υπουργός Δικαιοσύνης Τριανταφύλλου ανήγγειλε:

> *«Ποινικὴ δίωξις ἀσκεῖται κατὰ τοῦ τέως ὑφυπουργοῦ Μιχαὴλ Μπαλοπούλου καὶ ἐναντίον 44 ἄλλων προσώπων δι' ὑπόθεσιν κρεάτων».*

Ο συνταγματάρχης Μιχ. Μπαλόπουλος ήταν, όπως ξέρουμε, μέλος της ηγεσίας της Ομάδας Παπαδόπουλου. Στο σπίτι του, στη Νέα Σμύρνη, είχε συνέλθει στην τελεσίδικη σύσκεψή της η Ομάδα το απόγευμα της 20ής Απριλίου 1967, όπου καθορίστηκαν οι λεπτομέρειες μάχης για το πραξικόπημα εκείνης της νύχτας. Και, μετά την επικράτηση, ήταν μέλος –όπως και ο Δ. Ιωαννίδης– της Επαναστατικής Ομάδας (ή Επαναστατικής Επιτροπής). Έγινε γενικός γραμματέας υπουργείων και του ΕΟΤ (Τουρισμού) και υφυπουργός Εμπορίου το 1972. Ο Δ. Ιωαννίδης εξέλεξε τώρα τον εν δικτατορία συνάδελφό του ως στόχο, ή ακριβέστερα ως εξιλαστήριο θύμα, για να αποκτήσει δημοτικότητα στον λαό και τον στρατό. Οι κατηγορίες κατά του Μιχ. Μπαλόπουλου, όπως αποδείχτηκε δικαστικά, δεν ήταν αβάσιμες. Δεν είχαν, όμως, τη μορφή και την έκταση που τους προσέδιδε η ανάκριση, η οποία διεξήχθη από το Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα (ΕΑΤ) της ΕΣΑ.

Πάντως, τη 18η Μαΐου, ο Μ. Μπαλόπουλος παραπεμπόταν στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών με 39 άλλους κατηγορουμένους (εισαγωγείς κρεάτων, κτηνιάτρους και υπαλλήλους), για ατασθαλίες και καταχρήσεις επί της υπουργίας του. Η δίκη

διεξήχθη την 5η-27η Ιουνίου και ο Μ. Μπαλόπουλος καταδικάστηκε σε φυλάκιση 4 ετών, για αμέλεια στην άσκηση των καθηκόντων του.

### Οι φορείς της εξουσίας

Όλες αυτές οι ενέργειες της νέας δικτατορίας, που απέβλεπαν να διατηρήσουν τη σύγχυση για τους σκοπούς της, δεν έφεραν αποτέλεσμα. Πολλοί λίγοι ήταν εκείνοι που αμφέβαλλαν ακόμη για το περιεχόμενο του καθεστώτος. Και ο πολιτικός κόσμος παρέμενε αποτραβηγμένος. Δεν μπόρεσαν οι νέοι εξουσιαστές να πραγματοποιήσουν καν πολλές επαφές με συνομιλητές, όπως είχε πετύχει ο Γ. Παπαδόπουλος. Και μόνο μία περίπτωση είναι γνωστή: την 3η Απριλίου 1974, σε ένα σπίτι της Νέας Σμύρνης έγινε δεξίωση στην οποία παρευρέθηκαν επτά αξιωματικοί από τους στενούς συνεργάτες του Δ. Ιωαννίδη, με επικεφαλής τον τότε διοικητή της ΕΣΑ ταγματάρχη Μιχ. Πηλιχό· είχαν προσέλθει 50-60 νέοι πολιτικοί, προερχόμενοι κυρίως από το Κέντρο και την ΕΡΕ, και διεξήχθη συζήτηση βολιδοσκόπησης και από τις δύο πλευρές, χωρίς να δοθεί καμιά συνέχεια.

Άλλωστε η χονδροειδής προσπάθεια παραπλάνησης ήταν καταφανής. Το Χωριό Ποτέμκιν έλαμπε διά της παρουσίας του. Και, αν αφαιρέθηκαν «ντε γιούρε» οι έκτακτες εξουσίες από τον πρόεδρο της Δημοκρατίας, τις παρέλαβε ο «ντε φάκτο» κυβερνήτης και αρχηγός ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης. Μια ομάδα μέσων και κατώτερων αξιωματικών, που ήταν πιστοί στον νέο δικτάτορα, αποτελούσαν μαζί του τον φορέα της εξουσίας. Και επέβαλλαν σιωπηλή και παρασκηνιακή τρομοκρατική καταπίεση πολλαπλάσια από εκείνη της προκάτοχης δικτατορίας. Μόνο στην εκκλησία το νέο κατεστημένο Σεραφείμ ήταν σαφώς απαλότερο από το κατεστημένο Ιερώνυμου, αλλά υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα προέβαλλε αντίδραση κατά του καθεστώτος ο κλήρος.

### Η περιπέτεια της *Βραδυνής*

Η Δικτατορία είχε δηλώσει, όπως είδαμε, ότι καμιά λογοκρισία δεν ασκείται στο θέατρο, στον Τύπο, στις εκδόσεις. Στην πραγματικότητα ασκούνταν ένας σιδερένιος παρασκηνιακός έλεγχος. Και είναι χαρακτηριστική η δίωξη που υπέστη η εφημερίδα *Βραδυνή* της Αθήνας. Και επί της Δικτατορίας Γ. Παπαδόπουλου η εφημερίδα αυτή απειλήθηκε με κλείσιμο όπως είδαμε (έγγραφο Στ. Παττακού 15.9.1972 προς τον πρωθυπουργό). Δεν πραγματοποιήθηκε όμως η απειλή. Αλλά υπέστη διώξεις άλλων μορφών, όπως διά της εφορίας, με κατασχέσεις κατά καιρούς ορισμένων φύλλων της κλπ. Και γινόταν προσπάθεια να εφαρμόζονται εικονικά οι νομοτυπικές διατάξεις.

Ο Δ. Ιωαννίδης, όμως, είχε άλλη νοοτροπία, την οποία δοκίμασε πολύ σύντομα

η εφημερίδα. Επειδή η περίπτωσή της είναι πολύ χαρακτηριστική, παραθέτουμε την αφήγηση των γεγονότων, όπως δημοσιεύτηκαν στο φύλλο της 2ας Δεκεμβρίου 1975 της *Βραδυνής*:

*«Βράδυ τοῦ Σαββάτου, 1 Δεκεμβρίου 1973. Ὥρα 9.30'. Ὁ πρῶτος ὄροφος τοῦ κτιρίου τῆς "Βραδυνῆς" πλημμύρισε ξαφνικὰ ἀπὸ τοὺς πράκτορες τοῦ Ἰωαννίδη. Φοροῦσαν πολιτικά. Ἦταν ἀμίλητοι. Τὸ ὕφος τους ὅμως ἦταν βλοσυρό. Καὶ κρατοῦσαν λουκέτα μὲ ἀλυσίδες.*

*»Στὴν εἴσοδο τοῦ κτιρίου ἑπτὰ μὲ ὀκτὼ ἄλλοι μυστικοὶ Ἐσατζῆδες, μὲ σηκωμένους τοὺς γιακάδες, ἔκοβαν βόλτες.*

*»Ἡ πόρτα τοῦ γραφείου τοῦ διευθυντοῦ της "Βραδυνῆς" κ. Γεωργίου Ἀθανασιάδη ἄνοιξε καὶ ἐμφανίσθηκε ἕνας ταγματάρχης μὲ πολιτικὰ ποὺ μπῆκε κατ' εὐθεῖαν στὸ θέμα: Κύριε Ἀθανασιάδη, εἶπε, ἔχω νὰ σᾶς ἀναγγείλω κάτι δυσάρεστο. Ἔχω διαταγὴ ἀπὸ τὸν "ἀρχηγὸ" νὰ βάλω λουκέτο στὰ γραφεῖα τῆς ἐφημερίδος σας.*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Λουκέτο στὰ γραφεῖα; Γιὰ ποιό λόγο; Ἔχετε διαταγὴ νὰ κλείσετε τὰ γραφεῖα ἢ νὰ ἀπαγορεύσετε τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδος;*

*»Ταγματάρχης ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Καὶ τὰ δύο, μὲ σκοπὸ βεβαίως νὰ μὴν ἐκδοθῆ ἡ "Βραδυνή".*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Ποιός εἶναι αὐτὸς ὁ "Ἀρχηγός".*

*»Ταγμ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Ὁ "Ἀρχηγός"...*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Ἔχετε ἔγγραφη διαταγή;*

*»Ταγμ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Ὄχι.*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Μπορεῖτε τουλάχιστο νὰ μοῦ πῆτε τὸ αἰτιολογικὸ τοῦ κλεισίματος;*

*»Ταγμ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Δὲν γνωρίζω.*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Τότε ἐπιτρέψετέ μου νὰ συνεννοηθῶ μέ... (ὁ κ. Ἀθανασιάδης ἤθελε νὰ συμπληρώση "μὲ τοὺς δικηγόρους μου", ἀλλὰ ὁ ταγματάρχης τὸν διέκοψε).*

*»Ταγμ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Πᾶσα ἐπαφὴ τηλεφωνικὴ ἢ διὰ ζώσης ἀπαγορεύεται!*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Πολὺ καλά. Δὲν ἔχομε τίποτε ἄλλο νὰ ποῦμε. Προχωρήσετε, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως εἶμαι ὑπὸ περιορισμό.*

*»Ταγμ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Ποιές εἶναι οἱ ἔξοδοι τοῦ κτιρίου;*

*»Γ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Θὰ προτιμοῦσα νὰ μὴ σᾶς τὶς δείξω, κ. ταγματάρχα. Νὰ τὶς βρῆτε μόνος σας.*

*»Ἔξω φρενῶν ὁ ταγματάρχης βγῆκε ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ κ. Ἀθανασιάδη γιὰ νὰ συναντήση τὰ πρωτοπαλλήκαρά του καὶ ἀμέσως: Οἱ ἐσωτερικὲς πόρτες κλειδώθηκαν καὶ οἱ πιὸ σημαντικὲς ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς εἰσόδους "σφραγίσθηκαν" μὲ ξύλινα δοκάρια. Οἱ ἐξωτερικὲς διπλοκλειδώθηκαν μὲ ἁλυσίδες καὶ λουκέτα.*

*»Στὶς 11 τὸ βράδυ ἡ "ἐπιχείρηση" εἶχε τελειώσει. Ἔτσι αὐθαίρετα, ἀδίστακτα, χωρὶς δικαστικὴ ἐξουσιοδότηση, χωρὶς καμμιὰ νομότυπη διαδικασία.*

*»Ἀπ' ἔξω τὸ κτίριο ἔμοιαζε μὲ φάντασμα. Τὰ ρολὰ τῶν παραθύρων κατεβασμένα. Οἱ πόρτες κλειδαμπαρωμένες. Οἱ φωτεινὲς ἐπιγραφὲς σβησμένες.*

### «Σπάστε τις αλυσίδες»

*»Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ "Βραδυνὴ" ἀντιμετώπισε τὴν ὀργὴ τῆς χούντας γιὰ τοὺς ἀγῶνες της... Τὴν 1 Δεκεμβρίου τοῦ 1973, ὅμως, ἡ ἱστορία ἦταν διαφορετική. Μέχρι τότε τὸ καθεστὼς τοῦ Παπαδόπουλου δὲν εἶχε τολμήσει νὰ κλείση τὴν "Β" γιατὶ φοβόταν τὸν ἐσωτερικὸ καὶ διεθνῆ ἀντίκτυπο. Τώρα, τὸ καθεστὼς τοῦ Ἰωαννίδη, ποὺ δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης, ἀπειλοῦσε ὅτι θὰ φίμωνε τὴν "Β" καὶ θὰ ἀνάγκαζε τὸ προσωπικὸ τῆς ἐφημερίδος νὰ πυκνώση τὶς τάξεις τῶν ἀνέργων.*

*»Ὁ κ. Ἀθανασιάδης ποὺ θεώρησε τὸ κλείσιμο τῆς ἐφημερίδος παράνομο, ἐπειδὴ οὔτε ἔγγραφη διαταγὴ τοῦ ἐπεδόθη οὔτε προφορικῶς τοῦ ἐλέχθη ἡ αἰτιολογία τῆς ἀποφάσεως τοῦ "ἀρχηγοῦ", κατέφυγε τὴν ἑπομένη στὸν Εἰσαγγελέα Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε τὴν πράξη παράνομο καὶ κατέληξε: "Ἔχετε δικαίωμα νὰ σπάσετε τὶς ἁλυσίδες". Ὁ κ. Γ. Ἀθανασιάδης παρετήρησε τότε, ὅτι ὁ Εἰσαγγελεὺς θὰ ἔπρεπε νὰ διατάξη καὶ ἐπιβλέψη στὸ σπάσιμο τῶν ἁλυσίδων. Ὁ λειτουργὸς ὅμως τῆς Δικαιοσύνης ἐδήλωσε ἀδυναμία καὶ παρέπεμψε τὸν κ. Γ. Ἀθανασιάδη στὴν Ἀστυνομία Πόλεων, ὁ διευθυντὴς πάλι τῆς ὁποίας τοῦ δήλωσε, ὅτι "τὸ θέμα τὸ χειρίζεται ἡ ΕΣΑ καὶ ἑπομένως (αὐτὸς) εἶναι ἀναρμόδιος". Ἀναρμοδιότητα δήλωσε καὶ ὁ τότε ὑπουργὸς Δικαιοσύνης (!) ἐνῶ ὁ ὑπουργὸς Προεδρίας δὲν ἀνευρίσκετο γιὰ νὰ δώση ἐξηγήσεις καὶ ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ἀθηνῶν εἶπε στὸν κ. Ἀθανασιάδη ὅτι ἀγνοοῦσε τὸ θέμα (!) καὶ ὅτι "καμιὰ διαταγὴ δὲν ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία (του) τὴν μόνη ἁρμοδία νὰ διατάξη τὸ κλείσιμο".*

*»Τὴν ἴδια μέρα (Κυριακὴ) ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐπληροφορεῖτο τὸν νέο*

*διωγμὸ τῆς "Β" ἀπὸ τοὺς ξένους σταθμούς. Μικροομάδες σχηματίσθηκαν ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς ἐφημερίδος μὲ διαθέσεις ἀποδοκιμασίας. Ἡ παρουσία ὅμως ἀστυνομικῶν ὀργάνων ἀνάγκασε τὰ ἄτομα αὐτὰ νὰ ἀποχωρήσουν. Οἱ μόνοι ποὺ παρέμειναν σὰν ἐκδήλωση συμπαραστάσεως στὸν κ. Ἀθανασιάδη ἦταν οἱ συντάκτες καὶ οἱ τυπογράφοι της.*

*»Στὶς 22 Δεκεμβρίου τὸ προεδρεῖο τῆς Ἑνώσεως Συντακτῶν ἐπισκέφτηκε τὸν Στρατιωτικὸ Διοικητὴ Ἀθηνῶν καὶ διαμαρτυρήθηκε σ' αὐτὸν γιὰ τὴν ἀδιαφορία τοῦ καθεστῶτος ἔναντι τοῦ προσωπικοῦ. Ὁ στρατηγὸς Ραφαηλάκης ὅμως ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν ἐγνώριζε τὸ θέμα!*

*»Ὅταν μετὰ 40 ἡμέρες πιέσεων καὶ ἀπειλῶν ἡ χούντα διεπίστωσε, ὅτι ὁ κ. Ἀθανασιάδης δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑποχωρήση, ὁ κ. Ραφαηλάκης ἔστειλε σ' αὐτόν, στὶς 10 Ἰανουαρίου 1974, ἔγγραφο, μὲ προχρονολογημένη ἡμερομηνία (!) 4 Ἰανουαρίου 1974 μὲ τὸ ὁποῖο ἀνεκοινώνετο σὰν ποινὴ ἡ ἑξάμηνη παύση τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐφημερίδος. Τὸ ἔγγραφο ἔχει ὡς ἑξῆς:*

*»"ΠΡΟΣ: Τὸν κ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΝ Γεώργιον, Διευθυντὴν τῆς ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένης ἡμερησίας Ἐφημερίδος 'ΒΡΑΔΥΝΗ'.*

*»ΚΟΙΝ.: Εἰσαγγελία Πρωτοδικῶν Ἀθηνῶν.*

*»Ἔχομεν τὴν τιμήν, εἰς ἀπάντησιν τῆς διὰ τοῦ ὕπερθεν σχετικοῦ τῆς Εἰσαγγελίας Πρωτοδικῶν Ἀθηνῶν διαβιβασθείσης ἡμῖν ἀπὸ 18.12.1973 ἀναφορᾶς σας, δι' ἧς καταγγέλλεται παράνομος καὶ κατὰ παράβασιν τῶν διατάξεων περὶ ἐλευθεροτυπίας κλπ. του Ν.Δ. 346/1969 "Περὶ Τύπου", ἐκ μέρους ὀργάνων τῆς πολιτείας παῦσις τῆς ὑφ' ὑμῶν ἐκδιδομένης ἡμερησίας Ἐφημερίδος "ΒΡΑΔΥΝΗ", νὰ γνωρίσωμεν ὅτι ἡ διὰ τῆς ἐν λόγῳ ἀναφορᾶς σας ὑποβληθεῖσα μήνυσις ἀπερρίφθη ὡς νόμῳ ἀβάσιμος συνῳδὰ τῷ ἄρθρῳ 272 παρ. 1 τοῦ Στρατιωτικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, καθ' ὅσον ἡ παῦσις τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐν λόγῳ Ἐφημερίδος καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς σφραγίσεως τῶν γραφείων ταύτης ἐπραγματοποιήθη εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. Φ.461/63/44297/1.12.1973 ἀποφάσεως τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητοῦ Ἀθηνῶν, ἐκδοθείσης κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ ἄρθρου 7 ἐδ. ε' τοῦ Ν.Δ. 798/1971 "Περὶ Καταστάσεως Πολιορκίας", δι' ἧς ἀπεφασίσθη ἡ ἐπὶ ἑξάμηνον παῦσις τῆς ἐκδόσεως τῆς περὶ ἧς πρόκειται Ἐφημερίδος.*

*Ὑποστράτηγος Ν. Ραφαηλάκης".*

## Μήνυση κατ' αγνώστων!...

*»Ἀλλά καὶ ἡ ποινὴ δὲν θὰ ἀνεκοινώνετο στὴν "Β", ἡ ὁποία θὰ συνέχιζε ἔτσι νὰ παραμένη κλειστὴ ἐπ' ἀόριστο, ἐὰν ὁ κ. Γ. Ἀθανασιάδης δὲν*

*ἀπεφάσιζε νὰ ὑποβάλη μήνυση "κατ' ἀγνώστων", γιατὶ οἱ ἐμφανισθέντες ἐνώπιόν του τὸ βράδυ τῆς 1ης Δεκεμβρίου φοροῦσαν πολιτικὰ καὶ ὁ "ἀρχηγὸς" ἦταν ἀνώνυμος. Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ἀθηνῶν ἦταν ὑποχρεωμένος πλέον, μετὰ τὴν μήνυση καὶ τὴν ἀπόρριψή της νὰ ἀνακοινώση στὸν κ. Ἀθανασιάδη, τοὺς λόγους τῆς ἀπορρίψεως καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ τὴν ποινή. Παραδόξως ὅμως δὲν ἀνεφέροντο οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους διετάχθη ἡ παύση τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐφημερίδος ἐπὶ 6μηνο. Ἄς σημειωθῆ, ὅτι οἱ λόγοι αὐτοὶ παραμένουν ἄγνωστοι ἀκόμη.*

[...]

*»Ξαφνικά, ὅμως, κι' ἐνῶ ὅλα ἦταν ἕτοιμα γιὰ τὴν ἐπανέκδοση τῆς "Βραδυνῆς" μιὰ ἑβδομάδα, ἀκριβῶς, πρὶν ἀπὸ τὴν λήξη τῆς ποινῆς (τὸ Σάββατο 25 Μαΐου) τὸ τηλέφωνο τοῦ κ. Γ. Ἀθανασιάδη κουδούνισε. Ἦταν ὁ ταγματάρχης Ἀναστ. Σπανός, διοικητὴς τοῦ ΕΑΤ/ΕΣΑ, καὶ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τῆς "Βραδυνῆς" νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ στὸ γραφεῖο του τὴν Δευτέρα τὸ πρωΐ.*

*»Πράγματι, τὴν Δευτέρα, 27 Μαΐου 1974, στὶς 10 π.μ., ὁ κ. Γ. Ἀθανασιάδης καθόταν ἀπέναντι στὸ πρωτοπαλλήκαρο τοῦ Ἰωαννίδη, τὸν ταγματάρχη Σπανὸ ποὺ μπῆκε στὸ θέμα ἀμέσως.*

*»"Κύριε Ἀθανασιάδη", τοῦ εἶπε, "κατὰ τὴν διάρκεια τῶν 6 μηνῶν ποὺ ἦταν κλειστὴ ἡ ἐφημερίδα σας ἐσεῖς συνωμοτούσατε ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος, ἐρχόσαστε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Κ.Κ., εἴχατε ἐπίσης συχνὲς ἐπαφὲς μὲ παλιοὺς πολιτικοὺς καὶ κυρίως μὲ τὸν κ. Καραμανλῆ ποὺ εἶναι 'ξοφλημένος'. Τοῦ στέλνετε (τοῦ κ. Καραμανλῆ) ἐκθέσεις ἐπὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως καὶ πήγατε ὁ ἴδιος καὶ τὸν συναντήσατε στὸ Παρίσι. Μὰ δὲν τὸ καταλαβαίνετε, ἐπὶ τέλους ὅτι ἀγωνίζεσθε γιὰ μιὰ χαμένη ὑπόθεση καὶ παίρνετε στὸ λαιμό σας καὶ τὴν ἐπιχείρηση καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἐργάζονται σ' αὐτήν;".*

*»Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Σπανὸς σταμάτησε τὸν μονόλογο περιμένοντας κάποια ἀντίδραση ἀπὸ τὸν κ. Ἀθανασιάδη. Ὅταν ὅμως εἶδε ὅτι ὁ τελευταῖος δὲν εἶχε διάθεση γιὰ πολλὲς κουβέντες συνέχισε:*

*»"Ἐὰν ἐπανεκδοθῆ ἡ 'Βραδυνὴ' θὰ εἶναι ἐντονώτερη καὶ θὰ δημιουργήση ἔξαψη στὴν κοινὴ γνώμη. Βλέπετε, ἐκτὸς αὐτοῦ, ἔχετε ἀναπτύξει δραστηριότητα μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπανεκδόσεως (ἐννοοῦσε ἀσφαλῶς τὴν διαφήμιση ποὺ εἶχε γίνει)".*

**Ποιος είναι ο αρχηγός;**

*»Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ κ. Γ. Ἀθανασιάδης τὸν διέκοψε καὶ τοῦ εἶπε:*

*»"Μὰ πῶς θέλετε νὰ ξανακυκλοφορήση ἡ 'Βραδυνή', στὰ κρυφά;".*

*»ΣΠΑΝΟΣ: Ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες νομίζετε ὅτι μπορεῖτε νὰ ξαναβγάλετε τὴν ἐφημερίδα σας;*

*»ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Ὁ νόμος δὲν προβλέπει παράταση ποινῆς. Κάτι τέτοιο εἶναι ἀντισυνταγματικὸ καὶ ἀντίθετο πρὸς τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ Δικαίου. Βέβαια δικτατορία ἔχετε...*

*»ΣΠΑΝΟΣ: Ὄχι, κύριε Ἀθανασιάδη, δὲν θὰ ξαναβγῆ ἡ "Βραδυνή", ἐκτὸς ἐάν...*

*»Ὁ Σπανὸς ἔρριξε τότε τὸ βλέμμα του σ' ἕνα χαρτὶ κι ἄρχισε νὰ διαβάζη.*

*»"Ἐκτὸς ἐὰν ἀκολουθήσετε τὴν κυβερνητικὴ γραμμή, ἐκδηλωθῆτε ὑπὲρ τῆς κυβερνήσεως καὶ ἀπαρνηθῆτε τὸν κ. Καραμανλῆ".*

*»ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Τὸ τελευταῖο δὲν τὸ κατάλαβα...*

*»ΣΠΑΝΟΣ: Νὰ γράψετε κάτι στὴν ἐφημερίδα σας ἐναντίον τοῦ κ. Καραμανλῆ.*

*»ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Μὴν συνεχίσετε νὰ διαβάζετε. Ὁ Καραμανλῆς εἶναι ὁ ἐθνικός μας ἡγέτης καὶ ἡ μόνη ἐλπὶς σωτηρίας τοῦ τόπου μας.*

*»ΣΠΑΝΟΣ: Τότε παρατείνουμε τὴν ποινή.*

*»ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Κάνετε ὅ,τι θέλετε... Ἕνα ὅμως πρᾶγμα δὲν καταλαβαίνω. Μοῦ λέτε ὅτι ὅλες οἱ ἐντολές ἔρχονται ἀπὸ τὸν "ἀρχηγό". Ἀκούω ἀρχηγὸς ἐδῶ, ἀρχηγὸς ἐκεῖ. Πέστε μου, ποιός εἶναι αὐτὸς ὁ ἀρχηγός. Δὲν μπορῶ νὰ τὸν δῶ; Κοὺ Κλοὺξ Κλὰν εἶναι;*

*»ΣΠΑΝΟΣ: Θὰ κανονίσω νὰ τὸν δῆτε αὔριο. Μὴν ἀνακοινώσετε ὅμως πουθενὰ τὴν συνομιλία μας.*

*»ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ: Πολὺ καλά.*

*»Τὸ ἴδιο βράδυ (στὶς 10 μ.μ.), ὁ ταγματάρχης Σπανὸς τηλεφώνησε στὸν κ. Ἀθανασιάδη ὄχι γιὰ νὰ τοῦ ὁρίση ραντεβοῦ μὲ τὸν "ἀρχηγὸ" ὅπως εἶχε ὑποσχεθῆ, ἀλλὰ γιὰ νὰ τοῦ πῆ: "Δυστυχῶς δι' ὑμᾶς ὁ ἀρχηγὸς δὲν κρίνει ὅτι χρειάζεται νὰ σᾶς δῆ μετὰ τὴν πρωϊνή μας συνομιλία καὶ τὶς θέσεις ποὺ λάβατε κατ' αὐτήν. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ποινὴ παρατείνεται γιὰ ἄλλους ἕξη μῆνες"».*

### Ο αλυσοδεμένος Γερμανός

Η τρομοκρατία, σιωπηρή αλλά άγρια μέχρι απανθρωπιάς, είχε τόσο ενταθεί, ώστε παρέλυσε ουσιαστικά η αντιστασιακή δραστηριότητα. Οι εκρήξεις περιορίστηκαν. Οι ηχηρές δίκες αγωνιστών, οι οποίες έπαιζαν αντιστασιακό ρόλο, είχαν σχεδόν σταματήσει και δεν επιτρεπόταν η δημοσίευση πρακτικών, ούτε καν η αναγγελία

τους. Έτσι πέρασε άγνωστη και μια ειδική και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση. Στις αρχές Απριλίου, οι περαστικοί αντίκρισαν στην πλατεία Συντάγματος μια παράδοξη σκηνή: ένας νέος άνδρας, καταφανώς ξένος, ήταν δεμένος με αλυσίδες σε κάποιο φανοστάτη και με τα ελεύθερα χέρια του μοίραζε προκηρύξεις. Φυσικά συνελήφθη αμέσως. Επρόκειτο για τον Γερμανό δημοσιογράφο και συγγραφέα Γκούντερ Βλάραφ, που αυτόν τον θεαματικό τρόπο βρήκε για να διαμαρτυρηθεί κατά του στρατιωτικού καθεστώτος της Ελλάδας.

Η δίκη του έγινε την 23η Μαΐου 1974 στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών. Παρίσταντο ξένοι ανταποκριτές, δεν επιτράπηκε όμως να δημοσιευθεί το παραμικρό στον ελληνικό Τύπο. Καταδικάστηκε σε φυλάκιση 14 μηνών, αφού βασανίστηκε σκληρά κατά την ανάκριση. Η απολογία του υπήρξε συνταρακτική και μνημειώδης. Τα κυριότερα σημεία της έχουν ως εξής (βλ. εφημερίδα *Καθημερινή* Αθηνών, 13.8.1974):

*«...Όταν ἀλυσσοδέθηκα στὸ στύλο τῆς Πλατείας Συντάγματος, στὴν ἀρχὴ ἔνοιωσα χαμένος, ἐκτὸς τόπου. Γιατὶ οἱ πρῶτοι ποὺ μὲ πρόσεξαν, ἦταν Ἀμερικανοὶ τουρίστες μὲ τὶς φωτογραφικὲς καὶ κινηματογραφικές τους μηχανὲς ἐπὶ τὰ ἴχνη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Γέλασαν, σκεπτόμενοι ἴσως ὅτι ὁ ἑλληνικὸς Τουρισμὸς μπορεῖ νὰ εἶχε ὀργανώσει κάτι γιὰ νὰ τραβήξῃ τὸ ἐνδιαφέρον τους. Ὡστόσο, οἱ Ἕλληνες περαστικοί, στοὺς ὁποίους καὶ ἔδινα τὶς προκηρύξεις, δὲν γελοῦσαν. Ἀμέσως κατάλαβαν τί συμβόλιζε αὐτὴ ἡ πράξη, ἔπαιρναν τὶς προκηρύξεις, προχωροῦσαν λίγο καὶ μόλις ἔνοιωθαν τὸν ἑαυτό τους ἀσφαλῆ, τὶς διάβαζαν στὰ γρήγορα, μερικοὶ μάλιστα γύριζαν νὰ πάρουν κι' ἄλλες νὰ τὶς δώσουν καὶ σ' ἄλλους. Γιὰ μένα ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιδροῦσαν σήμαινε ἐπιδοκιμασία καὶ συγχρόνως φόβο· φυσικὰ δὲν φοβόντουσαν ἐμένα (γιατὶ ἐγὼ στὸ κάτω-κάτω ἤμουν ἀλυσσοδεμένος), ἀλλὰ τοὺς πράκτορες τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας ποὺ ἀστραπιαῖα βρέθηκαν ἐκεῖ. Προχώρησαν, βγάλανε ἐπιδεικτικὰ τὶς ταυτότητές τους καὶ σκόρπισαν τὴν ἀνησυχία καὶ τὸν τρόμο. Ἀρχίζοντας νὰ μὲ χτυπᾶνε, μοῦ ἔσπασαν τὰ γυαλιά μου καὶ συνέχισαν χτυπώντας τὸ κεφάλι μου στὴν γωνιὰ τοῦ τσιμεντένιου στύλου. Ὅταν ἄρχισα νὰ φωνάζω, ἐπιχείρησαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸν νόμο καὶ τὴν τάξη δίνοντάς μου κλωτσιὲς στὸ στομάχι, ἐνῶ συγχρόνως μοῦ ἔκλειναν τὸ στόμα.*

**Το πρόσωπο του φασισμού**

*»Όταν ἐργαζόμουν σ' ἕνα γερμανικὸ ἐργοστάσιο, γνώρισα Ἕλληνες ἐργάτες. Ἐξετίμησα τὸν χαρακτῆρα τους, τὴ φιλοξενία τους, τὸν τρόπο μὲ*

*τὸν ὁποῖο ἐκφράζανε τὸν ἑαυτό τους χορεύοντας ἢ τραγουδώντας, τὸν ἐνθουσιασμό τους γιὰ τὸν Θεοδωράκη – ποὺ ἡ μουσική του δὲν ἀπαγορεύτηκε τυχαῖα ἀπὸ τὴ χούντα. Ἀγάπησα τὴν Ἑλλάδα χωρὶς νὰ ἔχω ἔρθει ἐδῶ. Συγχρόνως γνώρισα τὸ φόβο τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν – ἀκόμα καὶ στὴ Γερμανία. Τὸν φόβο γιὰ τοὺς ἐγκάθετους τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, ποὺ θὰ τοὺς κατέδιδαν ἀμέσως ἂν προσχωροῦσαν σὲ κάποια ὀργάνωση στὴ χώρα μας, ἢ ἂν μιλοῦσαν ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος. Φοβόνταν μήπως τοὺς συλλάβουν ὅταν θὰ γύριζαν· φοβόνταν ὅτι οἱ συγγενεῖς τους θὰ εἶχαν τραβήγματα μὲ τὴν στρατιωτικὴ ἀστυνομία, ὅτι θὰ βασανίζονταν. Συγχρόνως παρατήρησα τὴν ἄγνοια, τὴν πλήρη ἄγνοια τῶν Γερμανῶν τουριστῶν ποὺ παίρνουν ταξιδιωτικοὺς χάρτες καὶ παγωμένοι ἀπὸ δέος μπρὸς στὴν ἀποκαθισταμένη καὶ ὡστόσο καταρρέουσα ἀρχαιότητα, δὲν βλέπουν κἂν τὸ πρόσωπο τοῦ σημερινοῦ Φασισμοῦ. Κατὰ μέγα μέρος ἡ πληροφόρηση ἁπλῶς ἀπουσιάζει, ἡ σκοπιμότητα ἀποκρύπτεται. Οἱ μόνες πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἐφημερίδες μας σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ συνεχὴς ὑπόμνηση τοῦ τρόμου καὶ τῶν βασανιστηρίων ποὺ γίνονται, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἔχη συνηθίσει τὴν τρομοκρατία ὅπως ὁ τυφλὸς τὸ σκοτάδι. Μὲ τὴν πράξη μου θέλησα νὰ κινήσω τὸν τροχό, ὅπως λέμε, ἔτσι ὥστε νὰ δώσω στὸν κόσμο μιὰ εὐκαιρία νὰ μιλήση κατὰ τῆς δικτατορίας, νὰ γράψη ἐναντίον της, ἴσως ἀκόμα καὶ νὰ κάνη κάτι γιὰ νὰ τὴν τερματίση. Ἐν μέρει πέτυχα τὸ σκοπό μου, καὶ ὅσο περισσότερο μὲ φυλακίσετε –καὶ παρακαλῶ μὴ σᾶς ἐμποδίσουν οἱ ξένοι ἀνταποκριταὶ ποὺ βρίσκονται ἐδῶ νὰ μοῦ ἐπιβάλετε τὴ μεγαλύτερη ποινή, ὅπως θὰ κάνατε γιὰ ὁποιονδήποτε ἀνώνυμο Ἕλληνα– τόσο πιὸ γρήγορα θὰ προκύψουν ἐνέργειες, ὅπως τὸ μποϊκοτάρισμα τοῦ τουρισμοῦ καὶ ἄλλα μέσα ἀντιστάσεως.*

## Κρατούμενοι και βασανιστήρια

*»Τὸ ὀφείλω στὶς δύο ἑβδομάδες ποὺ ἔκανα φυλακὴ (καὶ ἑπομένως σὲ σᾶς) ὅτι ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχω σήμερα γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν κατάσταση τῶν πολιτικῶν κρατουμένων εἶναι πολὺ πιὸ ἀκριβὴς ἀπὸ ὅ,τι πρὶν ἀπὸ τὴν πράξη μου. Μίλησα μὲ πολιτικοὺς κρατουμένους ποὺ ὑποβλήθηκαν σὲ βασανιστήρια (ἠλεκτροσόκ, στέρηση τοῦ ὕπνου ἐπὶ μέρες, ξύλο μέχρι θανάτου) γιὰ νὰ τοὺς ἀποσπάσουν ὁμολογίες. Ἐπεκτείνετε τὴ διεστραμμένη ἠθική σας στὰ θύματά σας. Εἶστε τελείως ἀνίκανοι νὰ φαντασθῆτε ὅτι κάποιος, ἀπὸ δική του πρωτοβουλία, χωρὶς καμμιὰ ἐξωτερικὴ προτροπὴ καὶ χωρὶς ὑλικὰ κίνητρα μπορεῖ νὰ διακινδυνεύση ὑπὸ ὡρισμένες περιστάσεις καὶ*

*τὴ ζωή του. Ἐδῶ, στὴ φυλακή, οἱ κρατούμενοι ἐκτίουν ποινὲς γιὰ ἐγκλήματα ποὺ ποτὲ δὲν διέπραξαν – γιατὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀνθέξουν στὰ βασανιστήρια καὶ ὡμολόγησαν πράγματα ποὺ ἐσεῖς θέλετε νὰ τοὺς ἀκούσετε νὰ λένε. Στὴ φυλακή, στὸ γυναικεῖο τμῆμα, βρίσκεται μιὰ γυναίκα ἀπὸ τὴ Χιλὴ – ἡ Σάρα Ἀράγια. Τὸ σῶμα της εἶναι γεμᾶτο ἀπὸ τὰ σημάδια ποὺ ἄφησαν οἱ "σπεσιαλίστες" σας στὰ βασανιστήριά τους: καψίματα ἀπὸ τσιγάρα ποὺ σβήνονταν ἐπάνω της γιὰ νὰ μαρτυρήση.*

### Στο γκαράζ με τα άρματα

*»Δὲν εἶναι ὅμως μόνο οἱ εἰδικοὶ μέσα στὴν ΕΣΑ ποὺ ξέρουν τὴν τεχνικὴ τῶν βασανιστηρίων. Καλῶ τοὺς δημοσιογράφους ποὺ βρίσκονται σ' αὐτὴν τὴν αἴθουσα: προσπαθῆστε νὰ μπείτε στὸ ὑπόγειο γκαρὰζ τοῦ Ἀρχηγείου τῆς Ἀστυνομίας, ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν Ἀμερικανικὴ Πρεσβεία. Δέστε τὸ ματωμένο πάγκο ποὺ βρίσκεται στὴν ἀριστερὴ γωνία στὸ βάθος τοῦ γκαράζ, δέστε τὸν ματωμένο τοῖχο. Οἱ κρατούμενοι, δεμένοι σ' αὐτὸν τὸν πάγκο, δέρνονται συγχρόνως ἢ διαδοχικὰ ἀπὸ 6-10 εἰδικοὺς μὲ γκλὸμπς ἢ πέτσινα μαστίγια ὥσπου νὰ ὁμολογήσουν. Μπῆτε στὰ νέα κελλιὰ τοῦ Πειραιῶς! Ἐκεῖ οἱ πολιτικοὶ κρατούμενοι ὑποβάλλονται κάθε μέρα στὸ βασανιστήριο τῶν ἠλεκτροσόκ. Ἔμεινα φυλακισμένος σὲ μιὰ σκοτεινὴ τρύπα μὲ τσιμέντο χάμω. Ἐκεῖ γνώρισα φοιτητὲς ποὺ χωρὶς καμμιὰ δικαιολογία, χωρὶς καμμιὰ ἐξήγηση γιὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τοὺς ὑποπτεύονταν, συνελήφθησαν στὸ δρόμο ἢ στὸ σπίτι τους καὶ χωρὶς νὰ εἰδοποιηθῆ ἕνας δικηγόρος ἢ συγγενής τους, περιμένουν νὰ φύγουν γιὰ ἕνα στρατιωτικὸ στρατόπεδο. Ἑκατοντάδες φοιτητὲς λέγεται πὼς καταδικάστηκαν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι καὶ τὸ τελευταῖο πρόσχημα νομιμότητος ἔχει πέσει, ἔτσι ὥστε τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς τρομοκρατίας νὰ ἁπλώση τέτοιο φόβο καὶ τρόμο, ὥστε κάθε δυνατὴ ἀντίσταση νὰ κόβεται στὴν ἀρχή της. Μέσα στὴ σκοτεινὴ αὐτὴ εἰκόνα, ἕνα πρᾶγμα εἶναι σαφές: ἡ χούντα δὲν ἔχει ποῦ νὰ στηριχτῆ. Δὲν ἔχει τὸ παραμικρὸ στήριγμα ἀνάμεσα στὸν λαό. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἔχει τὶς μυστικὲς ὑπηρεσίες καὶ τοὺς πληροφοριοδότες της. Ἔχει τὸν κατάσκοπο ποὺ κατασκοπεύει καὶ τὸν κατάσκοπο ποὺ κατασκοπεύεται ἀπὸ τὸν κατάσκοπο. Οὔτε καὶ στοὺς πιὸ καλοπληρωμένους ἀνθρώπους τους δὲν μποροῦν νὰ βασιστοῦν. Τὸ κατάλαβα αὐτὸ πολὺ ἔντονα στὶς πέντε ἀνακρίσεις ποὺ πέρασα, ὑπὸ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστες συνθῆκες. Ἕνας ἀνώτερος ποὺ ἔμεινε μόνος μαζί μου, μὲ ἄφηνε νὰ καταλάβω ὅτι ὁ ἴδιος ἀνέμενε τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος. Ἔπρεπε νὰ τὸν συγχωρήσω, ἦταν*

*τυπικὸ καθῆκον, ἦταν ζήτημα στρατιωτικῶν κανονισμῶν. Τὸ μυαλό μου βρισκόταν σὲ τέτοια ἀναστάτωση –ἐρωτήσεις ἐπὶ δεκαπέντε ὧρες συνέχεια, χωρὶς ὕπνο καὶ χωρὶς φαΐ, ὕστερα ἀπὸ βασανιστήρια–, ὥστε ἤμουν ἕτοιμος νὰ βάλω τὰ κλάματα μπρὸς σ' αὐτὴν τὴν ἀπροσδόκητη κατάσταση. Συγκρατήθηκα ἐγκαίρως, φέρνοντας στὸν νοῦ μου ὅτι μετὰ τὸν πόλεμο οἱ Γερμανοὶ δολοφόνοι ποὺ κάθονταν στὰ γραφεῖα τους, εἶχαν χρησιμοποιήσει κατὰ καιροὺς τὶς ἴδιες λέξεις γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὸν ἑαυτό τους. Τελικὰ πάντως –εἴτε θεληματικὰ εἴτε ὄχι– ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν συντήρηση τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἐξολοθρεύσεως. Ἕνας ἄλλος ἀνώτερος, ἀφοῦ διάβασε τὴν κατηγορία γιὰ τὴν ὁποία μὲ συνέλαβαν, χωρὶς νὰ πῆ τίποτα μοῦ ἔπιασε τὸ χέρι.*

[...]

*»Ἀπαντώντας στὶς κατηγορίες σας ὅτι, ξένος ἐγώ, ἀναμείχθηκα στὶς ἐσωτερικὲς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις, ἔχω μιὰ μόνο μικρὴ παρατήρηση: εἶναι τὸ θέμα τῆς περιφρονήσεως καὶ τῆς παραβιάσεως τῆς Διεθνοῦς Συνθήκης περὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων –στὴν ὁποία ἡ Ἑλλὰς ἀνήκει ἀπὸ τὸ 1947 καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία, καθ' ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποχωρήσει– ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν "παρέμβαση" τῶν ἄλλων. Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα δὲν μποροῦν νὰ τὰ ἐμποδίσουν τὰ ἐθνικὰ σύνορα· οὔτε τὰ διατάγματα, οὔτε ἡ τρομοκρατία, οὔτε ὁ ἐξαναγκασμός· οὔτε ἡ ἐπιδίωξη τῶν καλύτερων ἰδεολογικῶν στόχων δὲν δίνει σὲ κανένα κράτος στὸν κόσμο τὸ δικαίωμα νὰ θέτη τὸν ἑαυτό του ὑπεράνω τῶν βασικῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ὅταν ἡ σοβιετικὴ κυβέρνηση κλείνει πολιτικοὺς ἀντιπάλους της σὲ ψυχιατρεῖα, εἶναι καὶ αὐτὸ κάτι ποὺ ἐπίσης πρέπει νὰ καταγγελθῆ κατὰ τὸν πιὸ ἔντονο τρόπο· ζητεῖ φωνάζοντας παρέμβαση.*

### Βία κατά της βίας

*»Ὅπως συνηθίζεται νὰ κάνη ἕνας ἐγκληματίας ποὺ ὡμολόγησε τὴν πράξη του, θὰ ἤθελα καὶ ἐγώ, τελευταῖο ἀπὸ ὅλα, νὰ ἐκφράσω κάτι σὰν λύπη γιὰ ὅ,τι ἔκαμα. Ἡ πράξη μου ἦταν ἕνας τρόπος διαμαρτυρίας. Ἀφετηρία μου στάθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ βίαιης ἀντιστάσεως ὡς μέσου πειθοῦς. Ἐν τῷ μεταξὺ πρέπει νὰ διερωτηθῶ ἂν ἡ ἐκλογὴ τοῦ μέσου ἦταν ἡ σωστή. Γιατὶ ὑπάρχει ἕνας βαθμὸς κτηνωδίας ποὺ ἑρμηνεύει αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ὡς ἠλιθιότητα καὶ ἀδυναμία. Ἴσως, ὅταν διάλεγα τὸν τρόπο αὐτό, νὰ μὴν διάλεξα σωστά, νὰ μὴν βρῆκα τὴ γλῶσσα ποὺ θὰ καταλάβαιναν καλύτερα οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς χούντας καὶ οἱ συνεργάτες τους. Παραδείγματος χάριν, στὴν πρώτη μου ἀνάκριση μὲ τὶς χειροπέδες καὶ μιὰ ἅλυσίδα στὸ λαιμὸ ὁ*

*σπεσιαλίστας ἀνακριτής –ἐκπαιδευμένος στὸ καράτε– μοῦ ἔδωσε μιὰ γροθιὰ στὸ στόμα. Μὲ ἕνα φιλικὸ χαμόγελο τοῦ ὑπέδειξα νὰ μὴ ξεχάση καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ προσώπου μου, ὥστε νὰ κρατήσω τὴν ἰσορροπία μου, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ μοῦ δώση μιὰ κλωτσιά, ὅσο μποροῦσε πιὸ δυνατή, στὸ ὑπογάστριο. Γιὰ νὰ κατανοοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ μιλᾶνε τὴν ἴδια γλῶσσα. Πέρα ἀπ' αὐτό, τὸ μόνο μέσον γιὰ νὰ γίνης ἀντιληπτὸς ἀπὸ κάποιον ποὺ μιλάει μὲ τὰ τεθωρακισμένα καὶ τὰ ὅπλα, εἶναι, φοβοῦμαι, νὰ ἀπαντήσης χρησιμοποιώντας καὶ σὺ τὴν βία».*

**Η Γυάρος**

Ο καταπιεστικός μηχανισμός κατά τη Δικτατορία του Δ. Ιωαννίδη έγινε πολύ ευρύτερος και σκληρότερος. Το Ειδικό Ανακριτικό Τμήμα (ΕΑΤ) τῆς ΕΣΑ αναπτύχθηκε σε τερατώδη βαθμό και η δραστηριότητά του, που συνοδευόταν από φοβερούς βασανισμούς των ανακρινομένων, υπήρξε εκπληκτική. Ταυτόχρονα, από τον Φεβρουάριο ξαναλειτουργούσαν οι φυλακές της νήσου Γυάρου ως στρατόπεδο συγκέντρωσης. Και άρχισαν να στέλνονται εκεί ως εκτοπισμένοι κατά δεκάδες πολιτικές και στρατιωτικές προσωπικότητες. Εκεί εστάλη και ο υπουργός Προεδρίας των κυβερνήσεων Παπαδόπουλου και Μαρκεζίνη, Ι. Αγαθαγγέλου, του οποίου είχαν επισημανθεί ύποπτες κινήσεις. Η φήμη της Γυάρου υπήρξε τρομερή. Θύμιζε εκείνη της Μακρονήσου πριν από 25-30 χρόνια. Μετά την πτώση της Δικτατορίας, τον Αύγουστο του 1974, επιτράπηκε στους δημοσιογράφους να επισκεφθούν το νησί και μια αξιοπρόσεκτη περιγραφή του Π. Βενάρδου δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αθηναϊκή* (3.8.1975). Είναι φιλολογική στη μορφή, αλλά δίνει πολλά συγκεκριμένα στοιχεία:

*«Τὰ σίδερα λύγισαν, οἱ πύλες ἔπεσαν – αὐτὴ τὴ φορὰ ὄχι ἀπὸ τὰ τάνκς! Κι' οἱ σάπιες ντομάτες, τὰ ξεροκόμματα, οἱ σκορπισμένες πατάτες καὶ τὰ κρεμμύδια –πλούσια τὰ ἐλέη γιὰ τοὺς τεράστιους ποντικούς– τὰ σπασμένα μπουκάλια, οἱ πλαστικὲς παντόφλες, τὰ πεταμένα πουκάμισα καὶ πανταλόνια, τὰ ἀναποδογυρισμένα συρτάρια, οἱ στοίβες τὰ σκισμένα ἐπίσημα ἔγγραφα, τὰ περιοδικὰ καὶ οἱ ἐφημερίδες ἀποτελοῦν τὰ πιὸ νωπά, τὰ πιὸ πρόσφατα, σημάδια ἀπὸ τὸ ἐφιαλτικὸ πέρασμα τῆς ἀπάνθρωπης διαβιώσεως τῶν πολιτικῶν κρατουμένων τῆς Δικτατορίας, στὴν τρομερὴ Γυάρο.*

*»'Αλλά μόνο τὸ ἀχνογραφημένο μὲ κιμωλία ρῆμα "φεύγουμε"! "φεύγουμε"! "φεύγουμε"! σὲ ὀρθάνοιχτες πόρτες, ποὺ τὶς ἀνοιγοκλείνει μὲ μανία ἕνας λυσσασμένος ἀέρας –ὁ μόνος ἀναμφισβήτητος τώρα πιὰ κυρίαρχος αὐτοῦ τοῦ ἐφιαλτικοῦ τόπου– μόνο αὐτὸ μαρτυράει ὅλη τὴν*

*ἔκταση τῆς λαχτάρας, τοῦ πόθου, τοῦ ξεσπάσματος, στὸ ἄκουσμα ἀπίστευτης εἰδήσεως, τοῦ τελικοῦ θριάμβου τῆς ἐλευθερίας, ποὺ δοκίμασαν οἱ ἐξουθενωμένοι καταδικασμένοι –χωρὶς οὔτε κἂν τὴν πολυτέλεια μιᾶς σκηνοθετημένης δίκης– ἀπὸ τοὺς σωτῆρες τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Γυάρος ἔπεσε, σὰν νὰ λέμε ἔπεσε ἡ Βαστίλλη.*

*»Τὸ ναυαγοσωστικὸ "Φοίνιξ" ποὺ μετέφερε τοὺς δημοσιογράφους ἀπὸ τὴν Σῦρο γιὰ νὰ "γνωρίσουν" –ἂν εἶναι δυνατόν– ἀπὸ κοντὰ τὸ νησὶ τοῦ μαρτυρίου, ἔχει τώρα πιὰ πλησιάσει, τόσο ὥστε νὰ διακρίνεται τὸ συγκρότημα τῶν φυλακῶν κολλημένο σὰν ἀπαίσιο παράσιτο πάνω σ' ἕνα δυσθεώρατο κατάξερο, βραχῶδες βουνό –ὅλο τὸ νησί– χωρὶς μιὰ ἐλπίδα πράσινου, ποὺ ἀντανακλᾶ ἐκτυφλωτικὰ τὸν πυρακτωμένο ἥλιο. Ἐδῶ πέρασαν τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς δικτατορίας οἱ 44 ποὺ ὑποδεχτήκαμε στὸ Πόρτο-Ράφτη. Ἐδῶ ἔζησαν κάτω ἀπὸ ἀκόμα πιὸ ἀπάνθρωπες συνθῆκες 7.000 συλληφθέντες ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967 μέχρι τὸν Νοέμβριο τοῦ 1968, καὶ ἄλλοι 13.000 ὅταν ἐγκαινιάσθηκε στὸ διάστημα 1947-1951. Ἐδῶ ἀνάμεσα σὲ μιὰ αἰώνια ταραγμένη θάλασσα καὶ τὸν οὐρανό, 18 μίλια ἀπὸ τὴν πιὸ κοντινὴ κατοικημένη ἀκτή, τὸ λιμάνι τῆς Σύρου.*

*»Κόκκινα σαθρὰ τούβλα μαύρα-κατράμι πισσόχαρτα πάνω στὴν ἀπέραντη τσιμεντένια στέγη γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ρωγμές. Δεξιὰ στὴ βάσι τοῦ ἀπέναντι λόφου διακρίνεται ἕνα "Ζήτω"... καὶ πιὸ κάτω ἕνα ""Ελλάς"... τὰ ὑπόλοιπα... δυσανάγνωστα. Σκοπιὲς ἐγκαταλελειμένες γέρνουν πότε ἀπὸ δῶ καὶ πότε ἀπ' ἐκεῖ κάτω ἀπὸ τὴν σαρωτικὴ πίεση τοῦ βοριᾶ. Συρματοπλέγματα μαῦρα, φαγωμένα ἀπὸ τὴν ἅρμη τῆς θάλασσας – ὅπως ἄλλωστε κι' ὅλα τὰ σιδερένια ποὺ ἀποτελοῦν τὸ πιὸ συχνὰ συναντώμενο στοιχεῖο τοῦ ἀπαίσιου αὐτοῦ οἰκοδομήματος. Ἔπειτα ἀπὸ πόσα χρόνια ἄραγε θὰ διαλυθοῦν τελείως;*

### Τα πεταμένα έγγραφα

*»Ἡ εἴσοδος προκαλεῖ δέος, κόβει τὴν ἀνάσα, ἀνακατεύει τὸ στομάχι ἀπὸ τὴ μυρωδιά. Τὰ γραφεῖα, οἱ τραπεζαρίες κι' οἱ θάλαμοι τῆς φρουρᾶς.*

*»Ξεχωρίζουμε ἀπὸ χάμω ἕνα ἐπίσημο –δικτατορικό– ἔγγραφο. Πάνω ἀριστερὰ γράφει:*

*»ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*
*»ΥΠΟΥΡΓ. ΔΗΜ. ΤΑΞΕΩΣ*
*»ΑΡΧΗΓ. ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΗΣ*
*»ΔΙΕΥΘ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ*
*»ΤΜΗΜΑ Β' ΓΡΑΦ. 1ον*

*»Καὶ δεξιά:*

*»Ἀπόρρητος*

*»Ἐν Ἀθήναις τῇ 28.12.1973*

*»ΠΡΟΣ: Σύνταγμα Χωροφυλακῆς Ἀθηνῶν.*

*»ΚΟΙΝ.: 1. Γενικὴν Οἰκον. Ἐπιθεώρησιν Χωρ/κῆς.*

*»2. Προσωρινὴν Χωροφυλακῆς Κυκλάδων.*

*»3. Ἐλεγκτήριον Δαπανῶν Χωροφυλακῆς.*

*»Κι' ἀπὸ κάτω:*

*»ΘΕΜΑ: Τροφοδοσία ἀτόμων τελούντων ὑπὸ νόμιμον περιορισμόν.*

*»Ἑπόμενοι τῆς ὕπερθεν σχετικῆς ἡμετέρας, γνωρίζομεν ὑμῖν ὅτι ἡ ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ διοικητικῆς πλευρᾶς ἐποπτεία τῆς προσωρινῆς διοικήσεως Φρουρᾶς Γυάρου ἀνήκει εἰς ὑμᾶς. Οὕτω:*

*»Ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς:*

*»Τὰ αἰτήματα τῆς εἰρημένης ὑπηρεσίας ἀφορῶντα εἰς τὴν δημιουργίαν δαπανῶν πάσης φύσεως, θὰ τακτοποιοῦνται παρ' ὑμῶν.*

*»Εἰδικώτερον ἡ προσωρινὴ διοίκησις Φρουρᾶς Γυάρου θὰ πραγματοποιῇ δαπάνας, ἄνευ οἱασδήποτε προεγκρίσεως, ὡς ἑξῆς:*

*»Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν μέχρι ποσοῦ δύο χιλιάδων (2.000) δραχμῶν.*

*»Δι' ἔξοδα καθαριότητος μέχρι ποσοῦ ὀκτακοσίων (800) δραχμῶν μηνιαίως.*

*»Δι' ἀγορὰν γραφικῆς ὕλης μέχρι ποσοῦ πεντακοσίων (500) δρχ. μηνιαίως.*

*»Ἐντολῇ ὑπουργοῦ*

*»Ὁ Α' Ὑπαρχηγὸς*

*»ΚΩΝ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ*

*»Ὑποστράτηγος.*

*»Καὶ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ "ποίημα": Περιλαμβάνεται σ' ἕνα πεταμένο βιβλιαράκι ἑνὸς κάποιου Λάζαρου Τὰφ ποὺ ἐπιγράφεται "Ὁ Ρωμηὸς ἀπ' τὴν καλὴ καί... τὴν ἀνάποδη".*

*»Καὶ τώρα ποὺ εἰρηνικὰ κι' ἀδελφωμένα ζοῦμε*
*ὅλοι οἱ Ρωμηοὶ οἱ νομοταγεῖς περήφανα ἂς ποῦμε*
*πὼς θἆναι πάντοτε γιὰ μᾶς ὁ Ἕλλην χωροφύλαξ*
*ὁ γνήσιος προστάτης μας κι ὁ ἄγγελός μας φύλαξ (!)*

*»Μόνο μιὰ σαδιστικὴ φύσι, ἕνας διεστραμμένος ἐπαγγελματικὰ ἀρχιτέκτονας θὰ μποροῦσε νὰ σχεδιάση πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἀπομονωμένο κυκλαδίτικο ξερονήσι, μιὰ τόσο "κλειστὴ" φυλακή. Τεράστια σιδεριὰ ὁλάνοι-*

*χτη! Καμμιὰ δεκαπενταριὰ σκαλοπάτια κι' ἔπειτα δεξιὰ τὸ ἐπισκεπτήριο μὲ τὴν σίτα. Στοὺς τοίχους κολλημένες οἱ γνωστὲς "Ἐπικαιρότητες": "Οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος ψιθυρίζουν περὶ προσωρινότητος. Τὰ πράγματα θὰ τοὺς διαψεύσουν. Μάρτιος 1968"*

*»Πάλι τεράστια σιδεριά, ὁλάνοιχτη. Καμμιὰ δεκαπενταριὰ σκαλοπάτια κι' ἀριστερὰ τὸ ἀπομονωτήριο. Ἀτομικοὶ τάφοι! Πάλι τεράστια σιδεριά, ὁλάνοιχτη... Καμμιὰ δεκαπενταριὰ σκαλοπάτια κι' ἀριστερὰ ἕνα τρομερὸ ρεῦμα ἀέρος. Μπαίνει ἀπὸ ἕναν τεράστιο ἀκάλυπτο χορταριασμένο μὲ σωροὺς σκουπίδια χῶρο, περικυκλωμένο ἀπὸ διαβολικὰ σιδερένια παραθυράκια, κατὰ τέτοιο τρόπο καὶ σὲ τέτοιο ὕψος, ὥστε νὰ μὴν φαίνεται ἀπὸ πουθενά, οὔτε τὸ πιὸ ἀπειροελάχιστο κομμάτι τῆς θάλασσας. Πέρα στὸ βάθος, τὰ "λουτρά", οἱ "καμπινέδες", τὸ πρῶτο "διαμέρισμα". Σπασμένα τὰ παράθυρά του, κόκκινα τοῦβλα ποὺ στάζουν νερό, σπασμένα ψηλὰ παράθυρα. Διαστάσεις 15x25 καὶ 7 μέτρα ὕψος. Στοὺς τοίχους κρέμονται μπλὲ κόλλες ποὺ τὶς κουνάει ὁ ἀέρας. Μιὰ τρομακτικὴ ἐρημιά, μὲ μόνο ἦχο τὰ οὐρλιαχτὰ τοῦ ἀέρα ποὺ ἀντηχεῖ σὲ διάφορους τόνους σ' ὅλη τὴν ρημαγμένη φυλακή.*

*»Ποῦ νὰ ἔμεναν ὁ Μαῦρος, ὁ Παντελῆς Βούλγαρης, ὁ Παράβας, ὁ Ψαρουδάκης;... Κανένα σημεῖο.*

*»Δεξιὰ πανομοιότυπα, σαδιστικά, τὸ ἴδιο. Πάλι σιδεριὰ ὁλάνοιχτη... Καμμιὰ δεκαπενταριὰ σκαλοπάτια καὶ πάλι πανομοιότυπα – σαδιστικὰ τὸ ἴδιο... Νὰ οὐρλιάζη ὁ ἀέρας, νὰ φλογίζη ὁ ἥλιος τὸ τσιμέντο, οἱ σαῦρες νὰ τρέχουν σὰν τρελλές, νὰ σαπίζη ἡ ἅρμη τὰ σίδερα.*

*»Τώρα πιὰ στὸ βάθος, ἕνας μακρὺς τεράστιος διάδρομος – ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἐπιμελῶς ξεκολλημένα χαρτιὰ μὲ "ἐθνικὰ" "σλόγκαν" προφανῶς ποὺ καταλήγει σὲ μιὰ ὁλάνοιχτη καὶ τούτη σιδεριά.*

*»Πέρα ἕνα κομμάτι οὐρανοῦ τοῦ βράχου. Σὲ λίγο θὰ φανῆ ἡ θάλασσα...*

### «Κάτω η Χούντα»

*»Πάνω στὸ ρυμουλκὸ ποὺ ἐπιστρέφαμε, πιάνω κουβέντα μὲ τοὺς ναυτικούς. Ψημένα παιδιά, τὸ λέει ἡ καρδιά τους. Ὅμως, τὸ θέαμα τῶν φυλακισμένων τοὺς τρόμαξε.*

*»"Τοὺς ἔβλεπες ἔτσι, μὲ δεμένα τὰ χέρια στὶς χειροπέδες καὶ σφιγγόταν ἡ ψυχή σου", λένε. "Ἦταν ὅλοι σκεπτικοὶ καὶ μελαγχολικοί. Ἀλλὰ πῶς νὰ μὴν εἶναι. Εἶναι μέρος αὐτὸ γιὰ νὰ ζῆ ἄνθρωπος!"*

*»"Φέρατε πολλούς;"*

*»"Ἂν φέραμε, λέει. Φουρνιές, φουρνιὲς ἐρχόντουσαν".*

*»"Όταν ἔφευγαν, ἐσεῖς τοὺς φέρατε πίσω;"*

*»"Ναί, ἐμεῖς. Ἦταν πολὺ διαφορετικοὶ αὐτὴ τὴ φορά. Γέλαγαν, φώναζαν. Σπουδαῖο πρᾶγμα ἡ ἐλευθερία. Στὸ λιμάνι τῆς Σύρου τοὺς περίμενε κόσμος. Μόλις τοὺς εἶδαν ἄρχισαν νὰ χειροκροτοῦν καὶ νὰ φωνάζουν συνθήματα. Ἀνάμεσά τους, ἦταν καὶ ἡ γυναίκα τοῦ Ἀγαθαγγέλου, τοῦ ὑπουργοῦ παρὰ τῷ Πρωθυπουργῷ ἐπὶ Παπαδοπούλου ποὺ ἦταν κι' αὐτὸς ἐξόριστος στὴν Γυάρο. Χειροκροτοῦσε μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους καὶ φώναζε κι' αὐτή: 'Κάτω ἡ Χούντα'"».*

### Ο Γ. Μαύρος

Μεταξύ των εκτοπισμένων της Γυάρου ήταν και ο Γεώργιος Μαύρος. Παρέμεινε επί 60 ημέρες. Απολύθηκε την 16η Μαΐου 1974 και, με κίνδυνο να ξανασταλεί, έκανε αμέσως δηλώσεις στους ξένους ανταποκριτές:

*«Ἡ ὕπαρξις αὐτοῦ τοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως ἀποτελεῖ αἶσχος γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν δυτικὸ πολιτισμό. Ὁ καλούμενος ἐλεύθερος κόσμος ἀνέχεται αὐτὸ τὸ στρατόπεδο ὅπου τὸ ἀνυπόφορο φυσικὸ περιβάλλον καὶ οἱ ἄθλιες συνθῆκες ζωῆς ὁδηγοῦν στὴν ἀνεπανόρθωτη καταστροφὴ τῆς ὑγείας τῶν κρατουμένων καὶ στὴν βιολογικὴ ἐξόντωσι τῶν ἀντιπάλων τοῦ καθεστῶτος».*

Η λειτουργία του καταπιεστικού μηχανισμού σε τόση έκταση και με τόσους ρυθμούς ήταν απαραίτητη για το καθεστώς Ιωαννίδη, του οποίου η λαϊκή βάση ήταν ακόμη πιο ανύπαρκτη από εκείνην του καθεστώτος Παπαδόπουλου. Η Δικτατορία τώρα είχε ριχθεί στον κατήφορο. Η αποτελμάτωση της προηγούμενης περιόδου είχε μπει στο στάδιο της σιωπηλής αποσύνθεσης. Και μόνο με την άσκηση ολοένα περισσότερης βίας μπορούσαν να κρατηθούν στην εξουσία ο ταξίαρχος Ιωαννίδης και οι στρατιωτικοί συνεργάτες του.

### Τυχοδιωκτισμός

Όταν, όμως, ένα καθεστώς φτάσει σε τέτοιο σημείο παρακμής, αυτομάτως αναζητεί τυχοδιωκτικές απεγνωσμένες λύσεις. Ο τυχοδιωκτισμός πηγάζει από τη φύση του, σαν οργανική ανάγκη. Και το καθεστώς Ιωαννίδη –η Ομάδα Ιωαννίδη– αναζητούσε μια τέτοια λύση, που οδηγούσε κατευθείαν στην Κύπρο. Συνδυαζόταν με μιαν άλλη εξωελληνική τυχοδιωκτική κίνηση που εκπορευόταν από την Αμερική.

Η Δικτατορία του Ιωαννίδη κληρονόμησε κατάσταση ύφεσης στη Μέση Ανατολή, μετά τη θύελλα του Αραβοϊσραηλινού Πολέμου του Οκτωβρίου 1973, ο οποίος τόσο επέδρασε στην τύχη της κυβέρνησης Μαρκεζίνη. Άρχισαν επίπονες αλλά σταθερές διαπραγματεύσεις των αντιδίκων υπό την αιγίδα των ΗΠΑ, που πολύ σύντο-

μα κατέληξαν στην πρώτη συμφωνία για την απαγκίστρωση των ισραηλινών δυνάμεων τόσο στη χερσόνησο του Σινά-Διώρυγα του Σουέζ, όσο και στην περιοχή του Γκολάν (Συρία). Αλλά το Πεντάγωνο είχε νωπές ακόμη τις ανησυχητικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε στη διάρκεια του πολέμου. Και η στρατηγική σημασία της Κύπρου διέλαμπε πάντα. Ένα σχέδιο που οπωσδήποτε αποδείχτηκε καταστρεπτικά τυχοδιωκτικό εξυφάνθηκε τότε στο Πεντάγωνο και στο Σταίιτ Ντιπάρτμεντ, με στόχο την Κύπρο, για να καταστεί η Μεγαλόνησος βάση της Αμερικής και του ΝΑΤΟ. Οι δύο τυχοδιωκτισμοί έτσι ευθυγραμμίζονταν και εναρμονίζονταν. Και επέβαλλαν ριζικές αλλαγές στις τύχες του κυπριακού λαού.

Αλλά, στο μεταξύ, είχαν πραγματοποιηθεί επίσης ριζικές αλλαγές στην Κύπρο, προερχόμενες από άλλη πηγή, ανεξάρτητα από τις βουλήσεις της ελληνικής δικτατορίας και των Αμερικανών.

**Ο θάνατος του Διγενή**

Το μεσημέρι της 28ης Ιανουαρίου 1974, ξαφνικά σε ένα σπίτι της Λεμεσού, του Μ. Χριστοδουλίδη, έγινε μια μακάβρια σκηνή. Η νοικοκυρά εκείνη τη στιγμή μπήκε στην κουζίνα του σπιτιού. Και έμεινε άλαλη μπροστά στο θέαμα που αντίκρισε: ένας γηραιός άνδρας με πουλόβερ κείτονταν γκρεμισμένος κατάχαμα μπροστά στον νεροχύτη. Η γυναίκα ένιωσε να τη διατρέχει ηλεκτρικό ρεύμα. Κι ύστερα έμπηξε μια άγρια φωνή απελπισμένου σπαραγμού: «Ο αρχηγός! Ο αρχηγός είναι νεκρός...»:

Ο άνθρωπος εκείνος ήταν ο Γεώργιος Γρίβας ή Διγενής. Και ήταν πράγματι νεκρός. Η είδηση, που σκορπίστηκε αμέσως σε όλη την Κύπρο, έκανε τους πάντες να κρατήσουν την ανάσα τους. Ανάμεικτα αισθήματα κυριαρχούσαν στην ατμόσφαιρα: ανακούφιση, απελπισία, χαρά, τρόμος. Όμως ήταν γεγονός. Η κυρία Χριστοδουλίδη, η νοικοκυρά του σπιτιού της Λεμεσού που αποτέλεσε την τελευταία κρυψώνα του, είχε μπροστά της αναίσθητο, με ένα μορφασμό που στράβωνε επώδυνα το πρόσωπό του, τον άνθρωπο που επί ένα τέταρτο του αιώνα αναμόχλευε τα πάντα στην Κύπρο και έβαλε τη σφραγίδα του στις τύχες της. Η γυναίκα, έντρομη, έσπευσε να τον ανασηκώσει, να του παράσχει βοήθειες. Ήταν περιττό. Χωρίς να συνέλθει, με ένα σπασμό, άφησε στην αγκαλιά της την τελευταία πνοή του. Ο Διγενής δεν ανέπνεε πια. Δεν θα μπορούσε άλλο να βλάψει ή να σώσει.

Πώς έπεσε έτσι ο σκληρός αγωνιστής; Από αρκετές εβδομάδες η υγεία του ήταν τόσο κλονισμένη, ώστε άρχισε να αισθάνεται το τέλος της ζωής του. Πριν από λίγες ημέρες, είχε πέσει αναίσθητος σε άλλο σπίτι όπου κρυβόταν. Τώρα, φοβισμένος στην προσέγγιση του ανεπανόρθωτου, ζήτησε καταφύγιο σε μια κρυψώνα που τον συνέδεαν μαζί της ισχυρές συγκινήσεις και αναμνήσεις. Ήταν το σπίτι του Μ. Χριστοδουλίδη. Εκεί κρυβόταν το μεγαλύτερο μέρος της επικής περιόδου 1955-1959.

Η μεταφορά έγινε με κάθε συνωμοτισμό τη νύχτα του Σαββάτου 26 Ιανουαρίου 1974. Αμέσως κλήθηκαν έμπιστοι γιατροί που τον εξέτασαν και διέταξαν εντατική θεραπεία. Και σ' αυτό το σπίτι που τον περιέβαλλαν άνθρωποι τυφλά αφοσιωμένοι, στοργικοί κι ανιδιοτελείς, ένιωσε να συνέρχεται κάπως. Την επομένη ήταν ευδιάθετος. Έλεγε αστεία στην οικογένεια Χριστοδουλίδη. Και στις 1:30' άκουσε στο ραδιόφωνο το δελτίο ειδήσεων, ξαπλωμένος στον καναπέ. Ύστερα θέλησε να πλύνει τα χέρια του. Σηκώθηκε και πήγε στην κουζίνα. Και εκεί, μπροστά στον νεροχύτη, γκρεμίστηκε χάμω σαν κεραυνοβολημένος. Σε λίγο ήταν που ακούστηκε η απελπισμένη κραυγή της κυρίας Χριστοδουλίδη: «Ο αρχηγός! Ο αρχηγός είναι νεκρός!»

### Ο νέος αρχηγός

Τώρα όλοι στην Κύπρο αναρωτιόντουσαν τι θα γίνει από δω και πέρα. Όλοι ήξεραν ότι ο θάνατός του αποτελούσε σταθμό. Προς το χειρότερο ή προς το καλύτερο; Οι άνθρωποι της παράταξής του αντιλαμβάνονταν ότι χάθηκε ο ακρογωνιαίος τους λίθος, με αποφασιστική μεταβολή στον συσχετισμό δυνάμεων υπέρ της αντίπαλης παράταξης. Αλλά η ΕΟΚΑ Β' είχε πολλές εφεδρείες και προπαντός είχε τις πηγές της ισχύος της στο «Εθνικό Κέντρο» και δεν ήταν δυνατόν να θεωρηθεί ξωφλημένη. Μόνο στο ερώτημα: «Θα τραπεί προς την ύφεση ή προς την ένταση η κατάσταση;» οι πολλοί προεξοφλούσαν το πρώτο. Οι λίγοι, όμως, φοβόντουσαν το δεύτερο.

Στις αρχές, πάντως, φάνηκε πως το ρεύμα οδηγούσε προς την ομαλοποίηση. Η ΕΟΚΑ Β' εξέδωσε την επομένη ανακοίνωση με την οποία ανήγγελλε ότι τον Γρίβα διαδεχόταν στην αρχηγία ο τέως ταγματάρχης του Ελληνικού Στρατού Καρούσος. Ο νέος αρχηγος της ΕΟΚΑ Β', όπως και ο πρώην υπαρχηγός της, τέως ταγματάρχης Σταύρου ή Σύρου, ήταν αντίπαλος της Δικτατορίας. Την 21η Απριλίου 1967 ήταν διευθυντής επιχειρήσεων του Α' Σώματος Στρατού. Αρνήθηκε να εκτελέσει διαταγές υπέρ του πραξικοπήματος και αποτάχθηκε μεταξύ των πρώτων. Όταν ο Γρίβας μετέβη στην Κύπρο και ίδρυσε την ΕΟΚΑ Β', έσπευσε και ο απότακτος ταγματάρχης Σταύρου. Όταν ο τελευταίος συνελήφθη τον Αύγουστο του 1973 ως υπαρχηγός της οργάνωσης, τον διαδέχτηκε ο Καρούσος. Και τώρα που ο αρχηγός εξέλιπε, φυσιολογικά αυτος κατέλαβε τη θέση του.

### Κήρυγμα συμφιλίωσης

Αλλά ο νέος αρχηγός έκανε μιαν απροσδόκητη και ιλιγγιώδη στροφή. Την 3η Φεβρουαρίου 1974 εξέδωσε ένα διάγγελμα που προκάλεσε στους πολλούς ανακούφιση και ελπίδα και στους λίγους οργή και καταφορά: ο Καρούσος ανήγγελλε το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Να το κείμενο του ιστορικού εκείνου διαγγέλματος:

*«Ἡ ΕΟΚΑ Β' διέταξε ἀναστολὴν τῆς δράσεώς της ἐπὶ σκοπῷ νὰ παρά-*

*σχη τὸν χρόνον τῆς ἀπαραιτήτου ἠρεμίας διὰ τὸν ὑπεύθυνον, θετικὸν καὶ πατριωτικὸν χειρισμὸν τοῦ ἐθνικοῦ θέματος. Προϋποθέτει τοῦτο ὅτι θὰ εὕρη ἀνταπόκρισιν ὑπὸ τῶν ὀργάνων ἀσφαλείας, ἀλλὰ καὶ τῶν κατευθυνομένων τοῦ παρακράτους, ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ λαοῦ μας. Πᾶσα ἐνέργεια εἰς βάρος τυχὸν ἀκόμη φυλακισμένων μας, καταζητουμένων ἢ ἐλευθεροκινουμένων μελῶν μας, ὡς καὶ φθορὰ περιουσιῶν τῶν Ἑνωτικῶν, θὰ προκαλέση τὰς σοβαρὰς ἀντιδράσεις τῆς ὀργανώσεως, ἐφ' ὧν τὴν εὐθύνην θὰ φέρουν οἱ ἀπρόσεκτοι ἢ οἱ ἀστόχως ὑποθέτοντες ὅτι ὁ ἀποθανὼν ἀρχηγὸς κατέλιπεν ἀναποφάσιστα ὀρφανά. Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωσις δὲν ἀποτελεῖ ὅρον, ἀλλ' ἐκ καθήκοντος προσφορὰν πρὸς τὸ σύνολον, ὑπὸ τὴν βεβαιότητα ὅτι αὕτη θὰ ἐκτιμηθῆ. Οἱ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν ὑπεύθυνοι ἄνδρες ἂς δώσουν δείγματα τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῆς συνέσεώς των.*

*»Ὁ Διοικητὴς τῆς ΕΟΚΑ Β'».*

Η εντύπωση από την πρώτη εκείνη χειρονομία του νέου αρχηγού υπήρξε γενικά αγαθότατη. Έδειχνε ότι ανταποκρινόταν στην προσπάθεια για συνδιαλλαγή που κατέβαλλε ο Μακάριος, ο οποίος πριν από λίγες μόλις ημέρες έδωσε αμνηστία σε όλους τους οπαδούς του Γρίβα που ενέχονταν σε παράνομες ενέργειες, και άνοιγε διάπλατες τις πόρτες των φυλακών σε όλους τους καταδίκους και υποδίκους. Μεταξύ αυτών που απελευθερώθηκαν ήταν και ο τέως ταγματάρχης Σταύρου, που μόλις έφτασε στην Ελλάδα μπήκε σε νοσοκομείο για να νοσηλευτεί από τα δεινοπαθήματα της φυλακής στα χέρια του Εφεδρικού Σώματος.

### Ο Καρούσος εκδιώκεται

Δεν είχαν περάσει πολλές ημέρες από το διάγγελμα της λήθης, και μια απροσδόκητη είδηση σκορπίστηκε στο νησί: «Ο Καρούσος δραπέτευσε στην Ελλάδα!»

Όλοι συνέλαβαν το νόημα της είδησης: ο νέος αρχηγός ανατράπηκε από τα στελέχη της οργάνωσης λόγω της συμφιλιωτικής πολιτικής του. Εκείνο που δεν ήταν γνωστό ήταν ότι από την Αθήνα ο Ιωαννίδης έσπευσε να πάρει την κατάσταση στα χέρια του. Και τη φορά αυτή, τώρα που ο Γρίβας δεν υπήρχε, ήταν εύκολο να έρθει σε επαφή με τα στελέχη αυτά ο φορέας της Δικτατορίας. Δέχτηκαν εκείνα να συνεργαστούν και να υπαχθούν πειθήνια στον Ιωαννίδη, ο οποίος φαίνεται ότι τους αποκάλυψε ότι πολύ σύντομα ο κοινός σκοπός θα πραγματοποιηθεί: ο Μακάριος θα εξωθηθεί από τον θρόνο του –και από τη ζωή– με επέμβαση της Εθνοφρουράς και της ΕΟΚΑ Β'.

Έτσι επήλθε ταυτισμός απόλυτος. Οι αξιωματικοί της Εθνοφρουράς που ανήκαν στην οργάνωση μπορούσαν τώρα να υπακούουν άμεσα στους ανωτέρους τους, εφό-

σον έγινε η συγχώνευση δυνάμεων και σκοπών υπό την αιγίδα του νέου κυριάρχου του εθνικού κέντρου. Και ο Ιωαννίδης ανέλαβε τη χρηματοδότηση της οργάνωσης. Αλλά τα λεφτά δεν είναι βέβαιο ότι ήταν του ελληνικού δημοσίου. Πιθανόν να ήταν της CIA. Αυτό κατατέθηκε αργότερα –τον Οκτώβριο του 1975– στην Επιτροπή Πληροφοριών Πάικ της Βουλής των ΗΠΑ, η οποία διεξήγαγε ανακρίσεις για τον ρόλο των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών στα γεγονότα του θέρους 1974 (εφημερίδες της 7.10.1975).

Έτσι η ΕΟΚΑ Β' γινόταν ξαφνικά στενό εξάρτημα της ελληνικής δικτατορίας, με άμεσο προορισμό να επαναφέρει την οξύτητα στο προηγούμενο επίπεδο. Και, φυσικά, πρώτη ενέργεια των στελεχών ήταν να καθαιρέσουν και να διώξουν τον Καρούσο.

Ο ατυχής φιλειρηνικός ταγματάρχης δεν είχε παρά να εγκαταλείψει την Κύπρο. Η φυγή του έγινε με το βρετανικό κότερο *Τζασμόνε* 2. Την Πέμπτη 21η Φεβρουαρίου, το κότερο προσέγγισε μέσα στο σκοτάδι σε ένα σημείο της ακτής του Ξυλοφάγου και παρέλαβε τον Καρούσο. Ως πλήρωμα είχε τον Ελλαδίτη ναυτικό καπετάν Βασίλη Μούγιο, με πλήρωμα τρεις γνωστούς Γραβικούς Κυπρίους ως ναύτες. Μετά από ενάμιση μήνα, το σκάφος αυτό συνελήφθη (στις 6 Απριλίου). Ο πλοίαρχος, όπως και οι δύο από το πλήρωμα, προσήχθησαν στο δικαστήριο. Και ο καπετάν Βασίλης κατέθεσε απολογούμενος: «Ένας εφοπλιστής είχε κανονίσει τη φυγάδευση του Γεωργίου Καρούσου. Όταν φθάσαμε στη Ρόδο, οι Αρχές μού έδωσαν την εντύπωση ότι γνώριζαν για την άφιξη του Καρούσου».

Πράγματι οι Αρχές ήταν ειδοποιημένες ότι ο πρώην αρχηγός της ΕΟΚΑ Β' δραπέτευσε με το κότερο και έφτασε στη Ρόδο. Τον περίμεναν, όμως, όχι για να του κάνουν υποδοχή, αλλά για να τον συλλάβουν. Και τον έστειλαν ως κρατούμενο στην Αθήνα, όπου τον έκλεισαν στα κρατητήρια της ΕΣΑ. Πίσω του, η ΕΟΚΑ Β' ξανάρχισε βιαιότερη την τρομοκρατική δράση της. Και με κύκλους ολοένα πλατύτερους, η ένταση και η έξαψη στην Κύπρο έβαιναν στο καταστρεπτικό αποκορύφωμά τους. Στην τρομοκρατία της ΕΟΚΑ Β' η κυβέρνηση αντέτασσε τη βίαιη αντίδραση του Εφεδρικού Σώματος και άλλων οργανώσεων και υπηρεσιών, που σχημάτιζαν ένα σκληρό «παρακράτος». Αλλά το 1974 φαινόταν πως θα γινόταν το έτος της κρίσης και της τελικής σύγκρουσης, γιατί, όπως έδειχναν τα πράγματα, ο νέος κλάδος της Δικτατορίας (Ιωαννίδης) ήταν αποφασισμένος να υλοποιήσει αυτό που δεν πέτυχε ο πρώτος κλάδος (Παπαδόπουλος): τη βίαιη εκκαθάριση της κατάστασης, με την επιβολή στην Κύπρο καθεστώτος που θα ήταν κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του ελλαδικού και –φυσικά– την εξαφάνιση του Μακαρίου από το προσκήνιο.

### Εθνοφρουρά και συνωμοσία

Η συνωμοσία αυτή ξεδιπλωνόταν από δύο πλευρές: την ΕΟΚΑ Β' και την Εθνοφρουρά, που και οι δύο ενέτειναν τις πυρετώδεις προπαρασκευές τους. Στην Εθνοφρουρά, φαίνεται πως ο στρατηγός Ντενίσης είχε βραχυκυκλωθεί. Μπροστά στα μάτια του οι συνωμότες ανέπτυσσαν τη δράση τους και επιδίωκαν να ολοκληρώσουν τη σύνθεση του Σώματος, για να καταστεί εντελώς τυφλό όργανο των συνωμοτών και να χτυπήσει αποφασιστικά, χωρίς ανασχετικούς δισταγμούς, την κρίσιμη ώρα. Ήδη οι περισσότεροι αξιωματικοί ήταν μυημένοι στη συνωμοσία. Υπήρχαν όμως και Κύπριοι αξιωματικοί, που ή ανήκαν στον ελληνικό στρατό ή προέρχονταν από μια Σχολή Εκπαίδευσης Αξιωματικών που λειτουργούσε στην Κύπρο, στην οποία φοιτούσαν Εθνοφρουροί, οι οποίοι ονομάζονταν δόκιμοι αξιωματικοί. Αλλά οι συνωμότες φρόντιζαν ώστε, τόσο κατά την επιλογή των εθνοφρουρών αυτών όσο και κατά την ονομασία των δόκιμων αξιωματικών, να προσλαμβάνονται μόνο μέλη της ΕΟΚΑ Β' και οπωσδήποτε να είναι φανατικοί αντιμακαριακοί.

Από την άλλη μεριά, η ΕΟΚΑ Β' άρχισε να αναπτύσσει μιαν ειδική δραστηριότητα. Ομάδες της επιτίθονταν κατά στρατοπέδων της Εθνοφρουράς και άρπαζαν τα όπλα της. Η ευκολία με την οποία πετύχαιναν οι επιδρομές αυτές συγκέντρωνε τις υποψίες των Αρχών. Και δεν δυσκολεύτηκαν να ανακαλύψουν ότι, σε κάθε περίπτωση, στο στρατόπεδο-στόχο κάποιος από τους υπηρετούντες αξιωματικούς άνοιγε τις πύλες και φρόντιζε να παραλαμβάνουν με άνεση οι επιδρομείς τον οπλισμό, ενώ η υπόλοιπη φρουρά παρακολουθούσε απαθής. Έτσι, στις 11 Μαΐου, λεηλατήθηκε ανηλεώς το μεγάλο στρατόπεδο του Γεροσκήπου. Η λεία υπήρξε πάνω από 120 βαρέα και ελαφρά όπλα. Έτσι, η ΕΟΚΑ Β' εξοπλιζόταν χωρίς εμπόδια και κατά τρόπο που η κυβέρνηση δεν μπορούσε να αντιδράσει.

### Αντεπίθεση κατά της Εθνοφρουράς

Ο Μακάριος, όμως, ανέλαβε την αντεπίθεση. Την 24η Απριλίου, ανατρέποντας την αμνηστία, έθεσε εκτός νόμου ξανά την ΕΟΚΑ Β' και όρισε προθεσμία στα μέλη της να παραδώσουν τα όπλα τους. Η απάντηση της οργάνωσης ήταν ένταση της τρομοκρατικής δράσης, ενώ την 26η Απριλίου κυκλοφορούσε ταυτόχρονα στην Αθήνα και τη Λευκωσία η εξής προκήρυξη:

> *«Πάλιν ἡ Ἡρωδιὰς μαίνεται. Πάλιν ζητεῖ τὴν κεφαλὴν τῆς ΕΟΚΑ Β' ἐπὶ πίνακι. Ὁ ἐπίορκος τῆς Φανερωμένης καὶ οἱ ἐρυθροὶ σύμμαχοί του ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ ἡρωϊκὴ ὀργάνωσις τῶν μαχητῶν τοῦ Διγενῆ ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τοὺς ἀνόμους σκοπούς των καὶ ἀσφαλῆ ἐγγύησιν τῆς Ἑνώσεως τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν μητέρα πατρίδα. Καὶ ζητεῖ τὴν ἐξαφάνισίν της... Ἀλλ' ἡ ΕΟΚΑ δὲν εἶναι ἐφήμερος καὶ παροδικὸς σχηματισμός.*

*Εἶναι ἡ συνείδησις τοῦ Ἔθνους, τὸ πρωτοπόρον τμῆμα ὅλων τῶν Ἑλλήνων... Οὐδεὶς μαχητὴς τῆς ΕΟΚΑ πρόκειται νὰ παραδοθῆ. Οὐδεὶς καταθέτει τὰ ὅπλα...»*

Αλλά ο Μακάριος, συνεχίζοντας την αντεπίθεσή του, είχε ως κύριο στόχο του την Εθνοφρουρά. Και κατήγγειλε την Αθήνα ως πηγή των κακών. Την 7η Απριλίου έκανε την δήλωση:

*«Ἡ Ἐθνοφρουρὰ ἀνήκει εἰς τὸ κράτος καὶ διὰ τὴν ἐπιλογὴν τῶν στελεχῶν της τὸν τελικὸν λόγον ἔχει ἡ κυβέρνησις. Πρὸς τερματισμὸν τῆς ἀπαραδέκτου καταστάσεως εἰς τὴν Ἐθνοφρουρὰν ἐλήφθησαν ἤδη ὁριστικὰ μέτρα διὰ τὴν ἐπιλογὴν καὶ προαγωγὴν ἐθνοφρουρῶν εἰς δοκίμους ἀξιωματικούς. Ἔξωθεν παρεμβάσεις, ἀλλὰ καὶ ὡρισμέναι ὑφιστάμεναι καταστάσεις ἐντὸς τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς, ἀποτελοῦν ἐμπόδια εἰς τὴν δημιουργίαν δυνάμεως προσηλωμένης εἰς τὰ στρατιωτικά της καθήκοντα μακρὰν κομμάτων».*

Και, σε λίγες ημέρες, κυβερνητικός εκπρόσωπος επαναλάμβανε:

*«Ἡ ἕδρα τῶν καθοδηγητῶν τῆς παρανόμου ὀργανώσεως ΕΟΚΑ Β′ εἶναι αἱ Ἀθῆναι, μετὰ τῶν ὁποίων εὑρίσκονται εἰς στενὴν συνεργασίαν οἱ ἐν Κύπρῳ τομεάρχαι καὶ ἄλλα στελέχη της. Ἀποκαλύπτεται ἐπίσης ἡ συνεργασία στελεχῶν τῆς ΕΟΚΑ Β′ μὲ ὑπηρετοῦντας ἐν Κύπρῳ Ἕλληνας ἀξιωματικοὺς ἐξ ἐγγράφων τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχηγείου τῆς ΕΟΚΑ Β′».*

Αλλά στις 26 Ιουνίου ο κυβερνητικός εκπρόσωπος υπογράμμιζε:

*«Ἡ ἡγεσία τῆς ΕΟΚΑ Β′ εὑρίσκεται εἰς Ἀθήνας. Εἰς Κύπρον ὑπάρχουν συντονισταὶ καὶ τοπικοὶ ὑπεύθυνοι... Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις καθοδηγηταὶ τῆς ΕΟΚΑ Β′ εἶναι στελέχη τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Στρατιωτικοῦ Καθεστῶτος».*

### Ο αρχηγός

Ποιος, όμως, είχε αναλάβει την αρχηγία της ΕΟΚΑ Β′; Ο Μακάριος στις 24 Απριλίου δήλωνε:

*«Διεξάγεται συζήτησις ἐντὸς τῶν κύκλων τῆς ἀντιπολιτεύσεως περὶ ἐξευρέσεως νέου ἀρχηγοῦ τῆς ΕΟΚΑ Β′ καὶ ἀναφέρονται ὀνόματα διαφόρων ἐν ἀποστρατείᾳ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν. Δὲν ἐξευρέθη ὅμως μέχρι σήμερον ὁ νέος ἀρχηγός. Ἡ ὀργάνωσις εὑρίσκεται μᾶλλον ἐν διαλύσει, θὰ ἐπιταχυνθῆ δὲ ἡ διάλυσίς της ἂν ἀποκοποῦν αἱ ἔξω τῆς Κύπρου χρηματοδοτικαί της πηγαί».*

Και σε μια συνέντευξή του που ερωτήθηκε:

> *«Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ νέος ἀρχηγὸς τῆς ΕΟΚΑ Β′ εἶναι ἀξιωματικὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ; Δύνασθε νὰ ἀνακοινώσετε τὸ ὄνομά του;»*

Απάντησε:

> *«Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει νέος ἀρχηγὸς ἀποδεκτὸς ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς ὀργανώσεως. Ὑπάρχουν μᾶλλον πολλοὶ ἀρχηγοί, οἱ ὁποῖοι ἀνταγωνίζονται δι' ἐπικράτησιν».*

Αλλά ο μεγάλος στόχος ήταν η Εθνοφρουρά. Αυτή ήταν η κύρια δύναμη της σχεδιαζόμενης εκτροπής. Και ο Μακάριος γνώριζε άριστα ότι ή θα την έθετε τελείως υπό τον έλεγχό του ή εκείνη θα τον κατέστρεφε, καταστρέφοντας και την πολιτική του. Αποφάσισε τότε να δώσει τη μάχη του.

Η άνοιξη εισέβαλε στη Μεγαλόνησο φέρνοντας το μήνυμα της μεγάλης και ίσως τελεσίδικης κρίσης. Η ρήξη έπαιρνε την εξής συγκεκριμένη μορφή: η διοίκηση της Εθνοφρουράς, κατ' εντολή της Αθήνας, προσπαθούσε να διατηρεί ολόκληρο το Σώμα των στελεχών της υπό τον απόλυτο έλεγχό της, μέχρι σημείου να εκτελεί απεριόριστα και παράνομες ενέργειες, ώστε την ώρα της κρίσης να κινηθεί αδίστακτα για πραξικόπημα. Για να το πετύχει έπρεπε να καταστήσει όργανά της και τους Κύπριους αξιωματικούς που προέρχονταν από την Εθνοφρουρά και κατατάσσονταν στη Σχολή Εκπαίδευσης. Γι' αυτό ήθελε να έχει οπωσδήποτε το «βέτο» στην επιλογή τους. Από την άλλη μεριά ο Μακάριος, για να ανατρέψει τα συνωμοτικά σχέδια, ήθελε να έχει η κυβέρνηση το «βέτο» της επιλογής των μαθητών της Σχολής, καθώς και της ονομασίας τους ως αξιωματικών. Η αντίθεση αυτή, που φαινόταν αγεφύρωτη, θα οδηγούσε στο αποκορύφωμα της κρίσης.

Ήδη στις 7 Απριλίου ο Μακάριος έκανε μια σαφή και σοβαρή προειδοποίηση. Έδωσε μια συνέντευξη και ρωτήθηκε:

> *«Εἶναι διατεθειμένη ἡ κυβέρνησις νὰ σταματήση τὴν ἐκκόλαψιν ἀπὸ τὰς τάξεις τῆς Ἐθνοφρουρᾶς ἐφέδρων ἀξιωματικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς τρομοκρατικῆς ὀργανώσεως ΕΟΚΑ Β′;»*

Η απάντησή του ήταν:

> *«Εἶναι γεγονός, ὅτι πολλοὶ ἔφεδροι ἀξιωματικοὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θητείας των, ὡς καὶ μετὰ τὴν ἀποστράτευσίν των, πρωτοστατοῦν εἰς ἀντικυβερνητικὰς ἐκδηλώσεις, ὅπερ δὲ χειρότερον, ἐπιδίδονται εἰς παρανόμους πράξεις. Μερικοὶ τούτων ἀποτελοῦν ἐνεργὰ μέλη τῆς ΕΟΚΑ Β′. Εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις κλοπῆς ὁπλισμοῦ ἐκ στρατοπέδων τῆς Ἐθνοφρουρᾶς ἦσαν ἀναμεμιγμένοι ἀντικυβερνητικοὶ δόκιμοι ἀξιωματικοί. Ἡ κυβέρνηση ὁπωσδήποτε καὶ διὰ παντὸς τρόπου θὰ θέση τέρμα εἰς τὴν κατάστασιν αὐτήν».*

## Η Εθνοφρουρά υπό κατηγορία

Από τις αρχές Μαΐου ο Μακάριος πήρε τις αποφάσεις του, προκαλώντας την Εθνοφρουρά: στο εξής αφαιρούσε από τη διοίκησή της το δικαίωμα της επιλογής των μαθητών της Σχολής. Αλλά η διοίκηση συνέχισε τη στρατολογία σαν να μην υπήρχε η αντίθετη κυβερνητική απόφαση. Αμέσως η Σχολή υπαγόταν στις διαταγές της και η επιλογή συνεχιζόταν από την ίδια επιτροπή αξιωματικών –οι οποίοι ήταν από τα βασικά στελέχη του μυστικού μηχανισμού της Εθνοφρουράς– που οι πίνακές της κατέληγαν προς τυπική έγκριση στον Επιτελάρχη του Σώματος. Την 6η Ιουνίου, όμως, η φωνή του Μακαρίου υψώθηκε πάλι, προειδοποιητική και απειλητική. Δήλωσε την ημέρα εκείνη:

> *«Ἡ παραγνώρισις τῆς ἀποφάσεως τῆς κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ διορισμοῦ ἀξιωματικῶν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς καὶ ἡ ἀπόπειρα δημιουργίας τετελεσμένων γεγονότων, δημιουργεῖ ζήτημα ἠθικῆς τάξεως καὶ συνιστᾶ κατάστασιν ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀποδεκτή. Δι' αὐτὸν καὶ δι' ἄλλους λόγους, οἵτινες ἐκλόνισαν τὴν ἐμπιστοσύνην πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Φρουράν, ἡ κυβέρνησις μελετᾶ τρόπους ἐξυγιάνσεως τῆς καταστάσεως. Οὔτε ὁ διοικητής, οὔτε τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον, οὔτε οἱοσδήποτε ἄλλος ἔχει δικαίωμα νὰ ὀνομάζῃ καὶ νὰ διορίζῃ ἀξιωματικοὺς τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς».*

Και, πριν προφτάσει η Εθνοφρουρά να αντιδράσει, στις 8 Ιουνίου κυβερνητικός εκπρόσωπος δήλωνε:

> *«Ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν ἀπόφασις τῆς κυβερνήσεως ὅπως ἐλέγχῃ ἐφ' ἑξῆς τὴν στελέχωσιν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς καὶ ὅπως οἱ ὑποψήφιοι τῆς Σχολῆς Ἐκπαιδεύσεως Ἀξιωματικῶν τυγχάνουν τῆς ἐγκρίσεως τῆς κυβερνήσεως ὡς νομιμόφρονες πρὸς τὸ κράτος. Δὲν θεωροῦνται πλέον ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὡς δόκιμοι ἀξιωματικοὶ ἄτομα, τὰ ὁποῖα εἰσήχθησαν εἰς τὴν Σχολὴν Ἐκπαιδεύσεως. Ἀξιωματικῶν παρὰ τὴν ἀντίθετον ἐντολὴν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου».*

Τι έκανε η Εθνοφρουρά, ύστερα από την αποφασιστική αυτή στάση της κυβέρνησης, με την παρεμβολή του νομοθετικού μηχανισμού; Αδιαφόρησε και πάλι. Και ξέσχισε τον πίνακα με τα ονόματα των υποψηφίων μαθητών της Σχολής Εκπαίδευσης που κατάρτισε η κυπριακή κυβέρνηση. Επρόκειτο πια για απερίφραστη ανταρσία. Το κράτος εν κράτει είχε δημιουργηθεί. Δεν απέμενε παρά η ανατροπή τού ενός σκέλους του: του κράτους του Μακαρίου από το κράτος της Εθνοφρουράς.

## Ο τουρκικός επεκτατισμός

Ενώ, όμως, το καθεστώς του Ιωαννίδη προπαρασκεύαζε την επίθεσή του κατά της

Κύπρου, αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει μια νέα, μεγάλη περιπλοκή. Την 25η Ιανουαρίου 1974, σχηματιζόταν στην Τουρκία η κυβέρνηση Ετσεβίτ. Υπήρξε καρπός συμμαχίας δύο κομμάτων που κατείχαν τις ακραίες θέσεις στην τουρκική Μεγάλη Εθνοσυνέλευση: του Λαϊκοῦ Κόμματος που είχε αρχές σοσιαλδημοκρατικές και του Εθνικού Κόμματος που ανήκε στην άκρα Δεξιά και είχε αρχές θρησκευτικές-υπερσυντηρητικές-φεουδαρχικές.

Η παράδοξη εκείνη σύζευξη πετύχαινε μιαν απόλυτη πλειοψηφία ελάχιστων εδρών. Ήταν κυβερνητικό σχήμα τελείως ασταθές. Κατόπιν τούτου πολιτευόταν με προσοχή, με βραδύτητα, με σύνεση για να αποφύγει τα ολισθήματα; Εσωτερικά, ναι. Απέφευγε τις μεταρρυθμίσεις και βάδιζε αυστηρά την πεπατημένη. Εξωτερικά, όμως, ρίχτηκε σε έναν άκρατο τυχοδιωκτισμό, που είχε τη μορφή του εδαφικού επεκτατισμού και ως στόχους την Κύπρο και την Ελλάδα.

Έτσι, από την ημέρα που σχηματίστηκε η κυβέρνηση αυτή, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, που όπως είδαμε ήταν την τελευταία εικοσαετία λόγω του Κυπριακού σε κακή κατάσταση, τώρα έμπαιναν σε φάση φοβερής οξύτητας. Και άρχισε δεινή κρίση με ένοπλες εκρήξεις και το φάσμα ενός ελληνοτουρκικού πολέμου σταθερά αιωρούμενο.

Το φαινόμενο αυτό έχει βαθιές ρίζες, που πρέπει να τις εξετάσουμε. Η κυβέρνηση Ετσεβίτ πολλαπλασίαζε μιαν ένταση που προϋπήρχε. Και η δομή της δεν είναι πολιτική, είναι βαθύτατα κοινωνική.

### Ο Κεμάλ και οι επίγονοί του

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923), ο αρχηγός της Τουρκίας Μουσταφά Κεμάλ ή Κεμάλ Ατατούρκ φάνηκε ότι αποφασιστικά τερμάτιζε την προαιώνια διαμάχη με την Ελλάδα. Και υπέγραφε το 1931 τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες που συμφιλίωναν τους δύο λαούς, ενώ αναγνώριζε τον ελληνικό έλεγχο στο Αιγαίο.

Γιατί έκανε εκείνες τις ουσιώδεις παραχωρήσεις ο Κεμάλ; Γιατί ήθελε να εδραιώσει στη χώρα του την αστικοδημοκρατική επανάσταση, της οποίας ο ίδιος ήταν ο φορέας. Και η επανάσταση αυτή σήμαινε βαθύτατες κοινωνικές εσωτερικές μεταρρυθμίσεις. Αλλά προϋπόθεση για την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων ήταν να έχει η χώρα ανεξαρτησία και ειρήνη. Ειρήνη, όμως, με την Ελλάδα εκτός των άλλων σήμαινε: Αιγαίο ελληνικό.

Πριν, όμως, ολοκληρωθεί το έργο του, ο Κεμάλ πέθανε (1938). Και οι διάδοχοί του δεν συνέχισαν την προσπάθειά του. Κυριάρχησαν τα συντηρητικά στοιχεία, ενώ και η ίδια η τουρκική αστική τάξη, έχοντας χάσει τον οδηγό της, στράφηκε προς τον συντηρητισμό.

### Τουρκική αποτελμάτωση

Έτσι η Τουρκία χαλάρωσε τον ρυθμό της προόδου της και παρέμεινε μια χώρα υπανάπτυκτη κοινωνικά και οικονομικά, αποτελματωμένη πολιτικά. Να μερικά στοιχεία που δίνουν μια συγκριτική εικόνα του επιπέδου κουλτούρας, δημόσιας υγείας και οικονομίας Ελλάδας, Τουρκίας και Κύπρου:

ΠΑΙΔΕΙΑ 1972

| | Ελλάδα | Τουρκία |
|---|---|---|
| Αριθμός φοιτητών επί 100.000 κατ. | 858 | 427 |
| Φοιτήτριες | 32% | 19% |
| Αριθμός μαθητών μέσης επί 100.000 κατ. | 4.477 | 2.280 |
| Μαθήτριες | 47% | 27% |

ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ 1971

| | Ελλάδα | Τουρκία | Κύπρος |
|---|---|---|---|
| Αριθμός βιβλίων | 2.524 | 7.341 | 434 |
| Κάτοικοι ανά βιβλίο | 3.300 | 5.030 | 1.035 |

ΡΑΔΙΟΦΩΝΑ - ΤΗΛΕΟΡΑΣΕΙΣ 1972

| | Ελλάδα | Τουρκία | Κύπρος |
|---|---|---|---|
| Ραδιόφωνα ανά 1.000 κατ. | 265 | 115 | 107 |
| Τηλεοράσεις ανά 1.000 κατ. | 58 | 4 | 102 |

ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ 1971

| | Ελλάδα | Τουρκία | Κύπρος |
|---|---|---|---|
| Κάτοικοι ανά νοσοκομειακή κλίνη | 157 | 479 | 198 |
| Κάτοικοι ανά ιατρό | 595 | 2.187 | 1.224 |

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 1973

| | Ελλάδα | Τουρκία | Κύπρος |
|---|---|---|---|
| Παραγωγή ηλεκτρισμού ανά κάτοικο (κιλοβατώρες) | 1.510 | 325 | 1.830 |
| Εξωτερικό εμπόριο ανά κάτοικο (δολάρια) | 545 | 90 | 1.395 |
| Ακαθάριστο εθνικό προϊόν ανά κάτοικο (δολάρια) | 1.450 | 580 | - |

Πηγές όλων των ανωτέρω πινάκων: ΟΗΕ.

Αυτά τα στοιχεία είναι πολύ εύγλωττα. Ποιο είναι το συνθετικό συμπέρασμα; Η δραματική καθυστέρηση της Τουρκίας. Αλλά η χώρα αυτή, που έχει εξαπλάσια έκταση από την Ελλάδα, διαθέτει κολοσσιαίο φυσικό πλούτο. Για να μην τον αξιοποιεί, σημαίνει ότι βρίσκεται σε γενική αποτελμάτωση. Και για να διατηρείται η αποτελμάτωση, σημαίνει ότι έχει ένα πολιτικό καθεστώς ανάλογο, που μία θα είναι η κύρια κατευθυντήρια πολιτική του: πώς να κρατήσει τον λαό σε σιδερένια υποταγή, ώστε να παραμείνει η έως τώρα κοινωνική δομή της χώρας.

**Στρατός και καπιταλισμός**

Αλλά, φυσικά, δεν παραμένουν επ' άπειρον υποταγμένες και ναρκωμένες οι λαϊκές δυνάμεις. Κάποτε αφυπνίζονται και αρχίζουν οι τριγμοί του οικοδομήματος. Αυτό συνέβη και στην Τουρκία τα τελευταία χρόνια και αναγκάστηκαν τελικά το 1960 και το 1971 να επέμβουν τα άρματα για να συγκρατήσουν την κατάσταση. Έτσι, όμως, δημιουργήθηκαν ισχυρές κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις. Οι στρατιωτικοί μεταβλήθηκαν σε κυρίαρχη κάστα, η οποία άρχισε να δημιουργεί δικό της κατεστημένο. Και βαθμιαία φαίνεται πως μετατρέπονται οι ίδιοι σε άρχουσα τάξη, σε συλλογικούς «μπίζνεσμεν».

Πράγματι υπάρχουν ενδείξεις που γεννούν την εντύπωση ότι η στρατιωτική εξουσία συμβάλλεται με την εγχώρια αστική τάξη σε έναν γιγαντιαίο όμιλο συμφερόντων. Γίνεται λόγος για την επιχειρηματική δραστηριότητα του «Ταμείου Αλληλοβοηθείας των Ενόπλων Δυνάμεων», το οποίο θεωρείται ένα από τα μεγαλύτερα κεφαλαιοστρατιωτικά συγκροτήματα της Τουρκίας που κάνει σοβαρές επενδύσεις στη βιομηχανία.

Ας έχουμε υπόψη ότι οι Τούρκοι διαθέτουν ήδη μια σημαντική πολεμική βιομηχανία. Και ο ναυπηγικός της κλάδος κατασκευάζει αποβατικά σκάφη και πυραυλακάτους σε μεγάλη κλίμακα. Η χρηματοδότησή της προέρχεται κυρίως από το «Τα-

μείο Αλληλοβοήθειας». Και δημιουργείται ένα «βιομηχανοστρατιωτικό κατεστημένο», που συγκροτεί συμφέροντα και προνόμια και το οποίο αποτελεί τον ισχυρότερο παράγοντα του καθεστώτος της χώρας.

Αλλά ένα τέτοιο καθεστώς δεν μπορεί να στηρίζεται μόνον στα άρματα και τον στρατιωτικό νόμο. Καθώς ο λαός άρχισε να σκιρτά, οι στρατιωτικοί και πολιτικοί ηγέτες κατανοούσαν την ανάγκη να βρουν διεξόδους για τη λαϊκή πίεση. Και τι γίνεται σε τέτοιες περιπτώσεις; Κατά μια πανάρχαια νομοτέλεια, όταν ένα καθεστώς αντιμετωπίζει ισχυρή εσωτερική αντίδραση, έχει δύο μεθόδους για να την εκτονώσει.

Η μία είναι η εφαρμογή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Αλλά αυτές οι μεταρρυθμίσεις για το σημερινό τουρκικό καθεστώς είναι ταμπού.

Και η άλλη; Είναι, απλούστατα, η δημιουργία εξωτερικών ηχηρών προβλημάτων, που περισπούν την προσοχή του λαού από τα εσωτερικά προβλήματα. Με άλλα λόγια, γεννιέται ο λεγόμενος επεκτατισμός.

Και εδώ μπορεί κανείς να δει ανάγλυφα τη βαρύτητα της κοινωνικής νομοτέλειας των φαινομένων. Ο Κεμάλ, για να εφαρμόσει τις μεταρρυθμίσεις του, χάραξε νέο δρόμο της τουρκικής πολιτικής: ειρήνη και ανεξαρτησία. Οι διάδοχοι του Κεμάλ, για να μην εφαρμόσουν μεταρρυθμίσεις, χάραξαν νέο δρόμο της τουρκικής πολιτικής: επεκτατισμός αντί της ειρήνης. Και υποτέλεια αντί της ανεξαρτησίας. Η ειρηνική πολιτική του Κεμάλ είχε κύριο στόχο τη φιλία με την Ελλάδα. Η επεκτατική πολιτική των διαδόχων του Κεμάλ έχει κύριο στόχο την Κύπρο και την Ελλάδα.

### Οι αμερικανικές βάσεις

Όσον αφορά την υποτέλεια, αυτή είναι το τίμημα της ενίσχυσης που προσφέρει στο καθεστώς η Αμερική.

Για την Αμερική, η Τουρκία είναι μια χώρα πολύτιμη. Καλύπτει γεωγραφικά (στρατηγικά) τη Σοβιετική Ένωση από τη νότια πλευρά, της φράζει την επικοινωνία με τη Μεσόγειο και αποτελεί μια πελώρια βάση, που στρέφεται τόσο προς τον Βορρά (Ρωσία), όσο και προς την Ανατολή (Μέση Ανατολή).

Πάνω από 90 στρατιωτικές αμερικανικές εγκαταστάσεις (τριπλάσιες παρά στην Ελλάδα) υπάρχουν στο τουρκικό έδαφος (1975). Οι 29 βρίσκονται στην περιοχή της Άγκυρας, οι 32 στη Σμύρνη. Από τις υπόλοιπες, πολλές είναι συγκεντρωμένες στην περιοχή των Αδάνων, όπου μέχρι πριν από λίγα χρόνια ήταν εγκατεστημένοι αμερικανικοί βαλιστικοί πύραυλοι τύπου «Άτλας» με τις αιχμές τους φυσικά στραμμένες προς τη Ρωσία. Σήμερα οι πύραυλοι «Άτλας» έχουν καταργηθεί ως απαρχαιωμένοι. Αλλά στο τεράστιο αεροδρόμιο των Αδάνων λειτουργεί πάντα ισχυρή αμερικανική βάση.

Στα αεροδρόμια Ινσιρλίκ και Τσιγκλί υπάρχουν πάντα στημένοι νεότεροι μέσοι αμερικανικοί πύραυλοι που μπορούν να εφοδιαστούν με πυρηνικές κεφαλές. Ένα γιγαντιαίο δίκτυο ραντάρ, υπό αμερικανικό έλεγχο, απλώνεται από κορυφή σε κορυφή στη Μικρά Ασία που εποπτεύει και κατασκοπεύει τη Σοβιετική Ένωση.

Το σύστημα αυτό των αμερικανικών εγκαταστάσεων άρχισε να στήνεται από την εποχή του Δόγματος Τρούμαν (1947). Και επεκτάθηκε σημαντικά από το 1960, που κατέλαβαν την εξουσία οι αξιωματικοί. Το στρατιωτικό καθεστώς είχε άμεση ανάγκη από την αμερικανική υποστήριξη. Σε αντάλλαγμα, προσέφερε τόσα προνόμια στους Αμερικανούς, ώστε σε πολλές από τις εγκαταστάσεις αυτές, ούτε ο πρόεδρος της Τουρκίας ούτε οι Τούρκοι στρατηγοί έχουν το δικαίωμα να μπουν.

Πώς αντιδρούσε, όμως, ο τουρκικός λαός; Ο αντιαμερικανισμός, η σύγχρονη αυτή παγκόσμια λαϊκή θρησκεία, δεν άργησε να επεκταθεί και στην Τουρκία. Και είδαμε ότι οι εκδηλώσεις του ήταν τόσο σφοδρές, ώστε υπήρξε αναγκαία η νέα κάθοδος των αρμάτων στο πεζοδρόμιο (Μάρτιος 1971) και η ανάληψη της εξουσίας πάλι από τον στρατό. Η τάξη αποκαταστάθηκε με αιματηρά τρομοκρατικά μέτρα, οι αμερικανικές βάσεις ξαναλειτούργησαν αλλά η εσωτερική κρίση διατηρήθηκε. Γιατί είδαμε πως οφειλόταν σε βαθιές κοινωνικές αιτίες και δεν μπορεί να περάσει παρά αν γίνουν οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που θα ικανοποιήσουν τις μάζες. Βλέπουμε λοιπόν ότι και οι σχέσεις Αμερικής-Τουρκίας και οι τουρκικές βλέψεις σε βάρος της Κύπρου και της Ελλάδας έχουν βαθιές οργανικές ρίζες.

### Η κλιμάκωση του επεκτατισμού

Γιατί, όμως, απότομα ο τουρκικός επεκτατισμός απέκτησε τόσο μεγάλες θεωρητικές και υλικές διαστάσεις τώρα τελευταία;

Από το 1950 είχε ως στόχο του την Κύπρο και κλιμακωνόταν, καθώς το νησί προχωρούσε προς την ανεξαρτησία. Γιατί κλιμακωνόταν; Προσέφερε τη δυνατότητα στα κυρίαρχα στρώματα να ερεθίζουν ολοένα περισσότερο την κοινή γνώμη. Το πρόβλημα των Τουρκοκυπρίων αποτελούσε ένα πρώτης τάξεως έναυσμα. Και ξέρουμε ότι, το 1964-1967, τρεις φορές απειλήθηκε τουρκική απόβαση. Ταυτόχρονα, ο συσχετισμός Ελλάδας και Κύπρου επέτρεπε στα κυρίαρχα στρώματα να προσφέρουν για τους ερεθισμούς της κοινής γνώμης στόχο και την Ελλάδα.

Από το 1970-71, όμως, η ανάγκη του επεκτατισμού έγινε επιτακτικότερη, γιατί η εσωτερική λαϊκή δυσφορία πήρε άλλο δρόμο, πιο επικίνδυνο. Απέκτησε ένοπλη μορφή, και μάλιστα μαρξιστική. Ήταν δυναμίτης στα θεμέλια του κοινωνικού καθεστώτος.

Ο αντιαμερικανισμός της Τουρκίας δεν ήταν απλή επέκταση ενός διεθνούς φαινομένου. Συγχωνεύτηκε με το γενικότερο κίνημα λαϊκής αντίδρασης κατά του απο-

τελματωμένου συστήματος, γι' αυτό είχε τόση βιαιότητα. Αλλά έτσι το καθεστώς έσπευσε να διευρύνει την ασφαλιστική δικλίδα και να προωθήσει επειγόντως τον επεκτατισμό. Ενώ ετοιμαζόταν να κάνει σε βάρος της Κύπρου ό,τι οι προκάτοχες κυβερνήσεις άφησαν ημιτελές (την εισβολή), η νέα κυβέρνηση έστρεψε ταυτόχρονα τις επιδιώξεις της και στον ελληνικό χώρο. Και βρήκε το πρόσχημα: ήταν οι ελληνικές έρευνες στο Αιγαίο για πετρέλαια. Ο Κεμάλ είχε δεχτεί τον ελληνικό έλεγχο στην θάλασσα αυτή. Η Τουρκία υπό τον Ετσεβίτ έσπευσε να τον αμφισβητήσει. Από την πρώτη στιγμή, η νέα τουρκική κυβέρνηση, ενώ ενέτεινε τις στρατιωτικές προπαρασκευές στις νότιες μικρασιατικές ακτές (ναύσταθμοι Μερσίνας και Αλεξανδρέττας, συγκρότημα εναερίων βάσεων Αδάνων), άρχισε να διακηρύττει τις διεκδικήσεις της στην υφαλοκρηπίδα του Αιγαίου. Και την 9η Μαΐου 1974, ο υπουργός Εξωτερικών Γκιουνές δήλωσε απερίφραστα:

> *«Ἡ Τουρκία δὲν θὰ ἐπιτρέψῃ ποτὲ ὅπως τὸ Αἰγαῖο πέλαγος καταστῇ ἑλληνικὴ θάλασσα, οὔτε θὰ ἐπιτρέψῃ ὅπως οἱαδήποτε τουρκικὰ δικαιώματα εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τὰ σφετερισθοῦν ἄλλοι».*

Μια απόπειρα για ύφεση μεταξύ των δύο χωρών, με πρωτοβουλία της Ελλάδας, υπήρξε μάταιη. Την 23η Ιουνίου 1974 συναντήθηκαν οι δύο πρωθυπουργοί, Ετσεβίτ και Ανδρουτσόπουλος, στις Βρυξέλλες, με την ευκαιρία της συνόδου κορυφής του ΝΑΤΟ. Η συνομιλία υπήρξε πολύωρη αλλά τελείως άκαρπη.

Φαινόταν πως οι δύο χώρες έβαιναν προς παραπέρα όξυνση. Προσπάθησε τότε ο Δ. Ιωαννίδης να ακολουθήσει πολιτική συνετή, ώστε να αποφύγει τις προκλήσεις και τους χειρισμούς που θα προσέφεραν προσχήματα προς τους Τούρκους; Τουναντίον βάδισε προς λύσεις που οδηγούσαν σε γενική ένοπλη αναμέτρηση με την Τουρκία.

Είναι αλήθεια πως έσπευσε να κάνει ογκώδεις παραγγελίες όπλων. Από το 1972, η Δικτατορία, υπό την πίεση της ανάγκης που προκαλούσε η διακοπή της αμερικανικής βοήθειας, αγόρασε αξιόλογες ποσότητες πολεμικού υλικού με ελληνικό χρήμα. Έτσι η Ελλάδα προμηθεύτηκε:

• 4 γερμανικά υποβρύχια νεοτάτου τύπου, εκτοπίσματος 1.000 τόνων εν επιφανεία και 1.290 τόνων εν καταδύσει, με αντίστοιχες ταχύτητες 10 και 22 κόμβων. Είναι τα *Γλαύκος, Νηρεύς, Πρωτεύς* και *Τρίτων*.

• 4 γαλλικές πυραυλακάτους εκτοπίσματος 250 τόνων, ταχύτητας 36,5 κόμβων και ακτίνας ενεργείας 850 μιλίων. Είναι οι *Καλυψώ, Ευνίκη, Κυμοθόη, Ναυσιθόη*.

• Αριθμό πολεμικών αεροπλάνων, μεταξύ των οποίων 36 μαχητικά βομβαρδιστικά τύπου «Φάντομ».

Τα όπλα αυτά παραλήφθηκαν το 1972-74. Τα πρώτα αεροπλάνα «Φάντομ» έφτασαν την 5η Απριλίου 1974.

Τον Ιούνιο του 1974 έγιναν νέες ογκώδεις παραγγελίες. Παραγγέλθηκαν:

- Στη Γαλλία 130 μέσα άρματα τύπου AMX-30.
- Στη Γαλλία επίσης 40 μαχητικά-βομβαρδιστικά αεροπλάνα «Μιράζ/ΙΙΙ F-1».
- Στη Γαλλία ομοίως 4 πυραυλάκατοι τύπου «Κομπατάν 3».
- Στις ΗΠΑ 60 μαχητικά-βομβαρδιστικά αεροπλάνα A-7D «Κορσαίρ».
- Στις ΗΠΑ επίσης 18 μεταφορικά αεροπλάνα C-130.

Οι παραγγελίες αυτές, πολύ σημαντικές, επέφεραν ευνοϊκή για την Ελλάδα μεταβολή στην πλάστιγγα του συσχετισμού των δυνάμεων. Αλλά η υλοποίησή τους θα βράδυνε. Μόνον το 1975 θα έφταναν τα όπλα στα ελληνικά χέρια.

Δεν ανέμενε, όμως, ο Δ. Ιωαννίδης. Και, σε αντίκρουση προς τον τουρκικό τυχοδιωκτισμό, πρόβαλλε τον δικό του τυχοδιωκτισμό. Στόχος του θα γινόταν η Κύπρος. Και αποφάσισε: θα πραγματοποιούσε πραξικοπηματική επέκταση του ελληνικού καθεστώτος στη Μεγαλόνησο, ανατρέποντας τη νόμιμη εξουσία και σκοτώνοντας τον Μακάριο. Από κει και πέρα τα σχέδιά του μπερδεύονται με άλλες επιδιώξεις και επεμβάσεις. Θα τις εξετάσουμε παρακάτω. Πάντως στα μέσα του 1974 ένας τρομερός κίνδυνος κρεμόταν πάνω από την Κύπρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

# Η ΣΦΑΓΗ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ (ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ ΕΘΝΟΦΡΟΥΡΑΣ)

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΕΛΕΣΙΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗΓΟ ΓΚΙΖΙΚΗ • «ΑΝΑΚΑΛΕΣΑΤΕ ΤΟΥΣ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΥΣ ΣΑΣ... ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΔΙΟΡΙΣΜΕΝΟΣ ΝΟΜΑΡΧΗΣ» • ΑΠΑΤΗΛΗ ΣΥΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΠΕΝΤΑΓΩΝΟ • Ο ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΠΡΟΕΙΔΟΠΟΙΕΙΤΑΙ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ • Η ΕΘΝΟΦΡΟΥΡΑ ΕΠΙΤΙΘΕΤΑΙ • ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ • ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΕΘΝΑΡΧΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ • ΑΙΜΑΤΟΧΥΣΙΑ ΣΤΗ ΛΕΥΚΩΣΙΑ • Ο Ν. ΣΑΜΨΩΝ ΠΡΟΕΔΡΟΣ • ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • ΓΕΝΙΚΗ ΑΓΩΝΙΑ: ΤΙ ΘΑ ΚΑΝΕΙ Η ΤΟΥΡΚΙΑ;

ΣΤΙΣ 2 ΙΟΥΛΙΟΥ 1974, στο γραφείο του αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων στρατηγού Μπονάνου, στο Πεντάγωνο, έγινε μια σύσκεψη στην οποία πήραν μέρος: ο ταξίαρχος Μ. Γεωργίτσης, διοικητής της Γ' Ανωτέρας στρατιωτικής διοίκησης της Κυπριακής Εθνοφρουράς, ο συνταγματάρχης Κ. Κομπόκης, διοικητής καταδρομών (ΛΟΚ) της Κύπρου, ο υποστράτηγος Π. Παπαδάκης –συμμαθητής και κουμπάρος του Δ. Ιωαννίδη–, επιτελάρχης της Εθνοφρουράς Κύπρου, ο ίδιος ο στρατηγός Μπονάνος και ο ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης. Οι τρεις πρώτοι είχαν κληθεί ειδικά από τη Λευκωσία. Την ώρα εκείνη χαλκευόταν στο γραφείο τούτο του Πενταγώνου η μοίρα της Κύπρου και της Ελλάδας. Γιατί αυτό που διέτασσε τους τρεις αξιωματικούς της Κύπρου ο Δ. Ιωαννίδης ήταν η προσταγή για μια από τις πιο αποφασιστικές ελληνικές ενέργειες της τελευταίας 20ετίας: να ανατραπεί από την Εθνοφρουρά με πραξικόπημα ο Μακάριος.

Ελάχιστοι γνώριζαν την ιστορική απόφαση του Ιωαννίδη. Μόνο μερικές υποψίες είχαν δημιουργηθεί σε ορισμένους κύκλους. Και ακριβώς την προηγουμένη, 1η Ιουλίου, τρεις κορυφαίοι διπλωμάτες που κάτι αόριστο είχαν πληροφορηθεί έσπευσαν να υποβάλουν τις παραιτήσεις τους: ο υπουργός Εξωτερικών Σ. Τετενές, ο γεν. γραμματέας του υπουργείου Αγ. Βλάχος και ο γεν. διευθυντής Πολιτικών Υποθέσεων Ι. Τζούνης. Οι δύο τελευταίοι δεν παραιτήθηκαν από τον κλάδο, αλλά από τις θέσεις τους. Η παραίτησή τους έγινε αναγκαστικά δεκτή (ο Σ. Τετενές ειδοποίησε τον πρωθυπουργό ότι δεν θα μεταβαίνει καν στο υπουργείο) και τη θέση του υπουργού Εξωτερικών κατέλαβε ο υπουργός Βιομηχανίας Κυπραίος. Αλλά το γεγονός αυτό

δεν συγκίνησε τον Δ. Ιωαννίδη, δεν επηρέασε ούτε στο ελάχιστο την τελεσίδικη απόφασή του: θα χτυπούσε τον Μακάριο.

### Η επιστολή του Μακάριου

Την ίδια ημέρα ο πρόεδρος της Δημοκρατίας στρατηγός Φαίδων Γκιζίκης, στο δικό του γραφείο, ήταν γεμάτος περίσκεψη και ανησυχία. Είχε λάβει από την Κύπρο μια μακρά επιστολή του Μακάριου, η οποία έθετε αποφασιστικά το πρόβλημα των σχέσεων Αθήνας και Λευκωσίας και ζητούσε τελεσιγραφικά την εκκαθάριση αυτών των σχέσεων. Το τελεσιγραφικό περιεχόμενο της επιστολής συνίστατο στο ότι ο Κύπριος πρόεδρος αξίωνε την άμεση ανάκληση από την Κύπρο όλων των Ελλήνων αξιωματικών που στελέχωναν την Εθνοφρουρά. Η επιστολή αυτή αποτελεί πολύτιμο ιστορικό ντοκουμέντο, γιατί περιέχει όλα τα στοιχεία που δείχνουν τις συνωμοτικές και υπονομευτικές παρεμβάσεις του «Εθνικού Κέντρου» στη Μεγαλόνησο, σε συνεργασία με την ΕΟΚΑ Β':

*«Ἐν Λευκωσίᾳ τῇ 2α Ἰουλίου 1974*

*»Κύριε πρόεδρε,*

*»Μετὰ βαθείας θλίψεως εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκθέσω πρὸς ὑμᾶς ὡρισμένας ἀπαραδέκτους ἐν Κύπρῳ καταστάσεις καὶ γεγονότα, διὰ τὰ ὁποῖα θεωρῶ ὑπεύθυνον τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν.*

*»Ἀπὸ λαθραίας ἀφίξεως εἰς Κύπρον τοῦ στρατηγοῦ Γρίβα, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1971, ἐκυκλοφόρουν φῆμαι καὶ ὑπῆρχον βάσιμοι ἐνδείξεις ὅτι οὗτος ἦλθεν εἰς Κύπρον κατὰ προτροπὴν καὶ ἐνθάρρυνσιν ὡρισμένων ἐν Ἀθήναις κύκλων. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ὁ Γρίβας ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἐνταῦθα ἀφίξεώς του εἶχεν ἐπαφὴν μετὰ ὑπηρετούντων εἰς τὴν Ἐθνικὴν Φρουρὰν ἀξιωματικῶν ἐξ Ἑλλάδος, παρὰ τῶν ὁποίων ἔτυχε βοηθείας καὶ συμπαραστάσεως εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ σχηματίσῃ παράνομον ὀργάνωσιν καὶ νὰ ἀγωνισθῇ δῆθεν διὰ τὴν Ἕνωσιν. Καὶ κατήρτισε τὴν ἐγκληματικὴν ὀργάνωσιν "ΕΟΚΑ Β'", ἡ ὁποία κατέστη αἰτία καὶ πηγὴ πολλῶν δεινῶν διὰ τὴν Κύπρον. Γνωστὴ εἶναι ἡ δρᾶσις τῆς ὀργανώσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία ὑπὸ πατριωτικὸν μανδύαν καὶ ἑνωτικὴν συνθηματολογίαν διέπραξε πολιτικὰς δολοφονίας καὶ πολλὰ ἄλλα ἐγκλήματα.*

### Εθνοφρουρά και ΕΟΚΑ Β'

*»Ἡ στελεχουμένη καὶ ἐλεγχομένη ὑπὸ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν Ἐθνικὴ Φρουρὰ ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς ὁ εἰς ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ὑλικὸν κυριώτερος τροφοδότης τῆς "ΕΟΚΑ Β'", τῆς ὁποίας τὰ μέλη καὶ οἱ ὑποστηρικταὶ*

*ἔλαβον τὸν εὔφημον τίτλον καὶ αὐτοαπεκλήθησαν "ἐνωτικοί" καὶ "ἐνωτικὴ παράταξις".*

*»Πολλάκις διηρωτήθην διατί μία παράνομος καὶ ἐπιζήμιος ἐθνικῶς ὀργάνωσις, ἡ ὁποία ἐπιφέρει διαιρέσεις καὶ διχονοίας, διανοίγει ρήγματα εἰς τὸ ἐσωτερικόν μας μέτωπον καὶ ὁδηγεῖ τὸν κυπριακὸν Ἑλληνισμὸν πρὸς ἐμφύλιον σπαραγμόν, ὑποστηρίζεται ὑπὸ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν. Καὶ πλειστάκις ἐπίσης διηρωτήθην κατὰ πόσον ἡ τοιαύτη ὑποστήριξις τυγχάνει τῆς ἐγκρίσεως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἔκαμα διαφόρους σκέψεις καὶ ὑποθετικοὺς συλλογισμοὺς διὰ νὰ εὕρω λογικὴν ἀπάντησιν εἰς τὰς ἀπορίας καὶ τὰ ἐρωτήματά μου. Οὐδεμία ἀπάντησις, ὑπὸ οἱασδήποτε προϋποθέσεις καὶ συλλογισμούς, ἦτο δυνατὸν νὰ στηριχθῇ ἐπὶ λογικῆς βάσεως. Ἀλλ' ἀδιάψευστον πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἡ ὑποστήριξις τῆς "ΕΟΚΑ Β'" ὑπὸ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν. Τὰ εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς νήσου στρατόπεδα τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς καὶ οἱ πλησίον αὐτῶν χῶροι κατακοσμοῦνται μὲ συνθήματα ὑπὲρ τοῦ Γρίβα καὶ τῆς "ΕΟΚΑ Β'" ὡς καὶ μὲ συνθήματα κατὰ τῆς κυπριακῆς κυβερνήσεως καὶ ἰδιαιτέρως κατ' ἐμοῦ. Ἐντὸς τῶν στρατοπέδων τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ἀπροκάλυπτος πολλάκις εἶναι ἡ ὑπὸ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν προπαγάνδα ὑπὲρ τῆς "ΕΟΚΑ Β'". Γνωστὸν καὶ ἀδιάψευστον εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀντιπολιτευόμενος καὶ ὑποστηρίζων τὴν ἐγκληματικὴν δραστηριότητα τῆς "ΕΟΚΑ Β'" κυπριακὸς Τύπος, ἔχων πηγὴν χρηματοδοτήσεως τὰς Ἀθήνας, λαμβάνει καθοδήγησιν καὶ γραμμὴν ἀπὸ τοὺς ὑπευθύνους τοῦ 2ου Ἐπιτελικοῦ Γραφείου καὶ τοῦ ἐν Κύπρῳ κλιμακίου τῆς Ἑλληνικῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν (ΚΥΠ).*

### «Ρίζα του κακού η Αθήνα»

*»Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, ὁσάκις διεβιβάζοντο ὑπ' ἐμοῦ παράπονα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν διὰ τὴν στάσιν καὶ συμπεριφορὰν ὡρισμένων ἀξιωματικῶν εἶχον τὴν ἀπάντησιν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ διστάζω ὅπως καταγγέλλω αὐτοὺς ὀνομαστικῶς καὶ ἀναφέρω τὰς συγκεκριμένας κατ' αὐτῶν κατηγορίας, διὰ νὰ ἀνακαλῶνται ἐκ Κύπρου. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν ἔπραξα τοῦτο. Μοῦ εἶναι δυσάρεστον τὸ τοιοῦτον ἔργον. Ἀλλὰ καὶ τὸ κακὸν δὲν θεραπεύεται διὰ τῆς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀντιμετωπίσεώς του. Σημασίαν ἔχει ἡ ἐκρίζωσις καὶ πρόληψις τοῦ κακοῦ καὶ οὐχὶ ἁπλῶς ἡ ἀντιμετώπισις τῶν ἐκ τούτου ἐπιπτώσεων.*

*»Λυποῦμαι νὰ εἴπω, κύριε πρόεδρε, ὅτι ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ εἶναι πολὺ βαθεῖα καὶ φθάνει μέχρις Ἀθηνῶν. Ἐκεῖθεν τροφοδοτεῖται καὶ ἐκεῖθεν*

*συντηρεῖται καὶ ἁπλοῦται ἀναπτυσσόμενον τὸ δένδρον τοῦ κακοῦ, τοῦ ὁποίου τοὺς πικροὺς καρποὺς γεύεται σήμερον ὁ κυπριακὸς Ἑλληνισμός. Καὶ διὰ νὰ εἶμαι ἀπολύτως σαφής, λέγω ὅτι στελέχη τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἑλλάδος ὑποστηρίζουν καὶ κατευθύνουν τὴν δραστηριότητα τῆς τρομοκρατικῆς ὀργανώσεως "ΕΟΚΑ Β'". Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀνάμιξις Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς εἰς τὴν παρανομίαν, τὴν συνωμοσίαν καὶ εἰς ἄλλας ἀπαραδέκτους καταστάσεις. Περὶ τῆς ἐνοχῆς κύκλων τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος καταμαρτυροῦν ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν προσφάτως εἰς τὴν κατοχὴν ἰθυνόντων στελεχῶν τῆς "ΕΟΚΑ Β'". Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου ἀπεστέλλοντο ἀφθόνως χρήματα διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ὀργανώσεως, ἐδίδοντο ἐντολαὶ διὰ τὴν ἀρχηγίαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γρίβα καὶ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ μετ' αὐτοῦ ἐλθόντος εἰς Κύπρον ταγματάρχου Καρούσου, γενικῶς δὲ ἐξ Ἀθηνῶν κατηυθύνοντο τὰ πάντα. Ἡ γνησιότης τῶν ἐγγράφων τούτων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῇ ἐν ἀμφιβόλῳ, διότι καὶ τὰ δακτυλογραφημένα ἐξ αὐτῶν ἔχουν διορθώσεις διὰ χειρὸς γενομένας καὶ γνωστὸς εἶναι ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ τοῦ γράψαντος. Ἐνδεικτικῶς ἐπισυνάπτω ἓν τοιοῦτον ἔγγραφον.*

### Συνεχείς συνωμοσίες

*»Εἶχον πάντοτε ὡς ἀρχὴν καὶ ἐπανειλημμένως ἐδήλωσα ὅτι ἡ συνεργασία μου μετὰ τῆς ἑκάστοτε Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἀποτελεῖ δι' ἐμὲ ἐθνικὸν καθῆκον. Τὸ ἐθνικὸν συμφέρον ὑπαγορεύει τὴν ἁρμονικὴν καὶ στενὴν συνεργασίαν Ἀθηνῶν καὶ Λευκωσίας. Οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος, ἦτο δι' ἐμὲ ἡ Κυβέρνησις τῆς Μητρὸς Πατρίδος καὶ ἔπρεπε νὰ συνεργάζωμαι μετ' αὐτῆς. Δὲν δύναμαι νὰ εἴπω ὅτι τρέφω ἰδιαιτέραν συμπάθειαν πρὸς στρατιωτικὰ καθεστῶτα καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν χώραν, ἡ ὁποία ἐγέννησε καὶ ἐλίκνισε τὴν δημοκρατίαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν δὲν παρεξέκλινα τῆς ἀρχῆς μου περὶ συνεργασίας. Ἀντιλαμβάνεσθε ὅμως, κύριε Πρόεδρε, τὰς θλιβερὰς σκέψεις, αἱ ὁποῖαι βασανιστικῶς μὲ ἀπασχολοῦν κατόπιν τῆς διαπιστώσεως ὅτι ἄνθρωποι τῆς κυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος ἐξυφαίνουν ἀδιαλείπτως κατ' ἐμοῦ συνωμοσίας καί, ὅπερ τὸ χειρότερον, διαιροῦν καὶ ἐξωθοῦν τὸν Κυπριακὸν Ἑλληνισμὸν εἰς τὴν δι' ἀλληλοσπαραγμοῦ καταστροφήν.*

*»Οὐχὶ ἅπαξ μέχρι τοῦδε ᾐσθάνθην, καὶ εἴς τινας περιπτώσεις σχεδὸν ἐψηλάφησα, ἐκτεινομένην ἀοράτως ἐξ Ἀθηνῶν χεῖρα, ἀναζητοῦσαν πρὸς ἀφανισμὸν τὴν ἀνθρωπίνην ὕπαρξίν μου. Χάριν, ὅμως, ἐθνικῆς σκοπι-*

*μότητος ἐτήρησα σιγήν. Καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ πονηρὸν πνεῦμα, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐκυριεύθησαν οἱ τρεῖς καθαιρεθέντες Κύπριοι Μητροπολῖται, οἱ μεγάλην κρίσιν προκαλέσαντες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἶχε πηγὴν ἐκπορεύσεώς του τὰς Ἀθήνας. Οὐδέν, ὅμως, ἐν προκειμένῳ εἶπον. Σκέπτομαι μόνον καὶ διαλογίζομαι πρὸς τί πάντα ταῦτα. Θὰ ἐξηκολούθουν δὲ νὰ τηρῶ σιγὴν περὶ τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ ρόλου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως εἰς τὸ σημερινὸν δρᾶμα τῆς Κύπρου, ἐὰν ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ δράματος ἤμην ὁ μόνος πάσχων. Ἀλλ' ἡ συγκάλυψις καὶ ἡ σιωπὴ δὲν ἐπιτρέπονται, ὅταν πάσχη ὁλόκληρος ὁ Κυπριακὸς Ἑλληνισμός, ὅταν Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς κατὰ προτροπὴν ἐξ Ἀθηνῶν ὑποστηρίζουν τὴν "ΕΟΚΑ Β'", εἰς ἐγκληματικὴν δραστηριότητα, περιλαμβάνουσαν πολιτικὰς δολοφονίας καὶ γενικῶς ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν διάλυσιν τοῦ κράτους.*

**Η Εθνική Φρουρά**

*»Εἰς τὴν προσπάθειαν διαλύσεως τῆς κρατικῆς ὑποστάσεως τῆς Κύπρου μεγάλη εἶναι ἡ εὐθύνη τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Τὸ Κυπριακὸν κράτος πρέπει νὰ διαλυθῇ μόνον εἰς περίπτωσιν Ἑνώσεως. Μὴ καθισταμένης, ὅμως, ἐφικτῆς τῆς Ἑνώσεως ἐπιβάλλεται ἡ ἰσχυροποίησις τῆς κρατικῆς ὑποστάσεως τῆς Κύπρου. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις διὰ τῆς ὅλης στάσεώς της ἔναντι τοῦ θέματος τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ἀσκεῖ καταλυτικὴν πολιτικὴν ἐπὶ τοῦ Κυπριακοῦ κράτους.*

*»Πρὸ μηνῶν τὸ ἐξ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν ἀποτελούμενον Γενικὸν Ἐπιτελεῖον τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ὑπέβαλεν εἰς τὴν Κυπριακὴν Κυβέρνησιν πρὸς ἔγκρισιν κατάλογον ὑποψηφίων δοκίμων ἐφέδρων ἀξιωματικῶν, οἵτινες θὰ ἐφοίτων εἰς εἰδικὴν σχολὴν διὰ νὰ ὑπηρετήσουν ἀκολούθως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς στρατιωτικῆς θητείας των ὡς ἀξιωματικοί. Ἐκ τοῦ ὑποβληθέντος καταλόγου δὲν ἐνεκρίθησαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου πεντήκοντα ἑπτὰ ἐκ τῶν ὑποψηφίων. Εἰδοποιήθη περὶ τούτου γραπτῶς τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον.*

*»Παρὰ ταῦτα, κατόπιν ὁδηγιῶν ἐξ Ἀθηνῶν, τὸ Ἐπιτελεῖον οὐδόλως ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἔχοντος βάσει νόμου τὸ ἀπόλυτον δικαίωμα διορισμοῦ ἀξιωματικῶν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς. Ἐνεργῶν ἀσυδότως καὶ αὐθαιρέτως τὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον κατεπάτησε νόμους, περιεφρόνησε τὴν ἀπόφασιν τῆς Κυπριακῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐνέγραψεν εἰς τὴν Σχολὴν Ἀξιωματικῶν τοὺς μὴ ἐγκριθέντας ὑποψηφίους.*

*»Ἀπολύτως ἀπαράδεκτον θεωρῶ τὴν τοιαύτην στάσιν τοῦ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἐξαρτωμένου Γενικοῦ Ἐπιτελείου τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς. Ἡ Ἐθνικὴ Φρουρὰ εἶναι ὄργανον τοῦ Κυπριακοῦ κράτους καὶ ὑπ' αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐλέγχεται καὶ οὐχὶ ἐξ Ἀθηνῶν. Ἡ θεωρία περὶ ἑνιαίου ἀμυντικοῦ χώρου Ἑλλάδος-Κύπρου ἔχει τὴν συναισθηματικὴν πλευράν της. Ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι διάφορος εἶναι ἡ κατάστασις. Ἡ Ἐθνικὴ Φρουρά, ὡς ἔχουν σήμερον ἡ σύνθεσις καὶ ἡ στελέχωσίς της, ἐξετράπη τοῦ σκοποῦ της καὶ κατέστη ἐκτροφεῖον παρανόμων, κέντρον συνωμοσιῶν κατὰ τοῦ κράτους καὶ πηγὴ τροφοδοσίας τῆς "ΕΟΚΑ Β'".*

**Το εθνικό κέντρο**

*»Ἀρκεῖ νὰ λεχθῇ ὅτι κατὰ τὴν προσφάτως ἐνταθεῖσαν τρομοκρατικὴν δραστηριότητα τῆς "ΕΟΚΑ Β'" αὐτοκίνητα τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς μετέφερον ὁπλισμὸν καὶ μετεκίνουν ἐν ἀσφαλείᾳ μέλη τῆς Ὀργανώσεως, τῶν ὁποίων ἐπέκειτο ἡ σύλληψις. Καὶ διὰ τὴν ἐκτροπὴν αὐτὴν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ἀπόλυτον τὴν εὐθύνην ἔχουν Ἕλληνες ἀξιωματικοί, μερικοὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἀπὸ ποδῶν μέχρι κεφαλῆς ἀναμεμιγμένοι καὶ συμμέτοχοι εἰς τὴν δραστηριότητα τῆς "ΕΟΚΑ Β'". Και εἰς τοῦτο εὐθύνης ἄμοιρον δὲν εἶναι τὸ Ἐθνικὸν Κέντρον.*

*»Ἠδύνατο ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δι' ἁπλοῦ νεύματός της νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν θλιβερὰν αὐτὴν κατάστασιν. Ἠδύνατο τὸ Ἐθνικὸν Κέντρον νὰ διατάξῃ τὸν τερματισμὸν τῆς βίας καὶ τῆς τρομοκρατίας ὑπὸ τῆς "ΕΟΚΑ Β'", διότι ἐξ Ἀθηνῶν ἀντλεῖ ἡ ὀργάνωσις τὰ μέσα συντηρήσεως καὶ τὴν δύναμίν της, ὡς ἐγγράφως μαρτυροῦν τεκμήρια καὶ ἀποδείξεις. Δὲν ἔπραξεν, ὅμως, τοῦτο ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις.*

*»Ὡς ἔνδειξιν μιᾶς ἀνεπιτρέπτου καταστάσεως σημειῶ ἐνταῦθα παρενθετικῶς ὅτι καὶ εἰς Ἀθήνας ἀνεγράφησαν προσφάτως συνθήματα κατ' ἐμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς "ΕΟΚΑ Β'" εἰς τοὺς τοίχους ναῶν καὶ ἄλλων κτιρίων, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ κτιρίου τῆς Κυπριακῆς Πρεσβείας. Καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, καίτοι γνωρίζει τοὺς δράστας, οὐδενὸς ἐπεδίωξε τὴν σύλληψιν καὶ τὴν τιμωρίαν ἀνεχομένη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προπαγάνδαν ὑπὲρ τῆς "ΕΟΚΑ Β'".*

*»Πολλὰ ἔχω νὰ εἴπω, κύριε Πρόεδρε, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ μακρηγορήσω περισσότερον. Καὶ διὰ νὰ καταλήξω, διαβιβάζω ὅτι ἡ ὑπὸ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν στελεχουμένη Ἐθνικὴ Φρουρά, τῆς ὁποίας τὸ κατάντημα ἐκλόνισε τὴν πρὸς αὐτὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ Κυπριακοῦ λαοῦ, θὰ ἀναδιαρθρωθῇ ἐπὶ νέας βάσεως. Ἐμείωσα τὴν στρατιωτικὴν θητείαν*

*διὰ νὰ ἐλαττωθῇ ἡ ὀροφὴ τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς καὶ τὸ μέγεθος τοῦ κακοῦ. Πιθανῶς, νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἐλάττωσις τῆς δυνάμεως τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς, λόγω συντμήσεως τῆς στρατιωτικῆς θητείας, δὲν καθιστᾶ αὐτὴν ἱκανὴν νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὴν ἀποστολήν της ἐν περιπτώσει ἐθνικοῦ κινδύνου.*

**«Εκατό αξιωματικοί»**

*»Διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους δὲν ἐπιθυμῶ ἐνταῦθα νὰ ἐκθέσω, δὲν συμμερίζομαι αὐτὴν τὴν ἄποψιν. Καὶ θὰ παρεκάλουν ὅπως ἀνακληθοῦν οἱ στελεχοῦντες τὴν Ἐθνικὴν Φρουρὰν ἀξιωματικοὶ ἐξ Ἑλλάδος. Ἡ παραμονήν των εἰς τὴν Ἐθνικὴν Φρουρὰν καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν διοίκησίς της θὰ εἶναι ἐπιζήμιος εἰς τὰς σχέσεις Ἀθηνῶν καὶ Λευκωσίας. Θὰ ἤμην, ἐν τούτοις, εὐτυχής, ἐὰν ἠθέλατε νὰ ἀποστείλητε εἰς Κύπρον περὶ τοὺς ἑκατὸν ἀξιωματικοὺς ὡς ἐκπαιδευτὰς καὶ στρατιωτικοὺς συμβούλους, διὰ νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν καὶ ἀναδιάρθρωσιν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς Κύπρου.*

*»Ἐλπίζω, ἐν τῷ μεταξύ, νὰ ἐδόθησαν ἐντολαὶ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς τὴν "ΕΟΚΑ Β'", ὅπως τερματίσῃ τὴν δραστηριότητά της, καίτοι, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν διαλύεται ὁριστικῶς, δὲν ἀποκλείεται νέον κῦμα βίας καὶ δολοφονιῶν.*

*»Θλίβομαι, κύριε Πρόεδρε, διότι εὑρέθην εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ εἴπω πολλὰ δυσάρεστα διὰ νὰ περιγράψω εἰς ἁδρὰς γραμμὰς μὲ γλῶσσαν ὠμῆς εἰλικρινείας τὴν ἀπὸ μακροῦ ὑφισταμένην ἐν Κύπρῳ ἀξιοθρήνητον κατάστασιν. Τοῦτο ὅμως ἐπιβάλλει τὸ ἐθνικὸν συμφέρον, τὸ ὁποῖον ἔχω πάντοτε γνώμονα ὅλων τῶν ἐνεργειῶν μου.*

*»Δὲν ἐπιθυμῶ διακοπὴν τῆς συνεργασίας μου μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Δέον, ὅμως, νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν εἶμαι διωρισμένος νομάρχης ἢ τοποτηρητὴς ἐν Κύπρῳ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ἀλλ' ἐκλεγμένος ἡγέτης μεγάλου τμήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπαιτῶ ἀνάλογον πρὸς ἐμὲ συμπεριφορὰν τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου.*

*»Τὸ περιεχόμενον τῆς παρούσης δὲν εἶναι ἀπόρρητον.*

*»Μετ' ἐγκαρδίων εὐχῶν*
*»Ὁ Κύπρου Μακάριος».*

Έχει λεχθεί και αναγραφεί ότι η επιστολή αυτή προκάλεσε, ως αντίδραση της Δικτατορίας, το πραξικόπημα στην Κύπρο. Ότι, δηλαδή, η απάντηση της Αθήνας στο τελεσίγραφο της Λευκωσίας ήταν ο πόλεμος. Δεν ανταποκρίνεται, όμως, η εκδοχή αυτή στα πράγματα. Γιατί η επιστολή αυτή, που φέρει ημερομηνία 2 Ιουλίου, ελήφθη

από τον παραλήπτη αυθημερόν. Την ημέρα δηλαδή που ο Δ. Ιωαννίδης έδινε την εντολή να γίνει το πραξικόπημα. Ήρθε μήπως νωρίτερα η επιστολή από την ώρα της διαταγής για το πραξικόπημα; Ασφαλώς θα προηγήθηκε η διαταγή. Γιατί η σύσκεψη στο γραφείο του στρατηγού Μπονάνου έγινε το πρωί. Αλλά δεν έχει σημασία αυτή η λεπτομέρεια. Γιατί, και αν είχε προηγηθεί η επιστολή, δεν είναι δυνατόν ο Ιωαννίδης να καταλήξει σε μια τόσο σοβαρή απόφαση αστραπιαία και να συγκαλέσει αυθημερόν τη συγκέντρωση των αξιωματικών της Κύπρου. Είδαμε άλλωστε ότι το πραξικόπημα είχε προσχεδιαστεί από καιρό. Και συνέπεσε απλώς η επιστολή του Μακαρίου με την ώρα που ο Ιωαννίδης έδινε το σύνθημα της δράσης στους ανθρώπους του. Συνεπώς, και χωρίς την επιστολή, το πραξικόπημα θα είχε γίνει.

**«Στρατός εσωτερικής κατοχής»**

Αλλά η φράση του Μακάριου ότι η επιστολή του δεν ήταν απόρρητη αποτελούσε πρόκληση προς το καθεστώς της Αθήνας να την δώσει στη δημοσιότητα. Ο Δ. Ιωαννίδης, όμως, την κράτησε μυστική. Ούτε η κυβέρνηση την γνώρισε. Αλλά ο Μακάριος την δημοσίευσε στις εφημερίδες της Λευκωσίας μετά από μία εβδομάδα. Στο μεταξύ, στις 5 Ιουλίου, είχε δώσει συνέντευξη Τύπου, που επίσης δεν δημοσιεύτηκε στις ελληνικές εφημερίδες και η οποία στα κυριότερα σημεία της είχε ως εξής:

*«ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Εἶναι γενικὴ ἡ ἐντύπωσις ὅτι αἱ σχέσεις Ἀθηνῶν καὶ Λευκωσίας διέρχονται κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον πολὺ σοβαρὰν δοκιμασίαν. Δύνασθε, Μακαριώτατε, νὰ ἐκθέσετε τοὺς λόγους τῆς τοιαύτης κρίσεως εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ ἑλληνικῆς καὶ κυπριακῆς κυβερνήσεως;*

*»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπό τινος αἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Κυπριακῆς Κυβερνήσεως δὲν εἶναι ἁρμονικαί. Δύο εἶναι οἱ κυριώτεροι λόγοι, οἱ ὁποῖοι προεκάλεσαν τὴν μέχρι βαθμοῦ σοβαρᾶς δοκιμασίας δυσαρμονίαν σχέσεων μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Λευκωσίας. Σοβαρὰν αἰτίαν ἀπετέλεσαν ἡ στάσις καὶ ἡ συμπεριφορὰ ὡρισμένων ἐκ τῶν στελεχούντων τὴν Ἐθνικὴν Φρουρὰν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ἀνάμειξις καὶ ἡ κατὰ διαφόρους τρόπους ὑποστήριξις ὑπ' αὐτῶν τῆς ὀργανώσεως "ΕΟΚΑ Β'" καὶ ἐνθάρρυνσίς της εἰς τρομοκρατικὴν δραστηριότητα, ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς κρατικῆς ὑποστάσεως τῆς Κύπρου. Ἕτερος λόγος εἶναι ἡ καταπάτησις ἰσχυούσης περὶ Ἐθνικῆς Φρουρᾶς νομοθεσίας καὶ ἡ περιφρόνησις ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου. Τοῦτο εἶναι κατ' ἐμὲ ἀνεπιθύμητος εἰσαγωγὴ δικτατορίας εἰς τὴν Κύπρον καὶ ἀπόπειρα μετατροπῆς τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ἀπὸ ὀργάνου τοῦ κράτους εἰς στρατὸν ἐσωτερικῆς κατοχῆς.*

**Αθήνα και ΕΟΚΑ Β΄**

*»ΕΡ.: Αἱ Ἀθῆναι κατηγορήθησαν ὑπὸ τῆς Λευκωσίας κατὰ τρόπον ἔντονον ὅτι ἐνέχονται εἰς συνεχεῖς συνωμοτικὰς δραστηριότητας ἐν Κύπρῳ. Δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν μέχρι ποίου βαθμοῦ εὐθύνεται διὰ τὰς τοιαύτας δραστηριότητας ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις;*

*»ΑΠ.: Αἱ Ἀθῆναι ἔχουν μεγάλην εὐθύνην διὰ τὰ διαδραματιζόμενα ἐν Κύπρῳ. Στελέχη τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἑλλάδος ἐλέγχουν, συντηροῦν καὶ κατευθύνουν τὴν ὀργάνωσιν "ΕΟΚΑ Β΄", ὡς ἀδιαψεύστως ἐπιβεβαιοῦται δι' ἐγγράφων τεκμηρίων.*

*»ΕΡ.: Ἔχετε πληροφορίας ὅτι ἡ "ΕΟΚΑ Β΄" χρηματοδοτεῖται εἰσέτι ἢ τῆς ἔχει ἀποκοπῆ ἡ ἐπιχορήγησις;*

*»ΑΠ.: Δύναμαι μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπω ὅτι ἐξ Ἀθηνῶν ἀποστέλλονται σημαντικὰ ποσὰ διὰ τὴν συντήρησιν τῆς "ΕΟΚΑ Β΄". Δὲν ἔχω ἐνδείξεις περὶ ἀποκοπῆς τῆς χρηματοδοτήσεως. Ἡ συντήρησις, ἐν πάσῃ περιπτώσει, τῶν καλουμένων ἀνταρτικῶν ὁμάδων καὶ τῶν καταζητουμένων προσώπων μαρτυρεῖ ἐπάρκειαν οἰκονομικῶν πόρων.*

*»ΕΡ.: Ὁ Τύπος τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἔγραψεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ διακόψῃ τὰς σχέσεις της μὲ τὴν κυπριακήν, εἰς περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ δευτέρα θὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μέτρων διὰ τὴν Ἐθνικὴν Φρουράν. Ἀντιμετωπίζετε τοιοῦτον ἐνδεχόμενον καί, ἐὰν ναί, ποῖαι θὰ εἶναι αἱ ἐπιπτώσεις εἰς τὸ πολιτικὸν καὶ ἀμυντικὸν πρόβλημα τῆς Κύπρου;*

*»ΑΠ.: Θλιβερὰν ἐξέλιξιν θὰ ἀπετέλει μία τοιαύτη ἀπόφασις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὰ ἀποφασισθέντα διὰ τὴν ἐξυγίανσιν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς μέτρα θὰ ἐφαρμοσθοῦν.*

*»ΕΡ.: Δὲν νομίζετε, Μακαριώτατε, ὅτι ἔχει πλέον ὡριμάσει ὁ χρόνος διὰ προσωπικὴν μετάβασίν σας εἰς Ἀθήνας καὶ λεπτομερῆ συζήτησιν ὅλων τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρουν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν κυπριακὴν κυβέρνησιν;*

*»ΑΠ.: Κατὰ τὴν λαϊκὴν ἔκφρασιν, οὐδεὶς ἀπρόσκλητος μεταβαίνει εἰς γάμον.*

*»ΕΡ.: Εἰς τὰς Ἀθήνας ὀργιάζει ἡ ἀντικυβερνητική, ἀντιμακαριακὴ ἐκστρατεία τῇ ἀνοχῇ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Πῶς ἀντιμετωπίζετε τοῦτο;*

*»ΑΠ.: Εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ἐναπόκειται ἡ δίωξις καὶ τιμωρία τῶν δραστῶν, οἱ ὁποῖοι κατακοσμοῦν τοὺς τοίχους τῶν ναῶν καὶ ἄλλων κτιρίων εἰς Ἀθήνας διὰ συνθημάτων στρεφομένων κατ' ἐμοῦ καὶ ὑπὲρ*

*τῆς "ΕΟΚΑ Β'". Δὲν θὰ ἀντιδράσω εἰς τὴν κατ' ἀνοχὴν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀναπτυχθεῖσαν ἐν Ἀθήναις δραστηριότητα τῆς κυπριακῆς ἀντιπολιτεύσεως.*

*»ΕΡ.: Ἐλέχθη καὶ ἐγράφη κατὰ κόρον τὸν τελευταῖον καιρὸν ὅτι ἡ κρίσις εἰς τὰς σχέσεις Ἀθηνῶν - Λευκωσίας σκοπίμως ἐδημιουργήθη ὑφ' ὑμῶν κατόπιν συνεννοήσεώς σας μετὰ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, τοῦ κ. Καραμανλῆ καὶ ἄλλων, ὥστε αἱ σχέσεις Ἀθηνῶν - Λευκωσίας νὰ φθάσουν εἰς τελείαν ῥῆξιν καὶ νὰ ἐγκατασταθῆ ἐν Κύπρῳ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐν ἐξορίᾳ. Ποῖα τὰ σχόλιά σας;*

*»ΑΠ.: Ἐξήγησα ἤδη τοὺς λόγους καὶ τὴν γενεσιουργὸν αἰτίαν τῆς δυσαρμονίας σχέσεων Ἀθηνῶν καὶ Λευκωσίας. Οἱαδήποτε ἄλλα σχετικὰ δημοσιεύματα οὐδόλως ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν ἀλήθειαν.*

### Η Εθνοφρουρά ανίσχυρη

*»ΕΡ.: Διετυπώθησαν διάφοροι ἐπικρίσεις, διότι ἡ θητεία τῶν Ἐθνοφρουρῶν μειοῦται εἰς περίοδον κρίσεως εἰς τὰς ἑλληνοτουρκικὰς σχέσεις καθὼς καὶ εἰς δύσκολον περίοδον διὰ τὸ Κυπριακὸν λόγῳ τῶν παραλόγων τουρκικῶν ἀξιώσεων. Ποία ἡ ἀπάντησίς σας καὶ τί ὤθησε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν μείωσιν τῆς θητείας;*

*»ΑΠ.: Ἡ ἐλάττωσις τῆς δυνάμεως τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς λόγῳ συντμήσεως τῆς θητείας οὐδόλως πρέπει νὰ συσχετισθῆ μὲ τὰς ἐξελίξεις εἰς τὰς ἑλληνοτουρκικὰς σχέσεις. Ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπισιν ἐθνικῶν κινδύνων ἐν Κύπρῳ, λυποῦμαι νὰ εἴπω ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Φρουρὰ ὑπὸ τὴν σημερινὴν σύνθεσιν καὶ διάρθρωσίν της δὲν ἀποτελεῖ δύναμιν, τὴν ὁποίαν τὸ κυπριακὸν κράτος θὰ εἶχε εἰς τὴν διάθεσίν του ἐν ὥρᾳ ἀνάγκης διὰ τὴν ἄμυναν καὶ τὴν διασφάλισιν τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Κύπρου. Ἡ ἀναδιοργάνωσις τῶν ἐνόπλων δυνάμεών μας θὰ καταστήσῃ ταύτας πλέον ἑτοίμους δι' ἀνταπόκρισιν εἰς τὴν ἀποστολήν των.*

*»ΕΡ.: Εἶναι εἰς θέσιν ἡ Κύπρος νὰ πληρώσῃ μὲ ἰδικάς της δυνάμεις τὸ κενόν, τὸ ὁποῖον θὰ δημιουργηθῆ μὲ τὴν ἀποχώρησιν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν ὑπηρετούντων εἰς τὴν Ἐθνικὴν Φρουράν;*

*»ΑΠ.: Διὰ μίαν περίοδον θὰ ἔχωμεν μερικὰς δυσκολίας. Πρόθεσίς μας, ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι ὅπως μελλοντικῶς ἡ Ἐθνικὴ Φρουρὰ στελεχοῦται καὶ διοικῆται ὑπὸ Κυπρίων ἀξιωματικῶν.*

*»ΕΡ.: Εἰς περίπτωσιν ἀρνήσεως τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς ἀποφάσεις τῆς κυβερνήσεως τί προτίθεσθε νὰ πράξετε;*

*»ΑΠ.: Ἄρνησις τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς*

*ἀποφάσεις τῆς κυβερνήσεως θὰ ἐσήμαινε περίπου κατάλυσιν τοῦ κυπριακοῦ κράτους.*

*»ΕΡ.: Ἡ "ΕΟΚΑ Β'" εἴτε λόγω σοβαρῶν πληγμάτων ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων Ἀσφαλείας εἴτε δι' ἄλλους λόγους φαίνεται ὅτι ἔχει ἀναστείλει τὴν δρᾶσιν της. Πῶς ἀντιμετωπίζει ἡ κυβέρνησις τὴν ἐξέλιξιν αὐτήν;*

*»ΑΠ.: Αἱ Δυνάμεις Ἀσφαλείας θὰ συνεχίσουν τὴν δίωξιν τῆς "ΕΟΚΑ Β'" μέχρι πλήρους διαλύσεώς της.*

*»ΕΡ.: Πιστεύει ἡ κυβέρνησις ὅτι εἶναι δυνατὸν εἰς ἄλλο στάδιον ἡ "ΕΟΚΑ Β'" νὰ ἐπαναλάβει τὴν δρᾶσιν της;*

*»ΑΠ.: Ἐφ' ὅσον ἡ "ΕΟΚΑ Β'" δὲν διαλύεται, ὑπάρχει πάντοτε ὁ κίνδυνος ἐπαναλήψεως τῆς τρομοκρατικῆς δράσεώς της».*

### Το παρακράτος του Μακάριου

Παρακάτω ο Μακάριος συνεχίζει τη συνέντευξη στη σφαίρα του κυβερνητικού παρακράτους, που υπήρχε στην Κύπρο παράλληλα με το παρακράτος της ΕΟΚΑ Β':

*«ΕΡ.: Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος Μαΐου ἐθέσατε δεκαπενθήμερον προθεσμίαν πρὸς διάλυσιν τῶν παρανόμων φιλοκυβερνητικῶν ὁμάδων καὶ παράδοσιν τοῦ ὁπλισμοῦ των. Ἐπειδὴ μόνον 26 ὅπλα παρεδόθησαν, ὡς δὲ ἀπεδείχθη αἱ παράνομοι φιλοκυβερνητικαὶ ὁμάδες δὲν διελύθησαν, τί προτίθεσθε νὰ πράξετε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν;*

*»ΑΠ.: Εἶχον πληροφορίας ὅτι αἱ παράνομοι φιλοκυβερνητικαὶ ὁμάδες ἦσαν τότε ἕτοιμοι νὰ παραδώσουν τὸν ὁπλισμόν των καὶ νὰ διαλυθοῦν. Ἀλλ' ἡ διαπραχθεῖσα ἐν τῷ μεταξὺ κλοπὴ ὑπὸ τῆς "ΕΟΚΑ Β'" μεγάλης ποσότητος ὁπλισμοῦ ἐκ τοῦ στρατοπέδου Γεροσκήπου καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς ἀνανεώσις τοῦ κύματος βίας καὶ τρομοκρατίας ἐνέπνευσαν φόβους εἰς τοὺς ἄλλους παρανόμους, ὥστε νὰ μὴ παραδώσουν τὸν ὁπλισμόν των. Ἡ κυβέρνησις, ἐν πάσῃ περιπτώσει, οὐδέποτε θὰ παύσῃ διώκουσα τὴν ἐκ πάσης πλευρᾶς παρανομίαν.*

*»ΕΡ.: Διετυπώθησαν καὶ πάλιν ἐπὶ δικαστηρίου παράπονα κρατουμένων δι' ἀγρίαν καὶ ἀπάνθρωπον κακομεταχείρισίν των εἰς χεῖρας τῶν Δυνάμεων Ἀσφαλείας, ἐπὶ δὲ τοῦ προκειμένου δικαστὴς προέβη εἰς δριμείας παρατηρήσεις ἀπὸ ἕδρας. Ποία ἡ ἀπάντησίς σας;*

*»ΑΠ.: Δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου σαφῆ στοιχεῖα περὶ κακομεταχειρίσεως κρατουμένων. Ὡς πρὸς τὰς ἀπὸ ἕδρας παρατηρήσεις ὡρισμένου δικαστοῦ, ἔχω τὰς ἀπόψεις μου, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν δύναμαι νὰ ἐκφράσω δημοσίᾳ διὰ νὰ μὴ δοθῇ ἐντύπωσις ὅτι ἐπηρεάζω τὸ ἔργον τῆς Δικαιοσύνης.*

*»ΕΡ.: Ἡ ἀντιπολίτευσις ὁμιλεῖ περὶ φασιστικῶν μέτρων τῆς κυβερνήσεως ἐναντίον τῶν ἑνωτικῶν. Πῶς σχολιάζετε τοῦτο;*

*»ΑΠ.: Ἐὰν φασιστικὴ ἦτο ἡ κυβέρνησις τῆς Κύπρου, οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀντιπολιτεύσεως θὰ ἦσαν ὑμνηταί της. Θὰ προσέθετον ἐπίσης ὅτι ἡ ἀντιπολίτευσις κατέστρεψε καὶ κατήντησε τὸν τίτλον τοῦ ἑνωτικοῦ συνώνυμον μὲ τὸν τίτλον τοῦ συνωμότου.*

*»ΕΡ.: Ἐδημοσιεύθησαν πληροφορίαι περὶ ἐνισχύσεως τοῦ Ἐφεδρικοῦ Σώματος. Τί ἔχετε νὰ δηλώσετε ἐπὶ τούτου;*

*»ΑΠ.: Θὰ προσληφθοῦν ἀκόμη 500 ἄνδρες εἰς τὴν Ἀστυνομικὴν Δύναμιν, ἀριθμὸς δὲ τούτων θὰ ὑπηρετήσῃ εἰς τὸ Ἐφεδρικὸν Σῶμα.*

*»ΕΡ.: Ἀναμένετε ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐπιστολήν σας ἀπὸ τὸν Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως;*

*»ΑΠ.: Δὲν εἶμαι βέβαιος ἐὰν θὰ ἀποσταλῇ ἀπάντησις, ἀλλὰ ἀναμένω ὅτι γραπτῶς ἢ ἐμπράκτως θὰ δοθῇ ἀπάντησις.*

*»ΕΡ.: Πῶς σχολιάζετε τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐφημερίδας οὐδὲν περὶ Κύπρου ἀναγράφεται;*

*»ΑΠ.: Οὐδὲν σχόλιον.*

### Απαιηλή σύσκεψη

Καθώς οι ημέρες όμως κυλούσαν, η ώρα της τραγωδίας πλησίαζε. Στις 6 Ιουλίου οι ηγέτες του πραξικοπήματος αξιωματικοί επέστρεψαν στην Κύπρο. Είχαν όμως αμφιβολίες αν μπορούσε και αν έπρεπε να γίνει η φοβερή ενέργεια. Και ο ταγματάρχης Κοντώσης στάλθηκε στην Αθήνα για να ζητήσει τουλάχιστον μια πίστωση χρόνου. Αλλά ο Δ. Ιωαννίδης κατηγορηματικά απέκλεισε κάθε αναβολή. Το πραξικόπημα θα γινόταν αμετάκλητα και αμετακίνητα τη 15η Ιουλίου.

Το μεσημέρι του Σαββάτου 13 Ιουλίου 1974, έγινε νέα σύσκεψη στο Πεντάγωνο. Παρευρίσκονταν οι αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων, πολλοί ανώτατοι επιτελικοί και μια ομάδα αξιωματικών της Κύπρου. Ο διοικητής της Εθνικής Φρουράς αντιστράτηγος Ντενίσης, ο διοικητής της ΕΛΔΥΚ συνταγματάρχης Νικολαΐδης, ο διευθυντής του 2ου επιτελικού γραφείου της ΕΛΔΥΚ αντισυνταγματάρχης Κ. Μπούρλος, ο διευθυντής του κλιμακίου της ΚΥΠ στην Κύπρο αντισυνταγματάρχης Δ. Ζιωτόπουλος και, τέλος, ο ταξίαρχος Α. Κονδύλης, πρώην διοικητής της ΕΛΔΥΚ, έμπιστος του Ιωαννίδη και δεξί του χέρι στο προπαρασκευαζόμενο πραξικόπημα.

Ο αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων στρατηγός Μπονάνος τούς εξήγησε ότι εκλήθησαν για να ενημερωθούν όσον αφορά την επιστολή του Μακάριου προς τον στρατηγό Γκιζίκη και να εκφέρουν τη γνώμη τους για τις συνέπειες που θα είχε η ανάκληση των αξιωματικών της Εθνοφρουράς, όπως αξίωνε ο Εθνάρχης.

Πολλοί από τους παρευρισκομένους πρώτη φορά πληροφορούνταν την επιστολή-τελεσίγραφο του Μακάριου. Άρχισαν να ζητούν λεπτομέρειες –οι αρχηγοί αεροπορίας και ναυτικού Παπανικολάου και Αραπάκης διαμαρτύρονταν γιατί κρατούνταν βυθισμένοι σε πλήρη άγνοια των γεγονότων– και τελικά ο στρατηγός Μπονάνος με πολλή ευκολία διέκοψε τη σύσκεψη για την προσεχή Δευτέρα 15η Ιουλίου. Ο ναύαρχος Αραπάκης στην έκθεσή του προς τον Κ. Καραμανλή γράφει:

> *«Ὑποψιάζομαι ὅτι ἡ σύσκεψις αὐτὴ ἦτο προσχηματική, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ Κύπρου τοῦ ἀντιστρατήγου Ντενίση καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματικῶν οἱ ὁποῖοι θὰ ἀπετέλουν ἐμπόδιον διὰ τὸ προαποφασισθὲν πραξικόπημα».*

Πραγματικά, μετά τη σύσκεψη ο αντιστράτηγος Ντενίσης και οι άλλοι αξιωματικοί της Κύπρου ζήτησαν να επανέλθουν στις έδρες τους. Αλλά ο στρατηγός Μπονάνος τούς διέταξε να παραμείνουν στην Αθήνα. Ήταν φανερό ότι ήθελε να βρίσκονται έξω από τη Μεγαλόνησο την ημέρα της ενέργειας.

### Ο Μακάριος προειδοποιείται

Τι συνέβαινε στο μεταξύ στη Λευκωσία; Τι έκανε ο Μακάριος; Βρισκόταν από την Παρασκευή 12η Ιουλίου στο θερινό προεδρικό μέγαρο στο Τρόοδος. Βρίσκεται σε μια πυκνοδασωμένη πλαγιά και εκεί αποσυρόταν κάθε Σαββατοκύριακο για ανάπαυση. Τη φορά αυτή πήγε μία μέρα προηγουμένως, γιατί ήταν πολύ κουρασμένος από την υπερένταση της διαμάχης με την Αθήνα. Πυκνές προειδοποιήσεις κατέφθαναν για επικείμενο πραξικόπημα: «Θα σε σκοτώσουν και θα κάνουν πραξικόπημα». Ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ιδιώτης τότε, του είχε διαμηνύσει την αυθεντική είδηση των επικείμενων γεγονότων. Είχε πληροφορηθεί από έμπιστό του πρόσωπο ότι ο διοικητής μιας από τις μεγαλύτερες στρατιωτικές μονάδες της Αθήνας τού είχε εκμυστηρευτεί:

> *«Ὁ Μακάριος ἀξιοῖ νὰ ἀποσύρουμε τοὺς μισοὺς ἀξιωματικοὺς ἀπὸ τὴν Κύπρο. Δὲν θὰ ἀποσύρουμε οὔτε ἕναν. Σὲ λίγες μέρες θὰ ἐκκαθαρίσουμε τὴν κατάστασι δυναμικά. Καὶ αὐτὸν προσωπικῶς ἐπίσης».*

Ο Ευ. Αβέρωρ έσπευσε έντρομος να συναντήσει τον πρεσβευτή της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Αθήνα Κρανιδιώτη και του γνωστοποίησε την πληροφορία. Ο πρεσβευτής ταράχτηκε:

> *«Αὐτὸ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ ἀνησυχητικό. Θὰ τὸ διαβιβάσω ἀμέσως στὸν Μακάριο. Ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ πηγή; Ποιός εἶναι ὁ διοικητὴς αὐτῆς τῆς μονάδος; Πρέπει νὰ ξέρω».*

Ο Ευ. Αβέρωφ τού αποκάλυψε το όνομα. Ο Κρανιδιώτης επικοινώνησε αμέσως με

τη Λευκωσία και σε ελάχιστες ημέρες ο Ευ. Αβέρωφ είχε την απάντηση:

*«Μακάριος σᾶς στέλνει τὸ ἑξῆς σῆμα: "Εὐχαριστῶ πολύ, ἀλλὰ ἡ πληροφορία θὰ εἶναι ἀνακριβής..."»*

**«Θα σε σκοτώσουν»**

Την ίδια πληροφορία την είχε και ένας Κύπριος, φίλος του Ευ. Αβέρωφ: ο μεγαλοεπιχειρηματίας Μαγκλής, αντιπρόσωπος του Μποδοσάκη στη Μεγαλόνησο. Έφτασε την Παρασκευή 12η Ιουλίου καταταραγμένος στη Λευκωσία και προσπάθησε να συναντήσει αμέσως τον Μακάριο. Αλλά εκείνος, κατακουρασμένος από τις τελευταίες φάσεις της φοβερής διαμάχης του με την Αθήνα, αρνήθηκε να τον δεχτεί. Το ίδιο βράδυ, ο ηγούμενος στο Μετόχι της Μονής Κύκκου, έξω από τη Λευκωσία, που συνδέεται στενά με τον αρχιεπίσκοπο, δέχτηκε την επίσκεψη του έντρομου μεγαλοεπιχειρηματία, ο οποίος τού είπε:

*«Πρέπει νὰ δῶ ἀμέσως τὸν Μακάριο, ἀλλὰ δὲν μὲ δέχθηκε. Σὲ παρακαλῶ, ἀνάλαβε ἐσύ. Φέρνω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μιὰ φοβερὴ πληροφορία: Κινδυνεύει η ζωή του, κινδυνεύει καὶ τὸ καθεστώς».*

Ο ηγούμενος έσπευσε αμέσως στον φίλο του Χατζηευθυμίου, εκδότη (εφημερίδες *Φιλελεύθερος* και *Απογευματινή*), που επίσης συνδέεται στενά με τον Μακάριο. Αφού συσκέφθηκαν, ο ηγούμενος Κύκκου επικοινώνησε τηλεφωνικά με τον αρχιεπίσκοπο. Ζήτησε να συναντηθούν πάση θυσία.

*«Ἔλα τὴν Δευτέρα», τοῦ ἀπάντησε ἐκεῖνος. «Μὰ εἶναι κάτι τρομερό, κάτι ποὺ σὲ ἀφορᾶ». «Ἂς εἶναι. Τώρα ἔχω ἀνάγκη ἀναπαύσεως».*

Οι τρεις φίλοι πέρασαν το Σαββατοκύριακο στην έπαυλη του εκδότη στην Κυρήνεια. Ο ηγούμενος επρόκειτο πρωί πρωί της Δευτέρας να σπεύσει στο Τρόοδος να μεταδώσει την πληροφορία του επιχειρηματία. Αλλά δεν πρόλαβε. Πρωί πρωί ο Μακάριος είχε κατέβει. Και η έμφοβη προειδοποίηση του Μαγκλή μεταβαλλόταν σε τρομακτική πραγματικότητα... Κάποιος άλλος, όμως, είχε προλάβει να συναντήσει τον ίδιο τον αρχιεπίσκοπο και να του μεταδώσει από άλλη πηγή το ίδιο τρομερό μήνυμα: ο δημοσιογράφος-λογοτέχνης Νίκος Αγγελής. Σε ορισμένο κύκλο στον οποίο συμμετείχε, έφτασε η πληροφορία για το επικείμενο πραξικόπημα, που μετέφερε ανώτερος αξιωματικός. Αποφασίστηκε φυσικά να ειδοποιηθεί ο Μακάριος αμέσως. Πώς όμως; Έπρεπε να βρεθεί πρόσωπο που να μην κινήσει καμιά υποψία η αποστολή του. Ο Νίκος Αγγελής με τη δημοσιογραφική του ιδιότητα θεωρήθηκε ο καταλληλότερος όλων. Την Τετάρτη 10η Ιουλίου ο δημοσιογράφος γεμάτος αγωνία έφτανε στη Λευκωσία και γινόταν δεκτός αστραπιαία από τον Εθνάρχη:

*«Μακαριώτατε, τὴν Κυριακὴ θὰ σᾶς σκοτώσουν», τοῦ εἶπε ἐμπιστευτικὰ*

*καὶ τρομαγμένα. «Θὰ ἐπακολουθήσῃ κίνημα...» «Θὰ μὲ ἀνατρέψουν ἢ θὰ μὲ σκοτώσουν;» «Θὰ σᾶς ἀνατρέψουν καὶ θὰ σᾶς σκοτώσουν...»*

Άλλη σοβαρή προειδοποίηση έγινε τέσσερις ημέρες πριν, όταν εκδότης αθηναϊκής εφημερίδας συνάντησε στη Λευκωσία τονΑνδρέα Αζίνα, έμπιστο στενό συνεργάτη του Μακάριου. Φεύγοντας, του είπε:

*«Προσέχετε. Θὰ σᾶς κάνουν πραξικόπημα. Τὸ ἔχουν ἀποφασίσει καὶ θὰ εἶναι ἀδίστακτοι».*

**Η ΕΟΚΑ Β′ υπό διάλυση**

Τέλος, υπάρχει και μια άλλη μαρτυρία που προέρχεται από την ΕΟΚΑ Β′. Την παρέχει ο Κύπριος δημοσιογράφος Ανθός Λυκαύγης (*Ακρόπολις*, 15.7.1975) και έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί συνδέεται με την κατάσταση της ΕΟΚΑ Β′ τις ημέρες εκείνες:

*«Εἶχε ἀποκαλυφθῆ τὸ κεντρικὸ ἀρχεῖο τῆς ὀργανώσεως ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαινόταν ὁλοκάθαρα ὅτι:*

*• Ἡ ἀποκεφαλισμένη ΕΟΚΑ Β′ εἶχε ὑπαχθῆ ἀπ' εὐθείας στὸ γραφεῖο "Κ" (Κύπρος) ποὺ ἵδρυσε καὶ ἤλεγχε ὁ Δημήτριος Ἰωαννίδης.*

*• Οἱ διαταγὲς πρὸς τὴν ΕΟΚΑ Β′ ἐξεπορεύοντο πιὰ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ποὺ χρηματοδοτοῦσε τὸ "ἀντάρτικο" καὶ τὴν πολιτικὴ ἔκφρασι τῶν συνωμοτῶν.*

*• Η ΕΟΚΑ Β′ σὰν ὀργάνωσι στὴν κορυφή της εἶχε διαλυθῆ καὶ ἦταν πιὰ θέμα ἡμερῶν ἡ οὐσιαστική της κατάλυσι».*

Η στρατιωτική της ηγεσία –εκτός από επαρχιακές διοικήσεις– είχε συλληφθεί στη Λευκωσία μετά από μια σειρά φόνους στη Λεμεσό και την ανακάλυψη σχεδίων δολοφονιών και απαγωγών.

Μερικές ημέρες προηγουμένως, σε ένα διαμέρισμα της Λευκωσίας, δύο από τους πιο έμπιστους του στρατηγού Γρίβα, μαζί με μερικούς άλλους, συνεδρίαζαν όλο το βράδυ. Και κατέληξαν στην απόφαση να αυτοδιαλύσουν την οργάνωση. Αλλά τότε κατάλαβαν και οι ίδιοι ότι δεν είχαν οργάνωση. Η ΕΟΚΑ Β′, διασπασμένη σε καπετανάτα, δεν ήταν πια αυτοδύναμη με την έννοια της ύπαρξης κυπριακής διοίκησης, αλλά ήταν κατά τομείς δέσμια κάποιων άλλων. Ένα από τα στελέχη της Λευκωσίας είχε διαβιβάσει την επιθυμία να αποσυρθεί εντελώς. Και απετάθη στην Αθήνα. Και η απάντηση ήταν (μέσω του υπεύθυνου της Λευκωσίας):

*«Μὴ κάνης τίποτα. Περίμενε μέχρι τὶς 15 Ἰουλίου».*

Η επιστολή προερχόταν από τον «Κεραυνό» (Ελευθέριο Παπαδόπουλο) που συνδεόταν άμεσα με την Αθήνα προς τον «Ποσειδώνα» (Κροίσο Χριστοδουλίδη), υπεύθυνο Λευκωσίας. Του έγραφε στις 3.7.1974:

*«Πρόσεξε πολὺ τί σοῦ γράφω. Δὲν θὰ ὑποβάλῃς παραίτησι πρὸ τῆς 15ης*

*τρέχοντος ἐπ' οὐδενί. Δὲν μπορεῖς νὰ γράψης ὅτι παραιτεῖσαι γιὰ οἰκογενειακοὺς λόγους. Θὰ σὲ φτύσουν ὅλοι. Πρόσεξε μὴ περιλάβης τέτοιους λόγους. Ἄκουσέ με καὶ δὲν θὰ ζημιωθῆς. Καὶ ὅπως σοῦ τονίζω, μέχρι τῆς 15ης τοῦ μηνὸς ὄχι πιὸ μπροστά. Σὲ παρακαλῶ θερμῶς. Ἐπιμένω ἐπὶ τούτου».*

Αυτή η απάντηση είχε ανακαλυφθεί και το έγγραφο πέρασε στα χέρια των υπηρεσιών ασφαλείας του κράτους. Φαίνεται, όμως, ότι η αξιολόγησή του δεν εκτιμήθηκε απόλυτα.

**Πυρπόληση του Μεγάρου**

Ο Άνθος Λυκαύγης, που είχε στενή επαφή με τον Μακάριο και το περιβάλλον του, συνεχίζει:

*«Ἡ προεδρικὴ φρουρὰ βρισκόταν σὲ συναγερμό. Γιατὶ κατέφθασαν νεώτερες σαφεῖς πληροφορίες: Ὅτι οἱ συνωμότες σχεδίαζαν τὸν φόνο τοῦ Μακαριωτάτου στὴν θερινή του τόσο ἀπομονωμένη κατοικία. Συγκεκριμένα: Τὸ σχέδιο προέβλεπε νὰ πυρποληθῆ τὸ δάσος μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται τὸ προεδρικὸ οἴκημα, μὲ ταυτόχρονη ἐπίθεσι μὲ ὅλμους, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξουν τρόποι διαφυγῆς. Αὐτὰ τὰ ἐγνώριζαν οἱ ὑπεύθυνοι ἀσφαλείας τοῦ Ἐθνάρχου. Καὶ πῆραν δρακόντεια μέτρα σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχή. Κι' ἐπειδὴ μόνο δύο δρόμοι βασικὰ ὁδηγοῦν στὸ μέρος ἐκεῖνο καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχουν βρετανικὲς δυνάμεις στὴν περιοχή, κάθε σοβαρὴ στρατιωτικὴ κίνησις καὶ προετοιμασία ἦταν εὔκολο νὰ γίνη ἀντιληπτή, ἀφοῦ οἱ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς τοῦ προεδρικοῦ μεγάρου ἔλεγχαν τὶς βασικὲς ἀρτηρίες μακρυὰ καὶ κοντὰ στὸ μέγαρο.*

*»Ὁ Πρόεδρος Μακάριος ἦταν ἤρεμος τὴν Κυριακή. Τοῦ μιλοῦσαν οἱ ὑπεύθυνοι τῆς φρουρᾶς γιὰ ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα. Αὐτὸς σιωποῦσε ἢ ἀστεϊζόταν.*

*»"Μὰ φοβᾶστε τόσο πολύ;"*

*»"Δὲν βλέπετε, Μακαριώτατε; Εἶναι ἀδίστακτοι".*

*»"Μωρὲ ἐμένα θέλουν νὰ σκοτώσουν, ὄχι ἐσᾶς. Ψυχραιμία".*

*»Κι' ὅταν τοῦ εἶπαν ὅτι θἆταν καλύτερα ἂν ἔμενε ἀκόμη λίγες μέρες στὸ μέρος ἐκεῖνο, ὁ Μακάριος μὲ τὸ αἰώνιο χαμόγελο ἀπάντησε πειρακτικά:*

*»"Ἂν ὁ Πρόεδρος δὲν πάη στὴν δουλειὰ τὴν Δευτέρα, γιατί νὰ πᾶνε οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι... Ἔχουμε τόση δουλειὰ ποὺ δὲν ἀρκεῖ ὁ φόβος γιὰ νὰ μᾶς σταματήση"».*

### Επιστροφή στη Λευκωσία

Έτσι, το πρωί της Δευτέρας ο Μακάριος ξεκινούσε για το Προεδρικό Μέγαρο, που ήταν παγίδα θανάτου. Ανέμενε το πραξικόπημα; Είχε λάβει υπόψη όλες εκείνες τις προειδοποιήσεις; Ο ίδιος δήλωσε στον γράφοντα (Ιανουάριος 1975):

> *«Πρέπει νὰ σᾶς ὁμολογήσω ὅτι δὲν ἔλαβα τοῖς μετρητοῖς τὶς προειδοποιήσεις ποὺ μοῦ εἶχαν γίνει, γιὰ τὸ ἐπικείμενο πραξικόπημα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν δολοφονία μου. Ἔλεγα: "Καλά, νὰ μὲ σκοτώσουν ἐμένα. Ἀλλὰ τὸ πραξικόπημα γιατί; Δὲν καταλαβαίνουν ὅτι θὰ ἐπωφεληθῇ ἡ Τουρκία καὶ θὰ εἰσβάλῃ; Ἐλάχιστον ἴχνος λογικῆς νὰ ἔχουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, δὲν θὰ τὸ κάνουν". Στὴν πραγματικότητα ἀπεδείχθη ὅτι δὲν εἶχαν ἴχνος λογικῆς καὶ τὸ ἔκαναν...»*

Ελήφθησαν πάντως μερικά αυξημένα μέτρα ασφαλείας κατά τη διαδρομή από το Τρόοδος στη Λευκωσία, που περνούσε κοντά από αρκετά στρατόπεδα της Εθνοφρουράς και της ΕΛΔΥΚ. Έξω από κάθε στρατόπεδο της διαδρομής βρίσκονταν ειδικές ομάδες ανδρών του Εφεδρικού, που παρακολουθούσαν κάθε κίνηση. Σε οποιαδήποτε περίπτωση θα σήμαινε συναγερμός. Αεροπλάνο της Αερολέσχης Κύπρου επιστρατεύτηκε εκείνη την ημέρα, και ένας λοχαγός του εφεδρικού επιτηρούσε από αέρος σπιθαμή προς σπιθαμή τα πάντα, μέχρι που το όχημα του Μακαριώτατου έφτασε στη Λευκωσία.

Ένα ερώτημα, όμως, γεννάται: γιατί δεν επιχείρησαν οι πραξικοπηματίες να τον εξοντώσουν κατά τη διαδρομή; Ο Ανθός Λυκαύγης σημειώνει:

> *«Ὅπως ἀπεδείχθη ἀργότερα, οἱ πραξικοπηματίες σκέφθηκαν κι' αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Ἀλλὰ τὸ ἀπέρριψαν ὅταν ὑπολόγισαν ὅτι μποροῦσε ὁ Μακάριος νὰ μὴ βρισκόταν στὸ αὐτοκίνητό του, ὁπότε θὰ γλύτωνε κι' ἡ ἐνέργειά τους θὰ προδιδόταν. Τὸ πιὸ ἀσφαλὲς λοιπὸν ἦταν νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ ἐπιστρέψη, νὰ βρίσκεται σίγουρα στὸ Προεδρικὸ καὶ νὰ τὸν παγιδέψουν ἐκεῖ. Ὁ Μακάριος ἔφθασε γύρω στὶς 8 παρὰ τέταρτο. Μπῆκε καὶ κοίταξε τὸ πρόγραμμά του. Βαρυφορτωμένο. Ἀλλὰ ἔτσι ἦταν καθημερινά. Δὲν ἔβγαλε ὅπως συνήθως τὸ ράσο καὶ τὸ καλιμαύχι γιατὶ θὰ δεχόταν μιὰ ὁμάδα μαθητῶν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἔξω ἡ προεδρικὴ φρουρὰ ἄρχισε νὰ ἀποσύρεται. Κουρασμένοι οἱ ἄνδρες ἀπὸ τὴν ἔντασι, τράβηξαν γιὰ ὕπνο. Ὁ κίνδυνος εἶχε περάσει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Ξημέρωσε μιὰ καινούργια ἑβδομάδα. Τὰ πραξικοπήματα γίνονται συνήθως βράδυ. Καὶ ὡς τὸ βράδυ ἔχει ὁ Θεός».*

Και ο λοχαγός του Εφεδρικού Τάκης Τσαγγάρης, επιφορτισμένος με την ασφάλεια του Μακάριου, λέει (περιοδικό *Ταχυδρόμος* Αθηνών, 15.7.1975):

*«...Ἀκολουθῶ πολὺ πίσω ἀπὸ τὴ συνοδεία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Ἑφτάμιση τὸ πρωΐ τῆς Δευτέρας φθάνουμε στὸ Προεδρικό. Δὲν βλέπω καμμιὰ ὕποπτη κίνηση. Ὀχτὼ παρὰ πέντε, πάω σὲ ἕνα γκαρὰζ ποὺ εἶναι ἐκεῖ κοντά...»*

**Η πρωθύστερη αναγγελία**

Ενώ ο Μακάριος στη Λευκωσία έμπαινε στο Προεδρικό Μέγαρο, στην Αθήνα στο Πεντάγωνο είχαν κληθεί οι αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων και ο στρατηγός Μπονάνος τούς ανήγγειλε επίσημα: «Κύριοι, στὴν Κύπρο πραξικόπημα τῆς Ἐθνοφρουρᾶς ἀνέτρεψε τὸν Μακάριο, ὁ ὁποῖος μᾶλλον εἶναι τώρα νεκρός...» Ήταν η 8η πρωινή της 15ης Ιουλίου 1974.

Ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου, στην έκθεσή του προς τον Κ. Καραμανλή, γράφει στο σημείο αυτό:

*«Ἡ αὐλαία τοῦ δράματος ὑψώθη τὴν 15 Ἰουλίου 1974. Ὁ στρατηγὸς Μπονάνος ἐκάλεσεν εἰς τὸ γραφεῖον του ἅπαντας τοὺς ἀρχηγοὺς κλάδου ἐνόπλων δυνάμεων τὴν 08.00 ὥραν καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς ὅτι ἡ Ἐθνοφρουρὰ ἀνέτρεψε τὸν Μακάριον ὅστις μᾶλλον εἶχε φονευθῇ. Ἦτο ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἣν ὁ ὑποφαινόμενος ἐπληροφορεῖτο περὶ τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως, εἰς σχετικὴν δὲ ἐρώτησίν του ἔλαβεν ὡς ἀπάντησιν ὅτι "ὅλα θὰ ἐξελιχθοῦν καλῶς". Ἐν συνεχείᾳ ἡ Ἡγεσία τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων ἀνεχώρησε διὰ τὴν Σχολὴν Δοκίμων, ἔνθα παρέστη εἰς τὴν ὁρκωμοσίαν τῶν νέων Σημαιοφόρων. Μετὰ τὴν τελετήν, περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς ἰδίας ἡμέρας, ὁ ὑποφαινόμενος μετέβη εἰς τὴν Γαλλικὴν Πρεσβείαν ἵνα παραστῇ εἰς τὴν ἐκεῖ διδομένην ἐπίσημον δεξίωσιν ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς Ἐθνικῆς Ἑορτῆς τῆς Γαλλίας. Ἐκεῖ ἐξετέθη εἰς καταιγισμὸν ἐρωτήσεων ἐκ μέρους τῶν ξένων ἀκολούθων, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν Βρεταννῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων οὐδεμίαν ἀπολύτως ἀπάντησιν ἦτο εἰς θέσιν νὰ δώσῃ».*

Ο αντιναύαρχος Αραπάκης, στη δική του έκθεση προς τον Κ. Καραμανλή, δεν αναφέρει αυτήν τη συγκέντρωση και την ανακοίνωση του στρατηγού Μπονάνου. Λέει απλώς:

*«...Ἐνῶ εὑρισκόμην εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Δοκίμων διὰ τὴν ὁρκωμοσίαν τῶν νέων σημαιοφόρων, εἰδοποιήθην τηλεφωνικῶς ὑπὸ τοῦ ὑπαρχηγοῦ μου ὅτι ἐδολοφονήθη ὁ Μακάριος εἰς Κύπρον. Μετὰ τὸ τηλεφώνημα ἐπηκολούθησε ἡ ἄφιξις τῶν λοιπῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, παρὰ τῶν ὁποίων ἔλαβον γνῶσιν περὶ τοῦ πραξικοπήματος».*

Υπάρχει κάποια αντίφαση στο σημείο αυτό με την έκθεση του αντιπτεράρχου Πα-

πανικολάου, η οποία όμως δεν έχει σημασία. Ο αντιπτέραρχος γράφει ότι παρίσταντο «άπαντες οι αρχηγοί». Φαίνεται, όμως, ότι ο αντιναύαρχος Αραπάκης δεν είχε προσέλθει, απασχολημένος με την τελετή της ορκωμοσίας των σημαιοφόρων στη Σχολή Δοκίμων. Πάντως αυτό που πρέπει να θεωρηθεί ουσιαστικό είναι η ανακοίνωση του αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων για το πραξικόπημα και τον πιθανό φόνο του Μακάριου.

**Το σχέδιο του πραξικοπήματος**

Την ώρα, όμως, εκείνη που ο στρατηγός Μπονάνος μιλούσε στους αρχηγούς, στη Λευκωσία επικρατούσε ηρεμία. Στο Προεδρικό Μέγαρο ο Μακάριος ασχολούνταν με τα συνήθη έργα της ημέρας. Δεν είχε ακόμη ακουστεί ο βρυχηθμός των αρμάτων. Πώς λοιπόν στην Αθήνα ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων είχε προφητεύσει τα όσα θα συνέβαιναν; Απλούστατα γνώριζε το σχέδιο και το προανήγγειλε...

Η συνωμοσία, όμως, στο μεταξύ είχε αρχίσει να υλοποιείται. Και είχε δύο βάσεις εξόρμησης. Η μία ήταν το στρατόπεδο Κοκκινοτριμυθιάς της Εθνοφρουράς, που περιελάμβανε τον όγκο των κυπριακών αρμάτων (35 μονάδες σοβιετικής κατασκευής Τ-34), μία επιλαρχία τεθωρακισμένων και μια μοίρα ΛΟΚ. Η άλλη βάση ήταν το στρατόπεδο Βασιλείου Καποτά (ΒΜΚ). Εκεί έδρευαν μια επιλαρχία τεθωρακισμένων, μια μονάδα θωρακισμένων οχημάτων πεζικού (15 περίπου), τα οποία είχαν κατασκευαστεί στην Κύπρο), και ο κύριος όγκος των ΛΟΚ. Κατά το σχέδιο, από κάθε στρατόπεδο θα εξορμούσε μια ισχυρή φάλαγγα. Η πρώτη –του στρατοπέδου της Κοκκινοτρυμιθιάς– θα επέπιπτε απευθείας κατά του κτιρίου όπου υπήρχε η Προεδρική Φρουρά. Η δεύτερη φάλαγγα θα επέπιπτε κατά του στρατοπέδου του Εφεδρικού Σώματος, το οποίο βρίσκεται 300 μέτρα απο το Προεδρικό Μέγαρο και περιλαμβάνει: το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου (ΡΙΚ), ένα κτίριο που στέγαζε το Γενικό Επιτελείο της Εθνοφρουράς (ΓΕΕΦ) και το Αρχηγείο της Αστυνομίας, δύο κτίρια όπου στρατωνιζόταν το Εφεδρικό και μερικά οικήματα όπου έμεναν οικογένειες αξιωματικών της Αστυνομίας.

Οι δύο φάλαγγες θα εξαπέλυαν αιφνιδιαστικά κύματα πυρός και βροχή σιδήρου κατά των στόχων τους. Θα τους εκμηδένιζαν αδιαφορώντας για ανθρώπινες ζωές, ισοπεδώνοντας αστραπιαία τα πάντα, καίγοντας και συντρίβοντας. Και, χωρίς ανάσα, θα συνέκλιναν κατόπιν συγκεντρωτικά οι κάννες των πυροβόλων και των πολυβόλων τους κατά του Προεδρικού Μεγάρου. Θα το κατέκλυζαν αδυσώπητα με τα πυρά τους, θα το κατέστρεφαν, θα το παρέδιδαν στις φλόγες, θα το μετέβαλλαν σε φλεγόμενη κάμινο, με τη βεβαιότητα ότι καμιά ανθρώπινη ζωή δεν θα απέμενε, ούτε συνεπώς ο Μακάριος.

**Τα άρματα ξεκινούν**

Πώς εφαρμόστηκε όμως το σχέδιο; Ο Ανθός Λυκαύγης περιγράφει το ξεκίνημα (*Ακρόπολις*, 16.7.1975):

*«Στὶς 8.10 μὲ 8.15 περίπου τὸ πρωΐ τῆς 15ης Ἰουλίου, ὅσοι κάτοικοι ζοῦν στὶς περιοχὲς Ἀθαλάσσας καὶ Παλλουριώτισσας, ἀντελήφθησαν ἀρκετὰ ἅρματα μάχης νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ στρατόπεδα καὶ νὰ παίρνουν τὸν δρόμο πρὸς τὴν Λευκωσία. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά. Γι' αὐτὸ δὲν ἔδωσαν σημασία. Τὸ τελευταῖο διάστημα οἱ συνωμότες ἔκαμναν τὴν ἴδια κίνησι μέχρι ποὺ τοὺς συνήθισαν: Ἔβγαζαν τὰ τὰνκς ἔξω, ἔπαιρναν τὸ δρόμο πρὸς τὸ Προεδρικό, τὸ παρέκαμπταν καὶ κατάληγαν σὲ μιὰ βορεινὴ περιοχὴ (κοντὰ στὸ χωριὸ Τσέρι) καὶ ἐκεῖ ἄρχιζαν ἀσκήσεις βολῆς. Στὴν ἀρχὴ κίνησαν τὶς ὑποψίες. Ἡ Προεδρικὴ Φρουρὰ βρισκόταν σὲ συναγερμό. Ἀλλὰ τίποτα δὲν συνέβαινε. Γιατί νὰ συμβῆ μέρα μεσημέρι ἐκείνη τὴν ἡμέρα; Στὶς 8.20 μὲ 8.25 μερικὰ τὰνκς ποὺ ἀνέβαιναν πρὸς τὸν δρόμο τοῦ Προεδρικοῦ σταμάτησαν γιὰ μερικὰ λεπτὰ πιὸ κάτω, σὲ ἀπόστασι ἑξακοσίων περίπου μέτρων. Ὁ ὑπεύθυνος τῆς Προεδρικῆς Φρουρᾶς Νῖκος Θρασυβούλου κάτι ψυχανεμίστηκε. Γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακὸ σήμανε συναγερμό. Ἀλλὰ πρὶν καλὰ-καλὰ συγκεντρωθοῦν οἱ ἄνδρες, ἀκούστηκε ἡ πρώτη ριπὴ ἀπὸ πολυβόλο. Τὸ πρῶτο ἅρμα μπαίνοντας στὴν εἴσοδο τοῦ περιβόλου τοῦ Προεδρικοῦ ἔδωσε τὸ σύνθημα. Καὶ ἔντρομοι οἱ περίοικοι διεπίστωσαν ὅτι: Ἀντὶ τὰ τὰνκς νὰ συνεχίσουν τὸν δρόμο τους ἔστριβαν πρὸς τὸ Προεδρικό! Τὰ ἄλλα τὰ καταλάβαιναν».*

Τι αντιτάχθηκε στην αιφνιδιαστική εκείνη έφοδο των αρμάτων και των θωρακισμένων;

Την Προεδρική Φρουρά την αποτελούσαν 200 άνδρες, που σχημάτιζαν μια διμοιρία ΛΟΚ και ένα τμήμα αστυνομικών. Την ώρα όμως εκείνη, οι περισσότεροι απουσίαζαν. Το άλλο σκέλος της άμυνας, το στρατόπεδο του Εφεδρικού Σώματος, ήταν επανδρωμένο κανονικά με δύναμη 500 περίπου Εφεδρικών Φρουρών και μια δύναμη αστυνομικών. Αλλά την ημέρα εκείνη υπήρχαν μόνο 180, από τους οποίους οι 90 είχαν προσέλθει με πολιτικά και άοπλοι. Οι αστυνομικοί –αξιωματικοί, οι περισσότεροι, που υπηρετούσαν στο Αρχηγείο της Αστυνομίας– δεν ξεπερνούσαν τους 30. Ήταν και μερικοί αξιωματικοί του στρατού, καθώς και οι σκοποί οπλίτες, στα γραφεία του Γενικού Επιτελείου της Εθνοφρουράς (ΓΕΕΦ) που στεγαζόταν, όπως είδαμε, στο ίδιο κτίριο με την Αστυνομική Διεύθυνση. Ήταν αφοσιωμένοι στον Μακάριο και στην έννοια της νομιμότητας οι άνδρες της Προεδρικής Φρουράς και του Εφεδρικού Σώματος. Και είχαν διοικητές εξίσου νομοταγείς και δυναμικούς. Της πρώτης ήταν ο ταγματάρχης Ποταμάρης. Του δευτέρου ο ταγματάρχης Παντα-

ζής. Τι αντίσταση, όμως, μπορούσαν να αντιτάξουν στη θύελλα των αρμάτων και των θωρακισμένων, που ξέσπασε τόσο αιφνιδιαστικά;

**Η επίθεση αρχίζει**

Στις 8 και 35', ξαφνικά, το ανύποπτο στρατόπεδο του Εφεδρικού Σώματος δέχτηκε την έφοδο της φάλαγγας του Βασιλείου Καποτά. Πρώτος στόχος της ήταν ο Ραδιοφωνικός Σταθμός. Μια ομάδα ΛΟΚ έπεσε πάνω του αστραπιαία, εισόρμησε στις αίθουσες, αιχμαλώτισε το προσωπικό και σε δέκα λεπτά είχε καταλάβει όλο το κτίριο. Την ίδια στιγμή, μεμονωμένοι αξιωματικοί και οπλίτες που βρίσκονταν στα γραφεία του ΓΕΕΦ επιτέθηκαν κατά των γραφείων της Διεύθυνσης Αστυνομίας, εξουδετέρωσαν και αφόπλισαν όλους τους αστυνομικούς. Αλλά τότε χύθηκε το πρώτο αίμα: δύο σκοποί που θέλησαν να αντιδράσουν σκοτώθηκαν αδίστακτα με πιστολιές.

Στο μεταξύ, η κύρια επίθεση κατευθύνθηκε κατά του στρατωνισμού του Εφεδρικού Σώματος, που αστραπιαία βρέθηκε κυκλωμένος. Και να πώς περιγράφει τα γεγονότα ο ίδιος ο διοικητής, ταγματάρχης Παντελής Πανταζής:

*«Στίς 8.30' ἀκούσαμε ξαφνικὰ ῥιπὲς πολυβόλων. Καὶ πρὶν προλάβουμε νὰ συνέλθουμε ἀπὸ τὴν ἔκπληξι, βρεθήκαμε κυκλωμένοι ἀπὸ θωρακισμένα, ποὺ ἔβαλλαν ἐπάνω μας μὲ ὅλη τὴν δύναμι τῶν πυρῶν τους. Τὴν κύρια δύναμι κρούσεως τὴν σχημάτιζαν οἱ ΛΟΚ ποὺ ἐμάχοντο μὲ μανιώδη φανατισμό. Ἔβγαλα ἀμέσως κραυγὲς νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ ἄνδρες καὶ νὰ καταλάβουν θέσεις μάχης. Καὶ διέταξα νὰ σπάση ἡ ἀποθήκη ὅπου ἐφυλάσσοντο μερικὰ ἀγγλικὰ ὅπλα καὶ νὰ ὁπλισθοῦν οἱ ἄοπλοι ἐφεδρικοί, ὅπως καὶ ἔγινε.*

*»Ἡ μάχη ἦταν πολὺ σκληρή, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἄνιση. Τὸ 1972 ὁ Μακάριος εἶχε προμηθευθῆ τσεχοσλοβακικὰ ὅπλα γιὰ νὰ ἐξοπλισθῆ ἡ Ἐθνοφρουρὰ καὶ ἡ Ἀστυνομία. Ἀλλὰ τὰ περισσότερα τὰ κατέσχεσαν οἱ Κυανόκρανοι τοῦ ΟΗΕ. Ἀκόμη τὰ ἔχουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους. Ἔτσι ὅμως ἐμεῖς ἐκείνη τὴν τρομερὴ ὥρα ποὺ ἐκρίνοντο τὰ πάντα, εἴχαμε μόνον ἐλαφρὰ ὅπλα, λίγα πολυβόλα καὶ μερικὰ "μπαζούκας", ποὺ τὸ βεληνεκές τους δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 150 μέτρα. Ἐνῶ τὰ ὅπλα τῶν τεθωρακισμένων τῶν κινηματιῶν εἶχαν βεληνεκὲς πολλαπλάσιο καὶ μποροῦσαν νὰ μᾶς κατακλύζουν μὲ τὰ βαρειὰ πυρά τους χωρὶς ἐμεῖς νὰ μποροῦμε νὰ τοὺς θίξουμε.*

**Πανδαιμόνιο φωτιάς**

*»Ἀμυνθήκαμε ὅμως γερά. Ἀφοῦ μᾶς ἔρριχναν καταιγιστικῶς ἐπὶ πολλὴ ὥρα, ἐνήργησαν γενικὴ μαζικὴ ἔφοδο. Ἀπαντήσαμε ἀπεγνωσμένα. Δύο*

*τεθωρακισμένα κατεστράφησαν. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς φάλαγγος σκοτώθηκε. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν ΛΟΚ ταγματάρχης εἶχε τὴν ἴδια τύχη. Ἕνας ἄλλος ταγματάρχης τῶν ΛΟΚ, ὁ Ραυτόπουλος, τραυματίσθηκε στὸ πόδι. Μέσα σὲ πανδαιμόνιο φωτιᾶς, ἡ ἔφοδος ἀπεκρούσθη καὶ οἱ ἐπιτιθέμενοι ὑπεχώρησαν.*

*»Ἀλλ' ἀφοῦ ἀπεσύρθη ἡ δύναμίς τους, συνέχισε τὰ καταιγιστικὰ πυρά της ἐναντίον μας, ἀπὸ ἀσφαλῆ ἀπόστασι. Ταυτοχρόνως βλέπαμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ κατείχοντο ἀπὸ ἕναν ἀκατανόητο φανατισμό. Βάλλαν μανιωδῶς πρὸς κάθε κατεύθυνσι, ἀκόμη καὶ ἐναντίον πολιτῶν καὶ γυναικοπαίδων. Μεταξὺ τῆς Ραδιοφωνίας καὶ τοῦ στρατωνισμοῦ μας ὑπάρχουν μερικὰ σπίτια οἰκογενειῶν ἀξιωματικῶν. Καὶ τὰ σάρωσαν μὲ τὰ πυρά τους. Ἕνα κοριτσάκι σκοτώθηκε. Μιὰ κοπελλίτσα τραυματίσθηκε. Ἦσαν ἀδίστακτοι. Στὸ μεταξὺ ἄρχισαν νὰ μᾶς σφυροκοποῦν μὲ ὅλμους καὶ κανόνια. Καὶ τότε, βλέποντας ὅτι κάθε ἀντίστασις ἦταν μάταια, ἐνῶ ἡ αἱματοχυσία θὰ ἀποκτοῦσε τεράστιες διαστάσεις, ἀπεφάσισα νὰ παραδοθοῦμε. Εἴχαμε κρατήσει ἐπὶ 3 ὧρες περίπου».*

Δεν υπήρξε μάταιη η αντίσταση, όμως, του Εφεδρικού. Τουναντίον, έσωσε την κατάσταση. Γιατί καθήλωσε επί τόσο χρόνο τη μία φάλαγγα των κινηματιών, και η άλλη φάλαγγα, της Κοκκινοτρυμιθιάς, έδρασε μόνη στην άλλη πλευρά της επιχείρησης, εναντίον της Προεδρικής Φρουράς. Έτσι, δεν έγινε συνδυασμένη η εφόρμηση κατά του Προεδρικού Μεγάρου, δεν πραγματοποιήθηκε έγκαιρα η κύκλωσή του και το αποτέλεσμα υπήρξε μοιραίο για την τύχη του πραξικοπήματος.

**Η επίθεση στο Προεδρικό**

Τι συνέβαινε στο μεταξύ στο Προεδρικό Μέγαρο; Είχε αιφνιδιαστεί και η ολιγάριθμη Προεδρική Φρουρά από την απροσδόκητη εμφάνιση των αρμάτων. Οι άνδρες της υπέθεσαν ότι πήγαιναν για ασκήσεις και μόνο οι πρώτες ριπές των πολυβόλων, που έριχναν «στο ψαχνό», τους έκαναν να προσγειωθούν οδυνηρά στην πραγματικότητα. Έτρεξαν αμέσως και άρπαξαν τα όπλα τους. Αλλά, παρά τη μαχητικότητά τους, δεν μπορούσαν να αντισταθούν για πολύ στα τανκς. Ένα θωρακισμένο ανατινάχθηκε. Πολλοί από τους κινηματίες σκοτώθηκαν. Σύντομα, όμως, τα συγκεντρωτικά πυρά των αρμάτων που πλησίαζαν ακάθεκτα, βάλλοντας με όλα τα όπλα τους και εξακοντίζοντας κύματα από φωτιά, εκμηδένισαν την άμυνά τους. Σε λίγο οι ερπύστριες ισοπέδωναν τα πάντα. Η αντίσταση κατέρρευσε. Λίγοι, όμως, από τους άνδρες της Φρουράς έπεσαν αιχμάλωτοι. Οι περισσότεροι, τραυματίες ή μη, διέφυγαν. Και τότε τα άρματα έστρεψαν τις κάννες τους κατά του κυρίου στόχου, του Προεδρικού Μεγάρου, που το κατέκλυζαν με τα πυρά τους.

Τι έκανε στο μεταξύ ο Μακάριος; Ο ίδιος αφηγήθηκε στον γράφοντα:

*«Ἔφθασα εἰς τὸ Προεδρικὸν Μέγαρον εἰς τὰς 8.15΄. Εἰς τὰς 8.30΄ εἶχα ἀκρόασιν μίας ὁμάδος μαθητῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Εἶχαν ἔλθει λίγα λεπτὰ ἐνωρίτερον. Ἐβγῆκα ἀπὸ τὸ γραφεῖον μου νὰ χαιρετήσω τὰ παιδιὰ ἕνα-ἕνα. Τότε ὁ ἐπὶ κεφαλῆς των ἄρχισε νὰ μὲ προσφωνῆ ἀπὸ χειρογράφου. Καὶ ἐκεῖνες τὶς στιγμές, ἐνῶ διάβαζε μίαν παράγραφον, ἀκούσθηκαν οἱ πρῶτοι πυροβολισμοί. Σᾶς δηλῶ ὅτι δὲν ἔδωσα καὶ πάλιν ἰδιαιτέραν σημασίαν. Δὲν ἐπῆγεν ὁ νοῦς μου ἀκόμη εἰς τὰ ὅσα μὲ προειδοποίησαν. Διότι δὲν ἔπαυε ἡ σκέψις μου νὰ ἀπορρίπτη ὡς τερατώδη κάθε ἰδέαν ὅτι θὰ ἐγίνετο ἡ δολοφονία μου καὶ ἡ ἀνατροπὴ τοῦ καθεστῶτος. Τὰ παιδιὰ εἶχαν τρομοκρατηθῆ καὶ δὲν ἤξεραν τί νὰ κάνουν. Καὶ ἐγὼ τοὺς εἶπα: "Δὲν εἶναι τίποτα, παιδιά μου". Στρεφόμενος δὲ πρὸς τὸν ὁμιλητήν, προσέθεσα: "Παρακαλῶ, συνεχίστε!" Ἐκείνην τὴν στιγμὴν ὅμως εἰσώρμησεν ἕνας τοῦ προσωπικοῦ κραυγάζων ἔντρομος: "Μακαριώτατε, ἅρματα ἐπιτίθενται. Εἶναι γιὰ σᾶς. Πρέπει νὰ φύγετε! Νὰ σωθῆτε"...»*

### Ο Μακάριος διαφεύγει

Το γραφείο του Μακάριου είχε μια πόρτα προς τα πίσω. Έβλεπε προς έναν ξεροπόταμο, πέρα από τον οποίο περνά δημόσιος δρόμος. Για την ώρα δεν είχαν εμφανιστεί τα άρματα από την πλευρά αυτή, αλλά μπορούσαν να φανούν από στιγμή σε στιγμή και η οδός της φυγής θα έκλεινε. Επιπλέον, λίγο πιο πέρα υπήρχε ένα στρατόπεδο της Εθνοφρουράς, το οποίο βρισκόταν επίσης σε συναγερμό, συμμετέχοντας στο κίνημα, και ετοιμαζόταν να βγάλει περιπόλους, που από λεπτό σε λεπτό θα έκοβαν τον δημόσιο δρόμο. Τα πάντα, λοιπόν, ήταν επιτακτικώς επείγοντα. Έπρεπε ο Μακάριος να φύγει. Αλλά μόνο ύστερα από μεγάλη πίεση δέχτηκε να το κάνει.

Δίπλα του βρίσκονταν τρεις αφοσιωμένοι και αποφασισμένοι άνδρες: ο διοικητής της Φρουράς ταγματάρχης Ν. Ποταμάρης, ο υπασπιστής του Εθνάρχη ταγματάρχης Θρασυβούλου και ο ανιψιός του Ανδρέας Νεοφύτου, γιος της αδελφής του Μακάριου, πιστός μέχρι θανάτου στον θείο του και στο έργο του, ακοίμητος φύλακας άγγελός του. Όλοι μαζί έτρεξαν προς την πόρτα της φυγής. Αλλά πού θα πήγαιναν; Ο Μακάριος, πάντα νομίζοντας ότι πρόκειται για ενέργεια μιας παράνομης ομάδας –από εκείνες που σκίαζαν την κυπριακή ζωή τους τελευταίους μήνες– ήθελε να μην απομακρυνθούν από τη Λευκωσία: «Να είμαστε κοντά, γιατί σε μια ή δυο ώρες θα τελειώσουμε με αυτούς τους άφρονες. Γι' αυτό, το καλύτερο είναι να πάμε στο μετόχι της μονής του Κύκκου, να περιμένουμε».

**Οι περιπέτειες της φυγής**

Μόλις είχαν βγει έξω και κατηφόρισαν την πλαγιά προς τον ξεροπόταμο, πίσω τους τα θωρακισμένα αυτοκίνητα είχαν κυκλώσει και από την πλευρά της διαφυγής το Προεδρικό Μέγαρο, το οποίο βαλλόταν τώρα συγκεντρωτικά. Με ελάχιστα δευτερόλεπτα απέφυγε ο Μακάριος τη σύλληψη και ασφαλώς την επιτόπου εκτέλεση. Καλυπτόμενος από τα δένδρα και περιβαλλόμενος από τους τρεις συνοδούς του με τα όπλα στο χέρι, ανέβαινε προς τον δημόσιο δρόμο, όταν μια ομάδα ενόπλων φάνηκε να τρέχει προς το μέρος τους. Ανήκαν στους κινηματίες; Με αγωνία τούς είδαν να καταφθάνουν, αλλά, πριν κάνουν χρήση των όπλων τους, με ανακούφιση διαπίστωσαν ότι επρόκειτο για άνδρες του Εφεδρικού Σώματος. Ο επικεφαλής λοχαγός Χρήστος Τσαγγάρης αφηγείται:

*«Οὐδέποτε θὰ ξεχάσω ἐκείνη τὴν στιγμή. Ἀλλὰ ποτὲ μὰ ποτὲ ἐκείνη τὴ μορφὴ ποὺ στεκόταν ἐκεῖ μπροστά μας. Ὁ ἴδιος ὁ Μακάριος γαλήνιος, ἤρεμος, στητός. Ἐμεῖς νοιώθαμε φόβο. Αὐτὸς ὄχι. Στάθηκα γιὰ νὰ χαιρετίσω στρατιωτικά. Κατέρρευσα ἀπὸ τοὺς λιγμούς. "Μακαριώτατε", ἄρθρωσα, "φύγετε. Νὰ σωθῆτε ἐσεῖς γιὰ νὰ σωθῆ ὁ τόπος μας. Ὁ πόλεμος εἶναι γιὰ μᾶς". Ἔσκυψα καὶ τοῦ φίλησα τὸ χέρι. Κι' ἐκεῖνος μὲ σήκωσε ψελλίζοντας: "Ψύχραιμοι, ψύχραιμοι". Κι' οἱ ἄλλοι δάκρυζαν, καθὼς ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνδρῶν μου ἀνέβαινα πρὸς τὸ Προεδρικό, ἕτοιμοι ὅλοι νὰ πεθάνουμε καὶ χαρούμενοι γιατὶ ὁ Μακάριος ἔφευγε».*

Ο Ανθός Λυκαύγης στο σημείο αυτό γράφει (στο ίδιο):

*«Κατεβαίνοντας στὸν ποταμὸ ὁ Μακάριος βγῆκε μὲ τοὺς τρεῖς στὴν ὁδὸ Προδρόμου. Ποῦ θὰ πήγαινε; Κανεὶς δὲν ἤξερε. Ὁ ἴδιος, ἐξακολουθώντας νὰ νομίζῃ ὅτι δὲν ἦταν κάτι ποὺ θὰ διαρκοῦσε, ζήτησε νὰ τὸν πᾶνε στὸ Μετόχι τοῦ Κύκκου, ποὺ βρίσκεται στὸ ἔμπα τῆς Λευκωσίας, κι' ὅπου διεξήχθη μιὰ ἀπὸ τὶς σκληρότερες μάχες. Σταμάτησαν ἕνα μικρὸ αὐτοκίνητο, ἐνῶ οἱ κάτοικοι γύρω ποὺ βγῆκαν στὶς αὐλές τους γιὰ νὰ δοῦν τί συνέβαινε, μόλις κατάλαβαν φώναζαν στὸν Ἀρχιεπίσκοπο νὰ τὸν κρύψουν. Οἱ περισσότεροι ἔκλαιγαν καὶ καταριόντουσαν. Μπῆκαν στὸ μικρὸ "Μίνι 1000" αὐτοκίνητο καὶ τράβηξαν κατὰ τὴν ὁδὸ Κύκκου. Ἀλλὰ σὲ ἑκατὸ μέτρα ἔμειναν ἀπὸ βενζίνη. Εὐτυχῶς φάνηκαν ἀπὸ ἀπέναντι ἕνα ἡμιφορτηγὸ κι' ἕνα ἀναπηρικό. Πῆραν τὸ δεύτερο καὶ τράβηξαν πρὸς τὸ Μετόχι. Σταμάτησαν τυχαῖα σὲ ἀπόστασι 200 ὥς 250 μέτρων γιατὶ συνάντησαν τὸν λοχαγὸ τοῦ ἐφεδρικοῦ Παστελλόπουλο. Ἐνῶ τὸν ρωτοῦσαν τί γίνεται στὴν περιοχή: "Μὴ πᾶτε στὸ Μετόχι", τοὺς εἶπε, "βάλλεται". Ταυτόχρονα ἀκούσθηκαν φωνές: "Τάνκς, ἔρχονται τάνκς". Στράφηκαν πρὸς τὰ πίσω. Κατευθύνθηκαν στὸ προάστιο Στρόβολος,*

*ἐνῶ ὁ Μακάριος ἐπέμενε ἀκόμη ὅτι δὲν εἶναι κάτι ποὺ θὰ διαρκέση καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ μείνουν στὴν Λευκωσία. Ζήτησε νὰ πᾶνε στὸ σπίτι ἑνὸς φίλου του, τοῦ Χαραλάμπους, ποὺ διατηροῦσε καφεκοπτεῖο. Δὲν ἦταν μέσα. Κι' ἔτσι πῆραν τὸν δρόμο γιὰ νὰ βγοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν Λευκωσία. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος μοῦ εἶπε γι' αὐτὴ τὴν περιπέτειά του χαριτολογώντας: "Φαίνεται ὅτι μὲ ἀγαπᾶ ὁ Θεός. Πάντως ἐκεῖνοι θὰ ἦσαν πιὸ ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ μένα. Γιατὶ συνέβη τοῦτο: Ἂν ἔφευγα τρία λεπτὰ πιὸ γρήγορα θὰ μὲ εἶχαν κλείσει στὸ Μετόχι τοῦ Κύκκου ὅπου ξεκίνησα νὰ πάω. Ἂν ἀργοῦσα πέντε λεπτὰ θὰ μοῦ ἔκοβαν τὸν δρόμο καὶ θὰ ἔκαμναν αὐτὸ ποὺ ἤθελαν. Ὅμως ὅπως ἦλθαν τὰ πράγματα ἔφυγα ἀρκετὰ γρήγορα γιὰ νὰ μὴ μοῦ κόψουν τὸν δρόμο καὶ ἀρκετὰ ἀργὰ γιὰ νὰ μὴ προλάβω νὰ πάω στὸ Μετόχι τοῦ Κύκκου". Ποιός λοιπὸν γλύτωσε τὸν Μακαριώτατο; Τὸ ὅτι δὲν εἶχε βενζίνη τὸ πρῶτο αὐτοκίνητο; Ἢ τὸ ὅτι βγῆκε τὸ δεύτερο; Ἡ Θεία Πρόνοια, λένε οἱ πιὸ πολλοὶ Κύπριοι, ἔκαμε τὸ θαῦμα της μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ προσγείωσε τὸ κτυπημένο ἑλικόπτερο μὲ τὸν αἱμορραγοῦντα πιλότο τὸ 1970 στὴν Ἀρχιεπισκοπή. Φυσικὰ μέσα ἀπ' αὐτὸ ποὺ ὁ κόσμος τὸ νοιώθει σὰν θαῦμα, παρεμβάλλεται ἡ ἀτυχία στὶς κινήσεις τῶν συνωμοτῶν κι' ἡ δρᾶσις τῶν ἀνδρῶν ποὺ ἔτρεξαν νὰ ὑπερασπίσουν τὸν Μακάριο καὶ τὴν Δημοκρατία».*

Πού, όμως, έπρεπε να κατευθυνθούν ο Μακάριος και η συνοδεία του; Ετράπησαν προς το όρος Τρόοδος. Αρχικά έφτασαν στο χωριό Κλήρου. Εκεί στάθμευσαν στο σπίτι ενός έμπιστου αστυνομικού και αφού ήπιαν καφέ κατευθύνθηκαν προς τη μονή Κύκκου. Όταν πλησίαζαν, ο Μακάριος πρώτη φορά είπε να ανοίξουν το ραδιόφωνο. Ο σταθμός της Λευκωσίας μετέδιδε εμβατήρια. Κατόπιν σταμάτησε και ακούστηκε παράξενα η φωνή τού σπήκερ:

*«Ἡ Ἐθνοφρουρὰ ἐπενέβη διὰ νὰ σώση τὴν Μεγαλόνησον ἀπὸ τὴν καταστροφήν. Ὁ Μακάριος εἶναι ἤδη νεκρός...»*

Όλοι πάγωσαν, ἐκτός από τον Εθνάρχη που παρέμενε απαθής. Αλλά μόνο τότε συνειδητοποίησε την τρομερή πραγματικότητα. Αυτό που ήταν παράλογο, αδιανόητο, είχε γίνει. Δεν ήταν ομάδες άφρονων παρανόμων. Η Εθνική Φρουρά είχε κάνει το πραξικόπημα για να τον ανατρέψει και να τον σκοτώσει...

### Σκληρότητες φανατισμού

Τι γινόταν στο μεταξύ πίσω, στο πεδίο της μάχης; Οι κινηματίες φέρθηκαν με φανατική σκληρότητα στους ηττημένους. «Μας έσπασαν αλλουνού το χέρι, αλλουνού το κεφάλι με τους υποκοπάνους», είπε ένας απο τους άνδρες της Προεδρικής Φρουράς που συνελήφθη αιχμάλωτος. Πιο άγριοι υπήρξαν στο στρατόπεδο της Εθνο-

φρουράς. Μεταξύ των παραδοθέντων ήταν ένας λοχαγός που τους είχε επισκεφθεί φιλικά για να πιει καφέ. Υπηρετούσε στην Εθνική Φρουρά αλλά ήταν γνωστός ως μακαριακός. Με την έναρξη των πυρών δεν μπόρεσε να φύγει για τη μονάδα του. Έμεινε εκεί ώσπου παραδόθηκαν οι Εφεδρικοί. Κάποιος αξιωματικός των ΛΟΚ, που τον ήξερε και γνώριζε τα φρονήματά του, μόλις τον είδε του γάζωσε τα πόδια με μια ριπή φωνάζοντας: «Θα σε κάνω να μην ξαναπερπατήσεις».

Ο λοχαγός αυτός, που ονομάζεται Ερμής Χριστοδούλου, αφηγείται το δράμα του ως εξής (περιοδικό *Ταχυδρόμος* Αθηνών, 15.8.1975):

*«Ἤμουν κοντὰ στὸ Προεδρικό, ὅταν ἀποφάσισα νὰ παραδοθῶ. Γιατί; Γιατὶ βλέπω μπροστά μου ἕνα μπουλούκι Ἕλληνες. Τί θέλεις νὰ πρωτοσκεφτῶ; Ποιός εἶναι σ' αὐτὸ τὸ μπουλούκι; Ὁ ἀδελφός μου; ὁ φίλος μου; ὁ συγγενής μου; Ποιόν νὰ σκοτώσω; Τὸν φαντάρο, ποὺ ἐκπαίδευα πρὶν δυὸ ὧρες; Γι' αὐτό, βγῆκα ἀπὸ τὸν κρυψῶνα μου. Εἶμαι γυμνὸς ἀπὸ τὴ μέση κι' ἀπάνω καὶ προχωρῶ. Ξαφνικά, βλέπω μπροστά μου δύο ἐνόπλους. Ὁ ἕνας κρατᾶ "Τόμσον" καὶ ὁ ἄλλος τουφέκι. Ὁ πρῶτος, ὁ ὑπολοχαγός Καραχάλιος, μοῦ φωνάζει:*

*»"Ἔλα ἐδῶ, ἐσύ. Ψηλὰ τὰ χέρια".*

*»Σήκωσα τὰ χέρια καὶ προχώρησα πρὸς τὸ μέρος του. Ἐνῶ πάω πρὸς αυτόν, μοῦ φωνάζει...*

*»"Προχώρα, προχώρα..." καὶ ρίχνει μιὰ ριπὴ στ' ἀριστερά μου, χωρὶς νὰ μὲ χτυπήση. Προχωρῶ λίγο ἀκόμα καὶ μοῦ ρίχνει δεύτερη ριπή (δίχως πάλι νὰ μὲ χτυπήση), βρίζοντάς με.*

*»"Κάθαρμα, κομμουνιστή, τί κάνεις ἐδῶ;"*

*»"Ποῦ θέλεις νὰ πάω;"*

*»"Σκάσε καὶ προχώρα..."*

*»Προχωρῶ. Περνῶ δίπλα τους καὶ ἀπομακρύνομαι, ὅταν τὸν ἀκούω πάλι νὰ μοῦ φωνάζη:*

*»"Σταμάτα, ποῦ πᾶς; Ἔλα ἐδῶ". Γυρίζω πίσω. Τὸν φθάνω στὰ δύο μέτρα. Μοῦ φωνάζει... "Θὰ σὲ κάνω νὰ μὴν ξαναπερπατήσης..."*

*»Ρίχνει μιὰ ριπὴ καὶ νοιώθω ἕνα κάψιμο στὸ πόδι. Στέκομαι, ὅμως, γυρίζω, τὸν κυττῶ στὰ μάτια καὶ τὸν ρωτῶ:*

*»"Τί σοῦ κανα καὶ μὲ πυροβολεῖς;"*

*»"Σκάσε, κάθαρμα, σῶπα, κτῆνος... Σκάσε... σκάσε..."*

*»"Ἔχεις λίγο νερό;"*

*»Γυρίζει τότε ὁ ὑπολοχαγὸς στὸν φαντάρο, τοῦ δείχνει ἐμένα καὶ τοῦ λέει:*

*»"Ἀποτελείωσέ τον..."*

*»Ὁ φαντάρος γυρίζει πρὸς τὸ μέρος μου καὶ σηκώνει τὸ τουφέκι του... Τοῦ λέω:*

*»“Φαντάρε... Φαντάρε, τί σοὔκανα; Ἔχω γυναίκα... παιδιά... Εἶμαι Ἕλληνας κι' ἐγὼ σὰν ἐσένα...”*

*»Διστάζει ὁ φαντάρος... Γυρίζει τὸ κεφάλι πρὸς τὸν ὑπολοχαγό. Ὁ ὑπολοχαγὸς τοῦ γνέφει μὲ τὸ κεφάλι νὰ μὲ σκοτώση. Σηκώνει πάλι τὸ τουφέκι ὁ φαντάρος. Βλέπω, 20-25 μέτρα μακριά, ἕνα ἀξιωματικό. Εἶναι ὁ λοχαγὸς Γλεντζές. Τοῦ φωνάζω:*

*»“Λοχαγέ, λοχαγέ...”*

*»Ὁ φαντάρος κατεβάζει τὸ τουφέκι. Ὁ ὑπολοχαγὸς τοῦ λέει:*

*»“Ἂς πηγαίνουμε”.*

*»Ἔρχεται κοντά μου ὁ Γλεντζὲς καὶ μὲ ρωτᾶ:*

*»“Τί ἔχεις ἐσύ;”*

*»“Εἶμαι πληγωμένος”.*

*»“Μεῖνε ἀκίνητος, θὰ στείλω νὰ σὲ πάρουν”.*

*»Πράγματι μὲ παρέλαβαν, ἀλλ' ἀντὶ νὰ μὲ πᾶν στὸ νοσοκομεῖο, μὲ θέσαν ὑπὸ κράτησι. Τὴν διαταγὴ τὴν ἔδωσε ὁ ὑπολοχαγὸς Γκότσης, ὁ ὁποῖος μὲ ἔβρισε:*

*»“Εἶσαι κάθαρμα!”*

*»“Δὲν εἶμαι κάθαρμα. Εἶμαι λοχαγὸς τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς”.*

*»ΓΚΟΤΣΗΣ: Δεσμοφύλαξ, πάρτον, κλεῖστον στὸ πειθαρχεῖο, βάλε σκοποὺς καὶ στὶς τέσσερις πλευρές, κανεὶς νὰ μὴ τὸν πλησιάση, οὔτε νὰ μιλήση μαζί του.*

*»ΕΡΜΗΣ: Ἐγὼ χρειάζομαι γιατρό, εἶμαι πληγωμένος, ἔχω αἱμορραγία, πάρτε με στὸ Νοσοκομεῖο.*

*»ΓΚΟΤΣΗΣ: Τώρα θὰ πᾶς στὸ πειθαρχεῖο, γιατὶ ἔτσι διέταξε ὁ διοικητής σου.*

*»ΕΡΜΗΣ: Ποιός; Ὁ κ. Μιχαλόπουλος;*

*»ΓΚΟΤΣΗΣ: Ὄχι, ὁ κύριος Γεωργίτσης.*

*»ΕΡΜΗΣ: Μὰ εἶναι διοικητὴς τῆς 3ης Ἀνωτέρας αὐτός.*

*»ΓΚΟΤΣΗΣ: Τώρα εἶναι ἀρχηγὸς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Ἐθνικῆς Φρουρᾶς καὶ τῆς ἐπαναστάσεως.*

*»Ἔτσι σακάτης ἔμεινα στὸ πειθαρχεῖο... Κοντά μου, στάθηκε ἕνας λοχίας. Ἦταν σκεφτικὸς ὁ λοχίας καὶ τὸν ρώτησα:*

*»“Τί ἔχεις;”*

*»Καὶ ἀπάντησε ὁ λοχίας:*

*»“Ἀπόψε δὲν θὰ κοιμηθῶ. Θὰ μείνω κοντά σου”.*

*»Μία ὥρα ἀργότερα ἐμφανίστηκαν στὸ πειθαρχεῖο δύο Κύπριοι ἀξιωματικοί. Ὁ ἕνας κρατοῦσε αὐτόματο "Καλασνίκωφ". Ἤθελε νὰ μὲ σκοτώση. Καὶ τότε τοὺς εἶπε ἐκεῖνος ὁ λοχίας, ὅτι ὁ Ἑρμῆς εἶναι καλὸς λοχαγός, ἀντικομμουνιστὴς καὶ πολέμησε πολλὲς φορὲς ἐναντίον τῶν Τούρκων.*

*»Ἔτσι γλύτωσα ἐκεῖνο τὸ βράδι. Τὸ ὄνομα τοῦ λοχία δὲν τὄμαθα ποτέ μου. Ἀργὰ τὸ βράδυ, μὲ πῆραν στὸ νοσοκομεῖο».*

Ο λοχαγός Χριστοδούλου υπέβαλε μήνυση κατά του λοχαγού Καραχάλιου, στον οποίο την 6η Οκτωβρίου 1975 το Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών επέβαλε ποινή φυλάκισης 13 μηνών. Στη διαδικασία, ο υπολοχαγός Γκότσης μεταξύ άλλων κατέθεσε:

*«...Μοῦ ἔστειλαν τὸν Ἑρμῆ Χριστοδούλου μὲ τὴν διαταγὴ νὰ τὸν κλείσω στὸ πειθαρχεῖο. Ἀργότερα, μὲ νέα διαταγή, τὸν ἔστειλα στὸ νοσοκομεῖο. Ἐπειδὴ μοῦ εἶχαν γεννηθῆ σκέψεις ὅτι ὁ λοχαγὸς Ἑρμῆς Χριστοδούλου δὲν θὰ ἔφθανε ζωντανὸς στὸ νοσοκομεῖο, διέταξα τὸν ὑπαξιωματικὸ ποὺ θὰ τὸν συνώδευε νὰ ἐλάμβανε καὶ νὰ μοῦ προσεκόμιζε ἀπὸ τὸ νοσοκομεῖο μία ἀπόδειξι παραλαβῆς τραυματία...»*

Η άγρια περιπέτεια του υπολοχαγού Ερμή Χριστοδούλου δείχνει το φανατικό μίσος που επικρατούσε στους πραξικοπηματίες, οι οποίοι πίστευαν ότι η ανατροπή και η θανάτωση του Μακάριου αποτελούσαν ύψιστη εθνική πράξη.

### Η φωνή του Μακάριου

Αλλά ας επιστρέψουμε στον Μακάριο. Είδαμε ότι με φλεγματική απάθεια άκουσε τον ραδιοσταθμό της Λευκωσίας να αναγγέλλει τον θάνατό του. Από τη στιγμή εκείνη ο Εθνάρχης μία μόνο σκέψη είχε: να γίνει γνωστό ότι ζει. Πώς όμως; Ο ίδιος αφηγήθηκε στον γράφοντα:

*«Ἐσπεύσαμεν εἰς τὴν Μονὴν Κύκκου ὅπου ὑπῆρχεν ἕνα ἀσυρματοφόρον αὐτοκίνητο. Καὶ ἠθέλησα δι' αὐτοῦ νὰ ἐπικοινωνήσω μὲ τὸν ἔξω κόσμον, διὰ νὰ ἀντιληφθῶ τί συνέβη. Ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ εἰς τὴν Λευκωσίαν εἶχε ἕναν ἰδικόν της μικρὸν σταθμὸν ποὺ εἶχε ὡς συνθηματικὸν τὸ "Ἀκρόπολις". Ἡ ἐπικοινωνία κατέστη δυνατή. Καὶ τότε ἤρχισεν ἕνας διάλογος μεταξὺ ἐμοῦ καὶ τοῦ σταθμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὡμίλει ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκεῖ φρουρᾶς.*

*Ὁ διάλογος αὐτὸς ἦτο περίπου ὁ ἑξῆς:*

*»Ἐγώ: "Ἐδῶ Μακάριος, μὲ ἀκοῦς;"*

*»Ὁ ἀξιωματικός: "Μακαριώτατε σεῖς; Δὲν πιστεύω στ' αὐτιά μου. Ὥστε ζῆτε; Ἐδῶ ὁ ραδιοσταθμὸς τῆς Λευκωσίας χαλάει τὸν κόσμο ὅτι σκοτωθήκατε. Ὥστε ζῆτε..."*

*»Ἐγώ: "Ναί, παιδί μου, ζῶ. Ναὶ ζῶ".*

*»Ὁ ἀξιωματικός (στρεφόμενος πρὸς τὰ μέσα): "Παιδιά, ὁ Μακάριος ζῆ. Μοῦ μιλᾶ ὁ ἴδιος. Ἀκοῦστε!..."*

*»Ἀκούστηκαν ζητωκραυγές, χειροκροτήματα, κλάματα, ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις.*

*»Ἐγώ: "Ἄκουσε, παιδί μου. Νὰ φροντίσετε νὰ ἀναγγείλετε στὸν λαὸ ὅτι ζῶ καὶ νὰ μὴ ὑπακούη στοὺς κινηματίες. Νὰ προβάλη ἀντίσταση μέχρις ἐσχάτων".*

*»Ὁ ἀξιωματικός: "Ναί, Μακαριώτατε, θὰ κάνουμε τὸ πᾶν".*

*»Ἐγώ: "Χαιρέτησέ μου ὅλους ἐγκάρδια".*

*»Ὁ ἀξιωματικός: "Ναί, Μακαριώτατε. Ἀκοῦτε, ὅμως; Πολυβολισμοί, κανονιές. Ἔρχονται κατὰ ἐδῶ".*

*»Ἐγώ: "Κουράγιο, παιδί μου. Φυλαχθῆτε".*

*»Ὁ ἀξιωματικός: "Μακαριώτατε βαλλόμεθα. Κλείνω. Ἀλλὰ θὰ κάνουμε τὸ πᾶν..."*

Από εκεί και πέρα δίνουμε τον λόγο στον Ανθό Λυκαύγη (στο ίδιο):

*«Ὁ Μακάριος ἔμεινε γιὰ λίγο στὸ Μοναστήρι. Ἐκεῖ ἄκουσαν ὅτι στὴν Πάφο ὑπῆρχε ἕνας μικρὸς ραδιοφωνικὸς σταθμός. Καὶ χωρὶς ἄλλη σκέψι ξεκίνησαν γιὰ τὴν Πάφο μέσα ἀπὸ τὸ δάσος, στέλνοντας σὰν προπομπὸ πάντοτε τὸν λοχαγὸ Παστελλόπουλο. Ὁ Μακάριος εἶχε, ἐν τῷ μεταξύ, δανεισθῆ ἕνα σχισμένο –αὐτὸ βρῆκε– μαῦρο ράσο (γιατὶ φεύγοντας φοροῦσε μόνο τὸ γαλάζιο «ἀντερὶ» ποὺ ἔχουν οἱ ἱερωμένοι). Πέρασαν ἀπὸ τὴν γενέτειρά του Παναγιὰ ὅπου βουρκωμένος ἀφηγόταν στὴν φρουρὰ τὴν παιδική του ζωὴ ποὺ ξαφνικὰ ἀπέκτησε μιὰ νέα πικρὴ διάστασι μέσα του.*

*»"Ἐδῶ ἦταν ἡ μάντρα τοῦ πατέρα μου. Ἐκεῖ πήγαινα σχολεῖο. Ἐκεῖ κάτω βοσκοῦσα τὸ κοπάδι μας".*

*»Μιὰ γυναίκα, λέγει ὁ ἀνεψιός του Α. Νεοφύτου, εἶδε τὸν Μακάριο στὸ αὐτοκίνητο. Παράτησε τὰ πράγματά της κι' ἄρχισε νὰ τρέχη φωνάζοντας: "Ὁ Μακάριος ζῆ. Τὸν εἶδα... Ζῆ". Ξεσηκώθηκε τὸ χωριὸ ἀλλὰ ἐμεῖς τραβούσαμε συνέχεια γιὰ νὰ φθάσουμε στὴν πόλι.*

### Στην Πάφο

*»Αὐτὸ ποὺ ἔγινε ἐκεῖ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ περιγράψη. Ἕνα πλῆθος χιλιάδων ἀνθρώπων νὰ κλαῖνε, νὰ φωνάζουν καὶ νὰ ἀγαλλιοῦν, νὰ κτυποῦν οἱ καμπάνες καὶ νὰ γεμίζη ὁ ἀέρας κραυγὲς νίκης. Ὁ Μακάριος στεκόταν καὶ τὰ δάκρυα κυλοῦσαν ἀσυγκράτητα, σιωπηλά, ἀλλὰ πιὸ*

*εὔγλωττα, ἐνῶ τοῦ φιλοῦσαν τὰ ράσα καὶ τὰ χέρια. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος πηγαίνοντας στὴν Πάφο δὲν ἤξερε, ἀλλὰ ἦταν σίγουρος πὼς θἆταν ἐλεύθερη. Ὄχι γιατὶ οἱ πραξικοπηματίες δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Ἀντίθετα. Ἀλλὰ ὑπῆρχε ἕνα διαφορετικὸ δεδομένο. Ἡ μᾶζα ὅλων τῶν Παφίων μονολιθικὰ ἦταν φανατισμένη Μακαριακή. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐκεῖ εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐμπίστους ἀνθρώπους τοῦ Μακαρίου: τοῦ Μητροπολίτη Χρυσοστόμου, ἑνὸς αὐθορμήτου, ἐκρηκτικοῦ Δεσπότη, ποὺ καὶ οἱ φίλοι του καὶ οἱ ἐχθροί του τὸν ἀποκαλοῦν, οἱ πρῶτοι ἀπὸ ἀγάπη, οἱ δεύτεροι γιὰ νὰ τονίσουν τὸν αὐθορμητισμό του, Παπαφλέσσα. Εἶναι ἕνας πολὺ μορφωμένος κληρικὸς ἀριστοῦχος Πανεπιστημίου, ποὺ θὰ ἔδινε δυὸ ζωὲς γιὰ νὰ ἔχη μιὰ ὁ Μακάριος.*

*»Ὅταν ξέσπασε τὸ πρωὶ τῆς 15ης Ἰουλίου τὸ πραξικόπημα ἡ Πάφος ξεσηκώθηκε στὸ πόδι. Οἱ πραξικοπηματίες μὲ τὴν ἐντύπωσι καὶ τὴν σιγουριὰ ὅτι θὰ σκότωναν τὸν Μακάριο, θεώρησαν περιττὸ νὰ κινηθοῦν ταυτόχρονα στὴν Πάφο, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἤξεραν ποιά κατάληξι θὰ εἶχε γνωρίζοντας τὸν φανατισμὸ τοῦ κόσμου. Ἔλπιζαν ὅτι μὲ τὸ ἄκουσμα τῆς εἰδήσεως ὅτι ὁ Μακάριος εἶναι νεκρὸς οἱ Πάφιοι θὰ κατέθεταν τὰ ὅπλα. Ὅμως μὲ τὸ ἄκουσμα τῶν νέων, ἕνα πλῆθος συγκεντρώθηκε ἔξω ἀπὸ τὴν Μητρόπολι φωνάζοντας:*

*»"Δῶστε μας ὅπλα".*

*»"Θέλουμε ὅπλα".*

*»Σὲ λίγο ὁμάδες ἀπὸ ἐνόπλους νέους εἶχαν συγκροτηθῆ πρόχειρα καὶ μαζὶ μὲ λαὸ κατέλαβαν χωρὶς μεγάλη προσπάθεια ὅλα τὰ στρατόπεδα τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς. Ἔμεινε ἕνα μόνο: Τὸ Κέντρο Ἐκπαιδεύσεως Νεοσυλλέκτων στὴν Γεροσκύπου, ἔξω ἀκριβῶς καὶ ἀνατολικὰ τῆς Πάφου. Ὁ Διοικητής του δὲν τὸ παρέδιδε. Ἤθελε νὰ τὸ συζητήση. Ἤθελε – καὶ ἔγινε ἀντιληπτὸ πὼς ἐπεδίωκε νὰ κερδίση κάποιο χρόνο. Τότε τοῦ ἐπεδόθη τελεσίγραφο:*

*»"Σὲ πέντε λεπτὰ παραδίδεστε ἢ σᾶς καταλαμβάνουμε"».*

*»Παραδόθηκαν πρὶν περάσουν τρία λεπτά. Ἔτσι κατ' ἀρχὴν ξεκαθάρισε ὅλη ἡ περιοχὴ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἄφθονος ὁπλισμὸς πέρασε στὰ χέρια τοῦ κόσμου. Κέντρο τῆς ἀντιστάσεως ἡ Μητρόπολις. Ἐκεῖ μαζεύτηκαν οἱ παράγοντες τῆς ἐπαρχίας νὰ συσκεφθοῦν. Κι' ἐκεῖ ἀκριβῶς ρίφθηκε ἡ ἰδέα γιὰ ραδιοσταθμό. Ἕνας ἔμπορος ἠλεκτρικῶν εἰδῶν, ὁ Νικολαΐδης, ἀνέλαβε νὰ λειτουργήση τὸν αὐτοσχέδιο σχεδὸν ραδιοσταθμὸ ποὺ κάποτε ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ μετάδοσι γιορταστικῶν ἐκδηλώσεων στὴν ἐπαρχία. Σὲ λίγο ὁ πομπὸς μετέδιδε. Συνδέθηκε στὴν συνέχεια μὲ*

*ἕναν ὑποσταθμὸ τοῦ Κρατικοῦ Ραδιοφώνου καὶ ἔτσι ἀκούσθηκε "ψιθυριστὰ" ὥς τὴν Λευκωσία ὅτι ὁ Μακάριος ζοῦσε. Ἀλλὰ ὁ κεντρικὸς ραδιοσταθμὸς συνέχιζε τὸ ἴδιο τροπάρι: "Ὁ Μακάριος εἶναι ἤδη νεκρός". Τότε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος –ποὺ ἐν τῷ μεταξὺ βρισκόταν στὴν Πάφο– ἠχογράφησε στὸ "συνεργεῖο" τοῦ σταθμοῦ ἕνα μήνυμα ποὺ μόλις μετεδόθη ἔκαμε τοὺς πραξικοπηματίες νὰ παγώσουν».*

**Οι κινηματίες αιφνιδιάζονται**

Αλλά τι γινόταν στο μεταξύ στην αντίπερα όχθη; Ο Ανθός Λυκαύγης περιγράφει (στο ίδιο):

*«Στὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Ἐθνικῆς Φρουρᾶς (ΓΕΕΦ) ἐπικρατοῦσε μεγίστη σύγχυσι γιατὶ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἰωαννίδης ἀνυπόμονα ἔπαιρνε τηλέφωνο καὶ ρωτοῦσε ζητώντας "νὰ τοῦ στείλουν τὸ κεφάλι τοῦ Μούσκου". Πίστευε κι' ὁ ἴδιος ὅτι ὁ Μακάριος ἦταν ἤδη νεκρός. Ἡ πρώτη φορὰ ποὺ οἱ πραξικοπηματίες ἀντελήφθησαν ὅτι ὁ Μακάριος "δὲν εἶναι ἤδη νεκρὸς" ἦταν ὅταν ξαφνικὰ στοὺς ἀσυρμάτους τους ἀκούστηκε ἡ φωνὴ τοῦ Μακαρίου νὰ μιλᾶ στοὺς ἄνδρες ποὺ βρίσκονταν στὴν Ἀρχιεπισκοπή. Ὅταν δηλαδὴ ἐπεκοινώνησε τὴν πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Κύκκο μέσω ἀσυρμάτου. Ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν τὸ πίστεψαν ἢ δὲν ἤθελαν νὰ τὸ πιστέψουν. Ὑπελόγισαν ὅτι ἴσως κάποιος νὰ "μιμήθηκε" τὴν φωνή του γιὰ νὰ δώση θάρρος στοὺς "κομμουνιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς" καὶ γιὰ νὰ παραπλανήση τοὺς ἴδιους. Γι' αὐτὸ κι' ὅταν ὁ Μακάριος ἀκούστηκε στὴν Πάφο καὶ παρ' ὅλο ὅτι οἱ ὑποψίες τους βεβαιώθηκαν, ἔστειλαν ξένο δημοσιογράφο γιὰ νὰ βεβαιωθοῦν πέραν πάσης ἀμφιβολίας. Καὶ τότε ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν τρόπους ἐπανορθώσεως ἑνὸς τόσο χοντροκομμένου ψέματος πάνω στὸ ὁποῖο βάσισαν τὸ οἰκοδόμημα τῆς συνωμοσίας τους. Καὶ ἡ ἐπανόρθωσις ἦταν:*

*»"Ὁ Μακάριος εἶναι ἤδη ΠΟΛΙΤΙΚΩΣ νεκρός"!!*

*»Τότε ὁ Ἰωαννίδης, ἀφοῦ πληροφορήθηκε τὰ καθέκαστα, διέταξε ἀπὸ τηλεφώνου τὴν κατὰ τὸ δυνατὸ ταχύτερη κατάληψι τῆς Πάφου καὶ "τὸ κεφάλι τοῦ Μούσκου", γιατὶ ὅπως τόνιζε: Ἠταν δυνατὸ νὰ χαθῇ τὸ παιχνίδι ἂν ἐκεῖ ἡ κατάστασι δὲν μποροῦσε νὰ τεθῇ ὑπὸ ἔλεγχο. Ἔτσι ἀπεφασίσθη ἡ ἀποστολὴ κάθε ἐπιτρεπτῆς δυνάμεως στὴν ἐπαρχία Πάφου γιὰ κατάπνιξι κάθε ἴχνους ἀντιστάσεως, δολοφονία τοῦ Μακαρίου "καὶ ἐπαναφορὰ τῆς τάξεως". Πραγματικά, τὸ βράδυ τῆς Δευτέρας καὶ κατὰ κύριο λόγο τὶς αὐγινὲς ὧρες τῆς Τρίτης, μονάδες τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς μὲ τεθωρακισμένα καὶ ἀκόμη μὲ πυροβόλα καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς γνωστοὺς*

*"σκληρούς" τοῦ κύκλου Γεωργίτση - Σκλαβενίτη, ξεκίνησαν γιὰ τὴν Πάφο μέσω τῆς Λεμεσοῦ».*

### Εξόρμηση στη Λεμεσό

Τι συνέβαινε όμως στο μεταξύ στη Λεμεσό;

*«Τὸ ἀπόγευμα τῆς Δευτέρας 1.000 ὡς 1.500 Παφίτες, μὲ τὰ ὅπλα στὰ χέρια εἶχαν ξεκινήσει μὲ πρόθεσι νὰ ἀπελευθερώσουν καὶ τὴν Λεμεσό. Ὡσότου συνταχθοῦν νύκτωσε. Καὶ ὅταν ἔφθασαν στὴν πόλι σὰν μπουλούκι μὲ λεωφορεῖα κι' ἀπὸ διαφορετικὲς κατευθύνσεις ἔπεσαν οἱ πιὸ πολλοὶ σὲ ἐνέδρες τῆς ΕΟΚΑ Β' ποὺ εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ κινητοποιηθῆ.*

*»Στὶς περιοχὲς τῆς Λεμεσοῦ ἡ ΕΟΚΑ Β' διέθετε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πιὸ σκληροὺς πυρῆνες της ποὺ διψοῦσαν αὐτὴ τὴν στιγμή. Κοντὰ στὸ χωριὸ Κολόσσα ἕνα ἀπὸ τὰ λεωφορεῖα ἔπεσε σὲ ἐνέδρα καὶ τὸ αἷμα τῶν Μακαριακῶν χύθηκε ἄφθονο. Σωστὸ μακελειό. Πιὸ κάτω κι' ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὴν πόλι στὸ Ζακάκι ἄλλο λεωφορεῖο δέχθηκε πυρά, ἀλλὰ οἱ ἄνδρες του ἀντέδρασαν πιὸ ὠργανωμένα. Σκοτώθηκε ἕνας, ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιποι καλυμμένοι πιὰ ἔδωσαν μάχη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκοτωθοῦν μερικοὶ ἀντιμακαριακοὶ ἀντάρτες καὶ νὰ ἀνατιναχθῆ ἀποθήκη μὲ πυρομαχικὰ τῶν ἰδίων. Ἄλλες ὅμως ὁμάδες κατάφεραν νὰ μποῦν στὴν πόλι μὲ προθεσι ν' ἀνακόψουν καὶ νὰ ἀπασχολήσουν τὶς δυνάμεις ποὺ προωθοῦνται ἀπὸ τὴν Λευκωσία ἢ τουλάχιστο νὰ τὶς καθυστερήσουν. Τὰ νέα γιὰ τὶς αἱματηρὲς συγκρούσεις καὶ τὰ θύματα ἔφτασαν. Καὶ ὅταν ὁ Μακάριος πληροφορήθηκε γιὰ τοὺς νεκροὺς συγκλονίστηκε.*

*»"Ποῦ πᾶμε", εἶπε. "Ποῦ θὰ καταλήξουμε. Ὄχι ἄλλο αἷμα".*

*»Τρίτη, 16 Ἰουλίου. Ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος περίμενε περισσότερα νέα ἀπὸ τὴν Λεμεσὸ κι' ἔκανε σχέδια ἀποστολῆς δυνάμεων καὶ στὴν Λευκωσία γιὰ ἀντίστασι κι' ἀπελευθέρωσί της. Ταυτόχρονα ἄλλοι ἔρριχναν τὴν σκέψι νὰ φυγαδευθῆ ὁ Μακάριος μὲ καΐκι πρὸς κάποια γειτονικὴ χώρα. Νὰ σωθῆ πρῶτα ὁ Μακάριος. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρωταρχικὴ ἔγνοια. Ἡ ἰδέα ἀναχωρήσεως μὲ καΐκι ἐπεκράτησε καὶ μερικοὶ ἔσπευσαν νὰ κάμουν τὶς ἀναγκαῖες προετοιμασίες, παρὰ τοὺς φόβους ἄλλων. Εὐτυχῶς ἦλθε ἔγκαιρα ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Κυπριακὴ ἀκταιωρὸς "Λεβέντης" φάνηκε μακρυὰ στὶς Παιρίτικες ἀκτὲς πρὸς τὸν βορρᾶ. Κι' αὐτὸ ἔκαμε ὅλους νὰ ἀναθεωρήσουν τὶς σκέψεις τους. Γιατὶ ἂν προλάβαινε ὁ Ἀρχιεπίσκοπος νὰ μπῆ σὲ πλεούμενο, ὁ "Λεβέντης" θὰ τὸ βύθιζε ὁπωσδήποτε. Ὁ Μακαριώτατος εἶχε ἄλλη γνώμη: Ἤθελε νὰ πάη στὸ χωριό του, τὴν Παναγιά, πάνω στὸ δάσος.*

*»“Ἴσως νὰ μὴ μὲ ζητήσουν ἐκεῖ”, εἶπε. “Ἂν ἔρθουν ὅμως, θὰ πεθάνω τουλάχιστο μαζὶ μὲ τοὺς συγχωριανούς μου. Θὰ πεθάνω ἐκεῖ ποὺ γεννήθηκα”.*

### Το πραξικόπημα επιβάλλεται

*»Στὸ μεταξὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπιστρέφουν διάφορες ἔνοπλες ὁμάδες ἀπὸ τὴν Λεμεσό. Χωρὶς πυρομαχικὰ καὶ μπροστὰ στὰ τὰνκς ποὺ κατέβαιναν ἀπὸ τὴν Λευκωσία, ὅπου ἡ ἀντίστασις καμπτόταν, οἱ Παφίτες ἀναγκάζονταν νὰ ἐπιστρέψουν –ὅσοι γλύτωσαν– στὴν πόλι τους. Οἱ πληροφορίες πιὰ ἦταν καθαρές: Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ διάφορες περιοχὲς ὑπῆρχαν φωλιὲς ἀντιστάσεως, οἱ πραξικοπηματίες, κινώντας ὅλη σχεδὸν τὴν ἐθνοφρουρὰ ἐπιβάλλονταν πλήρως. Ἐλεύθερη ἦταν μόνο ἡ Πάφος. Καὶ ἀποδεσμευμένες πιὰ οἱ δυνάμεις τῶν συνωμοτῶν ἦταν ἕτοιμες νὰ ρίξουν τὸ βάρος τους πρὸς αὐτὴ τὴν μοναδικὴ κατεύθυνσι. Θὰ μποροῦσαν νὰ κτυπήσουν ἀπὸ ξηρὰ καὶ θάλασσα καὶ στὴν ἀνάγκη θὰ ἀποβίβαζαν καταδρομικὲς μονάδες χρησιμοποιώντας τὶς ἀκταιωροὺς καὶ ἀστυνομικὰ πλοιάρια. Ἤδη ἡ ἀκταιωρὸς “Λεβέντης” (δωρεὰ στὴν Κύπρο γιὰ τὴν ἄμυνά της ἀπὸ τὸν Κύπριο ζάπλουτο Ἀναστάσιο Λεβέντη), ἄρχισε νὰ κτυπᾶ ἀπὸ ἀπέναντι τὴν ἀκτὴ καὶ σὲ λίγο τὴν πόλι.*

### Δεύτερη επίθεση στην Πάφο

*»Ὁ μικρὸς ραδιοσταθμὸς ποὺ δέχτηκε τὶς πρῶτες βολὲς καταστράφηκε. Ἀργότερα τὰ πυροβόλα της στράφηκαν πρὸς τὴν ἴδια τὴν πόλι τῆς Πάφου καὶ εἰδικώτερα πρὸς τὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο, ὅπου καταλάβαιναν οἱ πραξικοπηματίες ὅτι βρισκόταν ὁ Μακάριος.*

*»Ἡ ἐπιχείρησις Προεδρικὸ θὰ ἐπαναλαμβανόταν μ' ἕναν ἄλλο τρόπο στὴν Μητρόπολι τῆς Πάφου. Τὸ “Λεβέντης” ἔβαλλε ἤδη μὲ στόχο τὴν πόλι. Μιὰ ὀβίδα ἔσκασε μόλις 50 μέτρα ἀπὸ τὴν Μητρόπολι. Καὶ ὁ κανονιοβολισμὸς γινόταν πυκνότερος. Ὁ κόσμος σκόρπιζε. Οἱ ἄντρες μὲ τὰ ὅπλα παίρναν θέσεις κάτω στὴν ἀκτὴ ἐνῶ οἱ γυναῖκες ἔτρεχαν ἀλαφιασμένες καὶ καταριόντουσαν.*

*»Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε φθάσει στὴν Πάφο ὁ εἰδικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ Γ.Γ. τοῦ ΟΗΕ κ. Λουΐ Βέκμαν. Ἤθελε νὰ δῇ τὸν Μακαριώτατο. Σημειώνουμε ὅτι: Πρὶν φθάση –κι' αὐτὸ εἶναι σημαντικό– στὴν Πάφο ὁ Μακάριος, ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος εἶχε ἐπικοινωνήσει μὲ τὸν μόνιμο ἀντιπρόσωπο τῆς Κύπρου στὰ Ἡνωμένα Ἔθνη κ. Ζήνωνα Ρωσσίδη πρὸς τὸν ὁποῖο ἔδωσε ὁδηγίες νὰ καταθέση προσφυγὴ στὸν Ο.Η.Ε. γιὰ*

*κατάλυσι τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Κύπρου ἀπὸ τὴν χούντα. Μὲ τὸν Ρωσσίδη ἐπικοινώνησε μέσω τῆς ΟΥΝΦΙΚΥΠ κι' ὁ 'Αρχιεπίσκοπος, δίνοντας ἐντολὴ καταγγελίας τοῦ πραξικοπήματος στὸ Συμβούλιο 'Ασφαλείας. Αὐτὰ κυρίως κι' ἄλλα θέματα πῆγε ὁ Βέκμαν νὰ συζητήση μὲ τὸν Μακάριο συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Διοικητὴ τῆς εἰρηνευτικῆς δυνάμεως στρατηγὸ Τσιάντ.*

**Αναζήτηση ελικοπτέρου**

*»Ὅταν τέλειωσαν ὁ Μητροπολίτης εἶπε στὸν Μακάριο:*

*»"Ζητᾶτε τους ἕνα ἑλικόπτερο. Μπορεῖτε ἔτσι νὰ φύγετε πρὸς τὴν βρεταννικὴ βάσι (στὸ 'Ακρωτήρι, ὅπου ὑπάρχει ἀσφάλεια)".*

*»Ὁ Μακάριος τὸ ἀπέρριψε ἐπιμένοντας νὰ πάη στὸ χωριό του.*

*»Ὁ Δεσπότης τότε τοῦ εἶπε:*

*»"Ἂν σκοπός Σας, Μακαριώτατε, εἶναι νὰ βοηθήσετε τὴν Κύπρο, μὴ μείνετε ἐδῶ. 'Εδῶ θὰ σᾶς σκοτώσουν καὶ θὰ πετύχουν αὐτὸ ποὺ θέλουν. Ἔξω μπορεῖτε νὰ κάμετε ἀγώνα, γιατὶ τὰ δεινὰ εἶναι πίσω".*

*»"Ἔχεις δίκαιο", τοῦ ἀπάντησε ὁ Μακάριος.*

*»'Αλλὰ ὁ ἴδιος δὲν θὰ ζητοῦσε ποτὲ ἕνα τέτοιο πρᾶγμα. Ποτὲ δὲν θὰ ἤθελε νὰ ταπεινωθῆ. Ἦταν περήφανος ὥστε θὰ προτιμοῦσε νὰ πεθάνη παρὰ νὰ ζητήση κάτι τέτοιο. Τὸ ζήτησε ὁ Μητροπολίτης. 'Απερίφραστα ἀποτάθηκε στὸν Βέκμαν:*

*»"Μπορεῖτε νὰ διαθέσετε ἕνα ἑλικόπτερο γιὰ τὸν Μακαριώτατο, ὥστε νὰ μεταβῆ στὸ 'Ακρωτήρι;"*

*»Ἦταν θέμα ζωῆς ἢ θανάτου γιὰ τὸν 'Αρχιεπίσκοπο. Καὶ τὸ ζήτημα δὲν ἔπαιρνε ἀναβολή. Σὲ λίγο θὰ ἔφθαναν τὰ πρῶτα τμήματα τῶν πραξικοπηματιών. Ὁ Βέκμαν ὅμως δὲν τὸ ἔβλεπε ἔτσι. Καὶ δὲν ξέρει κανεὶς πῶς τὸ ἀντιμετώπιζε. Δὲν εἶχε δικαίωμα, εἶπε, νὰ ἀποφασίση ὁ ἴδιος πρὶν συνεννοηθῆ μὲ τὸν Γ.Γ. τοῦ ΟΗΕ κ. Βαλντχάϊμ. Ὅταν ρωτήθηκε πόση ὥρα χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπικοινωνήση καὶ νὰ πάρη ἀπάντησι, εἶπε πὼς θὰ ἤθελε τουλάχιστον 8 ὧρες! Ὁ Χρυσόστομος τοῦ ἀπάντησε:*

*»"Εὐχαριστοῦμε πολύ. Μὴ μπῆτε ὅμως στὸν κόπο νὰ ἐπικοινωνήσετε. Δὲν χρειάζεται".*

**Η αναχώρηση**

*»Ἡ στάσις αὐτὴ τοῦ κ. Βέκμαν προκάλεσε φυσικὰ σχόλια. Κατ' ἀρχὴν διερωτήθησαν ὅλοι σὲ τί χρειαζόταν ἡ ἔγκρισις. Μήπως ὁ Βαλντχάιμ ὑπῆρχε περίπτωσις νὰ ἀρνηθῆ; Καὶ γιατί; Μήπως ὑπῆρχε ἐνδεχόμενο νὰ*

*μὴ ἀναγνωριζόταν ἤδη ὁ Μακάριος σὰν Πρόεδρος ἢ μήπως δὲν ἔπρεπε νὰ βρίσκεται ὁ Μακάριος στὸν ΟΗΕ ἐφ' ὅσον εἶχε ζητηθῆ σύγκλησις τοῦ Σ. Ἀσφαλείας; Ἀλλὰ μέσα στὶς 8 ὧρες ὁ Μακάριος θὰ ἦταν ἴσως νεκρός, τὴν στιγμὴ ποὺ τὰ Ἡνωμένα Ἔθνη μποροῦσαν νὰ τὸν σώσουν. Ἐνῶ γινόντουσαν αὐτά, ὁ Ἔπαρχος τῆς Πάφου ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν ὑπεύθυνο τῶν βρεταννικῶν βάσεων στὸ Ἀκρωτήρι. Συνδεόντουσαν. Τοῦ ἀνέφερε τὴν κατάστασι. Κι' ὁ Ἄγγλος εἶπε χωρὶς ἀργοπορία τὸ ναί».*

Έτσι ένα αγγλικό ελικόπτερο προσγειωνόταν το απόγευμα στο στρατόπεδο της Ειρηνευτικής Δύναμης στην Πάφο. Αφηγείται ο Ανδρέας Νεοφύτου:

*«Ἀνέβηκε ὁ Μακάριος, ὁ Θρασυβούλου, ὁ Ποταμάρης κι' ἐγώ. Ἀφήσαμε τὴν Πάφο καὶ ξανοιχτήκαμε στὸ πέλαγος, γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὸν μυδραλλιοβολισμὸ ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ τὴν ἀκταιωρό. Στὴν συνέχεια, φτάσαμε στὸ Ἀκρωτήρι. Τὸ ἑλικόπτερο προσγειώθηκε δίπλα σ' ἕνα ἀεροπλάνο, στὸ ὁποῖο μπήκαμε χωρὶς χρονοτριβὴ κι' ἀναχωρήσαμε. Τότε, ἀκριβῶς, ὁ Μακαριώτατος ἔνοιωσε ὅλη τὴν πικρία συγκεντρωμένη. Ἡ φυγὴ τοῦ στοίχισε πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ δολοφονηθῆ. Καὶ ἔκλαιγε.*

*»"Πρέπει νὰ πᾶμε τὸ πιὸ γρήγορο στὸν ΟΗΕ. Ἐκεῖ μόνο μπορεῖ νὰ σώσουμε τὴν Κύπρο", εἶπε.*

*»Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἤξερε καλὰ ὅτι ἡ Τουρκία θὰ ἐπενέβαινε».*

### Ο Μακάριος αφηγείται

Αλλά να και η αφήγηση που έκανε ο Μακάριος στον γράφοντα:

*«Ἀφοῦ ἐπεκοινώνησα δι' ἀσυρμάτου μὲ τὸν σταθμὸν Ἀκρόπολις τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Μεγάρου, παρέμεινα εἰς τὴν μονὴν τῆς Κύκκου ἀναμένων νὰ διευκρινισθῆ ἡ κατάστασις. Ἀλλὰ πρὸ τῆς μεσημβρίας ἐπληροφορήθην ὅτι εἰς τὴν Πάφον οἱ ἰδικοί μας ἦσαν κύριοι τῶν πραγμάτων. Πιστεύων ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ θὰ ἠδύνατο νὰ καταστῆ κέντρον ἀντιστάσεως, ἀπεφάσισα νὰ κατευθυνθῶ ἐκεῖ. Πράγματι, ἐγκαταλείψας τὴν Μονὴν ἔφθασα, διασχίσας τὸ δάσος, εἰς τὴν Πάφον, τὴν ὁποίαν εὑρῆκα εἰς κατάστασιν ἐνόπλου συναγερμοῦ. Κατηυθύνθην εἰς τὸν μητροπολιτικὸν Ναόν, ὅπου ὡμίλησα εἰς τὸ ἐνθουσιῶδες πλῆθος:*

*»"Εἶμαι ἐγώ, εἶμαι ζωντανός", ἐφώναξα. "Ἀναγνωρίζετε τὴν φωνήν μου. Δὲν ἐφονεύθην. Εἶμαι ζωντανὸς καὶ θὰ ἀγωνισθῶ μέχρις ἐσχάτων".*

*»Ἀπὸ τὴν Πάφον ἡ φωνή μου μετεδόθη εἰς ὅλον τὸν κόσμον, διὰ νὰ ἀνατρέψη τὰ σχέδια τῶν κινηματιῶν. Ἀλλὰ τί ἔπρεπε τώρα νὰ κάνω; Ἡ πρώτη μας σκέψις ἦτο νὰ καταλάβωμεν τὴν γειτονικὴν Λεμεσόν. Πράγματι ἑκατοντάδες ὁπλοφόρων ἐκινήθησαν κατὰ τῆς πόλεως αὐτῆς, ἡ*

*οποία ἤδη εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν κινηματιῶν. Ἀλλὰ ἡ ἐξόρμησις ἐκείνη, ἀνοργάνωτος καὶ νυκτερινὴ ἀπέτυχε. Οἱ ἄνδρες ἐπέστρεψαν διαλυμένοι, εἰς κακὴν κατάστασιν, καὶ ἦτο φανερὸν ὅτι καὶ ἡ Πάφος δύσκολα νὰ ἐκρατεῖτο.*

*»Καθ' ὅλην τὴν νύκτα συνεσκεπτόμουν μὲ τοὺς φίλους μας, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τεθωρακισμένα ἀπὸ τὴν Λεμεσὸν ἐκινοῦντο κατὰ τῆς πόλεως. Τὸ πρωῒ εἶχαν προσεγγίσει πολὺ καὶ κατὰ τὰς 10 ἡ ἀκταιωρὸς "Λεβέντης", ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα σκάφη τοῦ κυπριακοῦ ναυτικοῦ, εἰσῆλθεν εἰς τὸν λιμένα καὶ ἤρχισε νὰ μᾶς βομβαρδίζῃ. Ἀντιλαμβανόμενος ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἐπὶ πολὺ ἀκόμη ἡ παραμονή μου ἐκεῖ, ἐσκεπτόμουν νὰ ἀποσυρθῶ εἰς τὸ χωριό μου Παναγιά, διὰ νὰ παρακολουθήσω ἀπὸ μακρυὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων, ὥστε νὰ ἐπέμβω τὴν κατάλληλη στιγμή. Ἀλλ' οἱ φίλοι μου διεμαρτύροντο ἐντόνως:*

*»"Ἐὰν παραμείνετε στὴν Κύπρο, δὲν θὰ κάνετε τίποτα. Ὁ ἀγὼν τώρα μετατοπίζεται στὸ διεθνὲς πεδίον. Ἐκεῖ εἶναι ἡ θέσις σας, διὰ νὰ κινητοποιήσετε ὅλον τὸν κοσμο κατὰ τῶν πραξικοπηματιῶν".*

*»Τελικῶς ἐπείσθην. Εἰς τὰς δύο τὸ ἀπόγευμα, εἰδοποιήθη ἡ ἀγγλικὴ βάσις κοντὰ εἰς τὴν Λεμεσόν, ἡ ὁποία ἀπέστειλε ἕνα ἑλικόπτερον τὸ ὁποῖον μὲ παρέλαβε μὲ τρεῖς συνοδούς μου καὶ μὲ μετέφερεν εἰς τὴν βάσιν. Ἀπὸ κεῖ, μὲ βρεταννικὸ ἀεροπλάνο ἐπέταξα εἰς τὴν Μάλτα καὶ κατόπιν εἰς Λονδῖνον».*

### Αιματοχυσία

Όταν ο Μακάριος αναχώρησε, το πραξικόπημα είχε επικρατήσει παντού, εκτός της Πάφου. Αλλά και αυτή η εσχάτη εστία αντίστασης εξαλείφθηκε την ίδια νύχτα. Το σχέδιο, όμως, των κινηματιών δεν πραγματοποιήθηκε, εφόσον ο Εθνάρχης είχε διαφύγει.

Καθώς τώρα γινόταν ο απολογισμός του κινήματος, διαπιστωνόταν η σκληρότητα με την οποία επιβλήθηκε. Μια εικόνα των πραγμάτων δίνει περιγραφή της εφημερίδας της Λευκωσίας *Δημοκρατική* (13.1.1975):

*«Τέσσερα φορτηγὰ αὐτοκίνητα χρησιμοποίησαν οἱ πραξικοπηματίες γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μεταφέρουν τὰ θύματά τους στὸ νέο κοιμητήριο Λευκωσίας. Μόνο ἐκεῖ. Ἄλλοι οἱ ὁμαδικοὶ τάφοι στὴ Λακατάμια. Ἄλλα τὰ μνήματα στὴ Λεμεσό, στὴν Πάφο, σ' ὅλο τὸ νησί μας.*

*»Κουβαλοῦσαν τοὺς νεκροὺς πεταμένους στὶς κάσες τῶν φορτηγῶν, ὅπως μεταφέρονται τὰ κρέατα ἀπὸ τὸ σφαγεῖο. Ἄγριοι κι ἀπάνθρωποι, μεθυσμένοι ἀπὸ μισαλλοδοξία, τυφλωμένοι ἀπὸ μῖσος φώναξαν:*

*»"Κάνε γρήγορα, παπᾶ!"*

*»Ὁ παπᾶς αὐτὸς εἶναι ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ὁ Παπαπαναγιώτης, γνωστὸς σ' ὅλη τὴν Κύπρο μὲ τὸ προσωνύμιο Παπατσέστος. Σήμερα ὁ Παπατσέστος εἶναι ἡ μοναδικὴ αὐθεντικὴ μαρτυρία τοῦ τρομεροῦ ἐκείνου αἴσχους, ποὺ διεπράχθη στὸ νεκροταφεῖο. Εἶδε κι' ἔζησε ὅλες τὶς συγκλονιστικὲς σκηνὲς τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, ποὺ κάνουν τὸ ἔθνος ὁλόκληρο νὰ σκύβη τὸ κεφάλι ἀπὸ ντροπή.*

*»Χθές, στὴ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ νέου κοιμητηρίου ἐτελέσθη τὸ ἑξάμηνο μνημόσυνο τῶν νεκρῶν τοῦ πραξικοπήματος. Χωρὶς ὁμιλίες. Ἴσως γιατὶ τὸ μούδιασμα ἀπὸ τὶς τόσο πρόσφατες ἐμπειρίες δὲν ἔφυγε ἀκόμη. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος προέστη τοῦ μνημοσύνου. Παρόντες ἦσαν ὑπουργοί, βουλευτές, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος καὶ κόσμος πολύς. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸν κόσμο ξεχώριζε τὸ μαῦρο χρῶμα. Δεκάδες οἱ χαροκαμένες μάνες, οἱ πατέρες, οἱ γυναῖκες, τὰ ἀδέλφια, τὰ ὀρφανεμένα παιδιά.*

### «Πέστε στον κόσμο...»

*»Μετὰ τὸ μνημόσυνο ὁ Μακαριώτατος προχώρησε στοὺς ὁμαδικοὺς τάφους. Τὸν ἀκολούθησαν οἱ ἱερεῖς, οἱ ἐπίσημοι καὶ τὸ πλῆθος τοῦ κόσμου. Ἐκεῖ ἐτελέσθη τρισάγιο. Κι ὕστερα ὁ Μακαριώτατος, γυρίζοντας πρὸς τὸν Παπατσέστο, τοῦ εἶπε:*

*»"Πέστε στὸν κόσμο τί συνέβη".*

*»Ὁ Παπατσέστος τἄχασε γιὰ μιὰ στιγμή. Δὲν ἤξερε ἀπὸ ποῦ ν' ἀρχίση, πῶς νὰ τὰ πῆ. Δὲν ἦταν καθόλου βέβαιος ὅτι ἐκεῖνες οἱ μάνες μὲ τὰ κατακόκκινα ἀπὸ τὸ κλᾶμα μάτια, θὰ ἄντεχαν ν' ἀκούσουν τὴν ἀφήγησί του. Μὲ βραχνὴ φωνὴ ἄρχισε νὰ τὰ λέη. Ὁ κόσμος μάθαινε ἀπὸ πρῶτο χέρι, χθές, γιὰ πρώτη φορὰ τί ἀκριβῶς ἔγινε. Καὶ κάθε τόσο οἱ γοερὲς κραυγὲς μιᾶς μάνας διέκοπταν τὴν ἀφήγηση καὶ τὸ κλᾶμα μιᾶς ἄλλης ἔκανε τὸν παπᾶ νὰ διστάζη.*

*»"Μάρτυράς μου ὁ Θεός", ἄρχισε ὁ παπᾶς καὶ τὰ μάτια του βούρκωσαν.*

### «Μισή ωρούλα»

*»Συναντήσαμε τὸν Παπατσέστο λίγα λεπτὰ ὕστερα. Φοροῦσε ἀκόμη τὰ ἄμφιά του. Μᾶς ἐπανέλαβε ὅσα ἀφηγήθηκε.*

*»"Ἦρθαν στὸ σπίτι μου καὶ μὲ ζήτησαν", εἶπε. "Ἦσαν δυὸ ἀστυνομικοὶ καὶ μοῦ εἶπαν ὅτι τοὺς ἔστελλε ὁ Μιχαλάκης Παντελίδης, ποὺ οἱ πραξικοπηματίες διώρισαν σὰν ἀρχηγὸ τῆς Ἀστυνομίας".*

*»Πῆγε στὸ κοιμητήριο νὰ ἑτοιμασθῆ. Ἐκεῖ ἔφτασαν δυὸ Ἑλλαδίτες ἀξιωματικοὶ μὲ ὁδηγὸ ἕνα λοκατζῆ.*

*»"Ἔχουμε νὰ κάνουμε μιὰ ταφή", τοῦ εἶπαν.*

*»"Εὐχαρίστως", εἶπε ὁ παπᾶς.*

*»Ὁ ἕνας ἀξιωματικὸς γύρισε καὶ τὸν κοίταξε ἀπότομα λέγοντας:*

*»"Ἐσὺ ξέρεις. Σὲ μισὴ ὡρούλα, θέλω νὰ εἶναι ἕτοιμα".*

*»Ὁ Παπατσέστος ἀπόρησε:*

*»"Μά, πόσοι εἶναι οἱ νεκροί;"*

*»"Περίπου 75!"*

*»Κι ἔφυγε βιαστικός. Ὕστερα ἔφτασε ἄλλος ἀξιωματικός, ποὺ συστήθηκε μὲ τὸ ἐπίθετο Θεοδωρόπουλος. Τὸ ἴδιο ἄγριος. Ἔγινε ἡ ἴδια κουβέντα. Κι' ἔφυγε κι αὐτὸς γιὰ νὰ βρῆ τράκτορ. Δὲν βρῆκε κι ἐπέστρεψε ἄπρακτος.*

**Οι νεκροί**

*»Ἐν τῶ μεταξὺ εἶχαν φθάσει τὰ φορτηγὰ μὲ τοὺς νεκρούς. Ἀπὸ τὶς πλευρὲς τῶν φορτηγῶν ἔτρεχε αἷμα καὶ σχημάτιζε λίμνη στὸ χῶμα. Στιβαγμένοι ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλο οἱ νεκροὶ περίμεναν νὰ ταφοῦν. Ὁ Παπατσέστος πρότεινε τότε νὰ πάη ὁ ἴδιος νὰ βρῆ ἐκσκαφέα. Τοῦ ἐπέτρεψαν. Πῆρε τὴ νεκροφόρο καὶ πῆγε στὸ Καϊμακλὶ καὶ τὴν Παλλουριώτισσα. Βρῆκε τελικὰ ἐκσκαφέα στοῦ Καραντώκη. Στὴν 1 μ.μ. τῆς Τρίτης, 16 Ἰουλίου, ὁ ἐκσκαφέας ἄρχισε νὰ ἐργάζεται. Ἐκείνη τὴν ὥρα ἔφτασε πάλι στὸ νεκροταφεῖο ὁ πρῶτος ἀξιωματικός. Ὁ Παπατσέστος θυμᾶται τὴν περιγραφή του: Κοντός, κοιλαρᾶς, ψιλοκουρεμένος ἀμερικάνικα. Ἔβαλε τὶς φωνὲς ὅτι ἡ δουλειὰ δὲν προχωροῦσε. Ὁ ὑπάλληλος τοῦ νεκροταφείου, ποὺ τὸν ἐπεστράτευσε ὁ Παπατσέστος, δὲν ἄντεξε στὶς φωνὲς κι ἀντιμίλησε:*

*»"Ἔσιεις μὲ πιερωμένον, ρὲ κουμπάρε;"*

*»Ὁ ἀξιωματικὸς δὲν κατάλαβε τὸν ἰδιωματισμὸ τῆς φράσης αὐτῆς. Κι ἔβγαλε τὸ πιστόλι του λέγοντας:*

*»"Τί λέει αὐτός; Θέλει λεφτά; Λεφτὰ θέλεις, μωρέ; Τώρα θὰ δῆς".*

*»Κι ὥπλισε τὸ πιστόλι. Ὁ παπᾶς μπῆκε στὴν μέση κι εἶπε σιγανὰ στὸ αὐτὶ τοῦ ἀξιωματικοῦ.*

*»"Μὴ τὸν λαμβάνεις ὑπ' ὄψη, τὸν καημένο. Εἶναι τρελλός. Ἀπὸ τὸ φρενοκομεῖο τὸν ἔφερα!"*

*»Ἠρέμησε ἐκεῖνος:*

*»"Τὴ γλύτωσες, τρελλέ", εἶπε.*

*»Γιὰ τοὺς στρατιῶτες οἱ ἀξιωματικοὶ ζήτησαν τάφο "σὲ καλὴ θέση". Κι' ὅταν ὁ ἐκσκαφέας προχώρησε γιὰ τὸ δεύτερο τάφο οὔρλιαξαν:*

*»"Ὄχι ἐδῶ! Μακρυὰ τὰ σκυλλιά".*

*»Κι ὁ τάφος γιὰ τὰ "σκυλλιὰ" ἀνοίχτηκε ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ νεκροταφείου!*

*»Ἡ ὥρα ἦταν ἔξη ὅταν ἔγινε ἡ ταφή. Λίγο πρὶν ὁ παπᾶς ἄκουσε τὴν κραυγὴ μιᾶς γυναίκας:*

*»"Τὸν ἄντρα μου".*

*»Ἦταν ἡ σύζυγος τοῦ ἀστυνομικοῦ Μιχαὴλ Χριστοδούλου, ποὺ βρισκόταν νεκρὸς ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους. Ἡ γυναίκα κρατοῦσε καὶ τὸ παιδί της. Ἀναγνώρισε τὸν ἄντρα της κι ἡ ταφή του ἔγινε σὲ ἰδιαίτερο τάφο.*

**Τάφηκε ζωντανός;**

*»Οἱ ταφὲς συνεχίστηκαν καὶ τὶς ἄλλες μέρες. Δεκάδες οἱ νεκροί. Πολλοὶ χωρὶς ὀνόματα. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερναν καταλόγους κι ἀντὶ γιὰ ὀνόματα ἔγραφαν τὰ χρώματα τῶν ρούχων καὶ τῶν παπουτσιῶν. Τέτοιους καταλόγους ἔχει ἀκόμη, χειρόγραφους, ὁ Παπατσέστος. Τὴν Τετάρτη τοῦ πῆραν τρεῖς νεκρούς. Ὅταν τοὺς ξάπλωσαν χάμω ὁ Παπατσέστος γύρισε νὰ τοὺς δῆ καὶ τρόμαξε μὲ ὅ,τι εἶδε: Ὁ ἕνας "νεκρὸς", ξαπλωμένος ἀνάσκελα, ἔφερε τὸ δεξί του χέρι, ἀπὸ τὴ γῆ ὅπου ἀκουμποῦσε, στὴν κοιλιά του.*

*»"Θάβω ἐδῶ καὶ 23 χρόνια", μᾶς εἶπε. "Δὲν εἶδα ποτὲ νεκρὸ νὰ κινηθῆ τὸ χέρι του!"*

*»Τὴν στιγμὴ ἐκείνη δὲν σιώπησε. Εἶπε στὸν ἀξιωματικό:*

*»"Κύριε, αὐτὸς εἶναι ζωντανός".*

*»"Ἢ κλείνεις τὸ στόμα σου ἢ σοῦ τὸ κλείνω ἐγώ!" οὔρλιαξε ἐκεῖνος.*

*»Μετὰ δυὸ μέρες, τὴν Παρασκευή, ὁ παπᾶς ἐπεσκέφθηκε τὸν γιατρὸ Δημητριάδη καὶ τὸν ρώτησε:*

*»"Κουνᾶνε τὰ χέρια τους οἱ νεκροί;"*

*»"Μὲ κοροϊδεύεις, παπᾶ μου..." εἶπε ὁ γιατρός.*

*»Χθὲς μᾶς εἶπε:*

*»"Δὲν ἐπιμένω ὅτι ἦταν ζωντανός. Δὲν μοῦ μίλησε. Μὰ ἂν βρεθῆ ἄνθρωπος νὰ μοῦ πῆ ὅτι οἱ νεκροὶ κινοῦνται θὰ πῶ πὼς καὶ κεῖνος ἦταν νεκρός. Καὶ σᾶς ρωτῶ: Ποῦ εἶναι τὰ πιστοποιητικὰ θανάτου ἀπὸ γιατρούς, ὅλων ἐκείνων τῶν νεκρῶν; Ἔτσι τοὺς ἔθαβαν. Χωρὶς καμμιὰ ἐπιβεβαίωση θανάτου"».*

## Ο Ν. Σαμψών πρόεδρος

Στο μεταξύ, το απόγευμα κιόλας της 15ης Ιουλίου, ενώ ακόμη η κατάσταση ήταν ρευστή, ο ραδιοσταθμός της Λευκωσίας ανήγγειλε μιαν είδηση που εξέπληξε πολλούς: πρόεδρος της Κύπρου ορκίστηκε ο Νικόλαος Σαμψών. Το νέο καθεστώς που επικράτησε με το πραξικόπημα είχε κηρύξει έκπτωτο τον Μακάριο. Του αφαίρεσε το προεδρικό αξίωμα, αφού δεν μπόρεσε να του αφαιρέσει τη ζωή.

Ποιος ήταν, όμως, ο Σαμψών; Πρώην φωτορεπόρτερ, που κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας αναδείχθηκε σε τολμηρό εκτελεστή κατά των Άγγλων και σε ανώτερο στέλεχος της ΕΟΚΑ. Μετά την απελευθέρωση, ο Γιωρκάτζης, που δοξάστηκε χάρη στις δραπετεύσεις του, έγινε κορυφαίος υπουργός της Δημοκρατίας. Ο Σαμψών, που δοξάστηκε χάρη στις εκτελέσεις του, περιορίστηκε στον ρόλο του εκδότη. Εξέδιδε την εφημερίδα *Μάχη*. Υπήρξε, όμως, φανατικός οπαδός του Γρίβα, γι' αυτό και φανατικός αντίπαλος του Μακάριου.

Η ανάδειξή του σε πρόεδρο της Δημοκρατίας δεν είχε διεθνώς ευμενή απήχηση. Ούτε βέβαια την κοινή γνώμη των Ελλήνων ικανοποιούσε. Γιατί, όμως, τον εξέλεξε το νέο καθεστώς της Κύπρου, ή ακριβέστερα ο Ιωαννίδης από την Ελλάδα; Γιατί δύσκολα θα έβρισκαν άλλο καταλληλότερο που θα δεχόταν να επωμισθεί τις τεράστιες προσωπικές ευθύνες αυτού του αξιώματος σε εκείνες τις συνθήκες. Αλλά ο ίδιος δίνει μιαν άλλη εξήγηση, όπως τη μετέδωσε ο απεσταλμένος της αγγλικής εφημερίδας *Σάνταϊ Τάιμς* στη Λευκωσία (βλ. *Το Βήμα*, 30.7.1974):

> *«Ὁ Νῖκος Σαμψὼν ἦταν ὁ πέμπτος στὴ σειρὰ ὑποψήφιος τῶν ἡγετῶν τοῦ πραξικοπήματος γιὰ νὰ τεθῆ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς "Κυβερνήσεως Ἐθνικῆς Σωτηρίας", ποὺ κατέλαβε τὴν ἐξουσία στὶς 15 Ἰουλίου. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους τέσσερις, ποὺ θὰ προτιμοῦσαν στὴ θέση τοῦ "Προέδρου" δύο δὲν βρίσκονταν σπίτι τους τὴν ἡμέρα τοῦ πραξικοπήματος, ἕνας ἄλλος εἶχε ὑποστῆ καρδιακὴ προσβολὴ κι' ἀκόμη ἕνας βρισκόταν στὸ ἐξωτερικό.*
>
> *»Στὸ θέατρο τῆς Κακοπετριᾶς, ψηλὰ στὰ βουνὰ τῆς Τροόδου –κάπου 65 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Λευκωσία– ὁ Σαμψὼν μοῦ ἀφηγήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὰ γεγονότα γύρω ἀπὸ τὸ πραξικόπημα, τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ καὶ τὶς ὀκτὼ μέρες τῆς "προεδρίας" του. Τὸν περιτριγύριζαν ὑπαξιωματικοὶ τῆς Ἐθνοφρουρᾶς καὶ ἄνδρες τῆς προσωπικῆς του σωματοφυλακῆς – πιστὰ μέλη τῆς ΕΟΚΑ Β', ποὺ εἶχαν φυλακισθῆ ἀπὸ τὸν Μακάριο γιὰ νὰ ἀπελευθερωθοῦν εὐθὺς μετὰ τὸ πραξικόπημα. Φοροῦσαν πολιτικὰ καὶ κρατοῦσαν ἡμιαυτόματα "Στέρλιγκ".*
>
> *»Ὁ Σαμψὼν ἰσχυρίσθηκε πὼς τὸ πραξικόπημα τὸν εἶχε πραγματικὰ ξαφνιάσει καὶ ὅτι ὀργανωτές του ἦταν πέντε Ἑλληνοκύπριοι ἀξιωματικοὶ τῆς Ἐθνοφρουρᾶς –4 ταγματάρχες κι' ἕνας συνταγματάρχης– οἱ*

*ὁποῖοι εἶχαν τὴν ὑποστήριξη 25 μόνον ἀπὸ τοὺς 650 Ἕλληνες ἀξιωματικοὺς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ποὺ βρίσκονται ἐδῶ. "Προσωπικὰ δὲν εἶχα καμμία ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀθήνα", εἶπε ὁ Σαμψὼν καὶ πρόσθεσε πὼς δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἐπανάσταση, ποὺ εἶχε ὀργανωθῆ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.*

### «Ήμουν ο πέμπτος»

*Μὲ ὕφος ἄνετο καὶ ξεκούραστος ὁ Σαμψὼν περιέγραψε μιὰ σειρὰ γεγονότα, ποὺ τὸν ἀνέβασαν ὣς τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου. ""Οταν ἄκουσα τὶς πρῶτες ἐκρήξεις καὶ πυροβολισμούς", εἶπε ὁ Σαμψών, "πῆγα στὸ γραφεῖο μου, ὅπου καὶ ἔμεινα" (εἶναι ἐκδότης τῆς κυπριακῆς καθημερινῆς ἐφημερίδας "Μάχη", ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ""Ενωση" μὲ τὴν Ἑλλάδα). "Κατόπι πῆγα στὸ σπίτι μου γιὰ νὰ δῶ ἂν τὰ παιδιά μου ἦταν καλά". Στὸ σπίτι του πιά –μιὰ θαυμάσια βίλλα ἱσπανικοῦ στὺλ μὲ ἀγρό, ὅπου ἐκτρέφει ἄλογα– ἄκουσε γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι θὰ ἀναμιγνυόταν στὸ πραξικόπημα.*

*»"Σὲ λίγο ἔφθανε ἕνα τζὶπ μὲ Κυπρίους στρατιῶτες. Ἕνας λοχίας μοῦ εἶπε νὰ τοὺς ἀκολουθήσω στὴν διοίκησή τους", εἶπε ὁ Σαμψών. "Ἐγὼ δὲν ἤξευρα οὔτε ποῦ θὰ πήγαινα, μὰ οὔτε καὶ γιὰ ποιό λόγο. Στὴν πραγματικότητα ἔμεινα μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι μὲ συνελάμβαναν".*

*»Ἀπὸ τὴν στιγμὴ πάντως ποὺ ὁ Σαμψὼν βρέθηκε στὴν διοίκηση τῆς Ἐθνοφρουρᾶς, τὰ πράγματα ἄρχισαν νὰ ξεκαθαρίζουν. "Μοῦ εἶπαν νὰ πάω νὰ βρῶ τὸν κ. Μιχάλη Τριανταφυλλίδη, πρόεδρο τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τῆς Κύπρου καὶ τελευταῖα πρόεδρο τῆς Παγκοσμίου Ὁμοσπονδίας Ὀργανώσεων τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν καὶ νὰ τὸν παρακαλέσω νὰ γίνη πρόεδρος. Μοῦ ἔδωσαν τρία ἀκόμη ὀνόματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναζητοῦσα στὴν περίπτωση ποὺ δὲν θὰ τὸν εὕρισκα".*

*»Ἀλλὰ ὁ Μιχάλης Τριανταφυλλίδης, φίλος τοῦ Μακαρίου, δὲν ἦταν σπίτι του. Βρισκόταν στὸ Στρασβοῦργο, ὅπου εἶναι μέλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ποὺ ἀναφέρονταν στὴν κατάσταση τοῦ Σαμψὼν (καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων δὲν θέλησε νὰ ἀποκαλύψη), ἕνας εἶχε μόλις ὑποστῆ καρδιακὴ προσβολὴ καὶ οἱ ἄλλοι δύο ἔλειπαν ἐπίσης ἀπὸ τὰ σπίτια τους. "Καὶ τότε πιὰ μοῦ ζήτησαν νὰ γίνω ἐγὼ πρόεδρος", εἶπε ὁ Σαμψών.*

### Η αναγγελία στην Ελλάδα

Τι συνέβαινε, όμως, στην Ελλάδα; Η είδηση για το πραξικόπημα στην Κύπρο δόθηκε στη δημοσιότητα διά των εφημερίδων με ένα λιγόλογο κείμενο:

*«Ἐγνώσθη ἐκ Λευκωσίας, ὅτι ὁ Πρόεδρος τῆς Κύπρου Ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος ἀνετράπη ὑπὸ τῶν Κυπριακῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Ἡ κατάστασις ἐν Κύπρῳ ἐλέγχεται πλήρως ὑπ' αὐτῶν. Εἰς τὰς τρεῖς παρὰ πέντε τὸ ἀπόγευμα ὡρκίσθη ὑπὸ τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου κ. Γενναδίου ὁ κ. Νικόλαος Σαμψὼν ὡς νέος πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας».*

Λίγο αργότερα, ο ραδιοσταθμός μετέδωσε διάγγελμα του νέου προέδρου, στο οποίο αναφέρονταν ως σκοποί της πολιτικής του, μεταξύ άλλων:

*«Ἡ προκήρυξις ἐλευθέρων καὶ ἀδιαβλήτων ἐκλογῶν τὸ ταχύτερον δυνατόν, οὐχὶ δὲ πέραν τοῦ ἔτους...»*

Και, για την εξωτερική πολιτική, βεβαίωνε ότι θα παραμείνει η Κύπρος αδέσμευτη.

Ταυτόχρονα έγινε και η επίσημη τοποθέτηση της Δικτατορίας, με μια δήλωση του υπουργού Εξωτερικών Κυπραίου, η οποία είναι υπόδειγμα κυνισμού ή αφέλειας:

*«Αἱ πρόσφατοι ἐξελίξεις ἐν Κύπρῳ ἀποτελοῦν ἐσωτερικὴν ὑπόθεσιν ἀνεξαρτήτου κράτους, μέλους τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν. Ἡ Ἑλλὰς ἀνέκαθεν σεβασθεῖσα τὴν ἀρχὴν τῆς μὴ ἀναμίξεως, εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις τῶν ἄλλων, τηρεῖ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὸν ἀπαράβατον τοῦτον κανόνα, ὅστις διέπει τὰς μεταξὺ κρατῶν σχέσεις...»*

Αλλά και στην Ουάσινγκτον ο υπουργός Εξωτερικών Κίσινγκερ έκανε μια παρεμφερή δήλωση:

*«Πολιτική μας παραμένει ἡ ὑποστήριξις τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Κύπρου χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνωμεν».*

### Στο Πεντάγωνο

Στο μεταξύ, πώς αντιμετώπιζε τα πράγματα ο υπεύθυνος των γεγονότων, ο ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης; Παρακολουθούσε και διηύθυνε το πραξικόπημα στην Κύπρο, από έναν ιδιαίτερο «θάλαμο επιχειρήσεων» στη διεύθυνση «Κ» του Πενταγώνου. Και ενώ φαινόταν ικανοποιημένος από την επικράτηση του κινήματος, σκίαζε τη χαρά του το γεγονός ότι ο Μακάριος δεν σκοτώθηκε στο Προεδρικό Μέγαρο. Ο αρχηγός αεροπορίας αντιπτέραρχος Παπανικολάου, στην έκθεσή του προς τον Κ. Καραμανλή, γράφει:

*«Τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας τῆς ἰδίας ἡμέρας ὁ ὑποφαινόμενος, μεταβὰς εἰς τὸ Ἀρχηγεῖον Ἐνόπλων Δυνάμεων, ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, διεπίστωσεν ἀνησυχίαν διὰ τὴν σημειωθεῖσαν εἰς Πάφον ἀντίστασιν καὶ τὴν διαφυγὴν τοῦ Μακαρίου».*

Και ο αντιπτέραρχος συνεχίζει:

*«Τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης, 16ης Ἰουλίου, μεταβαίνων εἰς τὸ γραφεῖον*

*τοῦ Στρατηγοῦ Μπονάνου, ὁ ὑποφαινόμενος συνήντησεν εἰς τὸν διάδρομον τοῦ τρίτου ὀφόρου τοῦ Ἀρχηγείου, ἔξωθι τοῦ γραφείου τοῦ Ἀρχηγοῦ Στρατοῦ, τὸν Ταξίαρχον Ἰωαννίδην συνομιλοῦντα μετ' ἄλλων ἀξιωματικῶν. Αὕτη ἦτο ἡ πρώτη μετ' αὐτοῦ συνάντησις ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ ὑποφαινομένου τὴν 20ὴν Μαρτίου. Ὁ ὑποφαινόμενος, ἀφοῦ ἐχαιρέτησεν ἅπαντας τοὺς παρευρισκομένους ἀξιωματικούς, ἐκάλεσε τὸν Ταξίαρχον Ἰωαννίδην ἰδιαιτέρως καὶ ἐζήτησεν παρ' αὐτοῦ ὅπως ἐνημερωθῇ ἐπὶ τῶν ἐξελίξεων εἰς Κύπρον. Οὗτος ἐδήλωσεν ὅτι τὰ πάντα βαίνουν καλῶς καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀνατραπῇ ὁ Μακάριος διὰ νὰ μὴ χαθῇ ἡ Κύπρος. Εἰς ἐρώτησιν τοῦ ὑποφαινομένου ὡς πρὸς τὴν προετοιμασίαν, τὴν λῆψιν τῶν καταλλήλων μέτρων, καὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐνδεχομένων ἐπιπτώσεων, οὗτος ἀπήντησεν ὅτι οὔτε οἱ Ἀμερικανοὶ οὔτε οἱ Τοῦρκοι ἐπεθύμουν τὸν Μακάριον, καὶ ὅτι "παρ' ὅλον ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι Ἀρχηγοὶ διετύπωσαν ἀρχικῶς ἀντιρρήσεις, οὗτοι συνεφώνησαν τελικῶς ἐπὶ τοῦ ἐγχειρήματος". Περιττὸν νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὁποίαν ἀνησυχίαν προεκάλεσαν εἰς τὸν ὑποφαινόμενον αἱ ἐξελίξεις αὗται, αἵτινες ἀπετέλουν συνέπειαν λήψεως καὶ ὑλοποιήσεως τοιούτων ἀποφάσεων, καὶ δὴ ἐν ἀγνοίᾳ του».*

### Η Τουρκία έτοιμη

Αλλά το πρόβλημα ήταν: τι θα έκαναν οι Τούρκοι; Υπήρχε πάντα ισχυρή συγκέντρωση τουρκικών δυνάμεων στις απέναντι της Κύπρου μικρασιατικές ακτές, με επίκεντρο τις ναυτικές βάσεις Μερσίνας και Αλεξανδρέττας, υπό την κάλυψη του ισχυρού συγκροτήματος αεροπορικών βάσεων των Αδάνων. Τις ημέρες που προηγήθηκαν από το πραξικόπημα, είχε επισημανθεί εκεί η παρουσία τουλάχιστον 40 τουρκικών αποβατικών πλοίων, καθώς και πολυάριθμων πολεμικών σκαφών. Ο αποβατικός μηχανισμός ήταν περίπου έτοιμος. Το σχέδιο επιχείρησης για την κατάληψη της Βόρειας Κύπρου (Αττίλας Ι και Αττίλας ΙΙ) είχε κοινοποιηθεί στις μονάδες που θα έπαιρναν μέρος στην επιχείρηση αρκετές ημέρες πριν από το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου, πράγμα που σήμαινε ότι ή το γνώριζαν ή το προέβλεπαν λόγω της πρωτοφανούς έντασης στις σχέσεις Αθήνας και Λευκωσίας.

Η Τουρκία εξάλλου ήταν μία από τις τρεις «εγγυήτριες δυνάμεις» της Κύπρου (οι άλλες ήταν η Ελλάδα και η Μεγάλη Βρετανία), όπως καθορίζεται με τη Συμφωνία Εγγυήσεως της Ανεξαρτησίας της Κυπριακής Δημοκρατίας του 1961. Και, κατά το άρθρο 3 της Συμφωνίας, είχε το δικαίωμα να παρέμβει στρατιωτικά, αν διαταρασσόταν η συνταγματική και δημόσια τάξη της Κύπρου, ή αν απειλούνταν η ανεξαρτησία της.

**Οι κυπριακές συνθήκες**

Παραθέτουμε το κείμενο της Συνθήκης Εγγυήσεως, καθώς και της Συμμαχίας Κύπρου-Ελλάδας-Τουρκίας:

*«1. Συνθήκη Ἐγγυήσεως μεταξὺ τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Τουρκίας καὶ Ἡνωμένου Βασιλείου.*

*»Ἡ Δημοκρατία τῆς Κύπρου ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ Ἑλλάς, τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο καὶ ἡ Τουρκία ἀφ' ἑτέρου:*

*»1. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας, τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀσφαλείας τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου, ὅπως ἐθεσπίσθη καὶ ἐρρυθμίσθη ἀπὸ τὰ βασικὰ ἄρθρα τοῦ Συντάγματός της, ἀποτελοῦν κοινὸ συμφέρον.*

*»2. Ἐπιθυμώντας νὰ συνεργασθοῦν ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν σεβασμὸ τῶν ὅρων τοῦ Συντάγματος.*

*»ΣΥΜΦΩΝΟΥΝ ΤΑ ΑΚΟΛΟΥΘΑ*

*»Ἄρθρο 1*

*»Ἡ Δημοκρατία τῆς Κύπρου ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ διαφυλάξη τὴ διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας, τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀσφαλείας, καθὼς καὶ τὸ σεβασμὸ τοῦ Συντάγματος. Ἀναλαμβάνει νὰ μὴ συμμετάσχη, ὡς σύνολο ἢ ὡς τμῆμα, σὲ ὁποιαδήποτε πολιτικὴ ἢ οἰκονομικὴ ἕνωση, μὲ οἱοδήποτε Κράτος. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἀπαγορεύει κάθε δραστηριότητα, ποὺ τείνει νὰ προαγάγη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, εἴτε τὴν ἕνωση, εἴτε τὴ διαίρεση τῆς Νήσου.*

*»Ἄρθρο 2*

*»Ἡ Ἑλλάς, τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο καὶ ἡ Τουρκία, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὶς ὑποχρεώσεις τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ ἄρθρο 1, ἀναγνωρίζουν καὶ ἐγγυῶνται τὴν ἀνεξαρτησία, τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου, ὡς καὶ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε διὰ τῶν θεμελιωδῶν ἄρθρων τοῦ Συντάγματος αὐτῆς. Ἀναλαμβάνουν παρομοίως νὰ ἀπαγορεύουν, ὅσον τοὺς εἶναι δυνατόν, κάθε δραστηριότητα, ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση προαγωγή, εἴτε τῆς ἑνώσεως τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου μὲ οἱοδήποτε ἄλλο Κράτος, εἴτε τὴ διαίρεση τῆς Νήσου.*

*»Ἄρθρο 3*

*»Σὲ περίπτωση παραβιάσεως τῶν ὅρων τῆς παρούσης Συνθήκης, ἡ Ἑλλάς, τὸ Ἡνωμένο Βασίλειο καὶ ἡ Τουρκία ἀναλαμβάνουν τὴν ὑπο-*

*χρέωση νὰ διαβουλεύωνται μεταξύ τους, ὅσον ἀφορᾶ τὶς παραστάσεις ἢ τὰ μέτρα τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς τηρήσεως τῶν διατάξεων αὐτῶν. Ἐφ' ὅσον ἡ κοινὴ ἢ συντονισμένη ἐνέργεια θὰ ἀποδεικνυόταν ἀδύνατη, κάθε μία τῶν ἐγγυητριῶν Δυνάμεων ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργῇ μὲ μόνο σκοπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς καταστάσεως, ποὺ δημιουργήθηκε διὰ τῆς παρούσης Συνθήκης.*

*»Ἄρθρο 4*

*»Ἡ παροῦσα Συνθήκη θὰ τεθῇ ἐν ἰσχύι ἐφ' ἧς ὑπογραφῇ. Τὰ συμβαλλόμενα μέρη ἀναλαμβάνουν τὴν ὑποχρέωση νὰ καταθέσουν τὴν παροῦσα Συνθήκη στὴ Γραμματεία τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν, τὸ συντομότερο δυνατό, σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τοῦ ἄρθρου 102 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη.*

*»Εὐάγγελος Ἀβέρωφ-Τοσίτσας*
*»Ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος*
*»Φ. Ρ. Ζορλοὺ*
*»Φ. Κιουτσοὺκ*
*»Σέλγουϊν Λόϋντ*

*»2. Συνθήκη Συμμαχίας μεταξὺ τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας ἀφ' ἑτέρου.*

*»1. Ἡ Δημοκρατία τῆς Κύπρου, ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Τουρκία ὑποχρεοῦνται νὰ συνεργάζωνται χάριν τῆς κοινῆς τους ἀμύνης, καὶ νὰ συσκέπτωνται γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὐτη.*

*»2. Τὰ συμβαλλόμενα μέρη ὑποχρεοῦνται νὰ ἀμύνωνται σὲ κάθε ἐπίθεση ἢ ἐπιδρομή, ἄμεση ἢ ἔμμεση, κατὰ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου.*

*»3. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς συμμαχίας αὐτῆς καὶ μὲ σκοπὸ νὰ ἐκπληρώσουν τὸν ὡς ἄνω ὅρον, ἕνα τριμερὲς στρατηγεῖον θὰ ἐγκατασταθῇ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου.*

*»4. Ἡ Ἑλλὰς θὰ συμμετάσχῃ στὸ στρατηγεῖο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ προηγούμενο ἄρθρο, μὲ ἐφεδρικὴ δύναμη 950 ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν καὶ ἡ Τουρκία μὲ ἐφεδρικὴ δύναμη 650 ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν. Ὁ Πρόεδρος καὶ ὁ Ἀντιπρόεδρος τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου, ἐνεργοῦντες ἀπὸ συμφώνου, μποροῦν νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ τὴν Τουρκικὴ Κυβέρνηση νὰ αὐξήσουν ἢ νὰ ἐλαττώσουν τὸ Ἑλληνικὸ ἢ τὸ Τουρκικὸ ἐφεδρικὸ σῶμα.*

*»5. Οἱ Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἀξιωματικοὶ θὰ εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ Στρατοῦ τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου.*

*»6. Ἡ ἀρχηγία τοῦ τριμεροῦς στρατηγείου θὰ ἀναλαμβάνεται ἐναλλὰξ καὶ γιὰ περίοδο ἑνὸς ἔτους ἀπὸ Κύπριο, Ἕλληνα καὶ Τοῦρκο ἀρχιστράτηγο, ποὺ θὰ διορίζεται ἀπὸ τὶς Κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας καὶ ἀπὸ τὸν Πρόεδρο καὶ τὸν Ἀντιπρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου.*

*»Εὐάγγελος Ἀβέρωφ-Τοσίτσας*
*»Ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος*
*»Φ. Ρ. Ζουρλοὺ*
*»Φ. Κιουτσούκ».*

**Η Αγγλία αρνείται**

Θα χρησιμοποιούσε η Τουρκία αυτό το δικαίωμα τώρα; Είναι γεγονός ότι τη 17η Ιουλίου η Άγκυρα πρότεινε στους Άγγλους κοινή δράση «προς αποκατάστασιν της συνταγματικής ομαλότητος». Η πρόταση έγινε από τον Τούρκο πρωθυπουργό Ετσεβίτ. Η αγγλική κυβέρνηση όμως αρνήθηκε, υποστηρίζοντας ότι το θέμα είναι καθαρά ελληνικό και ελληνοκυπριακό. Και οι λόγοι της άρνησης δεν ήταν μόνο πολιτικοί αλλά και στρατιωτικοί.

Στις αγγλικές βάσεις της Κύπρου υπηρετούσαν 12.000-13.000 «στρατιωτικό προσωπικό», από τους οποίους όμως μόνο 1.500 ήταν μάχιμοι. Οι άλλοι ανήκαν στις κατηγορίες των τεχνικών, αεροπόρων, ραδιοτηλεγραφητών, μηχανικών κ.λπ. Από τους 1.500 μάχιμους οι 500 ήταν αποσπασμένοι στην Ειρηνευτική Δύναμη του ΟΗΕ (ΟΥΝΦΙΚΥΠ). Οι απομένοντες 1.000 δεν ήταν επαρκείς για φρούρηση των βάσεων και για στρατιωτική δράση στη νήσο, παράλληλα με τους Τούρκους. Πάντως, αν η Αγγλία είχε αποδεχθεί την τουρκική πρόταση, η κατάσταση σήμερα στο νησί θα ήταν διαφορετική. Αλλά η αγγλική κυβέρνηση επίσημα ανακοίνωσε τη 16η Ιουλίου ότι δεν πρόκειται να αναγνωρίσει το νέο καθεστώς, ότι ο Μακάριος είναι ζωντανός και πρόκειται από την Πάφο να μεταβεί στη βρετανική βάση του Ακρωτηρίου, όπου οι Αρχές θα του διαθέσουν μέσον για την αναχώρηση για την Αγγλία. Η ανακοίνωση αυτή έγινε λίγη ώρα μετά την άφιξη του Μακάριου στο Ακρωτήρι με ελικόπτερο.

Στο μεταξύ η Τουρκία επιδείκνυε υποκριτική μετριοπάθεια. Τη 16η Ιουλίου ο Τουρκοκύπριος ηγέτης Ντενκτάς δήλωσε: «Ο τέως πρόεδρος της Κύπρου εγκατέλειψε τη νήσο, αλλά είναι φανερό ότι το ζήτημα ενδιαφέρει μόνον τους Ελληνοκυπρίους». Την ίδια ημέρα στη Νέα Υόρκη, ο αντιπρόσωπος της Τουρκίας στον ΟΗΕ Ολτσάυ είπε: «Δεν υπάρχει λόγος να συγκληθεί το Συμβούλιο Ασφαλείας, γιατί τα γεγονότα της Κύπρου αφορούν μόνον την ελληνική κοινότητα». Και την επομένη ο Ετσεβίτ στο Λονδίνο δήλωσε: «Η τουρκική κυβέρνηση επιδιώκει ειρηνική λύση του Κυπριακού».

**Ένας πρεσβευτής γνωρίζει...**

Στην Αθήνα, επικρατούσε ηρεμία. Ο Ιωαννίδης επαναλάμβανε σε όσους έρχονταν σε επαφή μαζί του ότι κανείς λόγος ανησυχίας δεν υπάρχει και ότι λειτουργούν πλήρεις εγγυήσεις για την αδράνεια της Τουρκίας. Αλλά είχαν αρχίσει τα πρώτα σκιρτήματα της ανησυχίας. Συνέχιζε η Αθήνα τον ομαλό ρυθμό της εκείνες τις καυτές ημέρες του Ιουλίου. Στην κυπριακή πρωτεύουσα επικρατούσε ο τρόμος και η βία. Αλλά στην ελληνική πρωτεύουσα διοχετευόταν εκ των άνω συστηματικά ένα πνεύμα αισιοδοξίας. Μέσα σ' εκείνη την ατμόσφαιρα, το μεσημέρι της 18ης Ιουλίου ο πρεσβευτής της Ισπανίας έδωσε δεξίωση στο ξενοδοχείο «Χίλτον». Παρευρίσκονταν πολλοί Έλληνες επίσημοι, μεταξύ των οποίων ο αρχηγός του ναυτικού ναύαρχος Αραπάκης. Βγαίνοντας ο ναύαρχος διασταυρώθηκε με τον γνωστό του Γερμανό πρεσβευτή, που τον ρώτησε αγγλικά:

— Ποια είναι τα νέα;

— Δεν υπάρχουν εξελίξεις. Ησυχία.

— Θα δούμε αν θα έχετε ησυχία αύριο και μεθαύριο, είπε ο Γερμανός διπλωμάτης.

Ο ναύαρχος ανησύχησε: τι εννοούσε, τι ήξερε ο πρεσβευτής; Και στην έκθεσή του προς τον Κ. Καραμανλή γράφει στο σημείο αυτό:

> *«Ἐκ τῆς ἀνωτέρω στοιχομυθίας ἐμόρφωσα τὴν γνώμην ὅτι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψιν του θετικὰς πληροφορίας περὶ μελλοντικῶν ἐξελίξεων ἐν Κύπρῳ, διὰ τοῦτο καὶ τὴν πληροφορίαν ταύτην μετέφερα εἰς τὸν στρατηγὸν Μπονάνον».*

Ένα έτος, όμως, αργότερα το περιοδικό *Επίκαιρα* της Αθήνας απευθύνθηκε στη γερμανική πρεσβεία με το ερώτημα: τι γνώριζε τότε ο Γερμανός πρεσβευτής; Εκπρόσωπος της γερμανικής πρεσβείας έδωσε την εξής μαγνητοφωνημένη συνέντευξη, που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 17ης-23ης Ιουλίου 1975 χωρίς να διαψευσθεί:

> *«"Ἡ στιχομυθία εἶναι αὐθεντικὴ στὴν ἀπόδοσή της, ἀλλὰ ὁ κ. Ἀραπάκης προσπάθησε νὰ ἐξαγάγῃ ἀπ' αὐτὴν συμπεράσματα καθαρῶς προσωπικά. Ὑπαινιγμὸς ὑπῆρχε, ἀλλὰ ὄχι αὐτὸς τῆς ἑρμηνείας τοῦ κ. Ἀραπάκη. Ἀφοροῦσε τὶς ἐξελίξεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖες ἐθεωροῦντο ἐπικείμενες μετὰ τὸ πραξικόπημα ἐναντίον τοῦ Μακαρίου. Ὁ κ. Ἀραπάκης συσχέτισε τὸν ὑπαινιγμὸ ἐκεῖνο μὲ τὴν ἐπελθοῦσα τουρκικὴ ἐπέμβαση στὴν Κύπρο. Ὡστόσο, μιὰ ρεαλιστικὴ πολιτικὴ ἐκτίμηση δὲν μποροῦσε νὰ παραγνωρίσῃ τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὸ πραξικόπημα τῆς 15ης Ἰουλίου, οἱ ἀπηχήσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδος θὰ ἦσαν ἔντονες καὶ ὅτι θὰ ὁδηγοῦσαν τὸ καθεστὼς σὲ ἐξελίξεις".*
>
> *»"Ἡ γερμανικὴ Πρεσβεία θεωρεῖται ἀπὸ τὶς πληρέστερα ἐνημερωμένες*

*τῶν Ἀθηνῶν. Πότε μάθατε γιὰ τὰ ἀποφασιστικὰ στάδια τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς;"*

*»"Τὴν Παρασκευή, 19 Ἰουλίου, στὶς 4 τὸ ἀπόγευμα εἴχαμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ τουρκικὸς ἀποβατικὸς στόλος εὑρίσκεται εἰς ἑτοιμότητα στὴ Μερσίνη. Σημειωτέον, ὅτι ἡ πληροφορία μᾶς διεβιβάσθη ἀπὸ δημοσιογραφικὴ πηγή.*

*»"Τὴν πληροφορία αὐτή, τουλάχιστον, θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε τὸ καθεστὼς Ἰωαννίδη καὶ νὰ ἀντιμετωπίση ἐγκαίρως τὴν εἰσβολή;"*

*»"Ζητᾶτε μιὰ ἐκτίμηση ἐξαιρετικὰ λεπτή. Ἐὰν δὲν τὴν εἶχε, ἦτο κακῶς πληροφορημένο. Ἐὰν τὴν εἶχε, συγκρίνετε τὴ στάση του καὶ ὁδηγηθῆτε στὰ συμπεράσματά σας. Ἐν πάση περιπτώσει, μετὰ τὸ πραξικόπημα τῆς 15ης Ἰουλίου, μιὰ ὑπεύθυνος πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐκτίμηση θὰ ἀναζητοῦσε τὶς ἀντιδράσεις τῶν Τούρκων. Ἐπ' αὐτοῦ, εἰς τοὺς διπλωματικοὺς κύκλους ἐγένοντο πολλὲς συζητήσεις καὶ ἐκτιμήσεις. Εἶναι ὄντως καταπληκτικό, ἂν τὸ τότε καθεστὼς δὲν ἔθεσε τὸ ἴδιο ἐρώτημα ἀνησυχίας εἰς τὸν ἑαυτόν του".*

*»"Πῶς θὰ μπορούσατε νὰ χαρακτηρίσετε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ καθεστὼς δὲν προέβλεψε τὶς τουρκικὲς ἀντιδράσεις, λόγω τοῦ πραξικοπήματος;"*

*»"Τουλάχιστον ὡς πολιτικὴν ἀφέλεια".*

### Όχι πρόσχημα, αιτία

Και όμως ολοένα περισσότεροι Έλληνες, Κύπριοι και ξένοι θεωρούσαν βέβαιη την τουρκική επέμβαση, χωρίς να εξαπατώνται από τη φαινομενική τουρκική μετριοπάθεια. Ορισμένοι έβλεπαν το πραξικόπημα ως εξαίρετο πρόσχημα για να δράσει ο τουρκικός μηχανισμός επίθεσης, ο οποίος καραδοκούσε επί έτη στις απέναντι μικρασιατικές ακτές. Ο Μακάριος, όμως, το θεωρεί όχι απλώς πρόσχημα, αλλά ως σοβαρή αιτία. Σε συνέντευξή του που έδωσε τον Αύγουστο 1974 στο Λονδίνο (*Το Βήμα*, 31.8.1974) αναλύει το θέμα αυτό κατηγορηματικά και πειστικά:

*«ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Ἡ βιαία ἀνατροπή σας τὴν 15ην Ἰουλίου 1974 πιστεύετε ὅτι ἀπετέλεσε τὴν πραγματικὴν αἰτίαν τῆς ἀποβάσεως τῶν Τούρκων; Ἐὰν ναί, ἀνακύπτει τὸ ἑξῆς τεχνικὸν θέμα: Διὰ τὴν προετοιμασίαν μιᾶς παρομοίας ἀποβάσεως στρατιωτικοὶ διατείνονται ὅτι ἀπαιτεῖται χρόνος τουλάχιστον δύο μηνῶν. Ἐὰν ναί, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἑτοιμασθῆ ἀπὸ τὰς 15 ἕως τὰς 19 Ἰουλίου. Ἄρα ἀφοῦ πολὺ πρὸ τῆς 15 Ἰουλίου προητοιμάσθησαν οἱ Τοῦρκοι, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀνατροπή σας ἀπετέλεσε τὸ πρόσχημα καὶ οὐχὶ τὴν αἰτίαν;*

*»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Τὸ πραξικόπημα τῆς 15ης Ἰουλίου 1974 δὲν ὑπῆρξεν*

*ἁπλοῦν πρόσχημα διὰ τὴν τουρκικὴν ἀπόβασιν εἰς τὴν Κύπρον, ἀλλ' ἀπετέλεσε, δυστυχῶς, καὶ σοβαρὰν αἰτίαν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Τουρκία εἶχεν ἑτοίμους τὰς ἀποβατικὰς δυνάμεις της καὶ ἠδυνήθη ἐντὸς πενθημέρου ἀπὸ τῆς διενεργείας τοῦ πραξικοπήματος νὰ διενεργήση ἀπόβασιν δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι ἡ εἰσβολὴ εἶχε προαποφασισθῆ καὶ πρὸς τοῦτο ἁπλῶς πρόσχημα ἐπεζήτει ἡ Τουρκία. Ἀπὸ πολλοῦ εἶχεν ἑτοίμους τὰς δυνάμεις της διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον. Καὶ ἦτο τοῦτο φυσικόν.*

*»Ἐγνώριζεν ἡ Τουρκία τὴν δραστηριότητα τῆς Ἑλληνικῆς Χούντας εἰς τὴν Κύπρον. Ἐγνώριζεν ὅτι μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῆς Χούντας καὶ μὲ τὴν ὑπ' αὐτῆς παροχὴν ὅλων τῶν μέσων ἐσχηματίσθη εἰς τὴν Κύπρον ἡ ὀργάνωσις "ΕΟΚΑ Β'" ἡ ὁποία, ὡς τουλάχιστον ἰσχυρίζετο, θὰ ἠγωνίζετο καὶ θὰ ἐπραγματοποίει τὴν Ἕνωσιν. Ἐξ ἄλλου, οἱ στελεχοῦντες τὴν Ἐθνικὴν Φρουρὰν τῆς Κύπρου Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ διεκήρυττον ἐντὸς τῶν στρατοπέδων, κατ' ἐπιταγὴν τῆς Χούντας, ὅτι ἡ παρουσία των ἐν Κύπρῳ οὐδένα σκοπὸν εἶχε, εἰμὴ μόνον τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν Ἕνωσιν.*

*»Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ καταλήξουν αἱ ἐνδοκυπριακαὶ συνομιλίαι εἰς θετικὸν ἀποτέλεσμα. Καὶ ἦτο πολὺ φυσικὸν διὰ τὴν Τουρκίαν, παρακολουθοῦσαν τὴν δραστηριότητα τῆς Χούντας καὶ τῶν ἐν Κύπρῳ ὀργάνων της, νὰ ἦτο στρατιωτικῶς παρεσκευασμένη διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν παντὸς ἐνδεχομένου...*

### Η νομική υπόσταση

*»..."Ὅπως ὀρθῶς ἐλέχθη ἀπὸ ραδιοσχολιαστὴν ξένου σταθμοῦ: «Ἡ τυχοδιωκτικὴ ἐπιχείρησις τῆς 15ης Ἰουλίου κατέστρεψε τὴν μοναδικὴν ἀποτελεσματικὴν ἀσπίδα προστασίας τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς νήσου. Καὶ ἡ ἀσπὶς αὐτὴ δὲν ἦτο ἡ στερουμένη ἀεροπορικῆς καὶ ναυτικῆς στηρίξεως μικρὰ Ἐθνοφρουρά. Ἀλλ' ἡ νομικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπόστασις τοῦ κράτους τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας".*

*»Τὴν πρωΐαν τῆς 15ης Ἰουλίου 1974 ἡ Χούντα κατέλυε τὴν νομικὴν ὑπόστασιν τοῦ Κυπριακοῦ κράτους. Μετὰ τοῦ Προεδρικοῦ Μεγάρου ἀνετινάσσετο καὶ ἐπυρπολεῖτο τὴν 15ην Ἰουλίου τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Κύπρου. Τὸ πραξικόπημα, ἐπομένως, δὲν ἦτο ἁπλοῦν πρόσχημα διὰ τὴν Τουρκίαν ἡ ὁποία εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως θὰ διενήργει εἰσβολήν. Ἡ εἰσβολὴ δὲν θὰ ἐπραγματοποιεῖτο ἄνευ σοβαροῦ γεγονότος, ὡς τὸ πραξικόπημα, καὶ μάλιστα ὅταν τοῦτο ἔλαβε μορφὴν ἐξωτερικῆς οὕτως εἰπεῖν, ἐπιθέσεως, ἐφ' ὅσον ὀργανωτὴς καὶ ἐκτελεστὴς ἦτο τὸ ἀπαισίας μνήμης στρατιωτικὸν καθεστὼς τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τοῦ πραξι-*

*κοπήματος ἡ "ἐκπεσοῦσα" Χούντα ἤνοιξε τὰς πύλας εἰσόδου διὰ νὰ εἰσβάλῃ ἡ Τουρκία εἰς τὴν Κύπρον.*

*»Τὸ πραξικόπημα τῆς Χούντας δὲν ἐδημιούργει, βεβαίως, διὰ τὴν Τουρκίαν δικαίωμα εἰσβολῆς, πολὺ δὲ περισσότερον δικαίωμα καταλήψεως κυπριακοῦ ἐδάφους, ἐκριζώσεως Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν καὶ διαπράξεων τόσων κτηνωδῶν ὠμοτήτων. Τὸ λεγόμενον συμβατικὸν δικαίωμα ἐπεμβάσεως, τὸ ὁποῖον ἡ Τουρκία ἐπεκαλέσθη, οὐδόλως δικαιολογεῖται. Ἦτο ἡ Τουρκία μία τῶν ἐγγυητριῶν δυνάμεων διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότητα τῆς Κύπρου. Διὰ τῆς στρατιωτικῆς εἰσβολῆς της παρεβίασεν ἀμφότερα».*

## Άρχιζαν τα μέτρα

Τα σημάδια, όμως, για την τουρκική επέμβαση πύκνωναν. Στη Μερσίνα είχε αρχίσει τη 18η Ιουλίου φόρτωση υλικού και επιβίβαση ανδρών στα αποβατικά σκάφη. Και πάλι ο Ιωαννίδης έλεγε –και οι υπουργοί επαναλάμβαναν– ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος ανησυχίας και ότι πρόκειται ή για γυμνάσια ή για επίδειξη δύναμης εκ μέρους των Τούρκων χωρίς πρόθεση επίθεσης. Αλλά ορισμένοι υπεύθυνοι ανησυχούσαν και σε πείσμα των διακηρύξεων του δικτάτορα έπαιρναν μέτρα. Ο αρχηγός της αεροπορίας αντιπτέραρχος Παπανικολάου στην έκθεσή του προς τον Κ. Καραμανλή γράφει:

*«Ἡ ἐπιδείνωσις τῆς καταστάσεως ὡδήγησε τὸν ὑποφαινόμενον εἰς τὸ νὰ εἰσηγηθῇ εἰς τὸν Στρατηγὸν Μπονάνον, τὴν 18ην Ἰουλίου, τὴν μεταστάθμευσιν τῶν ἀεροσκαφῶν τῶν προοριζομένων, συμφώνως τῷ ὑφισταμένῳ σχεδίῳ, δι' ὑποστήριξιν ἀγῶνος εἰς Κύπρον, εἰς τὰ ἀεροδρόμια Ἡρακλείου καὶ Καστελλίου Κρήτης. Τὰ ἀεροσκάφη ταῦτα ἀπὸ τῆς 19ης Ἰουλίου ἐτηροῦντο ἐν ἑτοιμότητι ἀπογειώσεως 2-15 λεπτῶν».*

Και ο αντιναύαρχος Αραπάκης σημειώνει:

*«Προσωπικῶς εἶχον σοβαρὰς ἀνησυχίας περὶ τῶν ἐξελίξεων ἐν Κύπρῳ. Διὰ τοῦτο τὴν 19ην Ἰουλίου ἀπέστειλα εἰς περιοχὴν Ρόδου, διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον καὶ πρὸς προστασίαν τῆς τε Κύπρου καὶ Ρόδου τὰ καινουργῆ ὑποβρύχια "Γλαῦκος", "Νηρεὺς" καὶ "Τρίτων", ἵνα εὑρίσκωνται κατὰ τὸ δυνατὸν πλησιέστερον πρὸς Κύπρον, ἐνημερώσας σχετικῶς περὶ τῆς ἀποστολῆς των τὸν Ἀρχηγὸν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων».*

## Καταφτάνει ο Σίσκο

Στο μεταξύ κατέφθασε από την Ουάσινγκτον, αληθινή ενσάρκωση της ανησυχίας, ο Αμερικανός υφυπουργός Εξωτερικών Σίσκο. Γιγαντόσωμος, πληθωρικός, κραυ-

γαλέος και εκφραστικός σαν να ήταν τέκνο της Μεσογείου, κατευθείαν από το αεροδρόμιο έτρεξε στο Πολιτικό Γραφείο όπου τον περίμεναν για σύσκεψη ο πρόεδρος Γκιζίκης, ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων Μπονάνος, ο πρωθυπουργός Ανδρουτσόπουλος, ο υπουργός Εξωτερικών Κυπραίος και άλλοι παράγοντες.

Ο Σίσκο μετέφερε την αγωνία της Αμερικής, μήπως η Ελλάδα και η Τουρκία έρθουν σε ένοπλη σύγκρουση, οπότε βέβαια καταστρεφόταν όλη η νότια πτέρυγα του ΝΑΤΟ. Ανεξάρτητα από την ανάμειξή τους ή όχι στο πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, οι ΗΠΑ δεν ήθελαν τα πράγματα να εκτραχυνθούν μέχρι πολέμου. Και ο Αμερικανός υφυπουργός ήρθε για να συγκρατήσει τα δύο μέρη, αλλά ειδικά στην Ελλάδα να συστήσει, αν οι Τούρκοι επιχειρήσουν απόβαση στην Κύπρο, να μην επιτεθούν οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις κατά των Τούρκων στο τουρκικό έδαφος. Ο Σίσκο σε λίγο έφευγε για την Άγκυρα, για να επιχειρήσει τη συγκράτηση και των Τούρκων.

Αμέσως μετά τη σύσκεψη, ο στρατηγός Μπονάνος κάλεσε τους αρχηγούς των κλάδων να εξετάσουν την κατάσταση. Και να τι γράφει σχετικά ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου:

> *«Περὶ τὴν 19.00 ὥραν τῆς 19ης Ἰουλίου ὁ Στρατηγὸς Μπονᾶνος συνεκάλεσε σύσκεψιν τῶν Ἀρχηγῶν Κλάδων Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ ἀνεκοίνωσε, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τὰ διαμειφθέντα κατὰ τὰς συναντήσεις τῆς ἡμέρας ἐκείνης μετὰ τοῦ ἐκπροσώπου τῶν ΗΠΑ κ. Σίσκο, εἰς τὰς ὁποίας μετέσχεν. Κατὰ τὸν Στρατηγὸν Μπονᾶνον ἡ κατάστασις δὲν ἐνεφανίζετο ἐξόχως ἀνησυχητική, καίτοι εἶχον περιέλθει πληροφορίαι, καθ' ἃς Τοῦρκοι ἐπιβιβασθέντες σκαφῶν ἀποβάσεως, εἶχον ἀποπλεύσει ἐκ τοῦ λιμένος τῆς Μερσίνης. Ὁ Στρατηγὸς Μπονᾶνος ἄφησε νὰ ἐννοηθῇ ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐζήτησαν παραχώρησιν λιμένος ἐλευθέρας εἰσόδου εἰς Κύπρον, τὴν ὁποίαν αἱ Ἑλληνικαὶ ἀρχαὶ ἠρνήθησαν, ὡς δὲ προσέθεσεν, ἠτήσατο οὗτος παρὰ τοῦ κ. Σίσκο, ὅστις θὰ ἀνεχώρει τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας δι' Ἄγκυραν, ὅπως μεταφέρῃ τοὺς χαιρετισμούς του εἰς τὸν Τοῦρκον Ἀρχηγὸν Ἐνόπλων Δυνάμεων, συστήσῃ δὲ εἰς αὐτὸν ὅπως παύσῃ τὰς φορτώσεις καὶ ἐκφορτώσεις σκαφῶν, πρὸς ἀποφυγὴν δημιουργίας ἀνεπιθυμήτων καταστάσεων. Περὶ τὴν 22.30 ὥραν, ὁ ὑποφαινόμενος συνεκέντρωσε τοὺς κυριωτέρους ἐπιτελεῖς τοῦ Ἀρχηγείου Ἀεροπορίας ὡς καὶ ἅπαντας τοὺς ἐν αὐτῷ ὑπηρετοῦντας Ἀνωτάτους Ἀξιωματικούς, ἀφοῦ δὲ ἐνημέρωσε τούτους ἐπὶ τῆς κρισιμότητος τῆς καταστάσεως, διέταξε τούτους ὅπως τελοῦν ἐν ἑτοιμότητι διὰ πᾶσαν ἐξέλιξιν, μὴ ἀποκλειομένης καὶ τῆς συγκρούσεως μετὰ τῆς Τουρκίας».*

### Η παραμονή της τραγωδίας

Η Παρασκευή 19η Ιουλίου υπήρξε ημέρα γεμάτη από πυρετώδεις κινήσεις του Αμερικανού υφυπουργού Σίσκο μεταξύ Αθήνας και Άγκυρας, στην ύστατη προσπάθειά του να αποτρέψει μια τουρκική πολεμική επέμβαση. Αλλά τα προμηνύματα για εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο πύκνωναν συνεχώς.

Ο ταξίαρχος Σωτηριάδης, αρχηγός της ελληνικής στρατιωτικής αντιπροσωπείας στο στρατηγείο του ΝΑΤΟ, στη Σμύρνη, είχε προειδοποιήσει τον αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων στρατηγό Μπονάνο ότι οι Τούρκοι στη Μερσίνα επιβιβάζονταν στα πλοία για την εισβολή. Προσέθετε ότι άλλοι, ξένοι αξιωματικοί που υπηρετούσαν στο ίδιο στρατηγείο του ΝΑΤΟ, είχαν κατεπειγόντως ειδοποιήσει τις δικές τους χώρες για τις τουρκικές προετοιμασίες. Από το Λονδίνο και ο αντισυνταγματάρχης Περδίκης, βοηθός στρατιωτικός ακόλουθος, ειδοποιούσε ότι είχε πληροφορίες από αξιωματούχο του Φόρεϊν Όφις για επικείμενη τουρκική απόβαση. Ο ασκών καθήκοντα διοικητή της Κυπριακής Εθνοφρουράς είχε αναφέρει στην Αθήνα ότι, κατά πληροφορία Βρετανού αξιωματικού, από ώρα σε ώρα μπορεί να εκδηλωθεί επίθεση της Τουρκίας κατά της Κύπρου.

Όλες αυτές, όμως, οι προειδοποιήσεις δεν λαμβάνονταν υπόψη από τον ταξίαρχο Δ. Ιωαννίδη και τους συνεργάτες του. Εκδήλωναν την πεποίθηση ότι η Τουρκία δεν θα κινηθεί δυναμικά. Δεν κλονίστηκαν ούτε όταν το απόγευμα τα ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία μετέδιδαν ότι είχε συμπληρωθεί πια η επιβίβαση των τουρκικών στρατευμάτων σε πολυάριθμα αποβατικά σκάφη στη Μερσίνα που περίμεναν τη διαταγή του απόπλου. Η εκτίμηση και εξήγηση που έδιναν οι Έλληνες ιθύνοντες ήταν ότι οι Τούρκοι ετοίμαζαν επίδειξη δύναμης, ή εκτελούσαν γυμνάσια, δεν θα έκαναν όμως εισβολή. Έτσι η ημέρα και η νύχτα της 19ης Ιουλίου διέρρεε ήσυχη στην Ελλάδα.

Στην Κύπρο επίσης επικρατούσε σχετική ηρεμία. Είχε πια επιβληθεί το πραξικόπημα πέρα ως πέρα και, ενώ τα πάντα είχαν διαλυθεί, τώρα παρουσίαζαν τη γαλήνη των ερειπίων. Ο Αμερικανός πρεσβευτής Νταίηβις, όμως, επισκέφθηκε τον πρώην πρόεδρο της Βουλής Γλαύκο Κληρίδη και τον ειδοποίησε: «Οι Τούρκοι θα κάνουν επίθεση. Υπάρχει μια ελπίδα να μη δράσουν, αν αντικατασταθεί από εσάς ο Σαμψών και αν αποχωρήσουν αμέσως οι Ελλαδίτες αξιωματικοί της Εθνοφρουράς». «Συζητήστε αυτή την υπόδειξή σας με άλλους, πιο αρμόδιους, από μένα», απάντησε ο Κληρίδης. «Εγώ δεν μπορώ να κάνω τίποτα».

Ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούλιο του 1975, ο Γλαύκος Κληρίδης σε δημοσιογραφική συνέντευξη επιβεβαίωσε το διάβημα του Νταίηβις (βλ. *Ακρόπολις*, 13.7.1975):

> *«Ὅταν ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς μοῦ ἀνεκοίνωσε τὶς ἀνησυχίες καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀπομακρύνσεως τοῦ Σαμψών, δὲν ἐπεκοι-*

*νώνησα μὲν μὲ τὸν ἴδιο τὸν Σαμψών, ἀλλὰ ἀμέσως τηλεφώνησα στὸν Ντίμη Δημητρίου (ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν) μεταφέροντάς του ὅσα ἀκριβῶς μοῦ εἶπε ὁ Ντέηβις. Ἀργότερα ὁ Ντίμης Δημητρίου μοῦ ἀπάντησε ὅτι: Συνωμίλησε μὲ τοὺς ὑπευθύνους στὴν Ἀθήνα ποὺ τοῦ εἶπαν νὰ μὴ ἔχη καμμίαν ἀνησυχία!»*

Αλλά ας επανέλθουμε στη δραματική 19η Ιουλίου 1974:

Εκείνο το απόγευμα, στο μετόχι της Μονής Κύκκου συγκεντρώθηκαν οι μακαριακοί κληρικοί και αρχιερείς κατά διαταγή του Σαμψών. Ένας από αυτούς, ο μητροπολίτης Κιτίου Χρυσόστομος, αφηγείται:

*«Ἐκεῖ ἦρθε καὶ μὲ βρῆκε ἕνας Καθολικὸς ἱερέας. Μοῦ εἶπε ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἑτοίμαζαν ἀπόβαση στὸ νησί... Φώναξα ἕναν ἀξιωματικὸ τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ποὺ μᾶς ἐπιτηροῦσε καὶ τοῦ μετέφερα τὴν πληροφορία. Μοῦ εἶπε νὰ μὴν ἀνησυχῶ. Ὁ Καθολικὸς ἱερέας ξανάρθε καὶ μοῦ τὰ ξανάπε. Εἶπα στὸν ἀξιωματικό:*

*»"Εἰδοποιῆστε τὸν Σαμψών, γιατὶ ἡ πληροφορία ποὺ ἔχω εἶναι σοβαρή".*

*»Ὁ ἀξιωματικὸς πῆγε καί, ὅταν γύρισε, μοῦ εἶπε ὅτι ὁ Σαμψὼν τοῦ εἶχε πῆ:*

*»"Νὰ πῆς σ' αὐτοὺς ποὺ σοῦ τὰ λένε αὐτά, ὅτι θὰ βρεθοῦν ἀντιμέτωποι μὲ τὸν νόμο περὶ διασπορᾶς ψευδῶν καὶ ἀνησυχητικῶν εἰδήσεων"».*

### Τα ραντάρ προειδοποιούν

Ενώ όμως η νύχτα είχε προχωρήσει, άρχισαν οι υπεύθυνες επισημάνσεις: οι Τούρκοι έρχονται! Οι παράκτιοι κυπριακοί σταθμοί ραντάρ συνέλαβαν στις οθόνες τους τις σαφείς εικόνες πολυάριθμων τουρκικών πλοίων. Ειδοποιήθηκε αμέσως ο ναυτικός διοικητής Κύπρου αντιπλοίαρχος Γ. Παπαγιάννης, ο οποίος σε έκθεση που υπέβαλε στο υπουργείο Εθνικής Άμυνας γράφει (*Επίκαιρα*, 17-23.7.1975):

*«Περὶ ὥραν 21.15 τῆς 19ης Ἰουλίου, ὁ ΣΕΠ "Α" (Ραντὰρ Ἀποστόλου Ἀνδρέα) μοὶ ἀναφέρει ὅτι ἐνετόπισεν ὁμάδα ἕξ (6) σκαφῶν ἐν σχηματισμῷ (γραμμὴ μετώπου), ἥτις προερχομένη ἐκ περιοχῆς Μερσίνης, κατευθύνεται πρὸς κόλπον Ἀμμοχώστου. Τὰ ἀνωτέρω πλοῖα εὑρίσκοντο εἰς ἀπόστασιν 40 μιλίων ἀπὸ τοῦ ραντάρ. Ἄρχεται ἡ ἀποτύπωσις τούτων εἰς θάλαμον ἐπιχειρήσεων τῆς Ν.Δ. Κύπρου.*

*»Περὶ τὴν 21.40 τὸ αὐτὸ ραντὰρ ἐντοπίζει ἕτερα 8 ἕως 10 σκάφη, προερχόμενα ἐκ Μερσίνης, πλέοντα ἐν σχηματισμῷ νηοπομπῆς. Ἐκ τῆς ἀποτυπώσεως τούτων προκύπτει ὅτι κατευθύνονται πρὸς Ν.Δ., ἤτοι πρὸς περιοχὴν Κορμακίτη - Κυρηνείας.*

*»Ἀναφέρονται πάραυτα εἰς ἀρχηγὸν Γενικοῦ Ἐπιτελείου Ἐθνικῆς Φρουρᾶς (ΓΕΕΦ) οἱ ἐντοπισμοί, ὅστις ἀναφέρει παρουσία μου τοῦτο εἰς Ἀρχηγὸν Ἐνόπλων Δυνάμεων Ἀθηνῶν τηλεφωνικῶς καὶ ἐν συνεχεία μοῦ λέγει νὰ ἐξακολουθήσω τὴν ἀποτύπωσιν, διότι, ὡς τοῦ εἶπον, πρόκειται προφανῶς περὶ ἀσκήσεως.*

*»Παρὰ ταῦτα μετέβην εἰς τὸν θάλαμον ἐπιχειρήσεων τῆς Ναυτικῆς Διοικήσεως Κύπρου καὶ διέταξα ἁπάσας τὰς ναυτικὰς μονάδας νὰ διατηρήσουν τὴν κατάστασιν συναγερμοῦ καὶ ἐπὶ πλέον νὰ ἐνεργοποιηθῆ τὸ ραντὰρ τῆς Ν.Β.Χ. ὅπερ καὶ ἐγένετο. Διέταξα ἐπίσης τὸ περιπολικὸν "Λεβέντης" νὰ ἀποπλεύση διὰ Ν.Β.Χ.».*

Ξημέρωνε, όμως, πια η 20ή Ιουλίου. Ο ναυτικός διοικητής δεν μπορούσε να καθησυχάσει, παρά τις διαβεβαιώσεις των ανωτέρων του από την Αθήνα. Και παρακολουθεί άγρυπνος, με αγωνία, τα μηνύματα των ραντάρ που εξακολουθούν να μεταδίδουν τις πληθυνόμενες κινήσεις των τουρκικών πλοίων. Συνεχίζει στην έκθεσή του:

*«Τὴν 00.15 διέταξα ἐνεργοποίησιν τῶν κινητῶν σταθμῶν ἀσυρμάτων τοῦ Ἐπιτελείου Ν.Δ. Κύπρου, ὡς καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοκινήτου ἐφεδρικοῦ θαλάμου ἐπιχειρήσεων Ν.Δ.Κ., ἅτινα εὑρίσκοντο σταθμευμένα εἰς στρατόπεδον ΚΑΠΟΤΑ Λευκωσίας.*

*»Τὴν ὥραν αὐτὴν ἡ ὁμὰς τῶν 6 σκαφῶν πλέουσα πρὸς Νότον, παρέπλεεν τὸ ἀκρωτήριον Ἀποστόλου Ἀνδρέα, εἰς ἀπόστασιν μεγαλυτέραν τῶν 12 μιλίων, κινουμένη σαφῶς ἐκτὸς τῶν χωρικῶν ὑδάτων τῆς Κύπρου. Τὴν αὐτὴν ὥραν ἡ ἑτέρα ὁμὰς 8-10 σκαφῶν εὑρίσκεται 30 μίλια βορείως τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα καὶ διατηρεῖ πορείαν πρὸς Ν.Δ. Ἀνὰ ἡμίωρον αἱ θέσεις τῶν ἐντοπισθέντων σκαφῶν ἀναφέρονται εἰς Ἀρχηγὸν Γεν. Ἐπιτελείου Ἐθνοφρουρᾶς (Α/Γ.Ε.Ε.Φ.) καὶ ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ ΓΕΕΦ εἰς Ἀρχηγὸν Ἐνόπλων Δυνάμεων εἰς Ἀθήνας.*

*»Τὴν 01.30 τὸ περιπολικὸν "Λεβέντης" κατέπλευσεν εἰς Ν.Β.Χ. ἐνῶ τὰ πρὸς βορρᾶν ἐντοπισθέντα σκάφη διαχωρίζονται ἤδη εἰς 11 καὶ εὑρίσκονται πρὸς 45 καὶ 35 μίλια ἀπὸ Κυρήνειαν.*

*»Τὴν 02.00 τὰ 6 σκάφη ἅτινα ἔπλεον πρὸς Ἀμμόχωστον ἀναστρέφουν καὶ λαμβάνουν πορείαν Β.Α., ἀπομακρυνόμενα τῆς νήσου, ἐνῶ τὰ ἕτερα ἕνδεκα εὑρίσκονται εἰς ἀπόστασιν 30 μιλίων ἀπὸ τὴν Κυρήνειαν.*

*»Τὴν 04.00 τὰ ἕνδεκα πλοῖα εὑρίσκονται 15 μίλια ἀπὸ Κυρήνεια. Ἀναφέρω τοῦτο πάραυτα εἰς Α/ΓΕΕΦ, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἔχω θέσει εἰς συναγερμὸν ἁπάσας τὰς μονάδας μου. Α/ΓΕΕΦ ἀναφέρει πρὸς Ἀρχηγὸν Ἐνόπλων Δυνάμεων Ἑλλάδος. Οὐδεμία ἀντίδρασις.*

*»Τὴν 04.30 τὰ ἕνδεκα πλοῖα κρατοῦν εἰς ἀπόστασιν 10-12 μιλίων ἀπὸ Κυρήνειαν ἐντὸς τῶν χωρικῶν ὑδάτων. Ὁ Α/ΓΕΕΦ ἀναφέρει εἰς Ἀρχηγεῖον Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ αἰτεῖ διαταγάς. Οὐδεμία διαταγή. Αἰτῶ ἀπὸ Α/ΓΕΕΦ ἄδειαν νὰ ἀποστείλω δύο τορπιλλακάτους (Τ/Α1, Τ/Α3) πρὸς ἀναγνώρισιν. Λαμβάνω τὴν ἔγκρισίν του.*

*»Τὴν 04.45 διατάσσω τὰς δύο τορπιλλακάτους νὰ ἀποπλεύσουν πρὸς ἔλεγχον τῶν στόχων ἐν πλήρει ἑτοιμότητι ὁπλισμοῦ καὶ ἐφ' ὅσον βληθοῦν νὰ ἀμυνθοῦν καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς νηοπομπῆς».*

Είχε φωτίσει πια. Και ενώ οι δύο τορπιλάκατες «έπλεαν προς συνάντησιν του εχθρού», η Κύπρος, βυθισμένη στη νάρκη της, εξαρθρωμένη, χαώδης ύστερα από το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου, λες και περίμενε μοιρολατρικά τους βαρβάρους...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

# «ΕΑΛΩ Η ΚΥΠΡΟΣ» (Η ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ)

Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΣΗΣ • ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ • ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΑΜΥΝΘΕΙ Η ΝΗΣΟΣ; • ΕΜΦΟΒΗ ΑΔΡΑΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • Η ΟΛΕΘΡΙΑ ΕΛΛΕΙΨΗ ΕΛΙΓΜΟΥ ΤΗΣ ΕΘΝΟΦΡΟΥΡΑΣ • ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ • ΟΙ ΑΡΧΗΓΟΙ ΤΩΝ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΑΠΟΡΡΙΠΤΟΥΝ ΤΗΝ ΚΗΡΥΞΗ ΠΟΛΕΜΟΥ • «ΔΕΝ ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΤΟΙΜΟΙ» • ΟΙ ΔΡΑΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΙΣΚΟ ΓΙΑ ΑΠΟΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΟΠΙΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΚΩΧΗ • Ο ΣΑΜΨΩΝ ΑΝΤΙΚΑΘΙΣΤΑΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΛΗΡΙΔΗ • ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΚΥΡΗΝΕΙΑΣ ΚΑΤΑΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

ΤΑ ΜΕΣΑΝΥΧΤΑ της 19ης προς την 20ή Ιουλίου 1974, ο Αμερικανός υφυπουργός Εξωτερικών Σίσκο, που είχε έρθει εκείνη τη νύχτα από την Αθήνα, συνάντησε άλλη μια φορά στην Άγκυρα τον Τούρκο πρωθυπουργό Ετσεβίτ. Έκανε μια τελευταία προσπάθεια να συγκρατήσει τα πράγματα, να μην εκτελεστεί τουρκική δυναμική ενέργεια κατά της Κύπρου. Ο Ετσεβίτ, όπως πάντα, χωρίς να δίνει κατηγορηματική διαβεβαίωση, έδειχνε πως ήταν διαλλακτικός και ότι θα απέφευγε μια επέμβαση που μπορεί να οδηγούσε σε ελληνοτουρκικό πόλεμο. Και ο Σίσκο, που τον συνόδευε ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Αθήνα Τάσκα, έφυγε ικανοποιημένος από το πρωθυπουργικό γραφείο. Όταν οι δύο άνδρες γύρισαν στο ξενοδοχείο τους, ο υφυπουργός είπε στον πρεσβευτή: «Μου φαίνεται ότι ξεφύγαμε τον μεγάλο κίνδυνο». Πέντε ώρες περίπου αργότερα, ο Σίσκο ξύπνησε από ένα επείγον τηλεφώνημα. Στην άλλη άκρη του σύρματος ήταν ο Ετσεβίτ: «Λυπούμαι πολύ, αλλά τα γεγονότα εξελίχθηκαν έτσι, ώστε κατέστη αναπότρεπτη η εισβολή στην Κύπρο των στρατευμάτων μας, η οποία άρχισε αυτήν τη στιγμή...»

Την ίδια ώρα, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών Γκιουνές καλούσε επειγόντως τον Έλληνα επιτετραμμένο στο υπουργείο Εξωτερικών. Και όταν εκείνος κατέφθασε αγουροξυπνημένος και έντρομος –φοβόταν ότι ο Γκιουνές θα του ανήγγελλε την κήρυξη πολέμου της Τουρκίας κατά της Ελλάδας– τον άκουσε να του ανακοινώνει ότι

τα τουρκικά στρατεύματα ενεργούν εισβολή στην Κύπρο βάσει της Συνθήκης Εγγυήσεων του 1960 και για να διασφαλίσουν τα δικαιώματα του τουρκικού πληθυσμού της νήσου.

**Στη Νέα Υόρκη**

Οκτώ χιλιάδες χιλιόμετρα δυτικότερα, ο Μακάριος βρισκόταν στη Νέα Υόρκη, όπου, μετά την πτήση του στο Λονδίνο μέσω Μάλτας, είχε εγκατασταθεί για να δώσει τη μάχη στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ.

Ανοίγοντας μια παρένθεση, πρέπει να σημειώσουμε την ατμόσφαιρα που βρήκε ο Μακάριος φτάνοντας στην Αμερική. Η αγγλική εβδομαδιαία εφημερίδα *Ομπσέρβερ* (28.7.1974) δημοσιεύει την εξής χαρακτηριστική ανταπόκριση από τη Νέα Υόρκη:

*«Μόνες μεταξὺ τῶν χωρῶν ὅλου τοῦ κόσμου οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἐρωτοτρόπησαν μὲ τὴν ἰδέα νὰ διαπραγματευθοῦν μὲ τὸν Νῖκο Σαμψών, τὸν ἐκλεκτὸ τοῦ καθεστῶτος. Ὁ Κίσσινγκερ παραδέχεται ὅτι "ξέγραψε πρὶν τὴν ὥρα του" τὸν Ἀρχιεπίσκοπο, μαθαίνοντας τὴν εἴδηση τοῦ θανάτου του. Καὶ μόνος στὰ Ἡνωμένα Ἔθνη ὁ ἀντιπρόσωπος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Τζὼν Σκάλι, ἀμφισβήτησε τὴν θέση τοῦ Μακαρίου ὡς μονίμου καὶ αἱρετοῦ ἡγέτου τῆς Κύπρου καὶ βρέθηκε ἀπομονωμένος μὲ τὴν συντροφιὰ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ ἑλληνικοῦ καθεστῶτος στὰ Ἡνωμένα Ἔθνη, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Παναγιωτάκο, κομιστὴ τῶν τελεσιγράφων τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὸν Μακάριο τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ γνωστὸν στὴν Ἀθήνα ὡς "γκαουλάιτερ".*

*»Γιὰ νὰ συνεχίσουν ἀκριβῶς οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες νὰ αἰσθάνωνται ἱκανοποίηση ποὺ ἦταν ἕτοιμες νὰ κάνουν κάτι, ὁ Μακάριος ἀκολούθησε αὐτὸ τὸ πηγαινέλα ἀνάμεσα στὰ κέντρα τῆς ἀμερικανικῆς ἐξουσίας, ἐξωτερικὰ ἀτάραχος, φαινομενικὰ γεμᾶτος πεποίθηση ὅπως πάντα γιὰ τὸν τελικό του θρίαμβο.*

*»Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἠθικὴ νίκη τοῦ Μακαρίου στὰ Ἡνωμένα Ἔθνη. Ἐνῶ ὁ Σκάλι, καθιστὸς καὶ σκυθρωπός, παρακολουθοῦσε τοὺς συναδέλφους του νὰ ὑποδέχωνται ὄρθιοι καὶ μὲ τρόπο πανηγυρικὸ τὸν Κύπριο ἡγέτη καί –μόνος μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας– ἀνέφερε τὸν Μακάριο ὡς "Ἀρχιεπίσκοπο" καὶ ὄχι ὡς "Πρόεδρο", οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ΕΟΚΑ Β΄ καὶ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Σαμψὼν χώνονταν σὲ κάποιο ξενοδοχεῖο τῆς Ἑβδόμης Λεωφόρου, μὲ περιφρονημένα τὰ διαπιστευτήριά τους γιὰ τὰ Ἡνωμένα Ἔθνη καὶ διόλου πρόθυμοι νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους καὶ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ὀργὴ τῶν συμπατριωτῶν τους».*

Ο Μακάριος ζήτησε να συναντηθεί με τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Κίσσινγκερ. Εκείνος συμφώνησε να δεχτεί τον «αρχιεπίσκοπο». Και με τον τίτλο αυτόν τον υποδέχθηκε στο Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Ο Μακάριος προσπάθησε να κρύψει τη δυσφορία του. Αισθάνθηκε, όμως, ικανοποίηση από το αυθόρμητο ξέσπασμα των υπαλλήλων του υπουργείου. Ξεχύθηκαν όλοι, σαν να δόθηκε σύνθημα, στους διαδρόμους από τους οποίους διερχόταν συνοδευόμενος από τον Κίσσινγκερ και καταχειροκροτούσαν τον Εθνάρχη. Ο Αμερικανός υπουργός έδειχνε ενοχλημένος από την ομαδική εκείνη εκδήλωση των υφισταμένων του που ξέφευγε από τα υπηρεσιακά καθήκοντα και που περιείχε μια σαφή αιχμή εναντίον του, γιατί ευθύς εξαρχής έδειξε ότι αναγνωρίζει το τετελεσμένο αντισυνταγματικό γεγονός στην Κύπρο και δεν αναγνωρίζει τη συνταγματική υπόσταση του Μακάριου. Πάντως δεν δόθηκε συνέχεια στο επεισόδιο. Όσον αφορά τη συνάντηση, υπήρξε άκαρπη για τον Εθνάρχη. Ο Κίσσινγκερ δεν έδειξε ενθουσιασμό για την υπόθεση της Κύπρου.

### Η τηλεόραση δείχνει...

Έτσι ο Μακάριος περιόρισε τη δραστηριότητά του στα πλαίσια του ΟΗΕ. Και στον γράφοντα αφηγήθηκε:

> *«Τὴν Παρασκευὴ 19 Ἰουλίου ἐπέστρεψα κουρασμένος στὸ ξενοδοχεῖο μου στὴ Νέα Ὑόρκη ὕστερα ἀπὸ τὴν ὁλοήμερη προσπάθειά μου. Καθισμένος τότε σὲ μιὰ πολυθρόνα, εἶδα στὴν ὀθόνη τῆς ἀμερικανικῆς τηλεοράσεως τὰ τουρκικὰ ἀποβατικὰ σκάφη κατάφορτα μὲ στρατὸ ποὺ ἀπέπλεαν ἀπὸ τὴν Μερσίνα. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀπέκρυπταν πιὰ τὶς κινήσεις τους, μολονότι δὲν ἀπεκάλυπταν τὸν προορισμό τους, προφανῶς γιὰ νὰ ἀσκήσουν ψυχολογικὴ πίεση στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ μὴν κινηθῆ. Τὸ θέαμα ἦταν τρομερὸ γιὰ μένα, ἀλλὰ ἤθελα νὰ διατηρῶ μιὰν ἀμυδρὴ ἐλπίδα ὅτι ἴσως ἐπρόκειτο ἁπλῶς γιὰ ἐπίδειξι δυνάμεως καὶ ὄχι γιὰ ἔναρξι ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Κύπρου. Ἔπεσα νὰ κοιμηθῶ μὲ αὐτὴ τὴν ἀμυδρὰ ἐλπίδα τῆς ἀπογνώσεως. Ἀλλὰ κατὰ τὰ μεσάνυχτα (ὥρα Ἀμερικῆς) μὲ ἐξύπνησαν γιὰ νὰ μοῦ ἀναγγείλουν ὅτι ἡ ἐπίθεσις εἶχε ἀρχίσει...»*

### Η επίθεση αρχίζει

Τι συνέβαινε όμως στην Κύπρο;

Ακριβώς στις 5 το πρωί, έγινε η έναρξη της επιχείρησης των τουρκικών ενόπλων δυνάμεων. Τα πρώτα πυρά τα δέχτηκαν οι ναυτικοί σταθμοί επιτήρησης ΣΕΠ «Α» και ΣΕΠ «Δ». Ο ναυτικός διοικητής Κύπρου αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης βρισκόταν την ώρα εκείνη στο γραφείο του αρχηγού της Εθνοφρουράς, όταν έλαβε επείγοντα σήματα των δύο αυτών σταθμών, που του ανέφεραν ότι βάλλονται από αεροπλάνα,

εναντίον των οποίων αμύνονται με τα αντιαεροπορικά πολυβόλα. Ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης στην έκθεσή του προς το υπουργείο Εθνικής Αμύνης αναγράφει:

*«Ἀναφέρω τοῦτο εἰς τὸν ἀρχηγὸν ΓΕΕΦ, ἐνῶ ἐκ τοῦ παραθύρου τοῦ γραφείου του παρατηροῦμεν πτώσεις ἀλεξιπτωτιστῶν εἰς τὸν θύλακα Λευκωσίας. Διατάσσεται ὑπὸ τοῦ ΓΕΕΦ γενικὴ κινητοποίησις καὶ πρόσκλησις ἐφέδρων. Αἱ σειρῆνες τῆς Λευκωσίας ἤρχισαν νὰ ἠχοῦν, ἐνῶ τὸ Ραδιόφωνον διὰ ἐκτάκτων δελτίων ἐπληροφόρει τὸ Κοινὸν διὰ τὴν τουρκικὴν ἐπίθεσιν καὶ ἔδιδεν ὁδηγίας εἰς τὸν πληθυσμόν».*

### Οι αντίπαλες δυνάμεις

Έτσι άρχισε η μάχη. Τι δυνάμεις όμως αντιπαρατάσσονταν;

Η κυπριακή άμυνα περιλάμβανε ορισμένες επάκτιες οχυρώσεις με ναρκοπέδια, όχι εξαιρετικά ισχυρές. Δεν υπήρχαν πύραυλοι εδάφους-αέρος ή εδάφους-επιφανείας, αλλά μόνο συμβατικό πυροβολικό. Οι ένοπλες δυνάμεις ανέρχονταν σε 10 τάγματα της Εθνοφρουράς, 3 λόχους ΛΟΚ, την ΕΛΔΥΚ (950 άνδρες), διάφορες ένοπλες ομάδες πολιτών, την αστυνομία και το Εφεδρικό Σώμα. Αλλά το Εφεδρικό και η αστυνομία με το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου είχαν διαλυθεί και η Εθνοφρουρά είχε εξαρθρωθεί και διασπαρεί. Η συνολική δύναμη κανονικά έφτανε τις 12.000 άνδρες (μαζί με τις ένοπλες ομάδες) και η γενική επιστράτευση θα απέδιδε 40.000 άνδρες. Ο οπλισμός όμως ήταν πενιχρός. Περιλάμβανε ως όπλο κρούσεως 34 μέσα άρματα σοβιετικής κατασκευής Τ-34, τα οποία ήταν παλαιά, είχαν φθαρεί και έπασχαν τόσο πολύ από έλλειψη ανταλλακτικών ώστε στα περισσότερα είχαν τοποθετηθεί μηχανές αυτοκινήτων. Επίσης έναν αριθμό τεθωρακισμένων σε κατάσταση μάλλον κακή (μερικά είχαν καταστραφεί κατά το πραξικόπημα). Και ο οπλισμός των ταγμάτων της Εθνοφρουράς ήταν ελλιπής. Στο σημείο αυτό ο Γλαύκος Κληρίδης έδωσε την εξής αποκαλυπτική συνέντευξη προς Έλληνα δημοσιογράφο τον Ιούλιο του 1975 (τον Άρη Σκιαδόπουλο του περιοδικού *Ταχυδρόμος*):

*«Ἡ Ἐθνικὴ φρουρὰ κάθε τόσο ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Μακάριο αὐτὰ ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν ἄμυνα, ὁ Μακάριος δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη νὰ τὴν ἐξοπλίση, διότι θὰ ἔστρεφε τὰ ὅπλα κατὰ τῆς κυβερνήσεως.*

*»"Μὰ δὲν ἔδινε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση 3.000.000 λίρες τὸν χρόνο στὴν Ἐθνικὴ Φρουρά;"*

*»Κληρίδης: Ναί. Τὰ λεφτὰ ὅμως αὐτὰ ἦταν μία προσφορὰ ποὺ κάλυπτε τὶς συνήθεις ἀνάγκες τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς. Πέραν τούτου ὑπῆρχαν ἐκθέσεις τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχηγῶν τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς, ὅτι τὰ ἀποθέματα σὲ ἀμυντικὸ ὑλικὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐπαρκοῦν γιὰ 10 μέρες, λόγω μὴ ἀνεφοδιασμοῦ καὶ ἐκπαιδεύσεως ἐπαρκοῦσαν γιὰ τρεῖς μέρες.*

*»"Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ Μακάριος μὲ τὸν Γρίβα ἤθελαν νὰ ὀχυρώσουν τὸ νησὶ καὶ σταμάτησαν ὅλα ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τοῦ Ἰωαννίδη;"*

*»Κληρίδης: Ὄχι. Πάντως ὅλες οἱ προσπάθειές μας νὰ ἀποκτήσουμε ἀντιαεροπορικοὺς πυραύλους εἴτε ἀπὸ τὴν Ρωσία εἴτε ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς ἀπέτυχαν. Ἐφοβοῦντο καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ὅτι ἂν μᾶς παραχωροῦσαν, αὐτὸ θὰ ἀποτελοῦσε πρόσχημα στὴν ἄλλη πλευρὰ γιὰ νὰ ἀντενεργήση καὶ θὰ ἐδημιουργεῖτο ἔντασις στὴν περιοχή.*

*»"Ποιοί νομίζετε ὅτι εὐθύνονται γιὰ τὴν κατάσταση ἐκείνη;"*

*»Κληρίδης: Στὸ ὅτι οἱ Ἑλληνικὲς Κυβερνήσεις δὲν εἶδαν ποτὲ μὲ καλὸ μάτι τὸν ἐξοπλισμὸ τῆς Κύπρου καὶ σὲ λανθασμένη πολιτική.*

*»"Σὲ ποιά σημεῖα ἐντοπίζεται ἡ τελευταία;"*

*»Κληρίδης: Στὸν μὴ ἐξοπλισμὸ τῆς Ἐθνικῆς Φρουρᾶς ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Οἱοσδήποτε ὁπλισμὸς εἰσήγετο, ἀντὶ νὰ διανέμεται σὲ κάποιο συγκεκριμένο καὶ ἐκπαιδευομένο σῶμα διεσπαθίζετο σὲ ἀνεύθυνες ὁμάδες. Δὲν σκεφθήκαμε ὅμως ἂν γίνη πραξικόπημα καὶ μετὰ ἀκολουθήσει εἰσβολὴ πῶς θὰ τὴν ἀντιμετωπίζαμε. Ἔγινε, κύριε, ἐπιστράτευση καὶ δὲν εἴχαμε ὅπλα. Καὶ ἐνῶ σὲ μιὰ ἐπιστράτευση ξέραμε ὅτι ἔχουμε 40.000 στρατό, δὲν εἴχαμε ὅπλα νὰ τοῦ δώσουμε».*

Στον αμυντικό εξοπλισμό της Κύπρου περιλαμβάνονταν και 5 τορπιλάκατοι σοβιετικής κατασκευής, καθώς και ένα μικρό περιπολικό (ακταιωρός). Γενικά η άμυνα της νήσου ήταν πενιχρή. Και, κυρίως, έλειπε η ζώσα οργανωμένη δύναμη, η οποία ήταν ανεπαρκής σε αριθμό και οπλισμό, αλλά επιπλέον είχε τελείως εξαρθρωθεί με το πραξικόπημα.

Τι διέθεταν οι Τούρκοι;

Περίπου δύο μεραρχίες στρατού, μια θωρακισμένη ταξιαρχία, ένα τάγμα αλεξιπτωτιστών και μονάδες πεζοναυτών. Η συνολική εκστρατευτική δύναμη υπερέβαινε τις 40.000 άνδρες και επιπλέον υπήρχαν: η ΤΟΥΡΔΥΚ με 650 άνδρες και 8.000-9.000 ένοπλοι Τουρκοκύπριοι, οργανωμένοι και διοικούμενοι από αξιωματικούς του τουρκικού στρατού. Η αεροπορία διέθετε 5-6 μοίρες μαχητικών και μια μοίρα αναγνωριστικών, με σύνολο 120 περίπου αεροσκαφών της γραμμής, δηλαδή το 40% περίπου της δύναμής της. Το ναυτικό 45 από τα 90 αποβατικά σκάφη, 8-9 από τα 14 αντιτορπιλικά, 5-7 από τα 15 υποβρύχια και αριθμό περιπολικών, τορπιλακάτων και ναρκαλιευτικών.

### Η Λευκωσία βομβαρδίζεται

Η τουρκική επίθεση άρχισε ουσιαστικά στις 5.15΄ με δράση της αεροπορίας και πτώση αλεξιπτωτιστών στον τουρκικό τομέα της Λευκωσίας. Μια γραφική αλλά εξε-

λιγμένη περιγραφή των πρώτων στιγμών δίνει ο δημοσιογράφος Τ. Θεοδωρακόπουλος («Ιωαννίδης, Αμερικανοί και τουρκική εισβολή», *Ακρόπολις*, 1.4.1975):

*«Τὸ ξημέρωμα ἐκεῖνο τοῦ Σαββάτου, 20 Ἰουλίου, στὴν Λευκωσία, προμηνοῦσε μιὰ θερμὴ καλοκαιρινὴ ἡμέρα.*

*»Τὶς μέρες ποὺ εἶχαν ἐπακολουθήσει τοῦ πραξικοπήματος κατὰ τοῦ Μακαρίου, δεκάδες ρεπόρτερς, κινηματογραφισταί, φωτορεπόρτερς καὶ σχολιασταὶ ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο εἶχαν καταλάβει τὸ "Λήδρα Παλλάς", τὸ γνωστὸ ξενοδοχεῖο τῆς Λευκωσίας ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἕδρα τοῦ ΟΗΕ καὶ κοντὰ στὴν Πράσινη Γραμμή, ποὺ χωρίζει τὸν ἑλληνικὸ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ τομέα τῆς Λευκωσίας. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους καὶ γιὰ τὴν ἐξαίρετη περίπτωση, τὸ "Λήδρα" εἶναι τὸ καταφύγιο τῶν δημοσιογράφων ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια τῆς ἀτέλειωτης κυπριακῆς τραγωδίας.*

*»Τὸ Σάββατο ἐκεῖνο τῆς εἰσβολῆς, κάπου 200 δημοσιογράφοι ἔμεναν στὸ "Λήδρα". Ὁ Τζὸ Φράϊντ, τῆς "Νταίηλυ Νιοὺς" τῆς Νέας Ὑόρκης ἔμενε ἐκεῖ ἀπὸ μέρες, ἀπεσταλμένος γιὰ τὴν κάλυψι τοῦ πραξικοπήματος. Ὁ Τζὸ εἶχε μετατεθῆ στὴν Μεσόγειο ἔπειτα ἀπὸ παραμονὴ 11 χρόνων στὸ Βιετνάμ, ὅπου ἐθεωρεῖτο σὰν πρύτανις τῆς ὁμάδος τῶν πολεμικῶν ἀνταποκριτῶν. Κοντός, λεπτός, ὁ Φράϊντ ἔχει ἕνα ἐπιτυχημένο παρατσούκλι. Τὸν λένε: "περιφερόμενο ἕλκος", ἀπὸ τὶς νευρικὲς κινήσεις καὶ τὴν βιασύνη του νὰ στείλη ἐγκαίρως τὶς ἀνταποκρίσεις του.*

*»Στὸ "Λήδρα" ὁ Φράϊντ ἔμενε στὸ ἴδιο δωμάτιο μὲ τὸν Τζὼν Χάρρις, ἀπεσταλμένο τοῦ συγκροτήματος Χῆρστ. Ἐκεῖνο τὸ Σάββατο, εἶχε πέσει στὸ κρεβάτι του ξημερώματα. Ὅλη τὴ νύχτα ἔγραφε. Μόλις τὸν εἶχε πάρει ὁ ὕπνος –ἕνα τέταρτο εἶχε περάσει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔπεσε– ὁ Χάρρις τὸν ταρακούνησε γιὰ νὰ ξυπνήση.*

*»"Κύττα, κύττα, Τζό", φώναξε ὁ Χάρις, ἐνῶ ἐξακολουθοῦσε νὰ τὸν ταρακουνάη.*

*»Ἀλαφιασμένος ὁ Τζὸ ξεστόμισε μιὰ βροχὴ ἀπὸ βρισιές – τὶς ὁποῖες ὅμως κάλυψε ὁ ἐκκωφαντικὸς θόρυβος τῶν τουρκικῶν τζὲτ ποὺ βουτοῦσαν πάνω ἀπὸ τὴν πόλι γιὰ νὰ ρίξουν τὶς ρουκέττες τους καὶ τὸ κροτάλισμα τῶν πολυβόλων. Μιὰ ρουκέτα ἔσκασε κοντά. Καὶ χωρὶς νὰ τὸ καταλάβη, ὁ Τζὸ βρέθηκε ἀπὸ τὸ κρεβάτι του πεσμένος στὸ πάτωμα. Ἡ ὥρα ἦταν 5 τὸ πρωΐ. Ὅταν σὲ λίγο ὁ Τζὸ κύτταξε τελικὰ ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο εἶδε ἑκατοντάδες καφετιὰ ἀλεξίπτωτα ποὺ ἔπεφταν ἀπὸ τὸν καταγάλανο οὐρανὸ πάνω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ τομέα τῆς Λευκωσίας. Τὴν ἴδια ὥρα τὰ τουρκικὰ ἀεροπλάνα ἐβομβάρδιζαν τὸ ἀεροδρόμιο καὶ τὰ στρατόπεδα τῆς Ἐθνοφρουρᾶς καὶ τῆς ΕΛΔΥΚ.*

**Το πολυβόλο**

*»Τουρκικὰ μεταγωγικὰ ἀεροπλάνα –ἀμερικανικῆς κατασκευῆς– ἔρριχναν ἑκατοντάδες ἀλεξιπτωτιστὰς κατὰ κύματα, ἐνῶ τὰ τζὲτ ὤργωναν τὸ ἀεροδρόμιο μὲ ρουκέττες καὶ τὸ στρατόπεδο τῆς ΕΛΔΥΚ μὲ ἐμπρηστικὲς βόμβες Ναπάλμ. Μέσα στὴ σύγχυσι ποὺ εἶχε προκληθῆ, οἱ ἐθνοφρουροὶ ἔτρεχαν πέρα-δῶθε, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνεγείρουν ὁδοφράγματα κοντὰ στὴν Πράσινη Γραμμὴ γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουν τοὺς Τούρκους ποὺ ἐκινοῦντο πρὸς τὸν ἑλληνικὸ τομέα τῆς Λευκωσίας. Δύο ἐθνοφρουροὶ ἐγκατέστησαν ἕνα πολυβόλο στὸ τέταρτο πάτωμα τοῦ "Λήδρα" παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τῶν παγιδευμένων ἐκεῖ δημοσιογράφων ποὺ φώναζαν ὅτι τὸ ξενοδοχεῖο θὰ γίνη στόχος τῶν Τούρκων. Οἱ διαμαρτυρίες δὲν κράτησαν πολύ. Μόλις τὸ πολυβόλο ἄρχισε νὰ βάλλη δέχθηκε ἕνα βλήμα μπαζούκας κι' ἐσίγησε. Ὁ σκοπευτὴς σκοτώθηκε ἐπὶ τόπου καὶ ὁ γεμιστὴς τραυματίσθηκε σοβαρά. Μιὰ ρουκέττα ποὺ ἔρριξε ἕνα τουρκικὸ τζέτ, κατέστρεψε τὸ ψυχιατρεῖο τῆς Λευκωσίας. Τριάντα τρόφιμοί του σκοτώθηκαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι τραυματίσθηκαν. Δεκάδες δὲ ἄλλοι ξεχύθηκαν ἀλλόφρονες στοὺς δρόμους. Ἦταν τὸ πιὸ θλιβερὸ θέαμα ποὺ ἀντίκρυσαν οἱ δημοσιογράφοι τοῦ "Λήδρα" στὶς μέρες τῆς κυπριακῆς τραγωδίας».*

**Καταστροφή τορπιλακάτου**

Ενώ η Λευκωσία δεχόταν την πρώτη έφοδο, μια τραγωδία παιζόταν στη θάλασσα, στα ανοιχτά της Κυρήνειας. Είδαμε ότι ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης έδωσε διαταγή στις δύο τορπιλακάτους που βρίσκονταν στο λιμάνι της Κυρήνειας να αποπλεύσουν για να κάνουν αναγνώριση του τουρκικού ναυτικού σχηματισμού και εν ανάγκη να επιτεθούν εναντίον του. Τη συνέχεια της ενέργειας την δίνει ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης στην έκθεσή του ως εξής:

*«Τὴν 05.15 ὁ κυβερνήτης τῆς μιᾶς τορπιλλακάτου μοῦ ἀναφέρει διὰ τοῦ ραδιοτηλεφώνου ὅτι καὶ αἱ δύο τορπιλλάκατοι βάλλονται ὑπὸ ἀεροσκαφῶν καὶ ὅτι πλέει ἵνα τορπιλλίση τὴν νηοπομπήν. Ἐγκρίνω τὴν κίνησιν καὶ τοῦ λέγω "Καλὴ τύχη".*

*»Τὴν 05.16, ἡ Τ/Α1 ἀναφέρει ὅτι ἐβλήθη ὑπὸ ἀεροσκάφους καὶ βυθίζεται. Ὁ κυβερνήτης, ὁ ὕπαρχος καὶ ὁ Α΄ μηχανικὸς καὶ οἱ χειρισταὶ Α/Α πολυβόλου τραυματίζονται σοβαρῶς. Ὁ κυβερνήτης στρέφει τὴν τορπιλλάκατον πρὸς ξηρὰν ἵνα διασώση τὸ πλήρωμα. Τελικῶς, ἡ τορπιλλάκατος βυθίζεται τρία μίλια ἔξωθι τοῦ λιμένος Κυρηνείας καὶ ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τὸ πλήρωμά της, ὅπερ ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν.*

*»Τὴν 05.23 ἡ ἑτέρα τορπιλλάκατος (Τ/3) ἀναφέρει ὅτι ἀπέχει ἐκ τῆς νη-*

*οπομπῆς περὶ τὰ 2 μίλια, ἐνῶ βάλλεται συνεχῶς ὑπὸ ἀεροσκαφῶν καὶ ἀντιτορπιλλικῶν. Τὴν στιγμὴν αὐτὴν ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Τ/Α3 διακόπτεται».*

Το τέλος της τορπιλακάτου Τ/3 υπήρξε τραγικό. Ανατινάχτηκε στον αέρα και από το δεκαμελές πλήρωμά της σκοτώθηκαν οι 6, μαζί με τον κυβερνήτη υποπλοίαρχο Τσομάκη. Λίγο αργότερα άρχιζε η απόβαση, την οποία ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης εξιστορεί στην έκθεσή του ως εξής:

*«Τὴν 05.30 ὁ Ναυτικὸς Σταθμὸς Κυρηνείας ἀναφέρει ὅτι παρατηρεῖ κίνησιν ἀποβατικῶν πλοίων πρὸς τὴν ἀκτὴν "Γλυκιώτισσα", ἐνῶ ἡ περιοχὴ βομβαρδίζεται ὑπὸ ἀντιτορπιλλικῶν. Ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ἡ Τ/Α3 ἀνετινάχθη τὴν 05.24 προφανῶς ἐξ ἐκρήξεως εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην της.*

## Η απόβαση αρχίζει

*»Τὴν 06.00 ὁ Ναυτ. Σταθμὸς Κυρηνείας ἀναφέρει ἔναρξιν ἀποβάσεως τοῦ ἐχθροῦ εἰς Πενταμίλι, δυτικῶς τῆς Κυρηνείας. Τὸ ἀποβατικὸν κῦμα τῶν Τούρκων, ἀποτελούμενον ἐκ πέντε ἀποβατικῶν σκαφῶν ἄῶϊ ἔλαβεν ἀρχικῶς πορείαν πρὸς τὴν ἀκτὴν "Γλυκιώτισσα", ἥτις εἶναι ἀκτὴ ἀκατάλληλος δι' ἀποβατικὴν ἐπιχείρησιν καὶ λίαν βραχώδης.*

*»Τὰ τουρκικὰ πλοῖα πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ ἐπιπέσουν ἐπὶ τῶν πρὸ τῆς ἀκτῆς βράχων καὶ ὑφάλων ἐκράτησαν εἰς ἀπόστασιν 1.000 περίπου ὑαρδῶν ἐκ τῆς ἀκτῆς καὶ ἔστρεψαν πρὸς Δυσμὰς καὶ παραπλέοντα τὴν ἀκτογραμμὴν ἀνεζήτουν κατάλληλον διὰ προσγιάλωσιν ἀκτὴν καὶ τελικῶς προσεγιαλώθησαν εἰς τὴν περιοχὴν Πενταμίλι. Κατὰ τὸν πλοῦν παραλλήλως πρὸς τὴν ἀκτὴν ἐβάλλοντο ἐκ τῆς ξηρᾶς διὰ ἐλαφρῶν ὅπλων ὑπὸ ὁμάδων ἀτάκτων Ε/Κ, δύο διμοιριῶν τῆς Ε.Φ., αἵτινες εὑρέθησαν εἰς τὴν περιοχήν, καὶ ὑπὸ μονάδος πυροβολικοῦ τῆς Ε.Φ. ἡ ὁποία εἶχε τὸ στρατόπεδόν της παρὰ τὴν τοποθεσίαν Λαμποῦσα.*

*»Αἱ ἀπώλειαι τὰς ὁποίας ὑπέστησαν τὰ ἀποβατικὰ ἐχθρικὰ στρατεύματα ἅτινα εὑρίσκοντο ἀκάλυπτα ἐντὸς τῶν ἄῶϊ ἐκ τῆς ἀνωτέρω δράσεως ἦσαν τρομακτικαί. Ἐκ τῶν 600 περίπου ὁπλιτῶν, τοὺς ὁποίους ὑπολογίζεται ὅτι μετέφερον τὰ 5 ἄῶϊ, ἐξῆλθον τελικῶς εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἐδημιούργησαν προγεφύρωμα μόνον 100-120 ἄνδρες, τῶν ὑπολοίπων φονευθέντων καὶ ριφθέντων εἰς τὴν θάλασσαν.*

*»Τὴν 06.00 ἀνεφέρθη εἰς ΓΕΕΦ ὅτι ἀριθμὸς ἀλεξιπτωτιστῶν (περίπου 120) ἐρρίφθη εἰς περιοχὴν "Μιᾶς Μηλιᾶς" ἐκτὸς τοῦ τουρκικοῦ θύλακος καὶ ὅτι ἅπαντες ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν ὁπλιτῶν τῶν ἐκεῖ φυλακίων τῆς Ἐθνοφρουρᾶς καὶ ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου οἵτινες εἶχον ἐξοπλισθῆ διὰ ἀγροτικῶν ἐργαλείων καὶ κυνηγετικῶν ὅπλων.*

### Η κινητοποίηση

*»Τὴν 07.15 ἤρχησεν ἡ προσέλευσις τῶν ἐφέδρων ἥτις γίνεται ἐν μέσω ἐνθουσιωδῶν ἐκδηλώσεων καὶ ἐνῶ τὰ στρατόπεδα βομβαρδίζονται ἀνηλεῶς ὑπὸ τῆς ἀεροπορίας. Ἀπολύονται ὡσαύτως ἐκ τῶν φυλακῶν Λευκωσίας ἅπαντες οἱ συλληφθέντες "ἐπικουρικοί"* [σημ. συγγρ.: εννοεί τους άνδρες του Εφεδρικού Σώματος], *οἵτινες ὑπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς των συγκροτοῦν δύο τάγματα καὶ ἑτέρας ὁμάδας, ἐξοπλίζονται ὑπὸ τοῦ ΓΕΕΦ καὶ ἐντάσσονται εἰς τὴν δύναμιν τῆς Ἐθνοφρουρᾶς.*

*»Τὴν 07.30 βομβαρδίζεται ἰσχυρῶς ἡ πόλις τῆς Λευκωσίας, τὸ ἀεροδρόμιον, τὰ στρατόπεδα καὶ τὸ κτίριον τοῦ Γ.Ε.Ε.Φ.*

*»Διατάσσω ἀμέσως τὴν κίνησιν τῶν ὀχημάτων ἀσυρμάτων καὶ θαλάμου ἐπιχειρήσεων τῆς Ναυτικῆς Διοικήσεως Κύπρου ἐκ Λευκωσίας πρὸς Μαλοῦντα ἔνθα καὶ τὸ πολεμικὸν στρατηγεῖον (ὑπόγειον) ΓΕΕΦ.*

*»Τὴν 18.45 ὁ Ναυτικὸς Σταθμὸς Πάφου μοῦ ἀναφέρει ὅτι προσήγγισεν εἰς Πάφον τὸ ἁρματαγωγὸν ΛΕΣΒΟΣ καὶ ἀποβιβάζει τοὺς ἄνδρας τῆς ΕΛΔΥΚ τοὺς ὁποίους εἶχε παραλάβει τὴν προτεραίαν ἵνα τοὺς μεταφέρη εἰς Ἑλλάδα. Οὐδὲν ἐγνώριζα ἐπὶ τούτου καὶ οὐδεὶς μὲ εἶχε πληροφορήσει ἐπὶ τῆς κινήσεως, παρ' ὅλον ὅτι βάσει τῶν ἰσχυουσῶν διαταγῶν πλοῖα ἐπιφανείας ἀνατολικῶς τοῦ μεσημβρινοῦ 31 εὑρίσκοντο ὑπὸ τὸν ἐπιχειρησιακόν μου ἔλεγχον».*

### Τα ανακοινωθέντα

Ο αγώνας συνεχίστηκε έως τη δύση του ηλίου, χωρίς ουσιώδεις μεταβολές. Με το σκοτάδι, οι επιχειρήσεις κατέπαυσαν. Και χάρη της ιστορικής λεπτομέρειας παραθέτουμε τα πολεμικά ανακοινωθέντα που εξέδιδε στη διάρκεια της ημέρας εκείνης το Αρχηγείο της Εθνοφρουράς:

### Ώρα 8 π.μ.

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι τὴν πρωΐαν τῆς σήμερον τουρκικὰ ἀεροσκάφη ἄνευ προειδοποιήσεως, ὑπούλως καὶ ἀνάνδρως προσέβαλον τὸν σταθμὸν ραντάρ, ἐβομβάρδισαν τὸ στρατόπεδον τῆς ΕΛΔΥΚ καὶ ἔρριψαν ἐντὸς τοῦ τουρκοκυπριακοῦ θύλακος Λευκωσίας-Ἀγύρτας μικρὰν δύναμιν ἀλεξιπτωτιστῶν. Αἱ Ἑλληνικαὶ Κυπριακαὶ Δυνάμεις ἀντιμετωπίζουν μετὰ γενναιότητος καὶ πρωτοφανοῦς ἐνθουσιασμοῦ τὴν ἀπρόκλητον ἐπίθεσιν τοῦ τουρκικοῦ σωβινισμοῦ. Ὁ ἐχθρὸς οὐδὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχη. Μέχρι στιγμῆς κατερρίφθησαν τρία ἐχθρικὰ ἀεροσκάφη. Οὐδεμία ἀπώλεια ἐσημειώθη εἰς τὰς ἡμετέρας δυνάμεις».*

**Ώρα 8.30΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ Ἑλληνικαὶ Κυπριακαὶ Ἔνοπλοι Δυνάμεις ἀπήντησαν ἤδη διὰ τῶν πυροβόλων των εἰς τὸν ἰταμὸν εἰσβολέα. Ἐν συνεχεία τοῦ προηγουμένου πολεμικοῦ ἀνακοινωθέντος ἀνακοινοῦται ὅτι κατερρίφθη καὶ ἕτερον ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος. Αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις ἔμπλεοι πολεμικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀγωνίζονται σθεναρῶς».*

**Ώρα 9.30΄ π.μ.**

*«Ἀρτιώτατα τμήματα καὶ τῶν τριῶν ὅπλων ἔχουν προωθηθῆ βάσει προδιαγεγραμμένων σχεδίων. Ἡ ἄνανδρος τουρκικὴ ἀεροπορία ἀναχαιτισθεῖσα ἐπλήγη ἐπιτυχῶς. Μέχρι στιγμῆς αἱ Ἑλληνικαὶ Κυπριακαὶ Ἔνοπλαι Δυνάμεις ἔχουν καταφέρει μεγάλα πλήγματα κατὰ τοῦ ἐχθροῦ».*

**Ώρα 10.30΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι ἑκατὸν καὶ πλέον Τουρκοκύπριοι στρατιῶται παρεδόθησαν εἰς τὰ πλησίον τῆς Λευκωσίας τουρκικὰ προάστια. Τὰ διάφορα στρατιωτικὰ τμήματα τῶν Τουρκοκυπρίων ὑπεχρεώθησαν ἀπὸ ὥρας εἰς ἄμυναν καὶ ἤρχισαν νὰ κάμπτωνται ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν Ἑλληνικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων».*

**Ώρα 12.05΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ Ἑλληνικαὶ Ἔνοπλοι Δυνάμεις διέσπασαν τὴν ἀμυντικὴν γραμμὴν τοῦ τουρκοκυπριακοῦ θύλακος Λευκωσίας-Κιόνελι. Ὁ τουρκικὸς τομεὺς Λευκωσίας ἔχει ἀποκλεισθῆ. Παραλλήλως τὸ ἡμέτερον ἀντιαεροπορικὸν πυροβολικὸν κατέρριψε τὸ πέμπτον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος πλησίον τῆς Ἀθαλάσσης Λευκωσίας».*

**Ώρα 12.30΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἐχθρικαὶ δυνάμεις αἱ ἐπιχειρήσασαι νὰ ἀποβιβασθοῦν παρὰ τὴν Γλυκιώτισσαν Κυρηνείας ἀνεχαιτίσθησαν καὶ ἀνετράπησαν. Εἰς τὴν θάλασσαν ἐπιπλέουν τὰ πτώματα τῶν εἰσβαλουσῶν ἐχθρικῶν ἀποβατικῶν δυνάμεων».*

**Ώρα 1.00΄ μ.μ.**

*«Στρατιωτικὸν τμῆμα διαθέτον μόνον ἐλαφρὰ ὅπλα πεζικοῦ καὶ ἄνευ οἱασδήποτε προκαλύψεως κατέρριψε, μεταξὺ Παλαικύθρου καὶ Μιᾶς Μηλιᾶς, τὸ ἕκτον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος».*

**Ώρα 2.45΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέλαβον εἰς Ἀμμόχωστον τὴν ὠχυρωμένην τουρκικὴν περιοχὴν γνωστὴν ὡς "Σακκάριαν" καὶ προχωροῦν πρὸς Καράολον».*

**Ώρα 2.50΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέλαβον καὶ τὸν Καράολον εἰς Ἀμμόχωστον».*

Τα ανακοινωθέντα αυτά είναι κάκιστης ποιότητας. Δεν δίνουν καμία εικόνα της πραγματικότητας. Τουναντίον, την συσκοτίζουν, την αποκρύπτουν τελείως με ένα περικάλυμμα φανφαρόνικου τόνου. Και αποκαλύπτουν τη σύγχυση που επικρατούσε στη στρατιωτική διοίκηση των Κυπρίων. Ούτε η έκθεση Παπαγιάννη –μολονότι ακριβολόγος και θετική στις λεπτομέρειες– προσφέρει ολοκληρωμένη θεώρηση της κατάστασης, η οποία στο τέλος της ημέρας της μάχης μπορούσε αντικειμενικά να περιγραφεί ως εξής:

**Τι πέτυχαν οι Τούρκοι**

Η τουρκική επίθεση, μολονότι έπρεπε να αναμένεται –και τα προειδοποιητικά της σημεία είχαν αρχίσει από την προηγουμένη–, αιφνιδίασε τον μηχανισμό άμυνας της Κύπρου. Κατά την κινητοποίηση παρατηρήθηκε μέγιστη αρρυθμία και αποσύνθεση. Η έλλειψη όπλων ήταν τεράστια. Η μάχη της άμυνας δόθηκε μέσα σε συνθήκες χάους.

Όσον αφορά τις τουρκικές δυνάμεις, που διέθεταν συντριπτική υπεροχή αριθμού και πυρός, έδειξαν και αυτές αρρυθμίες και κενά σε πολλές περιπτώσεις, οφειλόμενες προφανώς στην έλλειψη πολεμικής πείρας των Τούρκων, οι οποίοι ουσιαστικά είναι απόλεμοι από το 1922. Πάντως, παρά τον διθυραμβικό τόνο των κυπριακών ανακοινωθέντων, την πρώτη ημέρα της επίθεσης είχαν πετύχει τα εξής:

α. Ο τουρκοκυπριακός θύλακας Λευκωσίας-Αγύρτας είχε ενισχυθεί ισχυρά με αλεξιπτωτιστές και ΛΟΚ. Προσπάθειες της Εθνοφρουράς να τον εξαλείψουν, απέτυχαν. Με τη δύση του ηλίου, οι Τούρκοι κατείχαν σταθερά τις θέσεις τους, μολονότι δεν μπόρεσαν να εισβάλουν στον ελληνικό τομέα της Λευκωσίας, ούτε να καταλάβουν το αεροδρόμιο.

β. Μικρό προγεφύρωμα δυτικά από την Κυρήνεια είχαν δημιουργήσει οι Τούρκοι.

γ. Η τουρκική αεροπορία πέτυχε την εξάρθρωση της Εθνοφρουράς και έσπειρε πανικό και διάλυση σε όλη τη νήσο.

Ουσιαστικά, η ψυχρή διαπίστωση ήταν ότι την πρώτη εκείνη ημέρα, 20 Ιουλίου 1974, οι Τούρκοι πάτησαν στην Κύπρο.

### Μακαριότητα στην Ελλάδα

Τι συνέβαινε, όμως, στο μεταξύ στην Ελλάδα; Η είδηση της τουρκικής εισβολής συγκλόνισε, αλλά ελάχιστα αιφνιδίασε την κοινή γνώμη, η οποία λίγο ή πολύ την ανέμενε. Αιφνιδίασε, όμως, τους περισσότερους παράγοντες του καθεστώτος, όπως και τα μέλη της κυβέρνησης, που πίστευαν στις διαβεβαιώσεις τις οποίες διοχέτευε ο Δ. Ιωαννίδης, ότι οι Τούρκοι δεν επρόκειτο να επιτεθούν.

Λίγο πριν από τις 6 το πρωί, είχαν αρχίσει να μεταδίδουν τα «τέλεξ» στις εφημερίδες της Αθήνας τις πρώτες ειδήσεις για την εισβολή. Ένας δημοσιογράφος ξύπνησε τηλεφωνικά τον υφυπουργό παρά τω πρωθυπουργώ Δ. Καρακώστα, για να τον ρωτήσει αν θα επιτρεπόταν η δημοσίευση της σχετικής ειδησεογραφίας. Η απάντηση που έλαβε ήταν: «Γι' αυτό με ξύπνησες; Ποιος σου είπε αυτές τις αηδίες για εισβολή; Εμείς έχουμε αντίθετες πληροφορίες». Ο υφυπουργός ήταν τόσο βέβαιος, ώστε κατέβηκε στο γραφείο του και εκείνο το πρωί στις 8, σαν να μη συνέβαινε τίποτα το έκτακτο.

### Σύσκεψη στο Πεντάγωνο

Εκείνοι που αιφνιδιάστηκαν πιο πολύ από τα γεγονότα ήταν ο Δ. Ιωαννίδης και οι στενοί συνεργάτες του. Ο Ιωαννίδης έσπευσε στο γραφείο του αρχηγού των ενόπλων δυνάμεων στρατηγού Μπονάνου, όπου κατέφθασαν και οι αρχηγοί των τριών κλάδων. Ενώ οι στρατιωτικοί ηγέτες και ο δικτάτορας συζητούσαν ταραγμένοι, αναγγέλθηκε η άφιξη του Σίσκο, που τον συνόδευαν ο υφυπουργός Αμύνης των ΗΠΑ Μπομπ Έλσγουωρθ, ο πρεσβευτής Τάσκα και ο ελληνομαθής συνταγματάρχης Έβερετ Μάρντερ. Η σύσκεψη που ακολούθησε υπήρξε δραματική. Οι Αμερικανοί κατέβαλλαν αγωνιώδεις προσπάθειες να αποτρέψουν έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος θα θρυμμάτιζε τη ΝΑ πτέρυγα του ΝΑΤΟ και θα δημιουργούσε χάος στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι Έλληνες άκουγαν σιωπηλοί τον διερμηνέα Μάρντερ (μόνο ο ναύαρχος Αραπάκης γνώριζε άριστα αγγλικά). Και σε κάποια στιγμή ο Ιωαννίδης πετάχτηκε όρθιος, κραυγάζοντας: «Μας εξαπατήσατε... Εμείς θα κηρύξουμε τον πόλεμο...» Και βγήκε βροντώντας την πόρτα. Επέστρεψε, όμως, σε λίγο και εξήγησε ιδιαιτέρως ότι το έκανε για να τρομάξει τους Αμερικανούς...

Η σύσκεψη εκείνη δεν κατέληξε σε τίποτα το συγκεκριμένο. Ακολούθησε πολεμικό συμβούλιο στις 8.30΄ το πρωί, στο οποίο έλαβαν μέρος ο πρόεδρος της Δημοκρατίας στρατηγός Γκιζίκης, οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων, ο πρωθυπουργός Ανδρουτσόπουλος και οι υπουργοί Εξωτερικών, Εθνικής Αμύνης και Δημοσίας Τάξεως Κυπραίος, Λατσούδης και Τσούμπας. Στο συμβούλιο αποφασίστηκε η κήρυξη γενικής επιστράτευσης. Φυσικά το συμβούλιο αυτό ήταν τελείως τυπικό. Δεν επρόκειτο ο πρωθυπουργός και οι υπουργοί να αποφασίσουν. Η απόφαση είχε λη-

φθεί από τον Ιωαννίδη και τους αξιωματικούς που συγκροτούσαν την Επαναστατική του Ομάδα. Αρχικά έκαναν σύσκεψη για άμεση κήρυξη πολέμου κατά της Τουρκίας, αλλά κατόπιν ωριμότερης σκέψης περιορίστηκαν στην επιστράτευση επί του παρόντος, η οποία έπρεπε να περιβληθεί με την κυβερνητική νομιμοφάνεια.

### Γενική επιστράτευση

Έτσι, στις 11 το πρωί, ο ελληνικός λαός συγκλονίστηκε ακούγοντας επίσημη κυβερνητική ανακοίνωση που έλεγε:

*«Ἡ Τουρκία ἐνήργησε σήμερον τὴν 5.45΄ κατὰ παράβασιν τῶν ὑφισταμένων συνθηκῶν, τῶν συμμαχικῶν ὑποχρεώσεων καὶ τῶν κανόνων τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου, ἀπόβασιν στρατιωτικῶν δυνάμεων εἰς τὴν νῆσον Κύπρον. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἀποτελεῖ καταφανῆ παραβίασιν τῶν διεπουσῶν τὴν Κύπρον Διεθνῶν Συμφωνιῶν, ἀπειλοῦσαν τὴν διεθνῆ εἰρήνην καὶ ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας πραξικοπηματικὴν δημιουργίαν καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι θέτουν ἐν κινδύνῳ ζωτικὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα. Ἡ Ἑλλὰς καταγγέλουσα τὰς ἐκνόμους ταύτας ἐνεργείας τῆς Τουρκίας, δηλοῖ ὅτι θὰ ὑπερασπίσῃ πάσει δυνάμει τὰ νόμιμα δικαιώματα καὶ τὰ ἐθνικά της συμφέροντα ὁπουδήποτε κρίνει ὅτι ταῦτα ἀπειλοῦνται ἐκ παρανόμων καὶ ἐπεκτατικῶν τουρκικῶν ἐνεργειῶν. Ἐν ὄψει τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως διετάχθη γενικὴ ἐπιστράτευσις».*

Η επιστράτευση έγινε δεκτή με θάρρος, με οργή κατά των Τούρκων, αλλά όχι με ενθουσιασμό. Δεν υπήρχε το πνεύμα και η ορμή της 28ης Οκτωβρίου 1940. Προκάλεσε, όμως, ηφαιστειακές εκδηλώσεις στην Κύπρο –και γέννησε ουτοπικές ελπίδες– όπου αναγγέλθηκε στις 11.55΄ π.μ. με το εξής έκτακτο ανακοινωθέν:

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐκήρυξε γενικὴν ἐπιστράτευσιν. Διὰ ταύτης γίνεται ἀντιληπτὸν ὅτι ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκεται παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Κύπρου. Ζήτω ἡ αἰωνία Ἑλλάς».*

Στις 3 μ.μ. μεταδόθηκε διάγγελμα του προέδρου της Δημοκρατίας στρατηγού Γκιζίκη:

*«Ἑλληνικὲ λαὲ*

*»Τὴν 5ην πρωϊνὴν τῆς σήμερον αἱ τουρκικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀφορμῆς, οὐδὲ προειδοποιήσεως, ἐνήργησαν ἀπόβασιν καὶ εἰσέβαλον εἰς τὴν νῆσον Κύπρον. Κατὰ πλήρη περιφρόνησιν πρὸς πᾶσαν ἀρχὴν διεθνοῦς δικαίου καὶ ὑφισταμένους δεσμοὺς συμμαχίας, τὰ τουρκικὰ ὅπλα στρέφονται κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Κυπρίων ἀδελφῶν μας. Πλήττονται ζωτικὰ ἐθνικά μας συμφέροντα. Παραβιάζονται δικαιώματά μας ἀπορρέοντα ἐκ διεθνῶν συνθηκῶν.*

*»Ἡ Ἑλλὰς ἐπιδιώκουσα παγίως τὴν εἰρηνικὴν συνύπαρξιν καὶ συνεργασίαν μετὰ τῶν γειτόνων της, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ τῆς μὴ ἐπεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ξένων κρατῶν, οὐδεμίαν ἐνήργησε πρόκλησιν οὐδὲ προέβη εἰς ἐνέργειαν τινὰ θίγουσαν τὴν Τουρκίαν ἢ τὰ δικαιώματα τῆς τουρκικῆς κοινότητος ἐν Κύπρῳ.*

*»Αἱ εἰς τὴν Κύπρον ἔνοπλοι δυνάμεις ἀγωνίζονται πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς εἰσβολῆς.*

*»Ὑφιστάμενοι ἐπίθεσιν, ὡς Ἕλληνες πιστοὶ εἰς τὰς παραδόσεις τῆς ἱστορίας ἡμῶν, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἀμυνθῶμεν. Θὰ τὸ πράξωμεν ἐν συναισθήσει τῆς ἱστορικῆς εὐθύνης ἔναντι τοῦ ἔθνους ἡμῶν καὶ ἐν βεβαιότητι ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις ἔχουν τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν θέλησιν ὅπως ἀποδείξουν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν εἰς πάντα ἐπιτιθέμενον τὸ ἄφρον τῆς ἐνεργείας του.*

*»Ἡ Ἑλλὰς ἐν ὄψει τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως ἐκήρυξε γενικὴν ἐπιστράτευσιν».*

### Η έκθεση Παπανικολάου

Ήδη είχε αρχίσει η συρροή των εφέδρων, αλλά άρχισαν να έρχονται στο φως και οι πρώτες αρρυθμίες, τα κενά της ελληνικής στρατιωτικής παρασκευής και η έλλειψη οργάνωσης. Οι επίστρατοι στέλνονταν να παρουσιαστούν ή να επιβιβαστούν σε μεταφορικά μέσα, όπου δεν υπήρχε ίχνος προετοιμασίας. Και πέρασαν την πρώτη νύχτα στο ύπαιθρο, μέσα στο χάος. Επρόκειτο και άλλες νύχτες να περάσουν έτσι...

Το γεγονός ήταν πάντως ότι η Ελλάδα –δηλαδή η Ομάδα Ιωαννίδη– δεν αποφάσισε εκείνη την ημέρα αν θα κηρύξει πόλεμο, ούτε αν και σε ποιο βαθμό θα επενέβαινε στρατιωτικά στην Κύπρο. Και επειδή τα περιστατικά εκείνα έχουν σοβαρή εθνική σημασία, παραθέτουμε τα αποσπάσματα των εκθέσεων Παπανικολάου και Αραπάκη, που συμμετείχαν την 20ή Ιουλίου τόσο στη σύσκεψη με τους Αμερικανούς όσο και στο πολεμικό συμβούλιο.

Ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου γράφει:

*«Τὴν πρωΐαν τῆς 20ῆς Ἰουλίου, καὶ περὶ ὥραν 08.00, κατέφθασαν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Ἀρχηγοῦ Ἐνόπλων Δυνάμεων, ἐκτὸς τῶν Ἀρχηγῶν τῶν Κλάδων καὶ ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ὁ Πρωθυπουργὸς καὶ ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης. Ἡ εἰσβολὴ εἰς τὴν Κύπρον εἶχεν ἀρχίσει διὰ βομβαρδισμῶν ἀεροσκαφῶν καὶ ρίψεων ἀλεξιπτωτιστῶν δι' ἀεροσκαφῶν καὶ ἑλικοπτέρων. Περὶ τὴν 09.30 ὥραν κατέφθασεν ἐσπευσμένως εἰς τὸ ὡς ἄνω γραφεῖον ὁ κ. Σίσκο, μόλις ἀφιχθεὶς ἐξ Ἀγκύρας, μετὰ τοῦ Ἀμε-*

*ρικανοῦ Πρέσβεως κ. Τάσκα. Οὗτοι ἐζήτησαν ἀπεγνωσμένως ὅπως ἀποφύγωμεν τὸν πόλεμον μετὰ τῆς Τουρκίας, ἀναλογιζόμενοι τὰς συνεπείας. Οὗτοι ἐδέχθησαν ὅτι ἡ κατάστασις ἦτο ἐξόχως κρίσιμος, ὑπεστήριξαν ὅμως ὅτι τὰ πάντα ἦτο δυνατὸν νὰ τακτοποιηθοῦν δι' αὐτοσυγκρατήσεως. Ἦτο πράγματι ἀγωνιώδης ἡ ἐπιμονὴ τούτων ὅπως μὴ κηρύξωμεν τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας.*

*»Εἰς μίαν στιγμήν, ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης, ἐγερθείς, ὕψωσεν ὠργισμένος τὴν φωνήν του καὶ ἐκραύγασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ δὲν εἶναι συνεπεῖς, "μᾶς ἐξηπάτησαν" καὶ ὅτι δὲν ἀπομένει διὰ τὴν Ἑλλάδα οὐδὲν ἕτερον πλὴν τῆς γενικῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τοῦ πολέμου. Οὗτος ἐξῆλθε τοῦ γραφείου ἐν ὀργῇ, ἐπανελθὼν μετ' ὀλίγον, ἐξηγήσας ὅτι "ἔπαιξεν ὀλίγον θέατρον" διὰ νὰ πιέση τοὺς Ἀμερικανούς. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀπεχώρησαν μετ' ὀλίγον, ἐνῷ διετάσσετο ἡ γενικὴ ἐπιστράτευσις.*

*»Συγκεχυμέναι καὶ ἀλληλοσυγκρουόμεναι ἔφθανον αἱ πληροφορίαι περὶ τῆς καταστάσεως εἰς Κύπρον. Παρὰ τοὺς βομβαρδισμοὺς τῶν Τούρκων, γενικὴ ἦτο ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ κατάστασις, διὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς αἰσιόδοξος, ἐξετιμᾶτο δὲ ὑπὲρ τῶν Ἑλληνοκυπρίων διὰ τῆς ἐκκαθαρίσεως ὅλων τῶν θυλάκων καὶ τῆς νευραλγικῆς θέσεως τοῦ Ἁγίου Ἰλαρίωνος».*

## Η έκθεση Αραπάκη

Αλλά νά και η αντίστοιχη έκθεση του αντιναυάρχου Αραπάκη:

*«Τὴν πρωΐαν καὶ περὶ ὥραν 5.45 τῆς 20ῆς Ἰουλίου 1974, τουρκικὰ ἀποβατικὰ καὶ ἀεροπορικαὶ δυνάμεις ὁρμώμεναι ἐκ Νοτίου Τουρκίας, ἐπραγματοποίησαν ἀπόβασιν εἰς Κύπρον, διὰ ρίψεως ἀλεξιπτωτιστῶν καὶ δι' ἀποβάσεως στρατευμάτων.*

*»Περὶ τὴν 7.30 ὥραν εἰσήρχετο εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Ἀρχηγοῦ Ἐνόπλων Δυνάμεων ὁ ὑφυπουργὸς Ἐξωτερικῶν κ. Σίσκο μετὰ τῆς ἀκολουθίας του, ὡς καὶ τοῦ ἀναπληρωτοῦ ὑφυπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης Ἔλσγουωρθ ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ παρεμποδίση τὴν κήρυξιν πολέμου ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Τουρκίας.*

*»Οὗτος εἶπεν συγκεκριμένως ὅτι "ἡ κατάστασις κατὰ τὴν προηγουμένην ἐπίσκεψίν του ἦτο δραματική, τώρα ὅμως ἐξελίχθη εἰς τραγικήν. Ἐπεδείξατε σύνεσιν καὶ δώσατέ μου τὸν ἀνάλογον χρόνον διὰ νὰ ἐνεργήσω πρὸς ἀποτροπὴν συρράξεως, ἡ ὁποία θὰ εἶναι καταστροφικὴ δι' ὅλους".*

*»Τότε ἐπενέβη ὁ παριστάμενος ταξίαρχος Ἰωαννίδης ἐγερθεὶς ἐκ τῆς θέσεώς του, ὁ ὁποῖος ἐν καταφανεῖ ταραχῇ εἶπεν: "Μᾶς ἐξαπατήσατε. Ἡμεῖς θὰ κηρύξωμεν πόλεμον" καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς αἰθούσης. Ἐπιστρέψας ἐκ νέου ἄφησε διὰ νευμάτων νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ ἔκρηξίς του ἦτο σκόπιμος πρὸς ἐκφοβισμὸν τῶν Ἀμερικανῶν.*

*»Ἡ φράσις αὐτὴ τοῦ Ἰωαννίδη (ὅτι μᾶς ἐξηπατήσατε) πρὸς τὸν Σίσκο καὶ ἡ ἀπόφασίς του κατὰ τὴν ἑπομένην ἡμέραν νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ἀναφέρω ἐν συνεχείᾳ, καταδεικνύει ὅτι οὗτος εἶχεν πεισθῆ ὅτι τὸ παρ' αὐτοῦ ἀποφασισθὲν πραξικόπημα δὲν θὰ κατέληγε εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπόβασιν ἐπὶ κυπριακοῦ ἐδάφους.*

*»Σχετικῶς, κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του πρὸς ἔκτισιν τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῷ ἑξαμήνου ἀργίας μετὰ τὴν ἀκολουθήσασαν μεταπολίτευσιν* [σημ. συγγρ.: εννοεί μετά την 24 Ιουλίου 1974], *οὗτος ἀπευθυνόμενος πρὸς ἐμὲ μοὶ εἶπεν: "Κύριε Ἀρχηγέ, ὅταν κάποτε πληροφορηθῆτε τὰ εἰς χεῖρας μου στοιχεῖα καὶ τὰς ἐνθαρρύνσεις ἃς εἶχον θὰ μὲ δικαιολογήσετε" ἐννοῶν τὸ πραξικόπημα εἰς Κύπρον».*

**Το πολεμικό συμβούλιο**

*»Περὶ ὥραν 8.30 τῆς 20ῆς Ἰουλίου καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Σίσκο ἀπὸ τὸ Πεντάγωνον, ἔλαβεν χώραν Πολεμικὸν Συμβούλιον, εἰς ὃ μετέσχον: οἱ Γκιζίκης, Ἀνδρουτσόπουλος, Κυπραῖος, Λατσούδης, Ἠλίας Μπαλόπουλος, Τσούμπας, Κωνσταντῖνος Ράλλης, οἱ Ἀρχηγοὶ Ἐνόπλων Δυνάμεων καί τινες ἄλλοι. Κατὰ τὸ ἐν λόγῳ Πολεμικὸν Συμβούλιον εἷς ἕκαστος τῶν Ἀρχηγῶν ἐξέθεσεν τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὑρίσκετο ὁ Κλάδος του, ὁ δὲ Στρατηγὸς Μπονᾶνος εἰσηγήθη τὴν κήρυξιν Γενικῆς Ἐπιστρατεύσεως, ἥτις τελικῶς ἐγένετο ἀποδεκτὴ μὲ τὸ αἰτιολογικὸν τοῦ ἐκφοβισμοῦ τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Ἀμερικανῶν ἀλλ' ἔτι πλέον καὶ δι' οὐσιαστικὴν προετοιμασίαν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων.*

*»Οὐδεμία ἄλλη ἀπόφασις ἢ διαταγὴ ἐδόθη.*

*»Εἰς τὸ Ναυτικὸν ἐφήρμοσα μερικὴν ἐπιστράτευσιν πρὸς ἀποφυγὴν ἀνωμαλιῶν καὶ διότι, διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, τῆς μερικῆς ἐπιστρατεύσεως, ἐκάλυπτα πλήρως τὰς ἀνάγκας τοῦ Ναυτικοῦ εἰς ἔμψυχον ὑλικόν.*

*»Ὁ κ. Ἠλίας Μπαλόπουλος ἐζήτησε νὰ μὴν ἀνακοινωθῇ ἡ περὶ Γενικῆς Ἐπιστρατεύσεως ἀπόφασις ἵνα δυνηθῇ καὶ θέσῃ ἐπιβαλλόμενους περιορισμοὺς εἰς τὴν διακίνησιν τῶν κεφαλαίων εἰς τὰς Τραπέζας.*

*»Πέραν τοῦ μέτρου τῆς Γενικῆς Ἐπιστρατεύσεως οὐδεμία ἄλλη ἀπόφασις ἐλήφθη. Παρὰ ταῦτα, τὴν μεσημβρίαν τῆς ἰδίας ἡμέρας ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ Στρατηγοῦ Μπονάνου διέταξα, πρὸς ἀποφυγὴν ἀπωλείας πολυτίμου χρόνου, τὰ δύο ἐκ τῶν τριῶν ὑποβρυχίων νὰ πλεύσουν πρὸς Κυρήνεια, προκειμένου κατόπιν νεωτέρας διαταγῆς νὰ ἀναλάβουν τομεῖς πολεμικῆς περιπολίας μεταξὺ Κύπρου καὶ Τουρκίας, διὰ τὴν προσβολὴν τῶν τουρκικῶν ναυτικῶν μονάδων, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετέλουν. Ἡ φάσις αὕτη, κατόπιν νεωτέρας διαταγῆς ἐτέθη εἰς τὴν διαταγὴν ἀπόπλου, ὡς ἦτο φυσικόν, διότι ἡ κυβέρνησις οὐδεμία μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἀπόφασιν εἶχεν λάβει περὶ κηρύξεως πολέμου ἢ προσβολῆς τουρκικῶν δυνάμεων.*

*»Κατὰ ἐξηκριβωμένας πληροφορίας μου μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τοῦ Ἀρχηγείου Ἐνόπλων Δυνάμεων, ὁ Σίσκο ἠτήσατο ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν ἄδειαν προκειμένου νὰ ἐπισκεφθῆ ταύτην εἰς Ἄγκυραν. Εἰς μάτην ὅμως ἀνέμενεν ἐπὶ ὥρας τὴν ἀπάντησιν. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δὲν τοῦ ἀπαντοῦσε. Κατόπιν τούτου οὗτος ἀπεφάσισεν τὴν ἄνευ ἀδείας τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως πτῆσιν πρὸς Ἄγκυραν, ὅπου τελικῶς ὑπεχρεώθη ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις νὰ τοῦ χορηγήση ἄδεια προσγειώσεως εἰς Ἄγκυραν ἐν πτήσει».*

### Ανυπαρξία σχεδίου

Εκείνη η νύχτα, όμως, ήταν κρίσιμη για την Κύπρο. Τι συνέβαινε κάτω από το περικάλυμμα του σκότους; Τότε αποκαλύφθηκε όλη η τραγική αποσύνθεση της κυπριακής άμυνας.

Το χάος που επικρατούσε το επαύξανε η τακτική και στρατηγική που εφάρμοζε η ανώτατη διοίκηση, η οποία ήταν τελείως εσφαλμένη. Το χαρακτηριστικό της υπήρξε ότι από την πρώτη στιγμή, αντί να εφαρμόσει την αρχή της οικονομίας των δυνάμεων και της συγκεντρωτικής κατεύθυνσης, διέσπειρε τις λίγες εκείνες δυνάμεις που μπόρεσαν να συνταχθούν σε δευτερεύουσες επιχειρήσεις.

Πράγματι, ποιος ήταν ο κύριος εχθρός; Η αποβατική δύναμη που ερχόταν απέξω, με την πρόθεση να εγκαταστήσει προγεφυρώματα. Είναι αυτονόητο ότι η κυπριακή στρατιωτική διοίκηση που κατείχε κεντρική θέση στη Λευκωσία θα όφειλε να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της για να σχηματίσει μια μάζα ελιγμού, που να την κατευθύνει στα σημεία όπου οι Τούρκοι θα επιχειρούσαν να εγκαταστήσουν προγεφυρώματα.

Αυτό ιδίως που όφειλε να γίνει από την πρώτη στιγμή έπρεπε να εφαρμοστεί στη διάρκεια της νύχτας. Μια αποβατική επιχείρηση είναι πολύ λεπτή και περίτεχνη.

Εύκολα μπορεί να σχηματίσει ένα προγεφύρωμα, υπό την κάλυψη της απαραίτητης αεροπορικής υπεροχής. Δύσκολο να κρατήσει το προγεφύρωμα στην πρώτη, ρευστή φάση, αν δεχθεί αντεπίθεση του εχθρού, η οποία μπορεί να το εξαλείψει αιχμαλωτίζοντας ή πετώντας τις δυνάμεις του στη θάλασσα. Και αυτό έπρεπε να επιδιώξει η διοίκηση της Εθνοφρουράς.

**Οι θύλακοι αντί των προγεφυρωμάτων**

Τι έκανε στην πραγματικότητα; Προτίμησε να στραφεί κατά του δευτερεύοντος αντιπάλου, των Τουρκοκυπρίων, αντί εναντίον του προγεφυρώματος, εναντίον των τουρκοκυπριακών θυλάκων, των κατάσπαρτων σε όλη τη νήσο, από τη Λεμεσό έως τον Απόστολο Ανδρέα. Φυσικά αυτό έγινε με τεμαχισμό των διατεθειμένων δυνάμεων, που κατατρίβονταν σ' αυτές τις μικροεπιχειρήσεις, ενώ η κύρια δύναμη του εχθρού, ενεργώντας στις ακτές, έβρισκε μπροστά της δευτερεύουσα αντίσταση. Βέβαια, οι τουρκοκυπριακοί θύλακοι αποτελούσαν εστίες αντιπερισπασμού που μπορούσαν να καταστούν επικίνδυνες. Αλλά συγκρίνεται ο κίνδυνος αυτός των θυλάκων με εκείνον των προγεφυρμάτων;

Αν οι θύλακοι έπεφταν και τα προγεφυρώματα έμεναν, θα χανόταν το παν. Αν τα προγεφυρώματα έπεφταν και οι θύλακοι έμεναν, θα ερχόνταν ευθύς αμέσως και η δική τους σειρά. Αυτή την απλούστατη σκέψη της στρατιωτικής λογικής δεν την έκανε η διοίκηση της Εθνοφρουράς, αρχηγός της οποίας ήταν ο ταξίαρχος Γεωργίτσης, που ήταν και ο ηγέτης του πραξικοπήματος. Υπήρχε αμυντικό σχέδιο που προέβλεπε τέτοια διασπορά των ενεργειών και δυνάμεων; (Ο ταξίαρχος Γεωργίτσης ανέλαβε τη διοίκηση τις παραμονές του πραξικοπήματος, ενώ ο στρατηγός Ντενίσης αρνήθηκε να επιστρέψει στη θέση του μετά τη 15η Ιουλίου.) Πάντως, καθώς ο τουρκικός ελιγμός εκδηλωνόταν, διαπιστωνόταν και η ουσιαστική απουσία ελληνικού ελιγμού: η αντίδραση της Εθνοφρουράς και όλων των λοιπών ένοπλων σχηματισμών περιοριζόταν σε τοπικές, ασύνδετες, άρρυθμες επιθέσεις: την εκκαθάριση των θυλάκων.

Από την αρχή έγινε η συρροή των δυνάμεων προς τις τουρκοκυπριακές θέσεις. Επιταχύνθηκε μετά τη δύση του ήλιου. Και από τα μεσάνυχτα άρχισε η αποφασιστική επίθεση εναντίον τους. Στο μεταξύ, όμως, το προγεφύρωμα που είχε σχηματιστεί δυτικά από την Κυρήνεια δεν είχε κατορθώσει να επεκταθεί, αλλά και δεν εξαλείφθηκε. Και μέσα στη νύχτα είχε αρχίσει η κάθοδος νέου κύματος τουρκικών ενισχύσεων που προετοίμαζαν καινούργιο χτύπημα, ενώ εξακολουθούσε η ζώνη του κινδύνου –εκεί όπου μπορούσαν να δημιουργηθούν προγεφυρώματα– να είναι κενή από ελληνικές δυνάμεις, χωρίς ούτε στην κεντρική θέση της περιοχής Λευκωσίας να υπάρχουν στρατηγικές εφεδρείες.

### Μέσα στη νύχτα

Στην έκθεσή του ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης γράφει για τα γεγονότα της κρίσιμης εκείνης νύχτας:

*«Τὴν 00.01 (μεσάνυχτα τῆς 20 πρὸς 21 Ἰουλίου), εὑρίσκονται ἐν ἐξελίξει ἐπιθέσεις ἡμετέρων τμημάτων εἰς ἅπαντας τοὺς θυλάκους, τουρκοκυπριακῶν χωρίων καὶ τουρκοκυπριακὰς ἑστίας αἵτινες εἶχον ἀρχίσει κατόπιν διαταγῆς ΓΕΕΦ ἅμα τῇ ἐπελεύσει τοῦ σκότους.*

*»Αἱ λαμβανόμεναι εἰς ΓΕΕΦ ἀναφοραὶ εἶναι λίαν ἱκανοποιητικαὶ ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὴν ἐκκαθάρισιν τούτων. Παντοῦ τὰ ἡμέτερα τμήματα προχωροῦν. Τὸ δημιουργηθὲν προγεφύρωμα ἐκ τῆς ἀποβάσεως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπεκταθῇ πλέον τῶν 500 μέτρων ἐκ τῆς ἀκτῆς καὶ ἔχει περισχεθῆ. Ἐκτιμᾶται ὅτι εἰς τὸ προγεφύρωμα ὑφίστανται περὶ τὰ 8 ἅρματα καὶ περὶ τοὺς 200 ἄνδρες.*

*»Τὴν 01.20 ἡ Τ/Α2 ἐξώκειλε εἰς τὰς ἀκτὰς βορείως τῆς Ἀμμοχώστου, καταστρέφεται πλήρως καὶ ἐγκαταλείπεται ὑπὸ τοῦ πληρώματός της, τὸ ὁποῖον μεταφέρεται εἰς ΝΒΧ. Τὸ ἀτύχημα τοῦτο εἶναι λίαν περίεργον ἀφ' ἑνὸς διότι ἡ περιοχὴ ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν κυβερνήτην τοῦ σκάφους καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐγένετο εἰς σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἔπρεπε νὰ εὑρίσκεται ἡ Τ/Α2.*

*»Τὴν 02.30 ΣΕΠ "Α" καὶ ΣΕΠ "Δ" (σταθμοὶ ραντὰρ) ἀναφέρουν ὅτι ἐνετόπισαν 8 σκάφη προερχόμενα ἐκ Μερσίνας καὶ κατευθυνόμενα εἰς Κυρήνειαν.*

*»Τὴν 05.00 ὁ Ναυτικὸς Σταθμὸς Κυρηνείας καὶ τὸ ΣΕΠ "Δ" ὑφίστανται ἀνεπιτυχῆ βομβαρδισμὸν ἐξ ἀεροπλάνων.*

*»Τὴν 05.15 ο ΝΣΚ ἀναφέρει ὅτι τὰ προσεγγίζοντα ὀκτὼ (8) πλοῖα εἶναι ἀντιτορπιλλικά, μία τορπιλλάκατος "Τζάγκουαρ", τὸ ὁπλιταγωγὸν "Ντονάτα" καὶ τρία ἀποβατικά (LCT ἢ LCU).*

*»Τὴν 06.00 ὁ ΝΣΚ ἀναφέρει ὅτι βομβαρδίζεται ὑπὸ τῶν ἀντιτορπιλλικῶν ἀνεπιτυχῶς καὶ δὲν ἔχει θύματα ζημίας».*

### Η τουρκική αεροναυμαχία

Το απόγευμα εκείνης της ημέρας, αεροναυμαχία συνήφθη στα δυτικά της Πάφου. Οι αντιμαχόμενοι ήταν η τουρκική αεροπορία και μια μοίρα τουρκικών αντιτορπιλικών. Οφειλόταν σε λάθος της αεροπορίας. Είδαμε ότι, το απόγευμα της προηγούμενης, το αρματαγωγό *Λέσβος*, που μετέφερε τους απολυόμενους άνδρες της ΕΛΔΥΚ στην Ελλάδα, μόλις πληροφορήθηκε στο ανοιχτό πέλαγος την τουρκική επίθεση επέστρεψε –κατ' απαίτηση των ιδίων– και τους αποβίβασε στην Πάφο. Από εκεί οι απολυθέντες με αυτοκίνητα αμέσως έσπευσαν στον τομέα της Λευκωσίας, για

να πολεμήσουν στο πλευρό των συντρόφων τους. Στην Πάφο, όμως, βρισκόταν στην εξέλιξή της η επίθεση των Ελλήνων κατά του εκεί τουρκοκυπριακού θύλακα. Και το αρματαγωγό *Λέσβος* έλαβε μέρος με τα ταχυβόλα του. Οι Τουρκοκύπριοι έστειλαν τότε σήμα προς τη διοίκησή τους ότι βάλλονται από ελληνικά πολεμικά σκάφη. Και εκείνη υπέθεσε ότι είχε καταφθάσει μοίρα του ελληνικού στόλου. Αμέσως η τουρκική αεροπορία, που θεωρούσε πιθανότατη την επέμβαση του ναυτικού της Ελλάδας στη μάχη, εξόρμησε προς αναζήτηση του εχθρού. Κατά σύμπτωση, η μοίρα των τριών τουρκικών αντιτορπιλικών που είχε βομβαρδίσει τις πρωινές ώρες την Κυρήνεια έπλεε στα δυτικά της Πάφου. Και οι Τούρκοι πιλότοι, από κακή αναγνώριση, νόμισαν ότι πρόκειται για τα αναζητούμενα ελληνικά σκάφη. Επιτέθηκαν τότε σφοδρότατα εναντίον τους και ακολούθησε η αεροναυμαχία για την οποία ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης στην έκθεσή του αναφέρει:

> *«Τὴν 14.35΄ λαμβάνω ἀναφορὰ τοῦ Ναυτικοῦ Σταθμοῦ Πάφου, ὅτι τρία ἀντιτορπιλλικὰ εὑρισκόμενα δυτικῶς τῆς Πάφου ὑφίστανται ἀεροπορικὴν ἐπίθεσιν ἐκ τουρκικῶν ἀεροσκαφῶν. Τὴν 14.40΄ ἀναφέρει πτῶσιν ἑνὸς ἀεροσκάφους ἐκ τοῦ πυρὸς τῶν ἀντιτορπιλλικῶν καὶ τὴν 14.45΄ τὴν καταβύθισιν τοῦ προπλέοντος εἰς τὴν γραμμὴν παραγωγῆς ἀντιτορπιλλικοῦ ὑπὸ στοιχεῖα D354 ἐνῶ πυρκαϊὰ ἔχει ἐκραγῆ εἰς τὸ δεύτερον τούτων. Ἐκ τοῦ θαλάμου ἐπιχειρήσεων ΝΔΚ μοῦ ἀναφέρουν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν τουρκικῶν ἀντιτορπιλλικῶν, τὰ ὁποῖα τὴν πρωΐαν παρέπλευσαν τὸ ἀκρωτήριον Κορμακίτης ἀφοῦ εἶχον βομβαρδίσει τὴν Κυρήνειαν. Προφανῶς, ἡ τόσον καταστρεπτικὴ διὰ τὸν ἀντίπαλον σύγχυσις προῆλθεν ἐκ τοῦ σήματος τῆς προτεραίας, τὸ ὁποῖον ἀπέστειλεν ἡ τουρκικὴ Στρατιωτικὴ Διοίκησις Λευκωσίας ἀναφέρουσα ὅτι "ἑλληνικὰ πολεμικὰ ἐβομβάρδισαν τὸν τουρκοκυπριακὸν θύλακα Πάφου"».*

Το αντιτορπιλικό D354 ήταν το *Κοκατεπέ* (πρώην αμερικανικό *Χάργαντ*), που είχε εκτόπισμα 2.425 τόνων (με πλήρη φόρτο 3.500 τόνους), ταχύτητα 34 κόμβους, κύριο οπλισμό 4 πυροβόλα των 127 χιλιοστών και πλήρωμα 275 άνδρες.

### Η διασπορά των δυνάμεων

Ανεξάρτητα, όμως, από το επεισόδιο αυτό, που δεν επρόκειτο να επιδράσει στην εξέλιξη της μάχης, οι επιχειρήσεις συνεχίστηκαν ολοένα δυσμενέστερες για την άμυνα. Οι Τούρκοι εξακολούθησαν να αποβιβάζουν δυνάμεις στο προγεφύρωμα δυτικά της Κυρήνειας και έτσι είχαν δημιουργήσει μια σοβαρότατη και διογκούμενη απειλή εναντίον αυτού του οργανωμένου λιμένα, η κατάληψη του οποίου θα ήταν μοιραία για την Κύπρο. Και στο μεταξύ το ηθικό των Κυπρίων, που έβλεπαν ότι δεν επρόκειτο να γίνει επέμβαση ελληνικών δυνάμεων, κατέρρεε.

Η τουρκική αεροπορία, εξάλλου, συμπλήρωνε την αποσύνθεση της αμυντικής οργάνωσης των Κυπρίων, οι οποίοι συνέχιζαν την αδικαιολόγητη διασπορά των δυνάμεών τους, κατατριβόμενοι στις επιθέσεις κατά των τουρκοκυπριακών θυλάκων. Και ενώ είχαν σημειώσει μερικές επιτυχίες, όπως η άλωση των θυλάκων της Πάφου, της Λεμεσού κ.λπ., συνεχιζόταν το καίριο λάθος: δεν συγκροτούνταν οι δυνάμεις προς τον κύριο στόχο, την απειλούμενη βόρεια ακτή γενικά, το προγεφύρωμα στα δυτικά της Κυρήνειας ειδικά. Και η ίδια η ΕΛΔΥΚ, το πιο μάχιμο τμήμα της κυπριακής άμυνας, είχε εμπλακεί και φθαρεί στην επίθεση κατά του θύλακα της Λευκωσίας.

Μόνο το μεσημέρι της 21ης Ιουλίου έγινε κάποια μετακίνηση δυνάμεων προς Βορράν. Αλλά κατά τη διάβαση του Πενταδάκτυλου επισημάνθηκαν από την τουρκική αεροπορία και με σφοδρά πλήγματα διαλύθηκαν. Αυτή η κίνηση έπρεπε ήδη να είχε πραγματοποιηθεί τη νύχτα, περιλαμβάνοντας όσες δυνάμεις ήταν σε θέση να δράσουν ως μάζα ελιγμού, η οποία την αυγή θα επιτίθετο κατά του προγεφυρώματος, θα το εξάλειφε –δεν το κατείχαν ακόμη, όπως είδαμε, παρά 200 άνδρες με 8 άρματα– και θα επάνδρωνε την αμυντική διάταξη όλης της απειλούμενης ακτής. Αλλά τώρα ήταν πια αργά. Καθώς έληγε η δεύτερη ημέρα της μάχης, οι Τούρκοι ήταν πια γερά γαντζωμένοι στο νησί.

**Οι διθύραμβοι**

Και στο μεταξύ, τα πολεμικά ανακοινωθέντα της 21ης Ιουλίου εξακολουθούσαν τον διθυραμβικό τους τόνο:

**Ώρα 6 π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις ἀντιμετωπίζουν σθεναρῶς τὴν ἀπὸ ἀέρος ἐξαπολυθεῖσαν τὴν πρωΐαν τῆς σήμερον ἐπίθεσιν. Τὸ παράδειγμα τῆς ἡρωϊκῆς προελάσεως τῶν ἡμετέρων δυνάμεων δίδουν οἱ ἡρωϊκοί μας στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι περισφίγγουν συνεχῶς καὶ περισσότερον τὸν Ἅγιον Ἰλαρίωνα. Διὰ τοῦ παρόντος προτρέπονται οἱ κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου, ὅπως ἐν περιπτώσει ρίψεως ἀλεξιπτωτιστῶν εἰς τὴν περιοχήν των, τοὺς ἀντιμετωπίσουν μὲ ἑλληνικὸν ἡρωϊσμὸν καὶ τοὺς ἀποδεκατίσουν, ὡς ἀκριβῶς ἔπραξαν χθὲς οἱ ἡρωϊκοὶ κάτοικοι τῆς Μιᾶς Μηλιᾶς, Λευκωσίας. Ἡ ἐπιδεικνυομένη γενναιότης στρατιωτῶν καὶ ἀμάχων ἔχει προκαλέσει μεγάλας ἀπωλείας εἰς τὸν ἐχθρόν, τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις περιορίζεται συνεχῶς εἰς μόνην ἀεροπορικὴν τοιαύτην. Τὸ δὲ ἠθικόν του κρίνεται ὡς καταπεσὸν καὶ προδικάζει τὴν τελείαν αὐτοῦ συντριβήν. Ἡ σημερινὴ ἀπὸ ἀέρος ἐπίθεσις ἀκριβῶς, ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν τό-*

*νωσιν τοῦ καταπεσόντος ἠθικοῦ τῶν διαφόρων τμημάτων αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα ἀπέδειξαν χθὲς ὅτι οὐδόλως ἀποτελοῦν ἀξιόμαχον δύναμιν. Αἱ χθεσιναὶ ἐξελίξεις εἰς ἅπαντα τὰ πολεμικὰ θέατρα προοιωνίζουν τὴν πλήρη κατάρρευσιν τοῦ ἐχθροῦ.*

**Ώρα 6.15΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις μαχόμεναι ἀνδρείως καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς κατώρθωσαν νὰ τρέψουν εἰς φυγὴν ἐχθρικὰς δυνάμεις εἰς τὰ ἰσχυρῶς ὀχυρωμένα μεγάλα τουρκικὰ χωρία Λεύκα, Λιμνίτης καὶ Κόκκινα, τῶν ὁποίων ἡ κατάληψις ἐπίκειται».*

**Ώρα 9.20΄ π.μ.**

*«Ἡρωϊκὲ Κυπριακὲ Λαέ, ἀγγέλλεται ἡ παράδοσις τῆς τουρκοκυπριακῆς φρουρᾶς Πάφου».*

**Ώρα 9.45΄ π.μ.**

*«Πολεμικὸν ἐχθρικὸν ἀεροσκάφος βληθὲν καιρίως κατέπεσε καὶ συνετρίβη πλησίον τῆς πόλεως Μόρφου».*

**Ώρα 10 π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι ἡ ἐναπομείνασα τουρκοκυπριακὴ φρουρὰ τῆς Λεμεσοῦ ἐκ τετρακοσίων ἀνδρῶν παρεδόθη εἰς τὰς ἡμετέρας δυνάμεις».*

**Ώρα 11.25΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις, παρὰ τὸν ἄνανδρον καὶ βάρβαρον βομβαρδισμὸν τῆς τουρκικῆς ἀεροπορίας κατὰ ἀμάχων εἰς Ἀμμόχωστον, συμπεριφέρονται μετὰ μεγάλης μεγαλοψυχίας καὶ μέχρι στιγμῆς οὐδένα ἄμαχον ἔχουν πλήξει. Αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις ἐξακολουθοῦν νὰ δεσπόζουν καὶ νὰ ἀσκοῦν πίεσιν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ εἰς ἅπαντα τὰ μέτωπα ἐπιχειρήσεων, ὅστις προβάλλει ἀπέλπιδα ἄμυναν».*

**Ώρα 11.30΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ ἑνδέκατον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος εἰς περιοχὴν Μόρφου».*

**Ώρα 1.05΄ π.μ.**

*«Ἡ τουρκικὴ ἀεροπορία ἐνεργοῦσα βομβαρδισμοὺς κατὰ ἀμάχων ἀδιακρίτως ἔπληξε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ τουρκοκυπριακὸν χωρίον Καζιβερά,*

*τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐξελήφθη ὡς ἑλληνικὸν τοιοῦτον. Ἕνεκα τοῦ βομβαρδισμοῦ ἐφονεύθησαν ἀρκετὰ γυναικόπαιδα. Ἐπισημαίνεται καὶ ἀποδεικνύεται περιτράνως ἡ τακτικὴ τῆς τουρκικῆς αεροπορίας, ἡ ὁποία μὴ γνωρίζουσα φυσικοὺς φραγμούς, ἐνεργεῖ βομβαρδισμοὺς συστηματικῶς κατὰ ἀμάχων, παραβιάζουσα οὕτω καὶ τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου».*

**Ώρα 2.35΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ δωδέκατον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροπλάνον, τὸ ὁποῖον κατέπεσεν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Φλαμούδι».*

**Ώρα 5.10΄ μ.μ.**

*«Αἱ ἔνδοξοι ἔνοπλοι δυνάμεις μας, ἀγωνισθεῖσαι μετὰ ἀφθάστου ἡρωϊσμοῦ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας καὶ παρὰ τὴν ἀεροπορικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἐχθροῦ, ὄχι μόνον διετήρησαν τὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς καταληφθέντα ἐδάφη, ἀλλὰ κατώρθωσαν νὰ καταβάλουν τὰς ἐναπομεινάσας ἐχθρικὰς ἀντιστάσεις εἰς Λεμεσόν, Λάρνακα καὶ Πάφον. Εἰς τὴν περιοχὴν Πλατάνια τῆς ἐπαρχίας Κυρηνείας, αἱ ἀποβιβασθεῖσαι ἐχθρικαὶ δυνάμεις πιέζονται πανταχόθεν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων δυνάμεων καὶ ἐπίκειται ἡ ἀπόρριψίς των εἰς τὴν θάλασσαν».*

**Ώρα 5.30΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ δέκατον τρίτον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος τὸ ὁποῖον καὶ συνετρίβη παρὰ τὴν Κώμην Αἰγιαλοῦ».*

**Ώρα 8.40΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ 14ον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος μεταξὺ τῶν χωρίων Τύμπου-Πυροῖου. Ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις μάχονται σθεναρῶς».*

**Ώρα 9.15΄ μ.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι κατερρίφθη τὸ δέκατον πέμπτον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν ἀεροσκάφος, τὸ ὁποῖον ἦτο στρατιωτικὸν μεταγωγικόν. Τὸ ἀνωτέρω ἀεροσκάφος βληθὲν κατέπεσεν ἔμφορτον εἰς τὴν θάλασσαν, παρὰ τὸν φάρον τοῦ Ἀκρωτηρίου Κορμακίτης. Αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κυριαρχοῦν εἰς ὅλα τὰ μέτωπα τῶν ἐπιχειρήσεων».*

## Η πολεμική δύναμη

Τι συνέβαινε στο μεταξύ στην Αθήνα; Το πρωί στις 10, οι αρχηγοί και οι υπαρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων συγκεντρώθηκαν γεμάτοι αγωνία στο γραφείο του στρατηγού Μπονάνου, ο οποίος απουσίαζε. Γνώριζαν ότι έπρεπε να ληφθεί απόφαση αν θα κηρυσσόταν πόλεμος κατά της Τουρκίας, ή θα εγκαταλειπόταν η Κύπρος αβοήθητη. Αλλά τις ιστορικές αποφάσεις ποιος θα τις λάμβανε; Όχι βέβαια η κυβέρνηση. Ούτε ο πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ούτε οι ίδιοι οι αρχηγοί. Μόνο ο Ιωαννίδης και η ομάδα του. Και εκεί βρισκόταν ο στρατηγός Μπονάνος.

Ποιος όμως ήταν ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας; Τις ημέρες εκείνες του Ιουλίου 1974, πριν από την επίθεση κατά της Κύπρου, οι δύο χώρες παρέτασσαν τις εξής δυνάμεις:

Σύνολο ανδρών υπό τα όπλα

| | |
|---|---|
| Ελλάδα | 161.000 |
| Τουρκία | 453.000 |

Κατανομή κατά όπλο

| | Ελλάδα | Τουρκία |
|---|---|---|
| Στρατός | 121.000 | 365.000 |
| Αεροπορία | 22.700 | 48.000 |
| Ναυτικό | 17.500 | 40.000 |

α. Στρατός ξηράς

Ελλάδα

- 1 θωρακισμένη μεραρχία
- 11 μεραρχίες πεζικού
- 13 ανεξάρτητες ταξιαρχίες πεζικού
- 1 ταξιαρχία ΛΟΚ-αλεξιπτωτιστών
- 2 τάγματα πυραύλων εδάφους-εδάφους με 8 εκτοξευτήρες «Τίμιος Τζων»
- 1 τάγμα πυραύλων εδάφους-αέρος με 12 εκτοξευτήρες «Χώουκ»
- Άρματα: 1.000 περίπου (300 Μ-47, 500 Μ-48, 60 ΑΜΧ-30, 140 ελαφρά Μ-24, Μ-26, Μ-41)

Τουρκία

- 1 θωρακισμένη μεραρχία
- 2 μηχανοποίητες (εκμηχανισμένες) μεραρχίες
- 12 μεραρχίες πεζικού

- 4 θωρακισμένες ταξιαρχίες
- 3 μηχανοποίητες ταξιαρχίες
- 5 ταξιαρχίες πεζικού
- 1 ταξιαρχία αλεξιπτωτιστών
- 2 συντάγματα θωρακισμένου ιππικού
- 3 τάγματα πυραύλων εδάφους-εδάφους «Τίμιος Τζων»
- Άρματα: 2.000 περίπου (1.800 Μ-47 και Μ-48, 200 ελαφρά Μ-24, Μ-26, Μ-41)
- 40 ελικόπτερα

β. Ναυτικό
Ελλάδα
- 7 υποβρύχια
- 9 αντιτορπιλικά
- 4 πλοία συνοδείας
- 4 πυραυλάκατοι (με πυραύλους «Εξοσέτ»)
- 3 περιπολικά
- 5 κανονιοφόροι
- 12 τορπιλάκατοι
- 14 ναρκαλιευτικά
- 2 ναρκοβόλα
- 22 αποβατικά σκάφη

Τουρκία
- 15 υποβρύχια
- 14 αντιτορπιλικά
- 7 πλοία συνοδείας
- 11 ταχέα περιπολικά
- 14 τορπιλάκατοι
- 27 κανονιοφόροι
- 20 ναρκαλιευτικά
- 8 ναρκοβόλα
- 90 αποβατικά

γ. Αεροπορία
Ελλάδα
- 220 αεροπλάνα α΄ γραμμής
- 5 μοίρες μαχητικών βομβαρδιστικών με 18 «Φάντομ» (F-4E) και 62 «F-84F»
- 2 μοίρες μαχητικών-βομβαρδιστικών με 40 «F-104G»

- 3 μοίρες αναχαιτίσεως με 40 «F-5A»
- 1 μοίρα αναχαιτίσεως με 16 «F-102A»
- 2 μοίρες αναγνωρίσεως με 18 «RF-84F», 14 «RF-5A»
- 1 μοίρα ναυτικής αναγνωρίσεως με 12 H-16B
- 3 μοίρες μεταφορών με 35 «C-47» και «Νοράτλας»
- 2 μοίρες με 22 ελικόπτερα
- 1 τάγμα πυραύλων εδάφους-αέρος «Νίκη-Ηρακλής»

Τουρκία
- 290 αεροπλάνα α΄ γραμμής
- 1 μοίρα μαχητικών-βομβαρδιστικών με «Φάντομ» (F-4)
- 2 μοίρες μαχητικών-βομβαρδιστικών με 33 «F-104C»
- 5 μοίρες μαχητικών-βομβαρδιστικών με «F-100»
- 2 μοίρες μαχητικών-βομβαρδιστικών με «F-5A»
- 1 μοίρα αναχαιτίσεως με 28 «F-5A»
- 2 μοίρες μαχητικών όλων των καιρικών αποστάσεων (ABJ) με 30 «F-102A»
- 3 μοίρες αναγνωρίσεως με «F-84F» και «F-5AF»
- 3 μοίρες μεταφορών με 14 «C-47F», 10 «C-130» και 20 «Τρανσόλ»
- 30 ελικόπτερα
- 2 τάγματα πυραύλων εδάφους-αέρος με 72 εκτοξευτήρες «Νίκη-Αίας / Ηρακλής»

**Απόφαση: πόλεμος**

Η αριθμητική υπεροχή της Τουρκίας ήταν σαφής και στους τρεις κλάδους. Ιδιαίτερα πρέπει να επισημανθεί ότι στον στρατό ξηράς παρέτασσε διπλάσια άρματα και 20 ταξιαρχίες μάχης επί ερπυστριών (θωρακισμένες και εκμηχανισμένες μονάδες) έναντι 3 ή 4 ελληνικών ταξιαρχιών. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το πλήθος των τουρκικών αποβατικών σκαφών που υπερέβαιναν τις ανάγκες μιας απόβασης στην Κύπρο. Διέθεταν δηλαδή πολλά σκάφη και για μια ταυτόχρονη άλλη αποβατική ενέργεια.

Την υπεροχή αυτή της Τουρκίας επιδίωξαν κατά τη φάση της Δικτατορίας του Ιωαννίδη να καλύψουν οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων με αθρόες παραγγελίες νέων όπλων, οι οποίες είδαμε ότι πραγματοποιήθηκαν τον Μάιο-Ιούνιο 1974. Αλλά οι παραγγελίες αυτές θα άρχιζαν να αποδίδουν έπειτα από ένα τουλάχιστον έτος. Και, την ημέρα εκείνη του Ιουλίου 1974, ίσχυε ο συσχετισμός δυνάμεων που παρατίθεται στους πίνακες αυτούς. Επιπλέον, υπήρχαν και πολλές ελλείψεις, κενά, αρρυθμίες στον εξοπλισμό των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, που οι αρχηγοί των κλάδων δεν είχαν κατορθώσει να εξαλείψουν ακόμη. Έτσι, με ανησυχία προσήλθαν

στη σύσκεψη εκείνη διερωτώμενοι: μήπως θα γινόταν πόλεμος; Πράγματι, σε λίγο έφτασε ο στρατηγός Μπονάνος, με σοβαρή όψη, και τους δήλωσε: «Κύριοι, αποφασίστηκε η κήρυξη πολέμου κατά της Τουρκίας. Ζητώ την γνώμη σας...»

Από ποιους αποφασίστηκε, ήταν αυτονόητο. Επικράτησε βαριά σιωπή, που πρώτος τη διέκοψε ο αρχηγός της αεροπορίας αντιπτέραρχος Παπανικολάου, ο οποίος δήλωσε ότι η αεροπορία είναι έτοιμη. Αλλά επενέβη ο αρχηγός του ναυτικού αντιναύαρχος Αραπάκης, εκφράζοντας την έκπληξή του, γιατί έως τότε ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου έλεγε στις υπηρεσιακές συσκέψεις ότι το Όπλο του είχε μεγάλες ανάγκες. Ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου έδωσε τότε μιαν απάντηση που το νόημά της είναι ότι η αεροπορία έχει πράγματι κενά, αλλά το υπάρχον υλικό θα αποδώσει ό,τι είναι δυνατόν να αποδοθεί. Ο αντιναύαρχος Αραπάκης, όμως, και ο αρχηγός του στρατού αντιστράτηγος Γαλατσάνος σαφώς δήλωσαν ότι δεν ήταν έτοιμα τα Όπλα τους. Την άποψη αυτή υποστήριξαν και οι υπαρχηγοί των Όπλων, ιδίως του στρατού αντιστράτηγος Επιτήδειος. Και τότε στην αίθουσα κυριάρχησε η συναίσθηση ότι οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων διαφωνούν με τη δικτατορική εξουσία...

**Οι επιτελάρχες διαφωνούν**

Η σύσκεψη εκείνη είναι πραγματικά ιστορική. Και, για την πλήρη εξιστόρησή της, παραθέτουμε τα σχετικά κείμενα της έκθεσης Παπανικολάου και Αραπάκη. Γράφει ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου:

> *«... (Κατὰ τὴν σύσκεψι στὸ Πεντάγωνο), ὁ Στρατηγὸς Μπονᾶνος, ἐπιστρέψας προφανῶς ἐκ τοῦ γραφείου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, συνεκάλεσεν εἰς τὸ γραφεῖον του σύσκεψιν Ἀρχηγῶν Κλάδων Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ Ὑπαρχηγῶν τῶν ἀντιστοίχων Ἀρχηγείων. Κατ' αὐτὴν ἀνεκοίνωσε εὐθέως ὅτι μετέφερεν ἀπόφασιν βάσει τῆς ὁποίας θὰ ἔπρεπεν νὰ προχωρήσωμεν εἰς σύρραξιν μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ ἐζήτησεν νὰ ἐκφρασθοῦν αἱ σχετικαὶ ἀπόψεις τῶν παρισταμένων, ἀρχῆς γενομένης ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἀεροπορίας. Ὁ ὑποφαινόμενος ἀπήντησεν πάραυτα ὅτι ἐφ' ὅσον τοῦτο ἐπιτάσσει τὸ ὕψιστον τῆς Πατρίδος συμφέρον, ἡ Ἀεροπορία εἶναι καθ' ὅλα ἑτοίμη. Ἅπαντα τὰ ὑπ' αὐτῆς διατιθέμενα ἀεροσκάφη, ἅτινα δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς μαχητικά, ἁπάντων τῶν τύπων, εἶναι ἔμφορτα πυρομαχικῶν, τὰ δὲ πληρώματα, ἔχοντα πλήρη γνῶσιν τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀποστολῆς των καὶ τῶν στόχων τοὺς ὁποίους πρόκειται νὰ προσβάλουν, ἀναμένουν τὴν διαταγὴν ἀπογειώσεως. Πέραν τούτων ἅπαντα τὰ ἀεροσκάφη λοιπῶν τύπων καὶ τὰ ἀντίστοιχα πληρώματα εἶναι ἕτοιμα νὰ φέρουν κατὰ τὸν πλέον ἀποτελεσμα-*

*τικὸν τρόπον εἰς πέρας τὰς ἀποστολάς των ὡς συμβαίνει καὶ δι' ἅπαντα ἀνεξαιρέτως τὰ λοιπὰ μέσα καὶ προσωπικόν. Ἐπιπροσθέτως δὲ ἅπαντα τὰ κέντρα ἐπιχειρήσεων Ἀρχηγείων καὶ μονάδων τελοῦν ἐν ὑψίστη ἀναπτύξει καὶ πλήρη λειτουργία.*

*»Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἀντιναύαρχος Ἀραπάκης ἠρώτησεν τὸν ὑποφαινόμενον τί ἐννοεῖ λέγων ὅτι ἡ Ἀεροπορία εἶναι ἑτοίμη πρὸς πόλεμον, καὶ ποῖον θὰ ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τούτου. Ὁ ὑποφαινόμενος ἐπανέλαβεν ὅ,τι εἶχεν εἴπει προηγουμένως προσθέσας ὅτι τὴν κατάστασιν τῆς Ἀεροπορίας εἶχεν πλειστάκις περιγράψει, ἐν πάση λεπτομερεία, κατὰ τὸ παρελθόν, προφορικῶς καὶ ἐγγράφως...*

*»Κατὰ τὴν στιγμὴν ὅμως ταύτην, τελοῦσα ἤδη ἐν μεγίστη ἀναπτύξει καὶ ἐπανδρώσει τῶν μέσων τὰ ὁποῖα διαθέτει καὶ ἐν πλήρη ἐπανδρώσει καὶ παρατάξει τῶν πολεμικῶν της μοιρῶν, καὶ ἐν πλήρει ἀραιώσει, εἶναι καθ' ὅλα ἑτοίμη νὰ ριφθῇ εἰς τὴν μάχην καὶ νὰ ἀγωνισθῇ κατὰ τρόπον ἐξασφαλίζοντα τὰ μέγιστα δυνατὰ ἀποτελέσματα. Ὁ ἀντιναύαρχος Ἀραπάκης ἔλαβεν ἐκ νέου τὸν λόγον εἰπὼν ὅτι τὸ Πολεμικὸν Ναυτικὸν δὲν εἶναι εἰσέτι ἕτοιμον... Ὡς δὲ προσέθεσεν, δὲν ἐνόμιζεν ὅτι εἴμεθα ἕτοιμοι πρὸς πόλεμον πρὸ τῆς παρελεύσεως ὡρισμένου χρόνου, ἐθεώρει δὲ δυσχερῆ τὴν διεξαγωγὴν πολέμου.*

### «Ο στρατός δεν είναι έτοιμος»

*»Ἐν συνεχεία τὸν λόγον ἔλαβεν ὁ ἀντιστράτηγος Γαλατσᾶνος, εἰπὼν ὅτι καὶ ὁ Στρατὸς ξηρᾶς δὲν ἦτο ἀκόμη ἕτοιμος πρὸς πόλεμον. "Αἱ δυνάμεις μας", προσέθεσεν, "καὶ τὰ τεθωρακισμένα δὲν ἔφθασαν ἀκόμη εἰς Ἕβρον, ἡ ἐπιστράτευσις τελεῖ εἰσέτι ἐν ἐξελίξει καὶ ἀπαιτοῦνται τουλάχιστον τρεῖς εἰσέτι ἡμέραι διὰ νὰ εὑρεθῶμεν ἐν πλήρει ἑτοιμότητι". Οὗτος δὲν συνεφώνησεν πρὸς τὴν ἄποψιν τῆς καταφυγῆς εἰς σύρραξιν. Τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ μάλιστα εἰς ἔντονον τόνον, ὑπεστήριξεν καὶ ὁ Α΄ Ὑπαρχηγὸς Ἀρχηγείου Στρατοῦ, Ἀντιστράτηγος Ἐπιτήδειος. Τελικῶς ἡ σύσκεψις ἔκλεισεν διὰ τοῦ γενικοῦ συμπεράσματος ὅτι δὲν εἴμεθα ἕτοιμοι νὰ προχωρήσωμεν εἰς σύρραξιν κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν καὶ ὅτι ἀπητοῦντο δύο ἕως τρεῖς ἀκόμη ἡμέραι προετοιμασίας, ἐνῶ ἡ ἔκβασις τῆς συρράξεως θὰ ἦτο ἀμφίβολος».*

### Οι αντιρρήσεις των αρχηγών

Και ο αντιναύαρχος Αραπάκης γράφει:

*«Τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης 21 Ἰουλίου ἐκλήθημεν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ*

*Ἀρχηγοῦ Ἐνόπλων Δυνάμεων, οἱ ἀρχηγοὶ καὶ ὑπαρχηγοὶ τῶν Κλάδων. Κατ' αὐτὴν ὁ Στρατηγὸς Μπονᾶνος, ὅστις εἶχεν ἐπιστρέψει ἐξ ἄλλης συσκέψεως μετὰ τοῦ Στρατηγοῦ Γκιζίκη καὶ ταξιάρχου Ἰωαννίδη, μᾶς ἀνεκοίνωσε τὴν ἀπόφασιν τούτων, ὅπως ἡ Ἑλλὰς κηρύξη πόλεον κατὰ τῆς Τουρκίας.*

*»Μετὰ τὴν περὶ κηρύξεως πολέμου ἀνακοίνωσιν, ἐδόθη ὁ λόγος εἰς τὸν Ἀρχηγὸν Ἀεροπορίας Α. Παπανικολάου, ὅστις εἶπεν ὅτι ἡ Ἀεροπορία εἶναι ἑτοίμη, μὲ τὰς γνωστὰς ἀδυναμίας τὰς ὁποίας καὶ ἄλλοτε εἶχεν ἀναφέρει.*

*»Ἐπειδὴ ἐκ τῆς ὡς εἴρηται ἀπαντήσεώς του κατέλιπεν τὴν ἐντύπωσιν περὶ ὑφισταμένης ἐν τῷ σώματι ἑτοιμότητος, ἥτις δὲν ἦτο σύμφωνος καὶ συνεπὴς πρὸς ἀναφερθείσας προγενεστέρως συναφεῖς ἐπιφυλάξεις του, ἠναγκάσθην νὰ ἐρωτήσω τοῦτον τί ἀκριβῶς ἠννόει λέγων ὅτι ἡ ἀεροπορία ἦτο ἑτοίμη διὰ πόλεμον.*

*»Οὗτος διηυκρίνισεν ὅτι: ἡ Ἀεροπορία ἔχει ἀνάγκη ἀρκετοῦ χρόνου προκειμένου νὰ προαγάγη τὴν μαχητικὴν αὐτῆς εὐρωστίαν, διὰ τῶν ὑπὸ παραγγελίαν νέων ἀεροσκαφῶν καὶ λοιπῶν μέσων, εἰς ἐπίπεδα ἐγγυώμενα ἐπιθυμητὸν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς τοιαύτης συρράξεως.*

*»Ἀκολούθως, ὁ λόγος ἐδόθη εἰς ἐμὲ ὅστις εἶπον ὅτι τὸ Ναυτικὸν ἦτο ἕτοιμον (δοθέντος τοῦ μεγάλου βαθμοῦ τῆς ἐπιχειρησιακῆς ἑτοιμότητος αὐτοῦ), πλὴν ὅμως θεωρῶ ὅτι ἡ ἀπόφασις περὶ κηρύξεως πολέμου δὲν εἶναι ὀρθὴ καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ὁδηγήση τὸν τόπον εἰς ἐθνικὰς περιπετείας. Ἐὰν μᾶς ἐκήρυσσεν ἡ Τουρκία τὸν πόλεμον θὰ ἦτο διαφορετικόν, διότι καὶ ὁ τελευταῖος στρατιώτης θὰ ἠγωνίζετο σθεναρῶς πρὸς προάσπισιν τοῦ πατρίου ἐδάφους.*

*»Ἀκολούθως ὡμίλησεν ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ Α. Γαλατσᾶνος ὅστις εἶπεν ὅτι ὁ Στρατὸς δὲν ἦτο ἕτοιμος καὶ ὅτι θὰ ἀπητοῦντο ἡμέραι τινὲς μέχρις ὅτου ἀφιχθοῦν αἱ ἀπαιτούμεναι μονάδες διὰ τὴν ἀποτελεσματικὴν ἄμυναν τῶν συνόρων. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὡμίλησεν καὶ ὁ Ὑπαρχηγὸς Στρατοῦ ἀντιστράτηγος Ἐπιτήδειος. Κατόπιν τῶν διατυπωθεισῶν ἀπόψεων, ὁ στρατηγὸς Μπονᾶνος ἐπεφυλάχθη ὅπως μεταφέρη ταύτας πρὸς τοὺς ἀποφασίσαντας τὴν κήρυξιν τοῦ Πολέμου».*

Όταν άκουσε τους αρχηγούς και υπαρχηγούς των κλάδων, ο στρατηγός Μπονάνος συμπέρανε: «Δεν μπορούμε συνεπώς να κηρύξουμε τον πόλεμον. Καλώς, κύριοι, θα ενημερώσω τον πρόεδρον της Δημοκρατίας...» Και φυσικά ο στρατηγός Μπονάνος θα έσπευδε να αναφέρει, όχι προς τον στρατηγό Γκιζίκη, αλλά προς τον ταξίαρχο Ιωαννίδη.

### Ανταρσία στο Πεντάγωνο

Εκείνη, όμως, η άρνηση των αρχηγών να αποδεχθούν την απόφαση της δικτατορικής ηγεσίας υπήρξε μια αληθινή επανάσταση, που οι αλυσιδωτές επιδράσεις της επρόκειτο να παίξουν αποφασιστικό ρόλο στην τύχη του καθεστώτος και της Ελλάδας. Πρώτοι απέκτησαν την αίσθηση κάποιας αλλαγής ορισμένοι αξιωματικοί της Ομάδας Ιωαννίδη, που παρέμεναν στον προθάλαμο στη διάρκεια της σύσκεψης. Φαίνεται ότι κάτι τούς είπε βγαίνοντας ο στρατηγός Μπονάνος. Και εκείνοι για πρώτη φορά συνειδητοποίησαν το απροσδόκητο γεγονός ότι οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων, που αυτοί τούς θεωρούσαν σαν μαριονέτες, δεν υπάκουσαν σε μια κεφαλαιώδη προσταγή του καθεστώτος. Ήταν κάτι το ανησυχητικό και εξοργιστικό γι' αυτούς. Θα ανησυχούσαν, όμως, και θα εξοργίζονταν περισσότερο, αν πληροφορούνταν κάτι άλλο: πίσω από τη βαριά, δρύινη πόρτα που χώριζε τον προθάλαμο από το γραφείο του στρατηγού Μπονάνου, οι τρεις αρχηγοί των κλάδων –οι υπαρχηγοί είχαν αποχωρήσει– είχαν αποφασίσει, όχι μόνο να μην υπακούσουν στη Δικτατορία για την κήρυξη του πολέμου, αλλά να καταργήσουν τη Δικτατορία.

Στο σημείο αυτό είναι χαρακτηριστικό και ακριβές το ρεπορτάζ που παρατίθεται στο βιβλίο του Στ. Ψυχάρη *Τα Παρασκήνια της Αλλαγής* (Αθήνα 1975, σελ. 81):

*«Μόλις ὁ στρατηγὸς Μπονάνος ἔκλεισε τὴν πόρτα τοῦ γραφείου του, οἱ τρεῖς ἀρχηγοὶ τὸν κύτταξαν ἐρωτηματικά. Πέρασαν ἔτσι μερικὰ λεπτὰ σιωπῆς. Οἱ τέσσερις ἀρχηγοὶ ἄλλαξαν ματιές. Κάτι ἤθελαν νὰ ποῦν, ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἔκανε τὴν ἀρχή...*

*»"Δὲν εἶναι κατάσταση αὐτή!" εἶπε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ναυτικοῦ.*

*»"Τὰ πράγματα εἶναι ἀπογοητευτικά..." συνέχισε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ.*

*»"Εἶναι ἀπαράδεκτη ἡ κατάσταση ποὺ ἔχει δημιουργηθῆ", συμπλήρωσε ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἀεροπορίας.*

*»Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τοὺς κύτταξε γιὰ λίγο σιωπηλός. Καὶ ρώτησε μονολεκτικά:*

*»"Δηλαδή;"*

*»Τότε ξέσπασαν καὶ οἱ τρεῖς. Μιλώντας σχεδὸν συγχρόνως ἄρχισαν νὰ διαμαρτύρωνται γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς Ἔνοπλες Δυνάμεις:*

*»"Ποιὸς θὰ ἀποφασίζῃ; Ἐμεῖς ἢ ὁ Ἰωαννίδης μὲ τοὺς δικούς του;"*

*»"Ἐμεῖς ἔχουμε τὶς εὐθῦνες καὶ ἄλλοι ἀποφασίζουν".*

*»"Στὸ τέλος ἐμεῖς θὰ γίνουμε τὰ ἐξιλαστήρια θύματα!"*

*»"Τί προτείνετε λοιπόν;" ρώτησε ὁ στρατηγὸς Μπονάνος.*

*»"Νὰ χειραφετηθοῦμε!" εἶπαν οἱ ἄλλοι τρεῖς. "Νὰ ἀποφασίζουμε ἐμεῖς, ἀφοῦ εἴμαστε ἡ ἡγεσία".*

**«Πάμε σε πολιτικοποίηση;»**

*»Ἄρχισε ἔτσι μιὰ συζήτηση ποὺ κατέληξε στὴν ἀπόφαση νὰ ἀλλάξουν γραμμὴ οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Δὲν θὰ ἄκουγαν πιὰ τὸν Ἰωαννίδη καὶ τοὺς συνεργάτες του, ἀλλὰ οἱ τέσσερις ἀπὸ κοινοῦ θὰ ἀποφάσιζαν γιὰ ὁτιδήποτε. Ἀφοῦ συμφώνησαν στὸ σημεῖο αὐτό, κατέληξαν στὴν ἀπόφαση νὰ μὴ κάνουν τίποτα ἀμέσως, ἀλλὰ νὰ περιμένουν τὴν "κατάλληλη στιγμή". Τότε καὶ οἱ τέσσερις μαζὶ θὰ ἀποφάσιζαν τί ἔπρεπε νὰ κάνουν. Σὰν πρῶτος στόχος ἐτέθη ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν τριῶν ὅπλων ἡ ἀντικατάσταση τῆς "κυβερνήσεως" Ἀνδρουτσοπούλου.*

*»"Δηλαδή, κύριοι, ἐννοεῖτε νὰ πᾶμε σὲ πολιτικοποίηση;" ρώτησε ὁ στρατηγὸς Μπονάνος.*

*»"Ναί", τοῦ ἀπάντησαν καὶ οἱ τρεῖς.*

*»"Σύμφωνοι", ἀπάντησε ὁ Μπονάνος.*

*»(Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὅση ὥρα μιλοῦσαν γι' αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις τους οἱ τέσσερις ἀρχηγοὶ εἶχαν χαμηλώσει τὸν τόνο τῆς φωνῆς τους. Στὸν προθάλαμο τοῦ γραφείου ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ πιστοὶ τοῦ Ἰωαννίδη.)*

*»Τελικὰ οἱ τέσσερις ἀρχηγοὶ ἀποφάσισαν νὰ προχωρήσουν στὴν "πολιτικοποίηση" ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκκαθάριση τῆς καταστάσεως στὴν Κύπρο. Μέχρι τότε θὰ ἐνεργοῦσαν πάντως ἀπὸ κοινοῦ. Ἔδωσαν μεταξύ τους τὸ λόγο τους πὼς δὲν θὰ ἀποκαλύψουν σὲ κανένα τὴν ἀπόφασή τους νὰ πάρουν τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη. Καὶ συμφώνησαν ὅλοι στὸν ὅρο ποὺ ἔθεσαν οἱ ἀρχηγοὶ Ναυτικοῦ καὶ Ἀεροπορίας ὅτι θὰ ἔπρεπε οἱ ἀποφάσεις νὰ λαμβάνωνται "ἐν ἰσοτιμίᾳ τῶν τριῶν ὅπλων". Ἦταν τὸ μεσημέρι τῆς 21ης Ἰουλίου 1974, ὅταν ἔγινε αὐτὴ ἡ "συνωμοσία τῶν στρατηγῶν".*

Στο σημείο αυτό ο ναύαρχος Αραπάκης στην έκθεσή του γράφει:

*«Λαβὼν τὸν λόγον διεμαρτυρήθην διὰ τὴν προχειρότητα μεθ' ἧς ἐλαμβάνοντο τόσον κρίσιμοι ἀποφάσεις. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὡμίλησαν καὶ οἱ ἄλλοι Ἀρχηγοί, ὅτε ἐδημιουργήθη καθολικὸν κλῖμα ἀπαγοητεύσεως. Αἰσθανόμενοι ὑπεύθυνοι ἔναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ εὑρέθημεν σύμφωνοι καὶ ἡνωμένοι ὅπως ἐνεργήσωμεν πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Συνεφωνήθη προσθέτως ἡ τήρησις ἀπολύτου μυστικότητος, αἱ δὲ πρὸς τοῦτο ἀποφάσεις νὰ λαμβάνωνται ὁμοτίμως. Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, ὅμως, δὲν ἐγνωρίζαμεν πότε καὶ πῶς θὰ συνετελεῖτο ἡ ληφθεῖσα ἀπόφασίς μας».*

**Καμία ενίσχυση**

Το απόγευμα εκείνης της ημέρας, έγινε νέα σύσκεψη, στο γραφείο του στρατηγού

Γκιζίκη αυτήν τη φορά. Ο ναύαρχος Αραπάκης στην έκθεσή του γράφει:

*«Τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας τῆς ἰδίας ἡμέρας Κυριακῆς 21 Ἰουλίου ἐκλήθημεν οἱ τέσσαρες Ἀρχηγοὶ παρὰ τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη εἰς τὸ Γραφεῖον αὐτοῦ, ἔνθα ἀνέμενεν καὶ ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης. Κατὰ τὴν πραγματοποιηθεῖσαν σύσκεψιν ἐπροτάθη ἡ ἀποστολὴ ἀεροσκαφῶν ὡς καὶ ἐνισχύσεις διὰ θαλάσσης εἰς Κύπρον, ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη καὶ τοῦ ταξιάρχου Ἰωαννίδη. Καὶ οἱ τέσσαρες Ἀρχηγοί, εἷς ἕκαστος δι' ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων, ἀντέδρασαν λέγοντες τὰ ἑξῆς περίπου: Ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μαχητικῶν ἀεροσκαφῶν θὰ ἦτο κατ' ἀρχὴν μικρὸς καὶ ὅτι μετὰ ὀλιγόλεπτον παραμονὴν ἄνωθεν τῆς Κύπρου θὰ ἔδει εἴτε νὰ ἐγκαταλειφθοῦν παρὰ τῶν πιλότων των, εἴτε νὰ προσγειωθοῦν εἰς ἄλλα γειτονικὰ ἀεροδρόμια. Ἐπίσης, ὅτι αἱ διὰ θαλάσσης μεταφοραὶ ἄνευ ἀεροπορικῆς καλύψεως θὰ ὑφίσταντο σοβαρώτατας ἀπωλείας. Οὕτω, θὰ ὑφιστάμεθα μίαν ἀπομείωσιν τῶν δυνάμεών μας, ἄνευ πρακτικοῦ ἀποτελέσματος. Τελικῶς τὰς ἀπόψεις τῶν Ἀρχηγῶν ἀπεδέχθησαν οἱ Γκιζίκης καὶ Ἰωαννίδης...*

*»Μετὰ τὴν ῥηθεῖσαν σύσκεψιν ἐπεστρέψαμεν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μπονάνου εἰς τὸ Πεντάγωνον ὅπου μετ' ὀλίγον ἐνεφανίσθη ὁ κ. Σίσκο μετὰ τῆς ἀκολουθίας του μόλις ἐπιστρέψας ἐξ Ἀγκύρας. Οὗτος, μετὰ τὰς προσπαθείας του ἐν Ἀγκύρᾳ ἀνεζήτει σημεῖον συνεννοήσεως πρὸς κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς πλὴν ὅμως δὲν εὗρεν ἀνταπόκρισιν εἰς τὸ αἴτημά του ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, δεδομένου ὅτι ἐπιστεύετο ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχον εἰλικρινεῖς προθέσεις».*

Η ημέρα έληγε έτσι μέσα στον πυρετό της ανταρσίας –και συνωμοσίας– των αρχηγών, ενώ στην Κύπρο η μάχη χανόταν. Αν όμως η Ελλάδα αποφάσιζε να μην κηρύξει τον πόλεμο κατά της Τουρκίας, δεν θα επιχειρούσε τουλάχιστον κάποια στρατιωτική τοπική επέμβαση στην Κύπρο; Από τους αρχηγούς, ο ναύαρχος Αραπάκης ήταν εναντίον κάθε αποστολής δυνάμεων, γιατί φοβόταν ότι, ενώ η απόδοσή τους στο μακρινό θέατρο πολέμου στην Κύπρο θα ήταν περιορισμένη, χωρίς δυνατότητα να ανατρέψει την κατάσταση, θα εξασθένουσε το κύριο θέατρο στην Ελλάδα. Τον ανησυχούσαν επιπλέον οι πληροφορίες ότι στην περιοχή Σμύρνης ήταν συγκεντρωμένα τουλάχιστον 40 τουρκικά αποβατικά, γεγονός που ήγειρε υποψίες ότι οι Τούρκοι ετοίμαζαν κάποια επιχείρηση στο Αιγαίο. Ήδη μάλιστα, μετά την πρωινή σύσκεψη στο γραφείο του στρατηγού Μπονάνου, είχε διατάξει τα δύο υποβρύχια που έπλεαν προς την περιοχή Κυρήνειας να επιστρέψουν στη Ρόδο. Στην ενέργεια αυτή είχε συμφωνήσει, ίσως μάλιστα να είχε την αρχική της ιδέα, ο στρατηγός Μπονάνος.

### Αεροπορική τραγωδία

Αλλά ο Ιωαννίδης ήθελε οπωσδήποτε κάποια επέμβαση. Αποφασίστηκε να σταλούν αεροπορικά ορισμένες δυνάμεις ΛΟΚ. Και τότε συνέβη μια τραγωδία που θυμίζει την τουρκική αεροναυμαχία. Ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου γράφει στην έκθεσή του:

*«Κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἀπεφασίσθη ἡ ἀποστολὴ τῆς μοίρας καταδρομῶν εἰς Λευκωσίαν διὰ 15 μεταφορικῶν ἀεροσκαφῶν, τύπου Νοράτλας τῆς ἑλληνικῆς Ἀεροπορίας κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς τῆς 21ης πρὸς τὴν 22αν Ἰουλίου. Ὁ ὑποφαινόμενος προέβη προσωπικῶς εἰς τὴν παροχὴν ὁδηγιῶν καὶ κατευθύνσεων διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς ταύτης, ἥτις παρίστατο ἀνάγκη νὰ διεξαχθῆ κατ' ἀνορθόδοξον τρόπον εἰς λίαν χαμηλὸν ὕψος, τῶν ἀεροσκαφῶν ἱπταμένων μακρὰν τῶν παραλίων τῆς Τουρκίας, πρὸς ἀποφυγὴν ἐντοπισμοῦ των ὑπὸ ἐχθρικῶν συσκευῶν Ραντὰρ καὶ ἀντιμετωπίσεως ἀεροσκαφῶν ἀναχαιτίσεως.*

*»Πρὸς τοῦτο ἐπέβλεψε προσωπικῶς καὶ εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῶν πλέον πεπειραμένων πληρωμάτων, καὶ διέταξεν τὴν ἐκδήλωσιν τῶν ἀπαραιτήτων ἐνεργειῶν διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς διαθεσιμότητος τοῦ διαδρόμου προσγειώσεως τοῦ ἀεροδρομίου Λευκωσίας, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον διανοιγῆ κρατῆρες συνεπεία βομβαρδισμῶν ὑπὸ τουρκικῶν ἀεροσκαφῶν. Πέραν τούτων ἐζήτησεν ἐκ τοῦ Ἀρχηγείου Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ ἁπασῶν τῶν ἐμπλεκομένων ἀρχῶν ὅπως ληφθοῦν μέτρα ἵνα ἡ ἀποστολὴ τηρηθῆ ἐν ἀπολύτῳ μυστικότητι. Τὰ μέτρα ταῦτα, δι' ὅ,τι ἀφορᾶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀεροπορίαν, διέταξε προσωπικῶς ὁ ἴδιος. Τέλος, ἀφοῦ ἐπεβεβαιώθη ὅτι κατὰ τὰς πρώτας νυκτερινὰς ὥρας ὁ διάδρομος προσγειώσεως εἶχεν ὄντως ἐπισκευασθῆ, ἔδωσεν τὴν ἐντολὴν ἐκτελέσεως τῆς ἀποστολῆς.*

*»Ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς ἀποστολῆς ἥτις ὑπὸ τοῦ ξένου τύπου ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἡρωϊκή, ἐν πολλοῖς δὲ ὡς ἀποστολὴ αὐτοκτονίας. Ἓν ἐκ τῶν ἀεροσκαφῶν κατερρίφθη εἰς τὴν περιοχὴν Λευκωσίας ὑπὸ ἀντιαεροπορικοῦ πυρὸς τῆς Ἐθνοφρουρᾶς, διότι ὑπὸ τὰς συνθήκας πλημμελοῦς ἐλέγχου ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτέλουν τὰ τμήματά της, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐνημερωθοῦν ἅπαντα ἐπὶ τῆς προσεγγίσεως τῶν ἡμετέρων ἀεροσκαφῶν.*

*»Ἀποτέλεσμα τῆς καταρρίψεως ὑπῆρξεν ἡ ἀπώλεια τῶν τεσσάρων μελῶν τοῦ πληρώματος καὶ εἰκοσιοκτὼ ἐκ τῶν εἰκοσιεννέα ἐπιβαινόντων ἀνδρῶν τῶν δυνάμεων Καταδρομῶν. Ἐκ τῶν λοιπῶν ἀεροσκαφῶν, τρία*

*ἀκόμη βληθέντα ὑπὸ ἀντιαεροπορικοῦ πυρὸς ὑπέστησαν βλάβας καὶ μὴ δυνάμενα νὰ ἀπογειωθοῦν ἐκ νέου, ἀνετινάχθησαν εἰς τὸ ἀεροδρόμιον τῆς Λευκωσίας ὑπὸ φιλίων τμημάτων, κατόπιν διαταγῆς τοῦ ὑποφαινομένου, διὰ νὰ μὴ γίνουν ἀντιληπτὰ ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ἢ εἰς τὴν δυσμενεστέραν περίπτωσιν νὰ μὴ περιέλθουν εἰς χεῖρας του.*

*»Τελικῶς ἐκ τῶν δεκαπέντε ἀεροσκαφῶν, ἅτινα ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην, ἐπέστρεψαν τὰ ἕνδεκα, ἐὰν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ κατάστασις τῶν ἀεροσκαφῶν τούτων, τὰ ὁποῖα λόγω παλαιότητος περιωρισμένην μόνον ἐγγύησιν ἐπιτυχίας τῆς ὅλης ἀποστολῆς ἠδύνατο νὰ παράσχουν, ἀντιλαμβάνεταί τις διατί ἡ ἀποστολὴ ἐχαρακτηρίσθη ὡς τοιαύτη αὐτοκτονίας. Σημειοῦται σχετικῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅτι, μετά τινας ἡμέρας ἐγένετο σκέψις ἐπαναλήψεώς της, πλὴν ἡ ἐν λεπτομερεία σχεδίασίς της ἐπὶ τῇ βάσει ἁπάντων τῶν ὑπεισερχομένων παραγόντων, ἀπεκάλυψεν ὅτι αἱ πιθανότητες ἐπιτυχίας διεξαγωγῆς της ἀνήρχοντο εἰς τόσον χαμηλὸν ποσοστὸν ὥστε ἐχαρακτηρίσθη σχεδὸν ἀδύνατος. Σημειοῦται ὡσαύτως ὅτι κατὰ τὴν ἑπομένην ἐλήφθη σῆμα τοῦ Διοικητοῦ τῶν Βρεταννικῶν Δυνάμεων εἰς Κύπρον, δι' οὗ ἐδηλοῦτο ὅτι εἰς περίπτωσιν ἐπαναλήψεως τοιούτων πτήσεων, τὰ ἀεροσκάφη τῆς Ἑλληνικῆς Ἀεροπορίας θὰ ἀνεχαιτίζοντο ὑπὸ βρεττανικῶν: μία εἰσέτι ἀπόδειξις τῆς βρεττανικῆς συμπαιγνίας εἰς τὸ ὅλον ἐγχείρημα».*

### Οι Βρετανοί διαψεύδουν

Η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα, όμως, διέψευσε αργότερα τον ισχυρισμό του πτέραρχου Παπανικολάου ότι οι Βρετανοί απείλησαν να καταρρίψουν τα ελληνικά αεροπλάνα στην Κύπρο. Ένα χρόνο μετά τα γεγονότα, τον Ιούλιο 1975, η πρεσβεία ανακοίνωσε (περιοδικό *Επίκαιρα*, 17-23.7.1975):

*«Μεταξὺ 20ης-24ης Ἰουλίου 1974 ἔλαβον χώραν σειρὰ παραβιάσεων τοῦ ἐναερίου χώρου τῶν βρεταννικῶν βάσεων Δεκελείας καὶ Ἀκρωτηρίου, ὑπὸ τουρκικῶν καὶ ἑλληνικῶν ἀεροσκαφῶν. Εἰδικώτερον, τὴν νύχτα τῆς 21ης πρὸς τὴν 22αν Ἰουλίου (Κυριακὴ πρὸς Δευτέραν) 15 ἑλληνικὰ ἀεροσκάφη παρεβίασαν τὸν ἐναέριο χῶρο τῆς βρεταννικῆς βάσεως τοῦ Ἀκρωτηρίου. Αὐτὴ ἦτο καὶ ἡ μοναδικὴ παραβίαση ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς. Μεταξὺ 20ῆς καὶ 22ας Ἰουλίου ἔλαβον χώραν πολλὲς παραβιάσεις τοῦ ἐναερίου χώρου τῶν βρεταννικῶν βάσεων ἀπὸ πτήσεις τουρκικῶν ἀεροσκαφῶν. Ὅλες οἱ πτήσεις αὐτὲς ἐγένοντο ἄνευ οὐδεμιᾶς προειδοποιήσεως καὶ ἐκρίθησαν ἐπικίνδυνοι, διότι τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες ἐπραγματοποιεῖτο ἡ μεταφορά, ἀεροπορικῶς, μεγάλου ἀριθμοῦ Βρεταννῶν*

*ὑπηκόων. Ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Διοικητὴς τῶν βρεταννικῶν δυνάμεων Κύπρου δι' εἰδικοῦ σήματός του πρὸς τὸ Συμμαχικὸν Στρατηγεῖον Σμύρνης, προειδοποίησεν ὅτι περαιτέρω παραβιάσεις τοῦ ἐναερίου χώρου τῶν βρεταννικῶν βάσεων δὲν θὰ ἦσαν ἀνεκταὶ καὶ θὰ ἀντιμετωπίζωνται συμφώνως πρὸς τὰ κεκανονισμένα. Πέραν τῆς νομίμου καὶ δεδικαιολογημένης αὐτῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία διεβιβάσθη πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία ἀπὸ τὸ Στρατηγεῖον τοῦ ΝΑΤΟ, οὐδεμία ἄλλη προειδοποίησις ἐγένετο, καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας, πρὸς τὰς δύο χώρας. Ἰδιαιτέρα σημασία ἐνέχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ βρεταννικὴ προειδοποίηση, ἡ διαβιβασθεῖσα πρὸς τὰς δύο χώρας, δὲν περιεῖχε οὐδεμίαν ἀπειλὴν περὶ ἀμέσου καταρρίψεως ἀεροσκαφῶν καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν πλευράν. Ἁπλῶς, ἐγένετο ἐπίκλησις τῶν σχετικῶν διεθνῶν κανονισμῶν, οἱ ὁποῖοι προέβλεπον ἔντονον προειδοποίησιν ἐγκαταλείψεως τοῦ ἐναερίου χώρου καὶ ἐγκατάλειψίν του μὲ τὴν συνοδεία ἀεροσκαφῶν τῶν βάσεων».*

### Πώς έγινε η ανακωχή

Η νύχτα της 21ης προς την 22α Ιουλίου ήρθε δραματική και αμφίβολη. Αλλά, ενώ στην Κύπρο έγινε πάλι ανάπαυλα στις επιχειρήσεις, στην Αθήνα συνέβαιναν αποφασιστικές εξελίξεις. Τα πάντα είχαν αρχίσει να σκορπίζονται. Η Δικτατορία είχε αποσυντεθεί και ήταν έτοιμη να καταρρεύσει. Το κράτος είχε φτάσει στα πρόθυρα της διάλυσης και η κυβέρνηση είχε ουσιαστικά εξανεμιστεί. Τότε, μέσα στη νύχτα, άρχισαν παράδοξα γεγονότα που είχαν πρωταγωνιστή έναν ναύαρχο: τον αρχηγό του ναυτικού Πέτρο Αραπάκη. Αλλά νά πώς τα αφηγείται ο ίδιος:

*«Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 21ης πρὸς 22αν Ἰουλίου καὶ περὶ ὥραν 01.20΄ πρωϊνήν, ἐνῶ εὑρισκόμην εἰς τὴν παρὰ τὸ γραφεῖον μου κλίνην ἐκστρατείας ἐζητήθην εἰς τὸ τηλέφωνον ὑπὸ τοῦ κ. Σίσκο ὅστις μοῦ εἶπεν:*

*»"Ἐπιμόνως ἐπεζήτησα νὰ ἐπικοινωνήσω τηλεφωνικῶς μὲ ὅλους τοὺς ἁρμοδίους, δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω κανέναν. Εἶμαι εὐτυχὴς ποὺ εὑρίσκω ἐσᾶς καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ μὲ βοηθήσετε εἰς τὴν προσπάθειάν μου πρὸς κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς εἰς τὴν Κύπρο".*

*»Τοῦ εἶπα ὅτι θὰ προσπαθοῦσα νὰ συνεννοηθῶ μετὰ τῶν ἁρμοδίων καὶ θὰ τὸν ἔπαιρνα εἰς τὸ τηλέφωνον. Πράγματι ἐτηλεφώνησα διαδοχικῶς εἰς τοὺς Μπονάνον, Ἀνδρουτσόπουλον καὶ Κυπραῖον, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνέφερα τὸ συμβὰν μοὶ ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἐπεθύμει νὰ ἔλθη εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῶν, διότι ἐθεώρει ἑαυτὸν ἀναρμόδιον. Ἐν συνεχείᾳ ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀνδρουτσοπούλου, τὸν ὁποῖον ἐνημέρωσα σχετικῶς. Ἡ πρὸς ἐμὲ ἀπάντησίς του ἦτο:*

*»"Ἀφῆστε τους, κ. Ἀρχηγέ. Αὐτοὶ μᾶς κοροϊδεύουν. Δὲν εἶναι εἰλικρινεῖς. Καὶ χθὲς ἐζήτησαν νὰ κάνουμε κατάπαυση τοῦ πυρός, τὴν ὁποίαν καὶ δὲν ἐπραγματοποίησαν. Ἀφῆστε τους, αὔριο βλέπουμε".*

*»"Κύριε πρωθυπουργέ", τοῦ εἶπα, "νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ συζητήσωμε μαζί τους. Αἱ συνθῆκαι τῆς Κύπρου τὸ ἐπιβάλλουν".*

*»"Συζητῆστε, ἐὰν νομίζετε".*

*»Πιστεύων ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐνημερωθῇ καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπεκοινώνησα μαζί του καὶ τοῦ ἀνέφερα τὸ περιεχόμενον τῆς μετὰ τοῦ Σίσκου συζητήσεώς μας. Ἐκεῖνος μοῦ εἶπε:*

*»"Γνωρίζω τὴν προσπάθεια τῶν Ἀμερικανῶν. Ὑπάρχουν ἀμφιβολίαι διὰ τὴν εἰλικρίνειάν των. Ἐσεῖς πάντως κάνετε τὴν προσπάθειά σας".*

*»Ἐγὼ τοῦ εἶπα ὅτι θὰ δώσω πράγματι συνέχεια καὶ ὅτι θὰ τὸν τηρήσω ἐνήμερον. Ἀκολούθως κατέβαλα προσπάθεια νὰ ἔλθω εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ταξιάρχου Ἰωαννίδη, πρᾶγμα ποὺ κατέστη ἀδύνατον. Κατόπιν τούτου, ἐν ὄψει τῆς κρισιμότητος τῆς καταστάσεως, ἰδία μετὰ τὰς ἐκ Κύπρου ἀναφορᾶς, περὶ τοῦ ὅτι ἐστεροῦντο πυρομαχικῶν, καὶ τὰς αἰτήσεις ἀποστολῆς τοιούτων, προσέτι τῶν μετὰ τὸ πραξικόπημα συνθηκῶν αἵτινες ἦσαν πᾶν ἄλλο ἢ ἐγγυώμεναι ἐπιτυχεῖς στρατιωτικὰς ἐξελίξεις, ἐθεώρησα ἐπιβαλλομένην τὴν ἀνακωχήν, ὡς ὑπαγορευομένην ὑπὸ τοῦ ὑψίστου Ἐθνικοῦ συμφέροντος πρὶν ἢ οἱ Τοῦρκοι ἀντιληφθοῦν τὴν ἀμέσως ἀνωτέρω ἀναφερομένην κατάστασιν καὶ πρὶν ἢ ἐξατμισθῇ ἡ ἐντύπωσις ἐκ τῆς μέχρι τότε σθεναρᾶς ἀντιστάσεως.*

### Μια ψευδής βεβαίωση

*»Ὑπὸ τοιαύτας σκέψεις διακατεχόμενος ἐτόλμησα νὰ ἀναλάβω τὴν πρωτοβουλίαν μὲ πλήρη συναίσθησιν τῶν εὐθυνῶν μου, καθ' ὅσον ἀφορᾶ τὰς τύχας τοῦ Ἔθνους καὶ τῆς Νήσου. Ἐκάλεσα εἰς τὸ τηλέφωνον τὸν κ. Σίσκο μὲ πρόθεσιν νὰ πραγματοποιήσω ὁπωσδήποτε τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρός. Ὁ Σίσκο μὲ ἠρώτησεν ἐὰν ἐκπροσωπῶ τὴν Κυβέρνησιν. Ἠναγκάσθην νὰ τὸν βεβαιώσω. Τὸ ἴδιο ἔπραξα καὶ ὅταν μὲ ἠρώτησεν εἰδικῶς ἐὰν εἶναι σύμφωνος καὶ ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης. Ἀπαντῶν ὡς ἄνω καταφατικῶς, ἐπίστευα ὅτι οὕτω προέβαλλε τὸ Ἐθνικὸν Συμφέρον καὶ ὅτι ἦτο ὁ μόνος τρόπος διὰ νὰ φθάσω εἰς θετικὸν ἀποτέλεσμα. Ἀμέσως μὲ ἠρώτησε ἐὰν θὰ μποροῦσε νὰ μὲ πάρῃ εἰς τὸ τηλέφωνον ὁ κ. Κίσσινγκερ, τὸν ὁποῖον εἶχεν εἰς ἑτέραν γραμμήν, προκειμένου νὰ μιλήσω ἀπευθείας μαζί του. Τοῦ εἶπον ὅτι ἐφ' ὅσον εὑρίσκετο εἰς τηλεφωνικὴν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Κίσσινγκερ θὰ ἠδύνατο ἄμεσα νὰ τοῦ μεταβιβά-*

*ζη τὴν συνομιλίαν μας καὶ νὰ ἔχῃ τὰς ἀπόψεις του. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἡ συζήτησις διεξήγετο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, δηλαδὴ πᾶν ὅ,τι μεταξύ μας συνεζητεῖτο μεταβιβάζετο εἰς τὸν Κίσσινγκερ ὅστις ἐξέφερε ἀμέσως γνώμην. Οὕτω μοὶ ἐπροτάθη ὅπως ἡ Ἑλλὰς ἀνακοινώσῃ τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς τὴν 03.00 τῆς ἰδίας ἡμέρας, ἐνῶ κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἡ ὥρα ἦτο 02.10 περίπου. Ἐπειδὴ τοῦτο ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἦτο ἐφικτόν, ὡς ἐκ τῆς ὥρας, τὸν ἠρώτησα ἐὰν ἦτο βέβαιος, ὅτι καὶ ἡ τουρκικὴ πλευρὰ εἶχεν συμφωνήσει. Μοῦ ἀπήντησεν ὅτι ὁ Ἐτσεβὶτ εἶχεν βολιδοσκοπηθῆ καὶ εἶχεν ἤδη ἀποδεχθῆ. Ἀποβλέπων εἰς δέσμευσιν τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἐπὶ τῆς συμφωνίας αὐτῆς ἐζήτησα ὅπως ἡ ἀναγγελία περὶ καταπαύσεως τοῦ πυρὸς ἐξαγγελθεῖ τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Κυβερνήσεως. Πρὸς τοῦτο καὶ εὑρέθημεν μετὰ τοῦ Σίσκο σύμφωνοι καὶ ἐπὶ τοῦ κειμένου τῆς Ἀμερικανικῆς ἀνακοινώσεως. Ὁ Κίσσινγκερ ὅμως ἐνεφενίζετο διστακτικὸς καθ' ὅσον ἀφορᾶ τὴν ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Κυβερνήσεως ἀνακοίνωσιν. Πρὸ τῆς πιέσεώς μου, ὅμως, ἀπεδέχθη.*

### Κατάπαυση πυρός

*»Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω συμφωνιῶν μετὰ τοῦ Σίσκο ἀπεφασίσθη ὅπως:*

*»α. Ἡ κατάπαυσις τοῦ πυρὸς λάβῃ χώραν τὴν 4ην ἀπογευματινὴν τοπικὴν ὥραν Ἑλλάδος, τῆς 22ας Ἰουλίου, ἡμέρα Δευτέρα.*

*»β. Ἡ ἀνακοίνωσις ἀπὸ ἀμερικανικῆς πλευρᾶς γίνῃ τὴν 6ην πρωϊνὴν τῆς ἰδίας ἡμέρας.*

*»γ. Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Τουρκία ἀνακοινώσουν τὴν συμφωνίαν τὴν 9ην πρωϊνὴν τῆς ἰδίας ἡμέρας προκειμένου νὰ παρασχεθῇ χρόνος καὶ καταστῇ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς δυνατὴ ἡ ἐξαγγελία. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὥρα 9΄ πρωϊνὴν συνεπληρώθη ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὰ κείμενα. Ἐπὶ τούτοις ἐπεκαλέσθην εἰς τὰς συζητήσεις μας τὴν ἀποφασισθεῖσαν ἤδη σύγκλησιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν 8ην πρωϊνὴν ὥραν, ὅτε καὶ θὰ ἐνημεροῦτο τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον.*

*»Κατὰ μίαν διακοπὴν τῶν συνομιλιῶν μας ὁ Κίσσινγκερ μοῦ εἶπεν ὅτι εἰς προηγηθεῖσαν πρὸ ὀλίγων λεπτῶν συνομιλίαν του μετὰ τοῦ Ἐτσεβὶτ ὁ τελευταῖος τοῦ παρεπονεῖτο ὅτι 14 ἑλληνικὰ πολεμικὰ πλοῖα ἐπεσημάνθησαν πλέοντα πρὸς Κύπρον, τὰ ὁποῖα οἱ Τοῦρκοι θὰ προσέβαλλον, ἐὰν δὲν ἀπεμακρύνοντο ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἐγὼ παρ' ὅ,τι ἐγνώριζα καλῶς ὅτι δὲν ὑφίσταντο τὰ πλοῖα μας ἐκεῖ, ἐν τούτοις δὲν*

*διέψευσα τὴν ἐντύπωσιν. Ἡ σχηματισθεῖσα οὕτω πεπλανημένη παρ' αὐτῶν ἐντύπωσις συνέτεινε εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν ἤδη σύγχυσιν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἐξελάμβανον τουρκικὰ πλοῖα ὡς ἑλληνικά. Περαίνων τὸ κεφάλαιον περὶ συμφωνιῶν μου διὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς ἀναφέρω ὅτι ἠξίωσα, ὅπως, ἅμα τῇ ἐξαγγελίᾳ ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν τῆς συμφωνηθείσης ἀνακοινώσεως, εἰδοποιηθῶ σχετικῶς.*

*»Τὴν 06.20΄ ὥραν ἐζητήθην εἰς τὸ τηλέφωνον ὑπὸ Σίσκο ὁ ὁποῖος μοῦ ἀνέφερεν ὅτι ἔχει τὴν ἐντολὴν τοῦ Κίσσινγκερ νὰ μὲ βεβαιώσῃ ὅτι τὴν 06.00΄ προέβη εἰς ἐπίσημον ἀναγγελίαν κατὰ τὰ συμπεφωνημένα καὶ παρεκάλεσεν ὅπως καὶ ἡ Ἑλλὰς προβῇ εἰς τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀνακοίνωσιν κατὰ τὴν καθορισθεῖσαν ὥραν.*

*»Μετὰ ταῦτα ἐκάλεσα ἐκ νέου εἰς τὸ τηλέφωνον τὸν κ. Κυπραῖον καὶ τὸν ἐνημέρωσα. Ἐπέστησα δὲ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συμμορφώσεως πρὸς τὰς συμφωνηθέντα. Οὗτος μὲ διεβεβαίωσεν ὅτι μετὰ τὴν ἐνημέρωσιν τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου θὰ προέβαινεν εἰς τὴν ἐξαγγελίαν. Ἐν συνεχείᾳ ἡ μὲν Τουρκία ἀνήγγειλεν τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς τὴν ἐξαγγελθεῖσαν ὥραν ἡ δὲ Ἑλλὰς μὲ σχετικὴν καθυστέρησιν.*

*»Συνέπεια τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἀναληφθεισῶν πρωτοβουλιῶν περὶ καταπαύσεως τοῦ πυρὸς ὑπῆρξεν ἡ σχηματισθεῖσα ἐντύπωσις παρὰ τοῦ Κίσσινγκερ ὅτι εἶχεν συντελεσθῇ ἀλλαγή τις εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας, ἀφοῦ ἀπὸ τουρκικῆς πλευρᾶς αἱ διαπραγματεύσεις ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Ἐτσεβίτ, ἀπὸ δὲ τῆς ἑλληνικῆς ὑπ' ἐμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνεφανιζόμην ὡς περιβεβλημένος πλείονας ἐξουσίας. Τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν αἰτίαν ἵνα ἐξαγγείλῃ ὅτι ἐν Ἑλλάδι κατὰ πρόβλεψιν, θὰ συνετελεῖτο κυβερνητικὴ ἀλλαγή.*

*»Ἐν ἀναμονῇ ἐξελίξεως τῶν γεγονότων, ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἀποκρυστάλλωσιν τῆς πεποιθήσεως ὅτι δὲν θὰ ἐκηρύσσαμεν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ λόγῳ τῆς ἀβεβαιότητος περὶ τῶν εἰλικρινῶν προθέσεων τῆς Τουρκίας, διέταξα τὰ δύο ὑποβρύχια "Γλαῦκος" καὶ "Νηρεὺς" περὶ τὴν 22.45΄ ὥραν νὰ πλεύσουν πρὸς τοὺς τομεῖς περιπολίας των, μεταξὺ Κύπρου καὶ Τουρκίας».*

**Στον ΟΗΕ**

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η επίθεση της Τουρκίας κατά της Κύπρου απασχόλησε το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ, από την πρώτη ημέρα, και εξέδωσε απόφαση για την κατάπαυση του πυρός. Αλλά η ατμόσφαιρα ήταν μάλλον ευνοϊκή για την Τουρκία. Ο ίδιος ο Μακάριος αφηγήθηκε στον γράφοντα, όταν περιέγραψε πώς

πληροφορήθηκε τα ξημερώματα της Παρασκευής 20 Ιουλίου 1974 στη Νέα Υόρκη την τουρκική επίθεση:

*«Παρέμεινα ξύπνιος εἰς μίαν πολυθρόναν, ἀναμένων νὰ ξημερώση διὰ νὰ καλέσω τὸ Συμβούλιον Ἀσφαλείας, τὸ ὁποῖον καὶ συνῆλθε. Ἐκεῖνο ποὺ μὲ κατέπληξεν ὅμως, ἦτο ἡ ἀτμόσφαιρα ποὺ ὑπῆρχε. Πολλοὶ ἐκπρόσωποι δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ ὁμιλήσουν ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ νὰ καταδικάσουν τὴν τουρκικὴν εἰσβολήν. Ἡ ἐξήγησις ἦτο ἁπλούστατη: Εἶχαν ἐξαπατηθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πολλὰ κράτη εἶχαν ἤδη εἰδοποιηθῆ περὶ τῶν προθέσεων τῆς Τουρκίας καὶ τὰ περισσότερα ἔδωσαν ρητῶς τὴν συγκατάθεσίν των. Διότι εἶχαν ἐξοργισθῆ ἀπὸ τὸ πραξικόπημα καὶ ηὔχοντο νὰ εὑρεθῆ ἡ δύναμις ἡ ὁποία θὰ τὸ ἐπάτασε.*

*»Ὁ Τοῦρκος ἀντιπρόσωπος μίλησε μὲ πολλὴν μετριοπάθειαν καὶ δεξιοτεχνίαν. Μετεχειρίσθη ἀρκετὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα. "Διατί μᾶς κατηγορεῖτε διὰ τὴν εἰσβολήν;" εἶπε. "Δὲν ζητοῦμε τίποτα ἀπὸ τὴν Κύπρον. Ἁπλῶς ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀποτρέψωμεν τὴν τυχὸν πρόθεσιν τῶν πραξικοπηματιῶν νὰ κηρύξουν τὴν Ἕνωσιν, ἢ νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν Τουρκοκυπρίων. Δὲν ἐπιδιώκομε τίποτα ἄλλο παρὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς συνταγματικῆς τάξεως".*

*»Οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι ἐδυσκολεύοντο νὰ ἀντιτάξουν ἐπιχειρήματα εἰς αὐτὴν τὴν λογικήν. Ἀκόμα καὶ ἡ Γιουγκοσλαβία εἶδε μὲ συμπάθειαν τὴν εἰσβολήν, διότι καὶ αὐτὴ ἐξηπατήθη. Μόνον ὅταν ἡ Τουρκία ἐπεχείρησε τὸ δεύτερον ἅλμα τῆς εἰσβολῆς καταλαμβάνοντας καὶ αὐτὴν τὴν Ἀμμόχωστον, ἔγιναν ἀντιληπταὶ αἱ ἀληθιναὶ προθέσεις τῶν Τούρκων. Ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Χάρις εἰς τὸ πραξικόπημα, ἡ Ἄγκυρα εὗρε τὴν ἀνεπανάληπτον ἐκείνην εὐκαιρίαν».*

### Η ανακοίνωση της ανακωχής

Τώρα όμως γινόταν αποδεκτή η απόφαση του ΟΗΕ ως βάση για την ανακωχή στην Κύπρο. Και την 6η πρωινή (ώρα Ελλάδας) της 22ας Ιουλίου, γινόταν πρώτα η αμερικανική ανακοίνωση (Σταίητ Ντιπάρτμεντ):

*«Ἡ κυβέρνησις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ἀναγγέλλει ὅτι αἱ κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας συνεφώνησαν νὰ τηρήσουν τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς ὡς αὕτη προβλέπεται εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας τῆς 20 Ἰουλίου 1974, ἀπὸ τὴν 14.00 ὥραν Γκρήνουϊτς τῆς 22 Ἰουλίου. Ἡ παροῦσα ἀναγγελία θὰ ἐπιβεβαιωθῆ ἀπὸ τὰς κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Τουρκίας τὴν 02.00 (διὰ τὰς Ἀθήνας) καὶ 10.00 (διὰ τὴν Ἄγκυραν)».*

Ακολούθησε, όπως είχε συμφωνήσει ο ναύαρχος Αραπάκης, η ελληνική ανακοίνωση, την καθορισμένη ώρα:

*«Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀνακοινεῖ ὅτι συμφώνως πρὸς τὴν ἀπόφασιν 11.350 τῆς 20.7.74 τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας, ἐπῆλθε συμφωνία ὅπως αἱ ἐν Κύπρῳ ἐχθροπραξίαι καταπαύσουν ἀπὸ 16.00 ὥρας Ἑλλάδος τῆς σήμερον. Οὕτω ἐξασφαλίζονται ἡ κυριαρχία, ἀνεξαρτησία καὶ ἐδαφικὴ ἀκεραιότης τῆς Κύπρου».*

## Η Κυρήνεια πέφτει

Τι συνέβαινε, όμως, στο μεταξύ στην Κύπρο; Τη δραματική εκείνη νύχτα οι Τούρκοι εξαπέστειλαν νέο αποβατικό κύμα κατά της νήσου. Και ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης στην έκθεσή του γράφει:

*«Τὴν 03.30΄ τῆς 22 Ἰουλίου τὰ ἐντοπισθέντα ἕνδεκα (11) πλοῖα εὑρίσκονται εἰς ἀπόστασιν 10 μιλίων ἀπὸ τὴν Κυρήνειαν.*

*»Τὴν 04.15΄ ὁ Ναυτικὸς Σταθμὸς Κυρηνείας ἀναφέρει ὅτι μεταξὺ τῶν πλοίων εἶναι καὶ τὸ βρεταννικὸν ἑλικοπτεροφόρον ΕΡΜΗΣ ἐκ τοῦ ὁποίου παρατηροῦνται πτήσεις ἑλικοπτέρων πρὸς φρούριον Ἁγ. Ἰλαρίωνος.* [Σημ. συγγραφ.: Δεν επιβεβαιώθηκε αυτή η πληροφορία.]

*»Τὴν 11.30΄ ὁ Ναυτικὸς Σταθμὸς Κυρηνείας ἀναφέρει σφοδρὰς μάχας τῶν ἀποβιβασθέντων τουρκικῶν δυνάμεων, ὑποστηριζομένων ὑπὸ ἀποβιβασθέντος πυροβολικοῦ καὶ 30 περίπου ἁρμάτων μάχης Μ48 μετὰ τῶν ἡμετέρων δυνάμεων τοῦ Σ.Ξ. δυτικῶς τῆς Κυρηνείας. Ἀναφέρει ἐπίσης αἰφνιδίαν ἀσθένειαν τῆς καρδίας τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Σταθμοῦ σημαιοφόρου Πετροπούλου. Ἀναθέτω τὴν διοίκησιν τοῦ Ναυτικοῦ Σταθμοῦ Κυρηνείας εἰς τὸν ἀρχαιότερον τῶν ὑπαξιωματικῶν, τὸν ἀρχικελευστὴν Τεχνίτην Πυροβόλων Γαλιάτσον.*

*»Τὴν 12.00 ὁ Ναυτικὸς Σταθμὸς ἀναφέρει ὅτι πανικὸς ἐπικρατεῖ εἰς Κυρήνειαν: ὁ πληθυσμὸς ἀλλόφρων ἀπομακρύνεται τῆς πόλεως, ἐνῶ ἡ ἀντίστασις τῶν ἡμετέρων τμημάτων Σ.Ξ. ἔχει ἐξουδετερωθεῖ καὶ ὁ ἐχθρὸς προχωρεῖ πρὸς τὴν πόλιν.*

*»Ὁ νέος διοικητὴς τοῦ Σταθμοῦ μοῦ ἀναφέρει πρόθεσίν του νὰ ἀμυνθῇ τοῦ φρουρίου ὅσον δύναται, λέγων χαρακτηριστικά: "Ἐδῶ θὰ γίνη νέο Σούλι". Συμφωνῶ πρὸς τὴν ὑπέροχον αὐτὴν πρότασιν, συγχαίρω τὸν Γαλιατσὸν καὶ τοῦ δίνω ὁδηγίες διατηρήσεως ἐπαφῆς μαζί μου.*

*»Τὴν 12.16 πᾶσα ἐπαφὴ τόσον τηλεφωνικὴ ὅσον καὶ διὰ τοῦ ἀσυρμάτου μὲ τὸν Σταθμὸν Κυρηνείας διακόπτεται. Μέχρι τὰς 16.00 ἡ νῆσος βομβαρδίζεται ἀνηλεῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐνῶ ἡ περιοχὴ Κυρηνείας καὶ*

*ὁ θύλαξ Λευκωσίας καταλαμβάνονται ὑπὸ τῶν Τούρκων.*

*»Τὴν 15.00 οἱ εὑρισκόμενοι εἰς τὸ Φρούριον Ἀμμοχώστου Τοῦρκοι ὕψωσαν λευκὴν σημαίαν. Ἀπεστάλη ὁμὰς τοῦ ΟΗΕ ἵνα γνωρίση εἰς ἡμᾶς τὸ τρόπον παραδόσεως τῶν Τούρκων. Ἡ ὁμὰς ἐπανῆλθε τὴν 15.30 καὶ ἐγνώρισεν ἡμῖν ὅτι οἱ Τοῦρκοι μετέβαλον γνώμην καὶ δὲν παραδίδονται. Τὴν αὐτὴν στιγμὴν ὑπεστάλη ἡ λευκὴ σημαία καὶ ἐγένετο ἐκ νέου ἔπαρσις τουρκικῆς σημαίας εἰς τὸ φρούριον.*

*»Τὴν 16.00 διατάσσεται ὑπὸ ΓΕΕΦ κατάπαυσις τοῦ πυρὸς συμφώνως τῇ ἀποφάσει τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας».*

**Η τελευταία αναλαμπή**

Έτσι τερματιζόταν η μάχη της Κύπρου, της οποίας ο επίλογος υπήρξε μια λαμπρή αναλαμπή. Αφορά τη μικρή ομάδα του Ναυτικού Σταθμού Κυρήνειας, που ανέλαβε να μετατρέψει σε «νέο Σούλι» τον Σταθμό. Και ο αντιπλοίαρχος Παπαγιάννης συνεχίζει:

*«23 Ἰουλίου.*

*»Τὴν 21.00 ἐκ τοῦ 12 Τ.Σ. τῆς Κυθρέας μοῦ ἀναφέρουν ὅτι παρουσιάσθησαν ἐκεῖ 1 Ἀξ/κός, 3 Ὑπαξ/κοὶ καὶ 14 ναῦται οἵτινες ἀνέφερον ὅτι ἦσαν δυνάμεις τοῦ Ναυτικοῦ Σταθμοῦ Κυρηνείας. Ὁ ἀξ/κὸς ἦτο ἀσθενὴς καὶ προωθήθη εἰς Νοσοκομεῖον. Ἀποστέλλω πάραυτα δύο ἀξ/κοὺς εἰς Κυθρέαν ὅπου ὄντως εὑρίσκονται πρὸ τοῦ πληρώματος τοῦ Σταθμοῦ Κυρηνείας. Ἐπανέρχονται εἰς τὸ ἐπιτελεῖον φέροντες καὶ τὸν διοικητὴν τοῦ Σταθμοῦ Ἀρχ/στὴν Γαλιατσόν. Οὗτος μοὶ ἀνέφερεν τὰ κάτωθι: Ἡ Κυρηνεία κατελήφθη ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ περὶ τὴν 13.00 τῆς 22 Ἰουλίου. Τὸ προσωπικὸν τοῦ Σταθμοῦ ἐνεκλείσθη εἰς τὸ φρούριον καὶ ἔλαβε θέσεις μάχης. Τὸ φρούριον κυκλωθὲν ὑπὸ Τούρκων ὁπλιτῶν καὶ ἁρμάτων ὑφίστατο συνεχεῖς ἐπιθέσεις πλὴν ὅμως ἀνεπιτυχῶς. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἐκάλεσαν ἐπανειλημμένως νὰ παραδοθοῦν πλὴν ὅμως ἠρνοῦντο καὶ ἀπήντων διὰ τῶν ὅπλων. Ἡ κατάστασις αὕτη συνεχίσθη καθ' ὅλην τὴν 22/7, κατὰ τὴν νύκτα τῆς 22/23 Ἰουλίου καὶ μέχρι τῆς 11.00 τῆς 23/7. Μέχρι τῆς ὥρας αὐτῆς τὸ προσωπικὸν τοῦ Σταθμοῦ ἠνάλωσε τὰ πυρομαχικά του πλὴν 17 χειροβομβίδων καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχον δυνηθῆ νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ φρούριον, αἱ δὲ ἀπώλειαί των πέριξ τοῦ φρουρίου ἦσαν σοβαραί. Διὰ διαταγῆς τοῦ Γαλιάτσου οἱ ἄνδρες προβαίνουν εἰς τὴν καῦσιν τοῦ ἀρχείου τοῦ Σταθμοῦ, καταστρέφουν τοὺς ἀσυρμάτους τοῦ σταθμοῦ οἵτινες δὲν ἐλειτούργουν διότι αἱ κεραῖαι των εἶχον καταστραφῆ καὶ διὰ ἐφ' ὅπλου λόγχης καὶ μία χειροβομβίδα ἕκαστος κατέρχονται εἰς τὰς ὑπο-*

*γείους στοὰς τοῦ φρουρίου καὶ ἐξέρχονται αἰφνιδιαστικῶς ἀπὸ μικρὰν θύραν-ὀπὴν ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου ὅπου συναντοῦν ἀναπαυομένους ἐπὶ δύο τεθωρακισμένων δέκα περίπου Τούρκους. Ἐπιτίθενται αἰφνιδιαστικῶς, φονεύουν τούτους καὶ καταστρέφουν τὰ τεθωρακισμένα καὶ ἐκεῖθεν διὰ ἐννεαώρου πορείας μέσω τῶν δασῶν τοῦ Πενταδακτύλου φθάνουν εἰς Κυθρέα συντεταγμένοι καὶ μεταφέροντες καὶ τὸν ἀσθενῆ Σημαιοφόρον Πετρόπουλον. Κατὰ τὴν ἐπιχείρησιν ὁ Ἀρχ/στὴς Γιαβρούτας, ἀπολέσας τὸν προσανατολισμόν του ἐντὸς τῶν στοῶν, συνελήφθη μετὰ διήμερον αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐνῶ ὁ ἔφεδρος ναύτης Διονυσίου ἐτραυματίσθη καὶ διεκομίσθη εἰς Νοσοκομεῖον».*

**Και πάλι ανακοινωθέντα**

Πώς περιέγραψαν την τελική φάση της μάχης τα πολεμικά ανακοινωθέντα;

**Ώρα 7.15΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι κατερρίφθη ὑπεράνω τοῦ ἀερολιμένος Λευκωσίας τὸ δέκατον ἕκτον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν ἀεροσκάφος».*

**Ώρα 7.50΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ δέκατον ἕβδομον κατὰ σειρὰν ἐχθρικὸν πολεμικὸν αεροσκάφος εἰς τὴν περιοχὴν Ἀθαλάσσης - Τύμπου ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Ἄρωνας. Αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις μάχονται μετὰ πρωτοφανοῦς ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀνδρείας».*

**Ώρα 8.10΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι ἔνοπλοι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ 18ον κατὰ σειρὰν τουρκικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος εἰς τὸ χωρίον Τύμπου. Τὸ ἐν λόγῳ ἀεροσκάφος εἶναι τὸ δεύτερον τουρκικὸν τὸ ὁποῖον κατερρίφθη ἐντὸς τῆς σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν Τύμπου».*

**Ώρα 11.40΄ π.μ.**

*«Ἀνακοινοῦται ὅτι αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις κατέρριψαν τὸ 19ον κατὰ σειρὰν τουρκικὸν πολεμικὸν ἀεροσκάφος τὸ ὁποῖον καὶ συνετρίβη ἐντὸς τοῦ τουρκικοῦ τομέως τῆς πόλεως Λευκωσίας. Ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς σήμερον κατερρίφθησαν 5 τουρκικὰ πολεμικὰ ἀεροσκάφη».*

Το τελευταίο ανακοινωθέν εξεδόθη την 9.30 π.μ. της 23ης Ιουλίου:

*«Ἐκ τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν καὶ Ἀμύνης ἀνακοινοῦται ὅτι ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις διεμορφώθη ὡς κάτωθι:*

*»1. Αἱ ἀντιστάσεις ἐσωτερικοῦ ἐξουδετερώθησαν. Εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς νήσου αἱ ἡμέτεραι δυνάμεις ἀγωνισθεῖσαι μετ' ἀφθάστου ἡρωϊσμοῦ καὶ ἀγωνιστικότητος ἀπέκρουαν τὰ ἀλλεπάλληλα κύματα ἀποβάσεως μέχρι καὶ τῆς 13ης ὥρας τῆς χθές (22.7.74). Ὁ ἐχθρὸς χρησιμοποιήσας εὐρέως τὰς ἀεροπορικὰς καὶ ναυτικάς του δυνάμεις καὶ ἐνισχύσας τὸ προγεφύρωμα διὰ ἰσχυρῶν δυνάμεων συνέδεσε τὸν θύλακα Λευκωσίας-Ἀγύρτας μετὰ τοῦ προγεφυρώματος Κυρηνείας.*

*»2. Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου Ἀσφαλείας συσταθεῖσαν κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς τὴν 4ην ἀπογευματινὴν τῆς χθές, τὰ ἡμέτερα τμήματα διατηροῦν τὰς θέσεις ἅτινας κατεῖχον κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς καταπαύσεως τοῦ πυρός.*

*»3. Γενικῶς ἡ κατάστασις ἐλέγχεται ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἐνόπλων δυνάμεων, ἐπικρατεῖ δὲ ἀπόλυτος τάξις καὶ συνιστᾶται εἰς τὸ κοινὸν ὅπως οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην δίδει εἰς ἀνευθύνους πληροφορίας ἢ διαδόσεις».*

«Η κατάστασις ελέγχεται υπό των ημετέρων ενόπλων δυνάμεων». Φράση κενή, μεγαλόστομη, που μάταια προσπαθούσε να συγκαλύψει τη συμφορά. Γιατί η δραματική πραγματικότητα που είχε συνειδητοποιήσει κάθε Κύπριος, κάθε Έλληνας, που δεν μπορούσε να την συγκαλύψει καμιά φραστική επένδυση, ήταν: «ΕΑΛΩ Η ΚΥΠΡΟΣ»...

### «Διπλή εισβολή, διπλή ένωση»

Η καταστροφή αυτή, όμως, γεννά ορισμένα ερωτηματικά. Πού απέβλεπε το πραξικόπημα στην Κύπρο; Δεν έλαβε υπόψη το καθεστώς της Αθήνας τις ενδεχόμενες και μάλλον βέβαιες αντιδράσεις της Τουρκίας, οι οποίες θα υλοποιούνταν με την εισβολή; Δεν γνώριζε ότι υπήρχε πάντα περίπου έτοιμος ο τουρκικός μηχανισμός απόβασης με κέντρα τις βάσεις Μερσίνας, Αλεξανδρέτας και τα αεροδρόμια των Αδάνων;

Η απάντηση που μπορεί να δοθεί είναι ακόμη συγκεχυμένη (1975), εφόσον δεν έχουν έρθει στο φως επίσημα στοιχεία. Πάντως ο γράφων έθεσε τον Ιανουάριο του 1975 το ερώτημα στον Μακάριο: «Γιατί, λοιπόν, οι άνθρωποι αυτοί το έκαναν το πραξικόπημα; Δεν μπορούσαν να υπολογίσουν τις συνέπειες; Δεν γνώριζαν ότι απέναντι υπήρχε έτοιμη μια ισχυρή δύναμη εισβολής; Και ότι θα την εξαπέλυε η Τουρκία;»

Η απάντηση του Μακάριου υπήρξε σαφής: «Το εγνώριζαν. Δεν ήταν δυνατόν να μην το εγνώριζαν. Και δεν ήθελαν να αποτρέψουν την εισβολή. Τουναντίον, ήθελαν να την κάνουν οι Τούρκοι. Για να ενεργήσουν αυτοί μιαν αντίρροπον ελληνικήν εισβολήν». Ο Εθνάρχης συμπλήρωσε: «Ναι, θα εγίνετο διπλή εισβολή εις την Κύ-

προν. Μία τουρκική και μία ελληνική. Και θα επακολουθούσε διπλή ένωσις. Εκεί υπελόγιζαν να φθάσουν τα πράγματα. Επρόκειτο όμως περί σχεδίων αφρόνων. Οι Τούρκοι δεν θα σταματούσαν εκεί όπου θα επεθύμουν οι πραξικοπηματίαι να σταματήσουν. Και οπωσδήποτε, είδατε τελικώς τι συνέβη, το οποίον δεν ήτο δύσκολο να προβλεφθεί. Η Τουρκία επάτησε στο νησί, όχι διά να γίνει η διπλή ένωσις, αλλά διά να γίνει η τουρκική ένωσις. Είχε και αυτή το σχέδιό της, βλέπετε...»

## Η μυστική συνεννόηση

Μπορεί λοιπόν να διατυπωθεί, με επιφύλαξη όμως, η εκδοχή ότι ο ταξίαρχος Δ. Ιωαννίδης ενήργησε, αφού είχε πραγματοποιηθεί κάποια συνεννόηση με την τουρκική πλευρά: να γίνει, αμέσως μετά το πραξικόπημα, απόβαση τουρκική στην περιοχή Κυρήνειας, την οποία φυσικά δεν θα απέκρουε η Εθνοφρουρά. Η αναίμακτη απόβαση θα γινόταν με το προκάλυμμα της εφαρμογής της συμφωνίας για τις εγγυήσεις. Θα επακολουθούσε και ελληνική απόβαση με το ίδιο πρόσχημα. Έτσι θα είχαμε μια «ντε φάκτο» διπλή ένωση, για να μετατραπεί κατόπιν σε «ντε γιούρε» διπλή ένωση.

Αλλά η συνεννόηση δεν θα έγινε σε υψηλό και επίσημο επίπεδο. Μάλλον θα πραγματοποιήθηκε με τη μεσολάβηση των μυστικών υπηρεσιών –ελληνοτουρκικών ή τρίτης δύναμης– και μάλιστα προφορικά. Με τον τρόπο αυτό, όμως, η τουρκική κυβέρνηση δεν δεσμευόταν. Και, προσποιούμενη άγνοια των συνεννοήσεων, επωφελήθηκε από τη γνώση του επικείμενου πραξικοπήματος, συμπλήρωνε τις προπαρασκευές της εισβολής και την πραγματοποίησε για λογαριασμό της πια, ως πολεμική καθαρά ενέργεια «για να γίνει όχι διπλή ένωση, αλλά τουρκική ένωση» κατά τη φράση του Μακάριου.

Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από ορισμένα περιστατικά. Όπως:

α. Η πεποίθηση του ταξίαρχου Ιωαννίδη, την οποία μετέδιδε στο περιβάλλον του και στην κυβέρνηση, ότι δεν επρόκειτο να αντιδράσουν βίαια οι Τούρκοι.

β. Η έλλειψη κάθε στρατιωτικής προπαρασκευής εκ μέρους της Ελλάδας, τόσο για έγκαιρη αποστολή δυνάμεων στην Κύπρο σε περίπτωση τουρκικής εισβολής όσο και για την ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύγκρουση στη Θράκη και το Αιγαίο. Η μη στρατιωτική προπαρασκευή δεν έρχεται σε αντίφαση με τα περί διπλής απόβασης. Αν γινόταν ελληνική απόβαση κατόπιν συμφωνίας με την Τουρκία, θα είχε συμβολική μορφή: αποστολή λίγων δυνάμεων, για την οποία δεν απαιτούνται ιδιαίτερες προετοιμασίες. Φυσικά και η τουρκική απόβαση που θα προηγούνταν θα έπρεπε να είχε συμβολική μορφή.

γ. Ο αιφνιδιασμός του Δ. Ιωαννίδη και της ομάδας του από την τουρκική εισβολή. Και πάλι δεν έρχεται σε αντίφαση με την υποτιθέμενη συμφωνία περί διπλής

απόβασης. Ο Ιωαννίδης ίσως να αιφνιδιάστηκε όχι από αυτήν καθ' εαυτή την εισβολή, αλλά από την πολεμική, επιθετική μορφή και από την έκτασή της.

δ. Η αγανάκτηση του Ιωαννίδη –κατόπιν τούτου–, που ξέσπασε στο επεισόδιο με τον Αμερικανό υπουργό Σίσκο: «Μας εξαπατήσατε».

**Ήταν σκηνοθεσία ή άμυνα;**

ε. Ορισμένες συγκεκριμένες ενδείξεις απορρέουν από τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, οι οποίες παρέχουν την εντύπωση ότι πράγματι η διοίκηση της Εθνοφρουράς περίμενε την εισβολή, χωρίς όμως να λάβει μέτρα εναντίον της και, αναμένοντας ότι θα είχε συμβολική μορφή, δεν ήταν διατεθειμένη ευθύς εξαρχής να την χτυπήσει. Οι ενδείξεις αυτές υπογραμμίζονται από στρατιωτικούς παράγοντες της Κύπρου και, έως ότου διαψευσθούν από επίσημη, αδιάβλητη έρευνα, δεν θα πάψουν να τροφοδοτούν σοβαρές υποψίες. Έτσι εξηγείται ίσως και η αμεριμνησία με την οποία η διοίκηση της Εθνοφρουράς –αυτή που υπήρξε και η ηγεσία του πραξικοπήματος– κατέσπειρε τόσο άφρονα τις δυνάμεις της στα πέρατα της νήσου κυνηγώντας τους μακαριακούς, αντί να τις συγκεντρώσει στα θέατρα της ενδεχόμενης εισβολής.

στ. Στις ενδείξεις αυτές ανάγεται και η περίεργη εμμονή του αρχηγείου της Εθνοφρουράς να απευθύνεται προς το ελληνικό Πεντάγωνο αναμένοντας διαταγή αν θα χτυπήσει ή όχι τους επερχόμενους Τούρκους.

ζ. Παρόμοιες ενδείξεις υπάρχουν και στην τουρκική πλευρά. Η εισβολή από στρατιωτική άποψη χαρακτηρίστηκε ως κακοοργανωμένη και άτεχνη επιχείρηση. Η αεροναυμαχία μεταξύ αντιτορπιλικών και αεροπλάνων, και άλλες περιπτώσεις, δείχνουν ότι οι Τούρκοι έδρασαν ως ανάσκητοι, πράγμα φυσικό για πολεμική μηχανή που είχε να τεθεί σε κίνηση 52 χρόνια (από το 1922). Βέβαια οι αυτάρεσκοι σαρκασμοί των Ελλήνων είναι πολύ υπερβολικοί, αλλά οπωσδήποτε η απόβαση παρουσίασε κενά, τα οποία δίνουν την εντύπωση ότι, στην πρώτη φάση της, οι Τούρκοι ενήργησαν σαν να έκαναν στρατιωτικό περίπατο, σαν να ήταν βέβαιοι ότι δεν θα συναντήσουν αντίσταση. Πράγμα που ενισχύει την εκδοχή ότι ίσως να είχε προηγηθεί συνεννόηση να μην προβάλει αντίσταση η ελληνοκυπριακή πλευρά. Και φυσικά αυτοί επωφελήθηκαν, για να επιπέσουν με «πυρ και σίδηρο» κατά της Κύπρου.

Η σύνθεση αυτών των ενδείξεων καθιστά πολύ πιθανή την προσυνεννόηση Ιωαννίδη και του τουρκικού Γενικού Επιτελείου, αλλά μόνο υπεύθυνη, επίσημη έρευνα θα διαλευκάνει την ύπαρξη και έκτασή της. Η έρευνα αυτή, μέχρι τέλους του 1975, δεν είχε γίνει.

**Οι νεκροί στην Κύπρο**

Όσον αφορά τις μάχες που ακολούθησαν, από την ελληνική πλευρά είναι χαρα-

κτηριστική η αδεξιότητα με την οποία διεξήχθησαν (όπως αναλύθηκε προηγουμένως) αλλά και η περιορισμένη έντασή τους. Ο ελληνικός Τύπος μετέδιδε ενθουσιώδεις εικόνες και δραματικές πληροφορίες για σκληρότατη άμυνα, για βαρύτατες θυσίες (αναφερόταν ότι και η ΕΛΔΥΚ έπεσε μαχόμενη ολόκληρη ή κατά 50%), που όμως πρόκειται για υπερβολές. Δείκτης της βιαιότητας των μαχών είναι οι απώλειες. Και σε όλη την περίοδο της τουρκικής εισβολής τόσο με το σχέδιο Αττίλας Ι (20 Ιουλίου) όσο και με το σχέδιο Αττίλας ΙΙ (15 Αυγούστου), οι ελληνικές απώλειες (δηλαδή εκείνες που αφορούν άτομα εντεταγμένα στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, τα οποία υπηρετούσαν ή στις δυνάμεις αυτές, όπως η ΕΛΔΥΚ, η ελληνική αεροπορία και το ναυτικό, ή ήταν αποσπασμένοι σε κυπριακές υπηρεσίες όπως η Εθνοφρουρά) ανήλθαν συνολικά σε 97 νεκρούς αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες. Αυτό ανακοινώθηκε επίσημα την 23 Ιουλίου 1975 από τον τότε υπουργό Εθνικής Αμύνης Ευ. Αβέρωφ στο ετήσιο μνημόσυνο των πεσόντων, που έγινε στο Πεντάγωνο.

Και συγκεκριμένα σκοτώθηκαν:

Στις δυνάμεις ξηράς (ΕΛΔΥΚ, Εθνοφρουρά):
3 αντισυνταγματάρχες
2 ταγματάρχες
2 λοχαγοί
3 υπολοχαγοί
3 έφεδροι ανθυπολοχαγοί
1 ανθυπασπιστής
5 αρχιλοχίες
66 στρατιώτες

Στο ναυτικό:
1 υποπλοίαρχος
3 υπαξιωματικοί
2 ναύτες

Στην αεροπορία:
3 αξιωματικοί (2 επισμηναγοί, 1 ανθυπασπιστής)
1 υπαξιωματικός.

Στους νεκρούς του στρατού περιλαμβάνονται οι 28 άνδρες των ΛΟΚ που σκοτώθηκαν κατά την κατάρριψη του ελληνικού μεταφορικού αεροπλάνου ΝΟΡΑΤΛΑΣ από το ελληνοκυπριακό αντιαεροπορικό πυροβολικό στο αεροδρόμιο της Λευκωσίας. Σε αυτό το περιστατικό ανάγονται και οι 4 νεκροί της αεροπορίας. Επέβαιναν στο αεροπλάνο που καταρρίφθηκε. Οι νεκροί του ναυτικού επέβαιναν στη μία από τις τορπιλακάτους που βυθίστηκαν από την τουρκική αεροπορία. Αν αφαιρέσουμε

λοιπόν τους 28 άνδρες των ΛΟΚ, το σύνολο των Ελλαδιτών νεκρών ξηράς ανήλθε σε 14 αξιωματικούς, 5 υπαξιωματικούς και 38 οπλίτες. Ο αριθμός των αξιωματικών είναι σημαντικός, γιατί αφορά τους εντεταγμένους και στην ΕΛΔΥΚ και στα ΛΟΚ και στην Εθνοφρουρά. Ενώ των οπλιτών αφορά μόνο τους ΛΟΚ και την ΕΛΔΥΚ. Αλλά αυτή η τελευταία είχε κανονική δύναμη 900 ανδρών, και ενισχύθηκε με τους απολυόμενους οι οποίοι επέστρεψαν με το αρματαγωγό *Λέσβος*. Ώστε οι 38 νεκροί οπλίτες διαψεύδουν τα γραφόμενα ότι ολόκληρη ή κατά 50% η ΕΛΔΥΚ έπεσε μαχόμενη.

**Η Αμερική και το πραξικόπημα**

Άλλο ερώτημα που γεννά η καταστροφή της Κύπρου είναι: Ποια υπήρξε η ανάμειξη ξένων παραγόντων; Υπήρχε σχέση των ΗΠΑ με το πραξικόπημα; Το ευνόησαν; Το παρότρυναν; Το αγνοούσαν;

Θα επαναλάβουμε ότι:

Η κοινή δοξασία θεωρούσε τους Αμερικανούς ως υποκινητές και βασικούς υπεύθυνους αυτής της καταστρεπτικής περιπέτειας. Και η εξήγηση που δίνεται είναι ευλογοφανής: η Αμερική ενδιαφέρεται ζωτικά για την Κύπρο, λόγω της στρατιωτικής της θέσης στην Ανατολική Μεσόγειο. Της είναι πολύτιμη τόσο για την ενίσχυση του Ισραήλ όσο και για την παρακολούθηση της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και για τις κινήσεις του 6ου Στόλου. Ήδη, οι βρετανικές βάσεις στην Κύπρο προσέφεραν ορισμένες διευκολύνσεις στους Αμερικανούς (χρησιμοποίησή τους από τα κατασκοπευτικά αεροπλάνα V2, εφοδιασμός του 6ου Στόλου κ.λπ.) και επιπλέον ισχυρός σταθμός ραντάρ ήταν εγκατεστημένος στο αεροδρόμιο της Λευκωσίας. Αλλά χρειάζονταν και άλλες βάσεις για την άνετη χρήση τους από τις αμερικανικές αεροναυτικές δυνάμεις.

Και θα επαναλάβουμε ότι:

Γι' αυτό εξώθησαν τον Δ. Ιωαννίδη στο πραξικόπημα, δεδομένου ότι ο Μακάριος δεν δεχόταν να προσφέρει βάσεις ούτε στις ΗΠΑ ούτε στο ΝΑΤΟ. Κατά προέκταση μάλιστα αυτής της εκδοχής, οι Αμερικανοί –διά της CIA βέβαια– έφεραν τον Νοέμβριο του 1973 τον Ιωαννίδη στην εξουσία, με την εντολή να κάνει το πραξικόπημα. Η ίδια εκδοχή υποστηρίζει ότι και τα γεγονότα του Πολυτεχνείου Αθηνών της 13ης έως τη 16η Νοεμβρίου 1973 τα προκάλεσε η CIA για να ανοίξει τον δρόμο στον Ιωαννίδη προς την εξουσία. Ώστε υπάρχει το τρίπτυχο: Πολυτεχνείο-Ιωαννίδης-πραξικόπημα, που καταστρώθηκε στα γραφεία της CIA και κατέληξε στην τουρκική εισβολή. Και αν υπάρχει κάποιος που διεξήγαγε τις παρασκηνιακές συνεννοήσεις Ελλάδας-Τουρκίας για τη διπλή εισβολή και τη διπλή Ένωση, αυτός ήταν η CIA.

Η παραπάνω σειρά υποθέσεων φαίνεται λογικοφανής. Δεν υπήρχαν, όμως, μέχρι

τέλους του 1975 αποδείξεις ή και αποχρώσες ενδείξεις που να την τεκμηριώνουν σε όλο το πλάτος της. Και μόνο ως εικασία μπορεί να ληφθεί υπόψη για την ώρα. Πρέπει λοιπόν να την εξετάσει κανείς με άκρα προσοχή και ψυχραιμία, για να μην πέσει θύμα της μυθοπλασίας της εποχής, που εύκολα επιρρίπτει τα πάντα στην περιβόητη παντοδυναμία της CIA. Τι μπορεί λοιπόν να γίνει δεκτό;

Πρώτα, τα γεγονότα του Πολυτεχνείου δεν έχουν άμεση, οργανική σχέση ούτε με τον Ιωαννίδη ούτε με τη CIA, όπως έχουμε αναλύσει. Αν επωφελήθηκε ο Ιωαννίδης, αν διευκολύνθηκε στην εφαρμογή του σχεδίου του, είναι άλλο ζήτημα. Και, βέβαια, ο καθένας επωφελείται από κάθε κατάσταση, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι και τη δημιουργεί.

Δεύτερο, η αντικατάσταση του Γ. Παπαδόπουλου από τον Δ. Ιωαννίδη ήταν –όπως αναπτύξαμε– επιθυμητή από την Αμερική, αλλά αυτή η επιθυμία της δεν αποτελούσε τον πρώτο λόγο στην κατάστρωση της συνωμοσίας για την ανατροπή του. Μπορεί να ενθάρρυνε και να ενίσχυε τους συνωμότες, αλλά τα βασικά τους κίνητρα ήταν πολύ βαθύτερα, όπως έχουμε αναλύσει.

### Εισβολή υπό όρους

Και, τρίτον, το πραξικόπημα: ασφαλώς θα ήταν ικανοποιημένη η Αμερική, αν η Κύπρος μετατρεπόταν σε «αβύθιστο αμερικανικό αεροπλανοφόρο». Και ένας τρόπος ήταν να εγκατασταθεί καθεστώς διατεθειμένο να καταστήσει τη νήσο τέτοιο αεροπλανοφόρο. Υπήρχαν λοιπόν κίνητρα για να παρακινήσει τον Δ. Ιωαννίδη στο πραξικόπημα, αλλά υπό έναν όρο: να μην προκληθεί εξαιτίας ενός πραξικοπήματος τουρκική αντίδραση (π.χ. η εισβολή) που μπορεί να οδηγούσε σε ελληνοτουρκικό πόλεμο. Γιατί τότε οι ζημίες θα ήταν πολλαπλάσιες των κερδών. Όση και αν είναι η στρατηγική σημασία της Κύπρου, είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη η σημασία της Ελλάδας και της Τουρκίας. Και ένας πόλεμος ελληνοτουρκικός εξαιτίας της Μεγαλονήσου θα είχε ως αποτέλεσμα να χάσει η Αμερική ή την Ελλάδα ή την Τουρκία ή και τις δύο μαζί. Επιπλέον, όμως, και κυρίως, θα προκαλούσε συντριβή της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ΝΑΤΟ, με απεριόριστους αλυσιδωτούς αντίκτυπους σε βάρος της Ατλαντικής Συμμαχίας, η οποία πιθανότατα θα εξαρθρωνόταν και θα κατέρρεε.

Προϋπόθεση λοιπόν της κυπριακής πολιτικής των ΗΠΑ ήταν και είναι μια οποιαδήποτε λύση του προβλήματος να γίνει μόνο με τρόπο που να μη διαταράξει τις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας. Να γίνει, δηλαδή, με συγκατάθεση, με συμφωνία των δύο χωρών. Τα λεγόμενα –και γραφόμενα– ότι η Αμερική εξωθεί τα δύο κράτη σε σύγκρουση για να δρέπει τους καρπούς τού «διαίρει και βασίλευε» είναι αποτέλεσμα μέγιστης ακρισίας ή έλλειψης κατατοπισμού.

Και στην περίπτωση του πραξικοπήματος του Δ. Ιωαννίδη, η Αμερική θα έδινε την έγκρισή της –ή την παρότρυνσή της– μόνο αν είχε τη βεβαιότητα ότι η Τουρκία δεν θα αντιδρούσε με εισβολή, που μπορούσε να καταλήξει σε πόλεμο με την Ελλάδα. Εκτός αν η εισβολή θα ήταν προσυμφωνημένη, για να εφαρμοστεί το υποτιθέμενο κοινό σχέδιο που ο Μακάριος θεωρεί πραγματικό: διπλή εισβολή, διπλή ένωση. Και φυσικά στην περίπτωση αυτή η εισβολή και από τις δύο χώρες θα ήταν αναίμακτη, συμβολική.

Το θέμα, λοιπόν, περιορίζεται στα εξής ερωτήματα: Είχαν αποδεχθεί –ή παροτρύνει– οι Αμερικανοί μια τέτοια λύση; Και είχαν εξασφαλίσει εκ μέρους των Τούρκων τη συγκατάθεση;

Αυτό το τελευταίο, αν είχε επιτευχθεί, θα σήμαινε πως η Τουρκία υποσχέθηκε σε περίπτωση πραξικοπήματος του Δ. Ιωαννίδη στην Κύπρο ή να μην εισβάλει ή να ενεργήσει εισβολή συμβολική σύμφωνα με τα παραπάνω. Αλλά είχε λάβει η Αμερική επίσημη διαβεβαίωση της τουρκικής κυβέρνησης; Ή αρκέστηκε σε παρασκηνιακές βυθομετρήσεις των μυστικών της υπηρεσιών; Αν συνέβη πράγματι αυτή η αμερικανική παρέμβαση, φαίνεται πως θα πρόκειται για τη δεύτερη περίπτωση: προσυμφωνημένη λύση για διπλή συμβολική εισβολή, διπλή ουσιαστική ένωση. Γι' αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, ο πρόεδρος και η αμερικανική κυβέρνηση αιφνιδιάστηκαν από τη μορφή και την έκταση της τουρκικής εισβολής, τόσο όσο ο Ιωαννίδης και η ελληνική κυβέρνηση. Από εκεί και πέρα, η Αμερική, έντρομη μπροστά στην πιθανότητα ενός ελληνοτουρκικού πολέμου, έναν είχε σκοπό: πώς να αποτρέψει αυτό τον πόλεμο.

### Οι επιτροπές του Κογκρέσου

Όλη αυτή η σειρά συλλογισμών είναι αληθοφανής. Είναι όμως και αληθινή; Πυκνό μυστήριο καλύπτει το Κυπριακό, και οι πρωταγωνιστές του –από τη μια και από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού– τηρούν σιγή.

Στην Αμερική πάντως έγινε προσπάθεια του Κογκρέσου να χυθεί φως. Η Βουλή των Αντιπροσώπων συγκρότησε το 1975 προς τον σκοπό αυτό δύο επιτροπές:

α. Την Επιτροπή Τζωρτζ, για την έρευνα των σχέσεων αμερικανικών παραγόντων με την επιβολή και διατήρηση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, καθώς και την ανάμειξη των ΗΠΑ στην κυπριακή κρίση.

β. Την Επιτροπή Πάικ, για τον ρόλο των μυστικών υπηρεσιών της Αμερικής στην προετοιμασία του πραξικοπήματος της Κύπρου και την εισβολή.

Αλλά οι αμερικανικές Αρχές δεν προσέφεραν επαρκείς μαρτυρίες, έγγραφες και προφορικές. Το έργο των δύο επιτροπών δεν έδειχνε πως θα ευδοκιμούσε. Έτσι, λίγα μόνο στοιχεία είχαν συγκεντρώσει μέχρι τέλους του 1975, που δεν είναι ολο-

κληρωμένα ούτε απόλυτα πειστικά. Από τα στοιχεία αυτά, πάντως, και από ορισμένες άλλες έγκυρες πηγές, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι:

• Δεν έβλεπαν όλοι οι παράγοντες που συνέβαλλαν στην τελική διαμόρφωση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής με το ίδιο πρίσμα την υπόθεση της Κύπρου, σε συνάρτηση με το όλο πρόβλημα της Αν. Μεσογείου και του ΝΑΤΟ.

• Μέσα στο Σταίιτ Ντιπάρτμεντ οι περισσότεροι αρμόδιοι ήταν ταγμένοι υπέρ του Μακάριου και κατά πάσης ανατροπής του.

• Σε αυτούς περιλαμβάνονταν τόσο ο πρεσβευτής στην Αθήνα Τάσκα όσο και ο νέος πρεσβευτής στη Λευκωσία Νταίηβις, που τοποθετήθηκε τις ημέρες του πραξικοπήματος και λίγο αργότερα σκοτώθηκε από τους Κυπρίους.

• Αλλά ο υπουργός Εξωτερικών Κίσσινγκερ φαίνεται ότι ευνοούσε το πραξικόπημα υπό τους όρους που προαναφέραμε (συμφωνία με την Τουρκία).

• Ο πρεσβευτής Τάσκα, για να μην αντιδρά, ετέθη υπό απομόνωση στην Ελλάδα. Τις επαφές με τον Ιωαννίδη τις ανέλαβε η CIA. Αυτή ανέλαβε και τις επαφές με την αντίστοιχη τουρκική υπηρεσία, για να εξακριβώσει αν η Τουρκία θα αποδεχόταν τη συμφωνία της διπλής εισβολής και διπλής ένωσης. Και φαίνεται ότι έδειξε υπερβολική δραστηριότητα αλλά και ευπιστία, διαβιβάζοντας στο κέντρο υπέρ το δέον αισιόδοξες πληροφορίες και εκτιμήσεις. Αλλά δεν ενημέρωνε τον πρεσβευτή Τάσκα.

• Το πραξικόπημα του Ιωαννίδη στην Κύπρο ικανοποίησε τον Κίσσινγκερ. Και ανέμενε ότι θα ακολουθήσουν ομαλά οι άλλες εξελίξεις: συμβολική απόβαση των Τούρκων στην Κυρήνεια, συμβολική απόβαση των Ελλήνων στη Λεμεσό έπειτα. Η διάσωση, όμως, του Μακάριου, η διαφυγή του στο εξωτερικό, η εμφάνισή του στον ΟΗΕ, η πανηγυρική του αναγνώριση από όλες τις αντιπροσωπείες –εκτός της αμερικανικής– μετέβαλλαν τις προοπτικές και τα σχέδια του Ιωαννίδη. Και ανησυχούσαν τον Κίσσινγκερ, γιατί ήταν δύσκολο να συνεχίσει τη συνεργασία με το νέο καθεστώς της Μεγαλονήσου –διπλή εισβολή, διπλή ένωση– τώρα που διεθνώς ο Μακάριος αναγνωριζόταν ως νόμιμος αρχηγός της Κύπρου.

• Και η ανησυχία του Κίσσινγκερ μεταβλήθηκε σε πανικό, από τις πληροφορίες που κατέφθαναν για τις τουρκικές προπαρασκευές. Οι πληροφορίες αυτές βεβαίωναν ότι πρόκειται για μεγάλη εκστρατεία και όχι για απλή, συμβολική, προσυνεννοημένη απόβαση. Γιγαντιαία συγκέντρωση ναυτικών και εναέριων δυνάμεων που περιλάμβαναν το 60% του ναυτικού και το 40% της αεροπορίας, συρροή στρατευμάτων που υπερέβαιναν τις δύο μεραρχίες, εκατοντάδες αρμάτων. Όλη αυτή η δύναμη που συνωστιζόταν στην παραλιακή ζώνη Μερσίνας-Αλεξανδρέτας δεν μπορεί να συγκεντρώθηκε για να μείνει αδρανής. Οι Τούρκοι έδειχναν πως επωφελούμενοι από τα γεγονότα θα ενεργούσαν, όχι με βάση τις ανεπίσημες, παρασκηνιακές

διαπραγματεύσεις μεταξύ των μυστικών υπηρεσιών, αλλά για λογαριασμό τους, διά πυρός και σιδήρου.

• Και τότε ο Κίσσινγκερ, βλέποντας πως η κατάσταση ξέφευγε από τον έλεγχό του, εξαπέστειλε τον βοηθό του υφυπουργό Σίσκο να προλάβει τα πράγματα, αποτρέποντας την τουρκική εισβολή.

**Η κατάθεση του Τάσκα**

Αυτή η άποψη, που στηρίζεται στα μέχρι τέλους του 1975 στοιχεία, επαληθεύεται εν μέρει από την κατάθεση του Μπους ενώπιον της Επιτροπής Πάικ. Ο Μπους ήταν ανώτερος υπάλληλος της επιτροπής και κατ' εντολήν της πήρε κατάθεση-συνέντευξη για τα γεγονότα της Κύπρου από τον πρεσβευτή Τάσκα, που ήδη είχε αποσυρθεί από την υπηρεσία. Και η κατάθεση του Μπους ενώπιον της Επιτροπής κατά τα πρακτικά της, που έγινε στις αρχές Οκτωβρίου 1975, έχει ως εξής (*Το Βήμα*, 14.10.1975):

> *«Ὅταν σκληροπυρηνικὰ στρατιωτικὰ στοιχεῖα, μὲ ἀρχηγὸ τὸν στρατηγὸ Δημήτριο Ἰωαννίδη ἀνέλαβαν τὸν ἔλεγχο τῆς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας τὸ Νοέμβριο τοῦ 1973, οἱ περισσότεροι παρατηρηταὶ ὑπέθεσαν ὅτι οἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς κυπριακῆς κυβερνήσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου θὰ ἐπήγαιναν ἀπὸ τὸ κακὸ στὸ χειρότερο. Ἦταν εὐρύτατα γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰωαννίδης ἀντιπαθοῦσε τὸν Μακάριο καὶ ὅτι ἦταν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου θιασώτης τῆς Ἑνώσεως, δηλαδὴ τῆς ἑνώσεως τῆς Κύπρου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ «ἑνωτικοὶ» Ἕλληνες ἐθεωροῦσαν τὸν Μακάριο, ὁ ὁποῖος ὡς πρόεδρος τῆς Κύπρου εἶχε κατακτήσει σημαντικὸ κῦρος ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ τρίτου κόσμου, ὡς ἀκατανίκητο ἐμπόδιο στὴν ἔνταξι τῆς Κύπρου στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος...*
>
> *»Μιὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἔκθεση τῶν ὑπηρεσιῶν πληροφοριῶν ἀναφέρει ὅτι περὶ τὴν 20ὴ Ἰουνίου 1974 (περὶ τὶς τρεῖς ἑβδομάδες πρὶν ἀπὸ τὸ πραξικόπημα μὲ τὶς εὐλογίες τῆς Ἑλλάδος, τῆς 15ης Ἰουλίου κατὰ τοῦ Μακαρίου) οἱ μυστικὲς πηγὲς στὴν Ἑλλάδα πληροφόρησαν τμῆμα τῆς ἐκεῖ ὁμάδας μας ὅτι ὁ Ἰωαννίδης ἦταν σχεδὸν ἕτοιμος νὰ δράσει κατὰ τοῦ Μακαρίου. Ὀλίγες ἡμέρες ἀργότερα, ὁ Μακάριος, ὁ ὁποῖος ἐφαίνετο νὰ συναισθάνεται τὸν κίνδυνο, ἔγραψε μία καταπληκτικὴ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ στὸν πρόεδρο τῆς Ἑλλάδος, μὲ τὴν ὁποία κατηγοροῦσε τοὺς Ἕλληνες ὅτι ἐπεδίωκαν νὰ τὸν καταργήσουν ὄχι μόνο πολιτικῶς ἀλλὰ καὶ σωματικῶς. Στὸ γράμμα του ἐκεῖνο ὁ Μακάριος ζητοῦσε τὴν ἀνάκληση τῶν δεκάδων ἀξιωματικῶν τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, οἱ ὁποῖοι ἤλεγχαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κυπριακῶν ἀμυντικῶν δυνάμεων...*

**Μια «αδοκίμαστη πηγή»**

*»Τὴν ἴδια ἐποχή, ἀμερικανικὰ στοιχεῖα στὴν Ἑλλάδα πληροφορήθηκαν ἀπὸ ἄτομο, τὸ ὁποῖο ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ἔκθεση περιγράφει ὡς "νέα, ἀδοκίμαστη πηγή", ὅτι ὁ Ἰωαννίδης εἶχε, παρ' ὅλα αὐτά, ἀποφασίσει νὰ μὴ κινηθεῖ ἐν τέλει κατὰ τοῦ Μακαρίου. Κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἔκθεση, οἱ ὑπηρεσίες πληροφοριῶν προτίμησαν νὰ παραβλέψουν τὸν ὄγκο ἐνδείξεων ὅτι προετοιμαζόταν πραξικόπημα καὶ προτίμησαν νὰ πιστέψουν μιὰ νέα, ἀδοκίμαστη πηγή. Γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ μιὰ ἰδέα περὶ τοῦ γιατί οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες φαίνεται νὰ ἀποφάσισαν νὰ παραβλέψουν τὶς ἰσχυρότατες ἐνδείξεις, ὁ πρόεδρος (τῆς ἐπιτροπῆς) Πάϊκ μὲ ἔστειλε νὰ συναντηθῶ μὲ τὸν Χέρνυ Τζ. Τάσκα, ὁ ὁποῖος τὸν καιρὸ ἐκεῖνο ἦταν πρεσβευτὴς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἐπιστεύετο ὅτι ὁ Τάσκα θὰ εἶχε σημαντικὲς ἐνοράσεις περὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μεταδίδονταν, σταθμίζονταν καὶ χρησιμοποιοῦνταν οἱ πληροφορίες κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο.*

*»Ἀπὸ τὶς συναντήσεις αὐτὲς προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα κύρια σημεῖα:*

*»1. Τὸ γραφεῖο τῆς ΣΙΑ στὴν Ἀθήνα ἦταν ἡ ἀποκλειστικὴ ἀμερικανικὴ ὑπηρεσία ποὺ εἶχε ἐπαφὴ μὲ τὸν ἰσχυρὸ ἄνδρα Ἰωαννίδη καὶ ἦταν συνεπῶς ὁ πρωταρχικὸς παράγοντας τῆς ἀμερικανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Τάσκα ὑπέδειξε ὅτι οἱ ὑπάλληλοι τῆς ΣΙΑ οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν Ἰωαννίδη γνώριζαν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου τὸν Ἕλληνα "ἰσχυρὸ ἄνδρα". Ὁ πρεσβευτὴς πληροφορήθηκε ἀπὸ τὴν ΣΙΑ ὅτι ὁ Ἰωαννίδης προτιμοῦσε νὰ ἐπικοινωνεῖ μόνο μὲ τὴν ὑπηρεσία αὐτή. Συνεπῶς ὁ Τάσκα ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ βασίζεται στὶς διαβεβαιώσεις τῆς ΣΙΑ, ὅτι οἱ ἄνθρωποί της στὴν Ἀθήνα μετέδιδαν πάντα πιστῶς στὸν Τάσκα ὅλα τὰ σημαντικὰ μηνύματα ἀπὸ καὶ πρὸς τὸν Ἰωαννίδη. Ἐφ' ὅσον ἡ ΣΙΑ ἔλεγχε ἐπίσης τὰ μέσα ἐπικοινωνιῶν τῆς πρεσβείας μὲ τὴν Οὐάσιγκτον, ὁ Τάσκα δὲν μποροῦσε νὰ ἀποκλείσει τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ἡ ΣΙΑ εἶχε δοσοληψίες μὲ τὸν Ἰωαννίδη γιὰ τὴν Κύπρο, χωρὶς ὁ ἴδιος ὁ Τάσκα νὰ τὶς γνωρίζει. Καθὼς εἶπε, "δὲν εἶμαι τόσο ἀφελὴς ὥστε νὰ νομίζω ὅτι δὲν ὑπάρχουν καταστάσεις ὅπου συμβαίνουν πράγματα χωρὶς νὰ τὰ γνωρίζει ὁ πρεσβευτής". Κι' ἔτσι ἔχουν μιὰ κατάσταση κατὰ τὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ πρεσβευτής μας δὲν εἶχε ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν πραγματικὸ ἀρχηγὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἔχει ἐπαφὴ μὲ ἀνδρείκελα. Ἡ ΣΙΑ ἦταν ἐκείνη ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ διεξάγει τὴν ἀμερικανικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε στὴν πραγματικὴ ἐξουσία.*

### Ο Τάσκα δεν είχε πληροφορίες

*»2. Ὁ Τάσκα αἰφνιδιάστηκε τελείως ἀπὸ τὸ πραξικόπημα κατὰ τῆς κυβερνήσεως Μακαρίου στὴν Κύπρο, μὲ τὶς ἑλληνικὲς εὐλογίες στὶς 15 Ἰουλίου 1974. Ὅπως οἱ περισσότεροι ἄλλοι ἐπὶ τόπου παρατηρητές, ὁ Τάσκα μποροῦσε βεβαίως νὰ δεῖ ὅτι οἱ σχέσεις μεταξὺ Ἰωαννίδη καὶ Μακαρίου ἐχειροτέρευαν. Ἐν τούτοις ὁ Μακάριος εἶχε ἀψιμαχίές μὲ τὴν ἑλληνικὴ δικτατορία ἀπὸ ἐτῶν καὶ τὰ δύο μέρη εἶχαν πολλὲς ἤδη φορὲς φθάσει ὡς τὸ χεῖλος τῆς ρήξεως. Ὁ Τάσκα δὲν εἶχε πληροφορίες ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἀναμέτρηση. Ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ ὅτι τὸ γραφεῖο τῆς ΣΙΑ τοῦ ἀνέφερε ὅτι ὁ Ἰωαννίδης εἶχε ἀπειλήσει ἀπὸ τὴν 20ὴ Ἰουνίου πραξικόπημα. Ἀρνήθηκε ἐπίσης ὅτι ἔμαθε ὅτι ἡ ΣΙΑ εἶχε λάβει πληροφορίες λίγο πρὸ τοῦ πραξικοπήματος, ὅτι ὁ Ἰωαννίδης εἶχε μεταβάλει γνώμη. Οἱ δύο αὐτὲς πληροφορίες ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἔκθεση. Ἐὰν ἡ ἔκθεση αὐτὴ εἶναι ἀκριβής, τότε ὁ Τάσκα δὲν ἐτηρεῖτο ἐνήμερος ἀπὸ τὴν ΣΙΑ καὶ ἐκρατεῖτο ἐκτὸς τοῦ παιχνιδιοῦ.*

*»3. Ἐὰν ὁ Τάσκα εἶχε λάβει τὶς πληροφορίες, τὶς ὁποῖες φαίνεται πὼς εἶχε ἡ ΣΙΑ, ὅτι ἐπέκειτο πραξικόπημα, θὰ εἶχε, κατὰ τὴν ἔκφρασή του, "κάνει τὰ πάντα ἄνω κάτω" καὶ θὰ εἶχε κάνει τὸ ἄνευ προηγουμένου διάβημα νὰ πληροφορήσει προσωπικῶς τὸν Ἰωαννίδη ὅτι οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀνεχθοῦν ἕνα πραξικόπημα κατὰ τῆς ἐκλεγμένης κυβερνήσεως Μακαρίου. Ἤδη τὸ 1972, ὁ Τάσκα εἶχε τὶς κατάλληλες πληροφορίες νὰ πείσει τὴν τότε κυβέρνηση Παπαδοπούλου ἐναντίον ἀνάλογης περιπέτειας στὴν Κύπρο. Ἐπειδὴ δὲν διέθετε τὶς πληροφορίες αὐτές, ὁ Τάσκα ἀπέρριψε ὑπόδειξη τοῦ Σταίητ Ντηπάρτμεντ νὰ πάει νὰ δεῖ τὸν Ἰωαννίδη. Ὁ ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Σίσκο, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι διέθετε πλήρεις πληροφορίες ἀπὸ ὅλες τὶς ἀμερικανικὲς πηγὲς πληροφοριῶν, δὲν εἶπε τοῦ Τάσκα ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν ἐπείγουσα καὶ δὲν ἐπέμεινε ὁ Τάσκα νὰ προχωρήσει χωρὶς ἐνδοιασμοὺς καὶ νὰ δεῖ τὸν Ἕλληνα ἰσχυρὸ ἄνδρα.*

*»4. Πρὶν ἀπὸ τὸ πραξικόπημα κατὰ τοῦ Μακαρίου, ὁ Τάσκα εἶχε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ πολιτικὴ ἦταν πάντα ἐναντίον μιᾶς ἑλληνικῆς ἀποπείρας νὰ ἐκδιωχθεῖ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπόρησε ὅταν, λίγο μετὰ τὸ πραξικόπημα, ὁ βοηθὸς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Χάρτμαν ἦλθε στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ πληροφορήσει τὴ νέα δημοκρατικὴ ἑλληνικὴ κυβέρνηση ὅτι "ἦταν σημαντικὸ γιὰ τὰ συμφέροντα ἑνὸς μελλοντικοῦ διακανονισμοῦ στὴν Κύπρο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μακάριος νὰ μὴν ἐπανέλθει στὴν Κύπρο". Ὁ Χάρτμαν πληροφόρησε τοὺς ἔκπληκτους*

*Ἕλληνες ἐπισήμους, ποὺ ἦσαν παλαιοὶ φίλοι τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ὅτι δὲν ἦταν ἐξουσιοδοτημένος νὰ πεῖ περισσότερα.*

*»5. Μετὰ τὸ πραξικόπημα κατὰ τοῦ Μακαρίου, ὁ Τάσκα ὡς πρεσβευτής μας στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐλάμβανε πλήρεις πληροφορίες γιὰ τὶς συνομιλίες τοῦ ὑπουργοῦ Κίσσινγκερ καὶ τοῦ ὑφυπουργοῦ Σίσκο. Εἶχε πληροφορηθεῖ γιὰ ὡρισμένες ἀπὸ τὶς συνομιλίες τοῦ Κίσσινγκερ μέσω ἑνὸς Ἄγγλου συναδέλφου. Συνεπῶς σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες στρατιωτικοὶ ἑτοιμάζοντο νὰ κάνουν πόλεμο ἐναντίον ἑνὸς ἄλλου συμμάχου στὸ ΝΑΤΟ, ὁ Τάσκα δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ καθησυχάσει τοὺς Ἕλληνες μὲ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ πολιτικὴ στὴν Κύπρο ἦταν ἰσότιμη ἀπέναντι καὶ στὶς δύο πλευρές. Καὶ τοῦτο γιατὶ κανεὶς δὲν εἶπε στὸν Τάσκα ποιά ἦταν ἡ πολιτική μας».*

### Λογικές εκδοχές και εικασίες

Η κατάθεση του Μπους συμπληρώνεται με ερωταποκρίσεις διαφόρων μελών της Επιτροπής:

*«ΜΠΟΥΣ: Καὶ ὁ Τάσκα μοῦ εἶπε, ἐπίσης, ὅτι ἔχει καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ Τοῦρκοι προετοίμαζαν εἰσβολὴ στὴν Κύπρο οὕτως ἢ ἄλλως, πρὶν ἀπὸ τὸ πραξικόπημα.*

*»ΜΑΡΦΥ (βουλευτής, μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Πάϊκ): Θὰ χρειάζονταν, ὅμως, μιὰ δικαιολογία γι' αὐτό.*

*»ΜΠΟΥΣ: Ὄχι. Κατὰ τὴν ἄποψί του, οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐπιδείνωση τῆς καταστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.*

*»ΜΑΡΦΥ: Μοῦ φαίνεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦταν καλύτερα πληροφορημένοι ἀπὸ μᾶς, ἢ ὅτι ἐμεῖς εἴχαμε τὶς πληροφορίες (γιὰ τὴν εἰσβολή), ἀλλὰ δὲν ἐνεργήσαμε ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι προχωροῦσαν σὲ μιὰ εἰσβολή, ποὺ δὲν εἶναι κάτι ποὺ προετοιμάζεται εὔκολα καὶ ἀπὸ πλευρᾶς μονάδων καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐφοδίων καὶ ἀπὸ πλευρᾶς μέσων μεταφορᾶς. Οἱ ὑπηρεσίες πληροφοριῶν τῆς χώρας μας μᾶς προειδοποιοῦσαν, μὲ τὶς πληροφορίες τους γιὰ τὴν εἰσβολή. Ἐγνώριζαν ὅτι τὸ πραξικόπημα ἐπερχόταν, ἴσως νὰ ξέραμε ὅτι τὸ πραξικόπημα ἐπερχόταν καὶ νὰ κρατήσαμε σκόπιμα ἀπληροφόρητο τὸν κ. Τάσκα γι' αὐτό. Ἔχει μήπως ὁ ἴδιος αὐτὴ τὴν αἴσθηση; Ἔχει ὁ ἴδιος τὴν αἴσθηση, ὅτι ἡ ΣΙΑ καὶ ἡ Ὑπ/σία Πληροφοριῶν μας ἐσκεμμένα τὸν ἀπέκλεισαν ἀπὸ τὴν πληροφορία αὐτή; Προφανῶς οἱ Τοῦρκοι τὴν εἶχαν αὐτὴν τὴν πληροφορία. Ἡ Ὑπηρεσία Πληροφοριῶν τῆς χώρας μας τὴν εἶχε, ἐξ αἰτίας τῶν τουρκικῶν προετοιμασιῶν στὴν Τουρκία. Ἡ Ὑπηρεσία Πληροφοριῶν τῆς*

*χώρας μας εἶχε τὴν πληροφορία αὐτὴ στὴν Κύπρο καὶ στὴν Ἑλλάδα. Καὶ ὅμως, ὁ ἄνθρωπος, στὸν ὁποῖο τὸ Σταίητ Ντηπάρτμεντ εἶχε ἀναθέσει τὴν εὐθύνη, εἶναι ὁ μόνος ποὺ δὲν ἔχει τὴν πληροφορία.*

*»ΜΠΟΥΣ: Ὁ κ. Τάσκα κατέληξε στὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν πληροφορία ποὺ τοῦ μετέδωσα γιὰ προφανεῖς ἐπαφὲς μὲ τὴν ΣΙΑ, ὅτι πράγματι τὸν εἶχαν κρατήσει στὸ σκοτάδι σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αυτό.*

*»ΜΑΡΦΥ: Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτὸ ἔγινε, γιατὶ ὁλόκληρος ὁ Τουρκικὸς Στρατὸς προετοίμαζε εἰσβολή. Ἂν ἔχετε καθόλου πεῖρα ἀπὸ τὴν προπαρασκευὴ μιᾶς εἰσβολῆς μὲ ἀπόβαση, ξέρετε ὅλες τὶς προετοιμασίες ποὺ πρέπει νὰ γίνουν, τὴν κίνηση τῶν στρατευμάτων, τῶν ἐφοδίων, τὴ συγκέντρωση σκαφῶν. Ναί, αὐτὸ συνεχιζόταν, χωρὶς καμμιὰ διακοπή.*

*»ΜΠΟΥΣ: Ὁ κ. Τάσκα συμφωνεῖ μαζί σας (κ. Μάρφυ) ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν μποροῦσαν νὰ προετοιμάσουν μιὰ εἰσβολὴ μέσα σὲ πέντε μέρες καὶ συμπεραίνει ἀπὸ αὐτὸ ἕνα ἢ δυὸ πράγματα. Εἴτε ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦταν καλύτερα πληροφορημένοι ἀπὸ μᾶς, ὅτι ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ πραξικόπημα, εἴτε ὅτι εἶχαν σκοπὸ ὁπωσδήποτε νὰ εἰσβάλουν.*

*»ΜΑΡΦΥ: Εἴτε ὅτι ἐγνώριζαν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ κάναμε τίποτε γιὰ νὰ τοὺς ἐμποδίσουμε, ὅπως κάναμε σὲ δύο προηγούμενες περιπτώσεις. Ὁ Πρόεδρος Τροῦμαν ἔστειλε θωρηκτὸ καὶ ὁ Πρόεδρος Τζόνσον ἕνα ἔντονα διατυπωμένο μήνυμα. Τὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο καταλήγω, εἶναι ὅτι μὲ τὰ σχέδια εἰσβολῆς νὰ πραγματοποιοῦνται στὴν Τουρκία, μὲ τὸν τρόπο ποὺ πραγματοποιούνταν, σχέδια ποὺ ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐκτεταμένη ἐπιχείρηση, μὲ τὴν ΣΙΑ νὰ συνομιλεῖ μὲ τὸν κυριώτερο συνωμότη, ποὺ βρίσκονταν πίσω ἀπὸ τὸ πραξικόπημα στὴν Κύπρο, καὶ μὲ τὸν πρεσβευτή μας νὰ ἀφήνεται ἔξω ἀπ' ὅλα αὐτά, δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει κανεὶς ἄλλο συμπέρασμα ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ὑπηρεσίες πληροφοριῶν τῆς χώρας μας ἐγνώριζων τί ἐπρόκειτο νὰ συμβῆ καὶ ὅτι ἐσκεμμένα κρατήσαμε ἀπληροφόρητο τὸν πρεσβευτή μας, γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸν ἐνημερώσαμε καὶ ὅτι ἐνδεχομένως ἤμαστε ὑπὲρ τῆς εἰσβολῆς. Βρίσκετε νὰ σφάλλη πουθενὰ ὁ συλλογισμὸς αὐτος;*

*»ΜΠΟΥΣ: Ὄχι, κύριε. Νομίζω ὅτι εἶναι ἕνα λογικὸ συμπέρασμα. Ὁ κ. Τάσκα μοῦ εἶπε πράγματι, καὶ πιστεύω ὅτι αὐτὸ εἶναι ἕνα ἐνδιαφέρον σημεῖο, ὅτι ἀκριβῶς ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ πραξικόπημα, καὶ ἐνῶ φαινόταν ὅτι οἱ Τοῦρκοι κάτι ἑτοιμάζουν, ὁ ἴδιος πρότεινε νὰ στείλουμε τὸν 6ο Στόλο νὰ παρεμβληθεῖ ἀνάμεσα στὴν Τουρκία καὶ τὴν Κύπρο καὶ νὰ κάνει αἰσθητὴ τὴν ἀμερικανικὴ παρουσία, ὅπως εἶπε. Ἡ πρότασή του αὐτὴ ἀπορρίφθηκε χωρὶς πολλὲς συζητήσεις ἀπὸ τὸν κ. Κίσσινγκερ».*

Η παρατήρηση του βουλευτή Μάρφυ, «ενδεχομένως ήμαστε υπέρ της εισβολής», μπορεί να ληφθεί θετικά υπόψη, υπό τον όρο ότι επρόκειτο για προσυμφωνημένη με την Ελλάδα τουρκική εισβολή, για να επακολουθήσει ελληνική συμβολική εισβολή. Αλλιώς, θα ήταν αδιανόητο να ευνοούσαν οι Αμερικανοί μια πραγματική, μονομερή τουρκική εισβολή.

Στην ίδια συνεδρίαση της Επιτροπής Πάικ αναγνώστηκε έγγραφο της CIA, με βάση το οποίο η Επιτροπή κατήρτισε διάγραμμα των αμερικανικών πληροφοριών και ενεργειών κατά την περίοδο από τον Ιούνιο 1974 έως τις ημέρες του πραξικοπήματος και της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο (Ιούλιος 1974). Το διάγραμμα αυτό είναι επιφανειακό. Δεν αποκαλύπτει το παρασκήνιο των υποτιθέμενων συνεννοήσεων μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας (με τη μεσολάβηση της CIA και φυσικά με τις ευλογίες του Σταίιτ Ντιπάρτμεντ) για τη διπλή εισβολή-διπλή ένωση. Εκτός αν δεν υπήρξε τέτοιο παρασκήνιο.

**Αμερικανικό διάγραμμα**

ΙΟΥΝΙΟΣ 1974

*ΓΕΓΟΝΟΣ*

Ο Ιωαννίδης απειλεί να δράσει εναντίον του Μακάριου.

*ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ*

Συγκεκριμένη πληροφορία του δικτύου (της CIA) για την επικείμενη αναμέτρηση (μεταξύ Ιωαννίδη και Μακάριου, δηλαδή το πραξικόπημα).

*ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ*

Η Πρεσβεία (Τάσκα) στέλνει μήνυμα στον Ιωαννίδη για να αποθαρρύνει ενέργειά του κατά του Μακάριου.

3-15 ΙΟΥΛΙΟΥ

*ΓΕΓΟΝΟΣ*

Ο Ιωαννίδης σχεδιάζει πραξικόπημα κατά του Μακάριου. Στέλνει καθησυχαστικό μήνυμα στην κυβέρνηση των ΗΠΑ.

*ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ*

Το δίκτυο της CIA καθησυχάζει τους παραλήπτες των πληροφοριών του (δηλαδή την κυβέρνηση των ΗΠΑ). Καμιά προειδοποίηση εκ μέρους του (για τα σχέδια του Ιωαννίδη).

*ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ*

Καμιά προληπτική ενέργεια. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ «πιάνεται στον ύπνο».

15-20 ΙΟΥΛΙΟΥ

*ΓΕΓΟΝΟΣ*

Οι Τούρκοι σχεδιάζουν εισβολή στην Κύπρο.

*ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ*
Συγκεκριμένη προειδοποίηση του δικτύου (ακόμη και για την ημερομηνία της εισβολής).
*ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ*
Αποστολή του Σίσκο. Το Στέιτ Ντιπάρτμεντ κάνει προσπάθεια στις 20 Ιουλίου στην Άγκυρα να αποτρέψει την εισβολή των Τούρκων, τουλάχιστον για 48 ώρες. Η προσπάθεια απέτυχε.

20-25 ΙΟΥΛΙΟΥ
*ΓΕΓΟΝΟΣ*
Οι Έλληνες απειλούν επίθεση στη Θράκη.
*ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ*
Έντονη προειδοποίηση του δικτύου της CIA (προς την κυβέρνηση των ΗΠΑ).
*ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ*
Η CIA, με τη συνδρομή της Πρεσβείας, διαβιβάζει καθησυχαστικές πληροφορίες στους Έλληνες, που συμβάλλουν στη μείωση της έξαψής τους.

**Ένα διάγραμμα των γεγονότων**

Αν πιστέψουμε το διάγραμμα αυτό, τίποτε ανώμαλο δεν υπάρχει στην πολιτική των ΗΠΑ. Απλώς ο Ιωαννίδης εξαπάτησε την αμερικανική κυβέρνηση (βλ. παραπάνω *3-15 Ιουλίου, γεγονός*) αποκρύπτοντας τα σχέδιά του για το πραξικόπημα. Παραπλάνησε για τις προθέσεις του και τη CIA, η οποία με τη σειρά της καθησύχασε την Ουάσινγκτον. Έτσι η Αμερική αιφνιδιάστηκε από το πραξικόπημα. Βέβαια η εκδοχή αυτή φαίνεται απίθανη, αλλά και η αντίθετη εκδοχή που αναλύσαμε, αν και κατά πολύ αληθοφανέστερη, επιβάλλει επιφυλακτικότητα ακόμη (1975), εφόσον δεν έχει απολύτως τεκμηριωθεί.

**Το Ισραήλ και το πραξικόπημα**

Άκρα επιφύλαξη επιβάλλουν και άλλες πληροφορίες για ξένες επεμβάσεις στην περίπτωση της Κύπρου, που είδαν το φως στον Τύπο, εξωτερικού και εσωτερικού. Για παράδειγμα, το γερμανικό περιοδικό *Σπήγκελ* στο φύλλο της 19ης Αυγούστου 1974 έγραφε:

> *«Ἐξέχοντες Ἀθηναῖοι πολιτικοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ διαμελισμὸς τῆς Κύπρου εἶχε προετοιμασθῆ πρὸ καιροῦ καὶ ὅτι ἀκόμη, πίσω ἀπὸ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ κρύβεται τὸ Ἰσραήλ. Ἤδη πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια κυκλοφοροῦσε, ἐν ὄψει τῆς ἐντάσεως στὴν Μεσόγειο, ἕνα σχέδιο ποὺ προέβλεπε τὴν δημιουργία ἑνὸς στρατηγικοῦ τριγώνου Ἑλλάδος, Κύπρου καὶ Ἰσραήλ... Οἱ Ἰσραηλινοὶ ἐπίεζαν τὸν Κίσσινγκερ ἀπὸ καιρὸ νὰ τοὺς*

*ἀπαλλάξη ἀπὸ τὸν ἀραβόφιλο Μακάριο. Ἔνδειξη γι' αὐτὸ δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀγαλλίαση τοῦ ἰσραηλινοῦ Τύπου μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Μακαρίου ἀλλὰ ἐπίσης καὶ οἱ αὐστηρὰ μυστικὲς ἐπαφὲς τὶς ὁποῖες διατηροῦσε ὁ Ἰωαννίδης μὲ τοὺς Ἰσραηλινούς. Μεσάζων σὲ αὐτὲς τὶς ἐπαφές ἦταν ὁ Ἕλληνας-Ἰσραηλίτης γιατρὸς Ζὰκ Ἀλαζράκης, γαμβρὸς τοῦ Ἰωαννίδη. Ὅπως λέγεται ὁ Ἰωαννίδης συναντοῦσε Ἰσραηλινοὺς καὶ Ἀμερικανοὺς ἀπεσταλμένους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ πραξικόπημα καὶ σὲ τακτικὰ μάλιστα διαστήματα... Ὁ Ἰωαννίδης ἔπεσε τυφλὰ στὴν παγίδα...»*

Από ισραηλινή πλευρά διαψεύσθηκε κατηγορηματικά όλο αυτό το γερμανικό δημοσίευμα, το οποίο όμως οι περισσότερες ελληνικές εφημερίδες –και οι περισσότεροι Έλληνες λόγω της έξαψης της εποχής– υιοθέτησαν αβασάνιστα. Καμιά επαλήθευση, όμως, δεν υπήρξε, ούτε το *Σπήγκελ* επανήλθε. Και ο Μακάριος, που ρωτήθηκε για την υποτιθέμενη ισραηλινή ανάμειξη, δήλωσε ότι ο ίδιος δεν έχει πειστεί γι' αυτήν. Τα στοιχεία άλλωστε που παρέχονται είναι ολοφάνερα επισφαλή. Αναφέρθηκε μεταξύ άλλων, και θεωρήθηκε μάλιστα ως εξαιρετική αποκάλυψη, ότι ο Δ. Ιωαννίδης έχει γαμπρό τον Ιάκωβο Αλαζράκη, που φέρεται ως Ισραηλίτης το θρήσκευμα. Και ότι τα τηλέφωνά του τον Ιούνιο-Σεπτέμβριο 1974 παρουσίασαν εκπληκτικά μεγαλύτερη κίνηση. Ενώ, συγκεκριμένα, είχαν μηνιαίο αριθ. συνδιαλέξεων 25-90, ξαφνικά τους επίμαχους μήνες έφτασαν τις 600-5.300 συνδιαλέξεις. Και αυτό ερμηνεύτηκε, αμέσως και εύκολα, ως απόδειξη ιδιαίτερων συνεννοήσεων του Ιωαννίδη –μέσω του γαμπρού του– με το Ισραήλ. Δημοσιεύτηκε ακόμη και ο εξής πίνακας των συνδιαλέξεων του Ιάκωβου Αλαζράκη (*Καθημερινή*, 20.4.1975):

*«Οἱ τηλεφωνικὲς μονάδες μὲ τὶς ὁποῖες χρεώθηκαν τὰ δύο τηλέφωνα τοῦ γαμβροῦ τοῦ Ἰωαννίδη:*

*»7705.451: Ἀλαζράκης Ἰάκωβος, Βασιλίσσης Σοφίας 96*

| | *Μονάδες* |
|---|---|
| *Ιούνιος 1974* | *38* |
| *Ιούλιος 1974* | *123* |
| *Αύγουστος 1974* | *90* |
| *Σεπτέμβριος 1974* | *1.014* |
| *Οκτώβριος 1974* | *204* |
| *Νοέμβριος 1974* | *290* |
| *Δεκέμβριος 1974* | *238* |

*»7792.705: Αλαζράκης Ιάκωβος, Βασιλίσσης Σοφίας 96*

| | *Μονάδες* |
|---|---|
| *Ιούνιος 1974* | *679* |
| *Ιούλιος 1974* | *608* |
| *Αύγουστος 1974* | *1.040* |
| *Σεπτέμβριος 1974* | *5.362* |
| *Οκτώβριος 1974* | *59* |
| *Νοέμβριος 1974* | *24* |
| *Δεκέμβριος 1974* | *56»* |

Φυσικά τέτοια στοιχεία δεν αποδεικνύουν τίποτα (αs αφήσουμε το γεγονόs ότι τα πολλά τηλεφωνήματα έγιναν ιδίωs τον μήνα Σεπτέμβριο 1974, οπωσδήποτε δηλαδή μετά την πτώση του Ιωαννίδη και την εισβολή). Και, αν παραθέτουμε τα αναφερόμενα στο Ισραήλ, το κάνουμε για να καταδείξουμε πόσο επισφαλείs είναι οι διάφορεs «αποκαλύψειs», που συχνά είναι θορυβώδειs και κατά κανόνα γίνονται τελείωs αβασάνιστα πιστευτέs. Γιατί το μεγάλο κοινό έλκεται και πείθεται εύκολα από το μυστηριώδεs, το καταχθόνιο, το παρασκηνιακό. Και αναζητεί παντού «δακτύλουs», ακόμη και όταν οι μύθοι προσκρούουν στην απλή λογική.

Όσον αφορά την καταστροφή τηs Κύπρου, πάντωs, είναι ακόμη (1975) ανεξερεύνητο το παρασκήνιό τηs. Αυτό, όμωs, δεν μειώνει την έκταση τηs καταστροφήs. Οι Τούρκοι την 23η Ιουλίου 1974 είχαν ήδη πατήσει το νησί. Από την ημέρα εκείνη, η μοίρα τηs Κύπρου σημείωσε μια στροφή αποφασιστική. Όσο αποφασιστική υπήρξε ίσωs η έναρξη του απελευθερωτικού τηs αγώνα το 1950, ή η ανεξαρτοποίησή τηs το 1960.

Η τελευταία λεπτομέρεια τηs κυπριακήs τραγωδίαs ήταν η παραίτηση του Νίκου Σαμψών λίγεs ώρεs πριν από την ανακωχή, και η ορκωμοσία ωs προέδρου του Γλαύκου Κληρίδη, με την υπόκρουση των τουρκικών κανονιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

# Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΩΝ 250 • Η ΩΡΑ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ • Η ΝΕΚΡΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ • ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ • ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΗ • ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ • ΠΑΛΛΑΪΚΟΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ • ΝΑ ΚΛΗΘΕΙ Ο ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ • ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΑΕΡΟΠΛΑΝΟΥ • Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΚΙΝΔΥΝΟΣ • ΠΕΖΟΝΑΥΤΕΣ ΣΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ • Ο ΓΑΛΛΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ • «Ε-Ε-ΕΡΧΕΤΑΙ» • Ο ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ ΟΡΚΙΖΕΤΑΙ

ΕΝΩ ΗΧΟΥΣΑΝ ΠΕΝΘΙΜΑ οι καμπάνες για την Κύπρο, ήχησε και η καμπάνα της Δικτατορίας. Τη Δευτέρα 22 Ιουλίου, όταν ανακοινώθηκε το πρωί η ανακωχή στη Μεγαλόνησο, όλοι απέκτησαν το συναίσθημα της εθνικής καταστροφής, που ολοκληρώθηκε το μεσημέρι, όταν διεσπάρη η είδηση –που ήταν ακριβής– ότι έπεσε η Κυρήνεια. Ήταν πια καταφανές πως οι Τούρκοι πατούσαν γερά και ανυποχώρητα στην Κύπρο. Και η εντύπωση, που επικρατούσε διάχυτη, ήταν πως η εθνική καταστροφή θα προκαλούσε την καταστροφή και του στρατιωτικού καθεστώτος.

### Η διακήρυξη των 250

Τις ίδιες ώρες στην Αθήνα μεταδίδονταν αστραπιαία νέες φήμες ότι από τη Μακεδονία ο στρατηγός Ντάβος, διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού, κατέβαινε προς την πρωτεύουσα με τις θωρακισμένες του δυνάμεις για να συλλάβει τον Ιωαννίδη και να καταλύσει τη Δικτατορία. Ταυτόχρονα σχεδόν, ο γερμανικός ραδιοσταθμός της Κολωνίας *Ντώυτσε Βέλλε*, στην ελληνική του εκπομπή μετέδιδε ένα κείμενο συγκλονιστικό. Ήταν επαναστατική διακήρυξη 250 αξιωματικών του Γ΄ Σώματος, που ζητούσαν τερματισμό του καθεστώτος και πολιτική κυβέρνηση υπό τον Κ. Καραμανλή.

Η διακήρυξη αυτή είχε σταλεί πριν από δύο μέρες στα γραφεία των ξένων ειδησεογραφικών πρακτορείων στην Αθήνα και από εκεί μεταδόθηκε στο εξωτερικό για να καταλήξει στον σταθμό *Ντώυτσε Βέλλε*. Οι δημοσιογράφοι είχαν λάβει γνώση της φυσικά από τότε και διέδωσαν την είδηση προφορικά, αλλά το μεγάλο κοινό, και ιδίως ο στρατός, τότε πληροφορούνταν –με την εκπομπή της Κολωνίας– το γεγονός και το περιεχόμενο της διακήρυξης, που είχε ως εξής:

*«Διακόσιοι πενήντα ἀξιωματικοὶ τοῦ Γ΄ Σώματος Στρατοῦ ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ μέχρι τοῦ ταξιάρχου, εὑρισκόμενοι στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν συνόρων τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος καὶ ἐκπροσωποῦντες τὴν συντριπτικὴν πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν Στρατοῦ, Ναυτικοῦ καὶ Ἀεροπορίας, ἀποφασίσαμε μετὰ ἀπὸ ἀστραπιαία συνεννόησί μας τὴν ἔκδοσι τῆς ἀκολούθου κοινῆς ἀνακοινώσεως:*

*»Ἐν ὄψει τοῦ κινδύνου ὅστις ἀπειλεῖ τὴν χώραν, τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐθνικὴν τιμήν της μετὰ τὴν τουρκικὴν ἐπέμβασιν εἰς Κύπρον δηλοῦμεν ὅτι εἴμεθα ἕτοιμοι νὰ πολεμήσωμεν μέχρις ἐσχάτων διὰ τὴν προάσπισιν βωμῶν καὶ ἑστιῶν καὶ τῶν ἀπαραγράπτων δικαιωμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν μαρτυρικὴν Μεγαλόνησον. Οὐδεμία περὶ τούτου ἀμφιβολία πρέπει νὰ μείνῃ εἰς τοὺς Τούρκους εἰσβολεῖς. Διὰ τοῦτο καλοῦμεν ὅπως εὐθὺς ἀμέσως διακόψουν τὰς ἐπιχειρήσεις των εἰς Κύπρον, ἄλλως θὰ εὕρουν ἀντιμέτωπον τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ἡνωμένον. Ἡ ἀπάντησίς του θὰ εἶναι ἑνιαία καὶ τελεσίδικος. Ἡ Τουρκία θὰ πρέπει νὰ παύσῃ χρησιμοποιοῦσα τὰ προσχήματα καὶ τὰς δικαιολογίας ποὺ τοὺς παρεχώρησε ἡ ἐγκληματικὴ καὶ ἀνεύθυνος πολιτικὴ τῆς κυβερνώσης ὁμάδος εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὰς ἀποφάσεις τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν. Εἰς ἀντίθετον περίπτωσιν πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὅτι κλείει πᾶσαν θύραν μελλοντικῆς συμφιλιώσεως καὶ συνεργασίας μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Καὶ ὅτι διανοίγει ἀγεφύρωτον χάσμα μεταξὺ τῶν δύο λαῶν μας.*

*»Ἀποτεινόμενοι πρὸς τὸν στρατηγὸν Φαίδωνα Γκιζίκην καὶ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τοὺς καλοῦμεν παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχομεν ἐλπίδας νὰ εἰσακουσθῶμεν ὅπως:*

*»1. Εὐθὺς ἀμέσως συγκαλέσουν Συμβούλιον Ἐθνικῆς Σωτηρίας εἰς τὸ ὁποῖον νὰ κληθοῦν νὰ μετάσχουν πλὴν τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη, τῶν ἀρχηγῶν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τοῦ Στρατοῦ, τοῦ Ναυτικοῦ καὶ τῆς Ἀεροπορίας ὡς καὶ τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Γ΄ Σώματος Στρατοῦ στρατηγοῦ Ντάβου, ὁ Κωνσταντῖνος, ὡς τέως Βασιλεὺς μέχρι τελικῆς ρυθμίσεως τοῦ θέματός του ὑπὸ τοῦ κυριάρχου, ἀλλὰ καὶ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὁ πρώην πρωθυπουργὸς Κων. Καραμανλῆς ὡς καὶ ἀνὰ εἷς ἐκπρόσωπος τῶν δύο μεγάλων παρατάξεων τῆς χώρας καὶ τῶν νέων πολιτικῶν δυνάμεών της ποὺ ἀνεδείχθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τελευταίας ἑξαετίας.*

*»2. Ὡς πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τούτου θὰ πρέπει νὰ ὁρισθῇ ἐξουσιοδοτημένος μὲ ὅλας τὰς ἁρμοδιότητας ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους καὶ πρω-*

*θυπουργοῦ ὁ κ. Κων. Καραμανλῆς, ὡς συγκεντρώνων τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς μεγάλης πλειοψηφίας λαοῦ καὶ στρατοῦ. Οὗτος θὰ πρέπει ἐν ἀγαθῇ συμπνοίᾳ μετὰ τοῦ προέδρου Μακαρίου καὶ τοῦ νομίμου διαδόχου τοῦ στρατηγοῦ Γρίβα ταγματάρχου Καρούσου νὰ προβῇ σὲ προτάσεις μὲ τὴν Μεγ. Βρεταννίαν καὶ τὴν Τουρκίαν διὰ τὴν ἄμεσον ἔναρξιν διαπραγματεύσεων πρὸς ἐπίλυσιν τῆς Κυπριακῆς κρίσεως διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ συνταγματικοῦ καθεστῶτος τὸ ὁποῖον ἴσχυε πρὸ τοῦ πραξικοπήματος τῆς 15ης Ἰουλίου.*

*»3. Ὁ πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Σωτηρίας μετὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου νὰ προβῇ εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὴν προκήρυξιν ἐλευθέρων ἐκλογῶν διενεργηθησομένων τὸ ἀργότερον ἐντὸς ἑξαμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης διὰ νὰ δυνηθῇ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς νὰ καθορίσῃ ὁ ἴδιος τὸ μέλλον του.*

*»4. Ἀποτεινόμενοι πρὸς τοὺς ἀσκοῦντας σήμερον ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων τὴν ἐξουσία δηλοῦμεν ὅτι εἶναι εἰς ὅλους μας ὡς καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν γνωσταὶ αἱ ἐγκληματικῶς ἀνεύθυνοι ἐνέργειαί των αἱ ὁποῖαι μᾶς ὡδήγησαν εἰς τὸ χεῖλος τῆς Ἐθνικῆς καταστροφῆς. Αἱ ἐνέργειαι αὐταὶ ἐγγίζουν τὴν ἐθνικὴν προδοσίαν. Εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν δὲν προχωρήσουν ἀμέσως εἰς τὴν συσπείρωσιν τῶν ἐθνικῶν μας δυνάμεων τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει ὑψίστη ἐθνικὴ ἀνάγκη τότε πλέον θὰ εἶναι ὑπόδικοι ἐνώπιον Στρατοῦ καὶ Λαοῦ δι' ἐσχάτην προδοσίαν.*

*»5. Δι' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὴν ὁποίαν ἀπευχόμεθα καλοῦμεν ὅλους τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ συναδέλφους μας, ἕκαστος κατὰ συνείδησιν καὶ εἰς χρόνον ὅστις θὰ ἐπιτρέπῃ τοῦτο ἀπὸ ἀμυντικῆς τῶν συνόρων μας ἀπόψεως ὅπως προχωρήσουν εἰς ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἐπιτάσσει ὁ ὅρκος των πρὸς τὴν πατρίδα. Εἰς ἄμεσον δηλαδὴ ἀνατροπὴν καὶ ἐκτέλεσιν ἐπὶ τόπου παντὸς ἀσκοῦντος ἐξουσίαν καὶ μὴ ἀποδεχομένου τοὺς προαναφερομένους ὅρους.*

*»6. Ἀπευθυνόμενοι πρὸς τοὺς ἐφέδρους συναδέλφους μας ἀξιωματικοὺς καὶ ὁπλίτας, τοὺς καλοῦμεν ὅπως μὴ ἐπιστρέψουν τὰ ὅπλα των τὴν στιγμὴν ποὺ θὰ τοὺς ζητηθοῦν. Διότι τὴν στιγμὴν ἐκείνην θὰ ἔχουν ἐκτελέσει μὲν τὸ καθῆκον τους ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερικὴν ἄμυναν τῆς χώρας, θὰ τοὺς ἀναμένῃ ὅμως τὸ ἐξ ἴσου ἐπιτακτικὸν καθῆκον τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς νομίμου τάξεως τῆς χώρας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος τοῦ καταδυναστευομένου ἀπὸ τὴν ἐπιμένουσα παρὰ ταῦτα νὰ ἀσκῇ τὴν ἐξουσίαν ὁμάδα τῶν ἐθνοπροδοτῶν.*

**«Να κατέλθωμεν ένοπλοι»**

*»Άπαντες ἀπὸ κοινοῦ μόνιμοι καὶ ἔφεδροι ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ ὁπλῖται ὀφείλομεν τὴν στιγμὴν ποὺ οἱ ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἐθνικήν μας ταπείνωσιν κηρύξουν τὸ τέλος τῆς ἐπιφυλακῆς τοῦ Ἔθνους μὲ σκοπὸν προφανῶς νὰ ὑποχωρήσουν εἰς τὰς πιέσεις ξένων καὶ νὰ δεχθοῦν ἀπαραδέκτους διὰ τὴν Ἑλλάδα λύσεις νὰ κατέλθωμεν ὁπλισμένοι εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ νὰ τοὺς ἀνατρέψωμεν. Οὐδεμία ὀλιγωρία θὰ ἐπιτραπῆ τὴν στιγμὴν ἐκείνην καὶ τοῦτο διότι δὲν θὰ εἴμεθα ἡμεῖς ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θὰ θέσωμεν ἐν κινδύνῳ τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην, ἀλλὰ οἱ ἐπιμένοντες νὰ σφετερίζωνται, παρὰ τὴν προδοσίαν των τὴν ἐξουσίαν.*

*»7. Ἀπευθυνόμενοι πρὸς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς χώρας, τοὺς καλοῦμεν νὰ ἐπιδείξουν ἐπιτέλους μετὰ ἑπτὰ ἔτη καθυστερήσεως τὸ ἀπαραίτητον αἴσθημα εὐθύνης καὶ νὰ διακόψουν ἀμέσως τὴν ἔκδοσιν πάσης περαιτέρω καθ' ἰδίαν ἀνακοινώσεως ἀποπροσανατολιζούσης τὸν λαὸν καὶ ἐξυπηρετούσης μόνον τὴν αὐτοπροβολήν των. Ἀντ' αὐτοῦ ὀφείλουν νὰ ἀπαιτήσουν καὶ αὐτοὶ τὴν ἐθνικὴν συσπείρωσιν καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ἐπιδείξουν τὴν ἰδικήν των.*

*»Στρεφόμενοι τώρα πρὸς τοὺς Δυτικοὺς Συμμάχους τῆς χώρας καὶ ἰδίως πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς τοὺς καλοῦμεν νὰ σταματήσουν ἀμέσως τὴν ἀπὸ 7ετίαν παρεχομένην πρὸς τὴν κυβερνῶσα ὁμάδα Ἀθηνῶν ὑποστήριξίν των καὶ νὰ συμβάλουν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν δικαίαν ἐπίλυσιν τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος. Δὲν τοὺς ζητοῦμεν ἐπέμβασιν εἰς τὰς ἐσωτερικάς μας ὑποθέσεις, αὐτὰς θὰ τὰς ἐπιλύσωμεν μόνοι. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦν ἐν τούτοις εἶναι ὅτι συνέχισις τῆς παροχῆς ἀδιαντρόπου πλέον ὑποστηρίξεως πρὸς τὴν ἀποτυχημένην καὶ ἀνεύθυνον ὁμάδα ποὺ ἀσκεῖ ἀκόμη τὴν ἐξουσίαν εἰς τὰς Ἀθήνας θὰ τοὺς φέρῃ τελεσιδίκως ἀντιμετώπους καὶ πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν καὶ πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Στρατόν.*

*»Συνάδελφοι, αἱ στιγμαὶ εἶναι ἱστορικαί. Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς δικαιοῦται μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας θυσίας του νὰ διατηρήσῃ τὰ ἀναφαίρετα ἐθνικά του δικαιώματα καὶ νὰ ἐπαναποκτήσῃ τὰ πολιτικά του τοιαῦτα ποὺ τοῦ στεροῦν ἐπ' ὀνόματι ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν. Ἡμεῖς πάντως δηλοῦμεν ὅτι θὰ πράξωμεν τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὸν λαὸ καθῆκον μας».*

Ποτέ δεν αποδείχθηκε ότι το κείμενο αυτό ήταν πραγματική διακήρυξη αξιωματικών. Και πρέπει μάλλον να αποκλειστεί η γνησιότητά του. Αλλά η μετάδοσή του ενέτεινε τις αποσυνθετικές τάσεις μέσα στο καθεστώς της Δικτατορίας και συντέλεσε στην κατάρρευσή της.

### Η τελευταία συνεδρίαση

Έτσι, από το πρωί της Δευτέρας 22 Ιουλίου, η ατμόσφαιρα ήταν ηλεκτρισμένη και γενική προσδοκία επικρατούσε: «Η Χούντα πέφτει». Και στο παρασκήνιο γίνονταν ζυμώσεις και λαμβάνονταν αποφάσεις καίριες, που την αφήγησή τους την αφήνουμε στους δύο από τους πρωταγωνιστές, που έχουν κάνει υπεύθυνες εκθέσεις: τους αρχηγούς αεροπορίας και ναυτικού, Παπανικολάου και Αραπάκη.

Να πώς ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου αναφέρει τα κρίσιμα περιστατικά της ημέρας εκείνης στην έκθεσή του:

*«Περὶ ὥραν 20.00 (τῆς Δευτέρας 22 Ἰουλίου), ὁ ὑποφαινόμενος μετέβην μετὰ τῶν ἄλλων Ἀρχηγῶν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, ἔνθα προσῆλθον καὶ ὁ Πρωθυπουργός, ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν καὶ ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν σύσκεψιν, κατεβλήθη μάταιος προσπάθεια ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων ἐπὶ τῆς καταστάσεως. Ἡ Ἑλλὰς ἀπεδέχθη τὴν περὶ συσκέψεως εἰς Γενεύην πρότασιν. Παραλλήλως ἐκ Κύπρου περιήρχοντο πληροφορίαι περὶ ἐπικειμένης ἁλώσεως τῆς Λευκωσίας.*

*»Ἐν μέσῳ καταθλιπτικῆς καὶ ἐξόχως δραματικῆς ἀτμοσφαίρας, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐζήτησε παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν ὅπως ἐπικοινωνήσῃ τηλεφωνικῶς μετὰ τοῦ Ἀμερικανοῦ πρέσβεως καὶ αἰτήσῃ μέσῳ αὐτοῦ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τῶν ΗΠΑ. Πράγματι, ὁ κ. Κυπραῖος ἦλθεν εἰς τηλεφωνικὴν μετὰ τοῦ κ. Τάσκα ἐπαφήν, περὶ ὥραν 22.00 καὶ προσεπάθησε νὰ μεταφέρῃ εἰς τοῦτον, εἰς τὴν ἀγγλικήν, τὰς ὁδηγίας τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὸ πέρας τῆς τηλεφωνικῆς ἐπαφῆς, ὁ κ. Κυπραῖος ἀνεχώρησεν προκειμένου, ὡς εἶπεν, νὰ μεταβῇ εἰς τὸ γραφεῖον του δι' ἑτέραν σοβαρὰν ἀπασχόλησιν. Ὁμοίως, ἀνεχώρησεν ἀμέσως καὶ ὁ Πρωθυπουργὸς διὰ τὸ γραφεῖον του, ἔνθα, ὡς εἶπεν, τὸν ἀνέμενον ὑπουργοί. Ἡ ἀναχώρησις αὕτη τοῦ κ. Ἀνδρουτσοπούλου ἀπετέλεσεν καὶ τὴν ἀπαρχὴν νέων πολιτικῶν ἐξελίξεων ὡς, τουλάχιστον, ἔζησεν ταύτας ὁ ὑποφαινόμενος.*

*»Τελῶν ἐν καταπλήξει ἐκ τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἀπὸ τηλεφώνου συνομιλίας τῶν κ.κ. Κυπραίου καὶ Τάσκα, ἐστράφη πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας καὶ εἰς ἔντονον ὕφος παρετήρησεν: "Μὲ συγχωρεῖτε, κύριε Πρόεδρε. Δὲν γνωρίζω ἄριστα τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ μὲ αὐτὰ τὰ ἀγγλικὰ τὰ ὁποῖα γνωρίζω, ἀντελήφθην ὅτι ὁ κ. Κυπραῖος δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸν κ. Τάσκα ὅ,τι τοῦ ἐζητήσατε νὰ μεταφέρῃ. Τὰ ἀγγλικά του εἶναι πάρα πολὺ πτωχὰ καὶ ἐνῷ ἄλλα τοῦ εἴπατε, οὗτος ἄλλα ἔλεγεν καὶ ἄλλα ἠνόει. Εἶμαι δὲ βέβαιος ὅτι ὁ κ. Τάσκα δὲν ἠνόησεν*

*ὅ,τι τοῦ ἐλέχθη καὶ ἁπλῶς ἀπήντησεν εἰς τὸν κ. Κυπραῖον δι' ἑνὸς 'Ο.Κ.'. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβῶμεν εἰς τὴν Γενεύην, κατ' αὐτὴν τὴν τραγικὴν φάσιν τῆς 'Ιστορίας μας μὲ ὑπουργὸν 'Εξωτερικῶν ὁ ὁποῖος δὲν γνωρίζει τὴν Πολιτικήν, τὴν Διπλωματίαν καὶ τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν;"*

*»Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ταξίαρχος 'Ιωαννίδης ἐκραγεὶς διέκοψεν τὸν ὑποφαινόμενον λέγων: "Τὸν κατενόησεν ὁ Τάσκα. Καὶ ἐμένα μὲ καταλαβαίνουν οἱ 'Αμερικανοί".*

*»'Ο ὑποφαινόμενος ὅμως τοῦ ἀπήντησεν: "Πότε σᾶς καταλαβαίνουν, κ. Ταξίαρχε; 'Όταν τοὺς ὁμιλῆτε ἑλληνικά;"*

*»Στραφεὶς δὲ ἐν συνεχεία πρὸς τὸν 'Αντιναύαρχον 'Αραπάκην εἶπεν: "Κύριε 'Αραπάκη, ἐπειδὴ οἱ ἄλλοι Κύριοι δὲν γνωρίζουν ἀγγλικὰ καὶ ἂς μὲ συγχωρήσουν διότι τὸ ἀναφέρω, σὲ παρακαλῶ νὰ διαψεύσης ἢ νὰ ἐπιβεβαιώσης αὐτὰ τὰ ὁποῖα εἶπον διὰ τὸν κ. Κυπραῖον, ἐσὺ ὁ ὁποῖος γνωρίζεις ἀγγλικά".*

*»'Ο 'Αντιναύαρχος 'Αραπάκης πρὸς στιγμὴν ἐδίστασεν νὰ λάβη θέσιν, ἀλλὰ τότε ὁ ὑποφαινόμενος ἐπενέβη καὶ ἐν ὀργῇ προσέθεσεν: "Κύριε 'Αραπάκη, ἀπαντήσατε εὐθέως. 'Αντελήφθητε τί ἔλεγεν ὁ κ. Κυπραῖος; Γνωρίζει ἀγγλικὰ διὰ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Γενεύην;" Καί, ὁ 'Αντιναύαρχος 'Αραπάκης συνεφώνησεν τελικῶς δι' ὅλα ὅσα εἶχεν εἴπει ὁ ὑποφαινόμενος διὰ τὸν κ. Κυπραῖον.*

*»'Εν τῷ μεταξύ, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τῶν 'Αρχηγῶν διὰ τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, καὶ καθ' ὃν χρόνον εὑρίσκοντο ἅπαντες εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ 'Αρχηγοῦ 'Ενόπλων Δυνάμεων κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας συσκεπτόμενοι μετὰ τὴν εἴδησιν τῆς πτώσεως τῆς Κυρηνείας, εἶχεν ἐπιτευχθῇ μεταξύ των ἓν εἶδος σιωπηρᾶς συμφωνίας. Συνεφωνήθη ὅτι παρίστατο ἀνάγκη λήψεως ἀποφάσεως, οὐδεὶς ὅμως προέτεινέν τι ἐν προκειμένῳ. Συνεφωνήθη πάντως, ὅπως οἱ 'Αρχηγοὶ παραμείνουν ἠνωμένοι καὶ ἀντιμετωπίσουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν κατάστασιν, ἔδωσαν δὲ ἅπαντες ἐπ' αὐτοῦ τὸν λόγον των εἰς τὸν Στρατηγὸν Μπονᾶνον».*

### Ο Σίσκο καθησυχάζει

Ο αντιναύαρχος Αραπάκης γράφει εξάλλου για τη δραματική εκείνη ημέρα:

*«'Εν ὄψει τῆς κατὰ τὴν 4ην ἀπογευματινὴν ὥραν συμφωνηθείσης καταπαύσεως τοῦ πυρός, οἱ Τοῦρκοι κατέβαλον ἀπεγνωσμένην προσπάθειαν ἵνα μέχρι τῆς ὥρας ταύτης ἐπιτύχουν τὴν κατάληψιν τῆς Κυρηνείας καὶ τὴν σταθεροποίησίν των ἐπὶ τοῦ προγεφυρώματός των.*

*»Τὴν 4ην ἀπογευματινὴν ὥραν 'Ελλάδος ἐπραγματοποιήθη ἡ κατά-*

*παυσις τοῦ πυρὸς συμφώνως καὶ πρὸς ἀναφορὰς ἐκ Κύπρου. Παρὰ ταῦτα καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐγένετο προσπάθεια, ὑπὸ τῶν Τούρκων, βελτιώσεως τῶν ὁριακῶν θέσεων τούτων ἐπὶ τοῦ προγεφυρώματος. Ἡ προσπάθειά των αὐτή, συνδρομῇ καὶ τῆς ἐκδήλου διαθέσεως τούτων πρὸς κατάληψιν τοῦ ἀεροδρομίου τῆς Λευκωσίας, ἐδημιούργησεν σοβαρὰς ἀνησυχίας τόσον εἰς Λευκωσίαν ὅσον καὶ εἰς Ἀθήνας.*

*»Ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν εἰδήσεων τούτων μετέβημεν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ προέδρου Γκιζίκη, οἱ τέσσαρες Ἀρχηγοὶ ὡς καὶ οἱ Ἀνδρουτσόπουλος, Κυπραῖος καὶ Ἰωαννίδης ἐπὶ σκοπῷ ἀντιμετωπίσεως τῆς καταστάσεως. Κατόπιν ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων ἐθεωρήθη σκόπιμον ὅπως ζητηθῇ ἐπαφὴ μετὰ τῶν κ.κ. Σίσκο καὶ Τάσκα. Πρὸς τοῦτο ὁ Κυπραῖος ἐπεκοινώνησε μὲ τὸν κ. Τάσκα εἰς τὸν ὁποῖον εἶπε τὰς ἀνησυχίας μας. Ὁ κ. Τάσκα δὲν συνεφώνησε.*

*»Ὁ Κυπραῖος ἐζήτησε ἐν συνεχείᾳ ὅπως ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τοῦ κ. Σίσκο προκειμένου νὰ τοῦ ὁμιλήσῃ καὶ ὁ Ἀνδρουτσόπουλος.*

*»Ὁ Τάσκα τοῦ εἶπεν ὅτι μετέβη εἰς τὸ ἀεροδρόμιον προκειμένου νὰ ἀναχωρήσῃ δι' Ἀμερικήν.*

*»Ἐν συνεχείᾳ ἀνεζητήθη εἰς τὸ ἀεροδρόμιον καὶ εἰδικώτερον παρὰ τὴν ἀμερικανικὴν πτέρυγα ἀπὸ ὅπου ἀνεφέρθη ὅτι μόλις εἶχεν ἀπογειωθῇ τὸ ἀεροσκάφος, τοῦ ὁποίου ἐπέβαινε.*

*»Ἡ βάσις εἰδοποίησε τὸν κ. Σίσκο περὶ τῆς ἀναζητήσεώς του ὑπὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, ὁπότε οὗτος (ὁ κ. Σίσκο) διέταξε τὸ ἀεροσκάφος του νὰ προσγειωθῇ καὶ πάλιν εἰς τὸ Ἑλληνικό.*

*»Μετὰ τὴν προσγείωσιν ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Ἀνδρουτσοπούλου, τὸν ὁποῖον καὶ καθησύχασε, λέγων ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν θὰ προέβαινον εἰς τοιαύτην ἐνέργειαν.*

*»Κατὰ τὴν σύσκεψιν ταύτην καὶ μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρὸς ἀνηγγέλλετο ἡ πρόσκλησις τῆς Ἑλλάδος εἰς Γενεύην δι' ἄμεσον ἔναρξιν διαπραγματεύσεων».*

### Η ώρα των αποφάσεων

Η αποφασιστική, όμως, ημέρα υπήρξε η επομένη 23 Ιουλίου 1974, που καταχωρήθηκε στην ιστορία σαν μεγάλος σταθμός. Φαινόταν πως είχε έρθει το πλήρωμα του χρόνου για να ανατραπεί η επταετής δικτατορία. Το πρωί της ημέρας εκείνης συνέβη το καθοριστικό γεγονός που υπήρξε η αφετηρία της αλλαγής: οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων αποφάσισαν να καταργήσουν τη στρατιωτική εξουσία. Και, για να έχουμε μαρτυρίες από «πρώτο χέρι», παραθέτουμε πάλι τα σχετικά κείμενα των δύο εκθέσεων.

**Ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου γράφει:**

*«Τὴν πρωΐαν τῆς Τρίτης, 23ης Ἰουλίου, περὶ ὥραν 08.00 ἅπαντες οἱ Ἀρχηγοὶ συνεκεντρώθησαν ἐκ νέου εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μπονάνου. Μετὰ σύντομον ἀνασκόπησιν τῆς καταστάσεως, ὁ Ἀρχηγὸς Ἐνόπλων Δυνάμεων ἀνεχώρησεν διὰ τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, ἐζήτησεν δὲ ὅπως οἱ Ἀρχηγοὶ τῶν Κλάδων ἀναμείνουν τηλεφωνικὴν αὐτοῦ εἰδοποίησιν ἵνα μεταβοῦν καὶ ἐκεῖνοι ἐκεῖ. Πράγματι, περὶ ὥραν 09.15, ἅπαντες εὑρίσκοντο εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.*

*»Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν συζήτησιν καὶ ἐνῷ εἶχον ἀνταλλαγῆ ὡρισμέναι ἀόριστοι σκέψεις χωρὶς νὰ ἔχῃ προταθῆ παρ' οὐδενὸς τί τὸ συγκεκριμενον, εἰσῆλθεν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης καὶ ἐκάθησεν εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ ὑποφαινομένου. Καὶ πάλιν συνεχίσθη ἐπ' ὀλίγον ἡ ἀποφυγὴ ὑφ' ἁπάντων διατυπώσεως συγκεκριμένης τινὸς προτάσεως, ὅτε ὁ ὑποφαινόμενος, ὑπὸ τὸ κράτος ἐντόνου ἐξάρσεως καὶ ἐν ἀπολύτῳ πεποιθήσει ὅτι ἐξεπλήρου Ἐθνικὸν χρέος, ἐστράφη πρὸς τὸν Ταξίαρχον Ἰωαννίδην καὶ ἐν πλήρει πνευματικῇ διαυγείᾳ εἶπεν εἰς αὐτόν:*

*»"Κύριε Ταξίαρχε, σᾶς ἐγνώρισα διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὴν 26ην Νοεμβρίου 1973. Ἔλαβον μέρος εἰς τὴν μεταβολὴν διὰ τὸ καλὸν τῆς Πατρίδος. Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσω τί καλὸν ἐπράξατε δι' αὐτὸν τὸν τόπον, πρέπει ὅμως νὰ παραδεχθῆτε ὅτι ἐπράξατε καὶ κακόν. Ἔχετε κάνει λάθος ἐκτιμήσεως καὶ κατ' αὐτὴν τὴν στιγμὴν ἡ Πατρὶς εὑρίσκεται εἰς τραγικὴν θέσιν. Λέγων ὅλα αὐτά, γνωρίζω ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ σᾶς προκαλέσω νὰ σύρετε τὸ περίστροφόν σας καὶ νὰ μὲ φονεύσετε. Ὅμως, ἐν ὀνόματι τῶν παιδιῶν μου, καὶ ἐννοῶ κυρίως τὰ παιδιά μου ποὺ εἶναι κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν δεμένα μέσα στὰ ἀεροπλάνα, καὶ ἐν ὀνόματι ὅλων τῶν στρατευμένων παιδιῶν μας καὶ ὁλοκλήρου τῆς Πατρίδος, σᾶς παρακαλῶ νὰ μᾶς ἀφήσετε ἡσύχους νὰ ἴδωμεν πῶς θὰ ἐξέλθωμεν ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδον καὶ νὰ προλάβωμεν μεγαλύτερα δεινά. Σᾶς παρακαλοῦμεν ὅλοι μας νὰ μᾶς ἀφήσετε".*

*»Εὐθὺς ἅμα τῷ πέρατι τῶν λόγων τοῦ ὑποφαινομένου, ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης ἠγέρθη, ἐφόρεσεν τὸ πηλήκιόν του, καὶ στραφεὶς πρὸς τὸν ὑποφαινόμενον εἶπεν: "Δὲν γνωρίζει καλὰ ποῖος εἶμαι, ὁ κ. Ἀρχηγὸς τῆς Ἀεροπορίας, ἀλλὰ ἀφοῦ βλέπω ὅτι ὅλοι σας συμφωνεῖτε, δὲν ἔχω θέσιν ἀνάμεσά σας καὶ φεύγω". Ἐνῷ ἀπήρχετο, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας τοῦ εἶπεν: "Στάσου, πρέπει νὰ βοηθήσῃς". Καὶ ἐκεῖνος ἀπήντησεν: "Καλά. Δὲν θὰ ἀντιδράσω".*

*»Τότε ὁ ὑποφαινόμενος παρενέβη καὶ πάλιν προσθέσας: "Κύριε Ταξίαρχε, πρέπει νὰ διατάξετε τοὺς ἀνθρώπους σας νὰ πειθαρχήσουν εἰς ὅ,τι ἀποφασίσωμεν". Ἐπ' αὐτοῦ ἐπέμειναν ἅπαντες, καὶ οὗτος, πρὸ τῆς θύρας τῆς ἐξόδου, ἀπήντησεν: "Καλῶς. Θὰ πράξω τοῦτο", καί χαιρετήσας στρατιωτικῶς ἀνεχώρησεν.*

*»Ἀκολούθως, ἅπαντες συνεφώνησαν ὅτι ἔπρεπε νὰ αἰτηθῇ ἡ βοήθεια τῶν Πολιτικῶν προσωπικοτήτων, τοὺς ὁποίους ἀνέλαβεν νὰ καλέση διὰ τὴν 14.00 ὥραν ὁ Διευθυντὴς τοῦ γραφείου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.*

*»Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς φάσεως ταύτης τῆς συζητήσεως ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ἐδήλωσεν ὅτι ἐπεθύμει νὰ παραιτηθῇ διὰ νὰ διευκολύνη τὴν κατάστασιν. Διάθεσιν παραιτήσεως ἐξεδήλωσεν καὶ ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ καὶ μάλιστα μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιμονῆς. Ὑπὸ τῶν ὑπολοίπων, ὅμως, ἐλέχθη εἰς αὐτοὺς ὅτι ἡ στιγμὴ δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ τοιαύτας ἐνεργείας, οὔτε διὰ καταλογισμὸν εὐθυνῶν. Ἐτονίσθη δὲ εἰς αὐτοὺς ὅτι ἅπαντες ἀνεξαιρέτως ἔχουν εὐθύνην ἔναντι τῆς Πατρίδος, καὶ ὅτι παρίστατο ἀνάγκη νὰ παραμείνουν εἰς τὰς θέσεις των, τουλάχιστον, μέχρις ὅτου ἐξήρχετο ἡ χώρα ἐκ τοῦ ἀδιεξόδου. Αὕτη ἦτο καὶ ἡ κατάληξις τῆς συσκέψεως, μετὰ τὴν ὁποίαν, ἐνῶ οἱ Ἀρχηγοὶ μετέβησαν εἰς τὰ Ἀρχηγεῖα διὰ νὰ προετοιμάσουν τοὺς Ἀξιωματικοὺς τούτων καὶ τοὺς Διοικητὰς τῶν μεγάλων μονάδων τῶν τριῶν κλάδων ἐπὶ τῆς ἐπικειμένης μεταβολῆς, μερίμνη τοῦ γραφείου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας προσεκαλοῦντο αἱ πολιτικαὶ προσωπικότητες διὰ τὴν 14.00 ὥραν».*

### Ο Ιωαννίδης υποκύπτει

Και ο αντιναύαρχος Αραπάκης γράφει στη δική του έκθεση:

*«Τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης Τρίτης 23 Ἰουλίου μετέβην εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ στρατηγοῦ Μπονάνου, εἰς τὸν ὁποῖον κατὰ τὴν μετ' αὐτοῦ συζήτησιν ἐξέφρασα τὰς ἀνησυχίας μου καὶ ἀπαγοητεύσεις μου μετὰ τὴν ὄψιν ἣν ἐνεφάνιζεν ἡ ὑπεύθυνος ἡγεσία τοῦ Ἔθνους, ἥτις ἦτο αὐταπόδεικτον ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ χειρισθῇ περαιτέρω τὰς τύχας αὐτοῦ. Ἐν ὄψει δὲ καὶ τῆς προηγηθείσης συμφωνίας μας περὶ ἀλλαγῆς εὑρέθημεν σύμφωνοι μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Μπονάνου ὅτι εἶχεν ἤδη ἐπιστῇ ἡ στιγμή.*

*»Ὁ στρατηγὸς Μπονάνος ἐκάλεσε εὐθὺς ἀμέσως τοὺς Ἀρχηγοὺς Γαλατσᾶνον καὶ Παπανικολάου πρὸς λῆψιν ἀποφάσεων. Μετὰ τὴν προσέλευσιν τῶν Ἀρχηγῶν καὶ μετὰ σχετικὴν συζήτησιν ἀπεφασίσθη ὅπως προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἀλλαγὴν ἀπὸ στρατιωτικῆς εἰς τὴν Πολιτικὴν*

*Ἡγεσίαν. Πρὸς τοῦτο ἀπεφασίσθη ὅπως ὁ στρατηγὸς Μπονάνος μεταβῆ εἰς τὸν στρατηγὸν Γκιζίκην καὶ μεταφέρῃ τὰς ἀποφάσεις τῶν Ἀρχηγῶν καὶ διερευνήσει τὰς σκέψεις ἐκείνου. Ἡμεῖς θὰ ἀνεμέναμεν εἰς τὰ γραφεῖα μας σχετικὴν εἰδοποίησιν τοῦ στρατηγοῦ Μπονάνου διὰ νὰ μεταβῶμεν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Γκιζίκη.*

*»Εἰς τὸ μεσοδιάστημα τοῦτο ἐκάλεσα εἰς τὸ γραφεῖον μου τοὺς Ἀνωτάτους Ἀξιωματικοὺς τοῦ Ἀρχηγείου Ναυτικοῦ καὶ τοὺς ἐνημέρωσα ἐπὶ τῶν προθέσεών μου, διὰ τὴν ἀλλαγὴν καὶ ἐζήτησα τὴν συμπαράστασίν των. Εἰδικώτερον τοὺς εἶπον ὅτι, ἐὰν δὲν ἔχωμεν τὰς ἀναμενομένας ἐξελίξεις κατὰ τὴν μετ' ὀλίγον μετάβασίν μας εἰς τὸ γραφεῖον Γκιζίκη, τὸ Ναυτικὸν νὰ παρέμενεν ἑνωμένον πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ. Ἅπαντες μὲ διαβεβαίωσαν ὅτι τιμοῦν τὴν ἐνέργειάν μου καὶ ὅτι δύναμαι νὰ βασίζωμαι εἰς αὐτοὺς καθ' ὅσον εὑρίσκοντο παρὰ τὸ πλευρόν μου.*

*»Εἰδοποιηθεὶς κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ἀνεχώρησα διὰ τὸ γραφεῖον τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη, ὅπου συνεκεντρώθημεν οἱ τέσσαρες ἀρχηγοί. Ὁ κ. Γκιζίκης ἤκουσε ἕναν ἕκαστον τῶν ἀρχηγῶν οἵτινες διετυπώσαμεν τὴν ἀπόφασίν μας ὅπως ἀνατεθῆ εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγοὺς ἡ διακυβέρνησις τῆς χώρας. Κατόπιν αὐτοῦ ὁ Γκιζίκης ἔθεσεν τὴν παραίτησίν του εἰς τὴν διάθεσίν μας, τὸ ἴδιο δὲ ἔπραξε καὶ ὁ ἀρχηγὸς Στρατοῦ Γαλατσᾶνος.*

*»Τότε ἐπενέβην καὶ εἶπον ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ θέσις ποὺ λαμβάνουν διὰ τῶν παραιτήσεων, διότι θὰ πρέπει νὰ ἐμφανισθῶμεν ἡνωμένοι ἐνώπιον τοῦ Λαοῦ, ἵνα καταστῆ ἐμφανὴς ἡ προσπάθεια ἀλλαγῆς ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Ἰδίας ἀπόψεις διετύπωσαν καὶ οἱ Μπονᾶνος καὶ Παπανικολάου καὶ οὕτω συνεφώνησαν ἅπαντες. Καὶ οἱ παραιτηθέντες ἀπέσυραν τὰς παραιτήσεις των.*

*»Κατόπιν αὐτοῦ ἐνεφανίσθη ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης κληθεὶς ὑπὸ τοῦ Γκιζίκη εἰς ὃν οὗτος ἀνεκοίνωσε τὰς ἀποφάσεις μας. Ἠκολούθησε ἐπιβεβαίωσις ὑφ' ἑνὸς ἑκάστου ἐξ ἡμῶν πρὸς τὸν Ἰωαννίδην τῆς ἀποφάσεώς μας περὶ τῆς ἀλλαγῆς.*

*»Ὁ Ἰωαννίδης διαπιστώσας τὴν ὁμόθυμον ἀπόφασίν μας εἶπεν:*

*»"Κύριοι, ἐγὼ δὲν συμφωνῶ, ἔχω διαφορετικὰς ἀντιλήψεις, ἀλλ' ἐφ' ὅσον καὶ οἱ πέντε εἶσθε ἀποφασισμένοι, ἐγὼ ἀποσύρομαι καὶ ζητῶ διήμερον ἄδειαν ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Στρατοῦ".*

*»Τόσον ὁ Πρόεδρος Γκιζίκης, ὅσον καὶ οἱ ἀρχηγοὶ ἐζητήσαμεν ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδην ὅπως δώσῃ τὸν λόγον του ὅτι δὲν θὰ ἀντιδράσῃ καὶ ὅτι θὰ πῆ*

*εἰς τοὺς ἀξιωματικούς, οἱ ὁποῖοι τὸν ἀκολουθοῦν, νὰ πειθαρχήσουν. Πράγματι αὐτὸς ἔδωσεν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ συμμορφωθῆ καὶ τότε ὁ Γκιζίκης τοῦ εἶπε νὰ εἰδοποιήση τὸν 'Ανδρουτσόπουλο ὅτι ἡ κυβέρνησίς του τελεῖ ὑπὸ παραίτησιν».*

### Η νεκρή κυβέρνηση

Τι έκανε στο μεταξύ η κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου;

Ένα ακριβές, ελεγμένο ρεπορτάζ έδωσε ο δημοσιογράφος Σταύρος Ψυχάρης στην εφημερίδα *Τα Νέα* («Τα παρασκήνια της Αλλαγής», Αθήνα 1975):

*«Τὴν ὥρα ποὺ οἱ τέσσερις ἀρχηγοὶ τῶν 'Ενόπλων Δυνάμεων ἔπαιρναν τὴν ἀπόφαση νὰ προχωρήσουν σὲ πολιτικοποίηση, στὴν αἴθουσα τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, στὸν πρῶτο ὄροφο τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, εἶχαν συγκεντρωθῆ ὅλοι οἱ "ὑπουργοὶ" καὶ "ὑφυπουργοί". Εἶχαν εἰδοποιηθῆ ἀπὸ τὴν προηγουμένη πὼς ἐπρόκειτο νὰ γίνη συνεδρίαση τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου.*

*»Στὶς 8.30 ἀκριβῶς τὸ πρωῒ ἔφθασε στὴν αἴθουσα ὁ 'Ανδρουτσόπουλος.*

*» "Κύριοι, ἡ συνεδρίαση ἀναβάλλεται. Θὰ εἰδοποιηθῆτε ἐγκαίρως μόλις ὁρίσω νέα συνεδρίασι τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου".*

*»'Η δήλωση αὐτὴ τοῦ 'Ανδρουτσοπούλου ἔγινε δεκτὴ μὲ φωνὲς ἀποδοκιμασίας.*

*» "Τί εἶναι αὐτὰ ποὺ λέτε, κύριε; Ποιός νομίζετε ὅτι εἶσθε;...", ἄρχισε νὰ φωνάζη ὁ Κ. Ράλλης, ὑπουργὸς Προεδρίας Κυβερνήσεως.*

*» "Εἶναι ἀπαράδεκτη αὐτὴ ἡ κατάσταση. Εἴμεθα γελοία κυβέρνησις", φώναξε ὁ Δ. Τσάκωνας, μέλος καὶ αὐτὸς τῆς "κυβερνήσεως 'Ανδρουτσοπούλου". "Δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο, διὰ νὰ συνεδριάσωμεν", εἶπε, ξαφνιασμένος ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ποὺ συναντοῦσε, ὁ 'Ανδρουτσόπουλος.*

*»Κ. Ράλλης: Τί εἶναι αὐτὰ ποὺ λέτε, κύριε; 'Εδῶ ἡ Κύπρος καίγεται καὶ ἐμεῖς δὲν γνωρίζουμε τίποτε... 'Η συνεδρίασις θὰ γίνη ὁπωσδήποτε καὶ ἂν δὲν σᾶς ἀρέση μπορεῖτε νὰ φύγετε...*

*»Α. 'Ανδρουτσόπουλος: Καλῶς... καλῶς... Θὰ μεταβῶ εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας διὰ νὰ ἐνημερωθῶ ἐπὶ τῶν ἐξελίξεων καὶ ἀκολούθως θὰ φροντίσω νὰ ἐνημερωθῆτε.*

*»Κ. Ράλλης: Δὲν πρόκειται νὰ φύγη κανεὶς ἀπὸ ἐδῶ. Θὰ παραμείνωμεν συνεδριάζοντες.*

*»Χωρὶς νὰ προσθέση τίποτε ἄλλο ὁ 'Ανδρουτσόπουλος ἔφυγε γιὰ τὸ*

*γραφεῖο τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ὅταν ἔφθασε ἐκεῖ τοῦ εἶπαν ὅτι ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶχε συνεργασία μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ δὲν μποροῦσε νὰ τὸν δεχθῆ.*

*» "Πηγαίνετε στὸ γραφεῖο σας καὶ θὰ σᾶς τηλεφωνήσουμε μόλις ὁ κ. Πρόεδρος θὰ ἔχη καιρὸ νὰ σᾶς δεχθῆ", εἶπε στὸν Ἀνδρουτσόπουλο ἕνας ἀπὸ τοὺς γραμματεῖς τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη.*

*»Ὁ Ἀνδρουτσόπουλος ἔφυγε γιὰ τὸ γραφεῖο του, ἀκολουθώντας τώρα ἄλλο διάδρομο, γιὰ νὰ μὴ περάση ἀπὸ τὴν αἴθουσα τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου. Δὲν τολμοῦσε νὰ ἀντικρύση τοὺς "ὑπουργούς" του...*

*»Λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς 9 τὸ πρωΐ ὁ "πρωθυπουργὸς" ἐκείνης τῆς ἐποχῆς βρέθηκε μόνος στὸ γραφεῖο του. Περίμενε νὰ τὸν εἰδοποιήσουν ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη. Τελικά, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ μεσημέρι, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, πῆγε στὸ γραφεῖο αὐτὸ ὁ Ἰωαννίδης γιὰ νὰ τὸν καταργήση – ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε καταργηθῆ λίγο ἐνωρίτερα...*

*»Στὸ μεταξὺ στὴν αἴθουσα τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου διαδραματίζονται ἀπίστευτες σκηνές. Ὅλοι ρωτοῦν νὰ μάθουν τί συμβαίνει μὲ τὴν Κύπρο καὶ φυσικὰ κανεὶς δὲν γνωρίζει τὸ παραμικρό...*

*»Λίγο μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἀνδρουτσόπουλου, ὁ "ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν", ὁ Κ. Κυπραῖος, φεύγει λέγοντας, "ἐμένα, μὲ συγχωρεῖτε... Πρέπει νὰ πάω στὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας... Ξέρετε, ἄλλωστε, ἐγὼ εἶμαι κυρίως ὑπουργὸς ἐπὶ τῆς Βιομηχανίας..." Καὶ ἀφήνοντας ἐμβρόντητους τοὺς ἄλλους ἔφυγε. Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὥρα, ὁ Κ. Κυπραῖος κυριολεκτικὰ ἐξαφανίσθηκε!...*

*»Μέχρι τὶς 9.30 τὸ πρωΐ κράτησε αὐτὴ ἡ συνεδρίαση. Τελικὰ λύθηκε χωρίς, φυσικά, νὰ ἔχη ληφθῆ ὁποιαδήποτε ἀπόφαση...*

*»Ἀμέσως μετὰ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς "ὑπουργοὺς" συγκεντρώθηκαν στὸ γραφεῖο τοῦ Κ. Ράλλη, ποὺ βρισκόταν στὸν πρῶτο ὄροφο, ἐπίσης, τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων, λίγες πόρτες μετὰ τὸ γραφεῖο τοῦ Ἀνδρουτσοπούλου.*

*»Οἱ περισσότεροι "ὑφυπουργοὶ" εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὸ γραφεῖο τοῦ "ὑφυπουργοῦ παρὰ τῷ Πρωθυπουργῷ", Γεωργίου Ἀλεξανδρῆ, ποὺ βρισκόταν στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἰδίου ὀρόφου».*

**Προς κυβέρνηση Στεφανόπουλου;**

Εκείνες τις ώρες, το πρωί της 23ης Ιουλίου, άρχιζε ο επίλογος της Δικτατορίας. Οι πρωινές εφημερίδες είχαν κυκλοφορήσει με την εξής κυβερνητική ανακοίνωση:

*«Ξένοι ραδιοφωνικοὶ σταθμοί, γνωστοὶ διὰ τὴν ἀνθελληνικήν των τα-*

*κτικὴν διαστροφῆς τῆς ἀληθείας, πλάθουν καὶ μεταδίδουν ψευδεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως εἰς τὴν χώραν μας. Τὴν φορὰν αὐτὴν πρέπει νὰ θεωρῆται βέβαιον ὅτι αἱ ἀνθελληνικαὶ φῆμαι προέρχονται εἰδικώτερον ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι διεψεύσθησαν εἰς τὰς προσδοκίας των, κατόπιν τῆς νίκης τῶν Ἑλληνοκυπριακῶν ἐνόπλων δυνάμεων καὶ τοῦ ἡρωϊκοῦ Ἑλληνοκυπριακοῦ λαοῦ».*

Η διάψευση αφορούσε τις φήμες για επικείμενη αλλαγή της κυβέρνησης ή και του καθεστώτος στην Ελλάδα, που απέρρεαν από την ίδια την κατάσταση, αλλά και από τη δήλωση του Αμερικανού υπουργού Εξωτερικών Κίσινγκερ την προηγούμενη: «Αυτή τη στιγμή συντελείται στην Αθήνα κυβερνητική μεταβολή». Είδαμε ότι, κατά τον ναύαρχο Αραπάκη, ο Κίσσινγκερ έκανε τη δήλωση εκείνη όταν ο ναύαρχος του είπε, τη νύχτα της 21ης προς 22α Ιουλίου, κατά τις συνεννοήσεις για την ανακωχή, ότι μιλά εξ ονόματος της κυβέρνησης, των ενόπλων δυνάμεων και του Ιωαννίδη. Ο Αμερικανός υπουργός υπέθεσε ότι ο ναύαρχος Αραπάκης εκπροσωπούσε ήδη μια νέα εξουσία. Αργότερα, όμως, αναγράφηκε ότι ο Κίσσινγκερ προανήγγειλε απλώς δική του προσπάθεια που απέβλεπε στη δημιουργία νέου κυβερνητικού καθεστώτος, του οποίου είχε αποφασίσει και τη σύνθεση. Γράφει σχετικά ο Γιάννης Μαρής (*Απογευματινή*, 26.7.1975):

*«Τὸ βράδυ τῆς 22 Ἰουλίου 1974 (ὥρα Ἀμερικῆς ἕξη ὧρες νωρίτερα, ὥρα Ἑλλάδος), ὁ κ. Τζὼν Νταίη, τοῦ "Γκρὴκ ντὲσκ" ἀναπληρωτὴς διευθυντὴς τοῦ "Γραφείου Ἑλληνικῶν ὑποθέσεων" τοῦ Σταίητ Ντιπάρτμεντ, μίλησε κι' ἐκεῖνος σὲ Ἑλληνο-Ἀμερικανοὺς καθηγητὲς τοῦ "Ἀμέρικαν Γιουνιβέρσιτυ" γιὰ τὴν κυβερνητικὴ μεταβολὴ "ποὺ ἀναμένεται εἰς τὴν Ἑλλάδα".*

*»Μόνο ποὺ ὁ ἀναπληρωτὴς διευθυντὴς τοῦ Γραφείου Ἑλληνικῶν Ὑποθέσεων τοῦ Σταίητ Ντιπάρτμεντ ὑπῆρξε πιὸ σαφὴς ἀπὸ τὸν ὑπουργό του:*

*»Ἀνέφερε συγκεκριμένα ὅτι ἡ νέα κυβέρνησις θὰ ἐτέλει ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ κ. Στ. Στεφανοπούλου μὲ ὑπουργὸ Συντονισμοῦ τὸν κ. Σπ. Μαρκεζίνη καὶ ὑπουργὸ Ἐθνικῆς Ἀμύνης τὸν κ. Π. Γαρουφαλιᾶ.*

*»Τὴν πληροφορία αὐτή, ποὺ ὁ συντάκτης τοῦ παρόντος κειμένου τὴν εἶχε ἀπὸ ἔγκυρη πηγή, τὴν ἐπιβεβαίωσε σὲ σχετικὴ συνομιλία του ὁ πρώην ὑπουργὸς κ. Ι. Ζίγδης. Ὁ κ. Ζίγδης, ὡς γνωστόν, βρισκόταν στὴν Οὐάσιγκτων τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ προηγήθηκε τῆς πτώσεως τῆς Δικτατορίας καὶ κατὰ τὴν πτῶσιν της.*

*»Προσκεκλημένος τῆς Βουλῆς τῶν Ἀντιπροσώπων τῶν Ἡνωμ. Πολιτειῶν, προσπαθοῦσε νὰ ἐνημερώση τὴν ἀμερικανικὴ κυβέρνησι, τὸ Κο-*

*γκρέσσο, τὸν Τύπο γιὰ τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα ποὺ θὰ εἶχε ἡ συνέχεια τῆς ὑποστηρίξεως τῆς δικτατορίας, ἀπὸ τὶς ΗΠΑ. Μοῦ εἶπε ὁ κ. Ι. Ζίγδης, ἐπὶ λέξει:*

*»"Βεβαίως καὶ ἔμαθα τὰ περὶ κυβερνήσεως Στεφανοπούλου, Μαρκεζίνη, Γαρουφαλιᾶ τὴν ἴδια μέρα. Οἱ ἴδιοι οἱ αὐτήκοοι ἀκροαταὶ τοῦ κ. Τζὼν Νταίη ἦρθαν ἀνήσυχοι νὰ μοῦ τὸ ποῦν".*

*»Τώρα, γιατί τὰ σχέδια τοῦ Κίσσινγκερ δὲν πραγματοποιήθηκαν, σὲ μιὰ ἐξέλιξι, ποὺ ὁ ραγδαῖος ρυθμός της δὲν ἦταν εὔκολο νὰ προβλεφθῆ, εἶναι ἄλλο ζήτημα, ποὺ δὲν διαθέτουμε τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ τὸ θίξωμε. Μποροῦμε νὰ ξέρωμε ὅμως σήμερα τί ἐννοοῦσε ὁ Ἀμερικανὸς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὴν "κυβερνητικὴ μεταβολή, ποὺ ἄλλωστε συντελεῖται εἰς Ἀθήνας αὐτὴ τὴν στιγμή"».*

## Πρόσκληση των πολιτικών

Οι αλλαγές που γίνονταν, όμως, στην Αθήνα το πρωί της 23ης Ιουλίου δεν είχαν σχέση με τις επιδιώξεις του Κίσσινγκερ, αν υποτεθεί ότι πράγματι επιδίωκε κυβέρνηση Στεφανόπουλου. Είχαν γενικότερο και ριζικότερο σκοπό. Γιατί, μόλις ο Ιωαννίδης έφυγε από το γραφείο του προέδρου της Δημοκρατίας, ο στρατηγός Γκιζίκης κάλεσε τον διευθυντή του στρατιωτικού του γραφείου συνταγματάρχη Μπραβάκο και του έδωσε μια ιστορική εντολή: να καλέσει και να προσέλθουν το ταχύτερο οι πολιτικοί αρχηγοί. Δεν υπήρχαν τα τηλέφωνά τους στο γραφείο του προέδρου. Και ο δημοσιογράφος Τάσος Θεοδοσόπουλος, στις 10:45΄, ενώ βρισκόταν στα γραφεία της εφημερίδας *Απογευματινή*, δέχτηκε το εξής τηλεφώνημα του συνταγματάρχη Μπραβάκου, με τον οποίο συνδεόταν στενά: «Σ' εξορκίζω στον λόγο της τιμής σου! Δεν θα κάνεις άλλη χρήση αυτού που θα σου πω. Θέλω να μου δώσεις τα τηλέφωνα ή, αν μπορείς εσύ να τους ειδοποιήσεις, των Μαύρου, Στεφανόπουλου, Νόβα, Γαρουφαλλιά, Μαρκεζίνη, Ζολώτα, Αβέρωφ και Παλαμά. Είναι απόλυτη ανάγκη να έρθουν αμέσως στο γραφείο του προέδρου της Δημοκρατίας για υψίστης σπουδαιότητος εθνική υπόθεση».

## Η αγωνία του Π. Κανελλόπουλου

Ο δημοσιογράφος έσπευσε να του δώσει τους αριθμούς και άρχισε αμέσως η πρόσκληση των πολιτικών. Έτσι ο Παν. Κανελλόπουλος, ενώ εργαζόταν όπως συνήθως στο σπίτι του ανιψιού του Λιβανού στην Κηφισιά, άκουσε στο τηλέφωνο τον άγνωστό του συνταγματάρχη Μπραβάκο να τον καλεί στο προεδρικό γραφείο.

Ο Π. Κανελλόπουλος κατεχόταν εκείνες τις ημέρες από εύλογη αγωνία. Όπως δήλωσε στον γράφοντα, από τις 15 Ιουλίου που έγινε το πραξικόπημα κατά του Μα-

κάριου, ήταν βέβαιος ότι «κάτι πολύ κακό θα συνέβαινε στην Κύπρο και την Ελλάδα». Όταν άρχισε η τουρκική εισβολή την 20ή Ιουλίου, που επαλήθευσε τους φόβους του και κηρύχθηκε η ελληνική γενική επιστράτευση, αυτός ο πρύτανης της Αντίστασης, το ζωντανό σύμβολο του αντιδικτατορικού αγώνα, έσπευσε να δηλώσει ότι:

> *«Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ τὸ ἔθνος εὑρίσκεται ἐπὶ ποδὸς πολέμου, ὀφείλει ὁ καθένας μας νὰ εἶναι εἴτε στρατιώτης εἴτε συμπαραστάτης τῶν στρατιωτῶν μας».*

Η δήλωση εκείνη, που μεταδόθηκε από το ραδιόφωνο, είχε παρεξηγηθεί. Ο δικηγόρος Γ. Β. Μαγκάκης τού είπε ότι τον επισκέφθηκαν αντιστασιακοί και εξέφρασαν την απορία τους και εν μέρει την αγανάκτησή τους, γιατί πήρε αυτήν τη θέση που κατά τη γνώμη τους αποτελούσε ένα είδος συμπαράστασης προς τη Δικτατορία. Αλλά ο Π. Κανελλόπουλος, που την 28η Οκτωβρίου 1940 από τον τόπο της εξορίας του –όπου τον είχε περιορίσει η άλλη δικτατορία, της 4ης Αυγούστου– δεν δίστασε να ζητήσει να καταταγεί εθελοντής να πολεμήσει, δεν μετανόησε για τη δήλωσή του της 20ής Ιουλίου 1974 από τις αντιδράσεις των αντιστασιακών. Γνώριζε, όμως, ότι το στρατιωτικό καθεστώς είχε ήδη εξαρθρωθεί και αποσυντεθεί και περίμενε αποφασιστικές εξελίξεις. Άλλωστε ο ίδιος είχε μιαν άμεση γνώση της σύγχυσης που επικρατούσε στα άδυτα της Δικτατορίας.

### Το σχέδιο του Αγγ. Πνευματικού

Το περιοδικό *Επίκαιρα* πράγματι, στο φύλλο 17-23 Ιουλίου 1975, δημοσιεύει πληροφορίες του δημοσιογράφου Κ. Τσαρουχά, που αποκαλύπτουν ότι μια αντιστασιακή οργάνωση είχε τα πλοκάμια της μέσα στο ιδιαίτερο περιβάλλον του ίδιου τού προέδρου της Δημοκρατίας. Ο νομικός σύμβουλος του στρατηγού Γκιζίκη Σπ. Νικολάου ανήκε στην οργάνωση εκείνη, επικεφαλής της οποίας ήταν ο απότακτος αντιστασιακός ταγματάρχης Άγγελος Πνευματικός, που είχε αποφυλακιστεί με την αμνηστία του Ιουνίου 1973. Και η οργάνωση είχε ένα σχέδιο, το οποίο επεξεργάστηκε ο γράφων με τον ταγματάρχη Πνευματικό, όταν εκείνος βρισκόταν στις φυλακές «Αβέρωφ». Το σχέδιο συνίστατο στην κατάληψη των Παλαιών Ανακτόρων και τη σύλληψη ως ομήρων όλων των στελεχών του καθεστώτος, σε κάποια από τις συγκεντρώσεις που έκαναν συχνά εκεί. Αρχικά, επρόκειτο να γίνει αυτή η επιχείρηση, όταν ο Γ. Παπαδόπουλος, όπως συνήθιζε κάθε χρόνο, θα εκφωνούσε τον πανηγυρικό λόγο του έτους –στα μέσα Δεκεμβρίου– με παρουσία όλων των κορυφών της Δικτατορίας, της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας, στην αίθουσα της Βουλής.

Πώς, όμως, θα γινόταν ένα τέτοιο πραξικόπημα; Στα δρακόντεια μέτρα ασφαλείας που λαμβάνονταν τότε, ανακαλύφθηκε κάποια ρωγμή, μια «κερκόπορτα». Από εκεί μπορούσε να γίνει διείσδυση μερικών τολμηρών, οι οποίοι θα ήταν εύκολο να

πραγματοποιήσουν το σχέδιο. Η ανατροπή, όμως, του Γ. Παπαδόπουλου εξαφάνισε αυτή την ευκαιρία για τον Δεκέμβριο του 1973. Αλλά η οργάνωση δεν έπαυε να έχει στη σκέψη της μια τέτοια ενέργεια. Ο Σπ. Νικολάου παρέδωσε πλήρη σκαριφήματα των γραφείων του κτιρίου των Παλαιών Ανακτόρων, που διευκόλυναν το σχέδιο για μια ένοπλη έφοδο σε μια κατάλληλη περίπτωση.

**Το καθεστώς στο χάος**

Η περίπτωση αυτή κρίθηκε ότι είχε παρουσιαστεί τη 19η Ιουλίου. Το δημοσίευμα του περιοδικού *Επίκαιρα* γράφει σχετικά:

*«Τὸ βράδυ τῆς Παρασκευῆς 19 Ἰουλίου, ὁ Ἄγγελος Πνευματικὸς μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό του Κώστα –λοχαγὸ τοῦ μηχανικοῦ, ποὺ συνελήφθη καὶ καταδικάσθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴ χούντα– εἶχαν ἐπισκεφθῆ στὸ γραφεῖο του, στὴν Ἀκαδημίας 33, τὸν κ. Παν. Κανελλόπουλο. Στὰ πρόσωπά τους εἶναι ἔκδηλη ἡ ἀγωνία. Οἱ "ἄλλοι" περιμένουν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως. Εἶναι συνταγματάρχες, σμήναρχοι, ταγματάρχες, λοχαγοὶ καὶ ἀρκετοὶ ἰδιῶτες ποὺ ἔχουν δεσμοὺς μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν ἀντιστασιακῶν. Στὰ χέρια τους εἶχαν ἤδη τὰ σχέδια τῶν γραφείων τοῦ κτιρίου τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων. Πάνω τους σημειωμένες οἱ πιὸ χρήσιμες λεπτομέρειες, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νικολάου, μὲ τὶς κινήσεις, ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν, γιὰ τὴν ἐπιτυχία μιᾶς ἔνοπλης ἐφόδου. Παράλληλα, εἶχε ὀργανωθεῖ ἡ βάση τῆς ὁμάδος, ποὺ σὲ δεδομένη στιγμὴ θὰ εἶχε σὰν σκοπὸ τὴν κατάληψη τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων. Ἡ ἀπομόνωση καὶ ἐξουδετέρωση τῶν ἐμπίστων στὸν Ἰωαννίδη ἀξιωματικῶν –ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ ὧρες ἀπίθανες μέσα στὸ κτίριο– ἦταν τὸ σοβαρώτερο πρόβλημα. Γιατὶ εἶχε ἐξακριβωθῆ ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ κτιριου δὲν εἶχε διάθεση νὰ προβάλη τὴν παραμικρὴ ἀντίσταση σὲ ἐνδεχόμενη ἐπιδρομή. Τὰ πάντα ἔδειχναν ὅτι πλησιάζει ἡ κατάλληλη ὥρα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου.*

*»Ἔξω ἡ Ἀθήνα ζῆ μὲ κομμένη τὴν ἀνάσα. Κι ὅλοι περιμένουν "κάτι νὰ γίνη". Στὸ γραφεῖο τοῦ κ. Κανελλοπούλου βρίσκονται ἤδη ὁ κ. Παναγιώτης Παπαληγούρας, ὑπουργὸς σήμερα τοῦ Συντονισμοῦ, καὶ ὁ κ. Γ. Σταμάτης, ἀντιπρόεδρος σήμερα τῆς Βουλῆς. Οἱ δύο πολιτικοὶ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ὑπάρχουν νέα. Καὶ πράγματι. Προχωρώντας ἀποφασιστικὰ στὸ μέσα γραφεῖο, ὁ Ἄγγελος Πνευματικός, ἀπευθυνόμενος πάντα μὲ σεβασμὸ στὸν κ. Κανελλόπουλο, λέει, μὲ παλλόμενη φωνή:*

*»"Κύριε Πρόεδρε, σᾶς παρακαλῶ νὰ πάρετε τηλέφωνο τὸν στρατηγὸ Γκιζίκη. Αὐτὴ τὴ στιγμή, τὸ ξέρω ὑπεύθυνα, ἔχει τὸ κεφάλι μέσα στὰ χέρια του καὶ δὲν ξέρει τί νὰ κάνη. Πρέπει, κ. Πρόεδρε, νὰ ἀναλάβετε πρω-*

*τοβουλία. Οἱ μεγάλες στιγμὲς τῆς Ἑλλάδος λίγες φορὲς ἔρχονται. Καὶ οἱ μεγάλοι ἄνδρες στὶς δύσκολες στιγμὲς ἀναδεικνύονται. Ἢ τώρα, κύριε Πρόεδρε, ἢ ποτέ!".*

*»Ὁ κ. Κανελλόπουλος διστάζει ν' ἀπαντήση. Λέει: "Ἄφησέ με νὰ τὸ σκεφτῶ". Ὁ Ἄγγελος Πνευματικὸς βγαίνει στὸν προθάλαμο. Κάνει νὰ φύγη μὲ τὸν ἀδελφό του. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἀπογοητευμένοι. Ὁ κ. Παπαληγούρας τὸ διαπιστώνει. Ρωτᾶ: "Τί ἔγινε;" Ἡ ἀπάντηση "τίποτα" τὸν παρακινεῖ στὸ νὰ πάρη τοὺς δύο ἀπόταχτους ἀξιωματικοὺς καὶ νὰ μπῆ πάλι στὸ γραφεῖο τοῦ κ. Κανελλοπούλου.*

*»Οἱ στιγμὲς εἶναι δραματικές.*

*»Ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ κ. Κανελλόπουλου ὁ Ἄγγελος Πνευματικὸς παίρνει στὸ τηλέφωνο τὸν Σπῦρο Νικολάου, ὁ ὁποῖος τοῦ λέει:*

*»"Ἡ κατάσταση εἶναι δραματική. Δὲν ὑπάρχει τίποτα. Δὲν ὑπάρχει κυβέρνηση. Πρέπει νὰ πάρη πρωτοβουλία ὁ πολιτικὸς κόσμος. Ἡ Ἑλλάδα χάνεται".*

*»Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ δραματικὴ ἔκκληση, ὁ κ. Κανελλόπουλος ἀλλάζει στάση. Οἱ φόβοι του γιὰ τὴν κακοπιστία τοῦ καθεστῶτος, ποὺ τὸν ἀναγκάζουν νὰ τηρῆ ὡς τὴν ὥρα ἐκείνη ἀρνητικὴ τακτικὴ στὶς συζητήσεις τῶν συνεργατῶν καὶ φίλων του, παύουν ν' ἀποτελοῦν ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο. Ὅλοι περιμένουν τὴν ἀπάντησή του. Μιλᾶ ἀργὰ καὶ μὲ βεβαιότητα, ποὺ συγκινεῖ:*

*»"Καλῶς. Αὔριο τὸ πρωΐ θὰ τηλεφωνήσω στὸν Στρατηγὸ Γκιζίκη".*

*»Σάββατο πρωΐ, 20 Ἰουλίου 1974. Τὸ τηλέφωνο τοῦ κ. Παν. Κανελλόπουλου, στὸ σπίτι τῆς Κηφισιᾶς, χτυπᾶ ἐπίμονα. Τὸ σηκώνει ὁ ἴδιος.*

*»"Ἐμπρός..."*

*»"Κύριε Πρόεδρε, πρέπει νὰ πάρετε ἀμέσως στὸ τηλέφωνο τὸν στρατηγὸ Γκιζίκη καὶ νὰ τοῦ πῆτε ὅτι ἡ διακυβέρνηση τῆς Ἑλλάδος περιέρχεται στὴ φυσικὴ πολιτικὴ ἡγεσία της. Ὑπάρχει χάος ἀπροσμέτρητο. Ἐν ὄψει τοῦ ἐθνικοῦ κινδύνου μπορεῖτε νὰ ἔλθετε καὶ νὰ ἐγκατασταθῆτε –ἐσεῖς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων– στὸ κτίριο τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων. Καὶ μεῖς θὰ σᾶς βοηθήσουμε μὲ κάθε τρόπο..."*

*»Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ λέει αὐτὰ τὰ λόγια, μιλᾶ μέσα ἀπὸ τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα! Καὶ εἶναι ὁ κ. Σπῦρος Νικολάου, σύμβουλος τοῦ Προέδρου Φαίδωνος Γκιζίκη, πού, λόγω θέσεως, γνωρίζει καλύτερα ἀπὸ ὁποιονδήποτε τὸ χάος, ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἡγεσία τῆς χώρας.*

*»Ὁ κ. Κανελλόπουλος μένει γιὰ λίγο ἀμίλητος. Σκέφτεται. Καὶ ἀπαντᾶ:*

*»"Μὲ προβληματίζετε μὲ αὐτὰ ποὺ μοῦ λέτε. Θὰ συνεννοηθῶ, ὅμως, μὲ τὸν κ. Μαῦρο".*

*»Κατόπιν ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος παίρνει ἀποφασιστικὰ στὸ τηλέφωνο τὸν στρατηγὸ Γκιζίκη. Ὁ (ὑπασπιστής) πλωτάρχης Κούβαρης, ποὺ σηκώνει τὸ τηλέφωνο, τὰ χάνει, ἀκούγοντας στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ σύρματος τὴ φωνὴ τοῦ κ. Κανελλόπουλου. Ἀπαντᾶ:*

*»"Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ κ. Πρόεδρος, κ. Κανελλόπουλε. Πέστε μου ποῦ εἶστε γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσουμε μαζί σας, μόλις γυρίση". Πράγματι, ὁ Στρατηγὸς Γκιζίκης δὲν εἶναι στὸ γραφεῖο του. Ἀλλὰ κι ὅταν γυρίζη, οἱ ἄνθρωποι τῆς χούντας, ποὺ τὸν ἔχουν "μπλοκαρισμένο" δὲν τὸν ἐνημερώνουν».*

Γιατί όμως –σύμφωνα με αυτό το δημοσίευμα– ο πρόεδρος Κανελλόπουλος έδειξε δισταγμούς για να αναλάβει την πρωτοβουλία που του υπεδείχθη;

Προφανώς –και ορθώς– έπρεπε να βεβαιωθεί πρώτα ότι επρόκειτο για κίνηση σοβαρή που θα μπορούσε να καταστεί αποτελεσματική. Αν πετύχαινε, θα επωμιζόταν τις ευθύνες ενός πιθανότατου πολέμου. Αν αποτύγχανε, μπορεί να συνέβαινε καταστροφή.

Πριν από δύο χρόνια, το καλοκαίρι του 1972, ο γράφων είχε επισκεφθεί τον Παν. Κανελλόπουλο και του είχε υποβάλει τα ίδια σχέδια, της οργάνωσης που ήταν ο γεννήτορας της κίνησης του Αγγ. Πνευματικού. Αλλά τότε τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Δεν υπήρχε κίνδυνος πολέμου. Υπήρχε μόνο ο προσωπικός κίνδυνος του ιδίου, τον οποίο εκείνος δεν υπολόγιζε. Και είχε συμφωνήσει αμέσως. Με το συνηθισμένο αντιστασιακό θάρρος είχε πει αποφασιστικά: «Είμαι έτοιμος για όλα...».

### Ο Μπραβάκος γνώριζε

Αλλά αν –σύμφωνα πάντα με το δημοσίευμα– δεν έγινε την 20ή Ιουλίου η επικοινωνία Π. Κανελλόπουλου και Γκιζίκη, δεν άργησε να γίνει με πρωτοβουλία του δεύτερου, την 23ή Ιουλίου. Ήταν το τηλεφώνημα που τον καλούσε στο προεδρικό γραφείο. Ας σημειωθεί ότι ο συνταγματάρχης Μπραβάκος, ειδικά το τηλέφωνο του Π. Κανελλόπουλου, το έλαβε από τον ίδιο τον Σπ. Νικολάου. Γιατί η τηλεφωνική επαφή του νομικού συμβούλου του στρατηγού Γκιζίκη με τον πρύτανη της Αντίστασης είχε επισημανθεί. Και το δημοσίευμα του Κ. Τσαρουχά στο περιοδικό *Επίκαιρα*, γράφει:

*«Τὴν ὥρα, ποὺ ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης, τὸ πρωῒ τῆς 23ης Ἰουλίου, φωνάζει τὸν συνταγματάρχη Μπραβάκο καὶ τοῦ ζητᾶ νὰ καλέση τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγούς, ὁ Μπραβάκος καλεῖ στὸ γραφεῖο του τὸν Σπῦρο Νικολάου. Τοῦ μιλᾶ κοφτά:*

*»"Δῶσε μου τὸ τηλέφωνο τοῦ Κανελλόπουλου".*

*»"Δὲν τὸ ἔχω. Νὰ πάω νὰ τὸ φέρω ἀπὸ τὸ γραφεῖο μου".*

*»"Ἔλα, ξέρουμε ὅτι τὸ ξέρεις. Τὰ μάθαμε. Ἀλλὰ θὰ γίνη αὐτὸ ποὺ θέλετε ἐσὺ κι οἱ ἄλλοι. Πάρτον τώρα ἀμέσως στὸ τηλέφωνο".*

*»Ὁ Σπῦρος Νικολάου σχηματίζει τὸν ἀριθμό. Καὶ μόλις ἀπαντᾶ ὁ κ. Κανελλόπουλος, δίδει τὸ ἀκουστικὸ στὸν ἀξιωματικὸ τῆς χούντας ποὺ στέκεται δίπλα του.*

*»"Ἐδῶ συνταγματάρχης Μπραβάκος, διευθυντὴς τοῦ Στρατιωτικοῦ Γραφείου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη, σᾶς παρακαλεῖ ὁ κ. Πρόεδρος, νὰ ἔλθετε στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα γιὰ μιὰ πάρα πολὺ κρίσιμη σύσκεψη ἡ ὁποία θὰ γίνη".*

*»"Ποιοί ἔχουν κληθῆ;"*

*»"Θὰ εἶναι καὶ ὁ κ. Μαῦρος".*

*»"Καλά, θὰ ἔρθω"».*

Κατά το άρθρο των *Επικαίρων*, αν δεν συνέβαιναν τα γεγονότα της 23ης-24ης Ιουλίου, αν δηλαδή η Δικτατορία διατηρούνταν, η οργάνωση Αγγ. Πνευματικού-Σπ. Νικολάου θα πραγματοποιούσε το σχέδιό της σε άλλη κατάλληλη ευκαιρία. Θα καταλάμβανε τα Παλαιά Ανάκτορα, συλλαμβάνοντας τον Ιωαννίδη και όσους επιτελείς του μπορούσε, και θα καλούσε τους πολιτικούς αρχηγούς για τα περαιτέρω. Και στην οργάνωση ανήκαν ο Ιπποκράτης Σαβούρας, εννέα αξιωματικοί, μεταξύ των οποίων ο στρατηγός Καλαμάκης, και μερικοί ιδιώτες. Αλλά δεν χρειάστηκε...

### Οι αξιωματικοί επεμβαίνουν

Μεταξύ 1 και 2 μ.μ. της 23ης Ιουλίου, οι πολιτικοί που κλήθηκαν έφτασαν στα Παλαιά Ανάκτορα, στα γραφεία του προέδρου της Δημοκρατίας. Ήταν οι Παν. Κανελλόπουλος, Μ. Μαύρος, Σπ. Μαρκεζίνης, Ευ. Αβέρωφ, Γ. Νόβας, Στ. Στεφανόπουλος, Π. Γαρουφαλιάς, Ξ. Ζολώτας. Πώς είχε γίνει η επιλογή τους;

Ο στρατηγός Γκιζίκης είχε δώσει στον συνταγματάρχη Μπραβάκο μερικά ονόματα. Όταν εκείνος αποσύρθηκε στο δικό του γραφείο, μπήκαν μέσα ορισμένοι αξιωματικοί, της ομάδας Ιωαννίδη, που βρίσκονταν στον προθάλαμο παρακολουθώντας τις κινήσεις των αρχηγών των κλάδων. Γνώριζαν τι συνέβαινε. Και, βγαίνοντας ο Ιωαννίδης από το γραφείο του στρατηγού Γκιζίκη, τους είχε ενημερώσει για τις αποφάσεις που ελήφθησαν, για τη συγκατάνευση του ιδίου και για την επικείμενη πρόσκληση των πολιτικών.

Οι αξιωματικοί εκείνοι θέλησαν και τις τελευταίες στιγμές να ελέγξουν την κατάσταση. Και επέβαλαν στον συνταγματάρχη Μπραβάκο ορισμένα ονόματα. Ένας μά-

λιστα πήρε στο τηλέφωνο τον πρώην υπουργό Εξωτερικών –και γνωστό αντιμακαριακό– Χ. Ξανθόπουλο-Παλαμά που βρισκόταν στην Κέρκυρα, καλώντας τον να προσέλθει και αυτός. Αλλά δεν μπόρεσε εκείνος να αφιχθεί, γιατί δεν υπήρχε αεροπορικό μέσο.

Έτσι η σύσκεψη άρχισε με τους 8 παρόντες προσκεκλημένους, ενώ η Κύπρος περίμενε νέα τουρκική ενέργεια και στην Ελλάδα υπήρχε κενό εξουσίας. Πρακτικά της σύσκεψης δεν κρατήθηκαν. Μόνο μερικές σημειώσεις έλαβε ο συνταγματάρχης Μπραβάκος. Και γι' αυτό η περιγραφή της ιστορικής εκείνης σύσκεψης γίνεται με βάση τις αφηγήσεις ορισμένων από εκείνους που πήραν μέρος. Ας σημειωθεί, όμως, ότι σε διπλανή αίθουσα παρέμεναν οι τέσσερις αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων και σε μιαν άλλη ο αρχιεπίσκοπος με δύο ιερείς. Η παρουσία των τελευταίων σήμαινε ότι σκοπός της σύσκεψης ήταν ο σχηματισμός κυβέρνησης πολιτικής, που θα ορκιζόταν αμέσως, επιτόπου, για να καλύψει το κενό της εξουσίας.

Οι στιγμές, όμως, ήταν επιτακτικά επείγουσες όχι μόνο γιατί τα προβλήματα ήταν τρομακτικά, αλλά ιδίως γιατί, αν ο Δ. Ιωαννίδης είχε δεχτεί να αποσυρθεί στο περιθώριο και να αφήσει τους πολιτικούς να ανεβούν στο προσκήνιο, δεν αποκλειόταν να μετέβαλλε απόφαση και να ξαναγύριζε στην εξουσία. Δεν αποκλειόταν, επίσης, οι άλλοι αξιωματικοί της Ομάδας του, ενεργώντας αυτοβούλως, να επιχειρούσαν αυτοί την ανάκτηση της εξουσίας. Η παρέμβαση των αξιωματικών του προθάλαμου για την κατάρτιση του πίνακα των πολιτικών που θα καλούνταν δείχνει ότι αδράνησαν μεν –κατ' εντολήν του αρχηγού τους–, αλλά δεν εννοούσαν να αφήσουν έξω από κάθε έλεγχο τα πράγματα.

### Δραματική έκκληση

Την ανάγκη επείγουσας λύσης τόνισε ο στρατηγός Γκιζίκης, όταν άρχισε η σύσκεψη στις 2 παρά 5΄. Αφού ζήτησε να προσέλθουν οι αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων –που οι πολιτικοί δέχτηκαν ασυζητητί–, με δραματικό τόνο είπε:

> *«Σας παρακάλεσα, κύριοι, να έλθετε, διότι ο τόπος διέρχεται φοβεράν κρίσιν. Δεν υπάρχει κυβέρνησις! Δεν υπάρχει πρωθυπουργός! Δεν υπάρχει υπουργός Εξωτερικών! Έχουν εξαφανισθεί. Η κατάστασις έχει φθάσει εις τραγικόν σημείον και εδώ και εις την Κύπρον. Αι ένοπλοι δυνάμεις είναι αποφασισμέναι να αποσυρθούν τελείως από κάθε πολιτικήν ευθύνην, παραδίδουσαι την εξουσίαν εις την φυσικήν πολιτικήν ηγεσίαν του τόπου».*

Πρόσθεσε ότι ευχή του θα ήταν να συμμετάσχουν όλοι οι παρόντες στην κυβέρνηση, αλλά δεν θέτει κανέναν όρο. Παρακάλεσε μόνο να μη γίνει συζήτηση ευθυνών για την 21η Απριλίου. Κατόπιν υπό μορφή πρότασης υπέδειξε τα υπουργεία Εθνι-

κής Αμύνης, Δημόσιας Τάξης και Εσωτερικών να ανατεθούν σε πρόσωπα εμπιστοσύνης των Ενόπλων Δυνάμεων. Αλλά οι πολιτικοί αρνήθηκαν και ο Γ. Μαύρος μάλιστα είπε: «Θα αστειεύεσθε βέβαια, κύριε πρόεδρε».

Ο στρατηγός Γκιζίκης τότε έσπευσε να δηλώσει: «Με συγχωρείτε, αποσύρω την πρότασιν. Κάνετε ό,τι νομίζετε σεις. Εμείς δεν πρόκειται πια να αναμειχθούμε...» Ένα όνομα, όμως, μια σκιά πλανιόταν στην αίθουσα και κυριαρχούσε στη σκέψη όλων: τι σκεφτόταν, τι αποφάσισε, τι θα έκανε ο άνθρωπος που απουσίαζε, αλλά κρατούσε την εξουσία έως τότε; Η ερώτηση υποβλήθηκε στον στρατηγό Γκιζίκη. Και εκείνος απάντησε: «Ο ταξίαρχος Ιωαννίδης συμφώνησε για την πολιτική λύση. Δεν αναμειγνύεται τώρα αυτός».

Οι παριστάμενοι αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων συμφώνησαν. Ο αρχηγός του στρατού Γαλατσάνος μάλιστα πρόσθεσε: «Ο Ιωαννίδης μάς έδωσε τον λόγο της τιμής του ότι δεν έχει αντίρρησιν και αποσύρεται. Και θα τον τηρήσει οπωσδήποτε τον λόγον του».

Οι τέσσερις αρχηγοί διαβεβαίωσαν ρητώς τους πολιτικούς ότι ελέγχουν απόλυτα τις ένοπλες δυνάμεις. Ο ναύαρχος Αραπάκης, όμως, στην κατάθεσή του σαφώς αποκαλύπτει τους φόβους του. Και, για τη «συμφωνία» Ιωαννίδη, γράφει:

> *«Τοῦτο βεβαίως δὲν ἦτο ἀκριβές, ἀλλ' ἡ δήλωσις αὔτη ἐγένετο διὰ νὰ μὴ δημιουργηθοῦν σκέψεις φοβίας, εἰς τοὺς πολιτικούς».*

### Κυβέρνηση Κανελλόπουλου

Κατόπιν οι πολιτικοί συζήτησαν για τη μορφή και τη σύνθεση της κυβέρνησης. Πρόταση του Σπ. Μαρκεζίνη να ανατεθεί ο σχηματισμός στον Ξανθόπουλο-Παλαμά και να συγκροτηθεί από τεχνοκράτες για την ταχεία διενέργεια εκλογών, έπεσε στο κενό. Πρόταση του Ευ. Αβέρωφ να κληθεί ο Κ. Καραμανλής για να αναλάβει την πρωθυπουργία προσέκρουσε σε αντιρρήσεις του στρατηγού Γκιζίκη λόγω χρόνου. «Δεν προλαβαίνουμε», είπε. «Η κυβέρνηση πρέπει να σχηματισθεί αμέσως. Περιμένοντας τον Καραμανλή από το εξωτερικό, μπορεί να πάθουμε συμφορές με ακέφαλο τον τόπο».

Τότε, χωρίς αντιρρήσεις, όλοι πρότειναν κυβέρνηση των δύο μεγάλων κομμάτων (ΕΡΕ και Ένωση Κέντρου) με πρωθυπουργό τον Παν. Κανελλόπουλο. Ο στρατηγός Γκιζίκης ζήτησε να σχηματιστεί και να ορκιστεί αμέσως, επιτόπου. Αλλά ο Γ. Μαύρος ζήτησε διακοπή της σύσκεψης για μερικές ώρες, για να επικοινωνήσει με τους φίλους του. Με μεγάλη δυσφορία ο Γκιζίκης δέχτηκε τη διακοπή, για να ξανασυνέλθουν στις 8 το απόγευμα. Η ώρα ήταν 5:36΄. Η μεγάλη απόφαση είχε ληφθεί. Η κυβέρνηση Κανελλόπουλου των δύο κομμάτων θα διαδεχόταν τη Δικτατορία, η οποία ουσιαστικά είχε πια καταλυθεί.

Θα παρεμβάλουμε τώρα μερικές προσωπικές αφηγήσεις, όπως έγιναν στον γράφοντα ή δημοσιεύτηκαν στον Τύπο, που συμπληρώνουν ιστορικά την εικόνα, αλλά και δίνουν την αντίληψη και τα αισθήματα των πολιτικών. Συγχρόνως, όμως, θα παραθέσουμε τα κείμενα των εκθέσεων Αραπάκη-Παπανικολάου, που διασταυρώνουν τα στοιχεία και δίνουν το πρίσμα της άλλης πλευράς.

Και να η αφήγηση του προέδρου Π. Κανελλόπουλου:

*«Τὸ πρωΐ τῆς 23ης Ἰουλίου μὲ βρῆκε στὴν Κηφισιά, ὅπου συνήθως ἀποσύρομαι γιὰ νὰ ἀσχοληθῶ, κάθε πρωΐ σχεδόν, μὲ τὴν συγγραφική μου ἐργασία. Ἦταν περίπου 12.30΄ ὅταν χτύπησε τὸ τηλέφωνο. Μοῦ μίλησε ἕνας συνταγματάρχης. Ὅπως μοῦ εἶπε ὀνομαζόταν Μπραβᾶκος καὶ ἦταν διευθυντὴς τοῦ στρατιωτικοῦ γραφείου τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη.*

*»Ὁμολογῶ ὅτι ξαφνιάσθηκα. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ μιλοῦσα μὲ ἀνθρώπους τοῦ καθεστῶτος. Ζήτησα νὰ πληροφορηθῶ περὶ τίνος πρόκειται. Ὁ συνταγματάρχης Μπραβᾶκος μοῦ ἐξήγησε ἀμέσως:*

*»"Κύριε Πρόεδρε, εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη. Εἶναι ἐθνικὴ ἀνάγκη νὰ ἔλθετε εἰς τὸ γραφεῖο τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ μάλιστα ἐπειγόντως".*

*»Τὸν ρώτησα ἂν ἔχουν κληθῆ καὶ ἄλλοι. Μοῦ ἀπάντησε καταφατικά. Μοῦ εἶπε ὅτι εἶχε κληθῆ καὶ ὁ κ. Μαῦρος. Τότε ἀπήντησα ὅτι θὰ κατέλθω ἀμέσως στὴν Ἀθήνα.*

*»Μόλις ἔκλεισα τὸ τηλέφωνο ἐπεκοινώνησα μὲ τὸν κ. Γ. Μαῦρο γιὰ νὰ βεβαιωθῶ ὅτι πράγματι τοῦ ἀπηύθυναν πρόσκληση καὶ τοῦ εἶπα ὅτι σπεύδω ἀμέσως νὰ κατέλθω καὶ τὸν παρακάλεσα πρὶν ἀναχωρήση γιὰ τὸ γραφεῖο τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη νὰ συναντηθοῦμε.*

*»Εἶχα ἀντιληφθῆ περὶ τίνος ἐπρόκειτο. Ἤμουν βέβαιος ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ἐθνικῆς κρίσεως. Ἤμουν βέβαιος ὅτι ἡ τραγωδία τῆς Κύπρου εἶχε ὁδηγήσει εἰς ἀπόγνωσιν τοὺς ὑπευθύνους.*

**Ιλαροτραγωδία...**

*»Πῆρα τὸ αὐτοκίνητό μου καί, ὁδηγώντας ὁ ἴδιος, ἀνέπτυξα ἰλιγγιώδη ταχύτητα στὴν λεωφόρο Κηφισίας. Τὸ τραγικὸ εἶναι ὅτι παρὰ τὴν δραματικότητα τῶν στιγμῶν μοῦ προκάλεσε ἰλαρότητα τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ ἀκολουθοῦσε μὲ ἐξ ἴσου ἰλιγγιώδη ταχύτητα, τὸ αὐτοκίνητο τῆς Ἀσφαλείας, ποὺ ἐπὶ χρόνια μὲ παρακολουθοῦσε. Ἀνίδεοι οἱ ἄνθρωποι γιὰ τὸ τί συνέβαινε καὶ βλέποντάς με νὰ ἀναπτύσσω ταχύτητα ἐτέθησαν σέ... ἀπηνῆ καταδίωξή μου. Τοὺς παρακολουθοῦσα ἀπὸ τὸν καθρέφτη νὰ κάνουν ἐπικίνδυνους ἑλιγμοὺς ἀνάμεσα στὰ ἄλλα αὐτοκίνητα γιὰ νὰ μὴ μὲ*

*χάσουν ἀπὸ τὰ μάτια τους. Εἶχαν πιστέψει προφανῶς ὅτι ἑτοιμάζομαι νὰ κάνω κάτι παράνομο. Καὶ προσπαθοῦσα νὰ ξεφύγω ἀπὸ τὴν παρακολούθησή τους!*

*»Ἀλλὰ ἐγὼ δὲν ἀνέκοπτα ταχύτητα. Ἔφθασα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ 1 στὸ σπίτι μου κάθιδρος καὶ καταδιωκόμενος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀσφαλείας. Ἐκεῖ μὲ περίμενε ὁ κ. Μαῦρος. Ἀνταλλάξαμε ἀμέσως ἀπόψεις καὶ ἔφυγε.*

*»Ὕστερα ἀπὸ μερικὰ λεπτὰ ἀκολούθησα καὶ ἐγώ. Ἔφθασα στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα γύρω στὴ 1.15 μ.μ. Μὲ ὁδήγησαν ἀμέσως στὴν αἴθουσα ὑποδοχῆς, πλάϊ στὸ γραφεῖο τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ὅπου ἦσαν ἤδη συγκεντρωμένοι οἱ κ.κ. Μαῦρος, Στεφανόπουλος, Νόβας, Μαρκεζίνης, Ζολώτας κλπ.*

*»Ἔνοιωθα ἕνα περίεργο συναίσθημα καθὼς βρισκόμουν μέσα στὸ περιβάλλον ποὺ ἀπέπνεε ἀκόμη τὴν ὀσμὴν τῆς δικτατορίας. Οἱ αἴθουσες τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων, ποὺ ἐγνώριζα καὶ εἶχα ἀφήσει σὲ κατάσταση φθορᾶς ἀλλὰ ἀπέριττης μεγαλοπρέπειας, εἶχαν μεταβληθῆ σὲ πολυτελεῖς αἴθουσες, μὲ δαπανηρὲς διακοσμήσεις, χαλιὰ κλπ. Οἱ δικτάτορες εἶχαν φθάσει στὸ ἄλλο ἄκρο. Στὴν χλιδὴ τῆς πολυτελείας.*

*»Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μὲ σφιγμένη τὴν καρδιά, ἐπροχώρησα ἐγὼ καὶ οἱ ὑπόλοιποι πολιτικοὶ ἡγέτες καὶ πρωθυπουργοὶ πρὸς τὸ γραφεῖο τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη.*

*»Μπήκαμε μέσα σιωπηλοί. Τὸν χαιρετήσαμε. Καὶ ἐλάβαμε θέσεις τριγύρω του. Ἐγὼ κάθησα στὰ δεξιά του».*

### Αντικρίζοντας τον στρατηγό Γκιζίκη

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Π. Κανελλόπουλος έδωσε συνέντευξη στην Ιταλίδα δημοσιογράφο Οριάννα Φαλάτσι για το περιοδικό *Ευρόπαιο*, όπου έκανε ενδιαφέρουσα αποκάλυψη της ψυχολογίας των πολιτικών που εκείνη την κρίσιμη ημέρα έρχονταν σε επαφή με τους στρατιωτικούς:

*« "Κύριε Κανελλόπουλε δοκιμάσατε ἔκπληξη ἀπὸ τὴν πρόσκληση τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη;"*

*» "Ὄχι. Δὲν μπορῶ νὰ μιλήσω γιὰ ἔκπληξη, γιατὶ ἤμουν σχεδὸν βέβαιος ὅτι δὲν εἶχαν ἄλλη ἐκλογή. Καὶ θὰ προσθέσω καὶ τοῦτο: αὐτὴ ἡ ἀπουσία ἐκπλήξεως ἦταν ποὺ μὲ βοήθησε νὰ κρατηθῶ ψύχραιμος. Καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἤξερα, ὅτι ἡ κρίση στὴν Κύπρο ἦταν τρομερὴ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη μποροῦσε νὰ ἐκραγῆ πόλεμος. Πράγματι, ἂν μὲ ρωτήσετε ποιά ἦταν τὰ αἰσθήματά μου τὴν στιγμὴ ὅπου*

*μπῆκα σ' ἐκείνη τὴν αἴθουσα καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀντίκρυσα τὸ πρόσωπο ἐκείνων τῶν ἀξιωματικῶν, θὰ σᾶς ἀπαντήσω: πλήρης ἀπουσία αἰσθημάτων. Ἀπέραντη ψυχραιμία. Μπῆκα σ' ἐκείνη τὴν αἴθουσα σὰ νὰ μοῦ ἀνῆκε. Ἐξ ἄλλου, πράγματι μοῦ ἀνῆκε γιατὶ ἀνήκει στὸν λαὸν καὶ ὄχι στὸν στρατηγὸ Γκιζίκη. Καὶ προχώρησα μ' ἐκείνη τὴν ἀπουσία αἰσθημάτων, ἀπαγορεύοντας στὸν ἑαυτο μου νὰ δοκιμάση καὶ τὴν παραμικρὴ συγκίνηση καὶ κατόρθωσα ἀκόμη καὶ νὰ σφίξω τὸ χέρι τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη. Δὲν πιστεύω, ὅτι θὰ μποροῦσαν καὶ οἱ ἄλλοι νὰ ποῦν τὸ ἴδιο, ἂν καί, εἶναι ἀλήθεια, ἐξωτερικὰ φαίνονταν ἤρεμοι. Καὶ μάλιστα ψύχραιμοι".*

*» "Καὶ οἱ ἀξιωματικοί, ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης;"*

*» "Αὐτοὶ δὲν ἦταν ψύχραιμοι. Ἦταν χαμογελαστοί, ἐγκάρδιοι. Ἀλλὰ πρέπει νὰ καταλάβετε, ὅτι ἐκείνη τὴν στιγμὴ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπιτρέψουν στὸν ἑαυτό τους νὰ εἶναι ψύχραιμοι: βρίσκονταν σὲ θέση πολὺ πιὸ δύσκολη ἀπὸ τὴν δική μου. Ἤθελαν κατανόηση, βοήθεια. Τὶς δέκα ἐκεῖνες ὧρες ὅπου μείναμε μαζί, δὲν ἐπέτρεψαν οὔτε στιγμὴ στὸν ἑαυτό τους νὰ δείξη σκληρότητα. Δέκα ὧρες μείναμε μαζί, ναί..."»*

## Η συζήτηση κατά τη σύσκεψη

Η παρεμβολή της συνέντευξης του Π. Κανελλόπουλου δείχνει το πνεύμα της δυσπιστίας με το οποίο έγινε η σύσκεψη εκείνη. Συνεχίζουμε, όμως, την αφήγηση του τέως πρωθυπουργού, που είχε το δικαίωμα εκείνες τις ώρες να θεωρεί τον εαυτό του πάντα νόμιμο πρωθυπουργό της χώρας. Αφού παρεμβάλει την εισήγηση του στρατηγού Γκιζίκη, που ανέπτυξε τον λόγο της σύσκεψης και ζήτησε από τους παριστάμενους να μιλήσουν, συνεχίζει:

*«Παρ' ὅλον ὅτι σὲ περιστάσεις παρόμοιες τὸν λόγο λαμβάνουν πρῶτα οἱ νεώτεροι, εἶπα ὅτι θὰ μιλήσω πρῶτος. Ἀπέφυγα νὰ ἀναφερθῶ στὸ παρελθόν. Δὲν εἶπα λέξη, οὔτε γιὰ τὴν 21η Ἀπριλίου, οὔτε γιὰ τὴν 25η Νοεμβρίου. Αἰσθάνθηκα ὅμως χρέος νὰ καυτηριάσω τὸ πραξικόπημα. Χρησιμοποίησα δριμύτατες φράσεις γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὶς εὐθῦνες ἐκείνων ποὺ ἔκαναν ὅσα ἔκαναν καὶ ὡδήγησαν τελικῶς σὲ τραγωδία τὴν Κύπρο καὶ τὸ Ἔθνος.*

*»Ἐνώπιον αὐτῆς τῆς τραγικῆς καταστάσεως, κατέληξα, δὲν θὰ εἶχα ἀντίρρηση νὰ συμμετάσχω σὲ μιὰ κυβέρνηση ἢ νὰ τὴν ὑποστηρίξω μὴ συμμετέχων. Ὑπὸ ἕνα μόνο ὅρο: ὅτι θὰ μετάσχη σὲ αὐτὴν καὶ ἡ Ἕνωση Κέντρου. Καὶ διὰ τῆς χειρός μου ἔδειξα ἐκείνη τὴν στιγμὴ τὸν καθήμενο ἀκριβῶς ἀπέναντί μου κ. Μαῦρο. Εἶπα ἀκόμη ὅτι εἶμαι σύμφωνος νὰ*

*σχηματισθῇ ἀμέσως πολιτικὴ κυβέρνηση ἀλλὰ ὅτι θὰ ἐχρειάζοντο μερικὲς ὧρες ἁπλῶς γιὰ νὰ συνεργασθοῦμε ἐπὶ τοῦ καταλόγου τῶν ὑπουργῶν κλπ. Προσέθεσα ὅμως ὅτι κυβέρνηση μὲ εὐρυτάτη ἀποδοχὴ μπορεῖ νὰ σχηματίση καὶ ὁ Κων. Καραμανλῆς, τὴν ὁποία ἐγὼ τουλάχιστον θὰ ὑπεστήριζα, εἴτε μετέχοντας, εἴτε ὄχι.*

*»Ὁ Πρόεδρος Γκιζίκης παρενέβη γιὰ νὰ πῇ ὅτι δὲν ἦταν εὔκολο κατὰ τὴν γνώμη του νὰ βρεθῇ ὁ κ. Καραμανλῆς. Καὶ μέχρι τῆς ἀφίξεώς του, μεσολαβοῦσε ἀρκετὸς χρόνος, πρᾶγμα ποὺ δὲν θὰ ἦταν σκόπιμο ὑπὸ τὶς παροῦσες στιγμές.*

*»Ἡ συζήτηση συνεχίσθηκε, τὸν λόγο ἔλαβε ὁ κ. Μαῦρος, ὁ ὁποῖος εὑρέθη σύμφωνος μαζί μου, ἀλλὰ εἶπε ὅτι θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ διακόψωμε, ὥστε νὰ μπορέση νὰ ἔλθη σὲ ἐπαφὴ καὶ μὲ ὁρισμένα στελέχη τῆς Ε.Κ. γιὰ νὰ τὰ ἐνημερώση σχετικά.*

*»Μίλησαν καὶ οἱ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν σύμφωνοι ἐπὶ τῆς ἀνάγκης νὰ ὑπάρξη κυβέρνηση ἡ ὁποία νὰ σχηματισθῇ ἀμέσως. Οἱ περισσότεροι ἐπρότειναν τὴν λύση Καραμανλῆ. Δύο πρότειναν καὶ δύο ἄλλες λύσεις καὶ τέλος ὁ κ. Μαρκεζίνης συνέστησε κυβέρνηση μόνον ὑπὸ τὸν κ. Ξανθόπουλο-Παλαμᾶ.*

*»Στὴν σύσκεψη παρέλειψα νὰ πῶ ὅτι παρευρίσκοντο καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, οἱ ὁποῖοι βεβαίωσαν ὅτι ὁ στρατὸς ἀποσύρεται στὰ ἔργα του. Ὅτι ἀποτελεῖ ἀπόφαση τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων νὰ παραδώσουν τὴν ἐξουσία σὲ πολιτικὴ κυβέρνηση καὶ ὅτι θὰ βοηθήσουν μὲ ὅλα τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐπιτύχη στὸ ἔργο της.*

*»Τελικὰ μείναμε σύμφωνοι νὰ διακόψουμε γιὰ τὶς 8.30 τὸ βράδυ, μὲ τὴν συμφωνία νὰ σχηματίσω κυβέρνηση ἐν συνεργασία μὲ τὴν Ἕνωση Κέντρου. Φύγαμε γύρω στὶς 5.30. Ὁ κόσμος ἔξω ἀπὸ τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα παραληροῦσε. Ἡ νεολαία εἶχε ξεχυθῇ στοὺς δρόμους καὶ ξεσποῦσε σὲ ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις.*

*»Γιὰ νὰ ἔλθω στὸ Πολιτικὸ Γραφεῖο ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ξενοκράτους ὅπου μένω χρειάσθηκα περίπου 45 λεπτὰ τῆς ὥρας. Τὸ αὐτοκίνητό μου μὲ δυσκολία διέσχισε τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας. Οἱ νέοι ἰδίως παραληροῦσαν. Ἦταν μιὰ στιγμὴ συγκλονιστικὴ μαζὶ καὶ δραματική».*

### Η αφήγηση του Γ. Μαύρου

Ο Γ. Μαύρος αφηγείται πώς άρχισε η συζήτηση κατά τη σύσκεψη:

*«Ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης, ἀφοῦ ἀνέφερε γιατί μᾶς κάλεσε, μᾶς ζήτησε νὰ παραστοῦν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ποὺ εὑρίσκοντο σὲ δι-*

*πλανὸ δωμάτιο. Συγκατανεύσαμε καὶ ἦρθαν. Ρώτησε κάποιος ἀπὸ μᾶς:*

*» "Ποῦ εἶναι ὁ Ἰωαννίδης;"*

*»Μᾶς ἀπάντησαν οἱ στρατιωτικοί:*

*» "Εἶναι καὶ ἐκεῖνος σύμφωνος γιὰ τὸν σχηματισμὸ πολιτικῆς κυβερνήσεως".*

*» Κατὰ τὴν συζήτησι ποὺ ἀκολούθησε, ὁ Σπ. Μαρκεζίνης ἔρριξε τὴν πρότασι νὰ γίνη κυβέρνησις τεχνοκρατῶν μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Ξανθόπουλο-Παλαμᾶ. Ἀλλ' ὑπεδέχθη παγερὴ σιωπὴ τὴν πρότασι –σημεῖο γενικῆς ἀποδοκιμασίας– καὶ ἐγὼ ἐδήλωσα:*

*» "Ὁ Ξανθόπουλος-Παλαμᾶς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς σφοδρότερους πολέμιους τοῦ Μακαρίου. Ἀλλ' ὅπως εἶχε ἔλθει σὲ ἀντίθεσι μὲ τὸν Μακάριο, μᾶς εἶναι τελείως ἄχρηστος αὐτὲς τὶς στιγμές. Ὁ πιὸ ἀκατάλληλος γιὰ πρωθυπουργὸς εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ ὑπέδειξε ὁ κ. Μαρκεζίνης".*

*» Ὁ κ. Ἀβέρωφ ζήτησε νὰ κληθῆ ὁ Κ. Καραμανλῆς γιὰ νὰ μετάσχη στὴν σύσκεψι καὶ ἡ κυβέρνησις νὰ ἀνατεθῆ εἴτε σὲ ἐκεῖνον εἴτε στὸν κ. Κανελλόπουλο. Ἀλλ' ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης ἀντέδρασε.*

*» "Ὁ κ. Καραμανλῆς ἀπουσιάζει δέκα χρόνια", εἶπε. "Πῶς νὰ ἐπικοινωνήσουμε καὶ νὰ τὸν φέρουμε ἐδῶ; Δὲν ἔχουμε τέτοια χρονικὰ περιθώρια. Ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ σχηματισθῆ ἀμέσως. Δὲν πρέπει νὰ βγῆτε ἀπὸ τὴν αἴθουσα αὐτὴν χωρὶς νὰ ἔχη ὁρισθῆ ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις".*

### «Κύριε πρόεδρε, ἀστειεύεσθε...»

*» Κατόπιν τούτου, κατέληξαν ὅλοι στὸν σχηματισμὸ κυβερνήσεως ἀπὸ τὸν κ. Κανελλόπουλο –ὡς προέδρο– καὶ ἐμένα ποὺ ἐκπροσωπούσαμε τὰ δύο μεγάλα κόμματα. Ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης εἶπε ὅτι:*

*» "Δύο πράγματα ζητοῦν αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις. Πρῶτον μὴ θέσετε ἄμεσον θέμα ἐκλογῶν. Δεύτερον, νὰ παραμείνουν στὰ ὑπουργεῖα Ἐθνικῆς Ἀμύνης, Ἐσωτερικῶν καὶ Ἀσφαλείας οἱ στρατιωτικοὶ ὑπουργοί".*

*»Ἀμέσως ἐγώ, ἀναφερόμενος στὴν συμμετοχὴ τῶν τριῶν στρατιωτικῶν ὡς ὑπουργῶν, εἶπα:*

*» "Εἶναι προφανές, κύριε πρόεδρε, ὅτι ἀστειεύεσθε".*

*» Ὁ κ. Γκιζίκης εἶπε τότε ὅτι ἀποσύρει τὴν πρότασί του. Στὴ συζήτησι ποὺ ἀκολούθησε πῆραν μέρος ὅλοι καὶ ὁ κ. Κανελλόπουλος ὅπως καὶ ἐγὼ ἐθέσαμε τὸ ζήτημα: ποῦ βρίσκεται ἡ ἐξουσία; Θυμᾶμαι ὅτι εἶπα:*

*» "Ἂν ἐμεῖς πρόκειται νὰ ἔχουμε ἁπλῶς τὶς εὐθῦνες ἡ δὲ ἐξουσία νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες μποροῦν σὲ κάθε στιγμὴ νὰ μᾶς καταλύσουν, τότε ὁ σχηματισμὸς πολιτικῆς κυβερνήσεως δὲν ἔχει νόημα".*

*» Ἔθιξα ἐγὼ ἐπίσης ἕνα ἄλλο θέμα:*

*» "Ἂν ὑπάρξουν διαφωνίες πάνω στὸ Κυπριακὸ τί θὰ γίνη; Ὁ Μακάριος ἀνετράπη ὡς πρόσωπο τὸ ὁποῖο δὲν συμπαθοῦσε ἡ δικτατορία; Ἢ γιατὶ ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθῆ ἄλλη πολιτική; Καὶ ποιά; Καὶ ἂν αὐτοὶ ποὺ ἐπέβαλαν τὴν νέα πολιτικὴ στὴν Κύπρο ἐλέγχουν πάντα τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τί μπορεῖ νὰ κάνη ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις σὲ περίπτωσι ποὺ κρίνη ὅτι πρέπει νὰ μεταβληθῆ ἡ πολιτική;"*

*»Ἀπαντώντας καὶ στὰ δύο ἐρωτήματα οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ στρατεύματος ἔκαναν τὴν ἑξῆς δήλωσι, στὴν ὁποία ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης συγκατένευσε:*

*» "Ὁ στρατὸς ἀποσύρεται ὁριστικὰ στὰ ἔργα του. Θὰ ἐκτελῆ ἀσυζητητὶ τὰς ἐντολὰς τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀναβάλετε τὸν σχηματισμὸν τῆς κυβερνήσεώς σας οὔτε μιὰ ὥρα".*

*»Ἐγὼ ἀντιλαμβανόμουν ὅτι θὰ ἐπωμιζόμουν τὸ βάρος τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Γι' αὐτὸ παρεκάλεσα τὸν στρατηγὸ Γκιζίκη νὰ καλέση τὸν Ἀνδρουτσόπουλο καὶ τὸν Κυπραῖο νὰ μᾶς παράσχουν ὡρισμένες πληροφορίες. Ὁ στρατηγὸς μοῦ ἀπήντησε:*

*» "Πρέπει νὰ ἔχετε ὑπ' ὄψιν σας, ὅπως σᾶς εἶπα καὶ ἐν ἀρχῆ, κυβέρνησις δὲν ὑπάρχει. Ἔχει παραιτηθῆ ἢ αὐτοδιαλυθῆ".*

*» "Ναί, ἀλλὰ μέχρι τοῦ σχηματισμοῦ τῆς νέας κυβερνήσεως, ἔχουν εὐθύνας οἱ παραιτηθέντες", παρετήρησα.*

*» "Δυστυχῶς τοὺς ἀναζητοῦμε ἀλλὰ δὲν ἀνευρίσκονται πουθενά", εἶπε ὁ Φ. Γκιζίκης.*

*» Ἐζήτησα τότε νὰ διακοπῆ ἡ συνεδρίασις γιὰ νὰ ἔρθουμε στὶς ὀκτὼ τὸ βράδυ, προκειμένου νὰ ληφθοῦν ὁριστικαὶ ἀποφάσεις, ἀφοῦ συνεννοηθῶ μὲ παράγοντες τοῦ κόμματός μου. Ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης καὶ οἱ ἄλλοι στρατιωτικοὶ ἐπέμεναν νὰ μὴ γίνη διακοπὴ καὶ μόνον κατόπιν τῆς ἐπιμονῆς μου ἀπεφασίσθη τὸ μεγάλο αὐτὸ διάλειμμα. Γιὰ νὰ φύγουμε ὅμως ἀναγκασθήκαμε νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὴν πίσω ἔξοδο πρὸς τὸν ἐθνικὸ κῆπο, γιατὶ τεράστια πλήθη εἶχαν κατακλύσει ὅλον τὸν χῶρο μπροστὰ στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα».*

**«Ο Ιωαννίδης είναι σύμφωνος»**

Αλλά να και οι εκθέσεις των στρατιωτικών αρχηγών. Ο αντιναύαρχος Αραπάκης γράφει:

*«Μετὰ ταῦτα διὰ τοῦ συνταγματάρχου Μπραβάκου (Διευθυντοῦ τοῦ Στρατιωτικοῦ Γραφείου τοῦ Προέδρου Γκιζίκη) ἐκλήθησαν οἱ πολιτικοὶ Π. Κανελλόπουλος, Γ. Μαῦρος, Ε. Ἀβέρωφ, Γ. Ἀθανασιάδης-Νόβας, Σπ. Μαρκεζίνης, Στ. Στεφανόπουλος, Π. Γαρουφαλιᾶς καὶ Ξ. Ζολώτας ἵνα*

*συγκεντρωθοῦν τὴν 2 μ.μ. εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Γκιζίκη. Ἡμεῖς ἐπανήλθομεν εἰς τὰς ὑπηρεσίας.*

*»Μεταξὺ τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐνεργειῶν μου τῶν στιγμῶν ἐκείνων ἦτο καὶ ἡ διαταγὴ ἐπανάπλου τῶν ὑποβρυχίων εἰς τὴν ἀνατολικῶς τῆς Ρόδου περιοχήν, δεδομένου ὅτι εἶχεν πραγματοποιηθῆ ἡ κατάπαυσις τοῦ πυρὸς καὶ ἀποφασισθῆ ἡ συμμετοχή μας εἰς τὴν διάσκεψιν τῆς Γενεύης.*

*»Τὴν 2 μ.μ. ὥραν ἐπιστρέψαμεν εἰς τὸ παρακείμενον γραφεῖον, τοῦ κ. Γκιζίκη, μέχρις οὗ ἀνακοινώσει οὗτος εἰς τοὺς πολιτικοὺς τὰς ἀποφάσεις μας.*

*»Ὁ κ. Γκιζίκης ἀνεκοίνωσεν τὴν ἀπόφασιν τῶν ἀρχηγῶν ὅπως τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας ἀναλάβῃ ἡ πολιτικὴ ἡγεσία καὶ ὅτι, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ εἶχον σοβαρὰς ἀντιρρήσεις, προετείνετο ἡ διατήρησις τῶν ὑπουργείων Ἐθνικῆς Ἀμύνης, Δημοσίας Τάξεως καὶ Ἐσωτερικῶν ὑπὸ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Ἐπειδὴ ἡ πρότασις αὐτὴ δὲν ἦτο ἀρεστὴ εἰς τοὺς πολιτικοὺς ὁ κ. Γκιζίκης διευκρίνισεν ὅτι δὲν ἀπετέλει ὅρον καὶ τὴν ἀπέσυρεν ἀμέσως.*

*»Ἐκδηλωθείσης τῆς ἐπιθυμίας τῶν πολιτικῶν νὰ ἴδουν τοὺς ἀρχηγούς, κατόπιν σχετικῆς ὑποδείξεως τοῦ κ. Γκιζίκη, εἰσήλθομεν, ἀπὸ τὸ παραπλήσιον γραφεῖον εἰς ὃ παρευρισκόμεθα οἱ τέσσαρες ἀρχηγοί, εἰς τὸ Γραφεῖον Γκιζίκη, ὅπου εἷς ἕκαστος ἐξ ἡμῶν ἐπεβεβαίωσεν πρὸς τούτους ὅτι ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἀναλάβουν οἱ πολιτικοὶ τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας καὶ ὅτι διατηροῦμεν τὸν ἀπόλυτον ἔλεγχον εἰς τοὺς Κλάδους μας. Εἷς ἐκ τῶν πολιτικῶν ἠρώτησεν εἰδικώτερον ἐὰν ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης τελεῖ ἐν γνώσει καὶ εἶναι καὶ οὗτος σύμφωνος.*

*»Ὁ κ. Γκιζίκης ἀπήντησεν ὅτι ὁ ταξίαρχος Ἰωαννίδης εἶναι ἔντιμος ἀξιωματικὸς καὶ εἶναι σύμφωνος (τοῦτο βεβαίως δὲν ἦτο ἀκριβές, ἀλλ' ἡ δήλωσις αὕτη ἐγένετο διὰ νὰ μὴ δημιουργηθοῦν σκέψεις φοβίας εἰς τοὺς πολιτικούς). Ἐν συνεχεία ὁ κ. Γκιζίκης τοὺς εἶπε ὅτι αἱ περιστάσεις ἐπιβάλλουν τὸν ἄμεσον σχηματισμὸν κυβερνήσεως καὶ ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξέλθουν τοῦ γραφείου χωρὶς νὰ σχηματίσουν κυβέρνησιν. Οἱ πολιτικοὶ κατ' ἀρχὴν ἐδήλωσαν ὅτι εἶναι σύμφωνοι. Ἡ ἐν γένει στάσις καὶ συμπεριφορά τους ἐδείκνυε ὅτι μετὰ χαρᾶς θὰ ἐπελαμβάνοντο, ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ πᾶσαν μνησικακίαν καὶ ἐκδηλοῦντες θαυμαστὴν ἀνωτερότητα. Πλὴν ὅμως δὲν ἦτο δυνατὸς ὁ ἄμεσος σχηματισμὸς κυβερνήσεως, διότι θὰ ἔδει νὰ ἔλθουν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν περὶ αὐτοὺς παραγόντων τῶν κομμάτων των.*

*»Ὁ κ. Μαρκεζίνης εἶπεν ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ πολιτικὴ κυβέρνησις ἀλλὰ ὑπηρεσιακὴ «ἑνὸς ἀνδρὸς» ὑπὸ τὸν κ. Παλαμᾶ, διὰ νὰ κάνῃ ἐκλογάς.*

*»Οἱ κ.κ. Ἀθανασιάδης-Νόβας, Στεφανόπουλος καὶ Γαρουφαλιᾶς ἐτόνισαν ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνη κυβέρνησις τῇ συμμετοχῇ ὅλων τῶν πολιτικῶν.*

*»Ὁ κ. Ζολώτας εἶπεν ὅτι δὲν ἦτο πολιτικός, ἀλλ' ἐπίστευε ὅτι οἱ πολιτικοὶ ἔδει νὰ ἀναλάβουν τὴν διακυβέρνησιν καὶ ὅτι ἐκεῖνος ἐπροθυμοποιεῖτο νὰ προσφέρη τὰς ὑπηρεσίας του.*

*»Ὁ κ. Κανελλόπουλος εἶπεν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνη κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν κυβέρνησις, ὅτι θὰ ἔδει νὰ ἀποσυρθοῦν πρὸς συνεννόησιν καὶ νὰ συνεκτιμηθῇ ὅτι ὑπῆρχε καὶ ὁ κ. Καραμανλῆς, παρ' ὅτι εὑρίσκετο εἰς τὸ ἐξωτερικόν.*

*»Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρενέβη ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης, ὅστις εἶπεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναμείνωμεν τὴν ἔλευσιν τοῦ κ. Καραμανλῆ, διότι εὑρίσκεται ἐκτὸς Ἑλλάδος καὶ μάλιστα ἐπὶ μακρόν.*

*»Εἰδικώτερον ὁ κ. Μαῦρος εἶπεν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικοινωνήση μετὰ τῶν παραγόντων τοῦ κόμματός του, ἄλλωστε ἦτο ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιρροὴν τῆς παρὰ τῶν ὀργάνων ἀσφαλείας παρακολουθήσεώς του. Ἀναφερθεὶς περαιτέρω δὲ εἰς τὸν Μακάριον ἔπλεξε τὸ ἐγκώμιόν του.*

*»Τελευταῖος ἔλαβε τὸν λόγον ὁ κ. Ἀβέρωφ, ὁ ὁποῖος ἔπλεξε τὸ ἐγκώμιον τοῦ κ. Κανελλοπούλου, ὡς πνευματικοῦ ἀνδρός, καὶ ἐν συνεχεία τοῦ κ. Καραμανλῆ, ὡς πολιτικοῦ ἡγέτου, τὸν ὁποῖον καὶ προέκρινεν ὡς τὸν πλέον κατάλληλο νὰ ἀναλάβη τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας κατὰ τὰς παρούσας κρισίμους στιγμὰς καὶ καταλήγων εἶπεν ὅτι ἐὰν τοῦτο δὲν εἶναι ἐφικτόν, τότε ἀναμφισβητήτως ὁ κ. Κανελλόπουλος θὰ πρέπει νὰ ἀναλάβη τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως.*

*»Ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης ἐμμένων εἰς τὰς ἀντιλήψεις καὶ ἀπόψεις του, ὅτι ἔδει νὰ σχηματισθῇ ἀμέσως κυβέρνησις, παρεκάλεσε τὸν κ. Κανελλόπουλο ὅπως ἀναλάβη τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως.*

*»Πρὸς στιγμήν, ἐσκέφθην νὰ ἐκφράσω τὰς ἀντιρρήσεις μου πρὸς ὅσα ὁ κ. Γκιζίκης εἶπεν, εἰσάγων εὐθέως τὰς περὶ ἐλεύσεως τοῦ κ. Καραμανλῆ ἀπόψεις μου. Προτίμησα ὅμως καὶ κατόπιν τῶν μέχρι στιγμῆς ἐκείνης ἀπόψεων τοῦ Πολιτικοῦ Κόσμου ἐπὶ τοῦ θέματος, νὰ ἐνισχύσω τὴν θέσιν τοῦ κ. Ἀβέρωφ λέγων ὅτι συμφωνῶ μετὰ τούτου εἰς ὅσα εἶχεν οὗτος προείπει καὶ νὰ ἀναπτύξω περαιτέρω δραστηριότητα ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ.*

*»Ὁ κ. Κανελλόπουλος ἐδέχθη ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι θὰ συνειργάζετο μὲ τὴν Ἕνωσιν Κέντρου. Τελικῶς ἡ σύσκεψις ἔληξεν μὲ ἀνάθεσιν τῆς ἐντολῆς εἰς τὸν κ. Κανελλόπουλον, παρακληθέντος ὅπως, κατὰ τὴν 8ην ἀπογευματινήν, ὅτε θὰ ἐπανήρχοντο, παρουσίαζεν τὴν ὑπ' αὐτὸν κυβέρνησιν».*

**«Υπό τον έλεγχό μας»**

Και ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου γράφει:

*«Οἱ ἀρχηγοὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κατὰ τὴν προκαθορισθεῖσαν ὥραν, μετὰ δὲ ὀλιγόλεπτον ἐπαφὴν τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη μετὰ τῶν πολιτικῶν προσωπικοτήτων ἐκτὸς τῶν Ἀρχηγῶν καὶ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, παρέστησαν οἱ κ.κ. Ἀθανασιάδης-Νόβας, Κανελλόπουλος, Στεφανόπουλος, Μαρκεζίνης, Μαῦρος, Ἀβέρωφ, Ζολώτας, Γαρουφαλιᾶς, ὡς καὶ ὁ Διευθυντὴς τοῦ γραφείου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, συνταγματάρχης Μπραβάκος. Ἀτυχῶς, οὐδεὶς ἐτήρει πρακτικά, πλὴν ὡρισμένων ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐτήρουν σποραδικὰς σημειώσεις, καὶ τοῦ ὑποφαινομένου ὅστις ἐτήρει μᾶλλον λεπτομερεῖς τοιαύτας.*

*»Ἐν ἀρχῇ, ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης ἐπανέλαβεν τὴν πρόθεσιν τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων ὅπως παραδώσουν τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας, τῆς ὁποίας ἦσαν αἱ ἐγγυήτριαι, εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρας, ἀποσυρόμενοι εἰς τὰ κύρια αὐτῶν καθήκοντα. Οὗτος ἐπανέλαβεν, ὡσαύτως, τὴν ἐπιθυμίαν του ὅπως παρατηρηθῇ, καὶ ἠτήσατο παρὰ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ὅπως σχηματίσουν κυβέρνησιν καὶ ἀναλάβουν οὗτοι τὴν εὐθύνην τῆς πορείας τῆς χώρας.*

*»Ἀκολούθως, πρωτοστατοῦντος τοῦ κ. Ἀβέρωφ, ὅστις ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως κατηγορηματικός, ὡμίλησαν ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες, αἰτήσαντες ὅπως ἐνημερωθοῦν περὶ τῆς ἐν προκειμένῳ θέσεως τοῦ Ταξιάρχου Ἰωαννίδη, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ κατὰ πόσον οἱ Ἀρχηγοὶ ἠδύναντο νὰ ἐγγυηθοῦν περὶ τῆς πειθαρχίας τῶν Κλάδων εἰς τὰς ἐντολάς των. Ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἐδηλώθη εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρας ὅτι ὁ Ταξίαρχος Ἰωαννίδης δὲν θὰ ἀναμιχθῇ. Ὑφ' ἑκάστου δὲ τῶν Ἀρχηγῶν, ὅτι οἱ Κλάδοι τελοῦν ὑπὸ τὸν ἀπόλυτον αὐτῶν ἔλεγχον.*

*»Τελευταῖοις ὡμίλησεν ὁ ὑποφαινόμενος, ὅστις μετὰ τὴν δήλωσίν του περὶ ἀπολύτου πειθαρχίας καὶ ὑπακοῆς τῆς Ἀεροπορίας προσέθεσεν: "Κύριοι, ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ εἶμαι ὁ νεώτερος εἰς ἡλικίαν εἰς τὴν σύσκεψιν ταύτην, θὰ παρεκάλουν νὰ μοὶ ἐπιτρέψητε νὰ ὁμιλήσω ὀλίγον περισσότερον. Ἔζησα καὶ ἐγὼ τὴν ἀταξίαν τῆς χώρας μας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ ἐπισημάνω ὅτι τὰ σφάλματα δὲν ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν 21ην Ἀπριλίου 1967. Ὑπῆρξεν ἡ πρὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης περίοδος ἡ ὁποία ἐπέτρεψεν τὴν δημιουργίαν τῆς 21ης Ἀπριλίου. Συνεπῶς, οὐδεὶς δύναται νὰ ἐντοπίσῃ ἀπὸ πότε ἀρχίζουν τὰ σφάλματά μας. Θὰ ἔλεγα ὅτι ἀρχίζουν ἐδῶ καὶ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ὑπάρχουν Ἕλλη-*

*νες. Ἐνῶ δὲ ἡμεῖς δηλοῦμεν καὶ ὑποσχόμεθα ὅτι θὰ πειθαρχήσουν οἱ Κλάδοι μας, θὰ πρέπει καὶ ὑμεῖς, πρὶν ἐγερθῆτε ἀπὸ αὐτὸ τὸ τραπέζι, πρὶν ἐξέλθητε ἀπὸ αὐτὴν τὴν πόρτα, νὰ ὑποσχεθῆτε ὅτι θὰ πράξητε ὅ,τι ἐπιβάλλεται διὰ τὴν Πατρίδα, ὥστε νὰ προχωρήση εἰς ὀρθὴν πορείαν καὶ ὅτι δὲν θὰ ἐπιτρέψητε ποτὲ νὰ ὑπάρξη πάλι μία 21η Ἀπριλίου". Ὁ παρακαθήμενος τοῦ ὑποφαινομένου κ. Ἀθανασιάδης-Νόβας ἀνεφώνησεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο: "Πέστα, παιδάκι μου. Ἔτσι εἶναι. Μυαλὸ δὲν βάζουμε".*

### Η συζήτηση περί Καραμανλή

*»Μετὰ ταῦτα ἐπηκολούθησεν συζήτησις καθ' ἣν προετάθη ὡς λύσις ὁ σχηματισμὸς Κυβερνήσεως Ἐθνικῆς Ἑνότητος, τῇ συμμετοχῇ εἴτε ἁπάντων εἴτε μέρους τῶν παρισταμένων πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἅπαντες δὲ ἐνεφανίζοντο μᾶλλον ἀποδεχόμενοι μίαν κυβέρνησιν τῶν κ.κ. Κανελλοπούλου-Μαύρου, τῇ ἐξαιρέσει τοῦ κ. Ἀβέρωφ, ὅστις εὐθὺς ἀμέσως ἔθεσεν ἐπὶ τάπητος τὴν λύσιν Καραμανλῆ ὡς μοναδικὴν διέξοδον.*

*»Συγκεκριμένως, ὁ κ. Ἀβέρωφ εἶπεν ὅτι παρὰ τὴν ἐκτίμησιν ἣν τρέφει πρὸς τοὺς προαναφερθέντας, διὰ μιᾶς λύσεως Καραμανλῆ, θὰ ἀντιμετωπίζετο ἀποτελεσματικώτερον τὸ Ἐθνικόν μας θέμα, λόγω τοῦ κύρους καὶ τῆς προϊστορίας τοῦ ἀνδρός. Κατέληξεν δὲ δηλώσας ὅτι, ὡς πιστεύει, ὁ κ. Καραμανλῆς θὰ ἐδέχετο νὰ ἀναλάβη τὴν ἱστορικὴν εὐθύνην τῆς διακυβερνήσεως τῆς χώρας εἰς τοιαύτας δυσκόλους στιγμάς. Ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης ἀπήντησεν εἰς τὸν κ. Ἀβέρωφ ὅτι δὲν ἔχει ἀντίρρησιν, πλὴν ἡ κατάστασις εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐπείγουσα. Ὁ κ. Καραμανλῆς ἀπουσιάζει. Ἡ χώρα στερεῖται κυβερνήσεως ἀπὸ τῆς πρωΐας. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ὁ κ. Καραμανλῆς ἐπιθυμῆ νὰ ἀναλάβη τὴν κυβέρνησιν. Πῶς θὰ ἐπιστρέψη;*

*»Κατὰ τὴν φάσιν ταύτην τῶν συζητήσεων, δὲν ἤλλαξεν ἡ ἀρχικὴ ἄποψις τῆς λύσεως Κανελλοπούλου-Μαύρου, περὶ ὥραν δὲ 17.00, οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἀνεχώρησαν διὰ τὴν διενέργειαν ἰδιαιτέρων συνομιλιῶν».*

### Παλλαϊκός συναγερμός

Στο μεταξύ η Αθήνα, ανάστατη, βρισκόταν σε παλλαϊκό μαζικό συναγερμό. Η είδηση ότι οι πολιτικοί αρχηγοί προσκλήθηκαν στο προεδρικό γραφείο μεταδόθηκε αστραπιαία και όλοι αντιλήφθηκαν τι συνέβαινε. Τεράστια πλήθη κατέκλυσαν το κέντρο και περιέβαλλαν ιδίως τα Παλαιά Ανάκτορα. Αλλά υπήρξε χαρακτηριστική η ωριμότητα του λαού, ο οποίος απέφυγε κάθε επικίνδυνη εκδήλωση. Καμιά εξτρεμιστική ενέργεια, καμιά «προβοκάτσια» δεν παρουσιάστηκε. Η συγκέντρωση του

πλήθους γύρω από το κτίριο των Παλαιών Ανακτόρων, μολονότι τεράστια, ήταν ειρηνική και πειθαρχημένη. Κατά τις 8 το βράδυ, ο διοικητής της ΑΣΔΕΝ, αντιστράτηγος Γκράτσιος, θέλησε να μιλήσει στον κόσμο, για να του αναγγείλει τα νέα, που ήταν πασίγνωστα αλλά μια επικύρωσή τους θα προκαλούσε ενθουσιασμό μα και κατευνασμό. Κατευθύνθηκε προς την είσοδο της οδού Βασιλίσσης Σοφίας, όταν ο φρούραρχος της Βουλής έντρομος φώναξε: «Πού πάτε, στρατηγέ; Θα σας λιντσάρουν αυτοί οι άνθρωποι...» «Έχω τρία πολεμικά τραύματα στο στήθος», είπε ο στρατηγός Γκράτσιος. «Δεν φοβάμαι κανέναν. Θα μιλήσω στον λαό». Πράγματι έφτασε στην καγκελόπορτα που τη φρουρούσαν περιδεείς χωροφύλακες και φώναξε: «Ακούστε, οι ένοπλες δυνάμεις ανέθεσαν στους πολιτικούς να σχηματίσουν δική τους κυβέρνηση που θα ασκήσει όλες τις εξουσίες». Το πλήθος χειροκρότησε και επευφήμησε τον αντιστράτηγο, χωρίς να ακουστεί καμιά εχθρική εκδήλωση.

### Οι αξιωματικοί του προθάλαμου

Τι εξελίξεις, όμως, συνέβαιναν στο μεταξύ; Ενώ οι πολιτικοί είχαν αποσυρθεί –ο Π. Κανελλόπουλος και ο Γ. Μαύρος για τις λεπτομέρειες του σχηματισμού της κυβέρνησής τους και οι άλλοι για να κάνουν ένα διάλειμμα έως τις 8, όπως είχαν συμφωνήσει–, ο Δ. Ιωαννίδης είχε εξαφανιστεί χωρίς να γνωρίζουν πού κατέφυγε ούτε οι στενότεροι συνεργάτες του. Αλλά οι αξιωματικοί της Ομάδας του βρίσκονταν σε σύγχυση. Ο αρχηγός τους είχε διατυπώσει την επιθυμία του να αποδεχθούν τα γεγονότα όπως είχαν εξελιχθεί. Και ορισμένοι τον εισάκουσαν ασυζητητί, άλλοι όμως δεν εννοούσαν να καταθέσουν τα όπλα. Στα Παλαιά Ανάκτορα, στα γραφεία του προέδρου της Δημοκρατίας, ήταν συγκεντρωμένοι αξιωματικοί και των δύο τάσεων, με στολή εκστρατείας και τα περίστροφα κρεμασμένα στη ζώνη. Τι θα έκαναν οι άνθρωποι αυτοί που εξακολουθούσαν να διοικούν ή να ελέγχουν μονάδες, οι οποίες δέσποζαν στη φρουρά Αθηνών και σε άλλες θέσεις-κλειδιά;

Όταν οι πολιτικοί αποσύρθηκαν για το διάλειμμα 5:30΄-8 μ.μ., είχαν παραμείνει ο στρατηγός Γκιζίκης με τους τέσσερις αρχηγούς. Μήπως οι αξιωματικοί του προθαλάμου θα επενέβαιναν για να ανατρέψουν όσα είχαν αποφασιστεί έως την ώρα εκείνη; Από τους πολιτικούς, ένας είχε παραμείνει: ο Ευ. Αβέρωφ. Τον κράτησε ο ναύαρχος Αραπάκης, για λόγους που θα αναφέρουμε αμέσως παρακάτω. Αλλά, όταν ο Ευ. Αβέρωφ μια στιγμή πήγε στη διπλανή αίθουσα για να πιει νερό, τον πλησίασαν δύο από τους αξιωματικούς του προθαλάμου. Ο αντισυνταγματάρχης Θωμάς Νίκας και ο ταγματάρχης Χαράλαμπος Παλαΐνης. Δεν τους γνώριζε και του συστήθηκαν. Ο Νίκας τού είπε: «Κύριε υπουργέ, αν σχηματισθεί κυβέρνηση πολιτική, τα υπουργεία Αμύνης, Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξεως πρέπει να κρατήσουν οπωσδήποτε στρατιωτικοί». «Αυτό είναι αξίωσίς σας;» «Γνώμη του στρατεύματος. Και

θα έπρεπε να συζητήσουμε για τα πρόσωπα των άλλων υπουργών». «Κύριοι, με ανησυχείτε», είπε ο Ευ. Αβέρωφ. «Έχω ακούσει ποιοι είσθε. Αν ήξερα ότι έχετε και σεις αυτές τις απόψεις, δεν θα επέμενα να δοθεί πολιτική λύσις. Γιατί βλέπω ότι δεν έχετε αντιληφθεί πώς έχουν τα πράγματα. Σεις μας καλέσατε, διά του στρατηγού Γκιζίκη. Αλλά, αν δεν γυρίσετε στους στρατώνες σας, αν δεν παραδώσετε όλη την εξουσία, αν εννοείτε να μας κάνετε υποδείξεις, τότε αποσυρόμεθα και αναλάβετε σεις όλες τις ευθύνες να τα βγάλετε πέρα».

Έγινε στενόχωρη σιωπή λίγες στιγμές και επενέβη ο ταγματάρχης Χ. Παλαΐνης: «Έχει δίκαιο ο κ. Αβέρωφ», είπε. «Νομίζω, Θωμά, ότι δεν μπορούμε να υπαγορεύσουμε πια όρους». «Εγώ επιμένω», τόνισε ο αντισυνταγματάρχης Νίκας, μόλις συνήλθε από την έκπληξη που του προκάλεσε η αντίδραση του Ευ. Αβέρωφ. «Δεν μπορούμε να εμπιστευθούμε τα υπουργεία αυτά σε πολιτικούς». «Δηλαδή θέλετε να μας ελέγχετε; Ε, όχι, δεν συζητώ τέτοιο πράγμα, εφόσον ρητώς ο στρατηγός Γκιζίκης την αξίωση αυτή την απέσυρε. Αν σεις διαφωνείτε, πείτε το μέσα στους αρχηγούς. Εγώ πάω να τους αναγγείλω ότι...» «Καλά, καλά, κύριε υπουργέ», είπε ο αντισυνταγματάρχης, «απλώς μια ιδέα είχα. Προχωρήστε όπως νομίζετε...»

Ο Ευ. Αβέρωφ τούς άφησε ξεχνώντας να πιει νερό, αλλά αρκετά ανήσυχος. Σκεφτόταν ότι η κατάσταση –όσον αφορά τη στάση της Δικτατορίας– ήταν πολύ ρευστή, παρά τις διαβεβαιώσεις των στρατιωτικών αρχηγών, και χρειαζόταν κυβέρνηση με πολύ μεγάλη δύναμη για να επιβληθεί σ' αυτούς τους ανθρώπους.

### «Να κληθεί ο Καραμανλής»

Γυρίζοντας στο γραφείο του προέδρου, αντάλλαξε μερικές λέξεις με τον ναύαρχο Αραπάκη. Οι άλλοι αρχηγοί συζητούσαν ήδη μαζί με τον στρατηγό Γκιζίκη. Και ο Ευ. Αβέρωφ τούς είπε: «Κύριοι, νομίζω πως η δουλειά που κάναμε δεν είναι πολύ καλή. Η κατάστασις είναι τόσο δραματική εσωτερικώς και εξωτερικώς, ώστε νομίζω ότι μόνον ο Καραμανλής, περιστοιχιζόμενος από όλους μας, μπορεί να αντιμετωπίσει τα πράγματα». «Μα είπαμε, δεν έχουμε καιρό, απάντησαν οι στρατηγοί Γκιζίκης και Μπονάνος. Πού θα βρούμε τον Καραμανλή; Και πότε θα έλθει εδώ;»

Έγινε διαλογική συζήτηση και ο Ευ. Αβέρωφ, βγάζοντας ένα βιβλιαράκι με διευθύνσεις, τους είπε: «Εδώ έχω τον αριθμό τηλεφώνου του Καραμανλή στο Παρίσι. Να τον πάρουμε και να δούμε. Αρκεί να δεχθεί και σε ελάχιστες ώρες θα βρίσκεται στην Αθήνα». «Πάρ' τον λοιπόν», είπε κάπως έντονα ο στρατηγός Γκιζίκης.

Δεν απαντούσε, όμως, το τηλέφωνο του Καραμανλή και η αδημονία των δύο στρατηγών ήταν καταφανής. Αλλά ο Ευ. Αβέρωφ επέμενε: «Κάτι θα συμβαίνει ίσως. Μπορεί να είναι κάπου και να ξαναγυρίσει. Μπορεί να έχει απομονωθεί και να εργάζεται κάπου μέσα στο σπίτι του. Έχω όμως στο Παρίσι τον ξάδελφό μου Γεώργιο

Αβέρωφ. Θα του τηλεφωνήσω να πάει ο ίδιος στο σπίτι του, ή να τον αναζητήσει οπουδήποτε βρίσκεται».

Πράγματι, ο Ευ. Αβέρωφ πήρε τον ξάδελφό του. Στο ακουστικό ήρθε η σύζυγός του, που στην αρχή νόμισε ότι πρόκειται για φάρσα. Τελικά συνεννοήθηκε μαζί της και έσπευσε εκείνη σε αναζήτηση του Καραμανλή. Μετά από μισή ώρα τη τηλέφωνο χτύπησε: αυτήν τη φορά ήταν ο ίδιος. Άκουσε έκπληκτος τον Αβέρωφ πρώτα, τους αρχηγούς κατόπιν, τον στρατηγό Γκιζίκη έπειτα, να του κάνουν έκκληση να επιστρέψει. Έφερε αντιρρήσεις αρχικά, που τις απέσυρε κατόπιν. Ρώτησε όμως τον Ευ. Αβέρωφ: «Πες μου ξεκάθαρα, Βαγγέλη: η κατάσταση εσωτερικά βρίσκεται υπό τον έλεγχό σας; Θα μπορέσει η κυβέρνησίς μας να διοικήσει;»

Ο Ευ. Αβέρωφ είχε νωπή ακόμη τη συζήτησή του με τους δύο αξιωματικούς. Ήξερε πως η κατάσταση ήταν επισφαλής, αλλά απάντησε κατηγορηματικά: «Ναι, κύριε πρόεδρε, είναι εντάξει τα πράγματα». «Καλά, στείλε μου τότε αεροπλάνο», είπε ο Καραμανλής.

Ακολούθησαν συνεννοήσεις για τη μεταφορά του, οι οποίες υπήρξαν δύσκολες, αλλά τελικά όλα τακτοποιήθηκαν. Η κατάσταση είχε ανατραπεί, αλλά και ξεκαθαρίσει. Αντί του Π. Κανελλόπουλου, την κυβέρνηση θα την σχημάτιζε ο Καραμανλής.

### Οι στρατιωτικοί συμφωνούν

Ο αντιναύαρχος Αραπάκης γράφει στην έκθεσή του:

*«Κατὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν πολιτικῶν ἐπλησίασα τὸν κ. Ἀβέρωφ καὶ τὸν παρεκάλεσα νὰ παραμείνη μαζί μας (ἐμοῦ καὶ τῶν Ἀρχηγῶν) διὰ νὰ συνεχίσωμεν ἀπὸ κοινοῦ τὴν προσπάθειαν πρὸς ἐπάνοδον τοῦ κ. Καραμανλῆ. Οὗτος παραμείνας μοῦ εἶπεν ὅτι ἡ θέσις του ἦτο λεπτὴ ἔναντι τῶν ἄλλων πολιτικῶν. Ἐγὼ τοῦ ἀπήντησα ὅτι κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν δὲν χρειάζεται τοιαύτη λεπτότης.*

*»“Δὲν νομίζετε κ. Ἀβέρωφ ὅτι κυβέρνησις ὑπὸ τὸν κ. Καραμανλῆ θὰ ἦτο ἐπιβεβλημένη ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων;”*

*»Οὗτος κινῶν τὴν χεῖρα του ἐμφανῶς:*

*»“Μὴν τὸ συζητᾶτε, θὰ εἶναι πολὺ καλλιτέρα”.*

*»Μετὰ ταῦτα ἐπλησίασα τὸν στρατηγὸν Μπονᾶνον ὅστις παρεκάθητο πλησίον τοῦ Γκιζίκη εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ τελευταίου καὶ τοῦ εἶπον ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ σχηματισθῇ κυβέρνησις χωρὶς τὸν κ. Καραμανλῆ. Οὗτος ὡς εἶναι γνωστὸν διαθέτει διεθνῶς κῦρος, ἡγετικὰ ἀπαράβλητα προσόντα, τεραστίαν πεῖραν διακυβερνήσεως τῆς χώρας καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ λαοῦ. Δὲν χάθηκε ὁ κόσμος ἐὰν ἀναμείνωμεν ὀλίγας ὥρας προκειμένου νὰ ἤρχετο ὁ κ. Καραμανλῆς.*

*»Ὁ στρατηγὸς Μπονᾶνος συνεφώνησε καθὼς καὶ ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης.*

*»Ἀκολούθως παρεκάλεσα τὸν κ. Ἀβέρωφ νὰ ἐπικοινωνήση ἀπὸ τηλεφώνου μετὰ τοῦ κ. Καραμανλῆ καὶ νὰ τοῦ ἀνακοινώση τὰς ἀποφάσεις μας.*

*»Πράγματι, ὁ κ. Ἀβέρωφ, μετὰ διαδοχικὰ τηλεφωνήματα εἰς Παρισίους, ἐπιτυγχάνει τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ κ. Καραμανλῆ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήγγειλε τὰς ἀποφάσεις τῆς ἡγεσίας τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Ὁ κ. Καραμανλῆς ἀπεδέχθη ἀλλ' ἐτοποθέτησε τὴν ἐπιστροφὴν διὰ τὴν ἑπομένην.*

*»Ἀκολούθως ἀποβλέπων εἰς ἄμεσον ἐπιστροφὴν τοῦ κ. Καραμανλῆ, ἐν ὄψει τῶν κρισίμων στιγμῶν, ἐζήτησα καὶ ὡμίλησα μετ' αὐτοῦ, εἰπὼν ὅτι ἦτο ἀπαραίτητος ἡ ἐπιστροφή του αὐθημερόν, διότι ἄλλως θὰ ἐδίδετο ἄλλη λύσις ἥτις θὰ ἐδυσκόλευε τὰς διὰ τούτου ἐπιδιωκομένας ἐξελίξεις.*

*»Ὁ κ. Ἀβέρωφ ὑπέδειξε νὰ ὁμιλήση εἰς τὸ τηλέφωνον καὶ ὁ κ. Γκιζίκης.*

*»Ἀκολούθως ὡμίλησε μετὰ τοῦ κ. Καραμανλῆ ὁ στρατηγὸς Μπονᾶνος καὶ ὁ ἀντιπτέραρχος Παπανικολάου. Ὁ τελευταῖος συνεννοήθη μετ' αὐτοῦ περὶ τῆς δι' ἀεροπλάνου ἐλεύσεώς του».*

## Σε αναζήτηση αεροπλάνου

Και ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου γράφει στη δική του έκθεση:

*«Ὁ κ. Ἀβέρωφ, ὅμως, ἐπανῆλθεν ἀμέσως εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ ἐπέμεινεν καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς λύσεως Καραμανλῆ. Τοῦ ἐζητήθη τότε ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ τῶν Ἀρχηγῶν, νὰ τηλεφωνήση εἰς τὸν κ. Καραμανλῆ. Τοῦτο ἐγένετο ἀμέσως ἐκ τοῦ γραφείου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ὁ κ. Καραμανλῆς δὲν ἀνευρέθη εἰς τὴν οἰκίαν του, εὑρέθη ὅμως εἰς ἑτέραν οἰκίαν. Μετὰ τὰς πρώτας ἐξηγήσεις τοῦ κ. Ἀβέρωφ, τοῦ ὡμίλησεν ἀπὸ τοῦ τηλεφώνου ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης, ὅστις καὶ τοῦ ἀνέπτυξεν τὴν κατάστασιν καὶ τὸ ἐπιβεβλημένον τῆς ἐπιστροφῆς του. Εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ὁ ὑποφαινόμενος ἀντελήφθη ὅτι ὁ κ. Καραμανλῆς διετήρει ἐνδοιασμοὺς ἰδίως ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐπιστροφῆς του. Τότε ἐζήτησα τὸ τηλέφωνον παρὰ τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη καὶ ὁμιλῶν διὰ δυνατῆς φωνῆς, εἰς τὸν κ. Καραμανλῆν εἶπα:*

*»"Κύριε Πρόεδρε, σᾶς ὁμιλεῖ ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Ἀεροπορίας, Ἀντιπτέ-*

*ραρχος Παπανικολάου. Σᾶς παρακαλῶ καὶ ἐγώ. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιστρέψητε ἀπόψε εἰς τὴν Πατρίδα διὰ νὰ βοηθήσετε".*

*»Ἐπειδὴ δὲ ὁ κ. Καραμανλῆς διετήρει ἀκόμη ἐνδοιασμούς, ὕψωσα περισσότερον τὸν τόνον τῆς φωνῆς μου καὶ ἐπέμεινα εἰς τὴν ἄμεσον ἐπιστροφήν του.*

*»Ὁ κ. Καραμανλῆς εἶπεν τότε: "Δὲν γίνονται αὐτὰ τὰ πράγματα. Πῶς νὰ ἔλθω αὐτὴν τὴν ὥραν;" Ὁ ὑποφαινόμενος, ὅμως, συνέχισεν: "Πρέπει νὰ ἔλθετε. Μόλις κλείσετε τὸ τηλέφωνον, θὰ τηλεφωνήσετε εἰς τὸν Ἕλληνα Πρέσβυν, καὶ θὰ γνωρίσετε εἰς αυτὸν τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον θὰ εὑρίσκεσθε. Μετὰ μίαν ὥραν, ἀφοῦ θὰ ἔχετε ἑτοιμάσει τὴν βαλίτσαν σας, θὰ ἔλθη νὰ σᾶς πάρη αὐτοκίνητον διὰ νὰ σᾶς μεταφέρη εἰς τὸ ἀεροδρόμιον. Ὅλα τὰ ἄλλα θὰ τὰ ρυθμίσω μετὰ τῆς Πρεσβείας, ἡ ὁποία θὰ ὑπενοικιάση ἀεροσκάφος διὰ νὰ σᾶς φέρη ἀπόψε ἐδῶ".*

*»Τελικῶς ὁ κ. Καραμανλῆς ἐδέχθη.*

*»Μετὰ τὸ πέρας τῆς συνομιλίας του μετὰ τοῦ κ. Καραμανλῆ, ὁ ὑποφαινόμενος ἐκάλεσεν τὸν Πρέσβυν κ. Καβαλιεράτον, εἰς Παρισίους, καὶ τοῦ ἔδωσεν ὁδηγίας. Τοῦ ἐζήτησεν νὰ προβῆ εἰς ὑπενοικίασιν ἀεροσκάφους τῆς "Αἲρ Φράνς", νὰ αἰτήση παρὰ τοῦ πληρώματος ὅπως καταβάλη πᾶσαν προσπάθειαν ὥστε ἡ πτῆσις δι' Ἀθήνας νὰ ἐκτελεσθῆ μετὰ τῆς μεγαλυτέρας δυνατῆς ταχύτητος, νὰ ἀναμένη δὲ τηλεφώνημα τοῦ κ. Καραμανλῆ. Τελικῶς, ὁ κ. Καραμανλῆς ἔφθασεν ἐνταῦθα δι' ἀεροσκάφους τὸ ὁποῖον διέθεσεν ὁ Πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας».*

### Καραμανλής και Κανελλόπουλος

Στο μεταξύ ο Π. Κανελλόπουλος συζητούσε με τον Γ. Μαύρο στο σπίτι του για τη σύνθεση της κυβέρνησης. Και αφηγείται:

*«Ἐπέστρεψα κατ' εὐθεῖαν στὸ σπίτι μου, ὅπου μετὰ μία ὥρα συνήντησα πάλι τὸν κ. Μαῦρο καὶ ἀνταλλάξαμε ἀπόψεις καταρτίζοντας τὸν κατάλογο τῶν ὑπουργῶν. Γύρω στὶς 7 χτυπᾶ καὶ πάλι τὸ τηλέφωνο. Ἦταν ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης. Μοῦ ἀνήγγειλε ὅτι ἐπεκοινώνησε στὸ Παρίσι μὲ τὸν κ. Καραμανλῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε δεχθῆ νὰ σχηματίση κυβέρνηση καὶ θὰ ἔφθανε στὴν Ἀθήνα τὶς πρῶτες πρωϊνὲς ὧρες τῆς Τετάρτης 24 Ἰουλίου. Μὲ πληροφοροῦσε ἐπίσης ὅτι εἶχε δώσει ἐντολὴ στὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδος στὸ Παρίσι κ. Φαίδωνα Ἄννινο-Καβαλιερᾶτο νὰ φροντίση γιὰ τὴν ναύλωση εἰδικοῦ ἀεροσκάφους ποὺ θὰ μετέφερε τὸν τέως πρωθυπουργὸ στὴν Ἀθήνα. Ἀπάντησα στὸν στρατηγὸ ὅτι εἶμαι εὐτυχὴς διότι ὑπῆρξε λύση, μὲ τὴν ὁποία συνέπιπτε ἡ γνώμη τῶν περισσοτέρων ποὺ ἐλάβαμε*

*μέρος στὴ σύσκεψη. Καὶ μείναμε σύμφωνοι νὰ συναντηθοῦμε ὕστερα ἀπὸ μία περίπου ὥρα στὸ γραφεῖο του. Ἡ συνάντηση ἔγινε πράγματι στὶς 8.30. Παρουσία ὅλων ἀνηγγέλθη ἡ δοθεῖσα λύση. Ὁ κ. Γκιζίκης ἀνέφερε τὰ τῆς στιχομυθίας του μὲ τὸν κ. Καραμανλῆ καὶ εἶπε νὰ παραμείνωμε ἐκεῖ –ὄχι βέβαια ἐν συσκέψει– κυρίως γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσωμε ὅλοι μαζί –ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε κυβέρνηση– τὴν δυσχερεστάτη κατάσταση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ χώρα καὶ νὰ λάβωμε ἂν ἐχρειάζετο ορισμένες ἀποφάσεις».*

Στη συνέντευξή του προς την Ιταλίδα δημοσιογράφο Οριάννα Φαλάτσι, ο Παν. Κανελλόπουλος, στην ερώτησή της αν τον δυσαρέστησε το γεγονός ότι η κυβέρνηση ανατέθηκε στον Κ. Καραμανλή και όχι σε εκείνον, εξομολογήθηκε:

*«Κυττάξτε... ὁ Καραμανλῆς εἶναι πιὸ δυνατὸς ἄνθρωπος ἀπὸ ἐμένα. Ὄχι ὅτι ἐγὼ εἶμαι ἀδύνατος, ἀπεναντίας, ἀλλά... Θέλω νὰ πῶ: δὲν ξέρω πόσοι πιστεύουν στὸν Καραμανλῆ καὶ πόσοι πιστεύουν σ' ἐμένα, ἀλλὰ ὀφείλω νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ὁ Καραμανλῆς ἔχει τὴν φανατικὴ σχεδὸν ὑποστήριξη μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ. Συνεπῶς εἶναι καλὸ τὸ ὅτι τὸ καθῆκον ἀνετέθη σὲ αὐτόν. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐγὼ ἔθετα περισσότερους ὅρους ἀπὸ αὐτόν: ὑποστήριξα μὲ μεγάλη σαφήνεια ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ σχηματίσω κυβέρνηση χωρὶς τὴν Ἕνωση Κέντρου. Εἶμαι λοιπὸν εὐχαριστημένος τώρα ποὺ τὸ καθῆκον ἀνετέθη στὸν Καραμανλῆ, γιατὶ βλέπω ὅτι σὲ πολλὰ πράγματα φέρθηκε καὶ φέρεται ὅπως θὰ ἔκανα κι' ἐγώ».*

### Οι αξιωματικοί του Ιωαννίδη

Και οι άλλοι πολιτικοί, που άρχισαν πάλι να καταφθάνουν, με έκπληξη πληροφορούνταν την αλλαγή που έγινε, αλλά τελικά συμφωνούσαν. Απέξω ακουγόταν η απέραντη ιαχή του λαού, που γρήγορα πληροφορήθηκε κι αυτός τη μεγάλη είδηση: «Έρχεται ο Καραμανλής!» Τι θα έκαναν, όμως, οι αξιωματικοί του προθαλάμου; Υπάρχει ένα ρεπορτάζ του δημοσιογράφου Κώστα Τσαρούχα (*Απογευματινή*, 21.7.1975), ο οποίος παρέχει τα εξής στοιχεία από τις ζυμώσεις που γίνονταν εκείνες τις ίδιες ώρες:

*«Ὁ λοχαγὸς Ματάτσης, ὑπασπιστὴς τοῦ στρατηγοῦ Μπονάνου, ἀντιδρώντας στὴν πρόθεση τῶν Μιχαὴλ Πηλιχοῦ καὶ Χαράλαμπου Παλαΐνη, νὰ μὴ ἐμποδίσουν τὴν λύσι Καραμανλῆ, ποὺ προετοίμαζε ὁ κ. Ἀβέρωφ, προβάλλει ἕναν κατάλογο μὲ ὀνόματα, ποὺ ἔχει στὰ χέρια του καὶ φωνάζει: "Αὐτὴ εἶναι ἡ κυβέρνηση. Εἶναι ἀπόφαση". Τὸ ὄνομα ποὺ φιγουράρει στὴ θέση "πρωθυπουργὸς" τοῦ καταλόγου αὐτοῦ, προκαλεῖ ἐντύπωση: Πέτρος Γαρουφαλιᾶς!*

*»Ἀλλὰ οἱ "πιστοὶ" στὸν Ἰωαννίδη –μέχρι τότε– ἀξιωματικοί, προβάλλουν ἀντίσταση στὴν ἐπιμονὴ τοῦ ἐξοργισμένου λοχαγοῦ. Οἱ Πηλιχός, Χ. Παλαΐνης καὶ Μπραβᾶκος ἔχουν ἐνστερνισθῆ πιὰ τὴν λύσι Καραμανλῆ. Ἔχουν τοὺς λόγους τους. Ἔτσι, ὄχι μόνο ἀπομονώνουν τὸν Ματάτση, ἀλλὰ προβαίνουν καὶ σὲ ἐνέργειες. Ὁ Πηλιχός, ὁ Χαράλαμπος κι ὁ Ἀριστείδης Παλαΐνης, ὁ Θανόπουλος κι ὁ Σταύρου, πιάνουν τὰ τηλέφωνα τῆς Προεδρίας κι ἀρχίζουν τὶς ἐπαφές. Καλοῦν τοὺς ἄλλους "πιστοὺς" στὸν Ἰωαννίδη ἀξιωματικούς, ποὺ βρίσκονται στὸν Ἕβρο, στὸ Μπέλλες καὶ σὲ ἄλλες μονάδες. Τοὺς ἐνημερώνουν: "Θ' ἀκούσετε κάτι ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο. Μὴν ἀντιδράσετε. Εἶναι ἐπιθυμία καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ".*

*Πολλοὶ μένουν ἄναυδοι. Ἄναυδος θὰ μείνη λίγο ἀργότερα κι ὁ ἴδιος ὁ Ἰωαννίδης ποὺ ἀγνοοῦσε αὐτὴ τὴν "ἐνέργεια" τῶν "πιστῶν" του».*

### Ο Κίσσινγκερ παρεμβαίνει

Συγκεντρωμένοι, όμως, τώρα στο γραφείο του στρατηγού Γκιζίκη οι πολιτικοί, αναμένοντας πια την άφιξη του Κ. Καραμανλή, αντιμετώπιζαν κολοσσιαία προβλήματα, που έπρεπε να τα επιλύσουν χωρίς να αποτελούν πραγματική κυβέρνηση. Ο Παν. Κανελλόπουλος στη συνέντευξή του προς την Οριάννα Φαλάτσι, απαντώντας στην ερώτησή της: «Ποιες ήταν οι δυσκολότερες ώρες εκείνη την Τρίτη 23 Ιουλίου;» απάντησε:

*«Ἦταν οἱ πέντε ὧρες ἀνάμεσα στὶς ἐννέα τὸ βράδυ καὶ στὶς δύο τὸ πρωΐ, ὅταν ἡ κρίση στὴν Κύπρο ἐπιδεινώθηκε. Ὁ κ. Κληρίδης, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει τὸν πρόεδρο Μακάριο κατὰ τὴν ἀπουσία του –καὶ θέλω νὰ τὸ ὑπογραμμίσω γιὰ νὰ τὸ θυμόμαστε, ὅτι γιὰ μᾶς πρόεδρος τῆς Κύπρου εἶναι ὁ Μακάριος– εἶχε ἤδη ἀναγγείλει πολυάριθμες παραβιάσεις τῆς καταπαύσεως τοῦ πυρός. Εἶχε πεῖ λόγου χάρη, ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν καταλάβει τὸ ἀεροδρόμιο τῆς Λευκωσίας τρεῖς φορές. Στὶς ἐννέα τὸ βράδυ τῆς Τρίτης τηλεφώνησε πάλι γιὰ νὰ μᾶς πῆ, ὅτι γιὰ τὴν ἑπομένη στὶς ἕξη τὸ πρωΐ ἀνεμένετο καινούργια τουρκικὴ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Λευκωσίας. Τελικὴ ἐπίθεση αὐτὴ τὴν φορά.*

*»Μᾶς παρεκάλεσε λοιπὸν ὁ Κληρίδης νὰ προσφύγουμε στοὺς Ἀμερικανοὺς γιὰ νὰ παρέμβουν καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐπίθεση καλώντας τὸν Τοῦρκο πρωθυπουργὸ Ἐτζεβίτ. Ἐμεῖς, ἐκείνη τὴν ὥρα, δὲν εἴχαμε ἀκόμη κυβέρνηση, οὔτε πολιτική, οὔτε στρατιωτική. Δὲν εἴχαμε τίποτε. Ἔτσι ὁ Μαῦρος καὶ ἐγὼ ἀναλάβαμε ὅλες τὶς εὐθύνες καὶ ἀποφασίσαμε νὰ τηλεφωνήσουμε στὸν Κίσσινγκερ. Μίλησα μὲ τὸν Κίσσινγκερ κατὰ τὶς δέκα καὶ μισὴ τὸ βράδυ. Μίλησα πρῶτα ἐγὼ καὶ ὕστερα ὁ Μαῦρος. Τοῦ ζήτη-*

*σα νὰ παρέμβη στὸν Ἐτζεβίτ. Ὁ Κίσσινγκερ φαινόταν ἀνήσυχος, πολὺ ἀνήσυχος. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ ὥρα μοῦ τηλεφώνησε αὐτός. Γιὰ νὰ μοῦ πῆ καλὰ νέα. Μοῦ εἶπε ὅτι μίλησε μὲ τὸν Ἐτζεβίτ, ὁ ὁποῖος τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι δὲν θὰ ἐξαπολύση ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Λευκωσίας.*

*» "Πρὶν ἀπὸ ἐκείνη τὴν νύχτα, κύριε Κανελλόπουλε, δὲν εἴχατε μιλήσει ποτὲ μὲ τὸν Κίσσινγκερ;"*

*» "Ὄχι, ποτέ. Τὸ τηλέφωνό του μάλιστα μοῦ τὸ ἔδωσε ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς Τάσκα"».*

Ο Τάσκα είχε κληθεί από τον στρατηγό Γκιζίκη και είχε προσέλθει εκείνες τις ώρες στο προεδρικό γραφείο. Ο Παν. Κανελλόπουλος, σε άλλη αφήγησή του, αναφέρει πως εν αναμονή του τηλεφωνήματος του Κίσσινγκερ οι πολιτικοί συνέχισαν τις ενέργειές τους σαν να αποτελούσαν κυβέρνηση:

*«Στὸ μεταξὺ ὁ κ. Μαῦρος πῆρε στὸ τηλέφωνο τὸν Βρεττανὸ πρεσβευτὴ κ. Χοῦπερ καὶ τὸν παρεκάλεσε νὰ ἔλθη τὸ ταχύτερο στὸ γραφεῖο τοῦ κ. Γκιζίκη. Τὸ ἴδιο ἔκανα κι' ἐγὼ παίρνοντας στὸ τηλέφωνο τὸν πρεσβευτὴ τῆς Δυτικῆς Γερμανίας κ. Ὄνκεν. Οἱ δύο διπλωμάτες ἦλθαν ἀμέσως, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα. Τοὺς ἐνημερώσαμε καὶ τοὺς ζητήσαμε νὰ παρέμβουν. Ὁ κ. Χοῦπερ μᾶς δήλωσε ὅτι ἡ κυβέρνησή του ἤδη εἶχε εἰδοποιηθῆ καὶ προέβαινε στὰ ἀναγκαῖα διαβήματα πρὸς τὴν Ἄγκυρα. Ὁ κ. Ὄνκεν εἶπε ὅτι σπεύδει ἀμέσως στὴν πρεσβεία γιὰ νὰ ἐνημερώση τὴν Βόννη. Μετὰ μία ὥρα ἀκριβῶς ἀπὸ ἐκείνη τὴν στιγμή –ἦταν περίπου 1.30 π.μ. τῆς Τετάρτης– μᾶς πῆρε στὸ τηλέφωνο ὁ κ. Κίσσινγκερ γιὰ νὰ μοῦ πῆ ὅτι μίλησε μὲ τὸν κ. Ἐτζεβίτ, ὁ ὁποῖος τοῦ ὑπεσχέθη ὅτι δὲν θὰ γίνη ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Λευκωσίας. Μετὰ τὸ τηλεφώνημα Κίσσινγκερ ἐνημερώθηκε ὁ κ. Κληρίδης, ὁ ὁποῖος ἀνησυχοῦσε τρομερά. Τὸν καθησυχάσαμε καὶ τοῦ εἴπαμε ὅτι κάνουμε ὅ,τι εἶναι δυνατὸν γιὰ νὰ βοηθήσουμε τὸν ἀγῶνα τῆς Μεγαλονήσου».*

### Ο μεγάλος κίνδυνος

Στο μεταξύ, όμως, ένας τρομερός κίνδυνος που μπορούσε να ανατρέψει τα πάντα είχε αποσοβηθεί χωρίς να τον υποπτευθούν οι πολιτικοί και οι στρατιωτικοί που αποφάσιζαν για τις τύχες της Ελλάδας. Σε όλη τη διάρκεια των ωρών εκείνων ένας μόνον δημοσιογράφος βρέθηκε μέσα στα Παλαιά Ανάκτορα και μπόρεσε να παρακολουθήσει τα γεγονότα βήμα προς βήμα: ο Τάσος Θεοδοσόπουλος, χάρη στη στενή του φιλία με τον συνταγματάρχη Μπραβάκο. Και η αποκαλυπτική μαρτυρία του (*Απογευματινή*, 22.7.1975) είναι αναγκαία για να συμπληρωθεί η εικόνα. Να τι γράφει ο Τ. Θεοδοσόπουλος:

*«Ἑπτάμισυ μὲ ἐννιάμισυ τὸ βράδυ τῆς 23ης Ἰουλίου, ἡ ὑπόθεσις τῆς Δημοκρατίας λίγο ἔλειψε νὰ χαθῆ. Κάτι φριχτότερο: νὰ πνιγῆ μέσα σ' ἕνα ἀπίθανο αἱματοκύλισμα, μὲ ἄγνωστο ἀριθμὸ θυμάτων καὶ ἀνυπολόγιστες συνέπειες στὴν ἐθνική μας ζωή!... Μὲ τὶς πρῶτες σκιὲς τῆς νύχτας καὶ ἐνῶ ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας εἶχε ξεχυθῆ στοὺς δρόμους πανηγυρίζοντας, διάφορες φοβερὲς φῆμες ἄρχισαν νὰ φθάνουν στὴν Προεδρία τῆς Δημοκρατίας – στὸ ἰσόγειο τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων.*

*» "Νέα ἔκτροπα, σὰν τοῦ Πολυτεχνείου, ἑτοιμάζονται!... Κομμουνισταὶ καὶ ἀναρχικοὶ εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς τῶν διαδηλωτῶν!..."*

*»Στὸ γραφεῖο τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη, βρίσκονταν ὅ,τι ἀποτελοῦσε τὶς ὧρες ἐκεῖνες, τὴν "κορυφὴ" τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἴδιος ὁ τότε Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας καὶ οἱ τέσσερεις ἐπιτελάρχες, Μπονάνος, Γαλατσάνος, Ἀραπάκης καὶ Παπανικολάου, μὲ ὡρισμένους ὑπασπιστές τους, περίμεναν τὴν ἐπιστροφή –ὅπως εἶχε συμφωνηθῆ– τῶν πολιτικῶν ποὺ εἶχαν λάβει μέρος στὴν τετράωρη, μεταμεσημβρινὴ σύσκεψι (Κανελλοπούλου, Μαύρου κλπ.) καὶ τὴν εἰδοποίησι ἀπὸ τὸ Παρίσι, τοῦ Καραμανλῆ, ὅτι βρέθηκε ἀεροπλάνο καὶ φθάνει, τὴν ἴδια ἐκείνη νύχτα, στὴν Ἀθήνα.*

*»Ἀπὸ τὰ ἀνοιχτὰ παράθυρα καὶ τὶς μπαλκονόπορτες ἔφθανε ὅλο καὶ πιὸ δυνατή, ὅλο καὶ πιὸ κοντινή, ἡ βοὴ τῶν λαϊκῶν ἐκδηλώσεων. Συγχρόνως πλήθαιναν καὶ γίνονταν πιὸ συγκεκριμένες οἱ «πληροφορίες» γιὰ ἐπικείμενα ἔκτροπα.*

*» "Εἶναι ὡρισμένοι μὲ ξύλα καὶ πέτρες γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν!... Ρίχνουν τὰ ἴδια συνθήματα: 'Ε.Σ.Α.-Ἔς Ἔς, βασανιστές'... 'Απόψε πεθαίνει ὁ φασισμός'... 'Θάνατος στὴν Χούντα!'".*

*»Ἡ ἀτμόσφαιρα στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα διαρκῶς γινόταν καὶ πιὸ βαριά. Τὴν πρώτη νευρικότητα ἄρχισε νὰ διαδέχεται ἡ ἔντονη ἀνησυχία.*

*»Ὁ συνταγματάρχης Μπραβάκος –διευθυντὴς τοῦ στρατιωτικοῦ γραφείου τοῦ προέδρου Γκιζίκη– ποὺ ὅπως φαινόταν καθαρά, διηύθυνε τὰ πάντα, ἔξω ἀπὸ τὸ γραφεῖο τῶν στρατηγῶν, προσπαθοῦσε νὰ ἐλέγξη τὴν κατάστασι. Ὅσο περνοῦσε, ὅμως, ἡ ὥρα, τόσο τὰ πράγματα ἐμφανίζονταν πιὸ σκοτεινά. Τηλέφωνα καὶ ἄνθρωποι συναγωνίζονταν στὴν μετάδοσι τῶν πιὸ φοβερῶν "εἰδήσεων".*

*»Ἦταν φανερό, πὼς ἕνα κλῖμα τρομοκρατήσεως ἐκαλλιεργεῖτο, μὲ σύστημα καὶ ἐπιμονή, ἐναντίον ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀναλάβει –πολὺ ἀργά, βέβαια...– τὴν πρωτοβουλία νὰ παραδώση ὁ Στρατὸς τὴν ἐξουσία στοὺς*

*πολιτικούς. Καί, φυσικά, καὶ τὴν εὐθύνη, ἡ παράδοσι αὐτὴ νὰ γίνη χωρὶς τραγικὰ ἀπρόοπτα. Ἀπὸ ποιούς, ὅμως, ὑπεκινεῖτο ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ κλίματος; Καὶ μὲ ποιόν ἀπώτερο σκοπό;*

*»Ὅπως, παρὰ λίγο, νὰ ἀποδειχθῆ ἀπὸ τὰ γεγονότα, σκοπός τους ἦταν νὰ κάνουν τοὺς ἀνωτέρω νὰ χάσουν τὴν ψυχραιμία τους. Καὶ μέσα στὴ δίνη τοῦ πανικοῦ νὰ παρασυρθοῦν σὲ μέτρα καὶ ἐνέργειες ἐναντίον τοῦ πλήθους – τῆς τεράστιας ἀνθρωποθάλασσας ποὺ κατέκλυζε, ἀπὸ ὧρες, τοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας.*

*»Ἀποτέλεσμα τοῦ μοιραίου ἐκείνου λάθους θὰ ἦταν ἕνα φριχτὸ μακελλειό – ποὺ ἡ ἐνόρασί του μὲ τὴν φαντασία πιστοποιεῖ καὶ τὴν ταυτότητα ἐκείνων ποὺ ὑποκινοῦσαν ὅλην αὐτὴν τὴν σπερμολογία περὶ ἐκτρόπων. Τὰ κατάλοιπα τοῦ καθεστῶτος ποὺ κατέρρεε ἔπαιζαν, προφανῶς, τὸ τελευταῖο τους χαρτί!...*

## Ο στρατηγός Γκράτσιος βγαίνει στους δρόμους

*»Μιὰ πνοὴ κατευνασμοῦ τῆς ἐντάσεως ἦρθε κατὰ τὶς ὀκτώ. Ὁ ἀντιστράτηγος Ἀγαμ. Γκράτσιος, διοικητής, τότε, τῆς ΑΣΔΕΝ, γύρισε ἀπὸ μιὰ ἐπιτόπια ἔρευνα τῆς καταστάσεως, στὸ κέντρο τῆς πόλεως. Ἦταν ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ πλήθους καὶ τὸν ἄδολο ἐνθουσιασμό του. Παντοῦ θερμὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν πτῶσι τῆς δικτατορίας, χωρὶς καμιὰ ἀνησυχητικὴ ἔνδειξι.*

*» "Πῆγαν νὰ μὲ βγάλουν ἀπὸ τὸ αὐτοκίνητό μου καὶ νὰ μὲ σηκώσουν στὰ χέρια", πρόσθεσε χαρακτηριστικά.*

*»Τὴν ἴδια εἰκόνα τοῦ ἀνυπόκριτου ἐνθουσιασμοῦ ἔδωσαν καὶ οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ποὺ ἄρχισαν, ἀργότερα, νὰ ξανάρχωνται γιὰ τὴν νυκτερινὴ σύσκεψι, κ.κ. Γ. Ἀθανασιάδης-Νόβας καὶ Π. Γαρουφαλιᾶς. Παραλήρημα χαρᾶς. Κανένα σημάδι γιὰ φασαρίες καί, πολὺ περισσότερο, γιὰ ἔκτροπα.*

*»Ἂς σημειωθῆ ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς δὲν ἀντελήφθησαν τὸ δρᾶμα πού, παρὰ λίγο, νὰ παιζόταν. Ἴσως, γιατὶ ὅταν ἐπέστρεψαν, ἡ μεγάλη κρίσι εἶχε ἀρχίσει νὰ περνᾶ. Ἴσως γιατὶ τὸ ὄργιο τῶν φημῶν καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα ἀναταραχῆς δὲν ἀφέθηκε νὰ περάση στὴν αἴθουσα ἀναμονῆς καὶ στὸ προσωπικὸ γραφεῖο τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη – ὅπου ἦταν συγκεντρωμένοι. Κρατήθηκε, ἐπιμελῶς, ἔξω ἀπὸ ἐκεῖ. Στὸ ὑπασπιστήριο, σ' ἕνα παρακείμενο μικρὸ δωμάτιο μὲ πολλὰ τηλέφωνα, καὶ στὸ γραφεῖο τοῦ συνταγματάρχου Μπραβάκου.*

*»Ἡγετικὴ πολιτικὴ προσωπικότης, στὴν ὁποία, λίγες μέρες ἀργότερα*

*ἀφηγούμην τὸν ἐφιαλτικὸ κίνδυνο ποὺ πῆγε νὰ διατρέξη ὁ τόπος, τὸ δραματικὸ ἐκεῖνο δίωρο, μοῦ ἔδωσε νὰ καταλάβω πὼς... μὲ θεωροῦσε ὑπερβολικό!...*

*» "Δὲν νομίζω πὼς μποροῦσε νὰ συμβῆ τίποτε τὸ καταστρεπτικό", μοῦ εἶπε. "Ἄλλως τε εἴμαστε συγκεντρωμένοι ἐκεῖ, ὅλοι οἱ πολιτικοί, μὲ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, καὶ δὲν θὰ ἀφήναμε τὰ πράγματα νὰ φθάσουν σὲ τέτοιο σημεῖο!"...*

*»Κατὰ τὶς ὀκτώμισυ ξαναφούντωσε ἡ ἔντασι. Οἱ πληροφορίες τώρα μιλοῦσαν πιὸ "καθαρὰ" γιὰ τὶς κινήσεις καὶ τοὺς στόχους τῶν "ἀναρχικῶν".*

*» "Μεγάλα πλήθη ἔρχονται ἀπὸ τὶς συνοικίες, μὲ ἀπειλητικὲς διαθέσεις. Θὰ συνενώνονταν μὲ τοὺς συγκεντρωμένους στὸ Σύνταγμα καὶ θὰ ἐβάδιζαν κατὰ τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων!"...*

*»Τὸ "πριόνισμα" τῆς ψυχραιμίας τῶν ὑπευθύνων ἐξακολουθοῦσε "κρεσσέντο"!... Σὰν μιὰ κάποια λύσι γιὰ τὴν ἀναχαίτισι τῶν πραγμάτων, ρίχτηκε ἡ ἰδέα νὰ βγῆ στὸ μπαλκόνι, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς πλατείας Συντάγματος, ὁ ἴδιος ὁ στρατηγὸς Γκιζίκης καὶ νὰ πῆ λίγα λόγια στὰ πλήθη. Νὰ τοὺς διαβεβαιώση ὅτι, ὅπου νἆναι, σχηματίζεται κυβέρνησι τῶν πολιτικῶν καὶ νὰ συστήση ἠρεμία καὶ ἀποφυγὴ ἐπεισοδίων. Δόθηκε ἐντολὴ νὰ ἐξευρεθοῦν καὶ νὰ στηθοῦν μεγάφωνα καὶ προβολεῖς, στὸ μπαλκόνι. Ὅμως σὲ λίγο, ἡ ἐντολὴ ἀκυρώθηκε. Διατυπώθηκε ὁ φόβος, μήπως "ἐξτρεμιστικὰ στοιχεῖα" ἀπεδοκίμαζαν τὸν στρατηγό. Προτάθηκε νὰ βγῆ πλαισιωμένος ἀπὸ τοὺς πολιτικούς. Ὅμως καὶ ἡ ἰδέα αὐτὴ κρίθηκε ἀνεφάρμοστη.*

**Ραδιόφωνο και TV σιωπούν...**

*»Τότε ἀποφασίσθηκε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ κρατικὰ μέσα ἐνημερώσεως γιὰ τὸν "κατευνασμὸ τῶν πνευμάτων".*

*»Μέχρι τὴν ὥρα ἐκείνη καὶ ὅλα τὰ δίκτυα τοῦ ραδιοφώνου μετέδιδαν εἰδήσεις, τοῦ ἐλεγχομένου ἀκόμη ἀπὸ τὸ καταρρέον καθεστὼς "Ἀθηναϊκοῦ Πρακτορείου", ἀπὸ τὴν σφαγιαζομένη Κύπρο. Καὶ σὲ ἀραιὰ διαστήματα, τὴν πρώτη –καὶ μόνη ὡς τότε– ἀνακοίνωσι, "ἐκ τῆς Προεδρίας τῆς Δημοκρατίας", γιὰ τὴν μεταμεσημβρινὴ σύσκεψι τῶν πολιτικῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη.*

*»Ἀντιθέτως, οἱ ξένοι σταθμοὶ "Μπὶ Μπὶ Σί", "Ντώυτσε Βέλε", Παρίσι κλπ. βούϊζαν, ἀπὸ ὧρες, γιὰ τὶς ἐπερχόμενες ραγδαῖες πολιτικὲς ἐξελίξεις.*

*»Ἡ ἀνακοίνωσι ἐκείνη τῆς Προεδρίας, ποὺ πρωτομεταδόθηκε γύρω στὶς 7 παρὰ τέταρτο, κατέληγε μὲ τὴν φράσι: "Ἡ σύσκεψις θὰ ἐπαναληφθῇ τὴν 20ὴν ὥραν τῆς σήμερον".*

*»Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὅμως, τί εἶχε γίνει; Ἡ 8 μ.μ. εἶχε περάσει καὶ καμμιὰ νεώτερη, ἐπίσημη, ἀνακοίνωσι, δὲν εἶχε μεταδοθῆ.*

*»Συνέβαινε τίποτε; Ποῦ εἶχε "κολλήσει" ὁ σχηματισμὸς τῆς κυβερνήσεως τῶν πολιτικῶν, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσε καθαρὰ ἡ ἀνακοίνωσι τῶν 6.45΄;*

*»Ἄλλο ἕνα λάθος –μέσα στὰ ἄλλα ποὺ διεπράχθησαν, ἢ παρὰ λίγο νὰ διαπραχθοῦν, τὶς δραματικὲς ἐκεῖνες ὧρες– ποὺ βοηθοῦσε ἐκείνους ποὺ συντηροῦσαν τὸ κλῖμα τῆς ἀνησυχίας, νὰ τὸ ἐπεκτείνουν καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα. Σὲ ἄλλους παράγοντες –ὑπὸ μορφὴ ἀμφιβολιῶν γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος τῆς μεταπολιτεύσεως– οἱ ὁποῖοι εἶχαν καταληφθῆ ἐξ ἀπροόπτου καὶ περίμεναν ἀναποφάσιστα...*

*»Σημαντικὸ στέλεχος, ἐκ τῶν κινηθέντων ἀπὸ τὸ πρωὶ τῆς 23ης Ἰουλίου γιὰ τὴν παράδοσι τῆς ἐξουσίας στοὺς πολιτικούς, μοῦ ἔλεγε καὶ μοῦ ξανάλεγε, ἀργότερα, τὴν ἴδια ἐκείνη νύχτα, ὅταν ὁ κίνδυνος τῆς αἱματηρῆς ἐμπλοκῆς εἶχε πιὰ ὁριστικὰ ἐξουδετερωθῆ:*

*» "Τί θὰ κάνουν οἱ 'μικροί' (οἱ φανατισμένοι νέοι ἀξιωματικοὶ) ποὺ θὰ νομίζουν ὅτι τοὺς 'πουλήσαμε'"!...*

*»Μπορεῖ νὰ ἀποκαλυφθῆ καὶ κάτι ἄλλο, σχετικὸ μὲ τὰ ἀνωτέρω.*

*»Ἡ νυκτερινὴ σύσκεψι τῶν πολιτικῶν στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα –γιὰ τὴν ὁποία ἐξεδόθη, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ἐπίσημη ἀνακοίνωσι ὅτι "ἐπανελήφθη τὴν 9ην ἑσπερινήν"– δὲν ἔγινε στὴν πραγματικότητα!... Ἀκριβέστερα, ἔγινε στὶς 3 τὸ πρωΐ – ὅταν ἔφθασε στὸ γραφεῖο τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη ὁ κ. Καραμανλῆς.*

*»Ἐν τούτοις τὰ ἑκατομμύρια τῶν Ἑλλήνων εἶδαν στὶς μικρὲς ὀθόνες, γύρω στὶς 10 τὴ νύχτα, τὴν σύσκεψι ἐν πλήρει συνεδριάσει!*

*»Στὴν φούρια τῶν ραγδαίων ἐνεργειῶν γιὰ τὴν σύγκλησι τῆς μεσημεριανῆς συσκέψεως, κανένας ἀπὸ τοὺς ἁρμοδίους δὲν σκέφθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρξουν καὶ "ἁπτὲς" ἀποδείξεις τοῦ γεγονότος – μὲ φωτογραφίες καὶ τηλεοπτικὴ κάλυψι. Τώρα, ὅμως, ἡ κάλυψι αὐτὴ γινόταν πιὸ ἐπιτακτική.*

*»Ἔτσι, ὅταν συγκεντρώθηκαν ὅλοι οἱ πολιτικοί, ἐκάθησαν γιὰ λίγο μαζὶ μὲ τοὺς ἐπιτελάρχες καὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πρόεδρο Γκιζίκη, γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο τραπέζι ποὺ ὑπῆρχε στὸ γραφεῖο του – ὅπως ἐκάθητο καὶ κατὰ τὴν μεταμεσημβρινὴ σύσκεψι. Ὁ πρόεδρος τοὺς ἐνημέ-*

*ρωσε μὲ λίγα λόγια γιὰ τὴν ματαίωσι τοῦ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως Κανελλοπούλου-Μαύρου καὶ τὴν πρόσκλησι τοῦ Καραμανλῆ. Κι' ἀμέσως, τὰ συνεργεῖα τῆς Τι-Βι καὶ οἱ φωτορεπόρτερς, ποὺ εἶχαν ἐν τῷ μεταξὺ ἐσπευσμένα εἰδοποιηθῆ, μπῆκαν στὴν αἴθουσα καὶ ἄρχισαν νὰ ἀπαθανατίζουν τὴν σκηνή.*

*»"Ἐκ τῆς Προεδρίας τῆς Δημοκρατίας" συντάχθηκε χειρόγραφη μιὰ ἀνακοίνωσι-σύστασι, γιὰ ψυχραιμία καὶ αὐτοκυριαρχία. Διαβιβάσθηκε στὸ γραφεῖο τῶν στρατηγῶν, ἀπ' ὅπου ἐπεστράφη σὲ λίγο, διορθωμένη. Χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ διόρθωσι ποὺ ἀφοροῦσε τὴν 'Αρχὴ ἡ ὁποία τὴν ἐξέδιδε. Οἱ λέξεις "ἐκ τῆς Προεδρίας τῆς Δημοκρατίας", ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθῆ καὶ γιὰ τὴν πρώτη ἀνακοίνωσι, εἶχαν τώρα, ἀντικατασταθῆ μὲ τὴν φρᾶσι: "Ἐκ τοῦ 'Αρχηγείου 'Ενόπλων Δυνάμεων..."*

*»Τὸ ἐγκεκριμένο κείμενο τηλεφωνήθηκε ἀμέσως, στὸ ΕΙΡΤ καὶ στὴν ΥΕΝΕΔ, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ διακόψουν τὸ πρόγραμμά τους καὶ νὰ τὸ μεταδώσουν πάραυτα.*

*»Νά τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνακοινώσεως:*

*»"Ἐκ τοῦ 'Αρχηγείου τῶν 'Ενόπλων Δυνάμεων ἐξεδόθη ἡ ἀκόλουθος ἀνακοίνωσις: Ὡς ἐγνωστοποιήθη διὰ προηγουμένης ἀνακοινώσεως τῆς Προεδρίας τῆς Δημοκρατίας, ἡ χώρα ἀποκτᾶ πολιτικὴν κυβέρνησιν. Συνιστᾶται εἰς τὸν λαὸν νὰ τηρήσῃ τὴν ψυχραιμίαν καὶ τὴν αὐτοκυριαρχίαν, διὰ τὸ καλὸν τοῦ Ἔθνους".*

*»'Επακολούθησε, λίγη ὥρα ἀργότερα, καὶ ἄλλη ἔκτακτη ἀνακοίνωσι. Πιὸ εὔγλωττη σὲ περιεχόμενο καί, πάλι, "ἐκ τοῦ 'Αρχηγείου τῶν 'Ενόπλων Δυνάμεων":*

*»"Λόγῳ τῶν ἐπικρατουσῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ἐκ τῆς συνεχιζομένης ἐπιστρατεύσεως, καὶ ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐφαρμογὴ ὑφισταμένων σχεδίων ἀσφαλείας, καλεῖται ὁ λαός, ἀντιλαμβανόμενος τὴν σοβαρότητα τῶν περιστάσεων, νὰ ἀποφεύγῃ τὰς συγκεντρώσεις εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς πλατείας τῶν 'Αθηνῶν καὶ τῶν ἄλλων πόλεων, οἱ δὲ συγκεντρωθέντες νὰ διαλυθοῦν ἡσύχως".*

### Πεζοναύτες στα Παλαιά Ανάκτορα

*»Ὅμως κι' αὐτὴ ἡ προσπάθεια μὲ τὶς ἀνακοινώσεις δὲν ἔδειξε νὰ φέρνῃ ἀποτελέσματα. Οἱ "πληροφορίες" καὶ ἡ ἔντασις ἔφθασαν στὸ ἀποκορύφωμα. Λίγοι πρὶν ἀπὸ τὶς 9 φάνηκε πὼς τὰ πράγματα κυλοῦσαν πρὸς τὸ μοιραῖο λάθος!... Δόθηκαν διαταγὲς γιὰ "προληπτικὰ μέτρα" – μέσα κι' ἔξω ἀπὸ τὰ Παλαιὰ 'Ανάκτορα...*

*»Σὰν ἀστραπή, μιὰ ὁμάδα πεζοναυτῶν ὥρμησε ἀπὸ τὶς ἀνοιχτὲς μπαλκονόπορτες τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου. Ἔφεραν πλήρη ἐξάρτυσι καὶ ἦταν ὡπλισμένοι μὲ μικρὰ αὐτόματα. Πέρασαν τὰ ἄδεια γραφεῖα καὶ χύθηκαν στοὺς μισοφωτισμένους διαδρόμους τοῦ ἰσογείου...*

*»Ἀπὸ ἡμέρες –ὅπως ἔμαθα ἀργότερα– εἶχε μεταφερθῆ καὶ στρατοπεδεύσει μέσα στὸν Ἐθνικὸ Κῆπο μιὰ ἐνισχυμένη μονάδα πεζοναυτῶν μὲ πλήρη ὁπλισμό. Ἀπὸ αὐτὴν ἦταν καὶ οἱ ἄνδρες ποὺ μπῆκαν στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα.*

*»Συγχρόνως, ἕνας προστατευτικὸς κλοιός, ἀπὸ ἀξιωματικοὺς καὶ ἄνδρες τῆς ἴδιας μονάδος, ἀνεπτύσσετο ἀθόρυβα, γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο, πρὸς τὶς πλευρές, ἰδίως, τοῦ Κήπου. Σκοποί, μὲ κράνη καὶ ἐφ' ὅπλου λόγχη, τοποθετήθηκαν κρυμμένοι πίσω ἀπὸ τὰ δέντρα, στὸ κιγκλίδωμα, ποὺ χωρίζει τὸ νότιο περιστύλιο μὲ τὸν χῶρο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου. Τὴν ἴδια στιγμή, μὲ τὰ τηλέφωνα, δίνονταν διαταγὲς πρὸς διάφορες ἄλλες μονάδες. Ἀνοίγοντας κάποια πόρτα, ἄκουσα μιὰ ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἀπευθύνετο σὲ μονάδα μηχανοκινήτων, καὶ κατέληγε:*

*» "...καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν στὸν "χῶρο τῆς διασπορᾶς'!"...*

*»Ἀπὸ παλιὰ εἶχα ἀκούσει ὅτι στὶς παρυφὲς τῆς κυρίως πόλεως, ὑπῆρχαν καθωρισμένα βάσει "εἰδικῶν ἐπιτελικῶν σχεδίων" – διάφορα σημεῖα, στὰ ὁποῖα, σὲ "ὥρα ἀνάγκης", ἔπρεπε νὰ σπεύσουν καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ μηχανοκίνητα τῶν κινητοποιουμένων μονάδων. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, "νὰ διασπαροῦν" στὰ προκαθωρισμένα, ἐπίσης, νευραλγικὰ σημεῖα τῆς πρωτεύουσας... Αἰσθάνθηκα ἕνα σφίξιμο στὴν καρδιά... Καὶ μόνη ἡ ἐμφάνισις ἑνὸς τάνκ, τὶς ὧρες ἐκεῖνες, θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέση τὴν θρυαλλίδα στὸ μπαρούτι τῆς λαϊκῆς ψυχῆς!...*

*» — Τρελλαθήκατε; φώναξα μὲ ἀπόγνωσι στὸν συνταγματάρχη Μπραβᾶκο, ποὺ ξαναγύρισε ἐκείνη τὴν στιγμή, στὸ γραφεῖο του, μπροστὰ στοὺς ὑπασπιστὲς τοῦ στρατηγοῦ Γκιζίκη, τὸν πλωτάρχη Κούβαρη καὶ τὸν ταγματάρχη Λαμπούση. Πᾶτε νὰ καταστρέψετε, μὲ τὰ ἴδια σας τὰ χέρια, ὅ,τι ἀγωνιστήκατε νὰ ἐπιτύχετε, ὅπως λέτε, γιὰ τὸ καλὸ τοῦ τόπου;*

*»Σήμερα, ποὺ ξαναθυμᾶμαι τὴν σκηνή, διερωτῶμαι πῶς βρῆκα τὴν δύναμι –ἕνας δημοσιογράφος, χωρὶς καμμίαν ἄλλη ἰδιότητα– νὰ ὑψώσω, καὶ μὲ τέτοιο τρόπο, τὴν φωνή, μέσα σ' ἕνα περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἦταν αἰσθητὴ ἡ γεῦσι τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας, ποὺ ἐδέσποζε τὶς στιγμὲς ἐκεῖνες...*

### Ανάμεσα στο πλήθος

*»Ὁ συνταγματάρχης Μπραβάκος ἔκανε δύο τηλεφωνήματα, μπῆκε στὸ γραφεῖο τῶν στρατηγῶν, ξαναβγῆκε, καὶ διευθύνθηκε πρὸς τὴν ἔξοδο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου. Τὸν ἀκολούθησα. Μὲ τὴν στολὴ καὶ χωρὶς πηλήκιο, κατέβηκε τὴν ἀριστερὴ κάθοδο καὶ στάθηκε, κάτω ἀπὸ τὰ μικρὰ δένδρα στὴν γωνία τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου.*

*»Ἡ ἀστυνομία εἶχε ἀποκλείσει, ἀπὸ νωρίς, μὲ διπλὲς σειρὲς ἀστυφυλάκων ὅλο τὸν χῶρο μπροστὰ στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα. Ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖο "Μεγ. Βρεταννία", μέχρι τὴν πόρτα τοῦ Ἐθνικοῦ Κήπου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ὁδὸν Ξενοφῶντος.*

*»Στὴν ἀνταύγεια τῶν φώτων τῆς πλατείας Συντάγματος, φάνταζε ὁ ὄγκος τοῦ συγκεντρωμένου, κάτω ἀπὸ τὰ σκαλιά, πλήθους καὶ οἱ ἰαχές του δονοῦσαν τὴν ἀτμόσφαιρα. Δύο πολυπληθεῖς ὁμάδες νέων, ἡ μία στὸ πεζοδρόμιο τῶν γραφείων τῆς Β.Ε.Α. καὶ ἡ ἄλλη στὴν ἔξοδο τῆς ὁδοῦ Ξενοφῶντος, φαίνονταν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν διαδηλωτῶν, κραυγάζοντας διάφορα ἀντιδικτατορικὰ συνθήματα. Ἀλλὰ κι' αὐτοί, χωρὶς καμμιὰ ἐπιθετικὴ διάθεσι.*

*»Ὁ συνταγματάρχης ἐπισκόπησε γιὰ ἀρκετὴ ὥρα τὴν κατάστασι. Πῆρε πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς ἀστυνομικοὺς καὶ ξαναγύρισε πρὸς τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα.*

### Έτοιμα τα ασφυξιογόνα

*»Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀπάνω διαζώματος τοῦ Μνημείου τοῦ Ἀγνώστου, τὸν πλησίασε ὁ Ἀστυνομικὸς Διευθυντὴς Λαδιᾶς, μὲ τὸ ραδιοτηλέφωνο ἀνοιχτὸ στὰ χέρια, κι' ἄρχισε νὰ τοῦ δίνη ἀναφορά:*

*» "Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ὁμάδες ποὺ εἴδατε, καὶ μιὰ ἄλλη, ἔξω ἀπὸ τοῦ Παπασπύρου, σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μέρη τῶν συγκεντρώσεων, ἐπικρατεῖ τάξις. Στὴν Ὁμόνοια, ὁ κόσμος κάθεται στὰ πεζοδρόμια καὶ τραγουδᾶ!... Πάντως", πρόσθεσε, "τὰ αὐτοκίνητα μὲ τοὺς ἄνδρες καὶ τοὺς ἐκτοξευτὰς δακρυγόνων εἶναι ἕτοιμα καὶ βρίσκονται σὲ ἐπίκαιρες θέσεις!"*

*»Αὐτὸ ἦταν!... Μιὰ μόνη "βολίδα" ἀσφυξιογόνου νὰ ἔπεφτε, ἡ περιοχὴ τοῦ Συντάγματος θὰ γινόταν ἡφαίστειο. Σὲ πέντε λεπτὰ ἡ χαρακτηριστικὴ δσμὴ τοῦ ἀερίου θὰ ἔφθανε στὴν Ὁμόνοια μαζὶ μὲ τὴν φήμη, ὅτι στὸ Σύνταγμα ἄρχισαν νὰ χτυποῦν τὸ πλῆθος... Σὲ δέκα λεπτὰ –ὅπως γίνεται σ' αὐτὲς τὶς περιστάσεις– οἱ φῆμες θὰ μιλοῦσαν γιὰ νεκροὺς καὶ τραυματίες. Καὶ λίγη ὥρα ἀργότερα ὁλόκληρη ἡ Ἀθήνα θὰ "ἤξερε" πὼς στὸ κέντρο "γίνεται σκοτωμός". Ἕνα τεράστιο ἀνακύλισμα τοῦ ἀγανα-*

*κτισμένου πλήθους, θὰ χυνόταν, μὲ κατεύθυνσι τὸ Σύνταγμα καὶ τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα. Καὶ τότε... Τότε θὰ ξεσποῦσε τὸ μακελλειό!... Οἱ πεζοναῦτες ἀπὸ τὸν Ἐθνικὸ Κῆπο καὶ τὰ μηχανοκίνητα ἀπὸ τὸν "χῶρο τῆς διασπορᾶς", θὰ ἔπαιρναν διαταγὴ νὰ ἐπέμβουν. Ποιός θὰ τὴν ἔδινε; Καλὸ εἶναι, σὲ τέτοιες στιγμές, νὰ μὴν ἐπικρατήση ὁ πανικός!...*

### Όχι άλλο αίμα!...

*»Κοφτὴ ἀκούστηκε, μέσα στὴ νύχτα, ἡ διαταγὴ τοῦ συνταγματάρχη πρὸς τὸν Ἀστυνομικὸ διευθυντή:*

*» "Δὲν θὰ ρίξετε οὔτε ἕνα ἀσφυξιογόνο, ἂν δὲν πάρετε διαταγὴ ἀπὸ τὸν Ἀρχηγὸ τῆς Ἀστυνομίας. Μὲ ἀκούσατε;... Σᾶς καθιστῶ προσωπικῶς ὑπεύθυνο!"*

*»Γύρισε, σχεδὸν τρέχοντας, στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα καὶ μπῆκε στὸ γραφεῖο τῶν στρατηγῶν. Τὰ τηλέφωνα χτύπησαν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Ἀλλά, τώρα, μὲ ἄλλο, πιὸ ἀποφασιστικό, τόνο... Πάση θυσία νὰ ἀποφευχθῆ ὁ κίνδυνος ἐμπλοκῆς μὲ τὸ πλῆθος...*

*»Λίγη ὥρα ἀργότερα, ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐντάσεως ἐξαφανιζόταν καὶ ἠρεμία ἐπικρατοῦσε καὶ πάλι στὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα... Ὁ ἐφιάλτης εἶχε περάσει...*

*»Ἀπὸ τὰ ἀνοιχτὰ παράθυρα καὶ τὶς μπαλκονόπορτες συνέχιζε νὰ φθάνη ἡ βουὴ τοῦ πλήθους, ποὺ πανηγύριζε πάντα, ἀνύποπτο...*

*»Γύρω στὶς 10.30 ἀπὸ τὸ γραφεῖο τῶν στρατηγῶν διαβιβάσθηκε ἡ ἑξῆς, χειρόγραφη πάλι, ἀνακοίνωσι μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τηλεφωνηθῆ στὰ κρατικὰ μέσα ἐνημερώσεως καὶ ν' ἀρχίση νὰ μεταδίδεται ἀμέσως:*

*»"Ὁ πρώην πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος κ. Κων. Καραμανλῆς ἀνεχώρησεν ἤδη ἐκ Παρισίων δι' Ἀθήνας, κληθεὶς ὅπως μετάσχη εἰς τὴν σύσκεψιν τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, τὴν ὁποίαν συνεκάλεσεν ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας στρατηγὸς Φαίδων Γκιζίκης"».*

### Ο Γάλλος πρόεδρος

Ενώ οι ώρες περνούσαν, στο Παρίσι ο Κ. Καραμανλής είχε ετοιμάσει τις πρόχειρες αποσκευές του και, μαζί με τον δημοσιογράφο Παν. Λαμπρία που θα τον συνόδευε, ανέμενε να τον ειδοποιήσουν για το αεροπλάνο. Υπήρχαν, όμως, δυσκολίες για την εξεύρεσή του και οι ώρες περνούσαν επικίνδυνα. Αλλά, αργά το βράδυ, η ιδιαιτέρα του Ευαγγελία Δραγάτση άκουσε στο τηλέφωνο μια φωνή να λέει: «Εδώ Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εσταίν. Δώστε μου, παρακαλώ, τον κ. πρόεδερο...». Ο Γάλλος πρόεδρος δεν χρησιμοποιούσε ποτέ τον τίτλο του, όταν απευθυνόταν προς κάποι-

ον. Μόνο το όνομά του. Συνδέθηκε αμέσως με τον Κ. Καραμανλή και τον συνεχάρη (είχε πληροφορηθεί από του υπουργείο Εξωτερικών τα γεγονότα). Εκείνος, στη συνομιλία επάνω, ανέφερε και τις δυσχέρειες να βρει αμέσως αεροπλάνο για την Αθήνα, αλλά ο πρόεδρος Ζισκάρ του είπε: «Μην ανησυχείτε γι' αυτό. Θα σας παραχωρήσω το δικό μου».

Έτσι, το βράδυ ο Κ. Καραμανλής αναχωρούσε από το αεροδρόμιο Μπουρζέ με το αεροσκάφος του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας, ένα δικινητήριο αεριωθούμενο «Μιστέρ 20». Στους δημοσιογράφους που είναι συγκεντρωμένοι, λέει: «Θα επαναλάβω τα λόγια του αντιπροέδρου Τρούμαν, όταν του ανακοινώθηκε ο θάνατος του προέδρου Ρούσβελτ: "Προσεύχεσθε για μένα..."».

Και τη στιγμή που έσφιγγε για τελευταία φορά τα χέρια τους, πρόσθεσε:

«Ευχηθείτε μου καλή τύχη. Την χρειάζομαι».

### «Έ-έ-έρχεται»...

Στην Αθήνα, περιμένοντας την άφιξή του, το απέραντο πλήθος πανηγύριζε. Πρώτα έδωσαν το σύνθημα οι αυτοκινητιστές με τα κλάξον τους. Το ρυθμικό «έ-έ-έρχεται» γέμιζε την ατμόσφαιρα. Όγκοι ανθρώπων χαρούμενων κατέκλυζαν το κέντρο και κατευθύνονταν προς το αεροδρόμιο. Πολλοί κρατούσαν ελληνικές σημαίες, ενώ συγκλονιστικό ήταν το θέαμα των αναρίθμητων ανθρώπων που κρατούσαν κεριά αναμμένα («Χριστός ανέστη!»). Η φρόνηση, όμως, καταφανώς επικρατούσε πάντα και μέχρι τέλους δεν παρουσιάστηκαν κρούσματα επικίνδυνων εξτρεμισμών. Η 23η Ιουλίου, μεγάλη και ιστορική, έληγε ήρεμη και μεγαλοπρεπής.

Μόνο στις 2 το πρωί έφτασε το γαλλικό αεροπλάνο με τον Κ. Καραμανλή. Στο αεροδρόμιο, και κατόπιν έως τα Παλαιά Ανάκτορα, ένα απέραντο πλήθος με εκδηλώσεις έξαλλης ευδαιμονίας τον υποδέχθηκε σαν Μεσσία. Όλες εκείνες οι μάζες των συγκρατημένων πανηγυριστών ξενύχτησαν ακούραστα περιμένοντάς τον. Και όταν τον αντίκριζαν, πάντα εύρωστο και στητό παρά την ενδεκαετία που πέρασε, αλλά αμίλητο και αγέλαστο, ξεσπούσαν σε ενθουσιώδεις εκδηλώσεις. Ήταν ο μεγάλος θρίαμβος της ζωής του.

### Ο Καραμανλής ορκίζεται

Ο αντιπτέραρχος Παπανικολάου στην έκθεσή του δίνει μια καλή και ακριβή περιγραφή των όσων ακολούθησαν:

*«Ὁ κ. Καραμανλῆς ἀφίχθη εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας περὶ ὥραν 03.10 τῆς 24ης Ἰουλίου. Ἀμέσως ἐπραγματοποιήθη σύντομος αὐτοῦ ἐνημέρωσις ἐπὶ τῆς καταστάσεως. Παρεσχέθησαν εἰς αὐτὸν ἐκ νέου διαβεβαιώσεις ἐκ μέρους τῶν Ἀρχηγῶν εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ εἰς τὴν*

*πειθαρχίαν καὶ τὴν ὑπακοὴν τῶν ὑπ' αὐτοὺς Κλάδων. Ἐπίσης, ὑφ' ἁπάντων τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν παρεσχέθησαν διαβεβαιώσεις ὑποστηρίξεως τοῦ κ. Καραμανλῆ εἰς τὴν προσπάθειαν ἄρσεως τοῦ ἀδιεξόδου εἰς ὃ εἶχεν περιέλθει ἡ Χώρα καὶ περαιτέρω χειρισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ θέματος. Εἰς ἐρώτησιν τοῦ κ. Καραμανλῆ περὶ τῆς παλαιᾶς Κυβερνήσεως, ἐδόθη εἰς αὐτὸν ἡ ἀπάντησις ὅτι αὕτη ἔχει παύσει ὑφισταμένη ἀπὸ τῆς πρωΐας τῆς 23ης Ἰουλίου. Παρὰ τὴν ἐπιμονὴν ἁπάντων τῶν παρευρισκομένων, περὶ ἀμέσου ὁρκωμοσίας του ὡς Πρωθυπουργοῦ, ὁ κ. Καραμανλῆς ἀντέδρασεν δι' ἴσης ἐπιμονῆς, λέγων:*

*»"Αὐτὰ εἶναι θέατρον. Ἐπιθυμῶ νὰ ἐνημερωθῶ περαιτέρω. Αὔριον τὸ πρωΐ θὰ γίνουν αὐτά".*

*»Πρὸς στιγμὴν συνεζητήθη ἡ λύσις τῆς ἐκ μέρους τοῦ κ. Καραμανλῆ ἀποδοχῆς ἐντολῆς σχηματισμοῦ Κυβερνήσεως, τῆς ὁρκωμοσίας ἀναβαλλομένης τὴν πρωΐαν. Ἡ λύσις αὕτη, ὅμως, ἀπερρίφθη ἀμέσως, ἅπαντες δὲ ἐπέμενον ὅπως ἡ ὁρκωμοσία πραγματοποιηθῇ πάραυτα, δεδομένου ὅτι πᾶσα παράτασις τῆς ἐκκρεμότητος καθίσταται ἄκρως ἐπικίνδυνος. Παρὰ ταῦτα ὁ κ. Καραμανλῆς περέμενεν ἀνένδοτος. Ἐπεθύμει νὰ ὁρκισθῇ τὴν 10.00 ὥραν.*

*»Εἰς τὴν ἐπιμονὴν ὅλων, προσετέθη καὶ ἡ τοιαύτη τοῦ ὑποφαινομένου, ὅστις κύπτων ἐλαφρῶς πρὸ τοῦ καθημένου κ. Καραμανλῆ, καὶ ἐπιδεικνύων εἰς αὐτὸν τὸ ὡρολόγιόν του, εἶπεν:*

*»"Κύριε Πρόεδρε, ἡ ὥρα ὅπως βλέπετε εἶναι 04.10. Κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν ὅλα μας τὰ ἀεροσκάφη εἶναι φορτωμένα διὰ πυρομαχικῶν καὶ ἕτοιμα νὰ πολεμήσουν. Οἱ χειρισταί μας εὑρίσκονται μέσα εἰς τὰ ἀεροσκάφη ἕτοιμοι νὰ ἀπογειωθοῦν. Διὰ τῶν ἀκουστικῶν των παρακολουθοῦν ἐκπομπὰς τοῦ ραδιοφώνου διὰ νὰ μάθουν ποῖος θὰ εἶναι ὁ πρωθυπουργός, ποῖος θὰ τοὺς διατάξῃ νὰ ἀπογειωθοῦν ἐὰν χρειασθῇ νὰ ἐπιτεθοῦν ἐκεῖνοι πρῶτοι ἢ τοὺς ἐπιτεθῇ ἡ τουρκικὴ ἀεροπορία. Ἐγερθῆτε, Κύριε Πρόεδρε, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁρκισθῆτε τώρα ἀμέσως".*

*»Τελικῶς ὁ κ. Καραμανλῆς ἐκάμφθη καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν εὐχῶν ἁπάντων τῶν παρισταμένων, μετέβη μετὰ τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας εἰς παρακείμενον χῶρον ἔνθα ἀνέμενεν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ ἔδωσεν τὸν νενομισμένον ὅρκον τοῦ πρωθυπουργοῦ».*

Τη στιγμή εκείνη έληγε η μακρά Δικτατορία, που διήρκεσε 7 έτη, 3 μήνες και 2 ημέρες. Η πτώση της υπήρξε άδοξη και συντελέσθηκε μέσα σε μια καταστροφή και στην εθνική απελπισία.

Την εξουσία την είχε πάρει τώρα ο Κ. Καραμανλής, που ο λαός σύσσωμος, ενωμένος εθνικά και αντιστασιακά χάρη στη Δικτατορία, τον δέχτηκε εκείνη τη χαραυγή σαν Μεσσία. Αλλά, αν οι ισχυρές προσωπικότητες είναι τέκνα της ιστορίας, με τη σειρά τους γίνονται γεννήτορες ιστορίας. Και είχε μπροστά του ο Κ. Καραμανλής ευρύ πεδίο για ιστορικές πραγματοποιήσεις, που προϋπέθεταν να μην ανασυνταχθεί το στρατιωτικό καθεστώς που είχε θρυμματιστεί πάνω στα αναπόφευκτα σφάλματά του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

# Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ • ΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΧΩΡΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥΣ • ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΧΕΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΟΝ «ΣΤΑΣΙΜΟΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟ» • Η ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΩΤΗ ΣΤΟΝ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ • ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ • Ο ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ Ν. ΜΑΚΑΡΕΖΟΥ • ΤΑ ΞΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΤΑΕΤΙΑ • ΓΙΑΤΙ ΤΟΣΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ; • ΤΑ ΠΕΤΡΕΛΑΙΑ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ • Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

ΕΠΤΑΜΙΣΙ ΧΡΟΝΙΑ αυταρχικού καθεστώτος, που έχει τη δυνατότητα να κυβερνά απερίσπαστο, είναι αρκετά για να αναπλάσει το καθεστώς αυτό οικονομικά μια χώρα, αν διαθέτει τις απαιτούμενες ικανότητες. Ή να την αποσυνθέσει οικονομικά, αν στερείται τους αναγκαίους εγκεφάλους και μηχανισμούς. Ποιο ήταν το έργο της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα; Στις σελίδες που ακολουθούν, θα δώσουμε ένα συνθετικό γενικό περίγραμμα των οικονομικών εξελίξεων σε όλη την Επταετία, με μια χονδρική ανάλυση της δομής της. Η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε στην Ελλάδα, όταν η παγκόσμια οικονομία βρισκόταν στα πρόθυρα μιας μεγάλης στροφής. Διανοιγόταν μια νέα φάση του καπιταλισμού.

### Η παγκόσμια οικονομία

Η προηγούμενη φάση, που άρχισε μετά τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, χαρακτηριζόταν από την έντονη, ρωμαλέα ανάπτυξη. Στην εποχή του Μεσοπολέμου (1919-1939), δέσποζε το τραγικό φαινόμενο της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 1929 –μετά από μια πρόσκαιρη, μερική σταθεροποίηση– και ουσιαστικά διατηρήθηκε έως το 1939. Δεν εξαφανίστηκε η κρίση παρά με τον πόλεμο. Στη μεταπολεμική εποχή, δέσποζε η ανάπτυξη. Οι κυκλικές κρίσεις υπερπαραγωγής, που ξεσπούσαν ανά δεκαετία από τα τέλη του 19ου αιώνα, φαινόταν πως απορροφούνταν από τον στρόβιλο της ανοδικής πορείας όλων σχεδόν των οικονομικών μεγεθών και αντικαθίσταντο από μικρές, κυκλικές υφέσεις διάρκειας 1-1,5 ετών. Ο καπιταλισμός έδειχνε ότι είχε ξεπεράσει πια τις νόσους του παρελθόντος, χάρη στις κατα-

στροφές του πολέμου που έδωσαν μιαν αρχική πρώτη ώθηση στην κουρασμένη μηχανή του, αλλά κυρίως χάρη στην οργάνωσή του. Ο αναρχούμενος μονοπωλιακός καπιταλισμός του Μεσοπολέμου είχε μεταβληθεί στον μερικά οργανωμένο κρατικομονοπωλιακό καπιταλισμό του Μεσοπολέμου.

Ο οργασμός εκείνος είχε πρωτοπόρους τους ηττημένους του πολέμου: η Δυτική Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία πρωτοστατούσαν στους ρυθμούς ανάπτυξης. Οι δύο πρώτες αμιλλώντο στον τομέα αυτόν με τις σοσιαλιστικές χώρες. Η Ιαπωνία, με ετήσια αύξηση βιομηχανικής παραγωγής 10,5% (κατά μέσον όρο) τη δεκαετία 1955-1965, είχε ξεπεράσει κατά πολύ τους σοσιαλιστικούς ρυθμούς (7,5%). Και γενικά στο σύνολό του ο καπιταλιστικός τομέας της γης πολύ λίγο βραδυπορούσε στην ταχύτητα ανάπτυξης από τον σοσιαλιστικό τομέα της γης. Ακόμη και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η χώρα με την κολοσσιαία εσωτερική αγορά που φαινόταν πως είχε κορεσθεί, σε αυτήν τη φάση κατόρθωνε, απαλλαγμένη από τις κυκλικές δεκαετείς κρίσεις, να επιτυγχάνει μέση ανάπτυξη 4,5%, ανώτερη από εκείνη της εποχής του Τζων Ροκφέλερ, του Έντισον και του Μπούφαλο Μπιλ. Ο καπιταλισμός έδινε την εντύπωση ότι είχε πάρει πια μεγάλη πίστωση χρόνου, που ανέστελλε επ' αόριστον την κατάρρευσή του.

### Η ελληνική ανάπτυξη

Στον οργασμό εκείνο είχε συμμετάσχει και η Ελλάδα. Είχε μπει ο ελληνικός καπιταλισμός στο μονοπωλιακό του στάδιο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) με καθυστέρηση μισού αιώνα από τη Δύση. Και είχε μπει στο κρατικομονοπωλιακό του στάδιο μετά την Κατοχή (1945) με καθυστέρηση πάλι δεκαετιών από τη Δύση. Αλλά, οπωσδήποτε, για πρώτη φορά στην ιστορία της η Ελλάδα συμβάδιζε –και προπορευόταν– σε ρυθμούς ανάπτυξης με τη Δύση αντί να βραδυπορεί. Κάτι περισσότερο: κατόρθωνε στα Βαλκάνια να αμιλλάται με τα γειτονικά της, σοσιαλιστικά κράτη.

Από το 1965, όμως, άρχισαν τριγμοί στο λαμπροθώρητο οικοδόμημα του μεταπολεμικού καπιταλισμού. Η ακμή που παρουσίασε μετά το 1950 ήταν παροδική. Η οργάνωση που πραγματοποίησε απέδωσε ό,τι είχε να αποδώσει και τώρα ήταν πια ανεπαρκής για να συντηρήσει τη φωτιά. Χρειαζόταν νέο άλμα οργάνωσης, για το οποίο δεν ήταν έτοιμη η καπιταλιστική οικονομία, και τα προμηνύματα μιας επανόδου στην ύφεση πλήθαιναν.

Από το έτος εκείνο αρχίζουν πολλά συμπτώματα μιας νόσου που δεν μπορούσε να γίνει ακόμη η διάγνωσή της και που το βασικό της σύμπτωμα ήταν ο πληθωρισμός. Η φάση του οργανισμού χαρακτηριζόταν με τη σταθερότητα τιμών. Η ραγδαία ανάπτυξη δεν δημιουργούσε ισχυρά πληθωριστικά φαινόμενα. Απλώς ένας έρπων

πληθωρισμός (ετήσια αύξηση τιμών 2-3%), που δεν αποτελούσε σοβαρό φαινόμενο και που εύκολα μπορούσε να αντιμετωπιστεί, παρακολουθούσε τις εντυπωσιακές αυξήσεις των οικονομικών μεγεθών. Αλλά τώρα τα πράγματα μεταβάλλονταν.

### Η βασιλεία του πληθωρισμού

Τώρα οι πληθωριστικές πιέσεις γίνονταν από έτος σε έτος ισχυρότερες και χαλάρωναν τους ρυθμούς της ανάπτυξης. Ο αναπτυξιακός οργασμός έσβηνε αφ' εαυτού, αλλά συχνά καταστελλόταν τεχνητά. Γιατί οι κυβερνήσεις δεν έβρισκαν άλλο φάρμακο για την καταπολέμηση του πληθωρισμού από την ψύχρανση της μηχανής.

Είχε διαπιστωθεί, πράγματι, σαφώς ότι η υπερθέρμανση της οικονομίας –η επιτάχυνση της ανάπτυξης– πολλαπλασίαζε τις πληθωριστικές πιέσεις. Η αντίστροφη τάση φαινόταν φυσική, με την προϋπόθεση, αφού η μηχανή ψυχρανθεί, να καταψυχθούν ταυτόχρονα οι τιμές, να αρχίσει κατόπιν η αναθέρμανση και, με την ελπίδα ότι οι τιμές θα παρέμεναν καταψυγμένες. Μάταιη ελπίδα! Μόλις αναθερμαινόταν η μηχανή, αναθερμαίνονταν και οι τιμές. Και δημιουργούνταν ένας φαύλος κύκλος.

Κάτι χειρότερο: βαθμιαία το κακό επιδεινωνόταν και, σε πολλές περιπτώσεις, ενώ η οικονομία κατέπνιγε τους αναπτυξιακούς ρυθμούς της για να συμπαρασύρει προς τα κάτω τον πληθωρισμό, εκείνος συνέχιζε την ανοδική του πορεία. Έτσι αποδεικνυόταν μάταιη, ανίσχυρη η μέθοδος της υπερθέρμανσης. Και εμφανιζόταν ένα νέο φαινόμενο: ο «στασιμοπληθωρισμός» (stagflation): στασιμότητα στην ανάπτυξη και ταυτόχρονα άνοδος των τιμών. Είναι η χειρότερη περίπτωση για την καπιταλιστική οικονομία, που συντρίβει τις προσπάθειες ανόδου, εκμηδενίζει τα εισοδήματα και καταρρίπτει το βιοτικό επίπεδο. Αν προσθέσουμε αρρυθμίες, κενά, κρίσεις που οφείλονταν στο γερασμένο και αναπροσάρμοστο διεθνές νομισματικό σύστημα, καθώς και διάφορα άλλα μερικά φαινόμενα (εμφάνιση και συσσώρευση των «ευρωδολαρίων» κλπ.), συμπληρώνουμε την εικόνα της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας μετά το 1965, η οποία απείχε βέβαια από την κατάσταση αποτελμάτωσης και αποσύνθεσης του Μεσοπολέμου, αλλά διέφερε σημαντικά από τη λαμπρή και ελπιδοφόρα προηγούμενη φάση.

Επρόκειτο για μια νέα σύνθετη κρίση, που αιφνιδίασε τους οικονομολόγους. Η κατάσταση του Μεσοπολέμου ήταν καθαρή σαν κρύσταλλο: κρίση υπερπαραγωγής. Η θεραπεία εύκολη: να τονωθεί η ζήτηση (με μεγάλα έργα, επιδοτήσεις κλπ.) για να συντηρηθεί η παραγωγή. Τώρα, όμως, τα γενεσιουργά αίτια ήταν πολλά και αλληλοσυγκρουόμενα. Και τα επέτεινε από το 1972-73 η ενεργειακή κρίση, που την προκάλεσε η πολιτική των πετρελαιοπαραγωγών χωρών, με τις ραγδαίες, αλλεπάλληλες ανατιμήσεις του πετρελαίου.

### Οι οικονομολόγοι της Δικτατορίας

Αυτή η νέα πραγματικότητα απαιτούσε μεγάλες ικανότητες, πείρα, ωριμότητα, δεξιοτεχνία εκ μέρους των κυβερνήσεων, και ιδίως εκ μέρους εκείνων των ατόμων που αποφάσιζαν και χειρίζονταν την οικονομική πολιτική. Οι ημέρες του εύκολου συνθήματος «όλο και περισσότερη ανάπτυξη» είχαν περάσει, όπως και η παλαιότερη εποχή με την ακόμη πιο εύκολη συνταγή: «λεσσέ φαιρ, λεσσέ πασέ» («ελεύθερη παραγωγή, ελεύθερο εμπόριο»). Και αναλάμβαναν οι στρατιωτικοί στην Ελλάδα την ευθύνη της οικονομίας, υπό τόσο περίτεχνες και δύσκολες περιστάσεις. Άνθρωποι ανειδίκευτοι θα χειρίζονταν ερασιτεχνικά μια μηχανή που τρόμαζε τους ειδικούς σε όλο τον κόσμο.

Ο συνταγματάρχης Ν. Μακαρέζος δεν στερούνταν οικονομικών γνώσεων και ευφυΐας. Δεν έπαυε, όμως, η οικονομία να αποτελεί γι' αυτόν έως τότε ερασιτεχνική απασχόληση. Και, εξάλλου, τις αποφάσεις θα τις λάμβαναν και άλλοι στρατιωτικοί –Γ. Παπαδόπουλος, Στ. Παττακός κλπ.– που δεν είχαν ιδέα από οικονομικά προβλήματα, τα οποία θα αντιμετώπιζαν με αυτοσχεδιασμούς και αγοραίο εμπειρισμό.

Τι οικονομική πολιτική εφάρμοσε λοιπόν η Δικτατορία;

Πρώτα πρώτα, οι άνθρωποι αυτοί είχαν σαφή κοινωνική και οικονομική τοποθέτηση: Ήρθαν για να στερεώσουν και όχι για να καταλύσουν ή να μεταρρυθμίσουν το καθεστώς που απέρρευσε από τον Εμφύλιο του 1946-1949. Ήταν συνεπώς αποφασισμένοι και ταγμένοι να περιφρουρήσουν τον καπιταλισμό, την ταξική κυριαρχία των μεγαλοαστών.

Η στρατοκρατία σε άλλες χώρες συχνά έχει αριστερή ιδεολογία και κατεύθυνση: οι περιπτώσεις των αραβικών χωρών –Αιγύπτου, Συρίας, Ιράκ, Αλγερίας κλπ.– αλλά και του Περού στη Νότια Αμερική, της Πορτογαλίας στην Ευρώπη, της Αιθιοπίας στην Ανατολική Αφρική, είναι χαρακτηριστικές. Ο ελληνικός στρατός, όμως, ανέκαθεν, αλλά ιδίως από το 1936, που επιβλήθηκε η Δικτατορία της 4ης Αυγούστου, ήταν στρατός ξεκαθαρισμένα «δεξιός», προσκολλημένος στο αστικό καθεστώς. Δεν είχε σοβαρές ριζοσπαστικές τάσεις. Και η Ομάδα Παπαδόπουλου είχε την ίδια νοοτροπία και αποστολή. Ίσως, αν παρατεινόταν η Δικτατορία πέραν του 1974, οι «μικροί αξιωματικοί» του καθεστώτος Ιωαννίδη να τρέπονταν –όπως παρατηρεί ο καθηγητής Χαρ. Κορυζής– προς τα «αριστερά» υπό μορφή κάποιου ιδιότυπου νασερισμού. Αλλά έως τότε επικρατούσε η συντήρηση, η ιδεολογία της περιφρούρησης του καπιταλισμού που οι αξιωματικοί τον ταύτιζαν με την ιδέα του έθνους. Κάτι περισσότερο: απέβλεπαν οι «συνταγματάρχες» σε απελευθέρωση των αστών από τα δεσμά του κρατομονοπωλιακού καπιταλισμού, σε εποχή που σε όλο τον κόσμο οι ρυθμιστικές παρεμβάσεις του κράτους πολλαπλασιάζονταν και που η

πολυσύνθετη οικονομική κρίση επέβαλλε τον πολλαπλασιασμό των ελέγχων και εναρμονισμών της οικονομίας και ιδίως της επιχειρηματικής δραστηριότητας.

**Οι φάσεις της οικονομίας**

Χωρίς αμφιβολία, βέβαια, οι ηγέτες του στρατιωτικού καθεστώτος είχαν τη φιλοδοξία, την ιδεολογία και το συμφέρον να δώσουν νέα ώθηση στην οικονομία του τόπου, να της χαρίσουν άνθηση και επίζηλο βιοτικό επίπεδο. Αλλά νόμιζαν ότι αρκεί να ακολουθούσαν την πεπατημένη των προηγούμενων κυβερνήσεων, δηλαδή τη συνταγή «όλο και περισσότερη ανάπτυξη», για να το πετύχουν. Απλώς δεν είχαν παρά να τονώσουν ακόμη περισσότερο τους ρυθμούς. Τους διέφευγαν οι νέες συνθήκες που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται –τις οποίες προαναφέραμε– που απαιτούσαν καινούργιους, σύνθετους χειρισμούς. Και η οικονομική πορεία της Ελλάδας είχε μια εξέλιξη που ακολούθησε τη γενική πορεία του καθεστώτος με τις εξής φάσεις:

*Φάση πρώτη: 1967-1969*

Μετά από έναν πρόσκαιρο οικονομικό κλονισμό λόγω της αβεβαιότητας που προκάλεσε στην αγορά η επιβολή του νέου καθεστώτος –τα ελληνικά και ξένα κεφάλαια δεν γνώριζαν αν η Δικτατορία ακολουθούσε ή όχι ριζοσπαστικό δρόμο– άρχισε μια ανάκαμψη που είχε ως χαρακτηριστικό την ταχεία ανάπτυξη, με θεαματική αναζωπύρωση της παραγωγής. Η φάση αυτή ταυτίζεται με τη σταθεροποίηση και τη σχετική ακμή του στρατιωτικού καθεστώτος. Αλλά κάλυπτε υπό έναν απατηλό μανδύα ευφορίας τις αντιφάσεις και τα κενά μιας οικονομικής πολιτικής, που απέβλεπε ταυτόχρονα σε δύο αντικρουόμενους σκοπούς: την ανάπτυξη και τον αντιπληθωρισμό. Σε εποχή, όμως, που όπως είδαμε σε παγκόσμια κλίμακα κυριαρχούσαν οι πληθωριστικές πιέσεις, μόνο προσωρινά ήταν δυνατή η συγκράτηση των τιμών, οι οποίες σε πρώτη ευκαιρία θα ανακτούσαν την ανυψωτική τους επικράτηση, καταπνίγοντας την ανάπτυξη και ανατρέποντας όλο το σύστημα.

*Φάση δεύτερη: 1969-1972*

Η περίοδος των παχιών και γόνιμων αγελάδων πέρασε γρήγορα, τόσο στον πολιτικό όσο και στον οικονομικό τομέα. Την ακμή την διαδέχθηκε η αποτελμάτωση. Οι στρατιωτικοί, απομονωμένοι στην κάστα τους, πιστεύοντας πάντα στις ικανότητές τους, προσβλέποντας τα οικονομικά προβλήματα, όπως και τα πολιτικά, σαν κουρεμένους νεοσύλλεκτους που διοικούνται με απλές προσταγές των διοικητών τους, ήταν ανίκανοι να κινήσουν τη μηχανή μόλις εκτονώθηκε η αρχική της τεχνητή προώθηση. Και η οικονομία άρχισε να βυθίζεται, όπως και η πολιτική, σε ένα τέλμα,

από το οποίο ο Ν. Μακαρέζος ήταν ανίσχυρος να την ανασύρει. Οι ρυθμοί ανάπτυξης επιβραδύνονταν, ενώ το παγκόσμιο κύμα πληθωρισμού άρχισε να κατακλύζει και την Ελλάδα. Από το 1972 η Δικτατορία βαθμιαία έχανε τον έλεγχο των οικονομικών εξελίξεων.

*Φάση τρίτη: 1973-1974*
Η παγκόσμια οικονομική κρίση που από καιρό προχωρούσε έρποντας πάνω στη γη, και που φούντωσε απότομα με την ενεργειακή κρίση του 1973, έπληξε με ιδιαίτερη σφοδρότητα την Ελλάδα. Ο έλεγχος ξέφυγε πια τελείως από τον Ν. Μακαρέζο και κατόπιν από τον διάδοχό του Αδ. Ανδρουτσόπουλο. Και η χώρα, που το στρατιωτικό καθεστώς καυχιόταν ότι της προσέδωσε πανευρωπαϊκά ρεκόρ στην ανάπτυξη, απέκτησε διεθνή ρεκόρ στον πληθωρισμό και την πτώση της ανάπτυξης. Στα τέλη του 1973 και στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 1974, στην Ελλάδα είχε επικρατήσει το φοβερό φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού. Αυτό ήταν το τέλος της οικονομικής πορείας του αυταρχικού στρατιωτικού καθεστώτος. Ο απολογισμός του ήταν τελικά αρνητικός. Εγκαταλείποντας την εξουσία, η Δικτατορία άφηνε την Ελλάδα στη χειρότερη οικονομική κατάσταση απ' όλη την Ευρώπη. Ποια ήταν τα αίτια της αποτυχίας;

### Το πλήγμα της διεθνούς κρίσης

Οφείλουμε να λάβουμε υπόψη τον παράγοντα της διεθνούς συγκυρίας. Υπάρχει ένα δραματικό προηγούμενο: η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929-1939, που συγκλόνισε τον πλανήτη, που διέλυσε αυτοκρατορίες, είχε πλήξει και την Ελλάδα και εξάρθρωσε το οικονομικό έργο του Ελευθέριου Βενιζέλου κατά την τετραετία του 1928-1932, συντελώντας σοβαρά στην άδοξη πτώση του το 1932-1933.

Η διεθνής νομισματική ενεργειακή και πληθωριστική κρίση του 1972-1974, που κατέληξαν σε παγκόσμια καπιταλιστική ύφεση, αναμφίβολα επέδρασε δυσμενώς στην ελληνική οικονομία και στην προσπάθεια του στρατιωτικού καθεστώτος. Αλλά οπωσδήποτε δεν αποτελούσε τη μοναδική ούτε την κυριότερη αιτία της αποτυχίας. Οι εξωτερικές κακές επιδράσεις υπερκαλύπτονται από τους εσωτερικούς κακούς χειρισμούς. Άλλωστε και η μόνη διαπίστωση ότι η Ελλάδα επλήγη περισσότερο παρά οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες από τη διεθνή κρίση πιστοποιεί τη σαθρότητα της οικονομίας της.

Ότι πράγματι επλήγη περισσότερο η Ελλάδα καταφαίνεται σαφέστατα από τον παρακάτω πίνακα που συνέταξε ο ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης). Περιλαμβάνει τα ποσοστά (%) της αύξησης των τιμών καταναλωτή (βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 8.8.1974):

| 1961-71 | Μέσος όρος περιόδου | Ετήσιο ποσοστό 1972 | 1973 | Το έως τον Μάιο του 1974 δωδεκάμηνο |
|---|---|---|---|---|
| Καναδάς | 2,9 | 4,8 | 7,6 | 11,0 |
| ΗΠΑ | 3,1 | 3,3 | 6,2 | 10,7 |
| Ιαπωνία | 5,9 | 4,5 | 11,7 | 23,2 |
| Αυστραλία | 2,8 | 5,8 | 9,5 | 13,6 |
| Ν. Ζηλανδία | 4,6 | 6,9 | 8,2 | 10,3 |
| Γαλλία | 4,3 | 5,9 | 7,3 | 13,5 |
| Γερμανία | 3,0 | 5,5 | 6,9 | 7,2 |
| Ιταλία | 4,2 | 5,7 | 10,8 | 16,1 |
| Αγγλία | 4,6 | 7,1 | 9,2 | 15,9 |
| Βέλγιο | 3,4 | 5,5 | 10,4 | 11,6 |
| Λουξεμβούργο | 3,0 | 5,2 | 6,1 | 8,6 |
| Δανία | 6,1 | 6,6 | 9,3 | 14,2 |
| Ιρλανδία | 5,4 | 8,7 | 11,4 | 13,5 |
| Ολλανδία | 4,8 | 7,8 | 8,0 | 8,8 |
| Αυστρία | 3,7 | 6,3 | 7,6 | 9,6 |
| Φιλανδία | 5,4 | 7,4 | 11,4 | 18,1 |
| ΕΛΛΑΔΑ | 2,2 | 4,4 | 15,5 | 31,9 |
| Ισλανδία | 12,0 | 9,7 | 20,6 | 32,2 |
| Νορβηγία | 4,9 | 7,2 | 7,5 | 8,6 |
| Πορτογαλία | 5,5 | 10,7 | 12,9 | 26,6 |
| Ισπανία | 6,8 | 8,3 | 11,4 | 16,3 |
| Σουηδία | 4,6 | 6,0 | 6,7 | 8,6 |
| Ελβετία | 3,8 | 6,7 | 8,7 | 9,9 |
| Τουρκία | 7,4 | 15,5 | 14,0 | 19,0 |
| Σύνολο ΟΟΣΑ | 3,7 | 4,7 | 7,7 | 12,6 |
| ΟΟΣΑ Ευρώπης | 4,2 | 6,5 | 8,7 | 12,9 |
| ΕΟΚ (διευρυμένη) | 4,0 | 6,2 | 8,3 | 12,4 |

Σημ.: Στα στοιχεία του ΟΟΣΑ και της ΕΟΚ γίνεται στάθμιση με την ιδιωτική κατανάλωση του 1970, σε συναλλαγματικές τιμές του 1970.

Ο δραματικός και αδιάψευστος αυτός πίνακας καταδεικνύει ότι:

• Έως το 1971 η Ελλάδα είχε το μικρότερο ποσοστό πληθωρισμού στην Ευρώπη. Σε αυτήν τη χρονική περίοδο (1961-1971) περιλαμβάνεται και η φάση της εύκολης ακμής της οικονομίας υπό το καθεστώς της Δικτατορίας.

• Το 1972 η κατάσταση είναι σοβαρή στα περισσότερα κράτη. Ο πληθωρισμός φθάνει σε επικίνδυνα ύψη στην Τουρκία, την Πορτογαλία, την Ισλανδία, την Ιρλανδία, την Ισπανία. Στην Ελλάδα συγκρατείται κάπως. Είναι ακόμη ο χαμηλότερος της Ευρώπης. Αλλά προς το τέλος, η Δικτατορία αρχίζει να χάνει τον έλεγχο της οικονομίας.

• Το 1973, το κύμα του πληθωρισμού φουντώνει. Και η Ελλάδα κατακλύζεται απότομα, τετραπλασιάζεται το ποσοστό αύξησης των τιμών: γίνεται 15,5% και καταλαμβάνει την πρώτη θέση στην ηπειρωτική Ευρώπη, την δεύτερη αν συμπεριληφθεί η μακρινή Ισλανδία. Φαίνεται πια πως το καθεστώς έχασε τελείως τον έλεγχο της οικονομίας.

• Η πληθωριστική άνοδος σε όλη την Ευρώπη συνεχίζεται, αλλά στην Ελλάδα αποκτά ρυθμούς αλλοφροσύνης. Στους μήνες του 1974, που παραμένει ακόμη η Δικτατορία, το ποσοστό του πληθωρισμού υπερδιπλασιάζεται σε σχέση με το 1973. Φτάνει το 31,9% και υστερεί πάλι μόνο έναντι της Ισλανδίας, που ανήλθε σε 32,2%.

Και μόνο το γεγονός ότι από τη μεγαλύτερη σταθερότητα η Ελλάδα μεταπήδησε στη μεγαλύτερη αστάθεια χωρίς να μεσολαβήσει ούτε καμιά ιδιαίτερη καταστροφή ούτε ουσιώδης μεταβολή της οικονομικής πολιτικής, σημαίνει πως η πολιτική αυτή είχε καταστήσει την ελληνική οικονομία έναν χιονάνθρωπο έτοιμο να λιώσει, ένα οικοδόμημα με πήλινα βάθρα, έτοιμη να καταρρεύσει στην πρώτη κακή συγκυρία. Και κατέρρευσε.

### Οικονομία και Δικτατορία

Γιατί, όμως, υπήρξε εσφαλμένη η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας; Τη βασική αιτία θα την αναζητήσουμε σε αυτήν τη φύση του αυταρχικού στρατιωτικού καθεστώτος, στην κατάργηση της δημοκρατίας. Και, πραγματικά, υπάρχει μια σειρά από επενέργειες που δημιουργούσαν δουλείες στο στρατιωτικό καθεστώς και το εξανάγκαζαν να ακολουθεί ορισμένες κατευθύνσεις.

Οι δουλείες αυτές συγκεκριμένα ήταν:

α. Η πολιτική απομόνωση της Δικτατορίας.

Ο πολιτικός κόσμος δεν θέλησε να έρθει σε επαφή με το καθεστώς, εκτός από μερικές δευτερεύουσες εξαιρέσεις. Έτσι οι «συνταγματάρχες» μόνοι τους ανέλαβαν τον ρόλο και των οικονομολόγων. Όσα έμπειρα και ώριμα στελέχη –είτε πολιτικοί είτε κορυφαίοι ειδικοί– μπορούσαν να κατευθύνουν την οικονομία, απέφυγαν να προσφέρουν τα φώτα τους. Και ο Ν. Μακαρέζος υπέστη τη μοίρα των δικτατόρων: απέμεινε μόνος, υποχρεωμένος να συναποφασίζει με ανθρώπους οι οποίοι μπορούσαν να του προσφέρουν δυναμικό «βέτο» και να τον απαλλάξουν από τον αντιπερισπασμό της αντίδρασης των ειδικών, όχι όμως και να αντικαταστήσουν αυτούς τους ειδικούς. Έτσι οι «συνταγματάρχες», χωρίς συμβούλους άξιους του ονόματος, χωρίς

πείρα, χωρίς γνώσεις –με εξαίρεση τον Ν. Μακαρέζο–, θα χάρασσαν ανεξέλεγκτα την οικονομική πολιτική, που απαιτεί εξειδίκευση και βαθιά εμπειρία, υπό συνθήκες τρομερά περίπλοκες και δύσκολες.

β. Η αυταρχικότητα του καθεστώτος.

Η φύση της Δικτατορίας δεν επέτρεπε τον διάλογο. Η δημοσιογραφική έστω κριτική της ακολουθούμενης πολιτικής, που θα ήταν χρήσιμη πρώτα πρώτα στον Ν. Μακαρέζο και όλους τους στρατιωτικούς που είχαν το δικαίωμα των αποφάσεων, ήταν απαγορευμένη. Και, όταν καμιά φορά διέφευγε από τη σιωπηρή λογοκρισία κάποιο άρθρο, κάποια επίκριση ή αντίρρηση, ο Ν. Μακαρέζος εκτόξευε σαφείς απειλές κατά των συντακτών του δημοσιεύματος, όπως θα καταφανεί από χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

γ. Οι πολιτικές αναγκαιότητες του καθεστώτος.

Η Δικτατορία ήταν υποχρεωμένη –για να στερεωθεί– να υποτάσσει στις αναγκαιότητες αυτές την οικονομική της πολιτική.

## Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη

• Αναγκαιότητα πρώτη: η ταχύρρυθμη –με κάθε θυσία– ανάπτυξη. Για να δικαιωθεί το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 και η κατοπινή μακρά αυταρχική διακυβέρνηση, έπρεπε το καθεστώς να αποδείξει ότι προσέδωσε στην οικονομία ρυθμούς πολύ ταχύτερους από εκείνους που ανέπτυσσε προηγουμένως κατά την πολιτική (κοινοβουλευτική) διακυβέρνηση του τόπου. Ο Ν. Μακαρέζος έριξε το βάρος του στον σκοπό αυτό, αδιαφορώντας αν επιτύγχανε βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα σε βάρος της μακροπρόθεσμης οικονομικής πορείας.

Μερικοί στατιστικοί πίνακες δίνουν την εικόνα των ρυθμών της ανάπτυξης:

Παραγωγή Βιομηχανίας / Διεθνής σύγκριση
Δείκτης 1963 = 100

| | 1966 | 1968 | 1970 | 1971 | 1972 |
|---|---|---|---|---|---|
| ΕΛΛΑΔΑ | 137 | 151 | 186 | 204 | 231 |
| Βουλγαρία | 144 | 180 | 217 | 238 | - |
| Βέλγιο | 114 | 124 | 144 | 148 | 158 |
| Γαλλία | 117 | 127 | 154 | 162 | 177 |
| Δ. Γερμανία | 121 | 136 | 155 | 163 | 173 |
| Ιταλία | 118 | 136 | 150 | 150 | 156 |
| Ιρλανδία | 116 | 138 | 154 | 160 | 167 |
| Φιλανδία | 120 | 131 | 167 | 166 | 186 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973

Βιομηχανική παραγωγή
(μεταποίηση)
Δείκτης 1963 = 100

| | |
|---|---|
| 1958 | 77 |
| 1965 | 119 |
| 1966 | 137 |
| 1967 | 141 |
| 1968 | 151 |
| 1969 | 168 |
| 1970 | 186 |
| 1971 | 204 |
| 1972 | 231 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973

Παραγωγή ηλεκτρισμού

| | εκατ. ΩΧΒ | Δείκτης 1959 = 100 |
|---|---|---|
| 1958 | 1.790 | 91 |
| 1960 | 2.198 | 112 |
| 1962 | 2.735 | 139 |
| 1964 | 3.716 | 189 |
| 1966 | 5.462 | 278 |
| 1967 | 6.309 | 321 |
| 1968 | 6.949 | 354 |
| 1969 | 8.010 | 408 |
| 1970 | 8.991 | 458 |
| 1971 | 10.611 | 540 |
| 1972 | 12.034 | 613 |
| 1973 | 13.546 | 690 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974

Παραγωγή ηλεκτρισμού
Δείκτης 1963 = 100

| | |
|---|---|
| 1958 | 64 |
| 1965 | 135 |
| 1966 | 172 |
| 1967 | 203 |
| 1968 | 224 |
| 1969 | 256 |
| 1970 | 266 |
| 1971 | 317 |
| 1972 | 373 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973

Γεωργική παραγωγή
Δείκτης 1963 = 100

| | Τρόφιμα | Σύνολο |
|---|---|---|
| 1968 | - | 122 |
| 1969 | 130 | 121 |
| 1970 | 138 | 129 |
| 1971 | 142 | 132 |
| 1972 | 149 | 138 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973

Διεθνής σύγκριση / Παραγωγή τροφίμων
Δείκτης 1963 = 100

| | 1968 | 1969 | 1970 | 1971 | 1972 |
|---|---|---|---|---|---|
| ΕΛΛΑΔΑ | 122 | 130 | 138 | 142 | 149 |
| Γαλλία | 124 | 117 | 120 | 128 | 131 |
| Ιταλία | 118 | 124 | 126 | 124 | 119 |
| Ισπανία | 108 | 109 | 113 | 116 | 117 |
| Τουρκία | - | 115 | 122 | 128 | 132 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973

Μιαν εικόνα επίσης της αύξησης των οικονομικών μεγεθών δίνει ο πίνακας των άδηλων πόρων:

| | Σε εκατ. δολάρια ΗΠΑ |
|---|---|
| 1966 | 636 |
| 1967 | 659 |
| 1968 | 714 |
| 1969 | 788 |
| 1970 | 949 |
| 1971 | 1.292 |
| 1972 | 1.605 |
| 1973 | 2.195 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974

Όσο κι αν η ισοτιμία και η αγοραστική αξία του δολαρίου έχει μειωθεί στο διάστημα 1966-1973, η πραγματική αύξηση των άδηλων πόρων σε μεγάλη κλίμακα είναι αναμφισβήτητη στα χρόνια της Επταετίας. Δεν μπορεί λοιπόν κανείς να αρνηθεί ότι το στρατιωτικό καθεστώς συνέχισε –και επιτάχυνε– τους ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας. Αλλά η ανάπτυξη αυτή, που έγινε με γνώμονα την άμεση ικανοποίηση πολιτικών αναγκών του καθεστώτος, ήταν θεαματική εξωτερικά, ελαττωματική όμως εσωτερικά. Με αποτέλεσμα να κλονισθεί το οικοδόμημα εκ θεμελίων από τον πρώτο σεισμό.

### Κατανάλωση και αντίσταση

• Αναγκαιότητα δεύτερη: η καταναλωτική άνοδος. Για να δώσει στον λαό το συναίσθημα της ευφορίας που θα άμβλυνε την αντίθεσή του προς το αυταρχικό καθεστώς, έπρεπε να τραπεί η οικονομία προς την καταναλωτική μορφή, σε βάρος της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης. Έτσι αναπτύχθηκαν ορισμένοι θεαματικοί κλάδοι (τουρισμός, οικοδομές κ.λπ.) ή άλλοι που είχαν άμεση σχέση με την κατανάλωση, σε βάρος της παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών ή άλλων καθεαυτό παραγωγικών κλάδων. Η ίδια προσπάθεια αντανακλάται και στις εισαγωγές, οι οποίες παρουσιάζουν αύξηση κατά πολύ ανώτερη του ρυθμού παραγωγής της βιομηχανίας και της γεωργίας.

Εισαγωγές

| | Σε εκατ. δραχμές | Σε δολάρια ΗΠΑ κατά κεφαλήν |
|---|---|---|
| 1965 | 34.012 | 132 |
| 1966 | 36.685 | 141 |
| 1967 | 35.588 | 136 |
| 1968 | 41.830 | 158 |
| 1969 | 47.824 | 180 |
| 1970 | 58.750 | 222 |
| 1971 | 62.942 | 237 |
| 1972 | 70.373 | 263 |
| 1973 | 102.978 | 387 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974

Μια ματιά σε αυτόν τον πίνακα δείχνει ότι η αύξηση των εισαγωγών άνω του φυσιολογικού ρυθμού, που θα ανταποκρινόταν στη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη, δεν είναι πλασματική. Δεν εξηγείται με τις νομισματικές διακυμάνσεις (δολαρίου-δραχμής) ούτε με τον πληθωρισμό. Ενδεικτική είναι η από το 1968 προς 1969 αύξηση των κατά κεφαλήν εισαγωγών κατά 42 δολάρια· ακόμη περισσότερο, η αύξηση το 1972 προς το 1973 κατά 124 δολάρια, δηλαδή κατά 47%. Το ίδιο έτος (1972 προς 1973), οι εισαγωγές σε βάρος αυξήθηκαν ως εξής:

Εισαγωγές

| | Σε τόνους |
|---|---|
| 1972 | 14.541.499 |
| 1973 | 20.837.194 |
| Αύξηση | 6.295.695 |
| Αύξηση % | 43 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974

Συνεπώς, η αύξηση των εισαγωγών οφείλεται στη διόγκωση της ποσότητας των εισαχθέντων εμπορευμάτων και δεν είναι εικονική αλλά πραγματική. Και φυσικά το 43% –ποσοστό τεράστιο για ένα έτος, στα ελληνικά μέτρα– καμιά σχέση δεν έχει με τον ρυθμό ανάπτυξης, τον τρέχοντα και τον μελλοντικό.

Χαρακτηριστικό της καταναλωτικής μορφής που προσλάμβανε η ελληνική οικονομία και κοινωνία είναι οι αριθμοί και ρυθμοί των κυκλοφορούντων αυτοκινήτων:

Αυτοκίνητα

| | Σύνολο | Επιβατικά |
|---|---|---|
| 1962 | 108.705 | 56.893 |
| 1964 | 147.450 | 81.617 |
| 1966 | 203.841 | 122.479 |
| 1967 | 233.713 | 144.434 |
| 1968 | 267.694 | 169.985 |
| 1969 | 302.751 | 195.264 |
| 1970 | 344.800 | 226.893 |
| 1971 | 393.291 | 264.028 |
| 1972 | 445.639 | 303.109 |
| 1973 | 509.596 | 346.887 |
| 1974 | 564.130 | 380.388 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974/75

Βέβαια το φαινόμενο –της καταναλωτικής μορφής γενικά, της αύξησης των αυτοκινήτων ειδικά– προϋπήρχε, αλλά μια ματιά στον πίνακα δείχνει πόσο επιταχύνθηκε στα χρόνια 1967-1973.

Πρέπει, όμως, να αναγνωρισθεί η αρκετά ταχεία άνοδος του εθνικού εισοδήματος, η οποία σε σταθερές τιμές 1958 ακολούθησε την εξής πορεία:

Σε εκατ. δραχμές

| | Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν | Καθαρό εθνικό εισόδημα |
|---|---|---|
| 1966 | 136.340 | 132.201 |
| 1967 | 143.583 | 139.296 |
| 1968 | 152.565 | 148.302 |
| 1969 | 166.582 | 161.276 |
| 1970 | 181.476 | 175.240 |
| 1971 | 195.843 | 190.534 |
| 1972 | 216.631 | 211.707 |
| 1973 | 237.050 | 232.250 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974

Συνεπώς, η αύξηση του εισοδήματος αποτελούσε μια πραγματικότητα, όπως και η ανάπτυξη γενικά.

Μια τέτοια ανοδική πορεία ήταν, όμως, καταναλωτική. Η υποδομή της ήταν σαθρή και γι' αυτό υπήρξε τόσο σοβαρό και εξαρθρωτικό το πλήγμα που δέχτηκε η οικονομία το 1973-1974. Και, απότομα, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν και το καθαρό εθνικό εισόδημα μειώθηκαν το 1974 κατά 4% και 2%, αντίστοιχα.

Και μια απόδειξη ότι η αύξηση του εθνικού εισοδήματος ήταν καταναλωτική είναι η συνεχής μετανάστευση, η οποία στα χρόνια της Δικτατορίας δεν ανακόπηκε, παρά τις αντίθετες επαγγελίες και εξαγγελίες του καθεστώτος:

Μετανάστες (μόνιμοι-προσωρινοί σε χιλιάδες)

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1966 | 147 | 1970 | 162 |
| 1967 | 101 | 1971 | 136 |
| 1968 | 114 | 1972 | 115 |
| 1969 | 158 | 1973 | 112 |

Πηγή: ΕΣΥΕ 1974

Πρέπει να σημειωθεί ότι η πτώση που παρατηρείται το 1972 και το 1973 οφείλεται στη διεθνή κρίση, η οποία επέφερε αύξηση της ανεργίας στις χώρες της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς και τις εξανάγκασε στη λήψη μέτρων που περιόριζαν την είσοδο ξένων εργαζομένων.

Η μεταναστευτική ροή επέδρασε στο επίπεδο της ανεργίας στην Ελλάδα. Πράγματι, ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων» στο βιβλίο του *Ειδικαί Μελέται* (Αθήναι, Ιούνιος 1974) σημειώνει (σελ. 36):

> *«Ἡ μείωσις τῆς ἀνεργίας προέκυψεν κυρίως ὡς ἀποτέλεσμα ὑψηλῶν ῥυθμῶν ἐξωτερικῆς μεταναστεύσεως καὶ δευτερευόντως ἐκ τῆς αὐξήσεως τῆς ἐγχωρίου ἀπασχολήσεως».*

Ταυτόχρονα, κατά την Επταετία είχαμε μείωση του ενεργού οικονομικά πληθυσμού. Ο Θεόδωρος Θεοδώρου, στο βιβλίο του *Για την Εργατική Τάξη στην Ελλάδα* (Αθήνα 1974, σελ. 30), σημειώνει:

> *«Ἐνῶ ὁ γενικὸς πληθυσμὸς τῆς χώρας αὐξήθηκε στὴ δεκαετία 1961-1971 κατὰ 380.088 ἄτομα, ὁ οἰκονομικὰ ἐνεργὸς πληθυσμὸς ἀντίθετα μειώθηκε ἀπὸ 3.638.601 σὲ 3.283.880 ἄτομα, δηλαδὴ κατὰ 354.721 ἄτομα καὶ σὲ ποσοστὸ 9,7%, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ γενικὸ μέσο ἐτήσιο ρυθμὸ μείωσης 0,97%. Ἔτσι κι ἡ ποσοστιαία συμμετοχὴ τοῦ οἰκονομικὰ ἐνεργοῦ ἔναντι τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ μειώθηκε ἀπὸ 43,4% τὸ 1961 σὲ 37,5% τὸ 1971. Ἡ μείωση παρατηρεῖται ὄχι σὲ ὁρισμένες μόνο περιοχές, ἀλλὰ σ' ὅλα τὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς χώρας. Εἶναι φανερὸ πὼς πρόκει-*

*ται γιὰ πολὺ ἄσχημη ἐξέλιξη. Ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης (Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς, ἐκτὸς ἀπ' τὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Πορτογαλία) ὁ οἰκονομικὰ ἐνεργὸς πληθυσμός αὔξανε, ἐνῶ ἀντίθετα στὴν Ἑλλάδα σημείωνε σημαντικὴ πτώση, τότε μπορεῖ νὰ λεχθεῖ χωρὶς ὑπερβολὴ πὼς ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἑλλάδα τραγική».*

• Αναγκαιότητα τρίτη: εισροή και προνόμια του ξένου κεφαλαίου. Για να έχει το καθεστώς την εύνοια και πολιτική συμπαράσταση των ξένων δυνάμεων και τη συμμαχία των πολυεθνικών εταιρειών, διευκόλυνε εξαιρετικά τις ξένες επενδύσεις και γενικά τις πάσης φύσεως τοποθετήσεις ξένων κεφαλαίων, στα οποία παρείχε προνομιακούς όρους πολύ πιο γενναιόδωρους από την προδικτατορική περίοδο. Επρόκειτο για λεόντειο συμμαχία που επέτρεπε στις ξένες επιχειρήσεις να κυριαρχούν στην αγορά και να επιδρούν εξαρθρωτικά στην οικονομία. Αλλά για τα ξένα κεφάλαια θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

### Η προπαγάνδα για το «θαύμα»

Γενικά, όλες αυτές οι αναγκαιότητες επέβαλλαν την τάση προς βραχυπρόθεσμους, άρρυθμους, επιφανειακούς σκοπούς, σε βάρος των μακροπρόθεσμων, σύμμετρων και διαρθρωτικών στόχων. Και έδιναν προτεραιότητα στην καταναλωτική, χωρίς βάθος ανάπτυξη, σε βάρος της παραγωγικής σε βάθος ανάπτυξης. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν επιδίωξε το καθεστώς τη σχεδιασμένη αναπτυξιακή πολιτική. Αλλά η φύση του το εξανάγκασε σε παραχωρήσεις αντιοικονομικές, που τις επέτεινε η ερασιτεχνική αντιμετώπιση και διαχείριση των προβλημάτων.

Όπως γράφει ο καθηγητής Χαρίτων Κορυζής στο προαναφερόμενο βιβλίο του (σελ. 135):

*«Τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα, ἐὰν βραχυπρόθεσμα ὑπάρχει πιθανότητα νὰ δημιουργήσουν τεχνητὴ "εὐημερία" καὶ ἀνάπτυξη, μακροπρόθεσμα δὲν πετυχαίνουν ταχύρυθμη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας, οἰκονομικὴ σταθερότητα καὶ δίκαιη κατανομὴ τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἀπολαυῶν».*

Η δικτατορική προπαγάνδα, όμως, στην περίοδο του Γ. Παπαδόπουλου ιδίως, τόνιζε ότι πραγματοποιήθηκε ένα «οικονομικό θαύμα», που χαρακτηριστικά του ήταν: η οικονομική σταθερότητα, η ταχύρρυθμη ανάπτυξη, η συναλλαγματική άνεση (τεράστια διόγκωση του συναλλαγματικού αποθέματος), η άνοδος του βιοτικού επιπέδου.

### Μια κριτική που φωτίζει

Την απάντηση σε όλη αυτή την επίμονη θριαμβολογία την έδωσαν πολλοί, οικονομολόγοι, πολιτικοί και δημοσιογράφοι, μετά την πτώση της Δικτατορίας. Η κα-

λύτερη ίσως εικόνα για την οικονομία της Επταετίας δόθηκε από τον καθηγητή Αθ. Κανελλόπουλο στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, στις ημέρες της πρόσκαιρης ελευθεροτυπίας κατά την περίοδο της κυβέρνησης Μαρκεζίνη. Με τρία άρθρα του στο περιοδικό αυτό (Οκτώβριος 1973), ο Αθ. Κανελλόπουλος κάνει την ειδικευμένη κριτική των οικονομικών επιτευγμάτων της εξαετίας Παπαδόπουλου. Και τα κυριότερα αποσπάσματα του άρθρου έχουν ως εξής:

*«Οἱ ὑπεύθυνοι τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς ἑξαετίας καὶ οἱ πρόσφατοι διάδοχοί τους προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν τὴν σημερινὴ ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας σὰν κρίση ἀναπροσαρμογῆς ἐξ αἰτίας τῶν δῆθεν ὑψηλῶν ρυθμῶν ἀναπτύξεως ποὺ συνέβη νὰ ἐμφανισθοῦν τὴν ὥρα τῶν παγκοσμίων ἀναταραχῶν. Χωρὶς νὰ ἀρνῆται κανεὶς τὸν ρόλο τῆς διεθνοῦς νομισματικῆς ἀναταραχῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίση ὅτι οἱ σημερινὲς ἐξελίξεις κατὰ κύριο λόγο ὀφείλονται στὴν ἀσκηθεῖσα οἰκονομικὴ πολιτική. Οἱ οἰκονομικὲς ἀρχές, παρασυρόμενες ἀπὸ τὴν αὐτοπεποίθηση τῶν ἀπείρων, νόμισαν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἁπλῶς πρόβλημα ποσότητος δαπανῶν καὶ ἐνθαρρύνσεως τῆς ζητήσεως. Καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτό, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουν τοὺς διαρθρωτικοὺς περιορισμοὺς τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, τὴν μαστίγωσαν μὲ ὑπέρμετρες καὶ μὴ παραγωγικὲς δαπάνες ἐπενδύσεως στὴν ἐντυπωσιοθηρικὴ ἐπιδίωξη ὑψηλῶν ρυθμῶν αὐξήσεως τοῦ εἰσοδήματος. Ταυτόχρονα, ἡ βραχυχρόνια πολιτικὴ ἐπεδείκνυε ἔλλειψη προσαρμογῆς στὶς τρέχουσες οἰκονομικὲς συνθῆκες.*

*»Μέσα σὲ 14 μῆνες τολμᾶ νὰ ἐπιχειρήση δύο ὑποτιμήσεις τῆς δραχμῆς ἔναντι τῶν εὐρωπαϊκῶν νομισμάτων. Σὲ μιὰ στιγμή, δηλαδή, ποὺ ἡ οἰκονομία εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ πραϋντικὰ μέτρα, λαμβάνονται νέα ὑπερθερμαντικὰ μέτρα, κοντὰ στὰ ἤδη ὑφιστάμενα ποικίλα καὶ ὑψηλὰ εἰσαγωγικὰ κίνητρα. Καὶ ὅταν, μετὰ ἀδικαιολόγητη καθυστέρηση, ἀποφασίζεται ἡ λήψη μέτρων διορθώσεως τῶν παραλείψεων καὶ λαθῶν τοῦ παρελθόντος, τὰ ἀποφασιζόμενα μέτρα εἶναι ἄτολμα, ἀπρόσφορα, ἀνεπαρκῆ καὶ πολλὲς φορὲς ἀντιφατικά, ἔτσι ποὺ ὄχι μόνο νὰ μὴν εἶναι ἀποτελεσματικὰ ἀλλὰ καὶ νὰ ὁδηγοῦν σὲ διαστροφὴ τῆς ἀγορᾶς, ἐνθάρρυνση τῆς κερδοσκοπίας, νέα ὕψωση τῶν τιμῶν, περιορισμὸ τῆς προσφορᾶς καὶ ἀνεπιθύμητη κατανομὴ τῶν πόρων.*

*»Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἱστορία διδάσκει ὅτι, παρὰ τὶς διακηρύξεις, μὲ αὐταρχικὲς μεθόδους δὲν πραγματοποιοῦνται οἰκονομικὰ ἅλματα. Ἀντίθετα, ἡ αὐταρχία (ἀνεμπόδιστη ἀπὸ ἐλέγχους καὶ περιορισμούς) ὁδηγεῖ σὲ ἐντυπωσιακὰ ἅλματα, ἀλλὰ κατὰ κανόνα πρὸς τὸ κενό. Ἡ ἱστορία αὐτὴ δι-*

*δάσκει ἐπίσης, ὅτι ἡ συνεχὴς ἐπανάληψη ὁμοιομόρφων συνθημάτων ποὺ ρίχνονται στὸ κοινὸ γιὰ προπαγανδιστικοὺς λόγους ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ γίνωνται σιγὰ-σιγὰ πιστευτὰ ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἴδιους ποὺ ἀποβαίνουν τὰ πρῶτα καὶ μόνα ἀκούσια θύματά της. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ σημερινὴ ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν πραγμάτων εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀναστολῆς τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν. Γιατί οἱ ἰθύνοντες ἔμεναν μακρυὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἀκούοντας μόνο τὸν ἀντίλαλο τοῦ ἰδικοῦ τους μονολόγου, ὁ δὲ νόμος περὶ Τύπου εἶχε ἀναγάγει σὲ ποινικὸ ἀδίκημα ἀκόμη καὶ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀλήθειας στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Ἔτσι ἡ οἰκονομικὴ λογοκρισία ἐξεδικήθη πρῶτα τοὺς λογοκριτάς! Οἱ οἰκονομικὲς ἀρχὲς δὲν μπόρεσαν νὰ διαπιστώσουν ἔγκαιρα τὴ μεταβολὴ τῶν συνθηκῶν στὴν οἰκονομία, ὅπως δὲν μποροῦν καὶ τώρα νὰ κινητοποιήσουν τὸν λαὸ στοὺς νέους στόχους τῆς ἀναθεωρούμενης οἰκονομικῆς πολιτικῆς.*

*»Ξεχνώντας τὶς ἀνεπιθύμητες τωρινές (ἀλλὰ ἔκτοτε βέβαιες) ἐξελίξεις, ἂς ἐξετάσωμε στὶς λεπτομέρειές τους, ἕνα πρὸς ἕνα, τὰ διατυμπανιζόμενα τότε ὡς ἐπιτεύγματα τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τοῦ παρελθόντος καὶ ἂς τὰ συγκρίνωμε μὲ τὸ ἀπώτερο παρελθὸν γιὰ νὰ διαπιστωθῆ ἂν πράγματι ἦσαν ἐπιτεύγματα καὶ ποιό ὑπῆρξε τὸ κόστος τους στὴν οἰκονομία.*

### Η οικονομική σταθερότητα

*»Ὡς τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τοῦ καθεστῶτος προεβάλλετο μέχρι πρό τινος (τώρα πιὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκρυβῆ ἡ ἀλήθεια) ἡ ἐξασφάλιση οἰκονομικῆς σταθερότητος καὶ χαμηλοῦ ρυθμοῦ ἀνόδου τῶν τιμῶν. Γιὰ νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ προβολὴ ἑνὸς τέτοιου ἐπιτεύγματος, ἔπρεπε νὰ παρουσιασθῆ τὸ παρελθὸν σὰν καταστροφικὸ καὶ καταρρέον, ἡ δὲ μικρὴ τότε ἄνοδος τοῦ ἐπιπέδου τῶν τιμῶν σὰν ἀκατάσχετος πληθωρισμός. Ἔγραφαν τότε οἱ προπαγανδιστικοὶ κονδυλοφόροι:*

*»"Μόνον ἐντὸς τοῦ προεπαναστατικοῦ τετραμήνου Ἰανουαρίου-Ἀπριλίου 1967, τὸ μέσον ἐπίπεδον τοῦ δείκτου τιμῶν καταναλωτοῦ εἶχε σημειώσει ἄνοδον κατὰ 4,2% ἔναντι τῆς ἀντιστοίχου περιόδου τοῦ 1966. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τοῦ ἐθνικοῦ μας νομίσματος ἔπιπτεν ἐπικινδύνως· εἶχε καταστῆ τὸ 'κακὸν νόμισμα' τῆς θεωρίας τοῦ Γκρέσσαμ... Ὄχι ὀλιγώτερον δυσμενῶς ἐπέδρασε, τέλος, καὶ ἡ καταναλωτικὴ ψυχολογία τοῦ κοινοῦ, ἀπολέσαντος τὴν ἐμπιστοσύνην του πρὸς τὴν ἐκφαυλισθεῖσαν οἰκονομικὴν πολιτικὴν καὶ πρὸς τὸ ἐθνικὸν νόμισμα, ἐκ τοῦ ὁποίου*

*ἔσπευδε νὰ ἀπαλλαγῆ, διὰ τῆς ἀγορᾶς οἱουδήποτε ἀναγκαίου ἢ μὴ ἀγαθοῦ. Ἡ δραχμὴ κατεποντίζετο 'ἐκ νηὸς δὲ καταδυομένης, πᾶν ἀπόκτημα, ὄφελος'".*

*»Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ἀλήθεια; Μᾶς τὴν δίδουν τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα. Ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς τῆς μεταβολῆς τῶν τιμῶν κατὰ τὴν ἑξαετία 1960-66 ἦταν πολὺ χαμηλότερος ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἑξαετία 1966-72. Εἰδικώτερα:*

| | *1960-66* | *1966-72* |
|---|---|---|
| *Τιμάριθμος καταναλωτοῦ* | *2,2%* | *2,5%* |
| *Τιμάριθμος χονδρικῆς πωλήσεως* | *2,1%* | *3,0%* |

*»Ὥστε ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς διαψεύδεται ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν κατέρρεε ἡ οἰκονομία λόγω πληθωρισμοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι τὸ μετὰ-ἀπριλιανὸ καθεστὼς ἐπέτυχε τὴν οἰκονομικὴ σταθερότητα. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ 1971 καὶ ὕστερα ἀρχίζει συνεχὴς ἄνοδος τοῦ δείκτου τιμῶν καταναλωτοῦ, ἔτσι ποὺ μεταξὺ Αὐγούστου 1972 καὶ Αὐγούστου 1973 ἡ αὔξηση νὰ εἶναι 15,5% μεγαλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, ἐξαιρέσει... τῆς Ἰσλανδίας καὶ ἡ ὑψηλότερη σχεδὸν εἰς τὰ οἰκονομικὰ χρονικὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν μεταπολεμικὴ περίοδο. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, μεταξὺ Σεπτεμβρίου 1972 καὶ Σεπτεμβρίου 1973 ὁ τιμάριθμος χονδρικῆς πωλήσεως αὐξάνεται κατὰ 35,8%, μεταξὺ δὲ Αὐγούστου 1973 καὶ Σεπτεμβρίου 1973 κατὰ 6,9%. Ἐνῶ στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ὁ ρυθμὸς ἀνόδου τῶν τιμῶν ἐν γένει εἶναι κατὰ πολὺ μικρότερος, στὴν Ἑλλάδα ὁ ρυθμὸς εἶναι πολὺ μεγαλύτερος, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ ἐσωτερικὰ αἴτια τῶν ἀνατιμήσεων εἶναι οὐσιώδη καὶ ἀποφασιστικά.*

*»Στὸν τομέα συνεπῶς τῆς οἰκονομικῆς σταθερότητος ἡ προηγούμενη ἑξαετία καμμιὰ ἀπολύτως παθολογικὴ ἔνδειξη δὲν ἐνεφάνιζε ἐνῶ ἡ ἑπομένη ἑξαετία ποὺ ἦρθε ἀκριβῶς γιὰ νὰ σώση τὴ χώρα λόγω τῆς δῆθεν κινδυνευούσης σταθερότητος παραδίδει μιὰ οἰκονομία σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ κρίσιμες φάσεις τῆς σταθερότητός της κατὰ τὴν μεταπολεμικὴ περίοδο. Καὶ αὐτὸ χαρακτηρίζεται "ἐπίτευγμα".*

### Η ταχύρρυθμη ανάπτυξη

*»Κατὰ ἐπίσημο πρὸ τριετίας λόγο, ἡ Δημοκρατία δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ ὁδηγήση τὴν οἰκονομία σὲ ἅλματα. Τὸ σύνθημα αὐτὸ γίνεται τὸ τροπάριο τῶν λόγων τῶν ἐπισήμων καὶ ἡ εὔκολη ἀναφορὰ τῶν ὑμνογράφων τοῦ*

*ραδιοφώνου καὶ τῆς τηλεοράσεως. Ἡ δικαίωση τῆς ἐπαναστάσεως συνίστατο στὸ ὅτι ἦρθε νὰ βγάλη τὴν Ἑλλάδα μὲ ἔκτακτα μέτρα ἀπὸ τὸ τέλμα καὶ νὰ τὴν ὁδηγήση σὲ ταχεῖς ρυθμοὺς ἀναπτύξεως. Δὲν ὑπάρχει λόγος ἐπισήμων ἢ ἀνεπισήμων ἀπὸ τοὺς προέδρους τῶν κοινοτήτων μέχρι τῶν ὑπουργῶν, ποὺ νὰ μὴ μιλῆ γιὰ ταχύρυθμη ἀνάπτυξη. Πῶς ὅμως ἔχουν τὰ πράγματα;*

*»Ὅπως εἶναι γνωστό, μέτρο τοῦ ρυθμοῦ ἀναπτύξεως μιᾶς χώρας θεωρεῖται τὸ ποσοστὸ τῆς ἐτησίας ἀνόδου τοῦ ἀκαθαρίστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματός της. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ ἐπίσημα καὶ ἀναθεωρημένα ἐκ τῶν ὑστέρων στοιχεῖα, ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς ἀνόδου τοῦ ἀκαθαρίστου ἐγχωρίου προϊόντος κατὰ τὴν ἑξαετία 1960-66 ἦταν 7,3% κατὰ δὲ τὴν ἑξαετία 1966-72 8,2%, τοῦ δὲ καθαροῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος τὴν πρώτη ἑξαετία 7,2% τὴ δὲ δεύτερη ἑξαετία 8,1%.*

*»Ὁ θρίαμβος λοιπὸν τῆς ταχυρρύθμου ἀναπτύξεως συνίσταται στὸ ὅτι ἐπέτυχε κατὰ μέσον ὅρο μιὰ ποσοστιαία πρόσθετη αὔξηση κατὰ 0,9%, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δὲν θὰ ἀναθεωρηθοῦν ὅπως ἀναθεωρήθηκαν καὶ τοῦ παρελθόντος ἄνευ ἀνακοινώσεως τῶν δικαιολογητικῶν. Ἡ ὁριακὴ αὐτὴ μεταβολὴ δὲν θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ δικαιολογήση τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ συντελεσθέντος ἔργου ὡς "ἐπαναστατικοῦ" καὶ πολὺ περισσότερο νὰ δικαιώση τὴν πολιτικὴ ἐκτροπή. Ὄχι μόνο γιατὶ τὸ ποσοστὸ εἶναι ἀσήμαντο. Ἀλλὰ κυρίως γιατὶ ἡ σύνθεσή του ἀποδεικνύει ὅτι προέρχεται κυρίως ἀπὸ κλάδους ὄχι ἄμεσα παραγωγικούς. Καὶ ἐπὶ πλέον, γιατὶ τὴν ἀξία τῆς ὁριακῆς αὐτῆς μεταβολῆς θὰ πρέπει νὰ τὴν κρίνη κανεὶς σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὶς θυσίες στὶς ὁποῖες ὑπεβλήθη ἡ οἰκονομία καὶ στὸ τεράστιο κόστος ποὺ ἀρχίζει (καθὼς θὰ δοῦμε) ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῆς οἰκονομικῆς της ἰσορροπίας καὶ τελειώνει στὴν ὑπέρμετρη διόγκωση τοῦ ἐξωτερικοῦ της χρέους.*

## Η υστέρηση της γεωργίας

*»Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις τῆς σημερινῆς ἀνισορρόπου ἀναπτύξεως καὶ τῶν προβλημάτων ἐφοδιασμοῦ τῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ παρατηρηθεῖσα ὑστέρηση τῆς ἀγροτικῆς ἀναπτύξεως. Αὐτὴ παραλείπεται πάντα στοὺς ἐπίσημους ἀπολογισμούς. Κατὰ τὴν περίοδο 1960-66 ἡ γεωργικὴ παραγωγὴ αὐξάνετο κατὰ μέσον ὅρο ἐτησίως κατὰ 4,9% κατὰ δὲ τὴν περίοδο 1966-72 μόνο κατὰ 2,5%. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ πενταετὲς πρόγραμμα προέβλεπε μέση ἐτησία αὔξηση 5,2%. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἀποδεικνύει τὴν διαμορφούμενη ἀνορθόδοξη δομὴ τῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας, κατὰ τὴν*

*ὁποία ὑστεροῦν οἱ τομεῖς παραγωγῆς ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ προωθοῦνται τομεῖς παραγωγῆς ὑπηρεσιῶν. Τοῦτο συνέβη γιατὶ ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ προτίμησε τὴν εὐκολώτερη μέθοδο ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας διὰ τῆς προωθήσεως τῶν οἰκοδομῶν καὶ τοῦ τουρισμοῦ καὶ δὲν ἐφρόντισε νὰ ἐξασφαλίση μονιμώτερες προϋποθέσεις περισσότερο ἱκανοποιητικῆς ἀνόδου στὸν ἀγροτικὸ τομέα μακροχρονίως. Ἡ ἀδυναμία εἰσαγωγῆς ἀναγκαίων θεσμικῶν μεταβολῶν, ἡ καθήλωση τῶν ἀγροτικῶν τιμῶν καὶ ἡ συγκέντρωση τῆς ἀναπτυξιακῆς προσπαθείας σὲ ἄλλους τομεῖς ἀπετέλεσαν παράγοντες καθυστερήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ τομέως, ποὺ ἐπηρέασε ὄχι μόνο τὸν ἐφοδιασμὸ τῆς οἰκονομίας καὶ τὶς τιμές, ἀλλὰ καὶ ὑπεβοήθησε τὴν ἔξοδο τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο σὲ ἔκταση πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅση προέβλεπε τὸ πενταετὲς πρόγραμμα.*

### Το συναλλαγματικό απόθεμα

*»Ἐκεῖνο ποὺ τονίζεται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς ἑξαετίας μὲ πανηγυρικὴ ἔμφαση, εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ συναλλαγματικοῦ ἀποθέματος τῆς χώρας. Ἀνακοινώθηκε ὅτι τὸ 1972 τὸ συναλλαγματικὸ ἀπόθεμα τῆς χώρας ἔφθασε τὸ 1 δισ. δολλάρια καὶ μάλιστα διπλασιάστηκε μεταξὺ 1971 καὶ 1972. Περὶ τίνος ὅμως πρόκειται; Ἀντανακλᾶ ἡ αὔξηση αὐτὴ πραγματικὴ βελτίωση τῶν διαρθρωτικῶν ἀδυναμιῶν τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν τῆς χώρας; Ἡ ἀπάντηση εἶναι κατηγορηματικὰ ὄχι. Ὁλόκληρη αὐτὴ ἡ αὔξηση μεταξὺ 1971 καὶ 1972 (503 ἑκ. δολλάρια) πρέπει νὰ ἀποδοθῆ στὸν ἐξωτερικὸ δανεισμό. Πανηγυρίζαμε λοιπὸν γιατὶ διπλασιάστηκε τὸ συναλλαγματικὸ ἀπόθεμα, ἐνῶ πρόκειται περὶ δανείου. Εἰδικώτερα ὁ δανεισμὸς αὐτὸς κατανέμεται ὡς ἑξῆς: 70 ἑκ. δολλάρια οἱ ἐμπορικὲς τράπεζες, 175 ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, 18 τὸ Δημόσιο, 122 οἱ Δημόσιες Ἐπιχειρήσεις καὶ 198 ἀπὸ ἐμπορικὲς πιστώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Συνεπῶς τὸ ἄθροισμα τῶν δανείων εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὴν αὔξηση τοῦ ἀποθέματος. Καὶ αὐτὸς ὁ δανεισμός, ὁ εὔκολος μάλιστα δανεισμὸς ἀπὸ τὴν ἀγορὰ εὐρωδολλαρίων, ἐμφανίζεται ὡς ἐπίτευγμα.*

*»Ἀλλὰ ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ, πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς ἑξαετίας ἔφθασε τὸ συνολικὸ ἐξωτερικὸ χρέος τῆς οἰκονομίας, στὸ τέλος τοῦ 1972, σὲ 2,7 δισεκατομμύρια δολλάρια, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωνται οἱ εἰς συνάλλαγμα καταθέσεις. Αὐτὸ σημαίνει οὐσιαστικὰ ὅτι χρωστᾶμε στὸ ἐξωτερικὸ διόμισυ φορὲς τὸ ὑπάρχον συναλλαγματικό μας ἀπόθεμα, ὄχι βέβαια βραχυχρόνια. Καὶ πρέπει ἀκόμα νὰ ὑπογραμμισθῆ ὅτι τὸ σημερινὸ συναλλαγματικὸ ἀπόθεμα προορίζεται στὸ*

*νὰ καλύπτη εἰσαγωγές, τὸ ὕψος τῶν ὁποίων προβλέπεται νὰ ἀνέλθη σὲ 3,5-4 δισ. δολλάρια καὶ ἑπομένως ἔχει πολὺ μικρότερη ἀξία ἀπὸ τὸ μικρότερο συναλλαγματικὸ ἀπόθεμα τοῦ παρελθόντος.*

*»Ἀλλὰ καὶ στὸ ὑλικὸ κεφάλαιο, δηλαδὴ στὶς ἐπενδύσεις παγίου κεφαλαίου, ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι καλύτερη, πρᾶγμα ποὺ ἐξηγεῖ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐκδηλούμενα σήμερα φαινόμενα. Παρὰ τὴν αὔξηση σὲ ἀπόλυτο μέγεθος τῶν ἰδιωτικῶν ἐπενδύσεων ἡ ποσοστιαία συμμετοχὴ τῶν ἰδιωτικῶν ἐπενδύσεων στὸ σύνολο μειώνεται κατὰ τὴ δεύτερη ἑξαετία καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέως νὰ ἀξιοποιήση κατὰ τρόπο παραγωγικὸ τὴν ὑφισταμένη προσφορὰ κεφαλαίων, λόγω ἐλλείψεως καταλλήλων κινήτρων καὶ θεσμῶν.*

*»Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς μεταβολῆς τῶν παραγωγικῶν καὶ μὴ παραγωγικῶν ἐπενδύσεων κατὰ τὶς δύο ἑξαετίες. Κατὰ τὴν ἑξαετία 1960-66 ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς μεταβολῆς τῶν ἐπενδύσεων σὲ μηχανήματα ἦταν 13,8% ἐνῶ στὸ 1966-72 ἔγινε 9,2%. Ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς μεταβολῆς τῶν ἐπενδύσεων σὲ κατασκευὲς καὶ κατοικίες τὸ 1960-66 ἦταν 22, 9%, τὸ 1966-72 ἦταν 25,1%.*

*»Τέλος, μὲ βάση τὴ σύνθεση τῶν ἐπενδύσεων κατὰ παραγωγικοὺς κλάδους (γεωργία, μεταποίηση, μεταφορές, κατοικίες κλπ.), ἡ ἐξέλιξη ἐμφανίζει φθίνουσα συμμετοχὴ τῶν κατ' ἐξοχὴν παραγωγικῶν κλάδων ἐπενδύσεων, οἱ ὁποῖοι παράγουν ὑλικὰ ἀγαθά. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἔχει ὡς ἑξῆς γιὰ τοὺς τρεῖς κλάδους: γεωργία, ὀρυχεῖα, μεταποίηση, ὡς ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ συνόλου: μέσος ὅρος 1963-1966 26,25%, μέσος ὅρος 1966-1972 23,90%.*

### Η βιομηχανική ανάπτυξη

*»Στὸν βιομηχανικὸ τομέα δόθηκε μεγαλύτερη ἔμφαση ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση τῆς ἑξαετίας, ἀλλὰ κανένα μεγάλο ἔργο, ἀνάλογα μὲ τὰ ἔργα τῆς προηγούμενης ἑξαετίας δὲν θεμελιώθηκε, κατὰ τὴν παροῦσα περίοδο, ἡ δὲ ἀνάπτυξη τῶν ἐξαγωγῶν τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων προῆλθε κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς ἐξαγωγὲς ἀλουμίνας καὶ ἀλουμινίου, σιδηρονικελίου, σιδηροφύλλων καὶ ἀντικροτικῶν, ποὺ ὀφείλονται σὲ ἐπενδύσεις τῆς περιόδου πρὸ τοῦ 1967. Οἱ λοιπὲς ἐξαγωγὲς βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ ἰδιαίτερα κλωστοϋφαντουργικῶν στὶς ὁποῖες παρατηρεῖται θεαματικὴ ἄνοδος εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἀντανακλοῦν οὐσιώδη βελτίωση τῆς ἀνταγωνιστικότητος τῆς οἰκονομίας, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψη ἡ ἔκταση τῆς ἐπιδοτήσεως καὶ οἱ πραγματοποιηθεῖσες ὑποτιμήσεις τῆς δραχμῆς. Ἡ ἐλλη-*

*νική βιομηχανία ἐπιβαρύνει ἤδη τὴν οἰκονομία διὰ βιομηχανικὸ κεφαλαιουχικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ πρῶτες ὕλες ποὺ δὲν ἀντισταθμίζονται ἀπὸ τὴν αὔξηση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς γιατὶ ἡ ἐπιχωρίως προστιθεμένη ἀξία εἶναι μικρὸ ποσοστὸ τῆς τιμῆς τῶν παραγομένων προϊόντων. Ἡ ὕπαρξη δὲ τῶν ἰσχυρῶν καὶ ποικίλων κινήτρων δὲν ἐπιτρέπουν χρήση γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἀνταγωνιστικότητάς τους. Πολὺ περισσότερο, ὅταν ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη πραγματοποιεῖται ὑπὸ δυσαναλόγως μεγάλη καὶ αὔξουσα χρηματοδότηση ἀπὸ τὸ τραπεζικὸ σύστημα.*

*»Στὸ βιομηχανικὸ συνεπῶς τομέα, ἐνῶ δὲν ἔχουμε δημιουργία μεγάλων παραγωγικῶν μονάδων δημιουργήθηκε ἕνα σύστημα κινήτρων καὶ ἀπαλλαγῶν ποὺ ἔχει ἀπομακρύνει τὸν τομέα αὐτὸν ἀπὸ τὴ διεθνῆ ἀνταγωνιστικότητα.*

*»Ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν μέχρι τοῦδε προκύπτει ὅτι ὅσα ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς ἑξαετίας προέβαλε σὰν ἐπιτεύγματα δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια. Ἀντίθετα στοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἡ κατάσταση τῆς οἰκονομίας ἦταν πολὺ καλύτερη κατὰ τὴν προηγούμενη ἑξαετία».*

Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι τα άρθρα αυτά –που δημοσιεύτηκαν τότε ανώνυμα– γράφτηκαν κατά την περίοδο της κυβέρνησης Μαρκεζίνη (Οκτώβριος 1973). Τους επόμενους μήνες, είναι γνωστό ότι ξέσπασε η παγκόσμια ενεργειακή κρίση, η οποία επιδείνωσε τη διεθνή ύφεση. Και στην Ελλάδα η οικονομική κατάσταση χειροτέρευσε, με χαρακτηριστικό την άνοδο των τιμών. Η κυβέρνηση Ανδρουτσόπουλου, κατά τη φάση της Δικτατορίας Ιωαννίδη, έλαβε αμέσως μια σειρά αντιθερμαντικών μέτρων για να αναχαιτίσει την πληθωριστική πίεση. Έτσι η χώρα βυθίστηκε στην ύφεση, ενώ ο πληθωρισμός συνέχισε την ανοδική πορεία του.

### Απαγορεύεται ο διάλογος

Για να δούμε, όμως, την αυταρχική απομόνωση των ηγετών της Δικτατορίας και τη νοοτροπία τους, θα αναφερθούμε σε μια οξεία διαμάχη το 1972 μεταξύ του Ν. Μακαρέζου και του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ). Στο Δελτίο της 31 Αυγούστου 1972 (αρ. 244) που εκδίδει ο ΣΕΒ, δημοσιεύτηκε άρθρο «Το Νέον Ίνδαλμα» και με υπογραφή «Κοινός Νους», που επέκρινε την υπερβολική υπέρ του τουρισμού μέριμνα του κράτους, σε βάρος των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας. Προσέθετε μάλιστα το άρθρο ότι «η Ελλάς τείνει να μετατραπεί σε έθνος ξενοδόχων». Πλήρης οργής ο Ν. Μακαρέζος έσπευσε να απαντήσει, αλλά σε τόνο σαφώς απειλητικό. Παραθέτουμε όλη την απάντηση, γιατί περιέχει έναν απολογισμό των οικονομικών κατευθύνσεων της Δικτατορίας και έτσι δίνεται ο λόγος και στην άλλη πλευρά:

*«Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 242 τῆς 31.7.72 Δελτίον τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων ἐδημοσιεύθη ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον "Τὸ Νέον Ἴνδαλμα".*

*»Ἀποσπάσματα, μετὰ τῆς "Κεντρικῆς ἰδέας" (ΟΧΙ, μὲ τὸ νὰ γίνωμεν ἔθνος ξενοδόχων δὲν λύνουμε τὸ οἰκονομικόν μας πρόβλημα), ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ φύλλον τῆς 4.8.72 τῆς ἐφημερίδος "ΕΞΠΡΕΣ".*

*»Τὰ ἀνωτέρω δημοσιεύματα ἠκολούθησαν χρονικῶς μίαν σειρὰν προσφάτων δημοσιευμάτων, πρωϊνῶν καὶ ἀπογευματινῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ ξένης ἐπιθεωρήσεως. Ὡρισμένα τῶν ἀνωτέρω δημοσιευμάτων ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ὑπονόμευσιν τῆς Τουριστικῆς Προσπαθείας τῆς Χώρας, τὰ ὑπόλοιπα ἤσκησαν κριτικὴν κατὰ τῶν πρώτων.*

*»Παρηκολουθήσαμεν, μετὰ προσοχῆς, τὰς ἑκατέρωθεν ἀναπτυχθείσας θέσεις καὶ ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον τὴν μὴ παρέμβασίν μας, διότι ἐκρίθη παρ' ἡμῶν ὅτι ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ναρκοθέτησις εἰς τὸν χῶρον τοῦ τουρισμοῦ εὗρε τὴν δέουσαν ἀντίδρασιν τόσον ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου, τοῦ ἀπασχολουμένου μὲ τὴν ἐν γένει τουριστικὴν βιομηχανίαν.*

*»Τὸ ἄρθρον τοῦ Δελτίου τοῦ ΣΕΒ, δημοσιευθὲν μεταγενεστέρως, οὐδεμιᾶς ἀπαντήσεως ἔτυχεν.*

**«Δημιουργεῖ σοβαρὰν ευθύνην...»**

*»Κατὰ τὴν γνώμην μας, τὸ ἄρθρον τοῦτο δημιουργεῖ σοβαρὰν εὐθύνην διὰ τὸν ἐντεταλμένον ὑπὸ τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων μὲ τὴν παρακολούθησιν καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς δημοσιευομένης εἰς τὸ Δελτίον ὕλης.*

*»Ὁ ἀρθρογράφος σας, κύριε Διευθυντά, λαμβάνει ἀφορμὴν διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἄρθρου του ἀπὸ ἐπιστολὴν ἀναγνώστου τοῦ Δελτίου, ὡς λέγει, ὁ ὁποῖος, ἀντὶ εἰς τὸ τέλος της νὰ θέση μετὰ "παρρησίας" τὴν ὑπογραφήν του καὶ νὰ ἀπευθύνη τὴν ἐπιστολήν του κάπου ἀλλοῦ, ὑπογράφει ὡς "Κοινὸς Νοῦς", ὑπονοῶν προφανῶς ὅτι πολλοὶ ἄλλοι, πλὴν αὐτοῦ, καὶ φυσικὰ οἱ ἄλλως πράττοντες ἀπὸ ὅσα αὐτὸς διακηρύσσει, στεροῦνται τοῦ κοινοῦ μυαλοῦ.*

*»Ἀνώνυμος ἐπιστολογράφος καὶ ἀρθρογράφος, διαφωτίζουν τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Δελτίου περὶ τοῦ τί συμβαίνει τώρα εἰς τὸν τομέα τοῦ τουρισμοῦ καὶ τοῦ τί θὰ ἔπρεπε, ἀντ' αὐτοῦ, νὰ γίνεται.*

*»Καὶ ἰδοὺ τί μᾶς λέγουν ὅτι συμβαίνει:*

*» — Ἔχει καταστῆ παγκοίνως αἰσθητὴ ἡ τελευταία περὶ τὸν τουρισμὸν ὑπερβολή μας.*

*» — Τώρα, μετὰ τόσας διαδοχικὰς ἀπιστίας μας πρὸς ὅ,τι ἀπετέλεσε κατὰ καιροὺς τὸ ἀντικείμενον τῶν ἀναπτυξιακῶν μας ἐρώτων, ἀφήνομεν κατὰ μέρος τὴν βιομηχανίαν καὶ στρέφομεν ὅλας τὰς διαχύσεις μας πρὸς τὴν σειρῆνα ποὺ λέγεται τουριστικὴ ἀνάπτυξις.*

*» — Μὲ τὴν αὐτὴν ὑπερβολὴν ἐλπίζομεν ὅτι μὲ τὸ νὰ γίνωμεν ἔθνος ξενοδόχων (!) θὰ λύσωμεν τελεσιδίκως τὸ οἰκονομικόν μας πρόβλημα.*

*» — Πρὸ τῆς ἐκθαμβωτικῆς αὐτῆς ἀνακαλύψεως λησμονοῦμεν ὅτι εἰς τὴν ζωήν, ὅπως καὶ εἰς τὴν οἰκονομίαν, κάθε μονομέρεια εἶναι ἐπικίνδυνος καὶ κάθε ἀποκλειστικὴ ἐξάρτησις ἀπὸ μίαν καὶ μόνον πηγὴν πόρων ὁδηγεῖ εἰς οἰκονομικὴν ἀκρομεγαλίαν καὶ εἰς τὴν ἀναπηρίαν τοῦ γιγαντισμοῦ.*

*»Ἰδού, ἐπίσης, τί ὁ ἀρθρογράφος μᾶς διδάσκει ὅτι πρέπει, ἀντὶ τῶν ἀνωτέρω, νὰ γίνεται:*

*» — Χωρὶς νὰ μᾶς παρασύρουν οἱ περαστικοί μας ἐνθουσιασμοὶ καὶ χαλιναγωγοῦντες τὴν ὑπερβολὴν μετὰ τῆς ὁποίας πάντοτε ἐρωτοτροποῦμεν πρὸς πᾶσαν νέαν μορφὴν ἀναπτυξιακῆς δραστηριότητος, ὥστε νὰ τῆς προσφέρωμεν ἀσυλλόγιστα καὶ νοῦν καὶ καρδίαν καὶ βαλάντιον, καλὸν εἶναι νὰ ἀναλογισθῶμεν μερικὰς βασικὰς ἀρχάς, ποὺ ἠκολούθησαν ὅλα τὰ τουριστικῶς ἀνεπτυγμένα ἔθνη διὰ νὰ ἐπιτύχουν: Ὅτι ἡ οἰκονομία ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν πολύπλευρον καὶ ἀλληλοσυμπληρουμένην σύνθεσιν δραστηριοτήτων, τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται ἡ μακροπρόθεσμος, προγραμματισμένη, λελογισμένη καὶ ἰσόρροπος ἀνάπτυξις.*

*» — Διὰ νὰ μὴν κτίσωμεν τὰς ξενοδοχειακάς μας μονάδας ἐπὶ τῆς ἄμμου, ἔστω καὶ τῶν γραφικῶν μας παραλίων, πρέπει εἰς τὸν τόπον αὐτὸν νὰ ὑπάρξῃ σύμμετρος καὶ σύμμικτος ἀνάπτυξις εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, βάσει ἑνὸς μακροπροθέσμου προγράμματος διὰ τὴν παράλληλον προώθησιν ὅλων τῶν τομέων τῆς οἰκονομίας.*

*» — Χωρὶς μονομερεῖς ὑπερβολάς, χωρὶς αἰφνιδίας ἐμφάσεις πρὸς ἕνα ἐξ αὐτῶν, χωρὶς σπασμωδικὰς περιπτύξεις ἑνὸς νέου κάθε τόσον ἰνδάλματος ποὺ θαμβώνει τοὺς ἀναπτυξιακοὺς λογισμούς μας...*

*»Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου, Κύριε Διευθυντά, ἀποκομίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι σήμερον συμβαίνουν τέρατα καὶ σημεῖα περὶ τὸν τουρισμόν, ἐνῷ συγχρόνως, δίδεται καὶ μάθημα περὶ τοῦ τί πρέπει νὰ γίνεται.*

*»Ἀλλά, Κύριε Διευθυντά, δι' ὅλων τῶν ἀνωτέρω ὁ ἀρθρογράφος σας ἀποδεικνύει:*

*»Ἢ ὅτι δὲν γνωρίζει τί πράγματι συμβαίνει εἰς τὸν Τόπον ὅπου ζῇ, ἢ ὅτι ἄλλο τι διὰ τοῦ ἄρθρου ἐπιδιώκει.*

*»Καὶ ἀποροῦμεν πῶς ὁ ἔχων τὴν εὐθύνην ἐλέγχου τῶν ὅσων γράφονται εἰς τὸ Δελτίον τοῦ Συνδέσμου Βιομηχάνων ἐπέτρεψε νὰ καταχωρηθῇ εἰς αὐτὸ ἕνα τόσον ἐξοργιστικῶς ἀπαράδεκτον δημοσίευμα.*

*»Διότι, ὡς πολὺ καλῶς πρέπει νὰ γνωρίζετε, τίποτε ἀπολύτως ἐξ ὅσων ἀναφέρονται ὡς λαμβάνοντα χώραν γίνεται, ἐνῶ τὸ περὶ δεοντολογίας μάθημα παραβιάζει ἀνοικτὰς θύρας.*

### Η πολιτική της Δικτατορίας

*»Καὶ διὰ νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς μίαν ἑκάστην ἐκ τῶν δύο ὁμάδων τοῦ κατηγορητηρίου τοῦ ἄρθρου σας, ἀρχόμενοι ἐκ τοῦ τί θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχωμεν πράξει:*

*»1. Ποῦ εὑρίσκει ὁ ἀρθρογράφος σας ὅτι ἠγνοήσαμεν "μερικὰς βασικὰς ἀρχάς, ποὺ ἠκολούθησαν ὅλα τὰ τουριστικῶς ἀνεπτυγμένα ἔθνη διὰ νὰ ἐπιτύχουν; Ὅτι δηλαδὴ ἡ οἰκονομία ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν πολύπλευρον καὶ ἀλληλοσυμπληρουμένην σύνθεσιν δραστηριοτήτων, τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται ἡ μακροπρόθεσμος, προγραμματισμένη, λελογισμένη καὶ ἰσόρροπος ἀνάπτυξις";*

*»Διότι, ὅλοι οἱ Ἕλληνες γνωρίζουν ὅτι:*

*»α. Μεσοπροθέσμως: Τὸ ἐν ἐκτελέσει 5ετὲς Πρόγραμμα Οἰκονομικῆς Ἀναπτύξεως 1968-1972, τὸ ὁποῖον κατηρτίσθη δι' ἀψόγου τριμεροῦς συνεργασίας τοῦ μεγίστου μέρους τοῦ εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ δυναμικοῦ τῆς Χώρας, μετὰ τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιακῶν στελεχῶν καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῶν παραγωγικῶν ὁμάδων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιελαμβάνετο καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων, ἐξασφαλίζει ἀκριβῶς μίαν προγραμματισμένην, λελογισμένην, σύμμετρον, ἰσόρροπον καὶ σύμμικτον ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας. Καί, μάλιστα, μὲ κυρίαν προσπάθειαν ἐπὶ τῆς ἐκβιομηχανίσεως τῆς χώρας.*

*»β. Βραχυπροθέσμως: Διὰ τὴν πραγματοποίησιν ὅλων τῶν στόχων τοῦ 5ετοῦς Προγράμματος καὶ τὴν ἀποτελεσματικωτέραν παρακολούθησιν τῆς ἐφαρμογῆς του, καταρτίζονται καὶ ἐκτελοῦνται ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων φορέων τὰ ἐτήσια Προγράμματα Κυβερνητικῆς Δράσεως.*

*»γ. Μακροπροθέσμως: Διὰ πρώτην φορὰν ἡ Ἑλλὰς καὶ μάλιστα περιλαμβανομένη εἰς τὴν πρωτοπορίαν, τὴν ἀποτελουμένην ἐξ ἐλαχίστων χωρῶν εἰς τὸν κόσμον, αἱ ὁποῖαι ἐκινήθησαν ἐπὶ τοῦ θέματος, καταρτίζει μακροχρόνιον Πρόγραμμα Προοπτικῆς (15ετές), μὲ χρονικὸν ὁρίζοντα*

*τὸ 2000. Ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ Προγράμματος αὐτοῦ καταρτίζεται ἤδη τὸ νέον 5ετὲς Πρόγραμμα Ἀναπτύξεως 1973-1977. Καί, ὅπως πρέπει νὰ σᾶς εἶναι γνωστόν, εἰς τὴν κατάρτισιν τῶν Προγραμμάτων αὐτῶν συμμετέχουν καὶ ἐπίλεκτα μέλη τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων.*

*»Ποῦ λοιπόν, Κύριε Διευθυντά, ὁ ἀρθρογράφος σας εὑρίσκει κενὸν εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ μάθημα τοῦ δέοντος γενέσθαι;*

*»2. Εἶναι ἀνακριβέστατοι, διὰ νὰ ἀποφύγω τὸν ἁρμόζοντα χαρακτηρισμόν, οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ ἀρθρογράφου σας ὅτι:*

*» • Μὲ τὸ νὰ γίνωμεν ἔθνος ξενοδόχων ἐλπίζομεν νὰ λύσωμεν τελεσιδίκως τὸ οἰκονομικόν μας πρόβλημα.*

*» • Τώρα, ἀφήνομεν κατὰ μέρος τὴν βιομηχανίαν καὶ στρέφομεν ὅλας τὰς διαχύσεις μας πρὸς τὴν σειρῆνα ποὺ λέγεται τουριστικὴ ἀνάπτυξις.*

*» • Ἔχει καταστῆ παγκοσμίως αἰσθητὴ ἡ τελευταία περὶ τὸν τουρισμὸν ὑπερβολή μας, πρὸς τὸν ὁποῖον προσφέρομεν ἀσυλλόγιστα καὶ νοῦν καὶ καρδίαν καὶ βαλάντιον.*

*»Ποῦ εἶδε, Κύριε Διευθυντά, ὁ ἀρθρογράφος σας ὅτι συμβαίνουν ὅλα αὐτὰ τὰ τρομερά, ὅταν οἱ ἀμείλικτοι ἀριθμοὶ ἀποδεικνύουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον;*

## Οι επενδύσεις

*»Καὶ συγκεκριμένως, ὑπὸ τοῦ ἐκτελουμένου 5ετοῦς Προγράμματος προβλέπονται διὰ τὴν 5ετίαν 1968-1972:*

*»α. Ἐπενδύσεις, Παγίου Κεφαλαίου:*

*»(Τὰ μεγέθη ἐκφράζονται εἰς σταθερὰς τιμάς.)*

*»(i) Διὰ τὴν Μεταποίησιν 40 δισεκατομμυρίων δρχ. (σελὶς 75 5ετοῦς).*

*»(ii) Διὰ τὸν Τουρισμὸν 15 δισεκατομμυρίων δρχ. (σελ. 93 5ετοῦς).*

*»(iii) Ἐκ 47,2 δισεκατομ. δρχ. εἰς τὴν Μεταποίησιν (ἐκτίμησις ΚΕΠΕ).*

*»(iv) Ἐκ 12 περίπου δισεκατομ. δρχ. εἰς τὸν Τουρισμόν (ἐκτίμησις ΚΕΠΕ – Ἐθνικῶν Λογαριασμῶν).*

*»Συμπέρασμα: Τὰ πράγματα διαψεύδουν τὸν ἀρθρογράφον καὶ ἀποδεικνύουν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τῶν ἰσχυρισμῶν του. Διότι εἰς τὴν Μεταποίησιν τὸ "βαλάντιον" ἔδωσε περισσότερα τῶν προβλεφθέντων κατὰ 7,2 δισεκατομ. δρχ., ἐνῶ εἰς τὸν Τουρισμὸν ἔδωσε 3 δισεκατομμ. δρχ. ὀλιγώτερα τῶν ὅσων εἶχον προγραμματισθῆ.*

*»β. Μέσος Ἐτήσιος Ρυθμὸς Αὐξήσεως διὰ τὴν Βιομηχανίαν (εἰς τιμὰς 1958):*

*»(i) Προβλεπόμενος ὑπὸ τοῦ 5ετοῦς: 11,4.*

*»(ii) Ἐπιτυγχανόμενος: 12,3 (ἐκτίμησις ΚΕΠΕ).*

*»γ. Εἰσπράξεις ἐκ τοῦ Τουρισμοῦ:*

*»(i) Προβλεπόμεναι ὑπὸ τοῦ 5ετοῦς: 16,4 δισεκ. δρχ. (σελὶς 221).*

*»(ii) Πραγματοποιούμεναι: 12 δισ. δρχ. (ἤτοι ὀλιγώτεραι κατὰ 4,4 δισεκ. δρχ.).*

*»δ. Ἐπὶ συνολικοῦ ὑπολοίπου χρηματοδοτήσεων 138 δισεκ. δρχ. μὲ τέλος 1971, τὰ 60 δισεκ., ἤτοι σχεδὸν τὸ ἥμισυ, καλύπτει ἡ Μεταποίησις καὶ μόνον τὰ 8,7 δισεκ. δρχ. (ποσοστὸν 6,3%) ὁ Τουρισμός (Μηνιαῖον Δελτίον Τραπέζης Ἑλλάδος σελὶς 39).*

*»Κατόπιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω, τί ἔχει νὰ εἴπῃ ὁ ἀρθρογράφος σας, ἀλλὰ καὶ σεῖς, Κύριε Διευθυντά, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέψατε νὰ δημοσιευθῇ παρόμοιον ἄρθρον εἰς τὸ Δελτίον τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχάνων;*

*»Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι τὸ σύνολον τῶν Ἑλλήνων Βιομηχάνων, μετὰ τῶν ὁποίων ἡ Κυβέρνησις ἁρμονικώτατα συνεργάζεται καὶ μοχθεῖ –καὶ θὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ εἰς τὸ μέλλον νὰ πράττῃ τοῦτο, παρ' οἱαδήποτε δημοσιεύματα τοῦ Δελτίου– διὰ τὴν ταχυτέραν δυνατὴν ἐκβιομηχάνισιν τῆς Χώρας, θὰ ἀποδοκιμάσῃ ἐντόνως τὸ ἐν λόγῳ ἄρθρον ὅταν τὸ ἀναγνώσῃ, θὰ διαχωρίσῃ τὰς εὐθύνας του ὡς πρὸς ὅσα εἰς αὐτὸ ὑποστηρίζονται καὶ θὰ ζητήσῃ εὐθύνας ἀπὸ τοὺς ἁρμοδίους ἐπὶ τοῦ ἐλέγχου τῶν ὅσων γράφονται εἰς τὸ Δελτίον τοῦ Σ.Ε.Β.*

### Ο τουρισμός

*»Δὲν ἀγνοοῦν οἱ Ἕλληνες Βιομήχανοι ὅτι πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ μεγάλου στόχου τῆς ἐκβιομηχανίσεως τῆς χώρας, ἡ ὁποία ἐλπίζομεν ὅτι ὅλοι, πραγματοποιουμένη, θὰ τοποθετήσῃ τὴν οἰκονομίαν μας ἐπὶ τῆς ὀρθῆς καὶ ἀσφαλοῦς βάσεώς της καὶ θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ταχεῖαν ἄνοδον τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ Λαοῦ μας καὶ τὴν σμίκρυνσιν τοῦ χάσματος τὸ ὁποῖον μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὰς ἀνεπτυγμένας Χώρας, ἀπαιτοῦνται σημαντικὰ ποσὰ συναλλάγματος διὰ τὴν προμήθειαν τοῦ ἀναγκαιοῦντος κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ.*

*»Καὶ ἔχουν ὑπ' ὄψιν των τὸν κατωτέρω πίνακα, ὁ ὁποῖος δίδει μίαν εἰκόνα τῶν εἰσπράξεων ἐκ τουριστικοῦ συναλλάγματος, ἄλλων Χωρῶν, αἱ ὁποῖαι, παρ' ὅλα ταῦτα, δὲν κατηγοροῦνται ὅτι ἀποτελοῦν "Ἔθνη ξενοδόχων":*

*(εἰς ἑκατ. δολλάρια)*

| | 1967 | 1968 | 1969 | 1970 | 1971 |
|---|---|---|---|---|---|
| ΕΛΛΑΣ | 126,8 | 120 | 149,5 | 193,6 | 305,3 |
| ΓΑΛΛΙΑ | 1.035 | 954 | 1.071,6 | 1.191,5 | 1.400 |
| ΙΣΠΑΝΙΑ | 1.211 | 1.213 | 1.310,7 | 1.680,7 | 2.063,2 |
| ΙΤΑΛΙΑ | 1.424 | 1.475 | 1.632,4 | 1.638,6 | 1.983,1 |
| ΕΛΒΕΤΙΑ | 575 | 592 | 643 | 733 | 839 |

*»Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ Ἰταλία π.χ. διαθέτει τὸ ἥμισυ τοῦ ἀναπτύγματος ἀκτῶν ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς Ἑλλάδος.*

*»Μετὰ τιμῆς*
*»Ν. Μακαρέζος*
*»21.8.1972».*

**Οι απειλές**

Από το μακρύ αυτό άρθρο τού τότε υπευθύνου της οικονομικής πολιτικής Ν. Μακαρέζου, σταχυολογούμε ενδεικτικά τις απειλητικές του φράσεις, γιατί έχουν σοβαρή σημασία ως ιστορικό υλικό. Αφού μιλά περί «υπονομεύσεως της τουριστικής προσπαθείας και περί επιχειρουμένης ναρκοθετήσεως εις τον χώρον του τουρισμού», προειδοποιεί:

*«Τὸ ἄρθρον τοῦτο δημιουργεῖ σοβαρὰν εὐθύνην διὰ τὸν ἐντεταλμένον ὑπὸ τοῦ ΣΕΒ μὲ τὴν παρακολούθησιν τῆς ὕλης τοῦ Δελτίου».*

Υπογραμμίζει ότι ο αρθρογράφος:

*«...ἢ δὲν γνωρίζει τί πράγματι συμβαίνει... ἢ ἄλλο τι διὰ τοῦ ἄρθρου του ἐπιδιώκει».*

Στρέφεται κατά των υπευθύνων του Δελτίου:

*«Τί ἔχετε νὰ εἴπετε, κύριε Διευθυντά, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέψατε νὰ δημοσιευθῇ παρόμοιον ἄρθρον;»*

Και καταλήγει:

*«Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι τὸ σύνολον τῶν βιομηχάνων... θὰ ἀποδοκιμάσει ἐντόνως τὸ ἐν λόγω ἄρθρον καὶ θὰ διαχωρήση τὰς εὐθύνας του...»*

Με τέτοιες απειλές, όμως, ποιος ποτέ θα τολμούσε να αναπτύξει κριτική για την οικονομική πολιτική, μολονότι έτσι θα ωφελούσε τους ιθύνοντες; Έτσι το καθεστώς περιοριζόταν στον μονόλογο αντί του διαλόγου και εκτρεφόταν από τα ίδια του τα σφάλματα.

**Το ενεργητικό της Δικτατορίας**

Με την παράθεση των δύο αυτών άρθρων, του Αθ. Κανελλόπουλου και του Ν. Μακαρέζου, έχουμε σε γενικές γραμμές τη θέση και την αντίθεση για την οικονομική πολιτική της Δικτατορίας. Αλλά η αντικειμενικότητα επιβάλλει να αναζητήσουμε, ανάμεσα στις συμπληγάδες, το ενεργητικό της πολιτικής αυτής. Προσέφερε –και τι– το θετικό στην οικονομική πολιτική και εξέλιξη της Ελλάδας η Επταετία;

Από τα θετικά στοιχεία που μπορεί να παρουσιάσει είναι τα εξής:

α. Η σταθερή ανάπτυξη της ηλεκτροπαραγωγής, με ρυθμούς ταχύτερους όλης της Ευρώπης:

Παραγωγή σε χιλιάδες ΩΧΒ

| | 1967 | 1969 | 1971 | 1973 |
|---|---|---|---|---|
| ΕΛΛΑΔΑ | 6.663 | 8.427 | 10.611 | 13.540 |
| Βουλγαρία | 13.631 | 17.230 | 21.016 | 21.948 |
| Γιουγκοσλαβία | 18.702 | 23.375 | 29.509 | 33.231 |
| Δυτ. Γερμανία | 184.600 | 226.400 | 259.630 | 300.150 |
| Δανία | 9.480 | 16.573 | 17.540 | 17.928 |
| Ισπανία | 40.637 | 52.124 | 62.516 | 75.720 |
| Τουρκία | 6.217 | 7.830 | 9.701 | 12.288 |
| Φιλανδία | 16.400 | 19.281 | 20.842 | 28.932 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973-1974, ΕΣΥΕ 1974

β. Η σταθερή ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών, με ρυθμούς επίσης πανευρωπαϊκού (ή και παγκόσμιου) ρεκόρ:

Αριθμός τηλεφώνων (σε χιλιάδες)

| | 1968 | 1970 | 1972 |
|---|---|---|---|
| ΕΛΛΑΔΑ | 762 | 1.045 | 1.438 |
| Βουλγαρία | 378 | 473 | 582 |
| Δανία | 1.517 | 1.700 | 1.918 |
| Ιταλία | 7.752 | 9.369 | 11.345 |
| Ισπανία | 3.702 | 4.569 | 5.713 |
| Ρουμανία | 569 | 639 | 807 |
| Τουρκία | 450 | 577 | 728 |

Τηλέφωνα ανά 100 κατοίκους

| ΕΛΛΑΔΑ | 8,7 | 12 | 16 |
|---|---|---|---|
| Βουλγαρία | 4,5 | 5,5 | 6,8 |
| Δανία | 30,9 | 33,9 | 37,7 |
| Ιταλία | 14,4 | 17,1 | 20,6 |
| Ισπανία | 11 | 13,5 | 16,4 |
| Ρουμανία | 2,9 | 3,2 | 3,9 |
| Τουρκία | 1,3 | 1,6 | 1,9 |

Πηγή: ΟΗΕ 1973/1974, ΕΣΥΕ 1974

γ. Ο σχεδιασμός. Είναι αξιόλογη η προσπάθεια που κατέβαλε στον τομέα αυτό ο Ν. Μακαρέζος. Το κράτος παρουσίασε δύο πενταετή σχέδια (1968-1973 και 1973-1978) και ένα 15ετές, που ασχολείται με την ανάπτυξη έως το 1987, αλλά επεκτείνει τη θεώρηση έως το έτος 2000. Ο τίτλος του ήταν: «Πρόγραμμα Μακροχρονίου Αναπτύξεως και Προσανατολισμού» και καταρτίσθηκε από υπερεξακοσίους ειδικούς, που συγκρότησαν την Επιτροπή Προτύπου Αναπτύξεως υπό την προεδρία του Αλ. Τσάτσου. Η Επιτροπή ήταν διαιρημένη σε 56 υποεπιτροπές και ομάδες εργασίας. Η παράδοση του δίτομου προγράμματος έγινε πανηγυρικά την 11η Σεπτεμβρίου 1972. Και ο πρόεδρος της επιτροπής υπογράμμισε, μεταξύ άλλων, ότι η θεμελιώδης αρχή που επικράτησε κατά τη σύνταξή του ήταν:

*«Ἡ ὁλοκληρωμένη θεώρησις τῶν δραστηριοτήτων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, καλύπτουσα ὅλας τὰς διαστάσεις τῆς ἀναπτύξεως (οἰκονομικάς, πολιτιστικάς, κοινωνικάς, χωροταξικάς, περιφερειακὰς κλπ.».*

Το σχέδιο συνεπώς καθόριζε τον ρόλο της Δικτατορίας, που κατά τον Μάριο Νικολινάκο (*Αντίσταση και Αντιπολίτευση, 1967-1974*, Αθήνα 1975, σελ. 169), ήταν:

*«Νὰ κάνει δυνατὴ καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ διαδικασία τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης καὶ τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ ἐλέγχου τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας».*

Το σχέδιο αυτό δεν δόθηκε ολοκληρωμένο στη δημοσιότητα ποτέ. Αλλά, από τα στοιχεία που ήρθαν στο φως, τόσο αυτό όπως και τα δύο πενταετή παρουσιάζουν πολλές αρρυθμίες και σκοτεινά σημεία. Ως προσπάθεια, όμως, έπρεπε να αναληφθεί. Και, παρά τα τρωτά του, υπήρξε συλλογικό έργο ολκής, που ενίσχυσε τον απαραίτητο για μια σύγχρονη οικονομία ευρύτατο ορθολογιστικό προγραμματισμό.

Γενικά, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί την ύπαρξη θετικών στοιχείων στην οικονομική πολιτική της Δικτατορίας. Η απόλυτη άρνηση στην κριτική της, που τηρήθηκε μετά την πτώση της, υπήρξε υπερβολική και αντιρρεαλιστική. Η βιομηχανική ανάπτυξη στο σύνολό της δεν μπορεί πέρα έως πέρα να χαρακτηριστεί αρνητική και επιβλαβής, γιατί τότε θα απαρνηθούμε όλη την οικονομική πρόοδο των προ της Δι-

κτατορίας 15 ετών, η οποία είναι αναμφισβήτητη και έμπρακτα αισθητή. Και αυτή η καταναλωτική άνοδος, η οποία βελτίωσε οπωσδήποτε τη ζωή των πάντα χειμαζόμενων Ελλήνων, από ορισμένη πλευρά υπήρξε απαραίτητη έως ένα σημείο.

### Οι παραγγελίες όπλων

Στο ενεργητικό της Δικτατορίας θα μπορούσε να εγγραφεί και η εξεύρεση των αναγκαίων πόρων για τη μαζική παραγγελία όπλων στο εξωτερικό. Πριν από το 1967, οι κυβερνήσεις για την απόκτηση του πολεμικού υλικού περιορίζονταν στην αμερικανική βοήθεια. Η διακοπή όμως της βοήθειας, αλλά και γενικότερες σκέψεις, ώθησαν τους ιθύνοντες της Δικτατορίας να προγραμματίσουν την προμήθεια όπλων από διάφορες χώρες με εθνικούς πόρους.

Συνολικά κατά την επταετία 1967-1974 έγιναν παραγγελίες πολεμικού υλικού από τον δημόσιο προϋπολογισμό, ύψους 3 δισεκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ περίπου. Οι κυριότερες από τις παραγγελίες αυτές ήταν:

- 4 υποβρύχια γερμανικής κατασκευής, εκτοπίσματος 1.000 τόνων εν επιφανεία, αξίας 650 εκατ. δολαρίων.
- 8 πυραυλάκατοι γαλλικής κατασκευής, εκτοπίσματος 250 τόνων, αξίας 240 εκατ. δολαρίων (οι 4 τέθηκαν σε υπηρεσία από το 1973).
- 36 αεροπλάνα μαχητικά «Φάντομ 4» αμερικανικής κατασκευής, αξίας 150 εκατ. δολάρια.
- 200 μέσα άρματα μάχης ΑΜΧ-30 γαλλικής κατασκευής, αξίας 125 εκατ. δολαρίων.
- 40 αεροπλάνα μαχητικά «Μιράζ 3F-1» γαλλικής κατασκευής, αξίας 75 εκατ. δολαρίων.
- 60 αεροπλάνα μαχητικά-βομβαρδιστικά «Α-7D/Κορσαίρ» και 18 μεταφορικά αεροπλάνα «C-130» αμερικανικής κατασκευής, αξίας 400 εκατ. δολαρίων.

Γενικά, το δικτατορικό καθεστώς διόγκωσε απότομα τις στρατιωτικές δαπάνες. Τις διπλασίασε έως το 1970 σε σύγκριση με τα προδικτατορικά χρόνια και συνεχίστηκε η ανοδική πορεία. Ο παρακάτω πίνακας παρέχει την εξέλιξη αυτού του κονδυλίου σε σταθερές τιμές, με δείκτη 1970 = 100:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1960 | 44,2 | 1967 | 70,0 |
| 1961 | 42,7 | 1968 | 81,7 |
| 1962 | 43,5 | 1969 | 92,6 |
| 1963 | 44,5 | 1970 | 100 |
| 1964 | 46,3 | 1971 | 105,8 |
| 1965 | 50,2 | 1972 | 112,6 |
| 1966 | 54,3 | 1973 | 112,9 |

Πηγή: Διεθνές Ινστιτούτο Στρατηγικών Μελετών 1975.

Η πολυδάπανη αυτή εξοπλιστική προσπάθεια εκ των υστέρων φαίνεται αναγκαία. Η κρίση του Κυπριακού, που έφερε την Ελλάδα στα πρόθυρα του πολέμου με την Τουρκία τουλάχιστον δύο φορές κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας (το 1967 και το 1974) και στα κατόπιν μετά τη Δικτατορία έτη, δικαιολογεί τη μαζική παραγγελία όπλων. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι αυτό το ίδιο δικτατορικό καθεστώς, με την πολιτική που ακολουθούσε, προκάλεσε την κρίση. Αλλά η τελευταία αυτή παρατήρηση πρέπει να διατυπωθεί με ορισμένη επιφύλαξη. Γιατί η Τουρκία, στο ίδιο διάστημα, αύξανε τις πολεμικές της δαπάνες με ταχύτερο ρυθμό, όπως φαίνεται από τον ίδιο πίνακα:

Τουρκικές δαπάνες
1970 = 100

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 1967 | 87,7 | | 1971 | 114,3 |
| 1968 | 93,0 | | 1972 | 123,6 |
| 1969 | 92,6 | | 1973 | 131,1 |
| 1970 | 100,0 | | 1974 | 147,0 |

Και η Τουρκία δεν έπαιζε τον ρόλο αμυνομένου. Δεν αύξανε τις πολεμικές δαπάνες της επειδή τις αύξανε πρώτα η Ελλάδα. Προηγούνταν, δεν ακολουθούσε, εφαρμόζοντας μακρόπνοα σχέδια που προφανώς είχαν στόχο την Ελλάδα και την Κύπρο.

### Τα δέντρα και το δάσος

Αλλά οι παρατηρήσεις αυτές που κάνουμε έχουν περιορισμένη σημασία. Δεν παύει στο σύνολό της η οικονομική δημιουργία της Επταετίας να είναι αρνητική, όπως αναπτύχθηκε προηγουμένως. Τα ευνοϊκά σημεία που επισημαίνουμε –και είναι απαραίτητο να το κάνουμε– αποτελούν τα δέντρα. Το δάσος, όμως, είναι αποξηραμένο. Και προπαντός μπαίνει το αδυσώπητο ερώτημα:

• Το τίμημα που κατέβαλε ο ελληνικός λαός –η στέρηση των ελευθεριών του επί 7 έτη, η οποία κατέληξε στην άλωση της Κύπρου από τους Τούρκους– δεν ήταν απαράδεκτα υπέρογκο για τα όσα τού προσέφερε η Δικτατορία;

• Αν στην Επταετία αυτή υπήρχαν κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, δεν θα επιτυγχανόταν οικονομική πρόοδος ίση ή μεγαλύτερη, και προπαντός πιο σύμμετρη, πιο ορθολογισμένη, πιο μακροπρόθεσμη;

### Η Δικτατορία και τα ξένα κεφάλαια

Για τον ρόλο και τη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα έχει γίνει λόγος επανειλημμένα στην εκτενή αυτή εργασία. Η δοξασία που επικρατεί είναι ότι η

Δικτατορία έγινε κατ' επιταγή του ξένου μονοπωλιακού κεφαλαίου, το οποίο κυριαρχεί απόλυτα στη χώρα. Και ότι οι «συνταγματάρχες» ήταν απλοί εντολοδόχοι (= «πράκτορες») του ξένου κεφαλαίου. Είναι αυτονόητο συνεπώς ότι το στρατιωτικό καθεστώς θα παραχωρούσε πλήρη ασυδοσία στους πάτρωνές του, ώστε να ολοκληρωθεί η αποικιακή εξάρτηση της χώρας. Οι υπεραπλουστεύσεις, όμως, δεν αποδίδουν πάντα την ακρίβεια. Και οφείλουμε να δυσπιστούμε προς τα έτοιμα δόγματα, που μεταδίδονται από γενεά σε γενεά, από συγγραφέα σε συγγραφέα, χωρίς να γίνεται πρακτική, στατιστική επαλήθευσή τους.

Βέβαια αποτελεί γεγονός ότι η Ελλάδα αρπάχτηκε στον στρόβιλο του ιμπεριαλισμού, ο οποίος έχει σήμερα ως κύριους φορείς κεφάλαια και αεροπλανοφόρα. Αποτελεί γεγονός επίσης ότι από το 1960 περίπου πραγματοποιήθηκε νέα μαζική εισβολή ξένων κεφαλαίων, που δημιούργησαν νέες συνθήκες και κοινωνικές ανακατατάξεις. Αλλά η πραγματικότητα αυτή δεν είναι απόλυτη. Οι εξωτερικές επιδράσεις δεν μπορούν πάντα –σπάνια το κατορθώνουν– να ανατρέψουν τις εσωτερικές διαμορφώσεις. Η εξέλιξη είναι διαλεκτική, η δράση φέρνει αντίδραση και κατά κανόνα οι ξένες εισδύσεις αναγκάζονται να εντάσσονται στις πολιτικοκοινωνικές εθνικές δομές.

Γι' αυτό προτιμούμε και το θέμα των ξένων κεφαλαίων να το εξετάσουμε με το εσωτερικό πρίσμα.

Η Δικτατορία βρήκε μια συγκεκριμένη κατάσταση, την οποία αποδέχτηκε. Δεν ήταν οι φορείς της άνθρωποι με ριζοσπαστικές αντιλήψεις, με νασερικές, αντιιμπεριαλιστικές διαθέσεις. Προερχόμενοι από τον στρατιωτικό κόσμο που έδρασε στον Εμφύλιο, αποφασισμένοι να περιφρουρήσουν το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό καθεστώς που προέκυψε από τον πόλεμο εκείνον –γι' αυτό κατέλαβαν άλλωστε την εξουσία–, δεν μπορούσαν να διανοηθούν καν αντίδραση στα ξένα κεφάλαια. Τουναντίον, έχοντας ανάγκη από στηρίγματα στο εξωτερικό, διευκόλυναν ακόμη περισσότερο την εισροή και επιχειρηματική δραστηριότητά τους. Και τους παραχωρούσαν ολοένα ευρύτερα προνόμια.

Με τον νόμο 2687/53 της κυβέρνησης Παπάγου, είναι γνωστό ότι τοποθετήθηκε η υποδομή για την άνετη εκμετάλλευση της Ελλάδας από τα ξένα κεφάλαια κατά τη μεταπολεμική εποχή. Η Δικτατορία, με δύο αναγκαστικούς νόμους το 1967 και 1968, διεύρυνε ακόμη περισσότερο την υποδομή αυτή και στο Σύνταγμα του 1968 σαφώς αναφέρεται ότι η νομοθεσία περί ξένων εταιρειών δεν μπορεί να μεταπραπεί παρά μόνο αν οι διευκολύνσεις τους γίνουν ακόμη μεγαλύτερες. Έτσι, συνταγματικά κατοχυρωμένη, η ξένη επενδυτική δραστηριότητα είχε στη διάθεσή της έναν χώρο προνομιακό και μπορούσαν να επωφεληθούν όλων των διαστάσεων οικονομικές μονάδες, από τις μικροεπιχειρήσεις έως τις πολυεθνικές μεγαλοεταιρείες.

Μιαν εικόνα του προνομιακού νομικού καθεστώτος που κατασκεύασε η Δικτατορία για τα ξένα κεφάλαια παρέχει το εξής απόσπασμα από μελέτη του Ε. Βλάχου (*Το Βήμα*, 16.2.1975). Αφορά τα ευεργετήματα που παρέχει ο Αναγκαστικός Νόμος 89/67:

*«Στὸ καθεστὼς τοῦ νομοθετήματος αὐτοῦ μπορεῖ νὰ ὑπαχθῆ ὁποιουδήποτε νομικοῦ τύπου ξένη ἑταιρεία, ἀκόμη καὶ ἀτομική, ποὺ λειτουργεῖ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ ἐμπορικὲς ἐργασίες ἐκτὸς Ἑλλάδος...*

*»Ἀλλὰ ἂς δοῦμε τί προβλέπει σχετικὰ ὁ νόμος:*

*»Γιὰ νὰ ἔχει τὰ εὐεργετήματα τοῦ νόμου αὐτοῦ μιὰ ξένη ἑταιρεία ἀρκεῖ νὰ ὑποβάλη μιὰ ἁπλὴ αἴτηση στὸ ὑπουργεῖο Συντονισμοῦ καὶ νὰ δηλώση:*

*» • Τὴν μορφὴ μὲ τὴν ὁποία θὰ λειτουργήση στὴν Ἑλλάδα, σὰν ὑποκατάστημα, πρακτορεῖο ἢ γραφεῖο.*

*» • Τὸ ἀντικείμενό της.*

*» • Ἂν εἶναι διατεθειμένη νὰ καταθέση τραπεζικὴ ἐγγύηση, ἡ ὁποία καταπίπτει ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου σὲ περίπτωση παραβάσεως τῶν διατάξεων τοῦ νόμου "ἐκ μέρους τοῦ προσωπικοῦ της". Ἡ ἐγγυητικὴ ἐπιστολὴ κυμαίνεται ἀπὸ 1.000 ἕως 5.000 δολλάρια τὸ πολύ. Ἀπὸ τὴν ἑπομένη τῆς ἐκδόσεως τῆς ἀδείας ἐγκαταστάσεώς τους, οἱ ἑταιρεῖες ἀπολαμβάνουν "ἄνευ ἑτέρας διατυπώσεως" τὰ ἑξῆς πλεονεκτήματα:*

*» • Ἀπαλλάσσονται τοῦ φόρου εἰσοδήματος "ὡς καὶ παντὸς τέλους εἰσφορᾶς ἢ κρατήσεως ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου ἢ τρίτου, ὑφισταμένου ἢ ἐπιβληθησομένου εἰς τὸ μέλλον" γιὰ τὸ εἰσόδημα ποὺ πραγματοποιοῦν ἀπὸ ὅλες τὶς δραστηριότητές τους ποὺ προβλέπει ἡ ἄδεια ἐγκαταστάσεως ἢ ἡ ὑπουργικὴ ἀπόφαση ὑπαγωγῆς τους στὸν Α.Ν. 89/67.*

*» • Ἀπαλλάσσονται τῆς καταβολῆς δασμῶν καὶ λοιπῶν φόρων γιὰ τὰ εἴδη ποὺ εἰσάγουν γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν γραφείων τους στὴν Ἑλλάδα.*

*» • Ἀπαλλάσσεται τοῦ φόρου εἰσοδήματος κλπ. τὸ ἀλλοδαπὸ προσωπικὸ τῶν ἑταιρειῶν αὐτῶν γιὰ τὶς ἀποδοχές τους.*

*» • Ἐπιτρέπεται ἡ χορήγηση στὸ ἀλλοδαπὸ προσωπικὸ τῶν ἑταιρειῶν αὐτῶν ἀδείας ἐργασίας μέχρι 2 ἐτῶν, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ παρατείνεται "ἀνὰ διετίαν ἀπεριορίστως".*

*» • Ἐπιτρέπεται ἡ ἀτελὴς εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸ ὑπαλληλικὸ προσωπικό τους αὐτοκινήτου Ι.Χ. καὶ οἰκοσκευῆς.*

*» • Ἐπιτρέπεται στὶς ἑταιρεῖες νὰ ταχυδρομοῦν συστημένες ἐπιστολὲς στὸ ἐξωτερικό, χωρὶς ἔλεγχο στὸ ταχυδρομεῖο.*

*» • Ἐπιτρέπεται νὰ τηροῦν βιβλία σὲ ὅποια γλῶσσα θέλουν.*

*» • Πλοῖα μὲ ξένη σημαία πρακτορευόμενα ἢ διαχειριζόμενα ἢ ἀντιπροσωπευόμενα ἀπὸ ἑταιρεῖες τοῦ Α.Ν. 89/67, ἀπαλλάσσονται τοῦ φόρου εἰσοδήματος, παντὸς τέλους, φόρου, δασμοῦ κλπ. γιὰ τὸ εἰσόδημα ποὺ πραγματοποιοῦν ἀπὸ ἐργασίες μέσω ἢ διὰ τῶν ἑταιρειῶν αὐτῶν.*

*» • Τῆς αὐτῆς φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς ἀπολαύουν καὶ οἱ πλοιοκτῆτες ἐφοπλιστὲς ἢ "καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἐκμεταλλευόμενοι τὰ πλοῖα ταῦτα μέσω ἢ διὰ τῶν ὡς ἄνω ἑταιρειῶν".*

Τριακόσιες περίπου ξένες εταιρείες –κυρίως ναυτιλιακές– εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα το 1967-1974 με βάση αυτόν τον γενναιόδωρο αναγκαστικό νόμο.

Βέβαια, οι θιασώτες της χρησιμοποίησης των ξένων κεφαλαίων θεωρούν φυσική την παραχώρηση προνομίων προς αυτά, για να προσελκυστούν. Αλλά πρέπει να μην υπερβαίνουν τα όρια οι παραχωρήσεις, γιατί τότε μεταπίπτουμε στην αποικιακή κυριαρχία των ξένων επιχειρήσεων. Αυτός είναι ο «νόμος της χρυσής τομής».

Επανερχόμαστε λοιπόν στη διαμάχη που επικρατεί από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Οι ξένες κυβερνήσεις, οι ξένοι επενδυτές ήθελαν να επιτύχουν όσο το δυνατόν πιο προνομιακό καθεστώς στην ελληνική οικονομία. Η ανάπτυξη της Ελλάδας, από την άλλη μεριά, με την ελληνική μόνο συσσώρευση και την ελληνική τεχνική, ήταν δυσκολότατη. Έτσι η χώρα άνοιγε τις πύλες της στο ξένο κεφάλαιο, αλλά υπήρχαν ταυτόχρονα διάφορες κατά καιρούς ομάδες πίεσης που αγωνίζονταν να περιορίσουν προνομιακή ασυδοσία του. Και όχι σπάνια το κατόρθωναν. Στην περίοδο, όμως, της Δικτατορίας τα προνόμια των ξένων κεφαλαίων όχι μόνο δεν περιορίστηκαν, αλλά τουναντίον προσέλαβαν τέτοιες διαστάσεις, ώστε υπερέβησαν κατά πολύ και την πιο ελαστική ερμηνεία του «νόμου της χρυσής τομής». Τους λόγους τούς εξηγήσαμε. Με τα προνόμια που είχαν προορισμό να αποτελούν μαγνήτη για την προσέλκυση των ξένων κεφαλαίων, δημιουργούνταν ένα πλέγμα συμφερόντων μεταξύ του ελληνικού καθεστώτος και των ξένων οργανωμένων ομίλων. Το πλέγμα αυτό επεκτεινόταν στην πολιτική σφαίρα και αυτό ακριβώς επεδίωκε ως τελικό σκοπό το στρατιωτικό καθεστώς. Παράδειγμα ο Ελληνοαμερικανός επιχειρηματίας Τομ Πάπας, που είχε ισχυρότατους δεσμούς τόσο με τους «συνταγματάρχες» όσο και με την αμερικανική πολιτική ηγεσία. Και, μέσω αυτού, ο πρόεδρος Νίξον ενισχυόταν στις διαθέσεις του να υποστηρίξει την ελληνική δικτατορία, παρά τις σφοδρότατες επιθέσεις των φιλελεύθερων δυνάμεων του Κογκρέσου.

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Αμερικανού αντιπροέδρου Σπύρου Άγκνιου, που είχε συναντηθεί με τον βασιλέα και συμφώνησε να ασκήσει κάθε πίεση στο ελληνικό καθεστώς για την επάνοδο στην πολιτική ομαλότητα. Είχε παραδώσει μάλιστα στον Κωνσταντίνο το απόρρητο τηλέφωνό του, για να συνεννοούνται για τις ενέργειές του. Αλλά ο Άγκνιου κατόπιν πέρασε από την Ελλά-

δα. Ήρθε σε επαφή με τον Τομ Πάπας και τους «συνταγματάρχες». Και όχι μόνο δεν άσκησε την επιρροή του για την αποκατάσταση της δημοκρατίας, αλλά μεταβλήθηκε σε θιασώτη της Δικτατορίας. Αργότερα, αποκαλύφθηκε ότι ο Άγκνιου τοποθέτησε μεγάλα οικονομικά του συμφέροντα στην Ελλάδα. Όσο για τον Κωνσταντίνο, μάταια ανέμενε την τηλεφωνική του ενημέρωση από τον Αμερικανό αντιπρόεδρο για την πολιτική που άσκησε στην Αθήνα.

### Η σύμβαση για τα πετρέλαια

Μια ιδέα του προνομιακού καθεστώτος που δημιούργησε η Δικτατορία για τα ξένα κεφάλαια, δίνει η περίπτωση της εταιρείας «Οσεάνικ», η οποία ανέλαβε να διεξαγάγει έρευνες για πετρέλαια, τα οποία και να εκμεταλλευθεί. Η Ελλάδα από καιρό παρείχε ενδείξεις ότι περιέκλειε κοιτάσματα υδρογονανθράκων και είχαν κατά καιρούς αναλάβει πολλές επιχειρήσεις τη διενέργεια ερευνών. Δεν είχαν όμως, καταλήξει, στην ανεύρεση ποσοτήτων πετρελαίου που θα επέτρεπε την εμπορική τους εκμετάλλευση. Αλλά το 1972 η αμερικανική εταιρεία «Οσεάνικ» (έδρα το Κολοράντο), που από το 1969 είχε αρχίσει σχετικές εργασίες στην περιοχή της Θάσου, πέτυχε να ανακαλύψει το σημαντικό κοίτασμα «Πρίνος». Η Ελλάδα συνταράχτηκε από την είδηση, η οποία είχε διεθνή απήχηση. Και η εταιρεία «Οσεάνικ» θριαμβολογούσε όχι αδικαιολόγητα. Η σύμβαση, όμως, που η εταιρεία είχε υπογράψει με το ελληνικό δημόσιο της παρείχε τεράστια προνόμια. Και με την πτώση της Δικτατορίας γεννήθηκε επιτακτικό το θέμα αναθεώρησής της. Πράγματι τον Μάρτιο του 1975 έγινε η αναθεώρηση, με την οποία τα φτερά της σύμβασης ψαλιδίστηκαν βαθύτατα. Και αποδεικνύεται έτσι πόσο γενναιόδωρη ήταν η σύμβαση, αφού και με τόση περικοπή η εταιρεία την θεωρεί συμφέρουσα.

Για να γίνει αντιληπτή η υπόθεση αυτή, που έχει τόσο ουσιαστική σημασία, παραθέτουμε αυτούσιο ένα άρθρο-ρεπορτάζ του Θ. Οικονόμου στον *Ταχυδρόμο της Αθήνας* (φύλλο 25.3.75), το οποίο είναι εξηλεγμένης ακριβολογίας. Δίνει την εικόνα των πραγμάτων με ψυχρότητα και ρεαλισμό, αλλά ταυτόχρονα παρέχει και όλα τα στοιχεία του προβλήματος των ελληνικών πετρελαίων;

*«Τὸ βράδι τῆς Τετάρτης, 12 Μαρτίου 1975, τὰ φῶτα τοῦ 4ου ὀρόφου τοῦ Ὑπουργείου Βιομηχανίας, στὴν ὁδὸ Μιχαλακοπούλου, ἦταν ἀναμμένα ὥς ἀργά. Στὸ γραφεῖο τοῦ ὑπουργοῦ κ. Κονοφάγου διεξάγονταν οἱ τελευταῖες διαπραγματεύσεις. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Οσεάνικ" προσπαθοῦν, ὥς τὴν τελευταία στιγμή, νὰ πετύχουν μικροβελτιώσεις στοὺς ἀνυποχώρητους ὅρους τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς.*

*»Ὁ ὑπουργὸς εἶναι ἀνένδοτος. Οἱ Γερμανο-Ἀμερικανοὶ τῆς ἑταιρίας τοῦ Κολοράντο ὑποχωροῦν. Ἡ προσυμφωνία ἀναθεωρήσεως τῆς συμβά-*

*σεως ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ καὶ τὸν Μόρρις Ἔτινγκερ, τὸν ψυχρὸ ἀντιπρόεδρο τῆς "Ὀσεάνικ", γύρω στὶς 10 τὸ βράδυ.*

*»Ἀκολουθοῦν οἱ τυπικὲς φιλοφρονήσεις, εὐχὲς γιὰ καλὴ ἐπιτυχία, καὶ συνεργασία. Ἡ ἀγωνία τέλος.*

*»Τρεῖς μῆνες σκληρὰ παζάρια, ἀγωνίες, ἐλπίδες, φόβοι... Τρεῖς μῆνες χρειάσθηκαν γιὰ νὰ λυγίση ἡ περιβόητη "Ὀσεάνικ Ἐξπλορέϊσον" – ἡ ἑταιρία πετρελαίων τοῦ Κολοράντο, ποὺ ἡ Χούντα τῆς εἶχε ἀνοίξει διάπλατα τὶς πόρτες, γιὰ νὰ δημιουργήση ἀνενόχλητα ἕνα μονοπωλιακὸ τέρας στὸ Βόρειο Αἰγαῖο... Καὶ λύγισε στὶς 12 παρὰ 5', λίγες μέρες πρὶν λήξη ἡ σύμβαση, ποὺ εἶχε ὑπογράψει μὲ τὴν Ἑλλάδα τοῦ Κυπραίου καὶ τοῦ Ἀνδρουτσόπουλου.*

*»Ἀσφαλῶς, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ", καθὼς ἐκεῖνο τὸ βράδι ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας, θὰ θυμήθηκαν κάποιες ἄλλες "εὐτυχισμένες" συναντήσεις μὲ τὸν "ὑπουργὸ" Βιομηχανίας τῆς χούντας Κυπραῖο. Τότε, ποὺ ἦταν ὅλα δικά τους καὶ "ἀγόραζαν" τὴν ἑλληνικὴ γῆ καὶ θάλασσα μὲ ἁπλῆ... προφορικὴ ἄδεια!*

*»Γιὰ τοὺς ἀπαράδεκτους ὅρους τῆς χουντικῆς συμβάσεως, μίλησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν διαπραγματεύσεων ὁ κ. Κονοφάγος στοὺς ἐκπροσώπους τῆς "Ὀσεάνικ". Κι' αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἔγινε στὶς 17 Δεκεμβρίου 1974, τρεῖς βδομάδες μετὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς πρώτης κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως.*

*»Ἐκλήθη στὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας ὁ κ. Ἔτινγκερ. Ραντεβοὺ στὶς 11 τὸ πρωΐ τῆς 17ης Δεκεμβρίου. Φέρνει μαζί του τρεῖς ἐπιτελεῖς τῆς ἑταιρίας καὶ τὸν ἐδῶ ἐκπρόσωπό της κ. Κυριακίδη. Κλείνονται στὴν αἴθουσα συσκέψεων τοῦ ὑπουργείου μαζὶ μὲ τὸν ὑπουργό, τὸν γενικὸ γραμματέα τοῦ ὑπουργείου κ. Ματθαιουδάκη, τὸν πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Πετρελαίων καθηγητὴ τοῦ Πολυτεχνείου κ. Κ. Ζάχο καὶ ἄλλους ἀνώτερους ὑπηρεσιακοὺς παράγοντες.*

*»Ὁ κ. Κονοφάγος μπαίνει ἀμέσως στὸ θέμα:*

*»"Ὅταν ὑπογράψατε τὴν σύμβαση", λέει στοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ὀσεάνικ, "ὑπῆρχε δικτατορία στὴν Ἑλλάδα. Τώρα, μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας, πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν ὅλες οἱ συμβάσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ νὰ τροποποιηθοῦν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου. Ὁ κ. Ζάχος, ποὺ τὸν εἶχε διώξει ἡ δικτατορία καὶ ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο καὶ ἀπὸ καθηγητὴ τοῦ Πολυτεχνείου, καὶ οἱ ἄλλοι ὑπηρεσιακοὶ παράγοντες θὰ συζητήσουν μαζί σας τὰ θέματα γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς συμβάσεως".*

*»Ὁ κ. Ματθαιουδάκης "βομβαρδίζει" κι αὐτὸς τὴν "Ὀσεάνικ".*

*» "Ὑπογράψατε σύμβαση μὲ τὴν δικτατορία κι αὐτὸ εἶναι ὀδυνηρὸ καὶ εἰς βάρος τῆς ἑταιρίας".*

*»Ὁ κ. Ἔτινγκερ προσπαθεῖ νὰ ἐπιρρίψη εὐθῦνες στὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας, λέγοντας πώς, μὲ διάφορα θέματα, ποὺ ἀφοροῦν στὶς ἐγκαταστάσεις καὶ τὴν ἀποθήκευση τοῦ πετρελαίου, ἡ ἑταιρία δὲν ἔχει πάρει ἀκόμη ἀπάντηση. Καὶ τονίζει:*

*» "Πρέπει νὰ κατανοήσετε τὰ προβλήματα τῆς ἑταιρίας γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ κοινοῦ σκοποῦ τῆς ταχείας ἐκμεταλλεύσεως..."*

*»Ὁ κ. Ζάχος ἀπαντᾶ:*

*» "Ἡ ἑταιρία μετατοπίζει τὰ προβλήματά της στοὺς δικούς μας ὤμους. Μὲ βάση τὴν σύμβαση, δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματά σας".*

*»ΕΤΙΝΓΚΕΡ: Ὁ Κυπραῖος εἶχε ζητήσει, μετὰ τὴ γεώτρηση Πρίνος 1, νὰ γίνη γεώτρηση στὸ ἴδιο ἀντίκλινο. Ἔτσι ἔγινε ἡ γεώτρηση Πρίνος 2, ἐνῶ ἡ ἑταιρία μας εἶχε προγραμματίσει γεώτρηση σὲ ἄλλο ἀντίκλινο.*

*»ΖΑΧΟΣ: Δὲν μᾶς δεσμεύουν προφορικὲς ὑποσχέσεις χουντικῶν ὑπουργῶν...*

*»ΕΤΙΝΓΚΕΡ: Θὰ σᾶς ὑποβάλλουμε πρόγραμμα μελλοντικῶν ἐρευνῶν.*

*»Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ" συμφώνησαν ν' ἀρχίσουν οἱ οὐσιαστικὲς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς χουντικῆς συμβάσεως μέσα στὸν Γενάρη. Κι ἔφυγαν ἐκεῖνο τὸ μεσημέρι ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας σίγουροι, πὼς τὰ νέα πρόσωπα ποὺ βρῆκαν ἐκεῖ, δὲν γνωρίζουν κανένα Κυπραῖο...*

*»Στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου, ὁ ὑπουργὸς καὶ οἱ συνεργάτες του μελετοῦν τὴν σύμβαση τῆς "Ὀσεάνικ" καὶ καθορίζουν τὴν τακτικὴ καὶ τοὺς στόχους τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τὸν κ. Ἔτινγκερ.*

*»Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες τί περιλάμβανε ἡ σύμβαση τῆς Χούντας.*

*» • Ἔδινε στὴν «Ὀσεάνικ» δικαίωμα ἐρευνῶν σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς βόρειες ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου, ὡς τὰ τέλη Μαρτίου 1975. Ἂν, μέχρι τότε, δὲν ὁλοκλήρωνε ἡ ἑταιρία τὶς ἔρευνες, θὰ διάλεγε τὸ 20% τῆς ἐκτάσεως, ὄχι σὲ ἑνιαῖο κομμάτι, ἀλλὰ τμηματικά, κατ' ἐπιλογήν! Αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἡ "Ὀσεάνικ" θὰ κρατοῦσε γιὰ λογαριασμό της τὰ πιὸ ἐλπιδοφόρα ἀντίκλινα τῆς ἀρχικῆς περιοχῆς – δηλ. οὐσιαστικὰ ὅλη τὴν περιοχή.*

*» • Ἡ χούντα παραχωροῦσε πλήρη δικαιώματα ἐκμεταλλεύσεως τῶν πετρελαίων στὴν ἑταιρία, χωρὶς συμμετοχὴ τοῦ κράτους καὶ χωρὶς ἔλεγχο. (Μὲ τὴν ἀναθεώρηση, ἡ "Ὀσεάνικ" γίνεται ἐργολάβος τοῦ Κράτους καὶ τὸ*

*Ἑλληνικὸ Δημόσιο ἐλέγχει τὴν ἑταιρία καὶ συμμετέχει στὴν παραγωγή, στὰ κέρδη καὶ στὴν τεχνικὴ διαδικασία.)*

*» • Ἡ "Ὀσεάνικ" ἔδινε στὸ ἑλληνικὸ Δημόσιο τὸ 15% τῆς παραγωγῆς καὶ τὸ 50% τῶν κερδῶν. Αὐτὸ σήμαινε πὼς ἐμεῖς θὰ ἀγοράζαμε μὲ πολύτιμα δολλάρια τὰ δικά μας πετρέλαια! (Τώρα, τὸ Κράτος παίρνει τὸ μερίδιό του σὲ εἶδος.)*

*» • Ἡ "Ὀσεάνικ" εἶχε δικαίωμα ἐρευνῶν καὶ ἐκμεταλλεύσεως στὴν περιοχὴ γιὰ 36 χρόνια... (Τώρα, μόνο γιὰ 4 χρόνια.)*

*» • Μὲ τὴν παλιὰ σύμβαση, οἱ διαφορὲς θὰ λύνονταν μὲ ξένη διαιτησία. (Τώρα, οἱ διαφορὲς θὰ ὑπάγονται στὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια.) Εἶναι φανερὸ πόσο μεγάλο ἦταν τὸ ἀβαντὰζ τῆς "ἑτεροδικίας" γιὰ τὴν "Ὀσεάνικ".*

*»Ὅταν, στὶς 13 καὶ 14 Ἰανουαρίου, ὁ Πρωθυπουργὸς κ. Καραμανλῆς πῆγε γιὰ συσκέψεις στὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας, ὁ κ. Κονοφάγος τοῦ ἀνέπτυξε τὶς σκέψεις του γιὰ τὰ "ἑλληνικὰ πετρέλαια". Πρέπει νὰ ἱδρυθῆ Κρατικὸς Ὀργανισμὸς Πετρελαίου κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἰταλικῆς ENI. Καὶ ἡ σύμβαση μὲ τὴν "Ὀσεάνικ" πρέπει νὰ ἀναμορφωθῆ ριζικὰ ἢ νὰ ἐκπέση ἡ ἑταιρία, ἂν δὲν δεχθῆ ριζικὴ ἀναθεώρηση. Τὸ πράσινο φῶς δόθηκε ἀμέσως. Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ μποροῦσε νὰ φερθῆ ὅσο σκληρὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ μὴ μᾶς πάρη ἡ "Ὀσεάνικ" τὰ πετρέλαια μέσα ἀπ' τὰ χέρια μας.*

*»Ἡ ἐνθάρρυνση αὐτὴ ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στὴν πορεία τῶν διαπραγματεύσεων.*

*»Τὸ ὑπουργεῖο ζητάει καὶ τὴν βοήθεια τοῦ κρατικοῦ "Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Πετρελαίου", ποὺ διαθέτει μεγάλη πεῖρα (καὶ δὲν συνδέεται μὲ συμφέροντα)! Φθάνουν στὴν Ἑλλάδα ὁ διευθυντής του κ. Μπρασὲρ καὶ ὁ κ. Σαβογιά – ποὺ θὰ μείνη ἐδῶ καὶ σὰν μόνιμος σύμβουλος τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου ἐπὶ θεμάτων πετρελαίου. Οἱ συμβουλὲς τῶν Γάλλων εἶναι πολύτιμες. Γνωρίζουν πολὺ καλὰ τὰ θέματα πετρελαίου καὶ ἡ πεῖρα τους βοηθάει νὰ καθορισθῆ μιὰ σωστὴ τακτικὴ ἀπέναντι στὴν "Ὀσεάνικ".*

*»Λίγο πρὶν ἀρχίσουν οἱ διαπραγματεύσεις, ὁ ὑπουργὸς δίνει τὶς τελευταῖες ὁδηγίες στοὺς διαπραγματευτὲς – στὴν "Ἐπιτροπὴ Ζάχου":*

*» "Ἀρχῖστε τὸ παζάρι μὲ τὴν Ὀσεάνικ ἀπὸ πολὺ ψηλά, ἂς ποῦμε ἀπὸ τὸ 80% ἔστω κι' ἂν τρομοκρατηθοῦν..." (Καί, πράγματι τρομοκρατήθηκαν, ὅταν ἄκουσαν τὸ 80% ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου. Ἔμειναν ἐμβρόντητοι καὶ ζήτησαν ἀναβολὴ τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ νὰ πᾶνε στὸ Ντένβερ τοῦ Κολοράντο – τὴν ἕδρα τῆς ἑταιρείας– γιὰ ἐντολές.)*

*»Οἱ διαπραγματεύσεις ἄρχισαν στὶς 20 Ἰανουαρίου. Ἀπὸ τὶς πρῶτες συζητήσεις φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀπόψεων.*

*» • Ἡ "Ὀσεάνικ" δέχεται ποσοστὸ ὑπὲρ τοῦ Δημοσίου μέχρι 45%. Ἐμεῖς ἀρχίσαμε ἀπὸ 80%...*

*» • Ἡ "Ὀσεάνικ" διεκδικεῖ ἐπιμόνως τὴν χερσαία περιοχὴ τοῦ Νέστου, ὅπου ἔχει ἤδη κάνει σεισμικὲς ἔρευνες. Ἐπικαλεῖται τήν... προφορικὴ συμφωνία μὲ τὸν Κυπραῖο. Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ δὲν ἀναγνωρίζει τὶς "δεσμεύσεις" τοῦ Κυπραίου. (Στὸ Νέστο, τώρα, θὰ πραγματοποιήση γεωτρήσεις ὁ Ἑλληνικὸς Κρατικὸς Ὀργανισμὸς Πετρελαίου.)*

*» • Ἡ "Ὀσεάνικ" ἐπιμένει νὰ κρατήση τὴν περιοχὴ ἀπὸ Σαμοθράκη μέχρι ἀκτὲς Ἕβρου, γιατὶ ἐκεῖ ἔχουν ἐντοπισθῆ τὰ μεγαλύτερα ἀντίκλινα. (Τελικά, δὲν τῆς δόθηκε αὐτὴ ἡ περιοχή.)*

*»Αὐτὰ εἶναι τὰ σημεῖα ὅπου δόθηκε ἡ μεγάλη μάχη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων.*

*»Ἡ πρώτη φάση τῶν σκληρῶν διαπραγματεύσεων ἔληξε με διερευνητικὲς συζητήσεις τῶν ἑκατέρωθεν ἀπόψεων καὶ μὲ συζήτηση τεχνικῶν θεμάτων. Στὴ φάση αὐτὴ ἡ Ἐπιτροπὴ Ζάχου χειρίσθηκε τὸ θέμα πολὺ ἐπιδέξια. Ἀλλὰ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ" δὲν φαίνονταν διατεθειμένοι νὰ δεχθοῦν τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους.*

*»Τὴ Δευτέρα, 24 Φεβρουαρίου, ἀρχίζει στὸ ὑπουργεῖο Βιομηχανίας ἡ τελικὴ φάση τῶν διαπραγματεύσεων, ποὺ ἦταν κι ἡ πιὸ δραματική. Ὕστερα ἀπὸ σκληρὸ παζάρι καὶ ἀτέλειωτους ὑπολογισμούς, ὁ κ. Ἔτινγκερ ὑποβάλει τὴν τελική του πρόταση γιὰ τὸ πετρέλαιο τοῦ Πρίνου: Ποσοστὸ ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου 62,5%...*

*»Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ζητάει 65% καὶ συμμετοχὴ τοῦ Δημοσίου στὸν ἔλεγχο καὶ στὴν παραγωγή. Καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ" λένε: "Δὲν μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε τέτοιους σκληροὺς ὅρους γιὰ τόσο κακὸ πετρέλαιο, ὅπως εἶναι τὸ πετρέλαιο τῆς Θάσου"... (4% θεῖο).*

*»Μὲ τὶς σημερινὲς συνθῆκες τῆς ἀγορᾶς, πραγματικὰ τὸ πετρέλαιο τῆς Θάσου εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ φθηνά, γιατὶ χρειάζεται εἰδικὲς ἐγκαταστάσεις, εἰδικὸ διυλιστήριο καὶ περιέχει ὑψηλὸ ποσοστὸ θείου. Πιάνει τιμὴ 9 ἕως 9,5 δολλάρια τὸ βαρέλι (ἔναντι 10 ἕως 10,5 τῶν ἀραβικῶν πετρελαίων).*

*»Οἱ διαπραγματεύσεις φάνηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ ὅτι πήγαιναν πρὸς ναυάγιο. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ" ἰσχυρίζονταν, ὅτι, μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους, δὲν μποροῦν νὰ τὰ "βγάλουν πέρα" καὶ δὲν θὰ ἔχουν, παρὰ ἐλάχιστα κέρδη.*

*»Ἂν ἔσπαγαν οἱ διαπραγματεύσεις, θὰ εἴχαμε καθυστέρηση δύο-τριῶν ἐτῶν στὴν ἐκμετάλλευση τῶν πετρελαίων τῆς Θάσου. Ἡ "Ὀσεάνικ" θὰ κατέφευγε στὴ διαιτησία (ξένη). Καὶ ὥσπου νὰ βγῆ ἡ ἀπόφαση, ἡ Ἑλλάδα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ προχωρήση σὲ ἔργα ἐκμεταλλεύσεως. Ἡ ζημιὰ θὰ ἦταν με-*

*γάλη. Ἄλλωστε, σὲ μερικοὺς ἡ "διαφορὰ" δὲν φαινόταν μεγάλη. Γιὰ 2,5% δὲν μπορεῖ νὰ σπάση μιὰ συμφωνία... Ἀλλὰ τὰ 2,5 αὐτὰ ἑκατοστὰ σήμαιναν 50 ἑκατ. δολλάρια γιὰ τὴν Ἑλλάδα!*

*»Στὶς 28 Φεβρουαρίου, ὁ ὑπουργὸς παρεμβαίνει ἀποφασιστικὰ στὶς διαπραγματεύσεις. Σημειώνει σ' ἕνα χαρτὶ τὶς τελικὲς προτάσεις τῆς κυβερνήσεως καὶ σὲ συνεννόηση μὲ τὸν ὑπουργὸ Συντονισμοῦ κ. Παπαληγούρα, τὶς δίνει στὸν κ. Ἔτινγκερ λέγοντάς του:*

*»ΚΟΝΟΦΑΓΟΣ: Αὐτὲς εἶναι οἱ τελικές μας προτάσεις. Δὲν πρόκειται νὰ ὑποχωρήσουμε ἀπ' αὐτές.*

*»ΕΤΙΝΓΚΕΡ: Πρέπει νὰ πᾶμε στὴν Ἀμερικὴ νὰ συσκεφθοῦμε γιὰ τὶς προτάσεις σας καὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἑταίρους.*

*»ΚΟΝΟΦΑΓΟΣ: Ἂν δὲν εἶσθε διατεθειμένοι νὰ δεχθῆτε τοὺς ὅρους μας, δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιστρέψετε.*

*»Τὸ ἴδιο βράδυ, 28 Φεβρουαρίου, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ" φεύγουν γιὰ τὸ Ντένβερ. Δίνουν τὴν ὑπόσχεση, ὅτι στὶς 8 Μαρτίου θ' ἀπαντήσουν στὴν κυβέρνηση ἂν δέχωνται ἢ ὄχι τὶς ἑλληνικὲς προτάσεις.*

*»Ξαναγυρίζουν στὴν Ἀθήνα νωρίτερα – στὶς 5 Μαρτίου. Εἶναι φανερό, πὼς ἡ πλειοψηφία τῶν ἑταίρων τῆς "Ὀσεάνικ" δέχεται, ἀπὸ ἀνάγκη, τὶς ἑλληνικὲς προτάσεις. Ὁ κ. Μπράντλεϋ φαίνεται ὅτι διαφωνεῖ καὶ παραιτεῖται.*

*»Ὁ κ. Ἔτινγκερ ζητάει μιὰ μικρὴ παράταση τριῶν ἡμερῶν. Θ' ἀπαντήση στὶς 11 Μαρτίου. Τὸ κρίσιμο ραντεβοὺ κλείνεται στὸ ὑπουργεῖο Συντονισμοῦ. Παρόντες ὁ κ. Παπαληγούρας, ὁ κ. Κονοφάγος καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ", Ἔτινγκερ καὶ Κυριακίδης.*

*»Ὁ κ. Ἔτινγκερ παρακαλεῖ τὴν τελευταία στιγμὴ τοὺς Ἕλληνες ὑπουργοὺς νὰ κάνουν μιὰ μικρὴ ὑποχώρηση. (Φαίνεται ὅτι θέλει νὰ ἱκανοποιήση τοὺς διαφωνοῦντες συνεργάτες του.) Οἱ δύο ὑπουργοὶ ζητοῦν νὰ συσκεφθοῦν μόνοι τους. Βγαίνουν ἀπὸ τὴν αἴθουσα. Καὶ συμφωνοῦν νὰ μὴν ὑποχωρήσουν. Ξαναγυρίζουν καὶ ἀνακοινώνουν στοὺς ἐκπροσώπους τῆς "Ὀσεάνικ" τὴν ἀπόφασή τους.*

*»Τότε, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς "Ὀσεάνικ" ζητοῦν κι' αὐτοὶ νὰ συσκεφθοῦν μόνοι τους. Βγαίνουν ἀπ' τὴν αἴθουσα... Λίγες στιγμὲς γεμάτες σιωπὴ καὶ ἀγωνία... Ξαναγυρίζουν. Ἡ ἀπάντηση: «Ὂ-Κέϋ!»*

*»Ἔτσι, ἡ "Ὀσεάνικ" δέχεται τοὺς ὅρους τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς. Τὴν ἑπομένη –ὅπως εἴπαμε καὶ στὴν ἀρχή– κατέβαλε μιὰ τελευταία προσπάθεια, νὰ πετύχη κάποια μικρὴ ὑποχώρηση σὲ νέα συνάντηση ποὺ εἶχαν οἱ ἐκπρόσωποί της μὲ τὸν κ. Κονοφάγο χωρὶς νὰ καταφέρη τίποτε. Τὸ ὑπουργεῖο*

*Βιομηχανίας μὲ τὴν βοήθεια τῶν Γάλλων εἰδικῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Πετρελαίου, τοῦ κ. Ζάχου καὶ τῶν ἄλλων μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἔκανε τοὺς δικούς του ὑπολογισμοὺς γιὰ τὰ ἔξοδα καὶ γιὰ τὰ κέρδη τῆς "Ὀσεάνικ" ἀπὸ τὸ κοίτασμα τοῦ Πρίνου. Δὲν στηρίχθηκε μόνο στὰ στοιχεῖα ποὺ ἔφερε ἡ ἀμερικανικὴ ἑταιρία. Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ἔγιναν μὲ βάση τὰ 80.000 βαρέλια τὴν ἡμέρα (ὅσα ὑπολογίζει ἡ "Ὀσεάνικ") καὶ μὲ τιμὴ 9 δολλάρια κατὰ βαρέλι – γιὰ τὰ 17 χρόνια τῆς ἐκμεταλλεύσεως.*

*»Κατὰ πληροφορίες μας, οἱ συνολικὲς εἰσπράξεις ἀπὸ τὸ κοίτασμα τοῦ "Πρίνος" (μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα τιμῆς καὶ παραγωγῆς) θὰ φθάσουν περίπου στὰ 2.300 ἑκατ. δολλάρια. Ἀπ' αὐτά, περίπου 800 ἑκατομμύρια δολλάρια ὑπολογίζονται ὡς ἔξοδα τῆς ἑταιρίας. Δηλαδή: Ἀρχικὸ κεφάλαιο. Ἀμοιβὲς προσωπικοῦ. Τόκοι δανείων. Διάφορα ἄλλα ἔξοδα.*

*»Ἀπομένουν καθαρὰ κέρδη περίπου 1.500 ἑκατ. δολλάρια. Ἀπ' αὐτά, ἡ Ἑλλάδα θὰ εἰσπράξη τὸ 65% δηλαδὴ κάπου 975 ἑκατομ. δολλάρια (σὲ πετρέλαιο).*

*»Ἂν ἡ "Ὀσεάνικ" ἀνακαλύψη κι ἄλλα πετρέλαια, τότε τὸ ποσοστὸ ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου κλιμακώνεται διαφορετικά: Μέχρι 30.000 βαρέλια τὴν ἡμέρα 65%. Ἀπὸ 30.000 ἕως 80.000 βαρέλια, 70%. Ἀπὸ 80.000 ἕως 200.000 βρέλια 75%. Ἀπὸ 200.000 βαρέλια καὶ πάνω, 80%.*

*»Γιὰ τὸ κοίτασμα τοῦ "Πρίνος", τὸ ποσοστὸ 65% ἰσχύει γιὰ παραγωγὴ μέχρι καὶ 200.000 βαρέλια τὴν ἡμέρα. Πάνω ἀπὸ τὴν ποσότητα αὐτή, τὸ ποσοστὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου γίνεται 80%.*

*»Συγχρόνως μὲ τὴν ἀναθεώρηση τῆς συμβάσεως "Ὀσεάνικ" γεννήθηκε καὶ ὁ Κρατικὸς Ὀργανισμὸς Πετρελαίου. Ξεκίνησε σὰν Ἐπιτροπὴ Πετρελαίου τοῦ ὑπουργείου Βιομηχανίας ὑπὸ τὸν καθηγητὴ Κ. Ζάχο καὶ μὲ τὴν ἀπόφαση ποὺ πάρθηκε στὶς 13 Μαρτίου (στὴ σύσκεψη τῶν Οἰκονομικῶν ὑπουργῶν) μπῆκε ὁριστικὰ στὸ δρόμο τῆς πραγματοποιήσεως. Ἦταν ἕνα παλιὸ ὄνειρο νὰ ἀποκτήσουμε κι' ἐμεῖς τὴν ΕΝΙ μας – κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀντίστοιχης κρατικῆς ἰταλικῆς ἑταιρίας πετρελαίου ποὺ ἐδημιούργησε ὁ περίφημος Ἐνρίκο Ματτέϊ.*

*»Ἔτσι, ἂν ὅλα πᾶνε καλά, ὑπάρχουν βάσιμες ἐλπίδες ὅτι ἀπὸ τὸ Δέλτα τοῦ Νέστου, θὰ ἔχουμε πιὸ γρήγορα καθαρὸ ἑλληνικὸ πετρέλαιο (100%), παρὰ ἀπὸ τὴ Θάσο, ποὺ τὸ πετρέλαιό της εἶναι "ἑλληνικὸ" κατὰ 65%...»*

Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι, παρά τις προνομιακές συνθήκες, η εισροή ξένων κεφαλαίων δεν υπήρξε πολύ σημαντική. Στις απαρχές του στρατιωτικού καθεστώτος γεννήθηκαν λαμπρές προσδοκίες στους «συνταγματάρχες» και γινόταν λόγος για επενδύσεις δισεκατομμυρίων δολαρίων. Αλλά οι περισσότερες περιπτώσεις ήταν

τυχοδιωκτικές ή παραπλανητικές. Έχει μείνει ιστορικό το «φιάσκο» της εταιρείας «Λίττον». Τη 17η Δεκεμβρίου 1967, ο Ν. Μακαρέζος ανήγγειλε ότι η εταιρεία αυτή επρόκειτο να κάνει επενδύσεις 1,5 δισ. δολαρίων. Αλλά επρόκειτο για πραγματική σαπουνόφουσκα. Το αποτέλεσμα ήταν να αναθεωρηθεί η σύμβαση του δημοσίου με την εταιρεία στις 6.9.1969 και τελικά να καταργηθεί στις 16.10.1969.

Μεγάλες προσδοκίες είχαν γεννηθεί και με προσφορά γιγαντιαίας σειράς επενδύσεων του μεγαλοεφοπλιστή Ωνάση, συνολικού ύψους 800 εκατομμυρίων δολαρίων, στις αρχές του 1969. Η επένδυση θα είχε ως κέντρο ένα μεγάλο διυλιστήριο (το τρίτο που θα γινόταν στην Ελλάδα). Αλλά αντέδρασε ο Σταύρος Νιάρχος, ο οποίος διεκδίκησε το τρίτο διυλιστήριο. Άρχισε τότε μακροχρόνιος αγώνας μεταξύ των δύο εφοπλιστών, προς τους οποίους οι «συνταγματάρχες» ήταν διαιρεμένοι. Ο Ωνάσης, όμως, δεν έδειξε εξαιρετική διάθεση να παλέψει. Και την 9η Νοεμβρίου 1971 δέχτηκε να λυθεί η σύμβαση με το δημόσιο. Η χλιαρότητά του στην υπόθεση αυτή έκανε εντύπωση, και πολλοί ισχυρίστηκαν ότι η κολοσσιαία προσφορά του έγινε για να καταπλαγεί και να γοητευθεί η σύζυγός του Τζάκι –χήρα του δολοφονημένου Αμερικανού προέδρου Τζων Κένεντυ– με την οποία μόλις είχε κάνει τους γάμους του στο ιδιόκτητο νησί του Σκορπιός. Όταν έπαυσε η ανάγκη να κάνει επίδειξη δυναμισμού στη σύζυγό του, ατόνησε και το ενδιαφέρον του για τις κυκλώπειες επενδυτικές του προτάσεις.

Οι ξένες επενδύσεις γενικά ήταν κατώτερες από τις προσδοκίες των «συνταγματαρχών». Σε ποια ύψη ανήλθαν; Κατά μία ανακοίνωση του υπουργείου Συντονισμού, η εισροή κεφαλαίου μεταξύ 1967-1971 έφτασε τα 1.670 εκατομμύρια δολάρια και χαρακτηρίστηκε ως κατά 62% ανώτερη από της προηγούμενης περιόδου 1962-1966. Δεν καθόριζε, όμως, από το ποσό αυτό πόσες ήταν οι άμεσες επενδύσεις και ιδίως οι παραγωγικές. Η ΕΣΥΕ εξάλλου δίνει τον εξής πίνακα εισροής και εκροής κεφαλαίων (δεν περιλαμβάνονται οι εμπορικές πιστώσεις):

Σε χιλιάδες δολάρια ΗΠΑ:

| | Εισροή | Εκροή |
|---|---:|---:|
| 1966 | 251.961 | 43.985 |
| 1967 | 226.558 | 64.587 |
| 1968 | 285.441 | 75.064 |
| 1969 | 379.810 | 102.483 |
| 1970 | 432.081 | 142.753 |
| 1971 | 655.804 | 246.345 |
| 1972 | 1.063.002 | 386.304 |
| 1973 | 1.402.403 | 513.052 |

Τα αναφερόμενα δολάρια είναι σε τρέχουσες τιμές. Και πρέπει να λάβουμε υπόψη την πτώση της αγοραστικής αξίας του δολαρίου. Πάντως η αύξηση μετά το 1971 είναι εντυπωσιακή, αλλά οφείλεται κατά πολύ μεγάλο μέρος στον αθρόο δανεισμό του δημοσίου για να καλύψει τα τεράστια ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών. Οι πραγματικές επενδύσεις στρέφονταν σε σημαντικό βαθμό προς τον τραπεζικό τομέα και επί των ημερών της Δικτατορίας ίδρυσαν υποκαταστήματα 4 γιγαντιαίες τράπεζες του εξωτερικού: η «Φερστ Νάσιοναλ», η «Μπανκ οφ Αμέρικα» και η «Μπανκ οφ Σικάγο», ενώ ιδρυόταν με ξένα κεφάλαια η Γενική Τράπεζα. Ο κατωτέρω πίνακας είναι πολύ ενδεικτικός της δραστηριότητας των εργασιών των ελληνικών και ξένων τραπεζών στην Ελλάδα το 1972:

Οι Ελληνικές Τράπεζες το 1972 (τα ποσά σε εκατ. δραχμές):

| ΤΡΑΠΕΖΕΣ | Σύνολο ενεργ. | Καταθ. παθητ. |
|---|---|---|
| Εθνική | 113.687 | 78.684 |
| Εμπορική | 45.850 | 27.106 |
| Ιονική | 16.855 | 10.386 |
| Φερστ Νάσιοναλ (1) | 16.733 | 4.952 |
| Πίστεως | 13.796 | 5.356 |
| Γενική (2) | 7.031 | 3.208 |
| Αμέρικαν Εξπρές | 4.105 | 2.116 |
| Τσέιζ Μανχάταν | 3.813 | 1.389 |
| Μπανκ οφ Αμέρικα (3) | 2.058 | 1.041 |
| Πειραιώς | 1.066 | 449 |
| Νόβα Σκότια | 847 | 455 |
| Επαγγελμ. Πίστεως | 823 | 372 |
| Αττικής | 767 | 294 |
| Μπανκ οφ Σικάγο (4) | 650 | 478 |
| Κοντινένταλ | 260 | 154 |

Πηγή: ICAR/1973

Μετά τη Δικτατορία, η Τράπεζα της Ελλάδος ξεκαθάρισε τους λογαριασμούς και συνόψισε ότι με τον κύριο αγωγό εισροής ξένων κεφαλαίων (ν. 2687/1953) κατά την Επταετία τοποθετήθηκαν συνολικά κεφάλαια, μηχανήματα και τραπεζιτικές καταθέ-

σεις 391,6 εκατ. δολαρίων, από τα οποία αμερικανικής προέλευσης ήταν 278 εκατ. δολάρια. Την προηγούμενη επταετία είχαν ανέλθει: το σύνολο σε 305,8 εκατ. δολάρια και τα αμερικανικά σε 212,3 εκατ. δολάρια.

Όσον αφορά τον εξωτερικό δανεισμό, υπήρξε όπως είδαμε, και όπως αναγράφει στο άρθρο του ο Αθ. Κανελλόπουλος, πολύ διογκωμένος, δεν έφτασε όμως σε επικίνδυνα όρια. Και την 23η Αυγούστου 1974, ο υπουργός Οικονομικών της μεταδικτατορικής κυβέρνησης Ι. Πεσματζόγλου έκανε την εξής ανακοίνωση: «Χαρακτηριστική επίσης είναι η μεγάλη αύξηση του δημοσίου χρέους: από 31,5 δισ. δρχ. στις 31 Μαρτίου 1967 ξεπέρασε τα 91 δισ. δρχ. στις 30 Ιουνίου 1974, δηλαδή αυξήθηκε κατά 190% σχεδόν. Ειδικότερα το μεταπολεμικό δημόσιο χρέος σε ξένο νόμισμα περίπου τετραπλασιάστηκε από ισότιμο 7,3 δισ. δρχ. σε ισότιμο 29 δισ. δρχ. Παράλληλα η δαπάνη για την εξυπηρέτηση του συνολικού χρέους από 2,5 δισ. δρχ. το 1966 αυξήθηκε σε 10 δισ. δρχ. το 1973. Αποτελεί ζημιά για την ανάπτυξη του τόπου το ότι η διόγκωση αυτή του δημοσίου χρέους δεν συνδυάστηκε με αντίστοιχη ενίσχυση της διαρθρώσεως της οικονομίας, ώστε από τη μελλοντική αύξηση του εθνικού προϊόντος να εξασφαλιστεί η σχετικά άνετη εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους. Η πιστωτική επιφάνεια του Δημοσίου ήταν ευρύτατη το 1967. Υπάρχουν γι' αυτό ακόμη σημαντικά περιθώρια εσωτερικού και εξωτερικού δανεισμού. Το ποσοστό του δημοσίου χρέους επί του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος ήταν το 1973 κατώτερο του 20%, ενώ σε πολλές δυτικές χώρες ήταν ανώτερο του 20% ή και του 40%, όπως συμβαίνει στο Βέλγιο και την Αγγλία».

### Η Ελλάδα και η Κοινή Αγορά

Η επιβολή της Δικτατορίας στην Ελλάδα είχε και μια απροσδόκητη συνέπεια: διακόπηκε η πορεία προς την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) ή Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά (ΚΕΑ). Η Συμφωνία Συνδέσεως Ελλάδας και ΕΟΚ προέβλεπε μια τελωνειακή ένωση με προοδευτική μείωση των ελληνικών δασμών στα προϊόντα των χωρών της κοινότητας, ενώ παράλληλα η ΕΟΚ θα καταργούσε τους δικούς της δασμούς στα ελληνικά βιομηχανικά προϊόντα και σε μια σειρά από γεωργικά προϊόντα. Και το χρονοδιάγραμμα της Συμφωνίας καθορίζει ότι η πλήρης ένταξη της Ελλάδας θα γίνει έως το 1984. Αλλά, αμέσως μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, οι διοικητικοί μηχανισμοί της Κοινής Αγοράς ανέστειλαν κάθε διαδικασία ένταξης. Η Συμφωνία «πάγωσε», κατά την κοινή έκφραση.

Τι συγκεκριμένες συνέπειες είχε αυτή η σαφής πολιτική ενέργεια; Αφορούσε δύο βασικούς τομείς της συμφωνίας:

1. Ο πρώτος είναι η χρηματική βοήθεια που θα χορηγούσε η ΕΟΚ –μέσω της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων– προς την Ελλάδα για να τη βοηθήσει στην αναπροσαρμογή της οικονομίας της. Για την πενταετία 1962-1967, η βοήθεια αυτή θα ανερχόταν σε 125 εκατομμύρια δολάρια. Αλλά, έως την 21η Απριλίου, από το ποσό αυτό απέμεναν 55,3 εκατομμύρια δολάρια που θα λάμβανε η χώρα. Το ποσό, όμως, με το «πάγωμα» της Συμφωνίας, χάθηκε. Επιπλέον χάθηκαν και τα ποσά της βοήθειας που θα λάμβανε μετά το 1967.
2. Ο δεύτερος είναι η βοήθεια που θα έπαιρνε η Ελλάδα από το Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΦΕΟΓΚΑ) για την ανάπτυξη της γεωργίας. Και η βοήθεια αυτή κόπηκε. Ταυτόχρονα, δεν επιτρεπόταν πια στην Ελλάδα να λαμβάνει μέρος στις συζητήσεις γύρω από την κοινή γεωργική πολιτική, στις οποίες θα λαμβάνονταν υπόψη τα συμφέροντα της ελληνικής γεωργίας.
Πόση ήταν συνολικά η ζημιά της Ελλάδας στη διάρκεια της Δικτατορίας; Την 24η Αυγούστου 1974, ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Κορν Μπεργκχάουερ δήλωσε στην Αθήνα (εφημερίδες της εποχής):

> *«Ἡ ζημία ποὺ ὑπέστη ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1967-1974, κατὰ τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, εἶχε ἀνασταλῆ ἡ λειτουργία τῆς συνδέσεώς της μὲ τὴν ΕΟΚ, εἶναι σοβαρή. Ἀνάγεται κυρίως στὸν τομέα τῆς ἀναπτύξεως τῆς γεωργίας καὶ τῆς χρηματοδοτήσεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Ἡ ζημία ἀπὸ τὴν ἀπώλεια πιστώσεων ποὺ δὲν χορηγήθηκαν συμποσοῦται σὲ τριακόσια ἑκατομμύρια δολλάρια».*

Έτσι έχασε η χώρα αυτές τις χαμηλότοκες πιστώσεις και στη θέση τους προμηθεύτηκε άλλες, πολύ βαρύτερες, με αποτέλεσμα να ανέλθει το κόστος της ανάπτυξης. Είναι κι αυτό ένα μέρος των λύτρων που κατέβαλε ο ελληνικός λαός στο δικτατορικό καθεστώς.

### Η Δικτατορία και οι αστοί

Θα επαναλάβουμε άλλη μια φορά μια βασική αρχή, χωρίς την οποία δεν γίνεται κατανοητή η δραματική ιστορία της Δικτατορίας: το στρατιωτικό καθεστώς ανέλαβε την εξουσία με την αποστολή να περιφρουρήσει το οικονομικό-κοινωνικό καθεστώς, όπως διαμορφώθηκε κατά και μετά τον Εμφύλιο. Την αρχή αυτή δεν τη συνειδητοποιούσαν ίσως απόλυτα οι κινηματίες του 1967. Γιατί –ας το ξαναδιατυπώσουμε– ταύτιζαν τις έννοιες του έθνους και της πατρίδας με το οικονομικό-κοινωνικό αυτό καθεστώς. Στην πράξη, όμως, η πολιτική τους εκεί κατέτεινε. Ορισμένοι θα είχαν συνείδηση των γεγονότων. Αλλά οι περισσότεροι νόμιζαν ότι ενίσχυαν έτσι τους θεμελιώδεις θεσμούς της εθνικιστικής-πατριωτικής ιδεολογίας τους. Και ας μην ξε-

χνάμε τη διαμόρφωση του στρατιωτικού-αστικού κατεστημένου –ενός πλέγματος αμοιβαίων συμφερόντων μεταξύ πολλών στρατιωτικών και οικονομικών κύκλων– που σφυρηλατούνταν βαθμιαία υπό το περικάλυμμα της αυταρχικής εξουσίας και περιέκλειε ολοένα περισσότερους αξιωματικούς.

Η συμπεριφορά λοιπόν της δικτατορικής εξουσίας έναντι της αστικής τάξης –όπως και έναντι των αντίποδών της, δηλαδή της εργατικής τάξης– αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της οικονομικής πολιτικής της.

Προς την αστική τάξη γενικά, το στρατιωτικό καθεστώς θέλησε να ανοίξει διάπλατα τις πύλες της επιχειρηματικής άνεσης. Αλλά η αστική τάξη έχει την κλίμακά της (μεγάλη, μεσαία, μικρή), έχει και τις εσωτερικές αντιθέσεις της. Έχει επίσης τους διαφορετικούς προσανατολισμούς της: μια μερίδα επιδιώκει τη συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο, τη συμμαχία με τις πολυεθνικές εταιρείες, τη συγχώνευσή της στη διεθνή ιμπεριαλιστική κυρίαρχη τάξη. Μια άλλη μερίδα αποβλέπει στην εσωτερική αγορά, στην ανταγωνιστική άμυνα έναντι της προηγούμενης μερίδας, στην αξιοποίηση των εθνικών πλουτοπαραγωγικών πόρων. Όλες αυτές τις αντιθέσεις η Δικτατορία τις συγχώνευσε τελικά σε μια συνισταμένη που δεν μπορούσε παρά να υποταχθεί στη βασική νομοτέλεια του κρατομονοπωλιακού καπιταλισμού: στην εύνοια του μεγάλου, μονοπωλιακού ελληνικού και ξένου κεφαλαίου. Τόσο περισσότερο, όσο είχε ανάγκη από την πολιτική υποστήριξη του ξένου μονοπωλιακού κεφαλαίου, το οποίο, φυσικά, συνεργάζεται με το αντίστοιχο μεγάλο μονοπωλιακό ελληνικό κεφάλαιο, εναντίον του μεσαίου και μικρού ελληνικού κεφαλαίου.

Επειδή, όμως, είχε ανάγκη της πολιτικής υποστήριξης, ή έστω της ανοχής, όλης της αστικής τάξης, προσπαθούσε να προσφέρει «ευκολίες» στο σύνολο των αστών. Δεν ήταν δυνατόν πάντα, γιατί προσέκρουαν αυτές οι «ευκολίες» προς τα προνόμια των μεγάλων. Τον διαχωρισμό αυτόν η δικτατορική εξουσία φαίνεται πως επιδίωξε να τον υπερπηδήσει προσφέροντας χαριστικές ειδικές ευκολίες σε πολλούς κατ' επιλογήν αστούς και μαζικές τραπεζικές πιστώσεις. Έτσι θα δημιουργούνταν μια νέα αστική τάξη επιχειρηματιών που θα της ήταν πιστή. Άλλωστε με τη γενική επιτάχυνση της ανάπτυξης που είχε η Ελλάδα αρχικά, με τη μεγάλη επέκταση της ζήτησης, είχε δημιουργηθεί μια τεχνητή ευφορία που ευνοούσε επί αρκετό διάστημα τις εργασίες όλων σχεδόν των επιχειρήσεων, μεγάλων, μεσαίων και μικρών. Αλλά η χαρακτηριστική τάση της οικονομικής πολιτικής ήταν οπωσδήποτε η προνομιακή μεταχείριση του μεγάλου κεφαλαίου, πράγμα που οδήγησε στη ραγδαία αύξηση των κερδών του, αλλά και στη μεγαλύτερη καπιταλιστική συγκέντρωση και συγκεντροποίηση. Και να ένας πίνακας των κερδών μερικών επιχειρήσεων του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου (ελληνικού και ξένου):

Αξία καθαρών κερδών σε εκατ. δραχμές

| | 1972 | 1973 | 1973/72 |
|---|---|---|---|
| 1. ΑΛΟΥΜΙΝΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (Πεσινέ) | 117 | 429 | +266,7% |
| 2. ΑΝ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ (Τομ Πάπας) | 6 | 240 | +3.900% |
| 3. ΠΕΙΡΑΪΚΗ-ΠΑΤΡΑΪΚΗ (Κατσάμπας) | 51 | 134 | +163,7% |
| 4. ΛΑΡΚΟ (Μποδοσάκης) | 17 | 78 | +351,2% |
| 5. ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ (Αγγελόπουλος) | 22 | 153 | +595,4% |
| 6. ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ) ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟΥ (Βαρδινογιάννης) | - | 106,8 | - |
| 7. ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΕΙΑ ΒΟΡ. ΕΛΛΑΔΟΣ | 60 | 258 | +363,3% |

Πηγή: ICAR/1974

Να και μερικά στοιχεία που δείχνουν τη συγκέντρωση των κεφαλαίων:

Το 1973 επί 1.759 βιομηχανικών επιχειρήσεων (Ανωνύμων Εταιρειών και ΕΠΕ) οι 100 μεγαλύτερες συγκέντρωσαν:

- Το 54% των πωλήσεων.
- Το 56% των απασχολούμενων κεφαλαίων.
- Το 56% των καθαρών κερδών.
- Το 40% του προσωπικού.

Οι 10 μεγαλύτερες εταιρείες συγκέντρωσαν:

- Το 18% των πωλήσεων.
- Το 15% των απασχολούμενων κεφαλαίων.
- Το 16% των καθαρών κερδών.
- Το 8% του προσωπικού.

Η εξέλιξη των μεγεθών αυτών και των ποσοστών τους έχει ως εξής στη διάρκεια της Δικτατορίας:

α. Οι 100 μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις:

Ποσοστό % του συνόλου των επιχειρήσεων

| | 1973 (εκατ. δρχ.) | 1973 | 1972 | 1971 |
|---|---|---|---|---|
| Πωλήσεις | 78.371 | 54 | 53 | 55 |
| Κεφάλαια | 98.303 | 56 | 55 | 59 |
| Καθαρά κέρδη | 6.250 | 56 | 50 | 57 |
| Προσωπικό | 94.188 | 40 | 40 | 43 |

β. Οι 10 μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις

| | Ποσοστό % του συνόλου των επιχειρήσεων | | | |
|---|---|---|---|---|
| | 1973 (εκατ. δρχ.) | 1973 | 1972 | 1971 |
| Πωλήσεις | 25.330 | 18 | 16 | 17 |
| Κεφάλαια | 27.314 | 15 | 17 | 22 |
| Καθαρά κέρδη | 1.769 | 16 | 9 | 18 |
| Προσωπικό | 18.414 | 8 | 8 | 11 |

Πηγή: ICAR/1972-75

Πέτυχε το στρατιωτικό καθεστώς με την οικονομική του πολιτική τη συμμαχία της αστικής τάξης; Πέτυχε την αδρανοποίησή της σε μεγάλο βαθμό, τα πρώτα χρόνια, η οποία όμως δεν αποτελούσε συμμαχία. Για ποιους λόγους; Πρώτον, γιατί το πολιτικό της εποικοδόμημα –τα κόμματα που την εκπροσωπούν– διατηρήθηκε σαφώς αντιδικτατορικό. Δεύτερον, γιατί η οικονομική πολιτική της Δικτατορίας ευνοούσε σε τελευταία ανάλυση το μεγάλο ελληνικό και ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο. Τρίτον, γιατί και μέσα στο πλέγμα του μεγάλου κεφαλαίου υπήρχε ισχυρή ανταγωνιστική σχέση. Στη μεταπολεμική εποχή είναι έκδηλη η διαμόρφωση «εθνικής» αστικής τάξης μέσα στα πλαίσια του κρατομονοπωλιακού καπιταλισμού.

Ολοένα περισσότερο, περισσότεροι επιχειρηματίες αποβλέπουν στην αξιοποίηση της εσωτερικής αγοράς, την οποία όμως προσπαθεί να θέσει υπό τον έλεγχό του το ξένο κεφάλαιο. Αυτοί οι επιχειρηματίες, βιομήχανοι πρώτιστα, συνθέτουν την εθνική αστική τάξη, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της τάχθηκε κατά της ένταξης της χώρας στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά. Βέβαια, το πάγωμα της διαδικασίας για την ένταξη, που έγινε με την επιβολή της Δικτατορίας, το οποίο εξυπηρετούσε την εθνική αστική τάξη, θα έπρεπε αυτόματα, αντικειμενικά, να την καθιστά σύμμαχο του δικτατορικού καθεστώτος. Αλλά η Δικτατορία η ίδια εκμηδένιζε αυτήν τη ροπή, χάρη στη συμμαχία της με το ξένο κεφάλαιο.

Έτσι η αστική τάξη, μολονότι η Επταετία υπήρξε γι' αυτήν γενικά περίοδος παχιών αγελάδων, εντάχθηκε –εκτός από μια μερίδα της– στο παλλαϊκό αντιδικτατορικό ρεύμα. Και προσέφερε πολλά στελέχη στην Αντίσταση, ανάμεσα στα οποία και κορυφές του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου, όπως ο Χριστόφορος Στράτος.

### Η Δικτατορία και η εργατική τάξη

Εφόσον το στρατιωτικό καθεστώς τάχθηκε αποφασιστικά υπέρ της καπιταλιστικής ανάπτυξης, άρα και υπέρ της αστικής τάξης γενικά, ήταν φυσικό να στραφεί –χωρίς

σαφή συνείδηση του ρόλου του και των πραγμάτων– κατά της εργατικής τάξης. Γιατί στην αστική διαδικασία, όπως είναι φυσιολογική η τάση για τη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση των κεφαλαίων, εξίσου φυσιολογική είναι και η τάση για τη μείωση του μεριδίου των εργαζομένων στο κοινωνικό εισόδημα.

Αυτή η πορεία γίνεται σαφής στην οικονομική εξέλιξη αλλά και στην οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της Επταετίας, πολιτική που εκδηλώθηκε επίσης με την άρνηση του καθεστώτος να πραγματοποιήσει κοινωνικές μεταρρυθμίσεις παρά τις συχνές διαβεβαιώσεις των ηγετών του. Και έτσι, ενώ προσπαθούσε να διευρύνει την εσωτερική αγορά, τη στένευε, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η «καταναλωτική ευφορία» που προσπαθούσε να δημιουργήσει. Δεν λάμβανε καν υπόψη τη σημασία της εργατικής τάξης, όχι μόνο ως συντελεστή της παραγωγής, αλλά ακόμη –έστω– και ως καταναλωτικού παράγοντα.

Πόσοι, πράγματι, είναι οι εργάτες στην Ελλάδα, με τη γενικότερη έννοια της λέξης; Ακριβείς στατιστικές δεν υπάρχουν. Η Στατιστική Υπηρεσία δίνει ασαφή στοιχεία, σύμφωνα με δική της ορολογία. Και στην τελευταία σχετική απογραφή (Μάρτιος 1971) αναφέρει:

| | |
|---|---|
| *Σύνολον πληθυσμοῦ* | *8.768.641* |
| *Οἰκονομικὰ ἐνεργὸς πληθυσμὸς* | *3.283.880* |
| *Σύνολο μισθωτῶν* | *1.371.660* |
| *Ἐργάτες (ἐκτός γεωργίας), τεχνῖτες καὶ χειριστὲς μεταφορικῶν μέσων* | *966.220* |
| *Ἐργαζόμενοι σὲ ὀρυχεῖα, βιομηχανίες, ἠλεκτρισμό, οἰκοδομές, μεταφορές* | *1.053.980* |

Ο Θ. Θεοδώρου («Στοιχεία για την Εργατική Τάξη στην Ελλάδα Σήμερα», σελ. 29) υπολογίζει:

*«Μαζὶ μὲ τοὺς ἐργάτες τῆς γῆς καὶ τοὺς ναυτεργάτες τὸ σύνολο τῶν ἀτόμων ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐργατικὴ τάξη ὁπωσδήποτε ξεπερνάει τὸ 1.000.000. Δυστυχῶς δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν ἀκριβῆ στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ πόσοι εἶναι οἱ ἐργάτες γῆς καὶ οἱ ναυτεργάτες. Μποροῦμε ὅμως νὰ θεωρήσουμε πὼς ἂν συνυπολογισθοῦν σ' αὐτὲς τὶς ἐργασίες, τότε ἡ ἑλληνικὴ ἐργατικὴ τάξη πρέπει σήμερα ν' ἀριθμῇ συνολικὰ γύρω στὰ 1.500.000 ἄτομα».*

Αν υπολογίσουμε και τις οικογένειες των εργατών, καταλήγουμε ότι η εργατική τά-

ξη εκπροσωπεί συνολικά 4.000.000-5.000.000 άτομα, δηλαδή τον μισό περίπου πληθυσμό της Ελλάδας. Ο όγκος αυτός, όμως, δεν συγκίνησε το στρατιωτικό καθεστώς, ίσως λόγω άγνοιας των πραγμάτων. Και επέβαλε συμπίεση του εργατικού εισοδήματος. Και να μερικοί χαρακτηριστικοί πίνακες:

Μεταβολές στη σύνθεση της προστιθέμενης αξίας της μείζονος Βιομηχανίας:

| | 1967 | 1968 | 1969 | 1970 | 1971 |
|---|---|---|---|---|---|
| Προστιθέμενη αξία (εκατ. δραχμές) | 22.802 | 25.297 | 30.514 | 38.052 | 42.295 |
| Αμοιβή εργασίας εργατοϋπαλλήλων | 9.159 | 9.637 | 10.706 | 12.697 | 13.640 |
| Μερίδιο εργατοϋπαλλήλων στην προστιθέμενη αξία | 40,2% | 38,0± | 33,4% | 33,4% | 32,2% |
| Αμοιβή εργασίας βιομ/κών εργατών | 6.113 | 6.235 | 6.841 | 8.074 | |
| Μερίδιο βιομηχανικών εργατών στην προστιθέμενη αξία | 26,8% | 24,6± | 22,4 | 21,2% | |

Σημ.: «Μείζων βιομηχανία» θεωρείται η περιλαμβάνουσα επιχειρήσεις με πάνω από 10 εργατοϋπαλλήλους.

Απασχόληση, αμοιβή εργασίας και καθαρά κέρδη 150 βιομηχανικών επιχειρήσεων:

| | 1968 | 1972 | Αύξηση |
|---|---|---|---|
| Απασχολούμενα άτομα | 43.501 | 55.968 | 28,6% |
| Μέση ετήσια αμοιβή εργαζόμενου (χιλ. δρχ.) | 48,8 | 66,9 | 37,1% |
| Καθαρά κέρδη (εκατ. δραχμές) | 627,5 | 2.457,0 | 291,9% |

Πηγή: «Αγορά εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την Ελληνικήν Βιομηχανίαν», Αθήναι 1974, Έκδοση Σ.Ε.Β. «Αυγή», 7.2.1975.

Ταυτόχρονα, καταργούσε ουσιαστικά το δικαίωμα της απεργίας, αλλά και αυτό ακόμη το καθιερωμένο 8ωρο της εργασίας (Ν.Δ. 515/1970, 264/1973, Απόφαση ολομέλειας Αρείου Πάγου 485/1973 κλπ.). Αλλά, ενώ το καθεστώς με το ένα χέρι παρέδιδε τους εργαζόμενους στη διάθεση των εργοδοτών, με το άλλο έπαιρνε όλα τα μέτρα για να καταπνίξει την αντίδραση των εργαζομένων.

Η δοκιμασία της Δικτατορίας βρήκε την εργατική τάξη –αυτήν τη βασική επαναστατική δύναμη του 20ού αιώνα– σε κακή αγωνιστική κατάσταση. Είχε υποστεί την επίδραση της γενικής κάμψης του λαϊκού κινήματος μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Είχε εξασθενίσει με την αφαίμαξη της μετανάστευσης. Και είχε διαφοροποιηθεί με την εισβολή στον χώρο της μεγάλων μικροαστικών και αγροτικών μαζών της πόλης

και του χωριού. Οι μάζες αυτές επέφεραν αλλαγές όχι μόνο στη σύνθεσή της αλλά και στην ιδεολογία της, γιατί ήταν φορείς ρεφορμιστικών και μικροαστικών αντιλήψεων και επιδρούσαν στην ταξική της συνείδηση. Και, στις παραμονές της 21ης Απριλίου, η διοίκηση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας, χάρη σε επεμβάσεις της πολιτείας αλλά και χάρη στην ιδεολογική σύγχυση των εργαζομένων, είχε αλωθεί από στοιχεία της άκρας Δεξιάς (αρχαιρεσίες του 15ου Πανελλαδικού Συνεδρίου). Σε τέτοιο βαθμό, ώστε την 23η Απριλίου 1967, η διοίκηση αυτή έστελνε στον βασιλιά το εξής συγχαρητήριο τηλεγράφημα:

> *«Διοίκησις Γ.Σ.Ε.Ε. καὶ συντεταγμένοι εἰς αὐτὴν ἐργατικαὶ δυνάμεις, χαιρετίζουν ἀναληφθεῖσαν ὑπὸ Μεγαλειότητός σας ἱστορικὴν πατριωτικὴν πρωτοβουλίαν, προστατεύουσαν ἐλεύθερον μέλλον χώρας καὶ διασφαλίζουσαν συνταγματικὴν δυνατότητα φυλῆς, εἰρήνην καὶ ἐργασίαν λαοῦ καὶ ὁμαλὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν. Ἐργαζόμενος λαὸς ἡνωμένος ὑπὸ πεπρωμένα ἑλληνικῆς πατρίδος καὶ μὲ πίστιν προσβλέπουν Μεγαλειότητά σας, ἀναλαμβάνουσαν προκείμενον ἔργον ἐθνικῆς ἀνασυντάξεως τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, χαιρετίζει καὶ ζητωκραυγάζει ἐθνικὰς δυνάμεις».*

Η Δικτατορία, όμως, είχε σαφή συνείδηση της επαναστατικής φύσης της εργατικής τάξης. Φοβόταν την αφύπνισή της και έπαιρνε τεράστια μέτρα για να αποτρέψει τη μαζική της αντιστασιακή οργάνωση. Ο συνδικαλισμός ήταν ο πρώτος στόχος της, αλλά ένας γιγαντιαίος μηχανισμός επαγρύπνησης και τρομοκρατίας είχε στηθεί σε όλους τους τόπους ομαδικής εργασίας, για να εξουδετερώνει κάθε ύποπτη κίνηση. Παρ' όλα αυτά, όμως, τέσσερις μήνες μετά την 21η Απριλίου, την 27η Αυγούστου 1967, ιδρύθηκε το Αντιδικτατορικό Εργατικό Μέτωπο ως παράρτημα του ΠΑΜ, με γενικό γραμματέα τον Τάσο Δήμου και πρόεδρο τον Ορέστη Χατζηβασιλείου, που αποτέλεσε την κύρια οργάνωση της εργατικής Αντίστασης.

Με ιδιαίτερη τραχύτητα στράφηκε το δικτατορικό καθεστώς προς τους εργάτες του εξωτερικού (300.000 άτομα το 1967) και ιδίως της Δ. Γερμανίας. Σ' αυτήν τη χώρα, οι συμπαγείς ελληνικές εργατικές μάζες (200.000 άτομα περίπου) είχαν ήδη ξεκαθαρισμένη δημοκρατική τοποθέτηση. Και το ίδιο το μεσημέρι της 21ης Απριλίου, μόλις έφτασαν οι πληροφορίες για το πραξικόπημα, στην κεντρική πλατεία της Στουτγάρδης έγινε θορυβώδης αντιδικτατορική συγκέντρωση 1.000 τουλάχιστον Ελλήνων εργατών. Για τα μέτρα που έλαβε το στρατιωτικό καθεστώς, είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω έγγραφο της ΚΥΠ. Αφορά την αστυνόμευση όλων των Ελλήνων του εξωτερικού, αλλά κυρίως των εργατών. Και απευθύνεται προς τις πρεσβείες Παρισίων, Βόννης, Λονδίνου, Ρώμης και Βιέννης (*Το Βήμα*, 31.8.1974):

*«ΕΠΕΙΓΟΝ*
*»Ἀριθμὸς ἀντιτύπων (7)*
*»Αὔξ. ἀριθ. ἀντιτ. (2)*
*»ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ*
*»ΚΛΑΔΟΣ Α΄*
*»ΤΜΗΜΑ Ια*
*»Ἀριθ. Πρωτ. Β' - 607348*
*»Β.Σ.Τ. 902 τῇ 14 Μαρτίου 1969*
*»ΠΡΟΣ: Σ.Α. ΠΑΡΙΣΙΩΝ*
*»Σ.Α. ΒΟΝΝΗΣ, Σ.Α. ΛΟΝΔΙΝΟΥ*
*»Σ.Α. ΡΩΜΗΣ, Σ.Α. ΒΙΕΝΝΗΣ*
*»ΚΟΙΝ.: Γ.Δ.Ε.Α.*
*»Κ.Υ.Π./Α1*
*»ΘΕΜΑ: Περὶ μέτρων ἀντιμετωπίσεως ἀντεθνικῶν στοιχείων εἰς Δυτ. Εὐρώπην.*

*»Ἡ ὑπηρεσία μας διαθέτει ἀδιάσειστα στοιχεῖα, ὅτι μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν καὶ φοιτητῶν εἰς τὰς χώρας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης προετοιμάζεται εὐρεῖα ἀντεθνικὴ δρᾶσις, μὲ σκοπὸν τὴν μείωσιν τῆς Ἐθνικῆς Ἐπαναστάσεως τῆς 21ης Ἀπριλίου καὶ τοῦ κύρους τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως. Ἡ ἀντεθνικὴ αὕτη δρᾶσις θέλει ὑποστηριχθῆ ὑπό τινων ξένων ἀνθελληνικῶν κύκλων, οἵτινες μετεβλήθησαν εἰς τυφλὰ ὄργανα τοῦ διεθνοῦς κομμουνισμοῦ. Ἐσχάτως μερικαὶ ξέναι κυβερνήσεις καὶ ὀργανώσεις λαμβάνουν θέσιν ὑπὲρ τῶν ἀντεθνικῶν στοιχείων, τῶν δρώντων εἰς ἀλλοδαπήν, ὅπως αἱ κυβερνήσεις Ἰταλίας, Δανίας, Ὀλλανδίας, Σουηδίας, Βελγίου, ἐν μέρει δὲ τὸ ἀγγλικὸν Κοινοβούλιον, τὸ Συμβούλιον Εὐρώπης κλπ., ἅτινα ἔλαβον ἀνοικτὴν ἀνθελληνικὴν θέσιν.*

*»Ἐν ὄψει τῶν ἀνωτέρω ἐντελλόμεθα τὰ ἀκόλουθα:*

*»1. Ἐνεργήσετε οὕτως ὥστε νὰ ματαιωθῆ ἐν τῆ γενέσει της πᾶσα ἀπόπειρα ὑπονομευτικῶν πράξεων, αἵτινες ἤθελον προξενήσει ἐξαιρετικῶς μεγάλας δυσκολίας ἐσωτερικοῦ καὶ διεθνοῦς χαρακτῆρος εἰς τὴν Ἐθνικὴν ἡμῶν Κυβέρνησιν.*

*»2. Θέσατε εἰς ἐφαρμογὴν τὴν ὑπ' ἀριθ. Α15181/12.7.68 Δ/γὴν ΚΥΠ/Δ/1 ἐναντίον τῶν πλέον δραστηρίων παραγόντων τῶν διαφόρων ἀντεθνικῶν ὀργανώσεων, ὅσον δὲ ἀφορᾶ τοὺς πλέον ἐπικινδύνους ἐξ αὐτῶν, συμμορφωθῆτε πρὸς τὸ σχέδιον "ΠΟΣΕΙΔΩΝ".*

*»3. Ἐπισπεύσατε ἐκτέλεσιν ὑπ' ἀριθ. Ε16211/5.9.68 Δ/γῆς ΚΥΠ/Α/1 πρὸς διείσδυσιν ἡμετέρων ὀργάνων εἰς τὰς ὀργανώσεις αὐτάς, μὲ*

*σκοπὸν τὴν ἀποσύνθεσίν των, καθὼς καὶ τὴν μύησιν εἰς τὰς ὑπηρεσίας ἐθνικοφρόνων, ἱκανῶν, ἔναντι ἀναλόγου ἀμοιβῆς, νὰ ἐκτελέσουν καθήκοντα ὡς τὰ τῆς ὑπ' ἀριθμὸν 2 ἐντολῆς τῆς παρούσης.*

*»4. Ἐλέγξατε ἐκτέλεσιν τῶν ὁδηγιῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους προξενικῶν ἀρχῶν, διὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν διαβατηρίων τῶν πλέον δραστηρίων ἀντεθνικῶν στοιχείων.*

*»5. Θέσατε ὑπὸ παρακολούθησιν τὰ ἀντεθνικῶς ἐκδηλωθέντα πρόσωπα, ἀνεξαρτήτως πολιτικῶν φρονημάτων, ἅτινα πρόκειται νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀναφέρατε ἡμῖν ἐγκαίρως.*

*»6. Θέσατε ὑπὸ παρακολούθησιν τὰ ὕποπτα ξένα τουριστικὰ πρακτορεῖα, ἅτινα ὀργανώνουν τουριστικὰς ἀποστολὰς διὰ τὴν χώραν μας. Διεπιστώθη ὅτι ὡρισμένος ἀριθμὸς ξένων τουριστῶν μὲ ἀναρχικὰς διαθέσεις, συνδεομένων μὲ ἀντεθνικὰς ὀργανώσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ οἵτινες ἐκμεταλλευόμενοι τὴν ἰδιότητα τοῦ τουρίστα, μεταφέρουν προπαγανδιστικὸν ὑλικὸν καὶ ὁπλισμόν (ὡς ἐκρηκτικὰς ὕλας, πιστόλια κλπ.) διὰ τὰς ἐδῶ ὑπονομευτικὰς ὀργανώσεις. Ἀναφέρατε ἡμῖν ἐγκαίρως ἀριθμοὺς αὐτοκινήτων ἐκείνων τῶν ξένων τουριστῶν, διὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καὶ αἱ ἐλάχισται ὑπόνοιαι ὅτι ἐπίκειται ἡ ἔλευσίς των εἰς Ἑλλάδα μὲ δῆθεν τουριστικοὺς σκοπούς.*

*»7. Ἐνεργήσατε μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ ἐκτελέσατε παροῦσαν ἐν πλήρει μυστικότητι. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ὑφίσταται κίνδυνος νὰ προκληθῇ ὀξεῖα ἀντίδρασις τόσον ἐκ μέρους τῶν ὁμογενῶν, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τῶν κυβερνητικῶν κύκλων καὶ τῆς κοινῆς γνώμης τῶν χωρῶν, εἰς τὰς ὁποίας εἶσθε διαπεπιστευμένοι.*

*»8. Παράκλησις ὅπως πᾶσα σχετικὴ πληροφορία ἀναφέρεται εἰς ΚΥΠ ἐπειγόντως, μετὰ σχετικῶν σχολίων, μετὰ δὲ τὸ πέρας τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὑπ' ἀριθ. Α15181/12.7.68 καὶ Ε16211/5.9.68 ὑποβληθῇ σχετικὴ λεπτομερὴς ἔκθεσις.*

*»Δ. ΡΟΥΦΟΓΑΛΗΣ*
*»ΣΥΝΤ/ΡΧΗΣ».*

Η αντίδραση της εργατικής τάξης κατά της Δικτατορίας άργησε να εκδηλωθεί, φαινόμενο άλλωστε γενικό όλου του λαού. Ένας από τους κυριότερους λόγους ήταν και η έλλειψη κατάλληλων στελεχών, που θα οδηγούσαν τους εργάτες στη μαζική οργανωμένη πάλη. Έλειπαν ιδίως οι έμπειροι κομμουνιστές οργανωτές και καθοδηγητές. Από τα μέσα, όμως, του 1972, καθώς το κλίμα της οικονομικής καταναλωτικής ευφορίας μεταβαλλόταν και ο πληθυσμός άρχισε να καθιστά πιο αισθητή τη συμπίεση της εργατικής αμοιβής, αλλά και καθώς άρχισε η ομαδική κάθοδος στον στί-

βο νέων κομμουνιστών αγωνιστών, η εργατική τάξη ξαναέβρισκε τον εαυτό της και μαζί με τους φοιτητές έμπαινε στον δρόμο της μαζικής αντίστασης (για την οποία γράφουμε διεξοδικά σε προηγούμενα κεφάλαια).

### Γενικές παρατηρήσεις

Η οικονομία της Δικτατορίας είναι συνέχεια της οικονομίας των προηγούμενων περιόδων της μεταπολεμικής εποχής. Οι συνταγματάρχες δεν θέλησαν και δεν μπορούσαν να χαράξουν νέους δρόμους. Κληρονόμησαν έτσι την αναπτυξιακή ώθηση αλλά και τα μειονεκτήματα των προκατόχων τους. Λόγω της άγνοιάς τους, όμως, και λόγω των πολιτικών αναγκών του καθεστώτος που επέβαλαν, στα μειονεκτήματα αυτά έδωσαν πολλαπλάσιες διαστάσεις, με αποτέλεσμα να καταρρεύσει το οικοδόμημα στην επίθεση του πρώτου τυφώνα. Και ας το επαναλάβουμε αυτό που αποτελεί το μέγα δίδαγμα. Θέλησαν οι «συνταγματάρχες» να γίνουν και οικονομολόγοι. Και, όπως ήταν αναπόφευκτο, απέτυχαν.

# ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ έχει κρατήσει μυστικά τα παρασκήνιά της. Και οι δίκες του 1975 δεν κατόρθωσαν να ανασύρουν τον πέπλο. Ίσως ποτέ δεν θα αποκαλυφθούν ποιοι και γιατί οργάνωσαν αυτό το καθεστώς. Τα στοιχεία που έχουν αναζητηθεί και συγκεντρωθεί τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό (συζητήσεις στις διάφορες εξεταστικές επιτροπές του Κογκρέσου των ΗΠΑ) δεν είναι πειστικά για έναν ψυχρό ερευνητή και μόνο ως εικασίες μπορούν να χαρακτηριστούν. Αλλά η ιστορική επιστήμη δεν βασίζεται σε εικασίες, δεν τις λαμβάνει υπόψη, παρά μόνον ως επιβοηθητικούς παράγοντες των γεγονότων. Η ιστορία πορεύεται πάνω στον δρόμο –με τα αναρίθμητα σταυροδρόμια– των πολλαπλών επαληθεύσεων. Και για την ώρα –1975– τέτοιες επαληθεύσεις δεν έχουν πλήρως εμφανιστεί αφήνοντας να χαίνουν πολλά μεγάλα κενά. Αναγκαστικά, λοιπόν, θα καταφύγουμε στη μέθοδο της «εις άτοπον απαγωγής», για να αναζητήσουμε τις πηγές της Δικτατορίας.

**Οι συνταγματάρχες και η CIA**

Η κοινή δοξασία που ισχύει στα χρόνια αυτά δεν έχει βέβαια αμφιβολίες. Αποδίδει την οργάνωση και την εξαπόλυση της Δικτατορίας στην αμερικανική πολιτική και την έμπρακτη παρασκηνιακή δράση των αμερικανικών υπηρεσιών πληροφοριών με επικεφαλής τη CIA. Και η θεωρία που αναπτύσσεται είναι πολύ γνωστή, πολύ λογική, πολύ αληθοφανής. Είναι, όμως, πολύ απλουστευμένη για να θεωρηθεί αδιάβλητη, εφόσον δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία. Και δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία, γιατί και αυτές οι κατά πλειοψηφία φιλελεύθερες, αντιδικτατορικές και μαχητικές επιτροπές του αμερικανικού Κογκρέσου, παρά τις επταετείς προσπάθειές τους, παρά το ανηλεές σφυροκόπημα τριών προεδρικών καθεστώτων (Τζόνσον, Νίξον, Φορντ), δεν μπόρεσαν να φέρουν σε φως τίποτα το επίσημο και ουσιαστικό. Σε τέτοιο βαθμό, ώστε δεν αποδείχτηκαν ούτε και οι σχέσεις Γ. Παπαδόπουλου και CIA στα προδικτατορικά χρόνια, παρά την κοινή πίστη ότι ο άνθρωπος αυτός ήταν αρχιπράκτορας της αμερικανικής υπηρεσίας. Οι φερόμενες σχετικές αποκαλύψεις ξένων πηγών, και ιδίως πρώην στελεχών της CIA, δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη στο ακέραιο, γιατί τα ίδια πρώην στελέχη χαρακτηρίζουν πολυάριθμα άλλα πρόσωπα, τελείως αδιάβλητα, ως πράκτορές τους. Και είναι χαρακτηριστική μια συνέντευξη του Αμερικανού γερουσιαστή Ήγκλετον, από τους κορυφαίους

και πιο μαχητικούς φιλελεύθερους του Κογκρέσου, μέλους των περισσοτέρων επιτροπών και υποεπιτροπών έρευνας της αμερικανικής γερουσίας το 1967-1975. Η συνέντευξή του που δόθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* την 22α Αυγούστου 1975 έχει την εξής περικοπή:

> *«ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Συχνὰ ἀναφέρεται στὸν ἑλληνικὸ Τύπο ὅτι ὁ Γ. Παπαδόπουλος καὶ ὁ Ρουφογάλης ἐξεπαιδεύθηκαν στὴν Ἀμερικὴ καὶ ὅτι ἦταν ἄνθρωποι τῆς CIA.*
> *»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Δὲν ἔχουμε συγκεντρώσει στοιχεῖα νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν κατηγορία ὅτι οἱ συνταγματάρχες ἦσαν ἄνθρωποι τῆς CIA.*
> *»ΕΡΩΤΗΣΙΣ: Ἦταν ὁ Παπαδόπουλος ἄνθρωπος τῆς CIA; Ἐξεβιάζετο ἀπὸ τὸν Τὸμ Πάπας;*
> *»ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: Ἐπαναλαμβάνω: Δὲν ἔχουμε πλήρη στοιχεῖα γιὰ νὰ στηρίξουμε τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη κατηγορία».*

Μέχρις ότου λοιπόν εμφανιστούν επίσημα, σαφή ντοκουμέντα, ο φάκελος των σχέσεων της Αμερικής όχι μόνο προσωπικά με τον Γ. Παπαδόπουλο, αλλά με ολόκληρο το στρατιωτικό καθεστώς αναγκαστικά μένει ανοιχτός και περιμένουμε τη συμπλήρωσή του.

### Τα ξένα κεφάλαια

Δεύτερη κοινή δοξασία είναι ότι η Δικτατορία οργανώθηκε και εξαπολύθηκε από τα ξένα μονοπώλια, για να επιβάλουν καθεστώς που θα τους παρείχε αποικιακά προνόμια. Ορθή κατ' αρχήν και λογικοφανής αυτή η θεωρία. Και πράγματι, είδαμε ότι το δικτατορικό καθεστώς άνοιξε διάπλατα τις πύλες της ελληνικής αγοράς στο ξένο κεφάλαιο, παρέχοντας αφειδώς αποικιακές ευκαιρίες επενδύσεων.

Υπήρξε, όμως, πράγματι στόχος ευρείας και αποφασιστικής συνωμοσίας των ξένων –δηλαδή των αμερικανικών– μονοπωλίων, των πολυεθνικών εταιρειών, η Ελλάδα; Αυτές επιδόθηκαν και ανέτρεψαν το πολιτικό καθεστώς; Το οικοδόμημα κλονίζεται από ένα εντυπωσιακό και αδιαμφισβήτητο γεγονός: στα χρόνια της Δικτατορίας η εισροή ξένων κεφαλαίων και ιδίως αμερικανικών, υπό μορφή άμεσων επενδύσεων, δεν επιτάχυνε τον ρυθμό της, αλλά τουναντίον τον επιβράδυνε. Το δικτατορικό καθεστώς αγωνιζόταν απεγνωσμένα να προσελκύσει το ξένο –πρώτιστα αμερικανικό– κεφάλαιο. Αλλά εκείνο, παρά τα προνόμια που του προσφέρονταν, δεν έδειξε εξαιρετική διάθεση να επωφεληθεί, ίσως γιατί διέβλεπε την πτώση της Δικτατορίας και φοβόταν ότι πέφτοντας θα συμπαρέσυρε και τις ξένες επενδύσεις που θα είχαν γίνει στη διάρκειά της.

Το στοιχείο αυτό ιστορικώς είναι σοβαρό. Οι αριθμοί που έδινε η δικτατορική κυ-

βέρνηση για την εισροή ξένων κεφαλαίων ήταν παραπλανητικοί και γι' αυτό σκόπιμα αόριστοι. Την πραγματικότητα την προσέφερε μετά τη Δικτατορία η Τράπεζα της Ελλάδος. Και τα στοιχεία της, που παραθέσαμε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα συμπληρώνουμε με έναν ακόμη πίνακα. Όπως είναι γνωστό, ο αγωγός για την είσοδο ξένων κεφαλαίων –εκτός από τον δημόσιο δανεισμό– είναι ο νόμος 2.687/1953 που μπήκε σε εφαρμογή το 1957 και τον ενίσχυσαν τα γνωστά δύο διατάγματα της Δικτατορίας. Και, βάσει του νόμου αυτού, η χονδρική εισροή κεφαλαίων, μηχανημάτων και τραπεζικών καταθέσεων από το 1957, εξελίχτηκε ως εξής σε εκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ:

| | Σύνολο κεφαλαίων | Αμερικανικά κεφάλαια |
|---|---|---|
| 1957 | 14,7 | 11,2 |
| 1959 | 17,7 | 13,3 |
| 1960 | 11,0 | 7,8 |
| 1961 | 17,6 | 11,3 |
| 1962 | 27,9 | 20,5 |
| 1963 | 42,7 | 31,4 |
| 1964 | 55,9 | 27 |
| 1965 | 83,6 | 59 |
| 1966 | 67,1 | 55,3 |
| 1967 | 51 | 40,9 |
| 1968 | 53,4 | 41,4 |
| 1969 | 47,8 | 37 |
| 1970 | 58,9 | 43,7 |
| 1971 | 55 | 37,6 |
| 1972 | 59,4 | 34,4 |
| 1973 | 66,1 | 43 |
| Γενικό σύνολο | 752,1 | 529,9 |

Αν αφαιρέσουμε τις τραπεζικές καταθέσεις, η πραγματική τοποθέτηση ξένων κεφαλαίων έχει ως εξής:

| | Σύνολο κεφαλαίων | Αμερικανικά κεφάλαια |
|---|---|---|
| 1957 | 3,8 | 3,2 |
| 1960 | 5,9 | 3,8 |
| 1961 | 7,3 | 6,0 |
| 1962 | 14,9 | 12,6 |
| 1963 | 28,9 | 24,8 |
| 1964 | 44,7 | 18,3 |
| 1965 | 72,2 | 51,9 |
| 1966 | 48,5 | 39,8 |
| 1967 | 32,6 | 25,2 |
| 1968 | 33 | 23,3 |
| 1969 | 25,8 | 18 |
| 1970 | 50 | 36,5 |
| 1971 | 42,4 | 30,9 |
| 1972 | 55,8 | 32 |
| 1973 | 61,6 | 40 |
| Γενικό σύνολο όλων των ετών | 540,3 | 374,1 |

Στους πίνακες αυτούς, ας προσέξουμε ότι η μεγίστη εισροή ξένων κεφαλαίων δεν παρατηρήθηκε στα χρόνια της Δικτατορίας αλλά στα αμέσως προηγούμενα χρόνια, 1965 και 1966, οπότε έφτασαν στα ύψη των 83,6 εκατ. δολαρίων και 67,1 εκατ. δολαρίων αντίστοιχα. Το έτος ρεκόρ είναι το 1965, που το ήμισύ του διανύθηκε επί κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Η εισροή εξασθένησε μετά την επιβολή της Δικτατορίας. Αυτό ισχύει τόσο για το σύνολο των κεφαλαίων όσο και για τα αμερικανικά κεφάλαια. Το ρεκόρ της εισαγωγής αμερικανικών κεφαλαίων σημειώνεται το 1965 (59 εκατ. δολάρια) και το 1966 (55,3 εκατ. δολάρια). Αλλά αυτή η πτώση της ροής στην πραγματικότητα είναι πολύ μεγαλύτερη. Γιατί το δολάριο ΗΠΑ συνεχώς πέφτει, τόσο με τις υποτιμήσεις όσο και με την άπαυτη απώλεια της αγοραστικής του δύναμης. Το δολάριο του 1965 είναι κατά 30% ανώτερο από το δολάριο του 1972. Αλλά το 1965 εισήχθησαν, όπως βλέπουμε στον πίνακα, αμερικανικά κεφάλαια 59 εκατ. δολαρίων, ενώ το 1972 αμερικανικά κεφάλαια 34,4 εκατ. δολαρίων. Δηλαδή το 1965

τα εισαχθέντα αμερικανικά κεφάλαια, που ήταν περισσότερα κατά 65% από το 1972 σε τρέχουσες τιμές, ήταν κατά 100% περισσότερα σε σταθερές τιμές.

Δεύτερη παρατήρηση: αν επεκτείνουμε τις συγκρίσεις στα 7 χρόνια της Δικτατορίας 1967-1973 και στα 7 χρόνια προ της Δικτατορίας 1960-1966, έχουμε:

Εισροή κεφαλαίων εκτός από τραπεζικές πιστώσεις σε εκατομμύρια δολάρια:

| | 1960-1966 | 1967-1973 |
|---|---|---|
| Σύνολο | 220,3 | 268,2 |
| Αμερικανικά | 156,6 | 182,6 |

Η διαφορά στις δύο εποχές είναι –ονομαστικά– πολύ μικρή. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει διαφορά, αν υπολογίσουμε πόσο μεγαλύτερη αγοραστική αξία έχουν τα δολάρια του 1961-1966 από τα δολάρια του 1967-1973. Αλλά τότε, αφού υποτίθεται ότι τα ξένα –και πρώτιστα τα αμερικανικά– μονοπωλιακά κεφάλαια οργάνωσαν και επέβαλαν τη Δικτατορία, γιατί αδιαφόρησαν κατόπιν; Να ένα ακόμη αναμφισβήτητο κενό.

### Η φθηνή ελληνική εργασία

Τρίτη εκδοχή που διατυπώνεται, οικονομικής δομής και αυτή, είναι ότι η Αμερική ενδιαφέρεται για την Ελλάδα όχι στρατηγικά αλλά οικονομικά. Ο αρχιτέκτονας Αντώνης Τρίτσης, αντιστασιακός παράγοντας –ο «Γιάννος» του ΠΑΚ– γράφει (*Καθημερινή*, 29.51975):

> *«Δὲν συμμερίζομαι τὴν ἔμφαση ποὺ δίνεται στὶς στρατιωτικὲς βάσεις στὴν Ἑλλάδα, ἔξω ἀπὸ τὴν συσχέτισή τους μὲ τὶς προοπτικὲς βαθειᾶς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ Ἀμερικανοὶ βλέπουν τὴν Ἑλλάδα οἰκονομικὴ καὶ ὄχι στρατιωτική τους βάση γιὰ τὴν Μέση Ἀνατολή».*

Κατά τη θεωρία αυτή, το οικονομικό ενδιαφέρον της Αμερικής αποβλέπει: α. Στην εκμετάλλευση της ελληνικής αγοράς. Αλλά είδαμε ότι τα αμερικανικά κεφάλαια περιορισμένο ενδιαφέρον έδειξαν για άμεσες επενδύσεις. β. Στην ένταξη της Ελλάδας στην Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά για να διοχετεύονται σε αυτήν προϊόντα αμερικανικών επιχειρήσεων εγκατεστημένων στην Ελλάδα που θα χρησιμοποιούν τη φθηνή ελληνική εργατική δύναμη. Ούτε και η άποψη αυτή, όμως, μπορεί να έχει ουσιαστική σχέση με την υποδομή της Δικτατορίας. Γιατί η Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά, όπως ξέρουμε, ανέκοψε κατά την Επταετία τη διαδικασία της ένταξης της Ελλάδας, πράγμα που μπορούσε να προβλεφθεί. Ή, εφόσον η παρουσία της Δικτατορίας αποτελούσε εμπόδιο για την ενσωμάτωση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και εφόσον υποτίθεται ότι η Αμερική ήταν σε θέση να κάνει ό,τι

ήθελε, τότε δεν είχε παρά να καταρρίψει τη Δικτατορία... Να και πάλι ένα κενό.

### Τα δάνεια της Ελλάδας

Οι παραπάνω εκτιμήσεις αφορούν την εισαγωγή ξένων κεφαλαίων υπό μορφή άμεσων επενδύσεων. Και αποδεικνύεται έλλειψη σοβαρού επενδυτικού ενδιαφέροντος των ξένων – ιδίως αμερικανικών μονοπωλίων. Συνεπώς γεννιούνται αμφιβολίες για την ορθότητα της εκδοχής ότι η Δικτατορία επιβλήθηκε από τα ξένα μονοπώλια.

Αλλά υπάρχει ο δημόσιος δανεισμός του δικτατορικού κράτους στο εξωτερικό, που υπήρξε αθρόος. Αυτό το στοιχείο δεν επαληθεύει την εκδοχή; Δεν εισρέουν ξένα κεφάλαια διά του αγωγού του δημοσίου δανεισμού; Και βέβαια εισρέουν. Με τη διαφορά που ο δανεισμός αυτός άρχισε να αποκτά διαστάσεις πέραν των κανονικών, στην πορεία της δικτατορικής οικονομίας, όταν άρχισαν να δημιουργούνται τα ογκώδη ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών. Και τα ελλείμματα, όπως είδαμε, ήταν απόρροια μιας πολιτικής που αναπτύχθηκε βαθμιαία και δεν μπορούσαν να προβλεφθούν πριν από τη Δικτατορία. Δεν ήταν δυνατόν, δηλαδή, το ξένο κεφάλαιο να επέβαλε το στρατιωτικό καθεστώς, για να το υποχρεώσει να ακολουθήσει εσκεμμένα και προγραμματισμένα ελλειμματική πολιτική ισοζυγίου, ώστε έτσι εκείνο –το ξένο κεφάλαιο– να επιβάλλει δανειακή πολιτική στο δικτατορικό κράτος... Όποιος καταφεύγει σε τέτοιες διά της τεθλασμένης εικασίες μπερδεύει τις αιτίες και τα αποτελέσματα και καταλήγει σε απόψεις που δεν έχουν απόλυτη σχέση με τη λογική των πραγμάτων. Και δεν έχουν απόλυτη σχέση με την λογική των πραγμάτων, γιατί θα ήταν απλούστερο για το ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο, αν ήθελε οπωσδήποτε να εισβάλει στην ελληνική αγορά, να επενδυθεί απευθείας –είδαμε δε πόσο υψηλή ήταν η απόδοσή του– παρά διά της πλαγίας οδού. Άλλωστε οι πολυεθνικές εταιρείες –γι' αυτές πρόκειται κυρίως, αυτές είναι το «ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο»– για άμεσες επενδύσεις ενδιαφέρονται και όχι για δανειακή πολιτική.

Όλες, τέλος, αυτές οι εκδοχές, προϋποθέτουν ότι η Ελλάδα ήταν μια επίπεδη, λεία επιφάνεια, στην οποία η παντοδύναμη Αμερική και πανίσχυρη CIA έκαναν άνετο πατινάζ χωρίς να αντιμετωπίζουν καμιά ανωμαλία, κανένα πρόβλημα ή αντενέργεια. Η άποψη αυτή είναι αντιδιαλεκτική και παραβλέπει τους νόμους της κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης, τις εσωτερικές συγκρούσεις ανάμεσα σε τάξεις, στρώματα, ομάδες, που διαμορφώνουν τη βασική δομή των εξελίξεων, στην οποία κατά κανόνα εντάσσονται οι ξένες επιδράσεις.

### Η ηττοπάθεια

Φυσικά και οι εκδοχές που αναφέραμε δεν είναι φανταστικές. Βασίζονται σε ορισμένη πραγματικότητα έως ένα βαθμό. Αλλά, εφόσον δεν τεκμηριώνονται έως σή-

μερα αδιάβλητα, είμαστε αναγκασμένοι να παραμείνουμε επιφυλακτικοί και να δεχτούμε ότι δεν έπαιζαν τον αποφασιστικό ρόλο. Η δογματική αποδοχή εξάλλου του αποκλειστικού ρόλου των ξένων –και ιδίως της Αμερικής με το περιβόητο εκτελεστικό χέρι της CIA–, εκτός του ότι συσκοτίζει τα πράγματα και παρεμποδίζει την απονομή των ευθυνών στους πραγματικούς υπαίτιους, μπορεί από τη μια μεριά να εξάπτει τον λαό, από την άλλη όμως του ενσπείρει ηττοπάθεια. Γιατί γεννά την πεποίθηση της παντοδυναμίας του ιμπεριαλισμού –με την κύρια ενσάρκωσή του στην αμερικανική πολιτική και τη CIA– και κάνει ώστε ακόμη και αντιστασιακοί παράγοντες αξιόλογοι –και μάλιστα θεωρητικοί της Αντίστασης– να καταλήγουν σε συμπεράσματα όπως αυτό (*Καθημερινή*, 25.5.1975):

> *«...Ὁ ἀμερικανικὸς ἰμπεριαλισμὸς καθορίζεται ἀκόμη καὶ στὴν παρουσία του στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ συμφέροντά του στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ στὴ Μεσόγειο γενικά. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση ὡς τόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ μέτωπο ἐνάντια στὸν ἀμερικανικὸ ἰμπεριαλισμό. Ἡ ὑπεροχὴ τῶν ΗΠΑ εἶναι ἕνα ἀντικειμενικὸ γεγονός...»*

Αυτή η ηττοπάθεια μπροστά στην Αμερική, καρπός φοβίας, μύθου και απληροφόρητου δογματισμού, δεν στηρίζεται στα πράγματα σήμερα. Οι ημέρες του Δόγματος Τρούμαν έχουν περάσει. Και, αντί να αναζητούμε τις πηγές της Δικτατορίας στους μυστηριώδεις «δακτύλους», ας την θεωρήσουμε σαν απόρροια της ταξικής πάλης στην Ελλάδα. Ας το επαναλάβουμε, για να τοποθετηθούν τα πράγματα στη θέση τους:

Η βασική –όχι όμως και αποκλειστική– κινητήρια δύναμη της προπαρασκευής και της επιβολής του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν η προσπάθεια της ελληνικής αστικής τάξης και όλου του συντηρητικού συστήματος να διατηρηθεί το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς, όπως περισώθηκε χάρη στον εμφύλιο πόλεμο. Ακόμη και αν είχε αποσυρθεί τελείως η αμερικανική επιρροή και παρουσία από την Ελλάδα, θα έκανε το παν το συντηρητικό αυτό σύστημα για να εδραιωθεί. Δεν θα έσπευδε να αυτοκτονήσει. Και θα κατέφευγε στην κύρια δύναμη που διέθετε: τον στρατό, δηλαδή το Σώμα των αξιωματικών, που από το 1935 ιδίως είχε απολύτως δεξιά, αντι-αριστερή ιδεολογία.

**Φασισμός και 21η Απριλίου**

Εκεί πρέπει να ενταχθεί η Δικτατορία ως φαινόμενο των ελληνικών εξελίξεων. Αλλά ποιο ήταν το περιεχόμενο του ελληνικού καθεστώτος της Επταετίας; Ήταν καθεστώς φασιστικό, όπως αποκαλείται γενικά; Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Χαρίτων Κορυζής διαφωνεί. Γράφει στο βιβλίο του *Το Αυταρχικό Καθεστώς*:

> *«Ἡ μαρξιστικὴ-λενινιστικὴ ἄποψη ποὺ ἐπικρατεῖ θεωρεῖ ὅτι φασισμὸς*

*εἶναι: "Ἀντεπαναστατικὴ πολιτικὴ κίνηση, ἀνοικτὴ τρομοκρατικὴ δικτατορία τῶν πιὸ ἀντιδραστικῶν, τῶν πιὸ σωβινιστικῶν καὶ πιὸ ἰμπεριαλιστικῶν ὁμάδων τοῦ χρηματιστικοῦ κεφαλαίου στὴν περίοδο τῆς γενικῆς κρίσεως τοῦ καπιταλισμοῦ".*

*»...Δὲν νομίζουμε ὅτι τὸ καθεστὼς τῆς 21 Ἀπριλίου μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ σὰν φασιστικό, γιατὶ δὲν καλύπτει βασικὰ στοιχεῖα τοῦ φασισμοῦ...*

*»1. Τὸ καθεστὼς τῆς 21 Ἀπριλίου δὲν εἶχε λαϊκὸ ὑπόστρωμα...*

*»2. Μοναδικὸ κόμμα μαζῶν δὲν διέθετε ἡ δικτατορία...*

*»3. Ἡ προπαγάνδα τοῦ καθεστῶτος ὑπῆρξε μιὰ γελοιογραφία τῆς φασιστικῆς προπαγάνδας. Ἀπέτυχε σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς... Γενικὰ οἱ στρατιωτικοὶ δὲν εἶναι ἐνδεδειγμένοι γιὰ προπαγάνδα, δυσπιστοῦν στὶς δυνατότητες τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ λόγου σὰν μέσου πειθοῦς καὶ στὶς δυνατότητες ψυχολογικῆς ἐπεξεργασίας μαζῶν. Συνήθως ἡ ἀγωγὴ καὶ νοοτροπία τους εἶναι ἀντίθετη.*

*»4. Τὸ καθεστὼς τῆς 21 Ἀπριλίου δὲν ὑπῆρξε "δικτατορία τοῦ χρηματιστικοῦ κεφαλαίου". Οἱ φορεῖς τῆς δικτατορίας ἀνῆκαν στὰ μικρο-μεσαῖα στρώματα (ἡ κοινωνικὴ προέλευση τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ κατὰ μεγάλο μέρος εἶναι μικροαστικὴ καὶ ἀγροτική). Ἡ προέλευσή τους μπορεῖ νὰ τοὺς ὁδηγήση σὲ ἀντικαπιταλιστικὲς τάσεις. Τὰ βιώματα-συμπλέγματά τους ἀπὸ τὴν ἔνοπλη σύγκρουσι μὲ τοὺς κομμουνιστὲς καὶ οἱ δεσμοί τους μὲ τὶς Η.Π.Α. καὶ μὲ τὸ ΝΑΤΟ δὲν τοὺς ἐπέτρεψαν παρόμοιους προσανατολισμούς.*

*»Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας, καὶ τὸ ἐγχώριο καὶ τὸ ξένο κεφάλαιο προστατεύθηκαν, ὠφελήθηκαν καὶ ἀνάπτυξαν τὰ προνόμιά τους. Ἀλλὰ τὸ πέρασμα τῆς δικτατορίας δὲν μετέβαλε οὐσιαστικὰ τὴ θέση τοῦ κεφαλαίου στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀναζητηθοῦν δεσμοὶ τῆς καταστάσεως στὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ μαρξιστικὸ ὁρισμὸ τοῦ φασισμοῦ. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1967, κατὰ τὸ καθεστὼς Παπαδοπούλου-Ἰωαννίδη καὶ μετὰ τὸ 1974, δὲν μεταβλήθηκε σημαντικὰ ἡ δομή, ἡ δραστηριότητα καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ κεφαλαίου στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἑπταετία δὲν ἀλλοίωσε τὸ κοινωνικὸ καθεστώς. Ἡ δικτατορία τῆς 21 Ἀπριλίου δὲν ὑπῆρξε ἀντίπαλος μόνο τῶν ἑλλήνων προλεταρίων, ἀλλὰ ὁλόκληρου τοῦ λαοῦ, δὲν ὑπῆρθε ἐχθρικὴ μόνο πρὸς τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ἀλλὰ πρὸς ὅλα τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ ὅλες τὶς πολιτικὲς δυνάμεις, δὲν ἦταν δικτατορία μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως.*

*»Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ καθεστὼς ποὺ ἐπεβλήθηκε στὴν Ἑλλά-*

*δα... δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ σὰν φασιστικό... Ἦταν αὐταρχικὸ καθεστώς... μὲ μορφὴ στρατιωτικῆς δικτατορίας...»*

**Η δομή της Δικτατορίας**

Οι παρατηρήσεις του καθηγητή Χαρ. Κορυζή είναι ορθές επιστημονικά όσον αφορά τον μαρξιστικό ορισμό του φασισμού. (Ο κοινός όμως ορισμός του φασισμού υπονοεί με τη λέξη αυτή κάθε δεξιό καθεστώς βίας.) Αλλά, αν το καθεστώς της 21ης Απριλίου το τοποθετήσουμε στην τροχιά της ελληνικής μεταπολεμικής πορείας, βλέπουμε ότι αποτελεί –ας το επαναλάβουμε– τη συνέχεια της προσπάθειας να διατηρηθεί το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς, κορμός του οποίου ήταν το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο, ελληνικό κατ' αρχήν και ξένο συμπληρωματικά. Δεν έχει καίρια σημασία ότι οι στρατιωτικοί που οργάνωσαν, επέβαλαν και διατήρησαν τη Δικτατορία ήταν λίγοι. Στην πραγματικότητα στηρίζονταν στην επιδοκιμασία ή έστω στην ανοχή της πλειοψηφίας των αξιωματικών. Ήταν λοιπόν εκφραστές, ουσιαστικά, του στρατού. Και, ανεξάρτητα από την κοινωνική καταγωγή τους (που ορθά ο καθηγητής Κορυζής αναφέρει ότι ήταν κατά μεγάλο μέρος μικροαστική και αγροτική), έγιναν υπερασπιστές, κέρβεροι, θεματοφύλακες του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου, μολονότι οι ίδιοι, με την πρωτόγονη, αγοραία κοινωνική τους σκέψη δεν το αντιλαμβάνονταν.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η Δικτατορία άρχισε να προπαρασκευάζεται εν όψει της κρίσης που θα ξεσπούσε στο μεταπολεμικό κοινωνικό καθεστώς, ύστερα από μια σειρά ετών σταθεροποίησης. Και εκδηλώθηκε όταν η κρίση είχε φτάσει αναμφισβήτητα σε οξύ σημείο. Πιθανότατα ορισμένοι από τους πραξικοπηματίες απλώς να επωφελήθηκαν από το γεγονός για να γίνουν επιβήτορες της εξουσίας, αλλά η κρίση αποτελούσε ένα δεδομένο, άσχετα αν δεν ήταν τόσο θανάσιμη. Και τα άρματα που κατέβηκαν στο πεζοδρόμιο τη νύχτα της 21ης Απριλίου 1967 ήταν οι γενικές στρατηγικές εφεδρείες του κοινωνικού καθεστώτος, που ρίχνονταν στη μάχη για να το περισώσουν.

Οι άνθρωποι εκείνοι εμφανίστηκαν σαν τρίτη, αυτόνομη δύναμη μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, που κατάφερε πλήγματα τόσο κατά της μιας όσο και κατά της άλλης. Δεν έχει όμως καίρια σημασία το γεγονός αυτό. Στην ουσία, ως τρίτη δύναμη, αναλάμβαναν τον ρυθμιστικό-διαχειριστικό ρόλο των συμφερόντων του δεξιού καθεστώτος, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση του μονοπωλιακού κεφαλαίου (που μπορεί να ταυτιστεί με τον ορισμό του «χρηματιστικού κεφαλαίου»). Αποτελούσαν έναν αυστηρό κηδεμόνα της αστικής τάξης γενικά, του μονοπωλιακού κεφαλαίου ειδικά. Σε όλη την Επταετία, δεν είδαμε καμιά πραγματική εκ μέρους τους προσπάθεια να γίνουν κηδεμόνες, αυστηροί έστω αλλά στοργικοί, και των άλλων τάξεων. Οι ρυθμι-

στικές παρεμβάσεις τους γίνονταν με γνώμονα την τελική εξυπηρέτηση του κοινωνικού και οικονομικού καθεστώτος, της αστικής τάξης και ιδίως, όπως είπαμε, του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

Οι άνθρωποι αυτοί υπήρξαν ιδεολογικά θύματα της εποχής τους, αλλά ταυτόχρονα θύματα του κοινωνικού αναλφαβητισμού τους, δηλαδή θύματα του εαυτού τους. Και δεν θα κουραστούμε να επαναλαμβάνουμε ότι βασική πηγή των αυταρχικών τους πράξεων ήταν ο ταυτισμός που έκαναν, στις αντιλήψεις και στη συνείδησή τους, των εννοιών του έθνους και της πατρίδας με το κοινωνικό εκείνο καθεστώς το οποίο, σε τελευταία ανάλυση, ήταν η υποδομή του μεγάλου μονοπωλιακού ελληνικού και ξένου κεφαλαίου. Εξυπηρετώντας το καθεστώς αυτό, νόμιζαν πως μάχονται υπέρ της πατρίδας και του έθνους!

### Ο ορισμός της 21ης Απριλίου

Η εμπλοκή εκείνη του στρατιωτικού καθεστώτος με το ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο το ενέτασσε (το στρατιωτικό καθεστώς) στο πλέγμα του διεθνούς ιμπεριαλισμού. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι κατά τόπους αντιδραστικοί κύκλοι εντάσσονται στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό μέτωπο, στο οποίο αντιτάσσεται το παγκόσμιο μέτωπο των λαών. Αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοπικές διαμορφώσεις, οι τοπικοί, εσωτερικοί συσχετισμοί έχουν τον πρώτο λόγο. Και δεν έπαυε το στρατιωτικό καθεστώς, παράλληλα με την ένταξή του στο διεθνές ιμπεριαλιστικό μέτωπο, ταυτόχρονα να έχει την ελληνική, την τοπική υποδομή του, στην οποία ο διεθνής ιμπεριαλισμός εντασσόταν.

Τι ορισμό, λοιπόν, σύμφωνα με όλα αυτά τα δεδομένα μπορούμε να δώσουμε στο καθεστώς της 21ης Απριλίου; Ο Ν. Λένιν στο περίφημο βιβλίο του *Ο Ιμπεριαλισμός* λέει:

> *«Οἱ πολὺ σύντομοι ὁρισμοί, ἂν καὶ εἶναι βολικοὶ γιατὶ συνοψίζουν τὸ κυριώτερο, εἶναι ὡστόσο ἀνεπαρκεῖς ὅταν πρόκειται νὰ συναγάγουμε ἀπ' αὐτοὺς εἰδικὰ τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τοῦ φαινομένου ποὺ ἔχουμε νὰ καθορίσουμε».*

Και διατυπώνει έναν ορισμό του ιμπεριαλισμού που καταλαμβάνει 8 σειρές. Ας τον ακολουθήσουμε, για να δώσουμε έναν πλατύ ορισμό της Δικτατορίας του 1967-1974:

> *«Τὸ καθεστὼς τῆς 21 Ἀπριλίου ἦταν ἡ τρομοκρατικὴ στρατοκρατικὴ δικτατορία ποὺ εἶχε σκοπὸ ὄχι μόνο τὴν περιφρούρηση ἀλλὰ καὶ τὴν διαχείριση τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ καθεστῶτος τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο ὡς βάση του ἔχει τὸ μονοπωλιακὸ ἑλληνικό (καὶ ξένο) κεφάλαιο. Στὴν γέννηση καὶ ἐπιβίωσή του συνείργησε ἡ Ἀμερικὴ τῆς*

*ὁποίας ἐξυπηρέτησε τὴν μεσογειακὴ στρατηγική, ἀλλ' ἡ φύτρα του ἦταν ἡ ταξικὴ-ἰδεολογικὴ πάλη τῶν ἑλληνικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων».*

**Η αντίσταση**

Γιατί, όμως, αυτό το καθεστώς διατηρήθηκε επί επτάμισι χρόνια; Ξέρουμε ότι τελικά αυτοδιαλύθηκε μετά την καταστροφή της Κύπρου και την απειλή του ελληνοτουρκικού πολέμου. Και η γαλλική εφημερίδα *Μοντ* στο κύριο άρθρο τής 25ης Ιουλίου 1974 έγραφε, υπό τον τίτλο «Σώθηκαν από τους Τούρκους»:

*«Ἀνίκανοι νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν κατάσταση τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι ἀσύνετα προκάλεσαν, οἱ στρατιωτικοὶ τῶν Ἀθηνῶν παρέδωσαν τὰ ἡνία. Εὐτυχὴς κατάληξις μιᾶς τραγωδίας! Καὶ δὲν στερεῖται εἰρωνίας τὸ γεγονὸς ὅτι τελικὰ οἱ Ἕλληνες ὀφείλουν στὸν "προαιώνιο ἐχθρό" τους τὴν ἐπάνοδο τῆς δημοκρατίας. Μιὰ τουρκικὴ ἐφημερίδα τὸ ἔχει ἤδη ἐπισημάνει. Χωρὶς τὴν ἀπειλὴ τῆς Ἄγκυρας καὶ τὴν κατόπιν τούτου κατάρρευση τῆς δικτατορίας, ὁ Καραμανλῆς θὰ βρισκόταν πάντα στὸ Παρίσι».*

Τι έκανε, όμως, η Αντίσταση; Γιατί δεν μπόρεσε να ανατρέψει το καθεστώς επί τόσα χρόνια; Έχουμε αναλύσει το φαινόμενο σε προηγούμενα κεφάλαια. Μια ενδιαφέρουσα έκθεση για το έργο της έκανε ο επίτιμος πρόεδρος του Αρείου Πάγου Αντώνιος Φλώρος, από την ομάδα των δικαστικών που διώχθηκαν επί Δικτατορίας (*Καθημερινή*, 17.5.1975):

*«...Ἡ ἀντίστασις ἐξεδηλώθη διὰ τοῦ σχηματισμοῦ διαφόρων μυστικῶν ὀργανώσεων, αἱ ὁποῖαι ἔδιδον διάφορα ἀντιδικτατορικὰ συνθήματα καὶ διὰ τῶν βομβῶν, αἱ ὁποῖαι, ἔστω κατ' ἀραιὰ διαστήματα ἐξερηγνύοντο, ἀφύπνιζαν καὶ ἐνεδυνάμουν τὴν ἀντιδικτατορικὴν συνείδησιν. Αἱ ὀργανώσεις ὅμως αὐταὶ ἔδρων ἀσυντονίστως –ὁ συντονισμὸς δὲν ἐπετεύχθη– δὲν κατώρθωσαν δὲ νὰ διαφύγουν ἀπὸ τὸ ἄρτιον κατασκοπευτικὸν δίκτυον τοῦ καθεστῶτος, καὶ ἕνεκα τῶν λόγων αὐτῶν, ἐλλείψεως τῶν απαραιτήτων μέσων καὶ τῆς ἐλλείψεως συντονισμοῦ, δὲν παρεῖχον τὴν προσδοκίαν ἀμέσου ἀποτελέσματος, ἤτοι τῆς βιαίας ἀνατροπῆς τοῦ καθεστῶτος.*

*»Ἀλλά, ἡ ἐκ τῶν ἐκτεθέντων λόγων ἀποκάλυψις τῶν ὀργανώσεων, τῆς μιᾶς μετὰ τὴν ἄλλην (Ἐλεύθεροι Ἕλληνες, Δημοκρατικὴ Ἄμυνα κλπ.), αἱ ἐπακολουθοῦσαι συλλήψεις, οἱ βασανισμοὶ καὶ αἱ δίκαι ἐνώπιον τῶν Στρατοδικείων, ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης καὶ τῶν ἐπισήμων διεθνῶν ὀργανισμῶν, διότι παρεῖχον τὴν ἀπόδειξιν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, πλὴν ἀσημάντου μειοψηφίας ἐχούσης ἰδιοτελεῖς σκο-*

*πούς, ἀπεστρέφετο τὸ καθεστὼς ἐκεῖνο καὶ λόγω τῆς δημοκρατικῆς του συνειδήσεως καὶ διότι ἀμέσως διέγνωσε τὰς προθέσεις καὶ τὰς ἐπιδιώξεις τῆς δικτατορίας, καὶ ὅτι ἡ ἀντίστασις τοῦ λαοῦ ἐκάμπτετο πρὸ τῆς ἀκαταμαχήτου δυνάμεως τῶν τεραστίων μέσων τῆς ὑλικῆς βίας καὶ τῆς δι' ὅλων τῶν μέσων σκληρᾶς καταπιέσεως.*

*»Μία τῶν σημαντικωτέρων δικῶν ἦτο ἡ δίκη τῶν 34 (Δημοκρατικῆς Ἀμύνης), λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ καὶ τῆς προσωπικότητος τῶν κατηγορουμένων τῆς ὑπερόχου στάσεως ὅλων τούτων, ἀλλὰ καί –αὐτὸ τὸ παραλείπουν οἱ μέχρι τοῦδε περὶ τῆς δίκης αὐτῆς ἀφηγηθέντες– τῆς συμπαραστάσεως τῶν μαρτύρων ὑπερασπίσεως, ἐν τῇ ὁποία παρετάχθη ὅλος ὁ πολιτικὸς κόσμος διὰ τῶν ἐπιφανεστέρων ἐκπροσώπων του, Κανελλοπούλου, Μαύρου (ὁ Ζίγδης εἶχε συλληφθῆ καὶ ἐδικάζετο δι' ἄλλην κατηγορίαν), ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ πνευματικὴ ἡγεσία ἀποτέλεσε μέρος τῆς παρατάξεως, τὴν ὁποίαν ἐπλαισίωναν οἱ γενναῖοι συνήγοροι (Δ. Παπασπύρου, Γ. Β. Μαγκάκης, Εὐ. Γιαννόπουλος, Κ. Σταματελᾶτος καὶ ἄλλοι). Καὶ ἐδόνουν τὴν ψυχὴν τῶν ἐλευθέρων λαῶν τῆς οἰκουμένης αἱ ἐκπομπαὶ ξένων ραδιοφωνικῶν σταθμῶν, καταλήγουσαι εἰς τοῦτο: "Κατέπεσεν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες κάμνουν ἀντίστασιν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ἐνῶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν συνεβιβάσθησαν μὲ τὴν δικτατορίαν".*

*»Μετὰ δύο μῆνας (ἀρχαὶ Ἰουνίου 1970) διεξήχθη μία δίκη εἰς τὸ Πλημμελειοδικεῖον Λεβαδείας, τὴν ὁποίαν ὠργάνωσεν ὁ Δημήτριος Παπασπύρου, κατηγορούμενος ἐπὶ τῷ ὅτι δὲν ἐψήφισε εἰς τὸ "δημοψήφισμα 1968". Εἰς τὴν δίκην αὐτὴν ἠμφεσβητήθη νομικῶς καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων –καὶ αὐτὸς ἦτο ὁ σκοπός– τὸ κῦρος τοῦ δῆθεν δημοψηφίσματος. Ἐτροφοδοτήθησαν καὶ πάλιν οἱ ξένοι ραδιοφωνικοὶ σταθμοὶ καὶ ὁ Τύπος, ὁ ξένος, διότι τὴν ἑπομένην τῆς δίκης αἱ ἐγχώριαι ἐφημερίδες δὲν εἶχον δημοσιεύσει, συνεπεία παρανόμου ἀπαγορεύσεως, τὰ πρακτικὰ τῆς δίκης, ἀλλὰ τὴν μεθεπομένην, ἀρκετὰ ἠπίως. Πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἡ ἀπόφασις τοῦ δικαστηρίου. Ἐγὼ δὲ αἰσθάνομαι ἰδιαιτέραν ὑποχρέωσιν νὰ ἐξάρω τὴν στάσιν τοῦ προεδρεύοντος Πρωτοδίκου Γαρδικιώτη καὶ τοῦ εἰσαγγελέως κ. Μηλακώτη.*

*»Δύο ἔτη προηγουμένως, ἑπτὰ μέλη τοῦ Ἀρείου Πάγου ἠρνήθησαν νὰ ὑποβάλουν τὴν ζητηθεῖσαν παραίτησίν των καὶ ἠνάγκασαν τὴν δικτατορίαν, ἡ ὁποία εἶχε λόγους νὰ τοὺς ἀπολύση, νὰ ἄρη τὴν ἰσοβιότητα, ἀπολύσασα μαζὶ μὲ αὐτοὺς καὶ 23 ἄλλους δικαστικοὺς λειτουργούς. Ἤνοιξαν τότε ἀγῶνα οἱ δικασταὶ αὐτοί. Καὶ διεξήχθη ἡ πρώτη δίκη τὴν 28 Φε-*

*βρουαρίου - 1 Μαρτίου 1969 – ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ὁλομελείας τῆς Ἐπικρατείας. Τὸ Συμβούλιον ὅμως τῆς Ἐπικρατείας ὑπῆρξεν ἀσυγνώστως ἄτολμον. Ἐξέδωκε μίαν ἀπόφασιν, τὴν ὁποίαν, μαζὶ μὲ ἄλλην προηγουμένην, ἐπικαλοῦνται τώρα οἱ κατηγορούμενοι πραξικοπηματίαι. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ τολμηροί –ἂς μὴ μεταχειρισθῶ τὸν μᾶλλον ἁρμόζοντα χαρακτηρισμὸν– ἀλλὰ ὀλίγοι. Ἠκούσθησαν σχετικῶς μερικὰ ὀνόματα· πρέπει νὰ γνωσθοῦν ἐπισήμως. Ἔγινε καὶ ἄλλη δίκη τὸν Ἰούνιον τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἄλλη ἀπόφασις τότε, μικρᾶς σημασίας, καὶ πάντως ἀποδυναμωμένη, ἕνεκα τῆς πρώτης. Ὁ κ. Ι. Ζίγδης γνωρίζει πόσον ἐχρησίμευσεν ἡ ὑπόθεσις ἐκείνη. Συγχρόνως περίπου εἶχε λάβει χώραν καὶ ἡ πάνδημος κηδεία τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου. Ὑπῆρξε, μὲ τὸ "πλῆθος καὶ τὸ πάθος", μὲ τὰ αὐθόρμητα καὶ θαρραλέα συνθήματα τοῦ λαοῦ, πάσης τάξεως καὶ πάσης πολιτικῆς ἀποχρώσεως, σημαντικὴ ἐκδήλωσις ἀντιστάσεως.*

*»Ὅταν ἡ χούντα κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ἀμερικανῶν ὑποστηρικτῶν της, ὑποχρεώθηκε καὶ ἔδωσε μερικὰ ἀσήμαντα περιθώρια ἐλευθερίας, κάτω βέβαια ἀπὸ τὴν δαμόκλειον σπάθη ἐξοντωτικῶν ποινῶν... μπῆκαν στὸν ἀγῶνα εὐρύτερες πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις τοῦ τόπου ποὺ ὤξυναν τὴν ἀμφισβήτηση.*

*»Ὅλα αὐτά, ἀπρόσφορα καθ' ἑαυτὰ νὰ ἐπιφέρουν τὴν βιαίαν ἀνατροπήν, ὅμως ἐκράτουν τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ καὶ παρεσκεύαζον τὸ ἔδαφος, ὥστε νὰ σημειωθῆ μὲ ὁρμὴν ἡφαιστείου ἡ ἐξέγερσις τῶν φοιτητῶν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1973, νὰ γίνη ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ δῆθεν δημοψηφίσματος τῆς 29 Ἰουλίου 1973, ἀγὼν διευθυνόμενος ἀπὸ ἓν στενόχωρον ἰσόγειον τῆς ὁδοῦ Ὁμήρου 52, ὅστις, μὲ τὴν δεσπόζουσαν φυσιογνωμίαν τοῦ Παναγιώτη Κανελλοπούλου καὶ τῶν ἄλλων πολιτικῶν ἡγετῶν, εἶχεν ἀναπτερώσει εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν τὸ λαϊκὸν φρόνημα. Καὶ τέλος ὅλα αὐτὰ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν δόξαν τοῦ Πολυτεχνείου.*

*»Ἡ τυραννία, ἀντικρύζουσα τὴν βδελυγμίαν τοῦ λαοῦ, ἀπομονωθεῖσα διεθνῶς, ἔφθινε ραγδαίως καὶ θὰ κατέρρεε. Ἡ ὑπὸ τῆς ἰδίας προκληθεῖσα τραγωδία τῆς Κύπρου καὶ οἱ ἐντεῦθεν γενικώτεροι κίνδυνοι, οἱ ὁποῖοι ἠπείλησαν τὴν χώραν, ἐπέσπευσε τὴν κατάρρευσιν».*

Θα προσθέσουμε στο θέμα αυτό λίγα λόγια, συνοψίζοντας όσα είχαμε εκθέσει σε επιμέρους κεφάλαια: Όλα όσα αναγράφει ο Αντ. Φλώρος συντέλεσαν στη φθορά του καθεστώτος. Αλλά η συνισταμένη της Αντίστασης δεν μπορεί να ήταν παρά η μαζική, οργανωμένη δράση. Από την έκταση και ένταση της θα εξαρτιόταν η απόδοση της Αντίστασης. Η μαζική οργανωμένη δράση όμως καθυστερούσε, κυρίως γιατί οι

φυσιολογικοί φορείς της –κομμουνιστές ιδίως ειδικευμένοι– έλειψαν για μακρό διάστημα. Μόνο από τα τέλη του 1972 γίνεται αισθητή η κάθοδός τους στον στίβο. Και το γεγονός ότι μέσα σε ένα χρόνο πέτυχαν μιαν εκδήλωση σαν το Πολυτεχνείο, δείχνει ότι ήδη είχε μπει η Αντίσταση στον σωστό της δρόμο. Αν παρατεινόταν η Δικτατορία, πιθανότατα η μαζική οργανωμένη δράση κάποτε θα την διέλυε – μόνο αυτή μπορούσε να το κάνει. Φυσικά θα αξιοποιούσε και το έργο τής μη μαζικής δράσης που είχε προηγηθεί, που όμως ήταν όρος αναγκαίος αλλά όχι επαρκής.



**Σόλων-Ζέφυρος Γρηγοριάδης**
Δημοσιογράφος, συγγραφέας

Γεννήθηκε στην Καστοριά τον Φεβρουάριο του 1912. Αποφοίτησε από τη σχολή Ναυτικών Δοκίμων και ονομάστηκε σημαιοφόρος του Πολεμικού Ναυτικού το 1932. Από το 1935 άρχισε τη δημοσιογραφική του καριέρα στην εφημερίδα *Εθνος* ως αρθρογράφος, σε θέματα διεθνούς στρατηγικής, πολιτικής και οικονομίας. Διετέλεσε διευθυντής του *Ρίζου της Δευτέρας* (1946-47) και του *Ταχυδρόμου* (1950) και διευθυντής σύνταξης της *Ακροπόλεως* (1950-66). Στη διάρκεια της Κατοχής εργάστηκε στον αντιστασιακό τύπο, ενώ διετέλεσε επίσης εθνοσύμβουλος στις Κορυσχάδες και διοικητής μοίρας του αντάρτικου Ναυτικού (ΕΛΑΝ). Υπήρξε ο πρώτος Ελληνας δημοσιογράφος που καθιέρωσε τα ιστορικά αναγνώσματα στον ημερήσιο, εβδομαδιαίο και περιοδικό τύπο (δημοσίευσε πάνω από 200). Πολλά άρθρα του για τη διεθνή στρατηγική και πολιτική δημοσιεύθηκαν σε ξένες μεγάλες εφημερίδες ή αναδημοσιεύθηκαν σε επίσημες στρατιωτικές επιθεωρήσεις του εξωτερικού. Ελαβε μέρος σε πολλές αποστολές, με σημαντικότερες αυτές στην Πολωνία (1939), στην Αίγυπτο (1939), σε Φιλανδία και Γαλλία (1940), στο Βερολίνο (1953), στο Βιετνάμ (1966), στην Πράγα (1968) κ.α. Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται τα εξής βιβλία: *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, *Δεκέμβρης-Εμφύλιος 1944-1949*, *Οικονομική Ιστορία Ελλάδας*, *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*, *Επεισόδιο Κέρκυρας*. Για το δημοσιογραφικό και συγγραφικό του έργο τιμήθηκε με το βραβείο «Αθανάσιος Μπότσης». Διετέλεσε μέλος της Ενωσης Συντακτών. Πέθανε στην Αθήνα, το 1994.

*«Εδώ Πολυτεχνείο, εδώ Πολυτεχνείο,*
*σας μιλά ο ραδιοφωνικός σταθμός*
*των ελεύθερων αγωνιζόμενων φοιτητών,*
*των ελεύθερων αγωνιζόμενων Ελλήνων».*
Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1973.

*«Είμαι ζωντανός, δεν εφονεύθην,*
*θα αγωνιστώ μέχρις εσχάτων».*
Αρχιεπίσκοπος Μακάριος, Κύπρος, 15 Ιουλίου 1974.

Η αιματοβαμμένη εξέγερση του Πολυτεχνείου, το μεγαλείο μιας γενιάς που ανδρώθηκε μέσα σε τρεις νύχτες, άνοιγε το δρόμο για την πτώση της δικτατορίας.
Όμως η πτώση της ενδεχομένως να είχε καθυστερήσει αν ο Δ. Ιωαννίδης, «ο αόρατος δικτάτορας», δεν οδηγούσε τη μαρτυρική Κύπρο στη σφαγή.
Το πραξικόπημα, η απόπειρα κατά του Μακαρίου, με αποκορύφωμα την τουρκική εισβολή στο νησί και το χάος που επικράτησε στην Ελλάδα άνοιξαν το δρόμο για την επιστροφή στη Δημοκρατία.
Στις 23 Ιουλίου 1974 γράφεται η ληξιαρχική πράξη θανάτου της δικτατορίας, και η επιστροφή του Κ. Καραμανλή τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου 1974 άνοιγε μια νέα σελίδα στην πολιτική ιστορία του τόπου...

9789609487825